Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

3

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Заступник головного редактора проф. Микола Глобенко (†)

Редакційна колеґія

проф. інж. Євген Ґловінський, Іван Кошелівець (літературний редактор), д-р Василь Маркусь, проф. д-р Олександер Оглоблин, проф. д-р Наталія Полонська-Василенко, проф. д-р Матвій Стахів, проф. д-р Микола Чубатий, проф. д-р Юрій Шевельов, Софія Янів (секретар)

diasporiana.org.ua

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr Kubijovyč, Ph. D.

Volume II/3

Paris — New York
1959

Проект зі збереження інтелектуальної спадщини української еміграції

All Rights Reserved
Copyright 1955 by Shevchenko Scientific Society, Inc.
and the Molode Zyttia Press

Printed by „LOGOS“ G. m. b. H., Munich

З

Зернове господарство, найважливіша галузь сіль. госп-ва, яка полягає у виробництві *зернових культур* (З. к.).

Вирощування З. к. відоме на Україні ще з неоліту; в трипільську добу вони були підставою прохарчування населення. До З. к. належали тоді: просо, яра пшениця і ячмінь; за гальштатської доби (1000—500 літ до Хр.) появилося жито, в 1 в. по Хр. гречка, ще пізніше овес. Панівними системами землеробства були в степ. смузі — перелогова, в ліс. — вирубна (підсічна). За античної доби, почавши від пол. 7 в. до Хр. аж до 4 в. по Хр., причорноморська Україна була важливою житницею, вивозячи збіжжя до Греції й Малої Азії.

За слов. доби найважливішим збіжжям було просо, в другій пол. 1 тисячоліття по Хр. поширилася культура жита, яке разом з пшеницею й ячменем стало гол. З. к. Запровадження озимин дозволяло на частковий перехід до дворічної і навіть трирічної сівозміни. З. г. за княжих часів служило для покриття власних потреб та на вивіз: на півд. до Криму й Візантії, на півн. до Новгороду.

Для 14—15 вв. характеристичним є дальше поширення культури вівса, що ним платили данину державі, яка потребувала його для війська (харч для коней). В кін. 15 в. відроджувалося значення України як житниці у зв'язку з експортом збіжжя з Лит.-Поль. держави до Зах. Европи, гол. до Голляндії; шляхта почала закладати нові фільварки, поширювати ріллю й збільшувати панщину. Збіжжя вивозили водними шляхами до Балтики. Експорт його охопив насамперед Зах. Україну, що тяжіла до сточища рік Бугу і Сяну, а згодом у 16—17 вв. Побожжя і Придніпров'я. Одночасно з колонізаційною акцією на Лівобережжі й Слобожанщині 17 в. там поширювалися площі З. к., але З. г. ще не мало товарового характеру.

Новий розвиток З. г. почався в кін. 18 в., коли Рос. Імперія дійшла до берегів Чорного м. і почалося швидке залюднення чорноморських степів. Посівна площа півдня незабаром зросла (з 0,8 млн десятин на поч. 18 в. до 6 млн в 1860 рр., себто з 4,5 до 34% всієї площі, і Україна стала важливим експортером хліба до Туреччини, Греції та до Зах. Европи (в Рос. Імперії вона посідала тоді друге місце після Центр. Чорноземної обл.). Значення З. г. на Україні особливо зросло з 1860-их рр., коли побудова залізниць улегшила вивіз збіжжя через чорноморські порти, а одночасно зріс на нього попит в пром. країнах Зах. Европи (Англія, Німеччина, Голляндія). У зв'язку з цим зросла площа З. к. (на Центр. і Сх. Землях з 16,5 млн десятин в 1881 р. до 20,7 млн в 1913; на Передкавказзі з 3,4 млн в 1898 р. до 6,7 млн в 1913 р.), збільшилася участь товарових видів збіжжя — пшениці (з 35% збіжжевої площі 1881 р. на 38% в 1913 р.), а ще більше ячменю (16 і 25%), гол. коштом жита (26 і 18%). Ці зміни відбулися гол. в півд. Україні, яку характеризували такі процеси: повне розорання степів і перехід від переліжного госп-ва до безпар'я, однобічне З. г. (збіжжя займали 96% посівної площі), з перевагою ярої пшениці й ячменю (разом 75% зернової площі), заведення мех. обробки землі і с.-г. машин, низька урожайність, висока товаровість (пол. збору йшла на експорт). Інтенсивнішим було З. г. на Правобережжі, яке характеризували перехід від трипілля до чотирипілля, участь усіх З. к. з перевагою озимої пшениці й жита, вища урожайність, м. ін. завдяки заведенню культури цукрового буряка, та стабілізація, а навіть деяке зменшення З. к. (на 5% за 1881—1913 рр.), завдяки великій густоті населення вивіз хліба становив ледве 20% заг. збору. З. г. Галичини було подібне до З. г. на Правобережжі (з тією різницею, що тут панувала сівозміна і тому було багато кормових, натомість не відогравало ролі буряківництво), Передкавказзя — до З. г. півд. України, а Лівобережжя було проміжним між Правобережжям і Степом; півн. Україна виявляла перевагу жита й вівса, переходила від трипілля до багатопільних сівозмін і відчувала недостачу хліба.

Урожайність З. к. на Україні становила в 1909—13 рр. в сер. річно 9 центнерів з га, себто порівняно з 1860-ими рр. подвоїлася. (Докладніше див. ЕУ I, стор. 1058—59 і *Урожайність*).

В наслідок зростання площі під З. к. і урожайности збільшився також їхній заг. збір, і то швидше, ніж зростання населення, так що збіжжеві лишки ставали все більшими. Заг. збір збіжжя для всіх укр. етногр. земель і для УССР в теперішніх межах був такий (пересічний річний збір за 1909—13 рр. в млн т):

	Всі укр. землі	В тому ч. в сучасних межах УССР
Пшениця	10,1	6,5
Жито	5,8	5,3
Ячмінь	6,4	5,0
Овес	4,0	3,4
Кукурудза	1,0	0,8
Просо	0,7	0,6
Гречка	0,7	0,5
Разом	28,7	22,1

Після забезпечення збіжжям населення (споживання пшениці й жита на душу становило 230 кг щороку, всіх зернових 290 кг) і худоби та засівного фонду залишалося на вивіз з усіх укр. земель в Росії в 1909—13 рр. в сер. щороку 8,6 млн т збіжжя, або ⅓ заг. збору, що становило 80% вивозу з Рос. Імперії та 21% світового; з того ч. 6,7 млн т давало 9 укр. губ. (в тому ч. 3,9 млн т степова Україна), а 1,4 млн т Кубань. У вивозі пшениці (4,3 млн т) укр. землі посідали перше місце в світі (20% світового експорту), перед ЗДА (2,7), Арґентіною (2,6) і Канадою (2,5); вивіз ячменю (2,7 млн т) становив 43% світового; експорт ін. зернових (0,6 млн т) не мав великого значення; 20% збіжжевих продуктів йшло до ін. країн Рос. Імперії — до Польщі, Білоруси, Прибалтики (гол. у вигляді борошна), 80% за кордони Росії, гол. до Німеччини (ячмінь, пшениця), Італії (пшениця), Англії, Франції, Греції та ін., майже все у вигляді зерна. За Г. Кривченком, вивіз збіжжя і борошна з самих 9 укр. губ. становив в 1909—11 рр. щороку в сер. вартість 368 млн карб., або 46,5% всього вивозу.

Роки 1915—22 були періодом занепаду сіль. госп-ва і З. г. зокрема. Воєнні події, революція й зміна зем. устрою на Центр. і Сх. Землях, припинення експорту, а за сов. окупації примусове відбирання збіжжя від селян спричинилися до скорочення площі під З. к., бо селяни продукували його лише для власних потреб (з 20,7 млн т в 1913 р. до 19,6 млн в 1916 і 15,6 млн т в 1921—22 рр.). Через зменшення урожайности ще більше впав заг. збір зернових: до пол. довоєнного в 1920 р., в 1921 навіть до 35%, в наслідок чого постав голод.

Під час НЕП-у почалося відновлення З. г. й під кін. НЕП-у площа під З. к. дійшла до довоєнних розмірів, але урожайність відставала від довоєнної (1924—28 — 8,1 центнерів з га), а тим самим заг. збір всіх З. к. був на 17% менший (за 1924—28 рр. — 15,2 млн т — числа для УССР в границях з 1938 р.). Відсоток З. к. у посівній площі зменшився з 90,5% в 1913 р. до 78,9% в 1928 р. у зв'язку з переходом на чотирипільні й п'ятипільні сівозміни. Серед зернових в наслідок зменшення експорту за кордон знизилася посівна площа ячменю, а посів озимої пшениці збільшився коштом менше врожайної ярої та кукурудзи.

Перші роки *колективізації* сіль. госп-ва призвели до занепаду З. г. Тільки з 1936 р. дійшло до поступового піднесення З. г. (перерваного війною 1941—45) в наслідок механізації й підвищеної аґротехніки. В роки колективізації мали місце процеси: 1) дальшого витиснення З. к. кормовими та техн.; 2) збільшення озимих, зокрема заміна маловрожайної ярої пшениці озимою; 3) сильного збільшення посівів кукурудзи, яка чимраз більше заміняє менш урожайні кормові збіжжя — овес і ячмінь. Подробиці видно з таблиці (вище), яка показує відносини в УССР в сучасних межах (в млн га і у % всіх зернових).

	1913		1928		1940		1955	
	млн га	%	млн га	%	млн га	%	млн га	%
Озима пшениця	3,09	12,5	1,97	9,8	6,28	29,6	8,45	39,0
Яра пшениця	5,77	23,4	3,12	15,6	0,90	4,3	0,17	0,8
Жито	4,52	18,3	3,55	17,6	3,66	17,2	2,64	12,2
Ячмінь	5,84	23,6	3,60	18,9	4,10	19,3	2,41	11,1
Овес	2,92	11,8	2,33	11,6	2,25	10,6	1,15	5,3
Кукурудза	0,85	3,5	2,30	11,5	1,51	7,1	4,77	22,0
Гречка	0,70	2,8	1,00	5,0	0,72	3,4	0,63	2,9
Просо	0,52	2,1	1,59	7,9	0,96	4,5	0,84	3,9
Вобові	0,44	1,8	0,23	1,1	0,53	2,5	0,34	1,6
Інші	0,05	0,2	0,21	1,0	0,32	1,5	0,28	1,2
Всі зернові	24,7	100,0	20,1	100,0	21,23	100,0	21,68	100,0

1956 р. скоротилася площа З. к. в УССР до 19,6 млн га, 1957 до 17,8 млн га (55,1% всієї посівної площі), з чого на озиму пшеницю припадало 8,1 млн га (45,4% зернових), на кукурудзу 2,7 млн га (15,2%).

Питома вага окремих З. к. підлягає короткореченцевим змінам з року на рік, гол. залежно від метеорологічних факторів (напр., 1956 упала площа озимої пшениці до 3,8 млн га, натомість ячменю — піднеслася до 4,2 млн га в наслідок того, що більшість озимої пшениці вимерзла). Нині гол. збіжжям України є пшениця і кукурудза, на які припадає (1957) — 62% площі зернових (1913 лише 38%).

Урожайність З. к. становила за офіц. даними в 1932—35 рр. — 8,7 центнера з 1 га, в 1936—39 — 12,5, 1950—53 — 15,6, в дійсності (за В. Голубничим) лише 6,7, 9,2 і 10,9, за останні роки (1955—58) зросла майже до 16, гол. завдяки поширенню більш врожайної кукурудзи і озимої пшениці (докладніше див. *Урожайність*). Пересічний річний збір зернових підлягає таким змінам (в млн т для рр. 1955—58 — приблизно) по УССР в нинішніх межах:

Роки:	1909—13	1924—28	1936—39	1955—58
Всі зернові	22,1	19,0	20,5	30,5
В тому ч.:				
Пшениця	6,5	5,9	7,7	13,0
Жито	5,3	5,2	4,3	3,5
Ячмінь	5,0	3,1	3,6	3,0
Овес	3,4	2,1	2,2	1,5
Кукурудза	0,8	1,7	1,7	7,5

Збір З. к. в УССР становить бл. 1/4 збору СССР; УССР продукує більш половини кукурудзи СССР, понад 1/4 ячменю, бл. 1/5 пшениці й жита.

Висота збіжжевих лишків і вивозу хліба за сов. часів докладніше не відома. Вони впали в 1920-их рр. через зменшення заг. збору при рівночасному зростові населення; в 1932—34 рр. становили 3,6 млн т (до війни 8,6 млн т, числа для всіх укр. етногр. земель в СССР). Вивіз хліба з УССР зменшився в світлі статистики транспорту до 1,6 млн т — 1927—28 рр., 1,2 — 1932; мав становити 3,3 млн т 1940 р., 2,8 — 1950 р., 0,7 — 1955 р. Одночасно змінився напрям вивозу; до війни він йшов на 80% за кордони Росії, 1932—34 лише на половину; згодом вивіз скерований насамперед на внутр. сов. ринки (центр. пром. р-н, Ленінград тощо). Значення України як житниці зменшилося, а вартість експорту збіжжя становить нині менше 10% (?) всього експорту УССР. Причиною цього процесу є перехід до інтенсивніших галузей сіль. госп-ва — тваринництва, техн. культур, садівництва й городництва, тим більше, що країнами СССР, наставленими насамперед на З. г., мають бути краї цілинних земель — Казахстан, півд. Сибір, Уральщина і Поволжя. Все ж таки сама лише УССР, при достатньому прохарчуванні свого населення і при врожайності 15 центнерів з га, може дати 4—5 млн т збіжжя на вивіз. (Див. також ЕУ I, стор. 1056—61 і 1067—68; гасла *Урожайність*, *Хліборобство* і поодинокі роди З. к.).

Література: Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. К. 1939; Карнаухова Е. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860—1914). М. 1951; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М. 1954; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сіль. госп-ві України першої пол. XIX ст. К. 1954; Архімович О. Зернові культури в Україні. Укр. збірник, кн. 4. Ін-т для вивчення СССР. Мюнхен 1955; Посевные площади СССР. Статистический сборник, т. I. М. 1957.

В. Кубійович

Зернові бобові культури (зернобобові), групи бобо*вих культур*, зерно яких багате на білковину (деяких також — на олію); важливий харч. продукт. В УССР засіви З. б. к. 1956 становили 336 000 га, або 1,6% всіх зернових культур (1913 р. — 438 000, 1940 — 526 000). Найпоширеніший *горох* (287 000 або 85,5% всіх З. б. к.), далі йде *фасоля*, *сочевиця*, *біб*, *соя*, *чина*, *нут*, *арахіс*. З. б. к. поширені гол. в лісостеп. смузі, зокрема на Правобережжі, найменше їх — в степах і на Кубані.

Зернові культури, збіжжеві рослини, збіжжя, найважливіша група культ. рослин, насіння — зерно яких становить один з основних продуктів прохарчування людини (хліб, крупи), концентрований харч для с.-г. тварин (також солома і полова) і сировину для харч. та ін. промсти. З. к. належать до родини зернівців, гречка до гречкуватих. Зерно З. к. має 9—17% білка, 56—71% вуглеводнів у вигляді крохмалю, 1,6—4,5% товщу. На Україні вирощують з озимих З. к. *жито* і озиму *пшеницю*, з ярих — *кукурудзу*, *ячмінь*, *овес*, яру пшеницю, *просо* й *гречку*, а в найновіші часи також *риж;* окрему групу становлять *зернові бобові культури.* Геогр. розміщення З. к. на Україні залежить від природних умов (клімат, ґрунти) та від деяких факторів, як системи хліборобства, способу прохарчування населення, ринкової коньюнктури, госп. політики держави тощо; ці фактори з часом змінюються. Докладніше див. *Зернове господарство* і поодинокі роди З. к.

Зерноїди (Bruchidae, Laridae), родина малих жуків, личинки яких живуть в зернах стручкових рослин (З. гороховий, сочевичний, З. бобовий й ін.); великі шкідники с.-г. культур.

Зеров Дмитро (* 1895), видатний сучасний ботанік, проф. Київ. Ун-ту (з 1933), д. чл. АН УРСР (з 1948), дир. Ін-ту ботаніки АН УРСР. З. працює в ділянці систематики і фльористики рослин (зокрема мохів), болотознавства і палеоботаніки; ред. багатомовного вид. «Фльора УРСР» і «Укр. Ботанічного Журналу». Гол. праці: «Торфові мохи України» (1928), «Визначник сфагнових (торфових) мохів України» (1935), «Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія» (1938) й ін.

Зеров Микола (* 1890), історик літератури, поет і перекладач, родом з Зінькова на Полтавщині; освіту дістав на іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту. В роки визвольних змагань редаґував бібліографічний журн. «Книгар». Крім наук. й письменницької діяльности, був проф. укр. літератури в Київ. Ун-ті (пізніше Ін-ті Нар. Освіти). Заарештований на весні 1935, був засланий з 10-літнім терміном ув'язнення на Соловки; з весни 1938 р. доля невідома.

М. Зеров

Автономізм мистецтва є наріжним каменем іст.-літ. й крит. концепції З. З одного боку, вона являє собою цілковитий і безкомпромісовий розрив з народницьким утилітарним трактуванням літератури, а з другого — противагу офіц. марксистсько-соціологічному тлумаченню і плянуванню мистецтва. Боротьба З. проти протеґованих згори примітивізму та антикультурности тривала до розгрому нац. укр. культури в 1929—30 рр. Вбачаючи в насаджуваній на Україні сов. культурі новий різновид провінційної залежности від Москви, він кинув (як і М. Хвильовий) гасло европеїзму, підкресливши споконвічну належність України до евр. культ. циклу, а також гасло походу до античних першоджерел — основ кожної самостійної евр. культури. Літ. діяльність З. як поета і перекладача стоїть у цілковитій гармонії з його ідейними й теоретичними постулятами. Клясицист і парнасист за своїм мист. уподобанням, він став метром київ. неоклясичної школи і, культивуючи в своїй ориґінальній творчості насамперед сонет і олександрини, дав високі зразки цих віршових форм. Його перу належать численні переклади з латинської поезії (Горацій, Верґілій, Овідій, Марціял, Катулл та ін.). Велику увагу З. присвятив також сонетові в чужомовних літературах, створивши зразкові переклади сонетів Ередія, Ронсара, Дю-Белле, Міцкевіча, Буніна та ін. Зб. поезій і переклади: «Антологія римської поезії» (1920); «Камена» (1924, 2 вид. 1943); переклад «Мазепи» Ю. Словацького (1925); вид. за кордоном: „Sonnetarium" (1948); „Catalepton" (1952); „Corollarium" (1958); іст.-літ. праці: «Нове укр. письменство» (І, 1924); «До джерел» (1926, 2 вид. 1943); «Від Куліша до Винниченка» (1928). *В. Державин*

Зерова Марія (* 1902), мікологи та фітопатолог; наук. співр. Ін-ту Ботаніки АН УРСР; праці про грибні хвороби каучукових рослин і зелених насаджень та з систематики грибів.

З'єднані Держави Америки — ЗДА (The United States of America — USA), півн.-амер. федеральна респ., що складається із 50 стейтів та кількох заморських територій. Простір — 9 364 000 км², населення — 176 млн (1958), федеральна столиця Вашінґтон, найбільше м. — Нью-Йорк. ЗДА, наймогутніша країна т. зв. Нового Світу, постали у висліді визвольної війни бріт. колоній (1775—83) і проголошення незалежности та союзу 13 кол. колоній (1776). В 19 і 20 вв. ЗДА зросли політ., екон. і мілітарно; сьогодні ЗДА, поруч з СССР, найбільша країна світу. Більшість населення становлять іміґранти з Европи та їх нащадки (85%), в тому ч. і з слов. країн.

ЗДА і Україна. Уряд та амер. гром. думка до 1917—18 рр. не цікавилися укр. політ. проблемою, якщо не рахувати дрібних спорадичних фактів. Укр. амер. орг-ції відносно пізно виявили активність на відтинку інформації і впливу на амер. чинники щодо держ.-політ. змагань України. На їх інтервенцію амер. уряд запротестував в 1914 р. перед рос. амбасадором проти заборони святкування 100-річчя народження Т. Шевченка в Росії, як також дав право притулку в ЗДА М. Січинському, виконавцеві замаху на гал. намісника А. Потоцького. 21. 4. 1917, на прохання Федерації Українців, уряд ЗДА оголосив т. зв. Український день для публічних збірок на користь укр. жертв війни, який дещо спопуляризував укр. справу.

Відомі пункти през. В. *Вілсона*, не заторкаючи безпосередньо укр. питання, все таки ідеологічно стали підпорою укр. прагнення до самовизначення. Сам Вілсон і його дорадник М. Гавз зважували один час можливість визнання незалежної України. Ген. консул ЗДА в Києві Д. Дженкінс та в Москві М. Саммер в 1917—18 рр. інформували Вашінґтон об'єктивно і стримано про укр. справи. В грудні 1918 була внесена резолюція до Палати послів і Сенату про потребу визнання України, але вона не була прийнята. Активно анґажувався в

підтримку укр. справи сенатор Френінґгавзен. Різні чинники впливали на брак прихильної політики уряду ЗДА супроти України: сх.-евр. експерти Р. Лорд і Зовскі (з русофільськими й польонофільськими тенденціями), держ. секретар Р. Лансінґ, що перебував під впливом рос. дипломатів в питанні про неподільність Росії, наставлення амер. «Полонії» і, крім цього, позиція Франції. З поч. 1919 р. вже виразно окреслилася амер. компетенція федералістичної розв'язки і збереження єдности Росії. Уряд ЗДА висловився 25. 5. 1919 за повну підтримку О. Колчака, як верховного правителя Росії в її старих кордонах (без Польщі), при умові скликання Всерос. конституанти і визнання самоврядування земств. З цього становища ЗДА не визнали розмежування укр. території, проведене ризьким перемир'ям (в жовтні 1920). В питаннях Сх. Галичини позиція ЗДА спочатку не була прополь., але згодом амер. уряд погодився з ухвалою Ради Амбасадорів 1923. В справі Закарпаття ЗДА від початку схиляли чехо-словацьких і закарп. діячів до думки про приєднання його до Чехо-Словаччини.

Укр. місії, вислані в 1919—20 рр. до ЗДА укр. урядами (від УНР — Ю. Бачинський, А. Марґолін, від ЗУНР — Л. Цегельський, Л. Мишуга), перебували у фактичних взаєминах з амер. урядовими чинниками, але не досягнули визнання своїх урядів. Спроба митр. А. Шептицького особисто звернути увагу амер. уряду на зах.-укр. ситуацію під поль. окупацією також не дала бажаних успіхів. Зате амер. орг-ція *АРА* брала участь в допомозі голодуючому населенню України в 1921—22 рр.

Між двома світовими війнами значно зросла діяльність укр. амер. орг-цій та їх зв'язки з амер. політиками. Але уряд ЗДА аж до 1945 р. не прийняв якихось формальних актів у справі України. На *Ялтинській конференції* у лютому 1945 р. през. Ф. Рузвельт погодився на включення укр. земель Польщі і Румунії до УССР, як також на членство останньої в ОН. Не зважаючи на визнання ЗДА укр. сов. держави, у зв'язку з їх спільною участю в ОН, амер. уряд у своїй практичній політиці по другій світовій війні акцентує програму визволення поневолених большевизмом народів. Програма визволення ще не тотожна з програмою укр. незалежности; в цій справі уряд ЗДА та різні півофіц. політ. установи стоять на позиції, що про майбутні взаємини України й Росії має вирішити укр. конституанта. Амер. політику визволення провадять приватні установи, як *Комітет визволення від большевизму* і його інституції — *Інститут для вивчення СССР* та радіо «Визволення» в Мюнхені. Крім останнього, укр. радіомовлення передається на Україну з 1949 р. також «Голосом Америки» у Вашінґтоні. Ця політика уряду ЗДА і його установ є предметом критики укр. політ. угрупувань на еміґрації, які вимагають вже тепер визнання укр. незалежности як принципу амер. політики.

Останнім часом зросли кола прихильних справі укр. незалежности амер. політиків, до чого значною мірою спричинилася діяльність *Укр. Конґресового Комітету.* Про це свідчать численні виступи амер. парляментаристів, губернаторів, проголошення т. зв. українських днів по окремих стейтах, свідчення українців перед комісіями Конґресу ЗДА та включення до протоколу обох законодавчих палат цілої низки стверджень і заяв, прихильних незалежності.

До конґресменів, які прихильно виступили в укр. справі в 1950-их рр., належать: М. Фіґен, Ш. Керстен, Л. Сміт, К. Кітінґ, Т. Додд, сенатори — А. Сміт, П. Даґлес, Дж. Джевітс й ін.; на укр. маніфестації в 40-річчя державности в Нью-Йорку виступав держ. секретар праці Дж. Мітчел. Видатним оборонцем України і поневолених народів є Е. М. О'Коннор, кол. гол. амер. комісії для переміщених осіб. Багато спричинилися до популяризації укр. проблеми своїми наук. і популярними працями К. Меннінґ, В. Г. Чемберлейн, Дж. Бернгем.

Українці в ЗДА. Історія поселення. Слов'яни почали масово еміґрувати до Півн. Америки щойно в пол. 19 в., між ними українці появилися в ч. останніх. Про окремих українців на території ЗДА в 17—18 вв. існують тільки здогади, а про ін. точніші дані. Так капітан Сміт, що 1603 р. втікав з тур. неволі через Україну і пізніше виїхав до Америки та став засновником першої бріт. колонії в Джеймставн у Вірджінії, згадує в своїх спогадах лікаря Лаврентія Вогуна, що був з ним. В 1662 р. зустрічаємо в Нью-Йорку ім'я А. Заборовського. В амер. визвольній війні відомі особи з укр. прізвищами, як Яків Немирич, Садовський, Самійло Грабовський. Також реєстри першого перепису населення, як і військ. реєстри гром. війни (1861—65) мають деякі укр. імена (Виговський, Заревич). На поч. 19 в. прибули колоністи з Аляски, що до 1867 належала до Росії; вони заснували в Каліфорнії колонію «Форт Росс» (1812). Між ними були також укр. козаки, заслані на Сибір після зруйнування Січі. Про цих козаків згадує укр. свящ. А. *Гончаренко*, що в 1868 р. видавав англ. і рос. мовами «Аляска Геральд», де містив згадки про Україну, козаччину і Шевченка. В Калі-

форнії був лікарем революціонер із Києва М. Судзиловський, який пізніше переїхав на Гаваї, де був обраний гол. першого гавайського сенату. Тут його заходами розпарцельовано частину пралісів для осель гал. еміґрантів. Першим еміґрантом із Зах. України в ЗДА заг. вважають І. Макогона з Заліщиків у Галичині, що прибув в 1860-их рр. і поселився в Кольорадо.

Укр. еміґрація почалася тільки в 70-их рр. 19 в., і то гол. із зах. Закарпаття та гал. Лемківщини. Перші еміґранти осідали як робітники на фермах, а пізніше й самі закладали власні госп-ва в стейтах Массачузетс, Вермонт, Конактікут і Нью-Йорк. З кін. 1870-их рр. українці чисельно поселюються в Пенсільванії. Щойно в 1890-их рр. українці еміґрують більшими групами з Сх. Галичини та Буковини. З одного боку, матеріяльна нужда, а з другого — аґітація вуглекопних компаній гнали укр. селян за море. Початково їхали, щоб заробити грошей і повернутися на власне госп-во. Але майже 80% еміґрантів з часом залишилися на постійно в ЗДА. Крім екон. причин еміґрації, як основних, пізніше відогравали деяку ролю також рел. і політ. У зв'язку з рел. переслідуванням сектантів на Центр. і Сх. Укр. Землях до Америки прибуло в 1890-их рр. кілька тис. штундистів, які поселилися спочатку у Вірджінії, а згодом в Півн. Дакоті. Немало молоді еміґрувало, щоб оминути військ. службу в австро-угор. монархії.

Укр. еміґрантки в черзі для контролю пашпортів в нью-йоркському порті

Найбільше укр. поселенців поселилося в ЗДА в 1900-их рр. Світова війна 1914—18 перешкодила еміґрації, але в перші повоєнні роки вона знову відновилася. Проте, у зв'язку з урядовими обмеженнями іміґрації до Америки в 1919—39 рр. до ЗДА приїхало ледве 15 000 українців (в 1899—1914 рр. — 260 000).

В рамках переселення політ. втікачів і переміщених осіб в 1947—1957 рр. до ЗДА виїхало бл. 80 000 укр. еміґрантів із Зах. Европи (див. докладніше *Еміґрація*).

Демографічний огляд. Кількість перших еміґрантів до ЗДА трудно встановити; з 1877 р. (поч. масової еміґрації з Австро-Угорщини) до 1899 українці враховані разом із іміґрантами ін. народів Австро-Угорщини. Щойно в 1899 Іміґраційне Бюро подавало іміґрантів за національністю, але тому що укр. елемент був нац. несвідомим і іміґраційними перекладачами були здебільша поляки, словаки чи росіяни, українців вписували до інших національностей. Не відповідають дійсності також офіц. амер. переписи населення, які лише невелику частину українців реєстрували як таких; напр., перепис 1930 подав лише 68 500 українців, 1950 нараховував 79 780 осіб родом з України, в тому ч. 39 740 народжених на Україні і 39 940 таких, що їхні батьки (обоє або одне з них) приїхали з України. З цих причин ч. українців і осіб укр. походження можна лише приблизно встановити — на підставі різних джерел і різними методами. Першими, що намагалися підрахувати кількість українців, були о. К. Андрухович і о. А. Бончевський («Свобода», ч. 7, 1899); останній подавав їх ч. на 200 000 (1898), в дійсності їх могло бути бл. 120 000. Точніші обчислення зробив щойно Ю. Бачинський («Укр. еміґрація в ЗДА», 1914), який підрахував, що до 1898 до ЗДА прибуло 108 000 українців іміґрантів, а за 1899—1909 рр. — понад 280 000, і нараховував на 1909 р. бл. 470 000 українців в ЗДА. Церк. джерела нараховують самих гр.-католиків на 1914 р. бл. 500 000. До пізніших обчислень належать: Я. Чижа, який на 1935 р. нараховував 656 000 українців в 796 місцевостях, де в той час були укр. скупчення, і 50—100 000 поза ними; В. Галич в 1936 р. нараховував 801 000 осіб укр. походження; В. Кубійович встановлює на той же час кількість українців на 700—800 000. Приймаючи кількість осіб укр. походження напередодні другої світової війни бл. 800 000 і беручи до уваги пізніший природний приріст (він в українців, мабуть, не різниться від пересічного в ЗДА — 1,5% річно) тієї маси та повоєнну іміґрацію, можна встановити сучасне число осіб укр. походження в ЗДА на 1,1 млн душ, а можливо й більше. До такого самого числа (проте також досить проблематичної вартости) доходимо на підставі статистики церков, до яких належать українці.

Невідомі нам докладніше й прикмети укр. людности. Якщо мова про вікову і статеву структуру, то до першої світової війни переважали серед укр. іміґрантів особи в працездатному віці (напр., в 1904—07 рр. аж 94% укр. іміґрантів було

у віці 14—44 років) із значною перевагою чоловіків (їх було в два-три рази більше, ніж жінок). Ця нездорова структура була причиною невисокого природного приросту, бо частина укр. чоловіків не входила в подружні зв'язки або (невеликий відсоток) одружувалися з чужинками. Мірою того, як підростало молоде, в ЗДА народжене покоління, а вмирали особи старшого віку, при одночасному загальмуванні іміґрації в 1915—46 рр. — структура укр. людности ставала нормальною; деякі зміни принесла найновіша іміґрація, серед якої знову переважали чоловіки в силі віку.

Більшість українців в ЗДА — це вже народжені в Америці; нар. на рідних землях, можна припускати, є бл. 15—20%. Лише 15% українців чи їх батьків походять з Наддніпрянщини, половина з Галичини й Буковини, бл. 40% із Закарпаття (числа орієнтовні).

Колись 90% або й більше іміґрантів належало до Гр.-Кат. Церкви; в наслідок переходу частини гр.-католиків на православіє вони становлять нині дещо понад 60%, православні понад $^1/_3$ всіх українців, а бл. 3—5% припадає на ін. віровизнання; бл. 70% теперішніх правос. були раніше гр.-католиками. З понад мільйонової маси людей укр. походження лише якихсь 40% належить до укр. нац. табору, $^1/_4$ — до русофільського, а $^1/_3$ — до «рутенського» — загал закарпатців і частина гал. лемків. (Докладніше див. стор. 818). Укр. іміґранти, належні до всіх цих течій, зокрема двох останніх, підпадають американізації й мовній англіканізації.

Геогр. розміщення. Від самого поч. укр. іміґранти поселялися в півн.-сх. стейтах, себто в пром. частині ЗДА. На 100 іміґрантів з 1899—1930 рр., яких

Українці в ЗДА (1914 р.)

Пояснення при карті Українці в ЗДА (1858 р.)

В. Кубійович

зареєстровано як українців, поселилося аж 43 в Пенсільванії, 23 в стейті Нью-Йорк, 11 в Нью-Джерсі, по 4 в Огайо і в Іллінойс, по 3 в Коннектікут і Массачузетс, 2 в Мічіґан, а 7 в усіх ін. стейтах. Себто аж 77% українців поселилося в трьох перших стейтах, інші в сусідніх; окремим віддаленим скупченням були міста Чікаґо і Міннеаполіс та хліборобські укр. колонії в Півн. Дакоті. І нині більшість українців, приблизно $^2/_3$, живе в стейтах Пенсільванія, Нью-Йорк і Нью-Джерсі (1914 було на території цих трьох стейтів 76% всіх гр.-кат. парохій, тепер ще 68%). Значно збільшилося укр. скупчення в м. Нью-Йорку й околицях, багато українців наплинуло до м. Чікаґо, ще більше до Детройту, за останні

Українці в ЗДА (1958 р.)

1 — 2 (1) укр. парохії. 2 — 10 укр. парохій. 3 — Кордони держав. 4 — Межі стейтів.

Скорочення: Conn. — Connecticut; Del. — Delaware; MD. — Maryland; MS. — Massachusetts; N. H. — New Hampshire; N. J. — New Jersey; Penna (P.) — Pennsylvania; Phila (Ph.) — Philadelphia; Pittsb. (Pitt.) — Pittsburgh; R. I. — Rhode Island; V. T. — Vermont; W. Virg. — West Virginia. Див. також зауваги до карти — Українці в півн.-сх. частині ЗДА.

В. Кубійович, Т. Олесіюк

роки постали укр. скупчення в Каліфорнії (Льос-Анжельос), в Маямі на Фльоріді та ін.; невеликі укр. колонії розпорошені по всій території ЗДА. З різних укр. віток найменш рухливою є закарп.; половина закарпатців живе ще нині в Пенсільванії, $^1/_4$ в стейтах Нью-Йорку і Нью-Джерсі.

Теперішні найважливіші укр. скупчення в ЗДА такі: 1) найстаріше і найбільше — сх.-пенсільванське з осередками Шамокін, Скрентон, Гейзлтон, Майнерзвіл та ін.; 2) зах.-пенсільванське з м. Пітсбурґом (15 000 українців ?); в обох цих скупченнях переважають закарпатці; 3) м. Філядельфія (30 000 українців ?); 4) найбільше міське скупчення — Нью-Йорк (60 000 ?) і сусідні міста, положені в стейті Нью-Джерсі — Ньюарк, Джерсі-Сіті, Елізабет та ін.; 5) в півн.-сх. частині стейту Огайо з м. Клівленд (15 000 ?), Льорейн, Янґставн та ін.; 6) м. Детройт (25 000 ?) і найбільш висунене на зах. 7) Чікаґо (40 000 ?). До менших укр. скупчень належать в стейті Коннектікут — Гартфорд, Нью-Гейвен; в стейті Нью-

Йорк — Боффало, Рочестер, Ютіка й ін.; в стейті Нью-Джерсі — Трентон; Міннеаполіс-Сент Пол в стейті Міннесота; хліборобські колонії в Півн. Дакоті (Україна та ін.); м. Денвер в стейті Кольорадо, Льос-Анжельос в Каліфорнії та ін. Див. також карти і гасла — назви важливіших стейтів і міст.

На відміну від укр. поселення в Канаді чи Вразілії, українці в ЗДА живуть на 90% по містах і, за винятком кількох сіль. осель, не творять ніде більшости або й компактної маси (навіть в Пенсільванії, де їх найбільше — становлять вони ледве 3—4% всього населення), а живуть розпорошено між основним англосакським масивом і багатьма евр., зокрема слов. нац. групами. Між останніми українці кількісно посідають друге місце після поляків (бл. 6 млн). В більших м. українці живуть здебільша в бідніших кварталах, всуміш з ін. слов. народами (напр., Давн-Тавн у Нью-Йорку); з поліпшенням життєвого рівня оселюються й в ін. частинах міста.

Зайняття. Давніші укр. поселенці, не знаючи ні мови, ні умов країни, бралися за найгіршу працю по копальнях, фабриках, фермах. С.-г. праця їм найбільше підходила, бо вони звикли до неї дома, але була менше платна. Згодом деякі з них почали шукати ін. зайнять, а в тому ч. й розбудовувати власні підприємства. Одним із перших підприємств було утримування квартир і «салунів»

Хата укр. фермера-піонера в Півн. Дакоті

(шинків), далі почали відкривати крамниці, в першу чергу харчові, потім ґалянтерійні, одягові, м'ясарні тощо. Поширився серед укр. поселенців і будів.

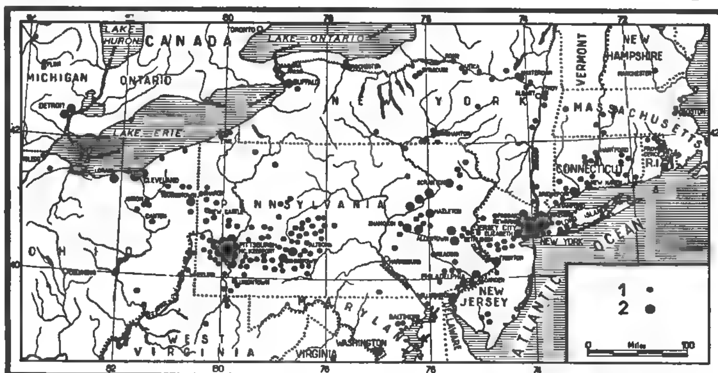

Українці в півн.-сх. частині ЗДА (1958)

1 — 1 укр. парохія; 2 — 5 укр. парохій

Зауваження до карт розміщення українців в ЗДА

Розміщення українців в ЗДА подаємо посередньо, представляючи розміщення їх церков (парохій). 1914 р. зазначено як укр. всі гр.-кат. парохії. 1958 вважаємо за укр. такі парохії: а) кат. — філядельфської і стемфордської епархій та пітсбурзького екзархату; б) правос. — Укр. Правос. Церкви в ЗДА, Укр. Правос. Церкви в Америці, УАПЦ в Екзилі, УАПЦ Соборноправної і Карпато-руської Правос. Церкви в Америці; в) укр. евангельські

В. Кубійович, Т. Олесіюк

промисел, похоронні заведення, ресторани, пекарні, аптеки. Частина поселенців, що працювали на фермах, з часом почала спеціялізуватися (продукція городини, кури, молочне виробництво тощо). Розвинулось також і ремесло, напр., тисменицькі кушнірі розгорнули й тут свій крайовий промисел. Деякі роди промислу не змогли витримати конкуренції з фабриками (шевство, бондарство та ін.), але рентабельними залишилися кравецтво, пральні, м'ясарні, радіопідприємства. Укр. поселенці працювали багато, виявили витривалість, навіть здібності; вони заощаджували й допомагали своїм рідним на батьківщині.

Серед еміґрантів 1880—1900-их рр. не було інтеліґентських професій. Щойно на поч. 20 в. і особливо після 1920 р. почало приїздити більше осіб з сер. і вищою освітою. Вони, разом із вихованими в ЗДА дітьми перших еміґрантів, стали першою укр. фаховою інтеліґенцією в ЗДА. В 1930-их рр. серед свідомих українців було 25 лікарів, 12 дентистів, 40 адвокатів, 20 інженерів, понад 100 учителів сер. і початкових шкіл та кільканадесят осіб вільних професій. Ця кількість укр. проф. інтеліґенції була дуже непропорційна до ч. українців в ЗДА. За останні 25 років ситуація змінилась на краще, зокрема у висліді виходу з амер. шкіл другої і третьої ґенерації та у зв'язку з найновішою еміґрацією із Зах. Европи, в складі якої був великий відсоток інтеліґенції найрізнорідніших фахів. Теперішня структура укр. нац.

групи в ЗДА з проф. погляду є вже нормальною.

Церк. життя. Церква була першою інституцією, до якої горнулись укр. переселенці. За віровизнанням основна частина еміґрації 1870—1900-их рр. належала до Гр.-Кат. Церкви. На поч., коли укр. поселенці не творили окремих організованих громад, вони належали до місц. латинських, поль. чи словацьких парохій; через що багато з них попали до цих нац. груп. З часом більші укр. скупчення почали організовувати власні парохії та будувати церкви. Цей рух зміцнів, коли до ЗДА почали прибувати перші гр.-кат. свящ. з Галичини і Закарпаття. Львівський ординаріят призначив І. *Волянського* (1884) першим гр.-кат. свящ. в Америці. Першим свящ. із Закарпаття був С. Дзюбай. В 1890 р. вже було в ЗДА 10 укр. свящ.; організовано ряд парохій, збудовано церкви і каплиці. В тому ж році відбуто перший соборчик священиків. Пекучим питанням церк. орг-ції українців була залежність від місц. латинських єп. Через незнання обряду і брак розуміння українців з боку цих єп. та у висліді постійних поль. доносів укр. священикам заборонено виконувати священичі функції, тому що вони були одружені, а в 1890 р. і Рим заборонив священичу діяльність в ЗДА одруженим гр.-кат. свящ.

Модерний дім укр. фермера у Вісконзін

Це викликало невдоволення серед вірних і духовенства. Дехто з одружених свящ. повернувся на батьківщину, а частина разом з громадами почала переходити на православіє. В 1891 р. першим перейшов свящ. в Міннеаполісі, О. Товт з Пряшівщини. За 10 років правос. місія в ЗДА мала вже 13 церк. громад та бл. 7 000 вірних з кол. гр.-католиків. В 1917 р. Рос. Правос. Церква мала 169 парафій, організованих перев. з кол. гр.-католиків. Цей рух був фінансований Синодом з Петербурґу, що, крім рел. цілей, мав на меті поширення русофільства серед укр. еміґрації, а його промоторами були свящ.-малороси з Наддніпрянщини та гал. і закарп. москвофіли.

В самій же Гр.-Кат. Церкві виникла гостра боротьба між деякими свящ. із Закарпаття і Галичини. Закарп. свящ., що їх на поч. приїздило із своїми вірними більше, ніж галичан, були в більшості нац. несвідомі. Вони були мадярофілами до тієї міри, що подекуди навіть проповіді говорили по-угор., а деякі пословацьки. Менша на той час частина гр.-кат. священства, гол. з Галичини, очолила рух укр. нац. усвідомлення та виступила гостро проти гал. і закарп. русофільства і мадяронства. Радикальне наставлення нац. свідомої частини суспільства до решти своїх земляків (гол. серед священства) призвело до швидкого процесу оформлення укр. нац. спільноти в ЗДА, але рівночасно і до віддалення, а то й ворожого наставлення до укр. нац. руху частини укр. еміґрантів, які навіть перекинулися до чужих таборів. Це початкове явище в житті укр. спільноти в ЗДА мало важкі наслідки на церк., культ., орг. та політ. відтинках.

В 1890-их рр. закінчився період спільного перебування всіх українців в одній Гр.-Кат. Церкві; коштом кол. гр.-католиків зміцніла Рос. Правос. Церква, а згодом по 1920 р. постали різні вітки Укр. Правос. Церкви та окремі групи протестантів і сектантів.

Гр.-Кат. Церква. В 1890-их рр. кількість гр.-кат. свящ. в ЗДА постійно зростала; вже в 1894 р. їх було 30 (26 з Закарпаття та 4 з Галичини); в 1900 р. українців гр.-католиків, організованих в парохіях, нараховувалося бл. 80 000.

Розвиток Гр.-Кат. Церкви супроводила гостра внутр. боротьба (між окремими свящ. і вірними на територіяльній, нац., а навіть персональній базі). Але основну енерґію вкладено в боротьбу за незалежність від латинських єп. Церк. громади домагалися власного єп., скасування декрету про заборону одруженим свящ. обслуговувати еміґрантів та виступали проти втручання латинських єп. у внутр. орг. і обрядові справи гр.-кат. парохій. Коли невдоволення серед гр.-католиків почало виявлятися в переході на православіє, їхні домагання частково були задоволені церк. владою.

На пропозицію Апостольського Делеґата в ЗДА, гр.-кат. свящ. відбули в 1898 р. соборчик, який обрав о. Н. Ханата вікарієм і зв'язковим до латинських єп. На цьому посту він довго не пробув, бо розпочалися тертя і боротьба між самими закарп. свящ. на єпархіяльній основі (пряшівчани і мукачівці) за те, з якої єпархії має бути представник священства. Відбулося кілька сепаратних соборчиків, творились партикулярні т-ва свящ., напр., Братство гр.-кат. священи-

ків в Америці під покровом св. Андрія Первозванного (з мукачівців), Т-во гр.-кат. священиків ім. св. Кирила і Методія (з ін. єпархій). Найдовше, аж до іменування першого гр.-кат. єп. в ЗДА, протривала церк. орг-ція священиків і світських п. н. «*Т-во руських церк. громад в Сполучених Державах і Канаді*», на чолі якого стояла *Духовна Рада* під проводом о. І. Констанкевича. Поруч із орг. зусиллями оформити Гр.-Кат. Церкву в ЗДА, зростали змагання піднести укр. нац. свідомість. В цьому русі відіграла визначну ролю група молодих свідомих свящ., що ще в Галичині підготовлялися до діяльности серед укр. поселенців в ЗДА та створили у Львові т. зв. «Американський Кружок». Видатними діячами цієї групи були: Н. Дмитрів, І. Констанкевич, А. Бончевський, І. Ардан. Важливим етапом у боротьбі за власного єп. був церк. з'їзд в Гарісбурґу (1902 р.), на якому прийнято домагання про заснування самостійного гр.-кат. єпископства в Америці. В 1902 р. призначено апостольським візитатором Гр.-Кат. Церкви в Америці пряшівського крилошанина А. Годобая. Його не прийняли не лише галичани, які бачили в ньому мадярона, але й мукачівці, що були вражені цією номінацією, і він в 1905 р. відійшов.

Гр.-кат. єпископство в ЗДА утворено 1907 заходами митр. А. Шептицького, не зважаючи на опір амер. латинських єп. Першим єп. іменовано василіянина С. *Ортинського* з Галичини. Єп. Ортинський не мав повної юрисдикції, а був ген. вікарієм кожного латинського єп., в чиїй єпархії жили греко-католики. Цей стан не задовольняв українців; вони домагалися створення окремої незалежної єпархії та скасування булли про целібат і про заборону тайни миропомазання безпосередньо по охрищенні дітей. Врешті Рим 1913 р. вилучив гр.-кат. єп. з-під юрисдикції місц. латинських єп.; інші заборони були також усунені на практиці. Одночасно єп. Ортинський дійшов до порозуміння на культ.- політ. полі із закарп. священиками та установами. Його смерть (1916) припинила короткий період сконсолідованої співпраці всіх гр.-католиків під єдиним церк. проводом.

По смерті єп. Ортинського Рим призначив двох апостольських адміністраторів: о. П. *Понятишина* для гал. та о. Г. Мартяка для закарп. парохій. Стан розподілу на дві частини за територіяльним походженням українців гр.-католиків затверджено остаточно 15. 6. 1924 р., коли Рим створив окремі церк. одиниці та іменував двох єп.: К. *Богачевського* для гал. українців з осідком у Філядельфії та В. *Такача* для закарп. українців, угор. та хорв. греко-католиків з осідком в Мунгалі, тепер у Пітсбурзі (пітсбурґський екзархат). Обидва екзархи переживали початково свої трудноті; як між галичанами, так і серед закарпатців в 1920-их рр. набрав сили правос. рух. Здебільша ті самі причини, що і в 1890-их рр., призвели багатьох до відступу від Гр.-Кат. Церкви (заведення целібату, суперечки за церк. власність, намагання поширити вплив мирян на церк. справи тощо). На кін. 1930-их рр. рел. життя гр.-католиків цілком унормалізувалося. Для допомоги правлячому філядельфському єп. призначено в 1942 р. єп.-помічника А. *Сенишина*, який має осідок в Стемфорді. В 1946 р. висвячено єп.-помічника для пітсбурґського екзархату Д. Іванча, який по смерті єп. Такача 1947 став правлячим єп. Його місце зайняв 1955 М. *Елько*, якому 1956 приділено єп.-помічника С. Коцішка. В 1956 р. з філядельфського екзархату відділено стемфордський, а екзархом став єп. А. Сенишин. Тоді ж іменовано Й. Шмондюка єп.-помічником філядельфського екзархату. В серпні 1958 Рим утворив окрему церк. провінцію з філядельфського і стемфордського екзархатів, підносячи їх до статусу єпархій. Архиєп. К. Богачевський став першим укр.-кат. митр. в ЗДА. (Докладніше про сучасний стан Гр.-Кат. Церкви в ЗДА див. *Філядельфська єпархія. Стемфордська єпархія і Пітсбурґський екзархат*).

Укр. кат. церква св. Миколая в Чікаґо

П р а в о с. ц е р к в и в З Д А. Серед першої укр. еміґрації до ЗДА було мало

православних. Ними були еміґранти з Буковини й підрос. України, які вливалися до існуючих парафій Рос. Правос. Церкви в ЗДА, що підлягала Синодові в Петербурзі. Проте згодом більшість чл. цієї та ін. правос. церков становили українці, кол. гр.-католики з Закарпаття, Лемківщини й Галичини, що перейшли на православіє в таких гол. хвилях: 1891—1905, себто в роки боротьби проти залежности від латинських єп., далі під час заведення целібату та переписування церк. майна з громад на єп. (1910—13, 1923—29) і окремого руху переходу серед закарп. гр.-католиків (1929—35). Крім практичних — обрядових, орг.-дисциплінарних і часто персональних причин переходу на православіє, деяку ролю відогравали і рецидиви москвофільства, тоді ще глибоко вкоріненого на Зах. Україні.

Рос. Правос. Церква, не зважаючи на те, що більшість її вірних складалася з

Укр. правосл. церква у Вілтон (будов. 1916 р.)

українців, була очолена єпископами росіянами або українцями-москвофілами; свящ. теж приїжджали з Росії. В 1911 р. між її вірними було 11 800 еміґрантів з Галичини і 6 400 з Закарпаття. Чимало українців не задовольняв рос. дух цієї церкви, і вони почали повертатися до гр.-католицизму. Щоб протидіяти цьому, рос. ієрархія висвятила на єп. кол. гр.-кат. свящ. С. Дзюбая (1916), але він скоро відійшов від православія, і на цьому поступки українцям закінчилися. В 1920-их рр. свідома частина українців стала відходити від Рос. Правос. Церкви і почала творити власну церк. орг-цію. Вже в 1900-их рр. гол. гр.-кат. Духовної Ради о. І. Констанкевич вів переговори з рос. Синодом про масовий перехід гр.-католиків на православіє, вимагаючи для укр. парафій нац. автономії, включно з назвою Укр. Правос. Церква в Америці, та незалежної ієрархії, на що Синод не погодився, і переговори перервалися. В 1915 р. група невдоволених, що не бажали підлягати ні рос. Синодові, ні Римові, заснувала в Чікаґо Нар. Незалежну Церкву, яку очолив о. Р. Хомицький. Коли в 1919 р. проголошено автокефалію Церкви на Україні, укр. правос. рух в ЗДА посилився. В 1920 р. відбувся в Нью-Йорку церк.-нар. з'їзд, який заснував Укр. Гр.-Правос. Церкву в Америці, а її адміністратором обрав о. М. Копачука. Ця Церква проголосила свою єдність з УАПЦ на Україні. В 1924 р. Всеукр. Правос. Рада в Києві призначила для її керування архиєп. *Іоана* Теодоровича. Прибуття правос. єп. з України мало великий відгомін, так що кількість правос. парафій швидко зросла (в 1924 під юрисдикцією І. Теодоровича їх було 11, а в 1932 р. вже 32 і 25 свящ.).

Одночасно почався новий рух переходу гр.-католиків на православіє. Але його ініціятори не увійшли до Укр. Гр.-Правос. Церкви з канонічних міркувань щодо УАПЦ і її ієрархії з 1921 р., лише на з'їзді в Аллентавні (1926) створено окреме церк. об'єднання — Амер. Укр. Гр.-Кат. Церкву, на чолі з адміністратором о. Й. Пелеховичем. На соборі в Нью-Йорку (1931) ця церква обрала кандидатом на єп. гр.-кат. свящ. *Йосифа* Жука, що 1932 отримав хіротонію від представника царгородського патріярха. Тоді ж змінено назву церкви на Укр. Правос. Церкву в Америці. Наступником єп. Й. Жука († 1934) став *Богдан* Шпилька, хіротонізований у 1937 р.

Дві укр. правос. церкви намагались поєднатися в 1948 р. на соборі в Аллентавні, коли на чоло об'єднаної церкви обрано архиєп. *Мстислава* Скрипника, що прибув з Европи. Проте до дійсного об'єднання не дійшло, хоч архиєп. І. Теодорович прийняв канонічні свячення від екзарха Олександрійського патріярха. На черговому соборі в Нью-Йорку (1950) оформилася Укр. Правос. Церква ЗДА, яку очолив митр. І. Теодорович, заступником став архиєп. М. Скрипник, чл. Собору єп. — архиєп. *Геннадій* Шиприкевич і *Володимир* Малець. Тільки частина парафій архиєп. Б. Шпильки пристала до церкви митр. І. Теодоровича. Архиєп. Шпилька очолює, як і раніше, окрему церкву як вікарій грец. екзархату. Ін. спробою церк. об'єднання правос. було проголошене в 1948 р. митр. *Іларіоном* Огієнком, єп. Б. Шпилькою і Орестом Черняком утворення укр.-карпаторуської правос. митрополії Півн. і Півд. Америки. Однак цей акт не мав тривалих наслідків, і до фактичного об'єднання не дійшло. (Про сучасний стан див. докладніше *Укр. Правос. Церква в ЗДА* і *Укр. Правос. Церква в Америці*).

Із збільшенням еміґрації після другої світової війни деякі правос. українці з новоприбулих оформили ще ін. церк. орг-ції. УАПЦ в Екзилі існує з 1951 р.,

очолена архиєп. *Палладієм* Видибідою-Руденком і архиєп. *Ігорем* Губою. Її вірні вважають себе чл. УАПЦ, відновленої в 1942 р. Ця Церква нараховувала в 1956 р. 6 церков, 16 осіб духовенства і 1 650 вірних; пресовий орган *«Життя і Церква»*. Ін. правос. церквою в ЗДА є УАПЦ (Соборно-правна), що постала в 1947 р. в Зах. Німеччині в наслідок суперечливих поглядів на канонічно-устроєві справи УАПЦ. Соборноправна УАПЦ вважає себе продовжувачем УАПЦ митр. В. *Липківського*, її очолює архиєп. *Григорій* Огійчук. В 1957 р. ця церква мала в ЗДА 10 свящ. і 4 парафії, неперіодичний орган «Правос. Українець». В 1957 р. від Соборноправної УАПЦ відійшла група духовенства і вірних, що вважають себе «дійсними переємцями УАПЦ, відродженої в св. Софії в Києві в 1921 р.». Вони видають неперіодичний журн. «Церква і життя» в Чікаґо і співпрацюють із Зах.-евр. єпархією УАПЦ Соборноправної, очоленої єп. Євгеном *Бачинським.*

Поза виразно нац. укр. правос. церквами, багато правос. українців перебуває в ін., гол. рос. церквах. Ними є: Рос. Правос. Церква, що колись підлягала Синодові, а після больш. перевороту оголосила себе «автономною». Нині її очолює митр. Леонтій Туркевич, родом з Волині; ця церква нараховує бл. 350 000 вірних — в ЗДА і Канаді, в тому ч. бл. 80—85% українців (походженням перев. з Закарпаття і Галичини і 10% з Наддніпрянщини); офіціоз — «Русско-Американскій Православный Вѣстникъ». Чисельно незначною є Рос. Правос. Патріярша Церква, очолена Адамом Филиповським (родом з Галичини), екзархом моск. патріярха; кількість вірних в ЗДА і Канаді — бл. 20 000, в більшості українці — лемки і закарпатці, пресовий орган «Единая Церковь». Тільки 10% становлять українці в рос. старо-еміґрантській, т. зв. Зарубіжній Рос. Правос. Церкві, яку очолює в ЗДА архиєп. Віталій Максименко, вірних в ЗДА і Канаді — бл. 15 000, орган — «Православная Русь». В 1930-их рр. значно поширився правос. рух серед закарп еміґрації. Суспендовані свящ. з екзархату єп. В. Такача створили незалежну правос. церкву і піддалися під опіку грец. архиєп. в Нью-Йорку. В 1938 р. посвячено в Константинополі на єп. Ореста Черняка, і він очолив Карпато-Руську Гр.-Кат. Правос. Церкву в Америці. Ця церква нараховувала в 1955 р. 50 свящ., 70 церков і бл. 60 000 вірних; офіціоз — «Церковный Вѣстникъ». В 1940 р. незначна група свящ. вийшла з послуху єп. О. Черняка і створила т. зв. «нар.» Карпаторуську Правос. Церкву, що складається гол. з свящ. і вірних, які походять із Пряшівщини; адміністратор о. А. Сліпецький, пресовий орган — «Vistnyk», нині ця група перебуває під юрисдикцією митр. Л. Туркевича.

П р о т е с т а н т и з м між українцями в ЗДА, порівняно до укр. земель, більш поширений. Його початки зв'язані з боротьбою за незалежність від латинських єп. В тій рел. боротьбі мала успіхи серед українців не лише правос., але і пресвітеріянська місії. Перші пресвітеріянські й баптистські громади постали в 1904 р., вони поширились гол. в Пенсільванії. В стейті Півн. Дакота живуть укр. штундисти і суботники. Тільки частина укр. протестантських церков творить окремі укр. рел. спільноти; більшість належить до спільних орг-цій з ін. американцями. Довголітнім суперінтендантом Укр. Пресвітеріянської Церкви і водночас гол. *Укр. Євангельського Об'єднання в Півн. Америці* був протопресвітер В. Кузів († 1958). (Див. також *Євангелики, Укр. Євангельсько-Реформована Церква).*

Г р о м. ж и т т я у к р а ї н ц і в в З Д А. Побіч орг-ції парохій та церк. життя взагалі, дуже швидко розпочато орг-цію допомогово-асекураційних т-в, які були для поселенців одним з найважливіших, бо забезпечували їх і чл. родини на випадок недуги або смерти. Першу таку орг-цію Братство св. Миколая заснував о. І. Волянський в Шенандоа 1885. За два роки вже постало 7 таких самих братств, що об'єдналися в союз «Сполучене Руських Братств». З виїздом о. І. Волянського «Сполучене» перестало існувати, а багато українців, зокрема з Закарпаття, розплилося по словацьких допомогових т-вах. Щоб рятувати нац. і обрядово своїх земляків, вирішено заснувати новий власний союз, який постав 1892 р. п. н. «Соєдиненіє Греко-Кат. Руских Братств в Сіверній Америці», до якого належали галичани і закарпатці. В 1894 р. частина братств вийшла з «Соединенія» (галичани і пряшівчани), бо їм не подобалося господарювання і вузький льокалізм проводу (еміґранти з мукачівської єпархії), і заснувала «Руський Нар. Союз» з виразним укр. нац. напрямком. В 1900 р. постало ще третє об'єднання — «Общество Русских Братств», яке, в противагу до Укр. Союзу та мадярофільського «Соединенія», виявилося русофільським. Між цими т-вами відбувалася запекла боротьба на реґіональному, політ., рел. і персональному тлі. Вони часто роздрібнювалися, і поставали нові об'єднання. В 1903 р. вийшла з «Соединенія» сильна група пряшівчан, які пізніше підтримували єп. С. Ортинського і заснували «Собраніє Гр.-Кат. Церк.

Братств». Також «Руський Нар. Союз» переживав кілька криз, зокрема на базі боротьби між духовними та радикальними колами; у висліді кризи в 1910 р. постав теперішній Укр. Роб. Союз, заснований опозицією, невдоволеною надмірним впливом духовенства. Коли ж Союз почав ляїцизуватися, з ініціятиви еп. Ортинського в 1912 р. засновано кат. «Провидіння». В 1914 р. існувало вже 10 асекураційно-допомогових т-в, 5 укр. напряму, 4 русофільські, 1 невтральне (конфесійно — 4 кат., 2 правос. 4 незалежні). Всі ці орг-ції мали перед першою світовою війною понад 72 000 чл. та бл. 650 000 дол. майна. Теперішній стан укр. допомогових орг-цій такий:

Укр. Нар. Союз (до 1914 Руський Нар. Союз) з осідком в Джерсі-Сіті нараховував у жовтні 1958 р. 72 500 чл., цінність майна 21 235 000 дол. Найстарішою укр. допомоговою орг-цією, що нині об'єднує тільки українців з Закарпаття, є згадуване «Соединеніе», з осідком в Гомстеді. Довгий час ця орг-ція була найсильнішою, об'єднавши 160 000 чл., тепер дорівнює членством і майном Укр. Нар. Союзові. *Укр. Роб. Союз,* заснований 1910 з осідком у Скрентоні, нараховує (1958) 22 600 чл., цінність майна 6 787 000 дол. «Провидіння» — Союз Українців Католиків в Америці, заснований 1912, осідок у Філядельфії, має 15 700 чл. і 3 429 000 дол. майна; *Укр. Нар. Поміч,* заснована 1915, осідок в Пітсбурзі, має 1 687 000 дол. майна. Ін. допомоговими орг-ціями, що гуртують перев. українців Закарпаття та Лемківщини, є: «Собраніе Гр.-Кат. Церк. Братств» з осідком в Меккіз Порт, русофільські — «Общество Русских Братств», «Русское Православное Католическое Общество» та окрема орг-ція лемків «Лемко-Союз» з осідком в Йонкерс.

Допомогово-асекураційні т-ва відограють важливу ролю у всьому гром., а навіть культ. житті амер. українців. Їхні впливи і вага в суспільстві, поруч церк. інституцій, найсильніші. Всі вони видають власні пресові органи, будують нар. доми, клюби, мають вирішальний вплив на низку гром. справ. Деякі з них своїми фондами допомагають укр. визвольній справі. Напр., Укр. Нар. Союз видав по другій світовій війні понад 15 книжок про Україну англ. мовою.

Суспільно-політ. орг-ції. Братства і допомогові орг-ції були довгий час також єдиними осередками суспільно-політ. життя. Причиною постання нових допомогових т-в була, крім рел., ще й політ. орієнтація членів. Так, Укр. (раніше Руський) Нар. Союз був від поч. нац.-дем. напряму, Укр. Роб. Союз —роб.-дем., «Провидіння» — кат. (нині з гетьмансько-націоналістичними впливами), а Укр. Нар. Поміч — правос. (нац.-дем.).

Першою спробою створити укр. т-во типу політ. партій в ЗДА була заснована в 1900-их рр. радикальними колами — Укр. Роб. Партія, яка однак не проіснувала довго. По перщій світовій війні постало кілька політ. орг-цій з орієнтацією на крайові або еміґраційні партії в Европі: соц. — «Оборона України», радикальна — Ліґа визволення України та існуючі ще досі — націоналістична (під впливом ОУН А. Мельника) — *Орг-ція Держ. Відродження України* і монархістсько-консервативна — *Укр. Гетьманська Орг-ція Америки.*

Нова еміґрація, після другої світової війни, створила ряд політ. орг-цій, що здебільша відповідають окремим політ. групам в Европі: *Орг-ція Оборони Чотирьох Свобід України* (під впливом Закордонних Частин ОУН), *Об'єднання Українців Рев.-Дем. Переконань* (відповідник УРДП І. Багряного), *Об'єднання Укр. Соціялістів, Союз Укр. Нац. Демократів* (задуманий як відповідник центрово-дем. укр. партій в Европі), *Укр. Вільна Громада Америки* (гуртує прихильників суспільної роб. демократії); крім того, в ЗДА діють орг-ції еміґраційних партій — *УНДС, УНДО, Союз Соборних Земель України* і *Сел. Партія.* В кін. 1957 р. прихильники ОУН за кордоном створили в ЗДА свою окрему орг-цію «Однодумців ОУНз». Існує також *Спілка Визволення України,* яка має дві фракції. *Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України* стоїть на позиціях УГВР, а *Т-ва Сприяння УНРаді* та *Т-ва Прихильників УНР* підтримують УНРаду. Реґіональними орг-ціями з політ. цілями є ще *Орг-ція Оборони Лемківщини* та *Карп. Союз* (об'єднання закарп. українців). В просов. Лізі Амер. Українців зорганізована незначна група совєтофільських елементів.

Основною метою укр. політ. орг-цій в Америці є сприяння визвольній справі та вплив на відносини на батьківщині. Для цієї мети часто укр.-амер. політ. орг-ції об'єднувались, творячи заг.-політ. репрезентації. В 1914 р. постала Руська Нар. Рада (див. *Амер. Руська Нар. Рада).* Відбутий в Нью-Йорку в жовтні 1915 т. зв. Перший Укр. Сойм в ЗДА з представників різних орг-цій створив *Заг. Укр. Комітет,* який пізніше прийняв назву *Укр. Федерація в Злучених Державах.* В листопаді 1915 постала з ініціятиви Гр.-Кат. Церкви ін. репрезентація — *Укр. Нар. Комітет,* який провадив жваву політ. діяльність на користь укр. справи під час визвольних змагань. Для репрезентації інтересів Закарпаття існувала *Амер. Руська Нар. Рада.* В період між

двома війнами репрезентативним центром амер. українців було *Об'єднання Укр. Організацій в Америці*, що постало в жовтні 1922. В 1930-их рр. існував *Амер.-Укр. Комітет Визволення України*, створений кат. колами. На Вашінґтонському Конґресі, скликаному в травні 1940 р. чотирма укр. допомоговими орг-ціями, створено *Укр. Конґресовий Комітет Америки* (УККА), який донині є репрезентативним суспільним центром амер. українців. В 1946 р. закарп. еміґранти «рутенської» орієнтації створили Карпаторуський Конґрес, що був мало активний і незабаром перестав існувати.

Інші орг-ції (культ.-осв., жін., ветеранські, молоді, фахові). Спроби створити масову осв. орг-цію на зразок відомої на батьківщині «Просвіти» не дали тривких наслідків. В 1909 р. постала «Амер. Просвіта», але вона не проіснувала довго. Вся осв., а навіть культ.-мист. діяльність велася в гром., церк. і також допомогових установах. Число різних орг-цій в ЗДА надзвичайно велике, воно змінюється, бо й стан самих т-в, за винятком допомогово-асекураційних, церк. і деяких політ., мінливий; одні завмирають, ін. виникають. Вони роздріблені, без активних центрів; це зокрема відчувається в культ. житті.

Першою жін. орг-цією в ЗДА було «Сестрицтво св. Ольги», засноване 1897 в Джерсі-Сіті. Укр. жін. рух в ЗДА розвивався поволі. Тільки в 1925 р. постає заг.-укр. жін. орг-ція — *Союз Українок Америки*. Поруч нього, в 1930-их рр. постала жін. харитативна орг-ція *Укр. Золотий Хрест*. З ініціятиви Союзу скликано в 1948 р. в Філядельфії Світовий Конґрес Укр. Жіноцтва і створено Світову федерацію Укр. Жін. Орг-цій (див. також *Жіночий рух*).

Кол. вояки укр. армій організовані в «Стрілецькій Громаді» (1925), а ветерани амер. армії об'єдналися 1948 в т-во Укр.-амер. ветеранів. В 1949 р. постала ветеранська орг-ція перев. нових еміґрантів *Об'єднання бувших Вояків Українців*.

Укр. молодь ЗДА організована в кількох давніших орг-ціях, які постали між двома світовими війнами: *Ліґа Укр. Молоді Півн. Америки* (з 1933 р.), *Ліґа Укр. Кат. Молоді* (1933), *Орг-ція Укр. Правос. Молоді*. З 1948 р. розвинули широку діяльність *Укр. Пласт* в Америці та *Спілка Укр. Молоді Америки (СУМА)*, гол. серед новоприбулої молоді. В 1950 р. постало — *Об'єднання Дем. Укр. Молоді*, а 1953 *Союз Укр. Студентських Т-в Америки*, що об'єднує укр. студентські клюби чи громади при різних високих школах. Із фахових орг-цій за останні роки створено: Т-во Укр. Інженерів, Т-во Укр. Лікарів, Об'єднання Укр. Ветеринарних Лікарів й ін.

Політ. позиції і діяльність. Серед еміґрантів 19 в. політ. свідомість була зовсім низька, бо на рідних землях, звідки вони приїжджали, політ. життя було ще слабо розвинене. Нові умови життя і праці в ЗДА примушували укр. еміґрантів суспільно організуватись і активізуватися. Суспільне життя укр. спільноти в Америці кін. 19 і поч. 20 в. характеризується такими етапами: боротьба за рел. і нац. відрубність, боротьба за укр. мову і правопис у пресі, за нац. ім'я та, щойно згодом, боротьба за нац.-держ. інтереси власного народу на рідних землях. На всіх цих відтинках українці мусіли відстоювати свої права проти росіян, поляків, угорців і навіть словаків. Церква, допомогові орг-ції, школа, читальні, преса ширили нац. свідомість. Важливим чинником, що впливав на формування культ. і політ. свідомости укр. поселенців, були події на Україні, зокрема від поч. першої світової війни. Українці в ЗДА, з погляду нац.-політ. орієнтації, були в той час поділені на кілька напрямків: 1) Укр. нац. течія, що виступила в 1890-их рр. під прапором газ. «Свобода» і об'єднання Руський (Укр.) Нар. Союз проти русофільства частини гал. і закарп. еміґрації; цей напрям, підтриманий значною мірою Укр.-Кат., а пізніше і Укр. Правос. Церквами, переміг. 2) Русофільська течія, занесена москвофілами з укр. земель, сильно підтримувана в Америці рос. православієм. Ця група пізніше дуже ослабла, і тепер вона не відограє ніякої ролі в укр. житті, натомість частина прихильників цієї течії відійшла від власного нац. пня і включилася до рос. амер. життя, піддаючись найскорше процесові асиміляції, поскільки втратила всякий контакт з рідним народом. 3) Рутенська течія з мадярофільською, чехофільською або русофільською політ. орієнтацією; її прихильники — більша частина закарп. еміґрації та частина гал. лемків. Вона є витвором мадярофільського священства і характеризується низьким рівнем свідомости та майже цілковитою відсутністю ідейних зв'язків з тими процесами, що відбувалися за останні 40 рр. на укр. землях. Немало сприяли постанню і існуванню цього середовища угор., рос., словацька й поль. нац. групи в Америці і їх держ. уряди в Европі та відповідні їм культ.-політ. течії, що ще існували на укр. землях.

Події на Україні в 1914 р. активізували укр. суспільність в ЗДА. Перший укр. Сойм в Америці і політ. представництва — Федерація Українців в Злучених Державах та Укр. Нар. Комітет, а раніше Амер. Руська Нар. Рада, заініціювали і провадили політ. діяльність амер.

українців на користь своєї батьківщини. В меморіялі з 30. 10. 1915 р. сойм заявив: «Остаточна ціль укр. руху є створення укр. незалежної держави, що обняла б землі, замешкані українцями». Постання власної держави в 1917—18 рр. викликало піднесений настрій серед українців Америки і підвищило їх активність. Відбувалися віча, провадилися грошові збірки на укр. цілі в Европі, влаштовано, за дозволом през. ЗДА, «Укр. день» (заг.-амер. збірку), вислано делеґацію на мирові переговори до Парижу. Укр. Нар. Комітет створив у 1919 р. спільно з литовцями, лотишами й естонцями в ЗДА Ліґу Чотирьох Народів з метою спільної оборони нац. інтересів. В Нью-Йорку існувало Укр. Інформаційне Бюро, яке ширило інформацію про Україну. Федерація Українців належала до Сер.-Евр. Дем. Унії, гол. якої був Т. Масарик. Великі хвилі протесту серед українців в Америці викликала поль. окупація Зах. України; проведено збірку для укр. жертв поль. терору та для підтримки політ. заходів екзильного уряду ЗУНР. З цією метою була організована т. зв. Позичка нац. оборони і негайної допомоги, на яку зібрано за короткий час 140 000 дол. Амер. українці співпрацювали тісно з укр. дипломатичною місією у Вашінґтоні.

В 1918—19 рр. закарп. українці в Америці відограли важливу ролю в справі майбутньої долі їхньої вужчої батьківщини. 26. 10 1918 підписано в Пітсбурзі чес.-закарп. угоду (з чес. боку Т. Масарик, а з карп.-укр. Г. Жаткович) про включення Закарпаття до Чехо-Словаччини з наданням йому широкої автономії на всій території 10 угор. комітатів, заселених українцями. 19. 11. 1918 *Амер. Руська Нар. Рада* в Скрентоні, після заг. плебісциту по всіх закарп. т-вах і парохіях висловилася за з'єднання Закарпаття з Чехо-Словаччиною. Амер. еміґрація дала Закарпаттю (офіц. Підкарп. Русі) першого губернатора в особі Г. *Жатковича.*

Після визвольних змагань (1917—21) і окупації укр. земель амер. укр. суспільність вживала заходів до оборони рідного краю за допомогою Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці. До 1939 р. Об'єднання вислало до Зах. України на нац. цілі понад 365 000 дол., вело жваву вид. і інформативну діяльність. В 1939 р. організовано допомогу молодій державі Карп. Україні.

Укр. Конґресовий Комітет Америки, що постав на весні 1940 р., скликав Конґрес Амер. Українців до Вашінґтону на 24. 5. 1940, який при участі 805 делеґатів, що репрезентували понад 2 000 орг-цій, прийняв меморіял до уряду ЗДА в справі держ. визволення України. В конфлікті світових держав українці висловились проти нім. нац.-соціялізму і большевизму — за перемогу альянтів та за визволення України. Така настанова не зовсім ішла по лінії актуальної амер. політики, яка тоді орієнтувалася на тісну дружбу з СССР. Не обійшлося без інсинуацій проти окремих укр. діячів і установ з боку амер. і різних слов'янських просов. груп. УККА вислав делеґацію на організаційну Асамблею ОН до Сан-Франсіско, яка 26. 6. 1945 внесла меморіял в справі України. В порозумінні з УККА засновано в Філядельфії 24. 6. 1944 р. *Злучений Укр. Амер. Допомоговий Комітет* (ЗУАДК), який веде харитативно-допомогову і переселенчу акцію. Організована з ініціятиви УККА Пан.-Амер. Укр. Конференція (ПАУК) з 1947 р. провадить політ. інформацію в заг.-амер. маштабі.

Участь українців в амер. політ. житті не велика, якщо врахувати їх кількість. Причиною є їхня територіяльна і орг. розпорошеність, брак попереднього укр. вкладу в амер. життя та донині майже цілковита орієнтація на укр. проблеми на батьківщині. На поч. взагалі мало українців приймало амер. громадянство, але й ті, що з часом його приймали (безпосередньо перед першою світовою війною таке наставлення вже стало заг.), не могли мати поважніших успіхів, бо активної участи в партійному житті не брали, а при голосуванні часто піддавались аґітації чи обіцянкам за дрібні функції в комунальному управлінні. Останнім часом українці починають активізуватись і у внутр. амер. житті, зокрема в ЗДА народжена і вихована інтеліґенція. Однак досі немає українців в федеральних леґіслятивних палатах, як це є в Канаді, а лише зрідка є чл. стейтових леґіслятив, міських управ та суду чи посадники міст. Існує деяка кількість укр. клюбів респ. і дем. партій.

Культ. життя. Побіч орг-ції власного церк. життя, допомогових установ, незабаром притягла увагу перших укр. поселенців в ЗДА і осв. справа. З батьківщини вони не принесли належного розуміння культ. справ, бо належали до найбіднішої верстви і між ними був значний відсоток неписьменних. Щойно в Америці, з одного боку, завдяки активності невеликого гурту духовної і світської інтеліґенції, а з другого — під впливом нац.-культ. відродження на рідних землях, вони почали творити власне культ. життя.

Шкільництво. Поскільки в ЗДА існувало обов'язкове навчання, українці посилали дітей до амер. шкіл. З часом,

щоб дати дітям знання рідної мови й письма та навчити їх релігії, стали організовувати додаткові школи, як правило, при церквах. Таку першу укр. парохіяльну школу створено в 1893 р. в Шамокіні, а в 1894 р. їх було вже 6. Діти ходили до них у вільний від навчання в амер. школах час (також увечорі і вранці в суботу). Стан цих шкіл був незадовільний. Більшість учителів не мали пед. освіти, а були тільки дяко-вчителями, які одночасно вели при церкві хор, аматорський театр тощо. Шкільні підручники вживалися довільно кожним учителем; свідоміші вчили з нових гал. підручників укр. мовою, русофіли — по-рос., а в закарп. парохіях йшло навчання ще закарп. говіркою, змішаною з ц.-слов. мовою (підручники, вид. угор. урядом). Шкільні приміщення не відповідали вимогам; щойно пізніше будувались окремі шкільні будинки.

З пожвавленням укр. гром. життя в ЗДА в 1900-их рр., а заразом і загрозою денаціоналізації дітей питання школи стало в центрі уваги укр. спільноти; постали Шкільний Фонд, Шкільна Комісія, Укр. Бурса в Нью-Йорку. Гол. дія-

Укр. кат. школа св. Юра в Нью-Йорку

чем цього першого періоду в пед. ділянці був о. П. *Тимкевич*. Велику увагу на нар. освіту звернув єп. С. Ортинський. Філядельфське просвітнє віче в 1909 р., що дало почин т-ву «*Просвіта*», винесло ряд постанов у справі шкільництва; видано перші в ЗДА укр. підручники. Допомогові установи, як напр., Укр. Нар. Союз, сприяли поширенню шкільної освіти шляхом заснування в 1912 р. Шкільного Фонду та видання дитячої літератури. По першій світовій війні справою шкільництва займалося також Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці, яке створило Шкільний Реферат, видало кілька підручників, намагалося скоординувати різні укр. школи, однак ґрунтовнішої реформи не провело. Створена в 1927 р. Управа Рідної Школи в Америці проіснувала короткий час, хоч на поч. визначалась позитивною працею, гол. в уніфікації підручників. В 1920-их рр. постали перші цілоденні укр.-кат. школи. Справу укр. шкільництва знов активізовано після прибуття нової еміґрації, а серед неї ряду кваліфікованих педагогів. Постала низка нових шкіл і курсів українознавства, 1953 зорганізовано при УККА Шкільну Раду, яка керує навчанням в світських школах українознавства, розробляє програми і видає підручники.

Укр. школи діляться на цілоденні і на додаткові. Цілоденні — майже всі організовані при укр. кат. парохіях Філядельфської Митрополії (2 коледжі з 66 учнями, 4 гайскули з 600 учнями, 29 цілоденних нижчих, 22 дитячі садки). Навчання в них відбувається англ. мовою, укр. мова є лише як предмет (і то не завжди на відповідному рівні), перев. укр. мовою ведеться навчання релігії. В Пітсбурґському екзархаті є 1 гайскул і 22 нижчі цілоденні школи. В додаткових школах і на курсах вчаться вечорами або в суботу українознавчих предметів. Деякі з них організовані при укр.-кат. (39) і укр.-правос. парохіях, здебільша (52) світськими установами. Мережа і рівень цих шкіл піднеслися з прибуттям нової еміґрації. Все ж таки кількість дітей, що нині відвідують в ЗДА укр. або утримувані українцями англомовні школи (цілоденні і додаткові), не перевищує 25 000, себто становить ледве 15—20% дітей укр. батьків (цей відсоток значно вищий серед нової еміґрації). Справу укр. шкільництва не вдалося поставити як слід і донині.

Позашкільна освіта. В перші десятиліття еміґрації осередками культ.-осв. життя укр. громад були читальні (перша заснована 1887 в Шенандоа), які працювали за старими просвітянськими методами. Вони не задовольняли українців в амер. умовах і тому незабаром замінились на типові амер. клюби, які мають більш розваговий, ніж культ.-осв. характер. Амер. «Просвіта» (заснована 1909), що спочатку організувала курси для неписьменних, читальні, школи при парохіях, видавала популярні книжки, незабаром припинила свою діяльність. Гол. культ. осередками амер. українців надалі лишалися парохії й допомогові т-ва; при них поставали хори, які плекали, крім церк., також нар. пісню, театральні гуртки, оркестри, влаштовувано концерти, вистави тощо. Тільки по першій світовій війні вживалися культ. заходи та влаштовувалися імпрези на ширшій базі, що об'єднували всіх українців. Поважно пожвавила культ.-осв. працю свіжа хвиля еміґрації.

Укр. преса в ЗДА від поч. служила двом основним завданням: орієнтації

укр. читача в практичних справах життя на амер. континенті та плеканню укр. патріотизму. Мало яка ін. нац. преса в ЗДА була і досі є настільки звернена обличчям до батьківщини, як укр. вже 72 (більшість з них — бюлетені, інформативні листки). Це зростання пояснюється активністю нової еміґрації. Сьогоднішній стан преси ілюструє таблиця (1958):

Преса і періодичні видання українців в ЗДА в 1958 р.[1]

	Щоденники	Тижневики	Двотижневики	Місячники	Двомісячники	Квартальники	Інші	Разом
Мова[2]								
Українська	2	6	—	20	6	8	5	47
Закарп. говір і рос.	—	4	3	4	1	2	—	14
Англійська	—	2	1	5	—	3	4	15[3]
Рел. визначення								
Католицькі	1	4	1	2	1	2	—	11[4]
Православні	—	1	2	3	3	2	—	11[5]
Протестантські	—	—	—	4	—	—	—	4
Неконфесійні	1	7	1	20	3	9	9	50
Специфікація за змістом								
Органи допомогових орг-цій	2	6[6]	1	—	2	2	—	13
Суспільно-політ.	—	2	—	9	—	3	2	16
Релігійні	—	3	2	8	3	2	—	18[7]
Літ. і наук.	—	—	—	2	1	1	5	9
Професійні	—	—	—	1	1	3	1	6
Виховання і молоді	—	—	—	6	—	2	1	9
Гумористичні	—	—	—	2	—	—	—	2
Інші	—	1	1	1	—	—	—	3
Разом	2	12	4	29	7	13	9	76

1 В таблиці не враховано внутр. бюлетені орг-цій, додатки до газет, парохіяльні листки та ін. одноднівки; до інших зараховуємо ті, які виходять кілька разів на рік; річники, альманахи і календарі не взято до уваги.

2 Деякі періодичні вид. укр. мовою і закарп. говором мають англомовні стор.

3 В тому ч. 3 видавані українцями з-поза нац. табору.

4 В тому ч. 6 укр. кат., 5 закарп. кат.

5 В тому ч. 4 укр. правос., 7 закарп. і рос.

6 В тому ч. 4 закарп. і русофільські.

7 Преса конфесійних допомогових орг-цій тут не врахована.

Першу спробу видання укр. газ. зробив о. І. Волянський, який в 1886 р. випустив газ. «*Америка*» в Шенандоа (виходила 4 роки). Дві наступні спроби «Руське Слово» та «Новий Світ», також не протривали довше. З того часу появилося понад 180 назв укр. часописів в ЗДА, що виходили в різний період. Рівень цієї преси популярний, пристосований до вимог місц. читача і назагал нижчий порівняно з укр. пресою на батьківщині. Мало тут діяло добрих журналістів, а роздрібнення вид. спроможностей довело до стану, що, поза кількома поважними органами, всі ін. матеріяльно стоять слабо і є фінансовим тягарем різних установ — видавців.

В 1946 р. нараховувалося в ЗДА 29 різних назв укр. часописів, а в 1951 р.

Мова преси, призначеної для українців, в основному укр. літ., в русофільській пресі — рос., а в пресі для закарп. українців — штучне «язичіє», змішане з говіркою. Виходить кілька органів англ. мовою, а частина укр.-мовної преси має англ. сторінки, присвячені для молодшої ґенерації.

Найстарішим існуючим органом є тижневик «*Амер. Русскій Вѣстникъ*», видаваний з 1892 в Гомстеді (з 1952 п. н. «Вѣстникъ Гр.-Кат. Соединенія»). Найвпливовішим часописом є щоденник «*Свобода*», орган Укр. Нар. Союзу, заснований 1893 в Джерсі-Сіті, з англомовним тижневим додатком „Ukrainian Weekly“ (напрям нац.-дем.). «Провидіння» видає кат. щоденник «*Америка*», заснований 1912 в Філядельфії. Тижневик «*Народна*

Воля», орган Укр. Роб. Союзу, виходить у Скрентоні і редаґується в роб.-дем. дусі; *«Народне Слово»*, орган Укр. Нар. Помочі в Пітсбурзі — з правос. тенденцією; у Філядельфії виходить двомовний кат. тижневик *«Шлях*—The Way», в Чікаґо — інформативна газ. *«Укр. Життя»*. До кін. 1958 р. виходив у Детройті тижневик рев.-дем. напряму «Укр. Прометей» (тепер «Прометей» у Нью-Йорку). В Меккіз Порті виходить «Просвѣта» — місячник «Собранія» для закарп. українців. В русофільському дусі видаються газ. *«Правда»* (Філядельфія, тижневик «Общества Русских Братств») та «Свѣтъ» в Вілкс Бері (правос.-консервативний напрям). У Нью-Йорку виходили совєтофільські *«Укр. Щоденні Вісті»* (тепер тижневик «Укр. Вісті»).

Решта часописів — це журн. різного характеру і призначення — рел. (див. розділ *Церк. життя)*, суспільно-політ. (*«Вісник»*, *«Самостійна Україна»*, *«Листи до приятелів»*, «Вільна Україна») жін. (*«Наше Життя»)*, літ. (*«Київ»)*, універсальний (*«Овид»)*, гумористичний (*«Лис Микита»)*, молодіжні, фахові тощо.

З англомовної преси, крім згадуваного додатку до «Свободи», видаються квартальник «Ukrainian Quarterly» та інформативний двотижневик «Ukrainian Bulletin», обидва — вид. УККА.

Крім редакцій та культ.-гром. і наук. т-в з вид. діяльністю, існують ще такі в-ва в ЗДА: *«Книгоспілка»* (заснована 1952), вид. і дослідне бюро *«Пролог»* (1953), «Булава» (1950), *«Червона Калина»* (1951), *«Говерля»* (1950), в-во М. Денисюка в Чікаґо й ін. З 1950-их рр. більшість (55—60%) укр. книжкової продукції на еміґрації виходить в ЗДА.

Л і т е р а т у р а. Перші поезії укр. авторів в ЗДА — це наслідування нар. творчости; їх тематика — важке еміґраційне життя, осамітнення, туга за батьківщиною. До перших укр.-амер. поетів належить о. Г. *Грушка*, ред. «Свободи», найталановитішим був С. *Чернецький*. Війна 1914—18 змінила тематику, поезія стала патріотичною, відгомоном великих подій визвольних змагань. В той час писали ще Д. Захарчук, о. С. Мусійчук, М. Костишин та ін. Першим почав писати оп. Г. Грушка, далі Ю. Чупка, о. С. Макар, о. Н. Дмитрів, З. Бичинський, М. Беля й ін. Тематика оп. — нові умови життя, конфлікти, боротьба з важкими відносинами; мист. вартість губилася серед проповідницького характеру творів. Ще слабше вийшли деякі спроби з повістю («При битій дорозі» о. М. Струтинського). Драматична творчість представлена деякими цікавими п'єсами (Струтинський, о. І. П. Луцик, о. С. Мусійчук), але й тут справжнього мист. твору немає.

Цілий ряд поетів і письм., що оселилися в ЗДА по другій світовій війні, не творять еміґрантської літератури. Вони тематично і психологічно продовжують бути частиною заг.-укр. літ. процесу. Укр. письменники в ЗДА нині згуртовані в літ. об'єднанні *«Слово»* та виступають разом з ін. працівниками в літ.-мист. клюбах, з яких найактивніший в Нью-Йорку, далі в Філядельфії і Чікаґо.

Заснований 1952 р. В. Джусом Укр. Ін-т Америки має завданням допомагати укр. культ. життю й мистецтву.

О б р а з о т в о р ч е м и с т е ц т в о. Першими укр. малярами в ЗДА були церк. малярі: Е. Василенко, Стеценко та о. Г. Верховський; твором останнього є святилище в укр.-кат. церкві св. Миколая в Чікаґо. Пізніше виступило ряд мистців, між ними і народжених в Америці, які присвятилися виключно малярству (М. Мирош, Ю. Полюга, І. Кучмак й ін.). Деякі з них перейшли до практичного малювання, чи то в фільмі (А. Паливода), чи в графіці (М. Бервенчак), в ілюстрації (О. Даркович, І. Росолович) або в композиції одягу (О. Габ, М. Нагірна). М. Мирош працював також як рисівник рухомих фільмових образків у Голівуді. Різьба має світової слави представника в особі О. *Архипенка*. Його праці виставлені в багатьох амер. музеях. Для укр. громади він виконав різьби в Укр. Культ. Парку в Клівленді й в оселі «Союзівка».

По другій світовій війні прибуло до ЗДА із Зах. Европи понад півсотні укр. малярів і різьбарів. Вони сильно пожвавили укр. мист. життя. 1949 постала в Нью-Йорку Спілка мист. праці, пізніше «Спілка укр. мистців Нью-Йорку й околиці»; з цих тимчасових груп оформилося *Об'єднання мистців українців в Америці* (засноване 1952, довголітній гол. С. *Литвиненко*, тепер С. *Гординський*), яке щорічно влаштовує збірні виставки; деякі мистці влаштовували індивідуальні виставки. При Об'єднанні існує група молодих мистців, вихованих вже в амер. школах. Крім Нью-Йорку, який став на поч. 1950-их рр. центром мист. життя, місц. мист. гуртки в Філядельфії (тут діє Мист. студія, якою керують П. *Мегик* і П. *Андрусів)*, Чікаґо, Мінеаполіс й ін. влаштовують також виставки. Укр. мистці в ЗДА працюють здебільша в церк. малярстві (іконопис, декорація, різьба, вітражі) або влаштовуються в амер. установах як рисівники і проєктанти текстильних узорів, архітектурні креслярі, ілюстратори телевізії, викладачі шкіл тощо.

Великі можливості розвитку мають на амер. ринку різні ділянки ужиткового нар. мистецтва в укр. стилі (вишивки, килими, писанки, дереворізьба, керамі-

ка). Існують спеціяльні робітні і крамниці виробів укр. нар. мистецтва.

Нар. мистецтво і досягнення укр. культури продемонстрував перед широкою публікою укр. павільйон на світовій виставці в Чікаґо 1933, організований амер. українцями.

Музика. Переселенці принесли пісню рідного краю до Нового Світу. Перші хори постали звич. при церквах і читальнях. Уже в 1890-их рр. відбувся ряд концертів, на яких виступали укр. хори, солісти-співаки, а згодом і оркестри. Укр. пісня спричинилася немалою мірою до поширення нац. свідомости серед широких кіл еміґрантів. Засноване 1913 р. Т-во дяко-вчителів мало одним з своїх завдань плекати укр. пісенну культуру. Підвищення культури і техніки хорового співу викликала діяльність Укр. Хору під управою О. *Кошиця*, який, перебуваючи в ЗДА і Канаді, витворив цілу школу хорових дириґентів. По першій світовій війні прибули до ЗДА композитори М. *Гайворонський*, Р. *Придаткевич* і П. *Печеніга-Углицький* та численні співаки-солісти, зусиллями яких значно піднесено вокальне мистецтво. З більш відомих укр. хорів у ЗДА слід відзначити: хор «Укр. Бесіди», Укр. Молодечий Хор в Нью-Йорку і Джерсі-Сіті та Злучений Хор, складений із сімох хорів Нью-Йоркської округи. Помітними виступами Злученого Хору були концерти для вшанування М. Гайворонського (1933—34), концерт укр. церк. музики в Карнеґі Гол в Нью-Йорку (1936), виступ О. Кошиця на світовій виставці. Визначні хори існували в Скрентоні, Чікаґо, Детройті та Клівленді.

По другій світовій війні в ЗДА розвинули свою діяльність *Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка* під керівництвом Г. Китастого і В. Божика; до відомих хорів нині належать: чоловічий «*Думка*» в Нью-Йорку (дириґент Л. Крушельницький), мішаний «*Кобзар*» у Філядельфії (дириґент А. Рудницький), «Трембіта» в Детройті (К. Цепенда) та ін. До популяризації укр. інструментальної музики в ЗДА спричинилося Т-во приятелів укр. музики. Струнною оркестрою в Нью-Йорку керував М. Гайворонський. Згадані композитори працювали і в ділянці інструментальної музики. Широку концертову діяльність розвинув як скрипаль-соліст Р. Придаткевич. 1956 засновано камерний ансамбль ім. Н. Нижанківського. Солісти-інструменталісти в ЗДА: піяністи — В. Максимович, Р. Савицький, В. Кіпа, Д. Каранович-Гординська, І. Соневицький; віольончелістка З. Полевська; скрипалі В. Цісик і Я. Мигасюк. Тепер працюють в ЗДА укр. композитори: Р. Придаткевич, М. Фоменко, В. Грудин, А. Рудницький, В. Витвицький та ін.

В Нью-Йорку у 1920-их рр. існувала укр. муз. консерваторія. Нині діє *Укр. Муз. Ін-т* з відділами по різних містах ЗДА. Укр. музика знайшла доступ і до радіо та телевізії. В ЗДА випродукувано багато грамофонних платівок з укр. репертуаром, не завжди на належному мист. рівні. Видавці муз. літератури в ЗДА — укр. жид Г. Смолянський та Укр. Муз. Накладня в Нью-Йорку.

Театр, фільм, танок. Укр. театр в ЗДА веде свої початки від аматорських гуртків 1890-их рр. Репертуар складався або з укр. побутово-етногр. театру, або із спроб місц. авторів на сучасні теми («Амер. шляхтич», «Скупар» С. Макара й ін.). В 1907—10 рр. т-во «Запор. Січ» в Нью-Йорку на чолі з А. Цукровським робило спроби створення укр. постійного театру, який проіснував недовго. В 1917 р. С. Комишевацький заснував постійну театральну трупу, яка грала в Нью-Йоркському Нар. Домі. Тут також виступала, а іноді об'їжджала й ін. укр. осередки трупа Д. Медового, що в ній здебільша були акторами жиди з України. В 1922 р. утворилася трупа В. Іваницького. 1923—28 існував у Нью-Йорку укр. проф. театр, яким керував І. Базяк, згодом В. Кедровський, а далі М. Карлаш. Д. Чутрові належить в 1930-их рр. спроба створення оперової трупи при «Укр. Бесіді» в Нью-Йорку («Мазепа» П. Чайковського, «Тарас Бульба» М. Лисенка). Постійний укр. театр намагалися створити в Чікаґо і Детройті, але ці трупи незабаром перестали існувати, як і попередні, здебільша за браком фондів.

Від 1949 р. укр. театральне життя стає на проф. рівень, завдяки приїзду труп В. *Блавацького* до Філядельфії та Театру-Студії Й. *Гірняка* й О. *Добровольської* до Нью-Йорку. Перша проіснувала до смерти її керівника (1953), давши ряд цікавих вистав; тепер її чл. спорадично виступають під керівництвом Б. Паздрія і В. Шашаровського. Театр-Студія Й. Гірняка (нині *Укр. театр Америки* в Нью-Йорку) працює й досі, але не як постійна трупа.

Деякі з амер. українців досягли успіхів у фільмі. В Голівуді працював І. *Годяк*, а тепер працюють: режисер Е. Дмитрик, актори Н. Кошиць, Л. Стен, М. Мазурки (Мазуркевич), І. Палагнюк-Паленс, Л. Скот та ін. В 1930-их рр. в укр. фільмових студіях в ЗДА випродуковано кілька побутових фільмів («Наталка Полтавка», «Маруся», «Запорожець за Дунаєм»), мист. вартість яких невисока.

В справі популяризації укр. танка багато зробив В. *Авраменко*, хоч і не піднявся на проф. рівень. В цій ділянці та-

кож працювали А. Кість і М. Лаврик, а Д. Чутро робив спроби створити укр. балетну групу. На більшу увагу заслуговують професіональні виступи Р. *Прийми*. В Нью-Йорку працює нині балетна школа В. *Переяславець*.

Наука. Щойно по першій світовій війні прибули до ЗДА з Европи українці, які працюють науково в дослідних ін-тах або викладають в ун-тах: Ю. *Кістяківський*, визначний хемік і дослідник атомової енергії в Гарвардському Ун-ті, історик Ю. Вернадський (в Єльському Ун-ті), технолог С. *Тимошенко* і економіст В. *Тимошенко* (Стенфорд), зоолог О. *Грановський* і біолог М. Гайдук (Міннесота), історик В. *Галич* (Вісконсін) й ін. Однак до кін. 1940-их рр. в ЗДА не було укр. організованого наук. життя, за винятком індивідуальної ініціятиви археолога О. *Сушка*, який в 1930-их рр. очолював засновану ним Укр. Академію Наук в Чікаґо.

Після припливу останньої хвилі укр. еміґрантів більшість науковців на еміґрації нині перебуває в ЗДА. Вони згуртовані в *Науковому Т-ві ім. Шевченка* (перший гол. М. *Чубатий*, теперішній гол. Р. *Смаль-Стоцький*) та в *Укр. Вільній Академії Наук* (гол. М. Ветухів), що постали в ЗДА в 1948—50 рр. Вони видають неперіодичні публікації: НТШ — «Записки» і англомовні „Proceedings", а УВАН — наук. зб. і „The Annals" англ. мовою. В 1955 р. створено в Нью-Йорку *Укр. Техн. Ін-т*. Разом з цим кількість українців проф. амер. високих шкіл значно збільшилася; славіст Ю. *Шевельов*, історик І. *Решетар*, економіст Л. *Добрянський*, мовознавець Р. Смаль-Стоцький, фізик З. *Храпливий*, візантолог І. *Шевченко* та ін. Останнім часом включається до амер. наук. життя ряд молодих сил з-поміж українців, абсольвентів амер. ун-тів. В 1956—57 рр. працювало в амер. високих школах 8 лекторів укр. мови, натомість немає в ЗДА ні однієї катедри україністики. Деякі знання з українознавства на вищому рівні подаються лише в межах праці катедр славістики (тепер 9).

Музеї, архіви, бібліотеки. На поч. 1940-их рр. був організований перший укр. музей в ЗДА в кат. осередку в Стемфорді (при *Колеґії св. Василія*). Повоєнна еміґрація звернула більшу увагу на музейну справу, бажаючи зберегти вивезені і врятовані пам'ятки з України, як також матеріяли і пам'ятки життя укр. еміґрантів в ЗДА. 1954 утворено Укр. Нац. Музей і Бібліотеку в Онтаріо, Каліфорнія (дир. К. Лисюк); при музеї виходив неперіодично журн. «На слідах», перейменований в 1957 р. на «Музейні вісті»; одночасно засновано Архів-Музей в Чікаґо (дир. Ю. Каменецький); обидва музеї об'єдналися 1958 в *Укр. Нац. Музей* з осідком в Чікаґо (гол. М. Сіменович). З 1952 існує в Клівленді Архів-Музей (дир. Л. Бачинський), при якому був розбудований пластовий відділ (з 1957 самостійний Пластовий Музей). Крім цього, УВАН має свій Архів-Музей, розбудовується архівний відділ бібліотеки при правос. духовному осередку в Бавнд Брук. Жін. орг-ції мають колекції нар. мистецтва, а т-ва кол. вояків організували невеликі військ. музейно-архівні колекції (Філядельфія, Укр. Ін-т Америки в Нью-Йорку, колекція К. Дацька та ін.).

Ряд рел. і суспільно-культ. інституцій мають свої бібліотеки: найбільші з них є при УВАН і НТШ. З амер. установ україніка добре представлена в бібліотеках: Конґресовій у Вашінґтоні, Публічній і Колюмбійського Ун-ту в Нью-Йорку, Гарвардського Ун-ту та Гувера в Стемфорді.

Радіомовлення укр. мовою в ЗДА як приватна ініціятива існує з 1930-их рр. Радіостанції в різних містах ЗДА винаймають по кілька годин тижнево окремим особам, що передають укр. культ. програму, інформації та реклями, з яких перев. утримуються. Тепер діє бл. 20 укр. радіомовлень у всіх скупченнях українців: Нью-Йорк, Філядельфія, Чікаґо, Детройт, Боффало, Клівленд, Скрентон, Пітсбурґ й ін.; найвідомішим є «Голос України» в Чікаґо. Іноді також бувають укр. телевізійні передачі. Крім цього, ЗДА передають щоденні авдиції укр. мовою, призначені в рамках «Голосу Америки» на Україну.

Спортове життя плекала до першої світової війни орг-ція «Гайдамаки», заснована 1907 р. в Нью-Йорку, слабше — розкидані по ЗДА т-ва «Січ», «Запор. Січ», «Подільська Січ» й ін., що мали радше допомоговий характер. 1915 р. постало, за прикладом рідних земель, перше руханково-стрілецьке т-во «І відділ Укр. Січ. Стрільців» (кошовий П. Задерацький), а за ним й ін. відділи, які на з'їзді 1916 р. у Нью-Йорку створили централю «*Січ. Орг-ція Українців у ЗДА*» (в 1920 бл. 60 відділів, 3 000 чл.). Вона організувала кілька «здвигів» — січові свята (1917, 1918, 1923 рр.), видавала свій орган «Січові Вісті» (1916—25), підручники для вправ та ін., заснувала «Січовий Базар»; з 1925 р. централя прийняла назву «Гетьманська Січ» і перенеслася до Чікаґо, де існувала до 1940 р. Молодь закарп. українців створила місц. значення сокільські відділи при допомогових т-вах «Соединеніє» і «Собраніє». Велику спортову працю розгорнула Укр. Ліґа Молоді, яка відбула в 1935 і 1936 рр.

свої олімпіяди за участю 1 кан. укр. молоді. 1938 р. створилася «Бейзболева Ліґа Укр. Нар. Союзу» (28 дружин).

З прибуттям найновішої еміґрації постав ряд клюбів, об'єднаних в Укр. Спортову Централю Америки і Канади (УСЦАК), яка діє через *Союз Укр.-Амер. Спортових Т-в* (СУАСТ; 1958 р. бл. 30 клюбів) і відбуває щорічні змагання за першість (футбол, відбиванка, сітківка, лещетарство); плекається також легка атлетика, плавання, шахи й ін. Крім того, укр. футбольні клюби змагаються за першість в амер. місц. ліґах, де здобувають чільні місця. Спортове життя широко розгортається в СУМА, Пласті, які щороку відбувають свої внутр. змагання за першість.

Багато українців відзначилося в заг.-амер. спорті; на Олімпійських іґрищах репрезентували ЗДА П. Файк, Ю. Каджек у плаванні, О. Галайко у боксі; у футбольній збірній ЗДА виступав З. Снилик. Поважних успіхів добилися М. Назарук в автомобілізмі, К. Кияк у мист. ковзанні, С. Хома, І. Савчук у ґолфі, а крім них Б. Наґурський, Т. Савчук, В. Левицький, С. Бельський та ін.

Госп. життя. Укр. еміґранти в ЗДА — це у своїй масі робітники, що працюють в індустрії, торгівлі й транспорті. Тільки 8% з них живе в с.-г. р-нах і працює на фермах. Ділянка, в якій українці досягли поважних екон. успіхів, — це дрібна торгівля. Підприємства українців будувалися на індивідуально-власницькій основі й ініціятиві. Вже в 1936 р. в ЗДА нараховувалося 2 723 укр. самостійних підприємств різного типу, в тому ч. 847 споживчих крамниць, 487 ресторанів, 307 готелів, 46 підприємств чищення вікон (ділянка праці зокрема поширена серед новоприбулих еміґрантів), 11 фінансових інституцій і т. д. В тому ж році українці були власниками 14 фабрик, між ними 8 — шкіряних виробів, 3 — одягу, 1 — соди, 1 — автобусів (Бриджпорт), 1 — парашутів (Трентон).

Кооперація, яка мала свою традицію на батьківщині, тут приймається поволі. В 1887 р. засновано «Нар. Торгівлю», а пізніше «Руську Торгівлю», споживчі спілки з філіями, які однак не проіснували довго. В нові часи засновано тільки 3 споживчі кооперативи з невеликими оборотами, 2 вид. кооперативи — «Червона Калина» (Нью-Йорк) і «Укр. Життя» (Чікаґо) та кооперативу «Нар. мистецтво» у Філядельфії. Заснований на кооп. базі «Руський Нар. Дім в Америці» (Оліфант 1904) не міг довго втриматися. Тепер укр. повноправних банків не існує, зате добре діють 4 ощадно-позичкові спілки (Saving Loan Associations): «Парма» в Клівленді (заснована 1915 р., капітал нині перевищує 12 млн), «Трайдент» у Чікаґо (1913 р. — бл. 10 млн), Укр. Щаднично-Позичкова Спілка у Філядельфії (1918 р. — понад 2 млн) і «Трайдент» у Ньюарку (1924 р. — понад 2 млн). Крім них, «*Самопоміч*», суспільно-госп. установа нової повоєнної еміґрації, створена в 1950-их рр., має 8 кредитових кооператив, з капіталом понад 4 млн дол.

Починаючи від 1890-их рр., укр. підприємці намагалися створити свої проф. орг-ції. Тоді засновано перше т-во укр. купців у Нью-Йорку. Пізніший Союз Укр. Бізнесменів (1942) охопив не більше ста укр. підприємців і недовгий час був активний. Заходами нової еміґрації відновлено Союз Укр. Купців і Професіоналістів (СУКіП) у Філядельфії, Нью-Йорку і Детройті. Існує також багато років Укр. Проф. Орг-ція, яка має свої відділи в різних містах і відбуває щороку свої конвенції спільно з Ліґою Укр. Молоді Півн. Америки. Кооператори з нової еміґрації заснували Т-во Укр. Кооператорів; в 1957 р. організовано Т-во Укр. Кооперації (ТУК), як орг. централю всіх видів укр. кооперації.

Відношення еміґрації до ЗДА і України. В основному укр. етнічна група, що має 80-річне минуле в ЗДА, жила досить відокремленим життям, зокрема в рел. і культ. ділянках. Все ж вона жила і творила свої вартості в амер. оточенні, яке виявляло постійно зростаючий вплив на укр. життя. Амер. духовість, а в тому ч. й поняття амер. нації вважається вислідом змішання різних расових і культ. елементів, т. зв. процесу «перетоплення» (melting pot) з виразною домінантою англосакських первнів. Вклад українців в амер. життя мало помітний. Українці ще не дали Америці політ. діячів, а тільки небагато діячів науки, екон. життя, мистецтва, спорту. Все ж деякі українці перейшли межі власної спільноти, здобуваючи заг.-амер. значення. Про оригінальний внесок в амер. культуру можна говорити у зв'язку з поширенням укр. муз. культури, нар. мистецтва та відмінностей побуту, що стало широко відомим і навіть плекається й поза укр. спільнотою в ЗДА (вишивки, кулінарія, пісні, танці). Натомість важливішим є вклад усієї еміґрантської маси в амер. економіку та біологічний організм амер. нації. Укр. поселенці віддали для розбудови госп. сили ЗДА свою працю, часто найчорнішу, дешеву і солідну, як рідко в кого іншого. Укр. елемент виявився корисним для Америки також з популяційного погляду.

Вклад укр. еміґрації в ЗДА в укр. життя на рідних землях далеко поваж-

ніший. Доля поневоленої України стала долею амер. українців. Їхні політ. установи й репрезентації зробили немало для актуалізації укр. проблеми в англосаксьому світі, зокрема вони вибилися на своєрідне друге представництво України під кін. першої світової війни чи під час другої. На окрему увагу заслуговує матеріяльна допомога іміґрантів на різні цілі на укр. землях: позичка, фонд негайної допомоги, допомога Рідній Школі, інвалідам, Нар. Лічниці, Нац. Музеєві, допомогова акція Карп. Україні. Видатною була допомога односельчанам на будову церков і нар. домів. Еміґрація в ЗДА зміцнювала екон. становище своїх рідних на батьківщині висилкою їм грошей і піднесенням добробуту заробітчан-поворотців. В період між двома світовими війнами вплив грошей від амер. українців тільки до Галичини оцінюється в 5 млн дол. щороку, така ж сума приходила на Закарпаття. Допомогу новій еміґрації по 1945 р. організували дві установи: *Злучений Укр.-Амер. Допомоговий Комітет* (ЗУАДК) та *Укр. Кат. Допомоговий Комітет.*

Асиміляція і перспективи. З'ясовані факти і явища, з одного боку, майже повне включення укр. спільноти в ЗДА в амер. життя та, з другого — її велике прив'язання до батьківщини визначають темп, результати і можливі відміни того процесу, якому підлягає кожна етнічна група в ЗДА — асиміляції. Нині росте й працює в укр. житті третє покоління, яке називається «американцями укр. походження». Тоді коли перше покоління жило в більшості духом і стилем життя рідних земель, а Америкою цікавилося настільки, наскільки вона була джерелом матеріяльного існування, то друге і третє, себто теперішнє покоління більш прив'язане до своєї нової батьківщини Америки, а супроти України, «батьківщини батьків», зберігає тільки свої симпатії і готовість допомоги. Це покоління виховане в амер. культурі: воно перев. ще двомовне, але також вже і одномовне (англ.). Амер. стиль життя (way of life) має притягальну силу для українців, як і для всіх еміґрантів. Дальшим чинником включення в нове суспільство є натуралізація, якою охоплені майже всі еміґранти. Навіть церква, з своєї природи найконсервативніша інституція, йде шляхом американізації (введення деяких обрядів, англ. мови для практичного користування тощо).

Укр. культ. вартості (мова, мистецтво, література, побут) піддаються переважаючому динамікою і масою впливу амер. цивілізації. Нормальний процес асиміляції чуженац. груп, за твердженням амер. соціологів, закінчується в третьому поколінні. Він може бути сповільнений посиленим життям власної нац. спільноти. В укр. випадку це явище можна ствердити, якщо мова про свідомий укр. нац. табір у ЗДА; закарп. еміґрація та русофільський табір менш відпорні на асиміляцію саме через брак інтенсивного нац.-культ. життя й через брак доплиду свіжих сил. Деякою перешкодою в процесі асиміляції українців є власна церква і обряд.

Пануючою концепцією серед амер. українців на сьогодні є «ідеал двох батьківщин» і подвійного патріотизму: служби і льояльности Америці та симпатії і допомоги поневоленій Україні. Нинішній стан укр. життя в ЗДА ще відзеркалює цей ідеал майже загально; чи так воно буде і в майбутньому, залежить від того, чи і наскільки цю концепцію сприймуть наступні покоління. Тут висуваються перед амер. українцями важливі проблеми плекання двомовної культури та належної адаптації нац. вартостей в амер. середовищі. Вплив нової еміґрації по другій світовій війні з погляду збереження укр. патріотизму і укр. характеру є позитивним. Визвольна боротьба на рідних землях сприяє також зростові симпатії до евр. батьківщини. Можна припускати, що існування укр. незалежної держави підсилило б ті фактори, що стримують, але не спиняють асиміляцію.

Література: Андрухович К. З життя русинів в Америці. Коломия 1904; Королів В. Українці в Америці. К. 1909; Бачинський Ю. Укр. еміґрація, І. Л. 1914; Кириленко О. Українці в Америці. Відень 1916; Vilchur M. Russians in America. Нью-Йорк 1918; Ясінчук Л. За океаном. Л. 1930; Настасівський М. Укр. іміґрація в Сполучених Державах. Нью-Йорк 1934; Пропам'ятна книга Укр. Нар. Союзу 1896—1936. Джерсі-Сіті 1936; Halich W. Ukrainians in the United States. Чікаґо 1937; Chyz V. J. The Ukrainian immigrants in the United States. Скрентон 1939; Ювілейний альманах 1894—1944. Джерсі-Сіті 1944; Стахів М. Минуле й майбутнє укр. іміґрації в ЗДА. Скрентон 1950; Українці у вільному світі. Джерсі-Сіті 1954; Weresh W. Guide to Ukrainian-American Institutions, Professionals and Business. Нью-Йорк 1955; Czuba N. Ukrainian Catholic Parochial Schools. Чікаґо 1956.

Опрацював *В. Маркусь*

(на підставі власних дослідів та надісланих матеріялів співр. ЕУ: Л. Бачинський, В. Витвицький, С. Демидчук, В. Дорошенко, А. Драган, Е. Жарський, Є. Зиблікевич, І. Коровицький, В. Мудрий, В. Несторович, Т. Олесіюк, К. Паньківський, М. Стахів). Підрозділи — демографічний огляд і геогр. розміщення опрацював В. Кубійович.

Зелінський (Zieliński) Тадей (1859—1944), визначний поль. клясичний філолог й історик, родом з Київщини; з 1884 р. проф. Петербурзького Ун-ту, з 1922 Варшавського; підтримував зв'язки з укр. колонією в Петербурзі; прихильник укр. культ. руху.

Земенцький (Ziemięcki) Теодор (1845—1916), поль. археолог і історик мистецтва,

кустос Нар. Музею у Кракові; провадив м. ін. розкопи на городищі Плісненсько (1881—83) і робив дослідні археологічні екскурсії по зах. Поділлю (1882—84).

Земялковський (Ziemiałkowski) Фльоріян (1817—1900), проф. Львівського Ун-ту, поль. політик в Галичині, 1867 обраний послом до гал. сойму і австр. парляменту, 1873—88 мін. для Галичини; неприхильний до українців.

Зенкевич Ромуальд (1811—68), етнограф, що зібрав і видав м. ін. поліські пісні з Пинщини з поль. перекладом („Piosenki gminne ludu pińskiego", 1851).

Зжидоватілі (рос. — жидовствующие), рел. секта, що поширилась на Україні в 15 в. під впливом хуситизму. Про науку й поширення З. на Україні відомо мало; більше вісток про З. походить з Новгороду й Москви. За літописом, цю секту заснував у Новгороді жид Схарія, що перебував в оточенні кн. Михайла Олельковича й прибув до Новгороду з Києва 1470 р. З. високо цінували Старий Завіт і зокрема дотримувалися Мойсеєвого закону, відкидаючи божественність Христа, вчення про св. Трійцю, таїнства, церк. ієрархію, святкували Великдень разом із жидами тощо. З. перекладали книги Старого Завіту з давньожид. мови, в чому користувалися з допомоги знавців-жидів, а також наук. твори, зокрема філос. («Логіка» Мойсея Маймоніда) й астрономічні («Шестокрил»). З Новгороду З. поширилися в Москві, де до них приєднались навіть деякі вищі духовні особи. Пізніші суворі переслідування (спалювання, вирізування язика) зламали цей рух; рештки З. втекли на Литву й до Польщі, де збереглися до 19 в. Звідси цар Микола І переселив їх над Чорне море і на Закавказзя.

З. називали також з поч. 19 в. *суботників*, що дотримувались деяких іудейських обрядів, як обрізування, святкування суботи й ін. *І. К-кий*

Зибачинський Орест (* 1912), діяч ОУН родом з Буковини, журналіст, керував працею ОУН в Румунії (1934—40), на Донбасі (1941), на Волині і Поліссі (1942—43); на еміґрації організатор і ген. секретар «Інтернаціоналу Свободи» в Мюнхені (1946—49); статті і брошури. Тепер в Австралії.

О. Зибачинський

Зибенко Олександер (* 1893), інж.-аґроном і кооператор, родом з Маріюпільщини; з 1927 працював у Ревізійному Союзі Укр. Кооператив (РСУК) на Волині, 1932—44 керував молочарським відділом РСУК у Львові. Тепер в Австралії.

Зиблікевич (публіцистичний псевд. К. Порохівський) Євген (* 1895), журналіст, сотн. Корпусу Київ. Січ. Стрільців, чл. УВО і чл.-засновник ОУН, згодом діяч гетьманського руху; ред. «Укр. Голосу» (1926—30), «Бескиду» (1931—33), «Змагу» (1935—37) в Перемишлі, «Нового Часу (1937—39) у Львові, з 1953 «Америки» в Філядельфії.

Є. Зиблікевич

Зиблікевич (Zyblikiewicz) Микола (1825—87), поль. політ. діяч у Галичині укр. роду; посол до гал. сойму й австр. парляменту, 1880—86 гал. крайовий маршалок.

«Зиз», сатирично-гумористичний двотижневик, з'являвся у Львові 1924—33 за ред. Л. Лепкого, згодом Е. Козака, що з 1926 був гол. ілюстратором-карикатуристом; співр.: О. Бабій, М. Вороний, В. Гірний, Р. Голіян, Т. Крушельницький, Р. Купчинський, А. Курдидик, М. Рудницький; ілюстратори: П. Ковжун, М. Бутович, О. Сорохтей, П. Холодний (син), Р. Лісовський, Р. Чорній. Журн. відзначався високим рівнем щодо змісту й оформлення.

Зизаній-Тустановський Лаврентій († після 1634), протоієрей, граматик і правос. теолог, з походження імовірно підкарп. міщанин; в 1590-их рр. учитель братських шкіл у Львові, Бересті і Вільні; з 1597 виховник по домах правос. аристократії, а з 1619 працював у Києві в гурті вчених, зібраних Є. *Плетенецьким* для вид. «Бесід Івана Золотоустого на послання апостола Павла», і як учитель. За припущенням, помер протопопом у Корці на Волині. З.-Т. надрукував 1596 скомпільовану з львівського «Адельфотесу» 1591 р. за граматиками Ласкаріса, Крузія й Мелянхтона «Граматіку словенску» і буквар «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго языка...», до якого доданий «Лексис сирѣчь реченія въкратцѣ събраны и из словенскаго языка на простый рускій діялектъ истолкованы» — перший друкований ц.-слов.-укр. словник (1061 слово). «Лексис» перевидали: незадовільно І. Сахаров (1848) і М. Возняк («ЗНТШ», СІІ). 1620 р. З.-Т. склав правос. катехизис (з деякими кат. елементами), надрукований 1627 в Москві, а згодом спалений моск. церк. владою за неправовірність; цим катехизисом користувалися старообрядці, перевидав-

ши його кілька разів. Життєпис і писання З.-Т. досліджував М. Возняк («ЗНТШ», LXXXIII, CI—CII). *О. Г.*

Зизаній-Тустановський Степан († поч. 17 в.), брат Лаврентія, правос. церк. діяч і письм. кін. 16 й поч. 17 в.; з 1586 р. учитель братської школи у Львові, згодом її ректор; з 1593 дидаскал у Вільні; проповідник проти католицизму й унії. Обвинувачений в «єресях» і позбавлений митр. М. Рогозою, як світська людина, права проповіді, пізніше відлучений від Церкви; 1596 виправданий правос. собором у Бересті. Автор полемічних творів: «Книжица на рим. костел» (1595), «Защита православія от папизма» й ін. «Малий Катехизис» З.-Т. не зберігся до нашого часу.

Зимне, с. 5 км на півд. від *Володимира Волинського,* старовинне поселення; б. З. відкрито неолітичне городище й могили, селище лятенсько-рим. доби і городи-

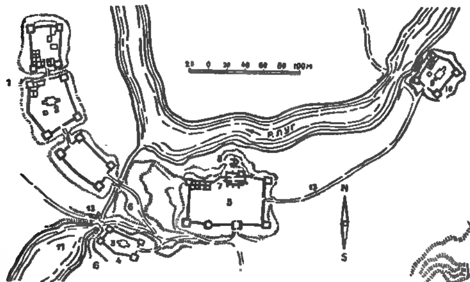

Архітектурний комплекс в Зимнім. Ситуаційний плян (реконструкція)

ще княжої доби (1); печери, церква св. Василія з 12—13 в. Манастир-фортеця, збудований в 15 в. (5); однонавна і одноапсидна церква св. Трійці (1465—75) (7); ґотична Успенська церква (1495) (8); церк.

Успенський собор і церква св. Василя в Зимнім

будівлі згодом реставровано у псевдорос. стилі. (Див. *Зимненський манастир).*

Зимненський манастир, правос. манастир в с. *Зимному,* один з найдавніших на Волині; 1062 в З. м. упокоївся преподобний *Варлаам;* ігуменом З. м. був один з літописців, преподобний Нифонт. В 17 в. с. Зимне перейшло у власність кн. Чорторийських, що мало вплив на приєднання З. м. до унії 1698. Згодом манастир занепав. В 20 в. З. м., відновлений як жін., став осередком рел. життя Володимирщини. Під час другої світової війни манастир і його гол. будівля, Успенський собор, багато потерпіли; тепер у занепаді.

Зимний (псевд. Писаревського) Леонид (1907—42), поет в УССР; почав друкуватися з 1929; зб. поезій перев. офіц. тематики: «Не в дні ювілеїв» (1930), «Штурм шахт» (1931), «Риба», «На-гора», «Магнетобуд» (1932), «Пісенник» (1937), «За Радянську Україну» (1942).

Зимовий спорт, збірна назва для всіх видів спорту взимку на снігу чи льоду: лещетарство, санчарство, ковзання, льодове вітрильництво (див. *Буерний спорт*), з спортових ігор гаківка (див. *Гокей*). Завдяки своїм позитивним прикметам З. с. став за останні десятиліття важливим засобом у фіз. вихованні; тому З. с. входить на Україні до комплексу «ГПО» (*«Готовий до праці й оборони»*). З давніх часів сани й лещата вживають на Україні до транспорту; спортові ковзання, лещетарство й ін. почали розвиватися на Україні щойно в кінці 19 в. (див. *Ковзання, Лещетарство*).

Зимові походи Армії УНР, військ. партизанські операції — рейди з'єднань Ар-

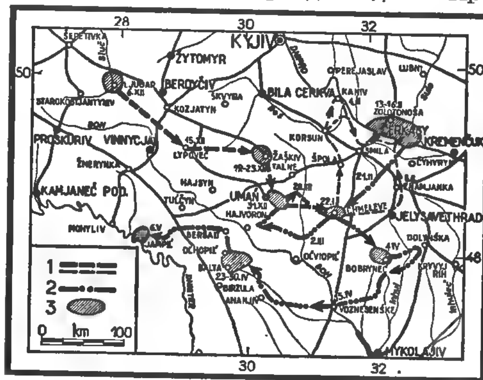

Зимовий похід армії УНР 6. 12. 1919 — 5. 5. 1920

1 — Похід 6. 12. 1919 — 16. 2. 1920. 2 — Похід 16. 2. 1920 — 6. 5. 1920. 3 — Простори, зайняті армією УНР

мії УНР в запіллі Добровольчої і больш. армій в 1919—20 і 1921 рр.

Перший З. п. тривав від 6. 12. 1919 до 6. 5. 1920, себто до з'єднання рейдуючих частин з відділами Армії УНР, що стояли на протибольш. фронті тоді вже в союзі з поль. армією. Після того, як в кін. 1919 р. большевики почали окупувати Правобережжя, зайняте здебільша військами Денікіна, а з заходу рештки

території під владою УНР займали поляки, уряд УНР вирішив ліквідувати реґулярний фронт, здемобілізувати небоєздатних вояків, а боєздатні частини послати у вороже запілля для ведення партизанської боротьби аж до часу, коли буде знову можливість створити реґулярний фронт.

Частини Армії УНР, які брали участь в першому З. п., перебували під гол. командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка; його помічником був ген. Ю. Тютюнник, начальник штабу полк. А. Долуд. При армії існували постійно політ. референти, призначені урядом УНР для зв'язку між ним, військом і населенням; з армією був в контакті і деякий час перебував з нею прем'єр І. Мазепа. Войові з'єднання обіймали такі групи (з лютого 1920 — дивізії): Запор., створена з решток кол. *Запорізького Корпусу* (командир ген. А. Гулий-Гуленко); *Київська*, до складу якої увійшли рештки кол. дивізій — 5, 9 і 12 та уцілілі групи Січових Стрільців (ген. Тютюнник); *Волинська* (ген. О. Загродський). Спочатку з'єднання першого З. п. оперували між червоною армією та військами Денікіна на Єлисаветщині. Після пересунення больш.-денікінського фронту на півд. укр. частини далі просувалися на схід в запілля большевиків, перейшовши в лютому 1920 за Дніпро на Золотонощину. В квітні рейдуючі частини в боях пробивалися назад, щоб об'єднатися з укр. відділами на поль.-больш. фронті, що і сталося 6. 5. 1920 в р-ні Ямполя.

Під час першого З. п. з'єднання Армії УНР промаршували бл. 2 500 км, беручи участь в боях за міста: Липовець, Жашків, Умань, Канів, Черкаси, Сміла, Золотоноша, Ольвіопіль, Голованівське, Гайсин, Вознесенське (захоплення великих військ. трофеїв 14 сов. армії), Ананьїв і Балта. В першому З. п. брало участь за різними джерелами 3—6 тис. старшин і козаків. Учасників його нагороджено відзнакою Залізного Хреста (див. також ЕУ I, стор. 524—25).

Другий З. п., або Листопадовий рейд (також Льодовий похід) відбувся в листопаді 1921 р., коли вже уряд УНР і роззброєна армія УНР перебували в Польщі, а на Україні не вгамовувався повстанський рух. Сміливий плян рейду в запілля большевиків мав на меті скоординувати повстанські дії і призвести до повалення сов. режиму на Україні. Відділи під назвою Укр. Повстанчої Армії складалися з добровольців з-поміж інтернованих в Польщі вояків УНР. Цей зав'язок Повстанчої Армії очолював ген. Ю. Тютюнник, начальником штабу був полк. Ю. Отмарштайн.

Гол. волинською групою (800 бійців) командував Тютюнник, другою, подільською (400 бійців), підполк. М. Палій, а пізніше полк. С. Чорний; басарабська група ген. Гулого-Гуленка не виявила поважніших дій і за кілька днів повер-

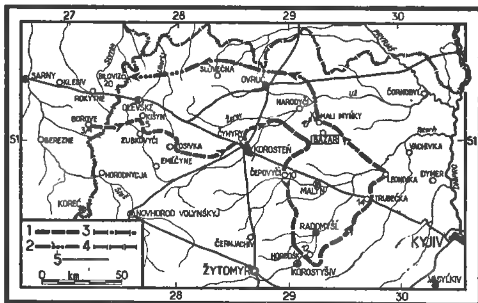

Другий зимовий похід армії УНР

1 — Рейд волинської групи 3—17. 11. 1921. 2 — Поворот решти групи після катастрофи під Малими Міньками. 3 — Поль.-сов. кордон. 4 — Кордон УССР і БССР. 5 — Залізниці

нулася з України на рум. територію; бійці всіх груп були погано одягнені й слабо озброєні. Подільська група вирушила в похід 25. 10, пройшла з успішними боями Поділля, при чому розбила сов. кінноту й сама перетворилася на кінну групу та вийшла на Київське Полісся (с. Вахнівка, 60 км на півн. від Києва), звідти повернула через Волинь на зах. і 29. 11 перейшла поль. кордон. Волин-

Група учасників Другого зимового походу, перед виїздом на Україну, в товаристві інтернованих вояків у таборі в Каліші. Сидять зліва: 3. полк. Г. Чижевський, 4. ген.-хор. О. Загродський, 5. пол. М. Медзведський, 6. полк. М. Чижевський, 7. підхор. Шура-Бура

ська група вирушила в похід 4. 11 (див. карту), 7. 11 здобула Коростень, проте не спромоглася його втримати, дійшла на сх. до с. Леонтівки, але, втративши надію на з'єднання з подільською групою і на поповнення вивінування, повернула на зах. Під час повороту повстанці були оточені в р-ні м-ка Базару больш. кавалерією Г. Котовського; в бою під Малими Міньками (17. 11) частина бійців полягла, більшість (443) потрапила до полону, з яких розстріляно під Базаром 359 (23. 11. 1921), а решту 84 старшин і коза-

ків передано больш. слідчим органам. Всього 120 людей із штабом групи вийшло з оточення і добилося 20. 11 до поль. кордону. Трагічний другий З. п. був останнім збройним виступом Армії УНР проти больш. окупації України.

Література: Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919—20 рр. Коломия 1923; Базар, зб. Ін-ту Военно-Іст. Т-ва. Каліш 1932; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. Каліш 1934; Доценко О. Зимовий похід. В. 1935; Мазепа І. Україна в вогні й бурі революції 1917—21, т. II. Мюнхен 1951. *Р. М.*

Зимовники, оселі запоріжців 18 в. поза Січчю, де вони заводили своє госп-во. З. було багато на р. Самарі. 1775 на правому березі Дніпра було 763 З., де мешкало 8 684 козаків.

Зимовники (VI—23), с. в надсальських степах над р. Малою Куберлеєю, притокою р. Саль, р. ц. Ростовської обл. РСФСР. Р-н лежить на півд.-сх. межах укр. етногр. території; в 1926 р. в р-ні українці становили 53,5% всього населення.

Зинов'єв Климентій († 1727), укр. епіграматист, ієромонах. На поч. 18 в. написав зб. 369 епіграм про найрізноманітніші сторони укр. життя, з додатком зб. укр. прислів'їв; цінне джерело до іст. укр. побуту.

Зібер Микола (1844—88), видатний економіст і соціолог з швайцарсько-укр. роду, укр. гром. діяч 1870—80 рр.; чл. Київ. Громади і Півд.-зах. відділу Геогр. Т-ва, з доручення якого склав програму для статистично-екон. дослідів; 1873—75 доц., згодом проф. політ. економії в Київ. Ун-ті. Екон. погляди З. мали деякий вплив на чл. Київ. Громади, зокрема на С. *Подолинського*. З. приятелював з М. Драгомановим, після звільнення якого з Київ. Ун-ту, на знак протесту також залишив Ун-т й оселився в Швайцарії. Звідси дописував до рос. журн. на екон. теми, співробітничав у женевській *«Громаді»* та був у тісному зв'язку з діячами молодшої ґенерації у Львові та віденською «Січчю». З. перший на Україні і в Росії популяризував твори К. Маркса; сприйнявши його теорію цінности та критику капіталізму, З. радше підкреслював еволюційний порядок суспільних процесів, зумовлений поступом екон. виробничих відносин. З. був великим прихильником кооп. руху і сам брав у ньому участь; був одним із засновників першої споживчої кооперативи в Києві і писав про кооперацію. Гол. праці З.: «Теория ценности и капитала Д. Рикардо . . .» (1871), «Очерки первобытной экономической культуры» (1883), «Д. Рикардо и К. Маркс в их общественно-экономических исследованиях» (1885) й ін. Ряд розвідок і статтей З. вміщено в журн. «Знание», «Отечественные записки», «Вестник Европы» і в швайцарських та франц. журн. *І. В.*

М. Зібер

Зібрт (Zíbrt) Ченек (1864—1931), чес. історик культури, бібліограф і етнограф, проф. Карлового Ун-ту, ред. журн. „Český lid", д. чл. НТШ.

Зілинський Іван (1879—1952), визначний фонетист і діялектолог, проф. Краківського і Празького ун-тів, д. чл. НТШ; дослідник говірок лемків, замішанців та бойків, а також явищ *екавізм* та лябіялізації по укр. говірках. Зокрема цінна його фонетика літ. мови та укр. говірок „Opis fonetyczny języka ukraińskiego" (1932), методою близька до праць О. *Брока*. Його спроба генетичної клясифікації укр. говірок, спершу за О. *Соболевським* («Проба упорядкування укр. говорів», «ЗНТШ», CXVII—CXVIII), була змодифікована після появи праці В. *Ганцова*, що ж до взаємин півн. і півд. групи укр. говірок — втрималася й донині в науці, зокрема щодо півд.-зах. говірок («Карта укр. говорів з поясненнями», 1933). З. склав змодифікований щодо вживання апострофа акад. правопис, прийнятий в укр. школах та виданнях *Ген. Губернії* 1940—44. В 1941—44 рр. дир. «Укр. В-ва» в Кракові. Помер у Празі. *О. Г.*

І. Зілинський

Зілинський-Содоль Петро (* 1893), сотн. Армії УНР, відзначився під час Кримського Походу в квітні 1918 (його сотня штурмом здобула Чонгарський міст на Сіваші); на еміґрації діяч гетьманського руху, гол. Т-ва Запорожців ім. Волбочана в Америці.

П. Зілинський-Содоль

Зільберфарб Мойсей (* 1876), жид. політ. діяч на Україні, 1917 чл. Укр. Центр. Ради від жид. об'єднаної соціялістичної партії, товариш ген. секретаря міжнац. справ, чл.

Крайового Комітету для охорони революції, на поч. 1918 мін. жид. справ в уряді УНР.

Зільберштейн Андрій (* 1897), учений педагог, на поч. 1930-их рр. проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти і наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки; «Система нар. освіти» (1929) й ін.

Зільницький Павло (1888—1920), полк. Армії УНР, командир Запор. ім. гетьмана Наливайка піхотного полку в 2 (7) Запор. дивізії; поляг під час Зимового походу.

Зіморович (Zimorowicz) Шимон (1604—29), брат Юзефа Бартоломея З., польс. поет, залишив зб. сантиментальних віршів „Roksolanki, to jest ruskie panny" (вид. 1654), в яких помітний вплив укр. нар. пісні.

Зіморович (Zimorowicz) Юзеф Бартоломей (1597—1677), первісне прізвище Озімек (Ozimek), польс. історик і поет з вірменського роду у Львові; бурґомістер Львова, боронив місто від турків 1672. Автор віршів і пісень з укр. іст. тематикою „Żywot Kozaków lisowskich", поеми „Pamiątka wojny tureckiej", зб. поезій „Sielanki nowe ruskie" та кількох праць латинською мовою з іст. Львова, м. ін. „Leopolis triplex" (вид. польс. мовою 1835).

Зініна Олена (1871—1955), драматична акторка й співачка, дружина М. *Ярошенка*, працювала в трупі свого чоловіка і Д. Гайдамаки; гол. ролі: Маруся Богуславка і циганка Аза (в одноіменних п'єсах М. Старицького), Лимерівна (в п'єсі тієї ж назви П. Мирного).

Зіновать (Cytisus L.), крокитник, кущі, рідше деревця з родини стручкових, підродини метеликуватих. Ростуть дико й плекаються в садах. Багато з них отруйні — містять алькальоїд цитизин. Важливіші види: щедринець золотий (Laburnum anagyroides Medic. = C. laburnum L.), до 6 м заввишки, часто садять для прикраси; З. українська (C. ruthenicus (Fisch.) Woll. = C. biflorus Ldb.), до 60 см заввишки; З. чорнушка (Lembotropis nigricans (L.) Griseb. = C. nigricans L.), до 1 м заввишки; З. віничкова (Sarothamnus scoparius (L.) Wimm. = Spartium scoparium L. = C. scoparius Link.) до 2 м висоти, сечогінний засіб при серцевих захворюваннях; з стебел виробляють віники.

Зінович Степан (1779—1856), один з перших укр. хеміків, проф. Київ. Ун-ту.

Зінов'єв Георгій (1883—1936), рос. больш. діяч, 1919—26 ген. секретар Комінтерну. З. з погордою ставився до укр. руху й висловлювався в рос. шовіністичному дусі. Очолюючи Комінтерн, перешкодив боротьбістам і УКП бути визнаними самостійними укр. нац. ком. партіями та примусив їх влитися до КП(б)У. Зліквідований Сталіном.

Зінов'ївське, в 1920-их і першій пол. 30-их рр. назва м. *Кіровограду* (кол. Єлисаветграду).

Зінське щеня, див. *Сліпець звичайний*.

Зіньків (III—15), м. на Придніпровській низовині, над р. Грунь, притокою Псла, р. ц. Полтавської обл., положений далеко (36 км) від залізниці й тому не розвивається (1860 — 9 500 меш.; 1926 — 10 900). Керамічна, деревообробна й харчова пром-сть, кустарні промисли (мист. вишивки, колись чинбарство, гончарство, вироби люльок, центр чумацтва). З. згадується 1604 р., з 1649 сотенне м. спочатку Полтавського, згодом Гадяцького полків, з 1780 р. пов. м. хліборобсько-ремісничого значення.

Зіньків (IV—8), кол. м-ко, нині с. Віньковецького р-ну Хмельницької обл., положене над р. Ушицею на сх. Поділлі; в 15—17 вв. оборонний город. З. відомий архітектурними пам'ятками: руїни оборонного замка з 16 в., мурована Троїцька церква (1521) — найдавніша тринавна церква на Україні, кат. костьол з 1450, синагога переходового стилю від ґотики до ренесансу.

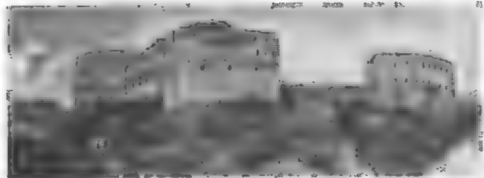

Руїни замка в Зінькові

Зіньківський Василь (* 1882), рос. філософ укр. роду, проф. філософії Київ. Ун-ту (1912—19), 1918 мін. іcповідань в кабінеті Ф. Лизогуба (за гетьманату); з 1919 на еміґрації в Беоґраді, Празі, Парижі, тепер протоієрей, ректор рос. Духовної Академії (Париж). Численні праці з психології, філософії та педагогіки. В дусі укр. традиції його висока оцінка емоційних елементів психіки. Для укр. науки важливі його праці про Гоголя та «История русской философии», де багато укр. матеріялу, цінний розділ про Сковороду.

Т. Зіньківський

Зіньківський Трохим (1861—91), письм. і публіцист, родом з Бердянського, співр. гал. газ. «Зоря» і «Правда»; в публіцистичних статтях порушував питання укр. нац. автономії. Зб.

оповідань «Малюнки справжнього життя» (1889); твори З. видав посмертно Б. Грінченко — «Писання Т. Зіньківського» (I—II, 1893—96).

Зіньківці, передмістя *Кам'янця Подільського*, на якому жили жиди, що їм було заборонено мешкати в місті. Згадується вперше в 1549 р.

«Зірка», ілюстрований тижневик ком. виховання для піонерів і школярів, орган Центр. і Київ. комітетів комсомолу (ЛКСМУ); виходить з 1925, спочатку п. н. «На зміну» (1925—41) в Харкові, а з 1943 «З.» в Києві.

Зірочки, звіздень, гусяча цибуля (Gagea Salisb.), весняні маленькі багаторічні рослини з одною або кількома цибульками, з родини лілеюватих. На Україні росте бл. 10 видів, всі декоративні. Найбільш поширені: З. жовті (G. lutea L. Ker.-Gawl.), З. дрібненькі (G. pusilla (Pers.) Roem. et Schult.), З. українські (G. ucrainica Klok.).

З'їдки (IV—17), с. м. т. Зміївського р-ну Харківської обл.

З'їзди рад, сов. органи центр. і місц. влади на різних щаблях адміністативно-територіяльних одиниць до 1936 р. Найвищим органом держ. влади в УССР був *Всеукр. З'їзд Рад* роб. сел. і червоноармійських депутатів. В губерніях (пізніше — округах, а з 1931—32 в областях), в повітах і волостях (пізніше — районах) існували відповідні З. р. Вибори делеґатів на З. р. були багатоступневі й нерівні (див. *Вибори*). В час між З. р. їх компетенції здійснювали виконавчі комітети (*Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет*, губ., окружні, повітові, волосні, пізніше — обл. і районові та міські) і їх президії.

Компетенції З. р. не були точно з'ясовані; вони зводилися до місц. справ даної адміністративної одиниці в рамках постанов вищих З. р. та їх органів. Їхню діяльність суворо контролювали централізовані органи ком. партії. На поч. 1920-их рр. делеґатами на З. р., гол. на нижчих щаблях, обиралися також представники ін. укр. лівих партій, яких з часом поступово усунено. З 1936—37 систему З. р. було заступлено органами, що звуться *Ради депутатів трудящих*.

В. М.

З'їзд Народів, скликаний в Києві Укр. Центр. Радою 21—28. 9. 1917 з'їзд поневолених народів Росії. В З. Н. взяли участь представники білорусів, бурятів, грузинів, естонців, жидів, литовців, лотишів, донських козаків та союзу коз. військ. В питанні про майбутній лад Рос. республіки З. Н. домагався її перебудови за федеративним принципом. На з'їзді обрано Раду Народів, очолену М. Грушевським (він же почесний гол. З. Н.), й розпочато вид. окремого журн., але рев. події не сприяли розгорненню праці Ради Народів.

З'їзд руських учених (19. 10. 1848), див. *Собор руських учених* (19. 10. 1848).

«Златая Цѣпь», зб. староукр. проповідей, перекладних і оригінальних (повчання про віру, любов, піст й ін., «Слово нікоєго Христолюбця» — проти поганства тощо).

Златогоров Семен (1873—1931), мікробіолог і епідеміолог, чл.-кор. АН СССР, проф. Військ.-Мед. Академії в Ленінграді, з 1924 проф. бактеріології Харківського Мед. Ін-ту і дир. Першого Укр. Санітарно-бактеріологічного Ін-ту ім. Мечнікова в Харкові. Праці з етіології і профілактики кору і шкарлятини; в дослідах над змінністю мікроорганізмів З. застосував закони спадкування Менделя.

Златопіль (V—12), с. м. т. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, р. ц. Черкаської обл.; невелика шкіряна й харч. пром-сть, зоотехнікум. З. заснований у 18 в. під назвою Гуляй-Поле; населення З. зменшується (1860 р. — 9 600 меш., 1926 — 6 300).

«Златоструй», зб. проповідей, приписуваних *Івану Золотоустому*. Церк.-слов. переклад постав у Болгарії в 10 в. Найстаріший укр. рукопис (12 в.) мовно, а почасти й за змістом ґрунтовно досліджено. Розповсюджена на Україні зб. мала завдяки своїм поетичним якостям значний вплив на укр. літературу старішої доби.

«Златоуст», зб. проповідей, що їх автором вважали Івана Золотоустого, в церк.-слов. перекладі. Іноді до проповідей додавались пояснення (т. зв. «Вчительний Златоуст»). Пізніше до зб. увійшли твори ін. проповідників, м. ін. Кирила Турівського.

Зленко Андрій, сов. політ. діяч, 1945—49 секретар Львівського обл. комітету КП(б)У, з 1950 секретар президії Верховної Ради УРСР.

Зленко Петро (* 1891), бібліограф на еміґрації в Чехо-Словаччині, співр. «Книголюба». Праці: «Бібліографічний покажчик наук. праць укр. еміґрації» (1932), «Періодичні вид. Наддніпрянщини в 1918 р.» («Укр. Книга», IV—VII. 1938) й ін.

Злепко Климентій (1868—1934), гр.-кат. апостольський адміністратор на Буковині (1923—30) з осідком у Сереті; 40 років був душпастирем у Сереті.

Злобин Микола (1874—1933), військ. діяч, займав ряд різних посад при уряді УНР, в тому ч. виконував обов'язки морського мін. і начальника Військ. Морської Управи.

Злоцький Теодосій (1846—1926), закарп. гр.-кат. свящ., автор оп. і збирач нар. творчости; писав поезії, на етногр. й

іст. теми та по-угор. дав спробу граматики мови закарп. українців (1883).

Злочевський Петро (* 1910), маляр-декоратор; з 1933 в Київ. Опері, як асистент І. Курочки-Армашевського оформлював «Білий рейд» (О. Патоцького), «Яблуневий полон» (О. Чишка). З 1935 в одеських театрах; краща праця — «Корсар» (балет) А. Адама й ін.

Злочинність на Україні. За княжої доби злочин називали «обидою». Серед злочинів проти приватного добра найбільш поширеним було порушення майна. Хліборобський і ловецький лад та невільництво як екон. фактори визначали форми та кваліфікацію цих злочинів. Так крадіжка («тятьба»), найбільше поширений із майнових злочинів, була найважчим злочином, коли предметом її був, напр., невільник чи бобер; крадіжка звіра, зловленого в сіті, худоби з госп-ва, коней була важчим злочином, ніж крадіжка ін. речей; коли ж господар крав річ закупа, ця тятьба була зовсім легким злочином. Вже в ті часи був відомий злочин привласнення, безправного користування чужим майном, пошкодження майна (підпал). Напад на життя і здоров'я належав теж до поширених злочинів. Станові різниці засадничо не впливали на кваліфікацію вчинку, якщо потерпілий був вільною людиною або піввільним закупом, але напад на невільника вважався нападом на майно. У княжу добу порушення чести і свободи вільної людини вважалося поважним злочином; це видно з різних форм образи та високих кар. Між злочинами проти громадського добра частими були злочини проти релігії, особливо після прийняття християнства: чарівництво («зелейництво»), відьомство («волхвування»), поганство, єресі. Родина і подружжя були під охороною права, як суспільні інститути: злочини між членами родини, особливо двоєженство і двомужжя, подружня зрада і т. п., вважалися злочинами проти громадського добра. Такими вважались і злочини проти моралі. Вже в княжу добу зустрічаємо такі форми злочинів проти держ. ладу, як змова з ворогом, порушення спокою і виміру справедливости та службові злочини, за які міг відповідати і сам князь. Але не було ще злочину держ. зради і образи маєстату.

Лит.-руська доба зберегла в більшості традицію укр. правового світогляду, отже і поняття З. Але новий держ. лад, розвиток суспільно-екон. відносин, а особливо нова станова нерівність витворили також нові форми З. Злочини проти майна стали більш різнорідними: крім крадіжки («злодійство») й ін. старих форм, ця доба знає злочин перевідництва, порушення спокійного посідання землі або дому і обман. Появляється також злочин держ. зради, як і образи маєстату (В. князя і його роду).

Доба Гетьманщини, зберігаючи старі закони (Лит. Статут), не витворила назагал нових форм законодавства щодо З. Тільки Запоріжжя, із своїм особливим військ. ладом і особливими умовами життя, витворило ряд нових форм злочинів, або достосувало старі до своїх умов. Поруч з важкими злочинами порушення дисципліни, службовими провинами, вчиненими старшинами, знаходимо такі важкі злочини, як «безчоловіччя» (мужеложство і скотоложство); злодійство між козаками, перевідництво, а особливо вбивство козака козаком вважалися найважчими проявами злочинів.

Нова доба, хоч визначається поділом укр. земель і політ.-суспільним поневоленням, дозволила розвинутися модерній укр. суспільності з її моральними цінностями, з новим суспільним поглядом на добро і зло. Нові соц.-екон. відносини витворили й нові форми З., а модерне законодавство держав, до яких належали укр. землі (Росія й Австрія), і відносно нормальне діяння карного судочинства впродовж кількох ґенерацій вплинули на модерне розуміння З. серед укр. народу. Але збереглися і старі традиційні поняття злочинности: напр., в різних місцевостях, всупереч новим законам, укр. народ уважав «конокрадство», яке було одним із найбільших злочинів ще княжої доби, за такий самий злочин і тепер, і ще в 19, а навіть на поч. 20 в. траплялися випадки самосуду над конокрадами.

Сов. окупація України після першої світової війни принесла радикальні зміни в політ., екон. і суспільних відносинах, що також викликали деякі нові форми З. серед нашого народу, зовсім для нього не типові, напр., хуліґанство серед безпритульної молоді, позбавленої родинної атмосфери, або навіть випадки канібалізму під час голоду в тридцятих роках. Так само нове законодавство надавало старим формам З. нового правного окреслення, напр., поширюючи обсяг протидерж. злочинів, або й не вважало злочинними вчинки, які народ за традицією вважає за злочинні (напр., блюзнірство). Тому цей період укр. іст. не дав довготривалої нормалізації правового стану, на тлі якого могли б розвинутися нові форми З., що їх можна б назвати «типовими» для укр. народу з погляду форми чи поширення.

Поширення З. на укр. землях, яке можна назвати приблизно типовим у формах, прийнятих в модерній кримінології, вдається ствердити тільки за час релятивно унормалізованого суспільного

життя, хоч і під чужими режимами, до першої світової війни. В кін. 19 і в першій декаді 20 в. припадало на укр. етногр. землях на 100 000 мешк. 42 особи, засуджених протягом одного року за вчинки, кваліфіковані як злочини. Порівнюючи з сусідами, це число майже рівне числу засуджених на етнічно рос. землях (49), але значно нижче, ніж ч. засуджених на поль. землях під Росією (115). Територіяльно Одеська суд. округа з її різнорідним населенням та портовими містами стоїть на першому місці (65). Київська округа — на другому (59), а Чернігівська (33) і Могилівська (32) на останньому. Порівняно з цим у Сх. Галичині ч. засуджених становить 90, отже в два рази вище. Ця різниця пояснюється насамперед значно більшою густотою населення в Галичині, далі значним аґрарним перенаселенням, більшою густотою міст і гострішим екон. суперництвом населення. Але порівняно з сусідами це ч. ще значно нижче, ніж, напр., в Зах. Галичині (140 засуджених); з 15 країв тодішньої Австро-Угорської монархії Сх. Галичина стояла на 14 місці в поширенні З.

Серед окремих злочинів злочини проти майна (гол. крадіжка, а далі грабіж, присвоєння, обман і т. д.) були найпоширеніші. На Центр. і Сх. Укр. Землях сер. ч. засуджених за ці злочини становило 17, а в Сх. Галичині 48. Важке пошкодження тіла стоїть на другому місці з сер. ч. 10 на Центр. і Сх. Укр. Землях і 22 в Сх. Галичині. Вбивство (душогубство і звич. вбивство) дає сер. ч. 2—2,3 по обидва боки р. Збруча, а злочини проти моралі мають першість на Центр. Укр. Землях (4) порівняно з 1,5 в Сх. Галичині.

Після першої світової війни, в нових соц. та екон. обставинах, зросло поширення злочинности як в ін. країнах, так і на укр. землях. В пол. 30-их рр. пересічне ч. засуджених за усі роди каригідних вчинків в Сх. Галичині становило до 170 на 100 000 населення (в усій Польщі 185). Чисельно перше місце посідали злочини проти майна, а між ними крадіжка, друге місце — злочини проти особи, між ними легке пошкодження тіла.

Сов. джерела не дають певних даних про поширення З. Але наявні дані для окремих родів злочинів (1935) стверджують, що в нових сов. умовах злочини проти режиму і урядові злочини, популярно називані також політ., висунулись на перше місце (31,6 та 30,2% усіх засуджених); майнові злочини опинилися на третьому місці (28,7%), далі пошкодження тіла (0,9), вбивства (0,5) і злочини проти моралі (0,2%).

Укр. нац. група за межами рідних земель визначається відносно дуже низьким поширенням злочинности. Напр., з-поміж укр. еміґрантів в ЗДА було засуджено в 1904 і 1908 рр. сер. 0,05% за різні каригідні вчинки, гол. висувалися пошкодження тіла і порушення гром. спокою під впливом алькоголю як найбільш чисельні і типові; це був найнижчий відсоток злочинности між усіма нац. групами еміґрантів. (Див. також *Карне право*).

Література: Итоги русской уголовной статистики за 20 лет. П. 1899; Министерство Юстиции. Сборник статистических сведений 1900 до 1907 гг.; Oesterreichische Statistik, 1904 i Neue Folge. Відень 1914; Герцензон А. Советская уголовная статистика. М. 1935; Падох Я. Нарис іст. укр. карного права. Мюнхен 1951; Остроумов С. Советская Судебная Статистика. М. 1954.

Ю. Старосольський

Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет, ЗУАДК (United Ukrainian American Relief Committee), допомогова установа амер. українців, заснована 20. 6. 1944 на базі створеної в січні 1944 Другим конґресом амер. українців підготовної комісії для заснування допомогової орг-ції у Філядельфії і Укр. Воєнної Допомоги в Детройті. Мета ЗУАДК — матеріяльна допомога українцям на батьківщині й розпорошеним у висліді війни по різних країнах. У зв'язку з тим, що сов. уряд заборонив безпосередню допомогу окремим установам і особам на Україні, діяльність ЗУАДК була звернена майже виключно на політ. еміґрацію в Зах. Европі. Базою цієї діяльности, веденої у співпраці з *Фондом Допомоги Українців Канади*, були вкладки чл.-установ ЗУАДК і т-в та збірки серед укр. поселенців у ЗДА. Обидві установи здійснювали свою допомогу через створене в 1945 р. Укр. Центр. Допомогове Бюро в Лондоні. В 1946 р. постало Евр. Представництво ЗУАДК у Мюнхені та відділи у Зальцбурґу, Парижі, Брюсселі (недовгий час діяли відділи в Трієсті й Берліні) і місц. станиці в містах більшого скупчення українців у Німеччині. Гол. діяльність ЗУАДК в 1947—57 рр. була звернена на переселення укр. еміґрантів до заокеанських країн; до ЗДА заходами ЗУАДК еміґрувало бл. 50 000 осіб. Так само здійснено низку заходів з метою правної оборони укр. «переміщених осіб» (проти примусової репатріяції, за визнання нац. статусу укр. еміґрантів, за визнання прав еміґрантів кол. воякам Дивізії «Галичина», бійцям УПА тощо). ЗУАДК подає допомогу культ. установам в Европі й за океаном (субвенції для наук. установ, мист. ансамблів, утримання дитячих садків). Нині він опікується гол. залишенцями в Німеччині й Австрії (допомога харчами, у проф. влаштуванні тощо).

В 1945 р. ЗУАДК був оформлений в амер. урядових установах (Президентська Воєнно-Допомогова Контрольна Рада) та став чл. Амер. Ради добровільних допомогових орг-цій. ЗУАДК співпрацює з міжнар. допомоговими і переселенчими установами (раніше — УНРРА, ІРО, тепер Міжнар. Комітет Евр. Еміґрації, Високий Комісар для справ біженців й ін.). Керівним органом ЗУАДК є рада директорів, вибирана заг. зборами. Чл. ЗУАДК є т-ва і окремі особи. През. ЗУАДК були В. Ґалан, І. Панчук, Л. Мишуга, М. Стахів, від 1955 р. знову В. Ґалан, який фактично увесь час керує установою на посту през. чи екзекутивного дир. Неперіодично виходять «Вісті ЗУАДК». *В. Ґалан*

«Змаг», спорт. тижневик, виходив спочатку в Перемишлі, згодом у Львові (1937—39); ред. Є. Зиблікевич.

Змієвий острів, Зміїний, Фідонісі, єдиний не прибережний острів на Чорному м., положений на віддалі 40 км від гирла Дунаю; 0,17 км², плаский, з стрімкими берегами; належить до УССР.

Змієвики, медальйони чи амулети княжої доби, що мали охороняти від недуг. На їх лицевій стороні є звичайно св. Михаїл, Теодор Стратилат, Богородиця або ін. малюнок, а на зворотній — голова медузи з гадюками, часом людська постать до колін.

Змієві вали, нар. назва земляних валів на Україні, гол. на півд. Київщині й Уманщині, десятки й сотні км завдовжки; їх рештки збереглися б. річок Віта, Красна, Стугна, Трубіж, Сула, Рось й ін. Подібні вали йдуть також уздовж зах. боку Збруча, що їх давніше археологи називали неправильно «валами Траяна». Геогр. положення З. в. вказує на їх стратегічне значення у боротьбі з кочовиками. Питання про походження З. в. науково ще не досліджене; припускають, що їх побудувало хліборобське населення в 1 тисячолітті до Хр. з метою оборони проти чорноморських скитів; інші вказують на пізніше походження (побудовані антами), а дехто відносить їх до 10—11 вв. (оборонна лінія Київ. Держави). Про З. в. писали І. Фундуклей, В. Ляскоронський, В. Антонович, В. Данилевич й ін. *Я. П.*

Змієвський Антон, родом із Львова, антрепренер театральної трупи, що їздила в 20-их рр. 19 в. по Правобережжю, виставляючи романтичний репертуар.

Змієнко Всеволод (1884—1938), ген. штабу ген.-хорунжий Армії УНР, 1917 начальник штабу Одеської гайдамацької дивізії, 1918 начальник штабу 3 Херсонського корпусу, за Директорії помічник командувача півд.-сх. групи військ, начальник штабу 1 дивізії Січ. Стрільців та 6 Січ. Стрілецької дивізії; на еміґрації один з засновників *Укр. Воєнно-Іст. Т-ва* в Варшаві.

В. Змієнко

Змії (Serpentes), ряд з кляси рептилій (Reptilia), підкляси лускатих плазунів (Squamata). До зміїв належать також родини *вужів* і *гадюк.*

Зміїв (IV—17), м. на півд. Слобожанщині при впадінні р. Можа до Дінця, р. ц. Харківської обл., 6 000 меш. (1926); обозний зав., паперова і тарно-мебльова фабрики. З. заснований К. Сулимою 1640 як фортеця для оборони від татар. В 1797—1920 — пов. місто. З 1688 до 1788 б. З. існував Зміївський Миколаївський коз. манастир.

Змій-Миклошій Йосиф (1792—1848), маляр родом з Пряшівщини, студіював у Відні, з 1823 придворний маляр пряшівського єп.; ряд іконостасів, між ними в Бардієві, каплиця св. Хреста в Пряшеві й ін.; портрети, жанрові і краєвидні етюди.

«Зміна», ілюстрований місячник, вид. ЦК Комсомолу України (ЛКСМУ), виходить у Києві з 1953 р.

Змія поганка, див. *Гадюка звичайна.*

Знаменна нотація, за княжої доби записи богослужбових співів (знам'я — нота); З. н. користувалася знаками-невмами без ліній.

Знам'янка (V—13), м. обл. підпорядкування, р. ц. Кіровоградської обл. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, 20 000 меш. (1956 р.), 1926 — 9 100; велика вузлова ст. на перехресті зал. шляхів Київ-Дніпропетровське і Харків-Одеса. В лютому 1919 р. в наслідок зради отамана Григор'єва большевики прорвали укр. фронт на лінії З.—Єлисаветград.

«Знання», наук.-популярний ілюстрований двотижневик, виходив у Харкові, згодом у Києві 1923—35; ред. А. Приходько, І. Немоловський.

Значковий товариш, чл. нижчої категорії *Значного військ. товариства* в гетьманській Україні, яка створилася в кін. 17 в. З. т. йшли в похід під «значком» полк., якому вони підлягали в адміністративному і суд. порядку, з тим, що були вилучені з-під сотенної адміністрації. До категорії З. т. зараховував полк., згодом Ген. Військ. Канцелярія; з 1734 кількість З. т. по полках була устійнена від 30 до 50 (разом 420).

Значко-Яворський Мелхиседек, світське ім'я Матвій (бл. 1716—1809), архимандрит з лубенського коз. роду, вихо-

ванець Київ. Академії, з 1753 ігумен Мотронинського манастиря, осередку правос. життя на півдні Київщини. Противник Унії, З.-Я. сприяв гайдамацькому рухові. Після *Коліївщини* переведений до Переяславського манастиря, згодом був настоятелем манастирів у Києві, Лубнях і на Глухівщині.

М. Значко-Яворський

Значне військове товариство, заг. назва осіб, приналежних до зверхнього стану на Гетьманщині в 17—18 вв.; спеціяльно стосується вона до тих чл. цього стану, які не мали постійних посад в держ. та військ. орг-ції й т. ч. не належали до *військ. старшини*. З. в. т. складалося з кол. реєстрових козаків, кол. укр. шляхтичів, що в укр.-поль. війнах стали на сторону козацтва, та заслужених козаків. В кін. 17 в. зформувалися дві категорії значних військ. товаришів — бунчукові (вища категорія), піднесені в цей стан гетьманськими універсалами, і значкові (нижча категорія), які одержували відзначення від полковників. На поч. 18 в. утворилася третя (сер.) категорія, т. зв. військ. товариші, що були безпосередньо підпорядковані Ген. Військ. Канцелярії.

Указом царського уряду 1734 визначено кількість значкових товаришів при полках, що штучно гальмувало розвиток укр. зверхнього стану. Це обмеження обходили тим, що була утворена категорія осіб, вилучених із заг.-коз. юрисдикції, т. зв. «асиґнованих у значкові товариші».

Правне становище З. в. т. полягало в обов'язку його членів виконувати військ. і адміністративні доручення держ. влади та нести військ. службу особисто чи виставляти за себе певну кількість озброєних козаків; привілеєм його було володіння населеними маєтностями з правом на частину праці їх населення. Значні військ. товариші брали участь в старшинських радах і тим самим в держ. законодавстві й були вилучені з-під звич. судівництва; бунчукові товариші були підсудні судові гетьмана, у 18 в. Ген. військ. судові; значкові товариші — судові полковника і полкової канцелярії. Із створенням шляхетських судів (земських і підкоморських) З. в. т. здобуває привілей судитися цими судами.

Об'єднавши в своїх рядах провідні елементи укр. суспільства, З. в. т. у 18 в. виявляє тенденцію перетворитися у замкнену і спадкову станову групу. 1768 р. ордер правителя Гетьманщини П. Румянцева виказує, що до значкових товаришів мають належати тільки діти З. в. т. і коз. старшини. 1785 ліквідується З. в. т. як укр. зверхній стан, а його членів — бунчукових і військ. товаришів заховано до рос. дворянства. Лише частина із значкових товаришів одержала привілеї дворянства (див. також *Бунчуковий товариш, Значковий товариш*).

Література: Окіншевич Л. Значне військ. товариство в Україні-Гетьманщині 17—18 ст. Мюнхен 1948. Л. О.

Зніт вузьколистий (Chamaenerium angustifolium Scop. = Epilobium angustifolium L.), багаторічна рослина з родини веслинуватих до 1,5 м заввишки, росте на лісових вирубах, по сухих піскових місцях на Поліссі й у лісостепу. Найліпший медонос. Листки використовують як суроґат чаю.

Зноб-Новгородське (І—14), с. над р. Знобою, притокою Десни, на крайній півн. УССР; р. ц. Сумської обл.

Зноба Валентин (* 1929), скульптор у Києві, син Івана; працює перев. в ділянці іст. портрета («Кобзар Остап Вересай», 1954); ін. різьби: «На стадіоні» (1957), «Бокораш» (1957).

Зноба Іван (* 1903), скульптор у Дніпропетровському, працює в ділянці іст. портрета, гол. з сов. тематики; деякі різьби виконує спільно з сином Валентином (див.).

Зноско-Боровський Олександер (* 1908), композитор, родом з Києва, учень Л. Ревуцького; твори: симфонія «Київ», концерт для скрипки з оркестрою, квартет на укр. теми, твори для скрипки (соната, скерцо, п'єси).

Зноско-Боровський С. († 1899), поміщик у с. Берестнягах, Канівського пов., аматор-археолог; досліджував могили на Київщині й Полтавщині, зокрема скитські могили б. с. Аксютинець. Мав велику археологічну колекцію, яка по його смерті перейшла до Київ. міськ. музею.

Зобків Михайло (1864—1928), суддя, родом з Галичини, д. чл. НТШ; през. сенату при Вищому суді у Сараєві, доц. рим. і цивільного права ун-ту в Заґребі. Праці укр., сербо-хорв. й нім. мовами.

Зовнішня торгівля, заг. визначення для міжнар. обміну товарами і послуґами; вона охоплює експорт, або вивіз, своїх товарів і послуг за кордон, імпорт, чи довіз, закордонних товарів і послуг та транзит або транспорт закордонних товарів через територію даної країни.

К н я ж а д о б а. Про З. т. України за княжих часів, зокрема з народами середземноморської культури, збереглося чимало слідів у формі археологічних знахідок; багато віків посередниками в

З. т. України були грец. колонії навколо Чорного м. Обміном з населенням України цікавилися араби, як про це зустрічаємо згадки в їх джерелах з 7—8 вв. Міжнар. торгівля була важливим фактором розвитку і основою сили Київ. Держави, що на її території схрещувалися шляхи, які сполучали Азію з Сер. Европою і Чорне м. з Балтицьким.

З. т. була підставою княжих фінансів, тому князі й дбали про забезпечення торг. шляхів; в інтересах З. т. вони вели війни й договорювалися з сусідами, як про це свідчать договори з греками з 907, 911, 944 і пізніші воєнні походи та договори князів — Святослава Завойовника й Ярослава Мудрого. Купці з бояр і міщан, які вели З. т., — це вища суспільна верства з великим політ. впливом. Чужоземних купців («гостей») пильно охороняло руське право. Вони мали свої окремі ринки, про які збереглися сліди в назвах деяких частин і вулиць міст Києва, Галича, Львова й ін. Княже право реґулювало торг. кредит, відсотки, справи, зв'язані з спадщиною, тощо. Напр., коли збанкрутував чи вмер якийсь купець, а в його операціях були гроші чужоземних і місц. купців чи навіть самого князя (бо князі часто брали участь в торгівлі і самі вели торг. операції), право вимагало насамперед задоволення інтересів князя, далі чужоземних купців-кредиторів і пізніше місц. купців.

З Києва на всі сторони виходили, крім Дніпрового водного шляху, і караванні шляхи, зокрема *Солоний* — на зах. і *Залозний* — на півд. схід. Морська торгівля 10—11 вв. зосереджувалася в пристані Олеш'ї при гирлі Дніпра (б. нинішнього Херсону). Звідси плили руські кораблі з хутрами, воском, рідше збіжжям й ін. с.-г. продуктами до гирла Дунаю, попри Білгород, Кілію, Варну до Константинополя чи в протилежний бік через Херсонес (Корсунь) і Сурож, через Тану і Тмуторокань Озівським м., а далі до Ітиля в Хозарії, гол. центру сх. торгівлі над Хоросанським (Каспійським) м., а звідти іноді й далі до Месопотамії, Персії й Єгипту. Руські купці привозили до своїх складів в Олеш'ї і подніпровських городах орієнтальні товари: шовки — паволоки, килими, тонкі сукна й полотна, металеві вироби, ювелірні прикраси; зброю, вино, коріння тощо. Київ посередничав в доставі орієнтальних товарів на зах. та північ до Новгорода Великого та до складів руських купців на о. Ґотлянд (Балтицьке м.).

В 11—12 вв. напади кочовиків, особливо половців, ослабили півд.-сх. торгівлю, врешті в 13 в. татари надовго припинили її. Тоді посередництво в орієнтальній торгівлі перейняли італ. колонії над Чорним м. і в Криму. Після занепаду Києва Гал.-Волинська Держава намагалася втримувати контакт з Чорним м. Дністровим шляхом та шукала нових шляхів через Львів і Холм, на Литву й Польщу, до Балтицького м.

Лит.-поль. доба. На поч. 15 в., коли була усунена тат. загроза й на місці пізнішої Одеси, в т. зв. Хаджибейській затоці, постала нова пристань, були намагання відновити чорноморську торгівлю. Але коли на Чорному м. запанували турки і їхні васали татари засіли в Криму, торгівля України з чорноморським побережжям занепала.

В 16—17 вв. гол. напрям З. т. України скерувався до Ґданську або через Краків і Вроцлав на захід. Маґнати й шляхта, поширюючи фільваркове госп-во, вивозили на зах.-евр. ринки пшеницю, частіше перероблені с.-г. і ліс. продукти: горілку, мед, віск, лій, прядиво, поташ, смолу.

В добу коз. держави гетьманська влада надає більше свободи містам в їх зовн.-торг. стосунках, зростає торгівля Стародуба, Ніжена, Полтави та ін. міст. В З. т. брали активну участь старшина й манастирі. Орг-ція фінансів коз. держави спиралася значною мірою на прибутки з «індукти і евекти» (митні побори з довозу й вивозу). В договорах України з Туреччиною й Кримом помітні намагання гетьманів відновити чорноморську торгівлю. Також цікаві спроби меркантильної політики за гетьманування Хмельницького, Дорошенка і особливо Мазепи, як напр., скасування внутр. митниць і запровадження єдиної зовн. лінії митниць, держ. заохочування і допомога в орг-ції пром. закладів в старшинських і манастирських маєтках. Жваві були торг. взаємини Гетьманщини з Кеніґсберґом, Ґданськом, Вроцлавом і Ляйпціґом, з дунайсько-балканськими країнами, згодом з Московщиною й кавказько-каспійськими країнами. Вивозили з України продукти сіль. госп-ва, тютюн, горілку, прядиво, вовну, салітру, поташ, скляні вироби тощо. Довозилися різні пром. вироби, зокрема текстильні й металеві, вина, коріння тощо. Запоріжжя також ширило торг. зносини з Кримом, Туреччиною, балканськими країнами.

Після поразки Карла XII й Мазепи під Полтавою 1709 р. цар Петро I і його наслідники щораз посилюють тиск моск. колоніяльної політики на Україні. Вони примушували укр. купців міняти звичні їм напрями торг. зносин із Заходом, скеровуючи торг. рух з України в бік Петербурґу, Риги, Москви й Архангельську, запроваджували систему держ. монополії на т. зв. «заповідні товари», обмежували, а іноді й цілком забороняли експортний та імпортний торг з Зах. Ев-

ропою, намагаючися перетворити Україну на постачальника потрібної для моск. пром-сти сировини й споживача моск. пром. виробів. На Україну напливають моск. купці, які часто були «відкупниками» митних поборів. З. т. укр. купців, крім ін. перешкод на форпостах-митницях, утруднював заведений царським урядом пашпортний примус і заборона вивозу грошей, за винятком мідяних.

І. Витанович

З. т. перед 1917 р. Інкорпорація укр. земель Рос. Імперією дуже обмежила торг. зв'язки із Зах. Европою, і натомість привела до поширення екон. стосунків з Московщиною, чому великою мірою сприяла екон. політика рос. уряду, яскравим виявом якої був митний тариф 1822 р. Проте, в наслідок колонізації чорноморсько-озівського побережжя, побудови портів (Одеса, Херсон, Миколаїв) і залізниць, продукти укр. нар. госп-ва знову здобули вихід до Зах. Европи.

Перед першою світовою війною гол. масу укр. вивозу (з 9 кол. губ. Рос. Імперії) складали продукти сіль. госп-ва і с.-г. пром-сти (85,5%, в тому ч. збіжжя — 32,5%, цукор — 28%, борошно — 14%). За кордон Рос. Імперії в основному йшло збіжжя (до 70%), решта припадала на ін. с.-г. продукти, натомість до ін. частин Росії йшли перев. продукти с.-г. пром-сти, гол. цукор (до 50%) і борошно (18%) та метали і вироби з металів (20%). Довіз до України складався здебільша з готових пром. виробів, при чому на першому місці стояли текстильні вироби (40%), далі нафта і нафтові продукти (7,2%), дерево, риба. Текстильні вироби йшли майже виключно з центр. Росії, і в її довозі на Україну вони становили 52%, натомість в закордонному довозі перше місце посідали машини й металеві вироби (28%) і колоніяльні товари (26%). Розміри З. т. України видно з таблиці (пересічно за 1909—11 рр.) в млн карб.:

Увесь вивіз	790,0
В тому ч.:	
Вивіз за кордони Росії	363,7
Вивіз до Росії	426,3
Увесь довіз	467,0
В тому ч.:	
Довіз із-за кордону	106,0
Довіз з Росії	361,0

Ця таблиця показує, що 1) Україна приблизно на ³/₄ довозила товари з ін. частин Росії, натомість вивіз розподілявся приблизно нарівно між закордоном і Росією; 2) Україна мала активний торг. балянс, при чому активне сальдо складалося перев. за рахунок товарообміну з закордоном. Це активне сальдо, гол. з вивозу укр. хліба, йшло на покриття пасивних позицій заг.-рос. розрахункового балянсу.

Назагал бракує даних щодо зовн. товарообороту укр. земель під Австро-Угорщиною. Деякі дослідники (К. Коберський) припускають, що товарооборот Галичини був в основному вирівняний. За межі Галичини йшли такі товари: нафта, дерево, рогата худоба, масло, яйця. Натомість Галичина довозила пром. вироби, а також збіжжя. Докладніше див. ЕУ І., стор. 1104—07.

Часи укр. державности 1917—20. Війна 1914—17 рр. обірвала торг. зв'язки України з закордоном, зате збільшився вивіз укр. продуктів до ін. частин Рос. Імперії. Донецьке кам'яне вугілля, яке до цього часу споживалося майже виключно в межах України, почали вивозити до центр. Росії і Петрограду, що до цього часу користувався англ. вугіллям. Революція і укр.-рос. війна 1918—20 рр. не могли сприяти розвиткові З. т. Лише за гетьманату Україна провадила більш-менш реґулярну З. т. з Доном, Кримом, Кубанню, Грузією. З Всевеликим Військом Донським був підписаний спеціяльний договір про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького басейну. В жовтні 1918 р. була підписана екон.-торг. конвенція з Румунією, а 5. 12. 1918, вже за Директорії, торг. договір з Грузією. Були спроби нав'язати торг. стосунки з Сов. Росією, але фактично товарообмін з нею налагодився в незначному розмірі. Дещо жвавішими були торг. стосунки з Німеччиною й Австро-Угорщиною. На підставі Берестейського договору було підписано ряд конвенцій, які встановлювали континґенти належних до обміну товарів, як і співвідношення між карбованцем та маркою і короною. Залишено в силі заг. рос. митний тариф з 1903 р. та рос.-нім. договір про торгівлю і мореплавство з 1894 і 1904 рр. й аналогічний договір з Австро-Угорщиною з 1906 р. (з деякими змінами). Дійсність, однак, далеко не виправдала сподівань, що покладали на ці угоди обидві сторони. Україна не змогла постачити 60 млн пудів с.-г. продуктів, визначених угодою; ще менше дали взамін обидві центр. держави.

Для справ З. т. за Центр. Ради було створено Держ. комісію для товарообміну, яка за гетьманату була перетворена на Комітет для З. т. при Мін-ві Торгу і Пром-сти. *Є. Ґловінський*

З. т. УССР. В СССР запроваджена держ. монополія З. т. В 1919 р. в УССР був свій Наркомат З. т., але на підставі договору з 28. 12. 1920 торгівля між УССР і РСФСР стала вважатися внутр. торгівлею, а З. т. УССР з рештою світу, крім сов. республік, перейшла під фор-

мальну зверхність об'єднаного наркомату З. т. РСФСР. З. т. в УССР керував Укрзовнторг, що був автономним відділом наркомату З. т. РСФСР, але мав право безпосередніх торг. зв'язків із закордоном і свої, окремі від РСФСР, торг. представництва в 9 евр. державах. Із створенням СССР у 1923 р. апарат Укрзовнторгу за кордоном був злитий з апаратом союзних торг. представництв, а в УССР — підпорядкований Уповноваженому наркомату З. т. СССР, що був чл. Раднаркому УССР і підлягав подвійному контролеві — Москви і Харкова. З 1937 р. він перестав належати до уряду УССР, і т. ч. цей останній втратив всякий стосунок до З. т. УССР. У 1958 р. уповноваженого союзного мін-ва З. т. знову введено до складу уряду УССР, хоч окремого мін-ва З. т. в УССР і далі немає.

З. т. УССР впродовж 1921—30 рр. вели кілька підприємств, гол. серед них Укрдержторг, Вукоопспілка, Хлібопродукт, Держбанк та пром. трести; існували також дві держ. імпортні контори — «Укртехімпорт» та «Укрторгімпорт». Торговельні операції цих підприємств контролював Укрзовнторг, а пізніше — Уповноважений нар. комісаріяту З. т. СССР по УССР, але ці підприємства мали чимало автономії в своїй діяльності. Від 1930-их рр. і донині З. т. УССР провадиться виключно через централізовані союзні експортно-імпортні підприємства в Москві, тільки 1956 р. створено контору «Укркнигоекспорт». Через централізацію фінансових розрахунків у Москві і штучну оцінку чужої валюти, в якій ведеться вся З. т. СССР, увесь зиск із З. т. УССР залишається в держ. скарбниці СССР.

Неповні дані про З. т. України є тільки по 1934 р. Участь УССР в З. т. всього СССР становила 1934 р. — як і до першої світової війни — 25% вивозу всього СССР, натомість дещо збільшився довіз України — з 11% до 16%. Значно змінилося співвідношення між товарооборотом із закордоном і іншими частинами СССР: майже 9/10 З. т. УССР припадає в 1930-их рр. на РСФСР; ледве 1/10 на країни поза межами СССР, тепер дещо більше. Експорт УССР поза СССР становив 1936 р. 339 млн карб. (поточних цін), 1950 р. — 1 701, 1956 — 3 675; числа імпорту: 216, 929, 2 305; баляяс: +123, +772, +1 370 (числа приблизні).

Значних змін зазнала структура товарообміну. В вивозі зменшилась участь с.-г. продуктів до 30%, натомість зросла участь гірничих продуктів (вугілля, руда) і металів та металевих виробів. В 1950-их рр. 3/4 укр. експорту йшло до країн «нар. демократії». Від експорту укр. залізної руди й коксу цілком залежить металюргія Угорщини й Румунії, а в чималій мірі також і Польщі та Чехо-Словаччини. Укр. трактори й с.-г. машини вивозять до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехо-Словаччини. Взамін з Румунії Україна одержує нафтопродукти, з Угорщини — боксити, з Польщі й Болгарії — кольорові метали, з Чехо-Словаччини — електромотори й ін. машини. Бл. 300 млн карб. експорту УССР в 1956 р. припадало на Китай; туди з України вивозяться вироби важкого машинобудування, пром. устаткування, вугільні комбайни, металообробні варстати й ін. З країнами поза сов. бльоком З. т. України мало розвинена. Однак донецький антрацит експортується до Франції, Італії, країн Бенелюксу, чавун — до Великобрітанії; до країн Близького Сходу вивозиться зерно, трактори, пром. устаткування, а ввозиться звідти бавовна, шовк, півд. овочі. Останнім часом пром. підприємства УССР стали виконувати замовлення з Індії.

Проте гол. вага З. т. УССР лежить у внутр. товарообороті СССР, насамперед з РСФСР. Поскільки на Україні, попри зріст обробної пром-сти в післявоєнний час, і далі переважає ще пром-сть видобувна чи первинної обробки сировини, УССР продовжує вивозити до Росії цю сировину й півфабрикати, а з Росії довозить готові вироби. З с.-г. продуктів і їх перетворів УССР вивозить до ін. частин СССР, гол. до РСФСР, цукор і зернові продукти; з сировини — вугілля, залізну і манґанову руди; з півфабрикатів — метали та в меншій мірі продукти машинобудування. УССР привозить з сировини — нафту й дерево; з харчових продуктів насамперед рибу; найбільшу позицію в рос. імпорті становлять текстильні вироби, різні машини, металеві вироби широкого вжитку й ін. готові вироби. Така структура З. т. з Росією для України є невигідною і вже здавна ненормальною, поскільки укр. пром-сть вже давно є на такому високому щаблі розвитку, коли, при дещо більшій розбудові машинобудів. пром-сти, вона могла б сама переробити свою сировину. В наслідок децентралізації плянування й управління пром-стю в 1957 р. кооперування підприємств і раднаргоспів в межах УССР почало дещо зростати, а штучна їх спеціялізація й обмін з Росією — зменшуватися.

Про балянс З. т. УССР з РСФСР і рештою СССР в грошовому обрахунку немає ніяких даних; однак, він може бути для України дефіцитним, тому що Україна імпортує перев. готові вироби, за які мусить платити більше, ніж дістає від Росії за свої товари, що є в більшості сировиною й півфабрикатами. Найбільш дефіцитною для УССР є торгівля хлі-

бом й ін. с.-г. продуктами, які заготовляються на Україні за низькими примусовими цінами (див. *Заготівлі сільсько-госп. продуктів*) союзними заготівельними огр-ціями, а продаються в Росії за кілька разів вищими. (Див. також *Торгівля, Мито, Транспорт, Ціни* та ЕУ I, стор. 1104—07). *В. Голубничий*

Література. Величко Г. Політ. і торг. взаємини Руси й Візантії, ЗНТШ. Л. 1897; Грушевський М. Іст. України-Руси, I, III, VI. К.-Л. 1898—1907; Крип'якевич І. Матеріяли до іст. торгівлі Львова, ЗНТШ LXV. Л. 1905; Jabłonowski A. Handel Ukrainy w XVI st., Pisma V. 1910; Джиджора І. Екон. політика рос. правительства. ЗНТШ, тт. XCVIII, CI, CIII, CV. Л. 1910—11; Укрвнешторг при Совнаркоме УССР. Сборник статей по вопросам внешней торговли и экономики 1917—22. X. 1922; Копорский А. Торговый баланс Украины в 1913 г. X. 1923; Кривченко Г. Внешняя торговля Украины в настоящее время и до войны. К. 1923; Статті І. Браславського, В. Введенського, М. Горна, М. Чернова, Я. Шамраєвського й ін. в ж. Хозяйство Украины (Господарство України). X. 1924—30; Слабченко М. Матеріяли до екон.-соц. іст. України 19 ст., I—II. О. 1925—27; Оглоблин О. Транзитний торг України в першій пол. 19 ст. К. 1927; Тищенко М. Нариси іст. торгівлі Лівобережної України з Кримом в 18 ст., Іст.-Геогр. Зб. II. К. 1928; Дубровський В. До питання про міжнар. торгівлю України в першій пол. 18 ст. ЗІФВ УАН, XXVII. К. 1931; Олянчин Д. До іст. торгівлі Руси-України з Валтикою... Записки ЧСВВ, VI, 1—2. Жовква 1932; Коберський К. Україна в світовому госп-ві. Прага 1933; Внешняя торговля СССР за первую пятилетку. Статистический обзор. М. 1933; Кубійович В. Географія українських й суміжних земель. Кр.-Л. 1943; Holubnychy V. The Industrial Output of the Ukraine 1913—1956. Мюнхен 1957.

Зограф Олександер (1889—1942), археолог, дослідник античних монет, гол. в півд. Україні, «Античные моменти» (1941).

Зоз Іван (* 1903), фльорист-систематик та ботаніко-географ, доц. високих шкіл у Харкові; вивчав фльору України, м. ін. боліт і плавень; бл. 30 друкованих праць.

Зозулинці (Orchis L.), багаторічні бульбисті рослини з родини зозулинцюватих. На Україні бл. 15 видів, ростуть здебільша в лісах (на луках, де переважають вогкуваті ґрунти). Багато з них декоративні, деякі лікувальні (O. morio, O. piramidalis, O. mascula, O. militaris), їстивні (O. latifolia L.).

Зозуля (Cuculus canorus L.), перелітний птах, поширений по лісах всієї України, довж. бл. 35 см, вага бл. 100 гр; корисна, бо годується комахами та їхньою гусінню.

Зозуля Яків (* 1893), правник, публіцист, діяч УПСР, чл. Укр. Центр. Ради, адвокат на Закарпатті, чл. правничої комісії при карпато-укр. уряді 1938—39; з 1943 проф. Укр. Техн.-Госп. Ін-ту, а з 1954 Укр. Техн. Ін-ту в Нью-Йорку. Праці про фінанси України та публіцистичні статті.

Золота Балка, с. Ново-Воронцовського р-ну, Херсонської обл. Тут було досліджуване поселення з часу бл. народження Хр. (М. Вязьмітіна, 1951—55). Один з важливих виробничих і торг. центрів на нижньому Подніпров'ї. Виявлено залишки виробництва заліза, кам'яних житлових споруд і будівель, що були частинно складами для товарів; докази торг. зв'язків з Ольвією та Кримом.

Золота Бистриця, див. *Бистриця Золота* і *Бистриця.*

Золота грамота, нар. назва леґендарної грамоти, виданої нібито Катериною II на підтримку селян під час гайдамацького повстання 1768 на Правобережній Україні і зверненої проти поляків і жидів.

«Золота Грамота до Селянського Народу», відозва поль. повстанського уряду 1863, укр. і поль. мовами, до селян Правобережної України із закликом підтримати поль. повстання. Ін. подібний документ, опублікований тільки укр. мовою, називався «Грамота Сельському Народу».

«Золота Леґенда», зб. житій та леґенд, складена бл. 1270 р. (не пізніше 1288) Яковом де Воражін (de Voragine). Матеріял зібрано некритично. Популярна на Заході, на Україні відома в 17—18 вв., частково вплинула на укр. агіографічну літературу тих часів.

Золота Липа, ліва подільська притока Дністра, 125 км довж., сточище —

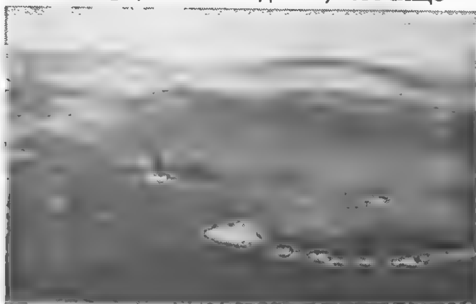

Золота Липа

1 310 км²; 1915—16 на лінії З. Л. важкі бої між рос. і нім. та австро-угор. арміями і УСС; в червні-липні 1919 укр.-поль. бої.

Золота могила (Алтин-оба), величезна могила б. Керчі в Криму; 21 м заввишки, з кам'яним облицюванням ззовні та трьома поховальними коморами з круглим уступчастим склепінням і коридором. З. м. — величава будів. споруда доби розквіту Боспорського царства бл. 4 в. до Хр. В ній було поховання місц. вельможі, пограбоване ще в старовину. Донині зберігається лише частина кам'яної обкладки могильного насипу.

Золота могила (також Золотий курган), могила бронзової доби б. Симферополя, на насипу якої було пізніше поховання скитського воїна з багатим вирядом: золота нашийна гривня й ґудзики, рештки панциря із залізних лусок, залізний меч, бронзові наконечники стріл, бронзові бляхи із зображенням орлів, ґрифонів та левиці. Поховання належить до 5 в. до Хр.

Золота Орда, частина монгольсько-тат. імперії в 13—15 вв. над Волгою із столицею Сарай, збудованою *Батиєм,* до складу якої входили також залежні руські князівства на окремих правах. З. О. занепала в 1480 р., на її місці утворилися царства Казанське й Астраханське. Від З. О. відірвалася Орда Кримська, що грала в 16 і 17 вв. велику ролю в іст. України (див. також *Татари*).

Золотаренки, коз. рід з Корсуня, згодом переселилися до Ніжена. Найбільш відомі З.: брати Василь (див.) і Іван (див.); їх сестра Ганна (в чернецтві Анастасія), третя дружина (з 1651) Б. Хмельницького; Остап З. (Васютенко), син Василя, кошовий отаман Запоріжжя (1667), полк. ніженський (1669—70).

Золотаренко Василь, ніженський полк. (1655—56, 1659—63), грав видатну ролю в повстанні проти гетьмана Виговського (1659). Чекаючи на прихід кн. Трубецького до Ніжена, З. разом з Сомком утримав Лівобережжя під Москвою. Бажаючи стати гетьманом, З. заздрив наказному гетьманові Сомкові і посилав на нього доноси цареві. Але новий гетьман Брюховецький наказав після Чорної Ради 1663 стратити З.

Золотаренко Євген (* 1891), драматичний актор і режисер. Працював у театрі ім. Заньковецької (1922—26). Тепер у Полтавському обл. муз.-драматичному театрі ім. М. Гоголя. Кращі ролі: Шельменко, Возний («Наталка-Полтавка»), Лейба («Гайдамаки»), Бен-Акиба («Уріель Акоста») та ін.

Золотаренко Іван, брат Василя, ніженський полк. (1653—56), наказний гетьман; 1654 був висланий на чолі 20-тисячного коз. корпусу під Смоленськ, куди прийшло моск. військо під проводом царя Олексія Михайловича. Більша частина Литви опинилася в руках росіян, а З. зайняв півд. Білорусь, організувавши в ній коз. лад. З цього приводу виник у З. конфлікт з Москвою, яка також мала претенсії на цю країну. З. був убитий при облозі Старого Бихова.

Золотарьов Василь (* 1873), композитор рос. походження, проф. Одеської Консерваторії (1924—26), Муз. Драм. Ін-ту в Києві (1926—30); частина творів зв'язана з укр. тематикою: опера «Хвесько Андибер» на лібретто М. Рильського, «Шевченківська сюїта» для хору й оркестри, твори для фортепіяна, дитячі п'еси, увертюра на укр. теми.

Золотарьов Олександер (* 1880), жид. діяч на Україні з партії «Бунду», чл. Укр. Центр. Ради, на поч. 1918 держ. контролер; згодом перейшов до КП(б)У; в 1930-их рр. репресований.

Золоте (V—19), м. Попаснянського р-ну Луганської обл.; кам'яновугільна пром-сть.

Золотий Потік (V—6), кол. м-ко, на півд.-зах. Поділлі, нині с., р. ц. Тернопільської обл.; руїни замка з 18 в.

Золоті Ворота, гол. брама, збудована Ярославом Мудрим 1037 з цегли і каменю в міськ. укріпленнях Києва на півд. зах. міста. Будова складалася з двох ярусів: башти з проїзними ворітьми (прогін проїзду мав 7,5 м шир.) і невеликої Благовіщенської церкви, що стояла на воротях; ворота були покриті позолоченою бляхою, звідки, мабуть, і назва; З. В. зруйновані татарами 1240. Під час будування рос. фортифікаційних споруд в сер. 18 в. З. В. були засипані землею. Руїни, відкриті 1832, збереглися донині; цінна пам'ятка давньоукр. архітектури. На зразок київ. З. В. збудував подібні ворота 1164 А. Боголюбський у Володимирі над Клязьмою.

Золоті Ворота в Києві (спроба реконструкції)

Золотник, давня одиниця ваги за княжих часів (10 в.), що відповідає 4,3 гр. Див. також *Міри*.

Золотники (IV—6), с. над р. Стрипою на Зах. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл.

Золотництво, див. *Ювелірство*.

Золотницький Василь (* 1741 — дата смерти невідома), укр. богословсько-філос. письм. Вчився в Київ. Академії та Моск. Ун-ті; працював як перекладач (м. ін. Сенеки); представник укр. шляхти в Комісії Катерини II (1767), пізніше старшина пікінерського війська на Україні. Крім перекладів, написав кілька компілятивних трактатів з етики, про безсмертя душі та природне право.

Золотницький Ілля (1870—1930), суддя, родом з Полтавщини; з 1918 ґол. Вищого Військ. Суду в ранзі полк., пізніше керуючий Гол. Управлінням Місць Замкнення і 1920 товариш мін. юстиції; на еміґрації у Варшаві — гром. діяч.

Золотов Григорій, маляр і графік 1920-их рр., викладач друкарської школи В. Кульженка в Києві; ікони, книж-

кова графіка, рисунки до укр. грошей (10 і 1 000 карб.).

Золотоверхий Михайлівський манастир у Києві, див. *Михайлівський Золотоверхий манастир.*

Золотомушка жовточуба (Regulus regulus L.), маленький птах (довж. тіла до 10 см, вага до 6 гр) з ряду горобиних, поширений гол. в лісостепу України. Рідка зустрічається З. червоночуба (Regulus ignicapillus Temm.).

Золотоноша (IV—13), м. на Придніпровській низовині, р. ц. Черкаської обл., 13 000 меш. (1933 р.; 1860 — 7 200, 1897 — 8 700); мех. зав., харчова пром-сть, обробка конопель, м'яти, с.-г. технікум. З. вперше згадується 1570 р.; за поль.-лит. часів належала кн. Вишневецьким, які збудували в З. замок; за Гетьманщини сотенне м-ко Переяславського полку; пізніше пов. м. Полтавської губ. хліборобсько-ремісничо-торг. значення.

Золотоношка, ліва притока сер. Дніпра, довж. — 90 км, сточище — 1 260 км^2.

Золототисячник, центурія, жарка (Erythraea centaurium L. Pers. = Centaurium umbellatum Gilib.), дворічна рослина з родини тирличуватих з рожевими квітками, росте на лісових луках і в рідких чагарниках. Важлива лікувальна рослина, що має глюкозиди, еритаврин й еритроцентаврин, алькальоїд еритроцин й ін. В медицині вживають при шлункових захворюваннях для збільшення апетиту й поліпшення травлення; раніше використовували на ліки проти малярії.

Золотча, урочище на лівому березі Дніпра проти Києва. Місце наради укр. князів 1101 р., де обговорювали гол. справу спільного походу на половців.

Золочів (IV—5), м. обл. підпорядкування на верхів'ях р. Бугу, на місці виходу на Подільську височину; р. ц. Львівської обл., до другої світової війни пов. м., 11 000 меш. (1956); осередок буровугільного р-ну, розвинена харч. пром-сть. З. відомий з 15 в. як оборонне м.; замок з поч. 16 в., церква св. Миколая з кін. 16 в. і парохіяльна церква з поч. 17 в. З. був відомий з другої пол. 16 в. ярмарками.

Золочів (III—16), с. м. т. на півд. Слобожанщині над р. Уди, р. ц. Харківської обл.; цукрова і спиртова пром-сть, цегельня. З. заснований 1677 козаками з Правобережжя.

Золочівська (4) бриґада УГА, постала з групи «Схід», вславилася боями під Підгайчиками (б. Теребовлі), Поморянами, Гологорами, Білобожницею, під Проскуровом, Старокостянтиновом і Шепетівкою; восени 1919 перейшла на фронт проти Денікіна, весною 1920 повернулася на поль. фронт. Командири: полк. С. Чмелик, майор К. Лясковський, сотн. С. Шухевич і Б. Шашкевич, начальник штабу сотн. О. Демчук.

«Золочівське Слово», інформаційна газ., виходила двічі на тиждень в Золочеві 1918—19; ред. М. Голубець.

Зоогеографія, див. *Зоологія* і *Тваринництво.*

Зоологічні сади, з. парки, зоопарки, сади, в яких тримають диких, рідше домашніх тварин для ознайомлення широких кіл населення з тваринним світом та для н.-д. цілей; звичайно це також місце відпочинку. На Україні існують (крім зоопарку в заповіднику *Асканія Нова*) великі З. с.: в Києві (з 1908 р., найбільший З. с. України з багатим рельєфом) і в Харкові (з 1896), менші в Миколаєві (з 1901), Одесі (з 1936), Дніпропетровському та наймолодший у Львові. В Севастополі й Одесі є морські акваріюми.

Зоологія, система наук, які вивчають тваринний світ з різних поглядів: морфологія вивчає будову тварин (макроскопову — описова анатомія, мікроскопову — гістологія, будову клітин — цитологія); систематика описує і клясифікує тварин у певні природні систематичні категорії; палеонтологія — досліджує вимерлі тварини. Життєві функції органів тварин та життєві прояви організму вивчає фізіологія, розмноження та зародковий і післязародковий розвиток організму — ембріологія й розвиткова механіка, спадковість — генетика. Тварину як частину цілости природи розглядає екологія (взаємовідносини тварин з оточенням), зоогеографія (закономірності поширення тварин на земній кулі), філогенія й еволюція (історія, розвиток життя, походження й розвиток тварин). Великий зв'язок тварин з життям і діяльністю людини витворили окремі дисципліни ужиткової (прикладної) З. (лісову, с.-г., рибальську, мисливську, техн., медичну). Межові проблеми філософії й психології розглядають теоретична З. і психологія тварин. Окремі тваринні групи досліджують: протозоологія (найпростіші одноклітинні організми), гельмінтологія (черви), малакозоологія (м'якуни), ентомологія (комахи), іхтіологія (риби), орнітологія (птахи) і т. д.

Перші описи природи України античними географами, а в часи раннього середньовіччя візант. й араб. подорожниками (див. *Географія*) дають багато матеріяду про тварин України. Літописи княжої доби згадують численних диких тварин, що складали тодішню фавну (тур, зубр, лось, олень, сарна, вепр, ведмідь, рись, лис, бобер, горностай, видра, лебідь, журавель, тетерук, рябчик, перепілка й ін.), звичайно, об'-

єкти мисливства. Зоол. відомості тоді черпали з «Фізіолога», «Шестоднева», «Толкової Палеї» чи з Арістотеля й ін. Малюнки деяких тварин знаходимо на стінах Софійського собору, а раніше на викопаних вазах чи ін. посуді. Багато згадок про тваринний світ України зустрічаємо в ітинерарах чи мемуарах різних зах.-евр. подорожників з 13 по 18 в. (див. *Географія*). Цінними для 18 в. є праці Ґ. Жончинського, Г. Юнкера, Ф. Германа, Б. *Гакета* (про Карпати) й ін. з багатим природознавчим матеріялом для Зах. України. Під впливом «фізіократів» помітний (у 18 в.) у Київ. Могилянській Академії деякий розвиток природознавчих наук; вихованцями Могилянської Академії були природознавці: Антін *Прокопович-Антонський* (1762—1848), пасічник Петро *Прокопович* (1775—1850), М. Тереховський, проф. Петербурзького Ун-ту та ін.

В кін. 18 в. почалися систематичні дослідження природи України, які провадилися з доручення влади, насамперед експедиції Рос. Академії Наук. Праці цього періоду стояли під впливом К. Лінея і мали здебільша фавністичний характер та намагалися подати перелік фавни досліджуваних земель. Праці акад. С. *Ґмеліна*, І. *Ґюльденштедта* та П. *Палласа* дають багато цінного матеріялу про тварин України, зокрема степ. Криму й Кавказу. Зах. частини вивчали в перш. пол. 19 в. проф. Крем'янецького ліцею А. *Анджейовський* і В. *Бессер*, пізніше проф. Київського Ун-ту, Ф. Бауер, К. *Ейхвальд*, А. Бегр, А. *Демідов*, Й. *Блязіюс*, Ґ. Бельке й ін.

Всебічний наук. підхід до різнорідних зоол. проблем — на зах. зразок — виробився із створенням ун-тів на Україні. Спершу помітний фавністичний підхід згодом поступився місцем ін. новішим напрямам. У Київському Ун-ті в дослідженні фавни України багато зробив К. *Кесслер* (1815—81) — праці про птахів Київщини, амфібій, рептилій, риб. З катедри Київ Ун-ту вийшли світового значення праці ембріолога і фізіолога О. *Ковалевського* (1840—1901), згодом проф. Одеського й Петербурзького ун-тів, ініціятора заснування морської гідробіол. станції у Севастополі 1871 (праці про розвиток ланцетника, акул, черви, яєць Стернаспіс й ін.), в Києві працювали в ділянці ембріології К. Румшевич (ембріологія розвитку ока) і М. *Бобрецький* (ембріологія безхребетних; видав перший повний університетський курс З.), в ділянці анатомії — В. *Бец*, гістології — Л. Артемовський (гістологія кістного мозку), фізіології — О. *Вальтер* (експериментальне вивчення симпатичних нервів, реґулюючих кровообіг); над нижчими морськими тваринами працював А. Коротнів, що організував (1863) у Вільфранш (Франція) біол. станцію Київ. Ун-ту; над найпростішими — С. *Кушакевич* та ін. В Харківському Ун-ті І. Криницький досліджував павуків, птахів й ін. тварин України, О. *Чернай* — фавну Харківщини й півд.-сх. України; з його школи вийшли гістолог-ембріолог О. Масловський, славнозвісний І. *Мечніков*, що працював в Одесі, а пізніше в Парижі, диптеролог В. Ярошевський, гістолог В. Райнгардт, паразитолог П. Степанів та ін. В Харкові працювали також фізіологи В. *Данилевський*, М. *Білецький*, І. *Калиниченко*, О. *Никольський* (1858—1940), що вивчав риби, амфібії та рептилії України і Росії; П. Сушкін залишив низку праць з орнітології та зоогеографії, Н. Сомов про птахів Харківщини, Т. Тимофіїв про немертини Севастопільської затоки. Одеський Ун-т присвятив багато уваги дослідам Чорного м. й лиманів (див. *Чорне м.*), при чому гол. ролю відіграла його морська біол. станція; О. *Нордман* залишив цінні спостереження над фавною Чорного м., В. Шманкевич — з експериментальної З.; розвиток риб, сальп досліджував ембріолог В. Заленський (відкрив фолікулярне пупкування); ссавців степ. зони і Криму та риб досліджував О. Браунер (1857—1941), орнітофавну — Б. Вальх, І. Подушкін, Г. Боровіков й ін.

Окрему ролю в розвиткові З. на Україні відограли природознавчі т-ва, засновані в 1869—70 рр. при ун-тах, що в своїх працях присвячували багато місця вивченню фавни України; м. ін. Київ. Т-во спричинилося до заснування Дніпровської біол. станції (1909), Харківське Т-во заснувало гідробіол. станцію на Дінці (1912), а Одеське Т-во досліджувало фавну Чорного м. й лиманів.

На Зах. Укр. Землях зоол. досліди зосереджувалися б. Львівського Ун-ту, в другій пол. 19 в. також у Природничому Музеї графа В. Дідушицького у Львові та в Т-ві Природників ім. Коперніка; з кін. 19 в. укр. дослідники гуртувалися в Математично-Природописно-Лікарській Секції НТШ у Львові, згодом також в його фізіографічній Комісії й Природничому Музеї. Серед перших дослідників переважав фавністичний напрям; фавну хребетних Галичини й Буковини досліджував А. Завадський (1798—1868), риби — проф. Львівського Ун-ту Р. Кнер, але вже їхні продовжувачі звертали увагу на ін. ділянки З. Ш. Сирський (1829—82) досліджував органи розмноження вугра («орган Сирського»), в 1900-их рр. Б. Дибовський дав морфологічні й анатомічні праці, Й. Нусбавм-Гілярович (1859—1917) досліджував гісто-

логічну будову тварин; у 1920—40-их рр. Я. Гіршлер працював в цитології та ембріології (також К. Сембрат, Я. Полюшинський, М. Монне та ін.). Фавністичну роботу продовжували М. Новицький (1824—90), ентомолог і іхтіолог, організатор річкового госп-ва Галичини, а в 1920—40-их рр. ентомологи М. Ломницький, Г. Кінель, Р. Кунце, Я. Носкевич й ін. Першими укр. дослідниками були І. *Верхратський*, що багато зробив для укр. зоол. термінології, І. Яхно, І. *Раковський;* у 1920—30-их рр. їх число значно збільшилося; анатоми В. *Бриґідер* і О. *Тисовський*, ентомолог — В. *Лазорко*, іхтіолог і цитолог Е. *Жарський*, В. Романишин та ін.

1920—30-і рр. Буйний розвиток З., як і ін. природничих наук (див. *Біологія, Ботаніка*) починається із заснуванням Укр. Академії Наук (1918—19), яка стала осередком зоол. дослідів. Вони скупчуються в таких закладах, як Зоол. Секція II Відділу УАН (керівник М. *Шарлемань*), Біол. Ін-т (І. *Шмальгавзен*), катедра експериментальної З., Дніпровська Біол. Станція (Д. *Белінґ*) і насамперед Зоол. Музей (спочатку Зоол. Кабінет), заснований 1919 р. за ініціятивою М. *Кащенка* На базі цих закладів створено 1930 Ін-т Зоології і Біології, який 1938 перейменовано на Ін-т З., під кін. 1940 р. виділено з нього Ін-т Ентомології. Зоол. робота розгорнулася також при катедрах З. високих шкіл, в С.-Г. Наук. Комітеті України (1919—27), в Наук. при УАН Т-вах в ряді міст України, краєзнавчих т-вах, численних біол. станціях, музеях, зоол. садах і заповідниках. УАН видавала «Зоол. Журнал України» (1921—23), перейменований згодом на «Укр. Зоол. Журнал», «Збірник праць Біол. Ін-ту ім. Хв. Омельченка» (з 1926), «Збірник праць Зоол. Музею» (з 1926), «Збірник праць Дніпровської Біол. Станції» (з 1926) й ін.

В 1920-их рр. і пізніше працювали на Центр. і Сх. Укр. Землях в ділянці зоол. науки фізіологи: Н. Бордзиловська, М. Зелинська, К. Кжишковський, С. Радзимовська, В. Правдич-Немінський, О. Сковорода-Зачинаєв й ін.; цитологи Б. Алексенко, М. *Білоусів*, С. Веліш, С. Шахів; генетики: Т. *Добжанський* (до 1924 р. на Україні, з 1927 р. в ЗДА), М. *Ветухів*, Г. *Карпеченко* (засланий); в Саратові й Москві. а з 1931 у Києві працював визначний укр. патофізіолог, з 1931 р. през. АН УРСР О. *Богомолець*. З порівняльної анатомії хребетних, експериментальної ембріології, механіки розвитку, феногенетики працював І. Шмальгаузен, а побіч нього Д. Третяков, В. Балинський, М. Воскобойников й ін. Багато уваги присвячено дослідам наземної та водної фавни України. Так, найпростіших досліджували С. Кушакевич, С. *Крашенінніков*, зоопланктон — Г. Верещаґін, Ю. Марковський («Фавна безхребетних низинних рік України»), В. Ролл, Г. Мельників; губки околиць Києва й Богу М. Гримайлівська; двокрилих С. *Парамонов;* мух І. Білановський, полутвердокрильців В. Ґрос-Гайм, А. Кириченко; лускокрилих В. Совинський, Ю. Клеопов, В. Храневич, Л. Шелюжко; жуків — Д. *Зайців*, М. Таран, Г. Петрушевський, Є. Савченко; одонати-бабки — Г. Артоболевський; прямокрилих — С. Медведєв; мурашок — В. Караваєв; черви — О. Макарів, м'якунів — С. Паночіні, В. Ліндгельм. В іхтіології працювали Д. Белінґ, М. Овчинник, Ю. *Сластененко*, Ф. *Великохатько*, П. Балобай, Ф. Овсянников, К. Татарко, О. Ісаченко, І. Сироватський й ін. Амфібії й рептилії досліджували Ф. Сухов, Б. Волянський й ін.; птахів — М. Шарлемань (визначник птахів України), О. Кістяківський (птахи Києва), В. Герхнер, М. Бурчак-Абрамович, Л. Портенко (птахи Поділля), М. Щербина (Волинь), М. Гавриленко, В. Артоболевський (сх. частина України); ссавців — В. *Храневич* (Поділля), І. Тарнані, В. Аверін, О. Мигулін, І. Барабаш-Нікифоров, Я. Зубко, Б. Більський, І. Підоплічка й ін.

Багато зроблено для упорядкування зоол. термінології. Ще в 1918 р. Укр. Наук. Т-во в Києві видало «Словник укр. ентомологічної номенклятури» (І. *Щоголів*). В 1920-их рр. ряд термінологічних словників видав Природознавчий Відділ Ін-ту Укр. Наук. Мови: анатомічна і зоол. термінологія міститься в словниках «Nomina Anatomica Ukrainica» (Ф. Цешківський, О. Черняхівський, 1925), «Словник природничої термінології» Х. *Полонського* (1928), «Словник біол. термінології» С. Паночіні (1931) і насамеред «Словник зоол. номенклятури» (1927—28, п'ять випусків), що його опрацювали С. Паночіні, К. Татарко, М. Шарлемань, І. Щоголів.

Найновіші рр. Всебічний розвиток З. на Україні припинив на деякий час терор 1930-их рр. Проведено реорганізацію ВУАН і зоол. установ, які підпорядковано Всесоюзній Академії Наук чи окремим мін-вам у Москві та пов'язано тісніше з високими школами; Біол. Ін-т ім. Хв. Омельченка з'єднано з Зоол. музеєм і створено Н.-Д. Зоолого-Біол. Ін-т (з 1938 знову Ін-т З.), якому підлягали філії в Одесі, Харкові (пізніше перетворені на ін-ти). Багато видатних зоологів заслано; ліквідовано низку зоол. журн., обмежено видання, заведено русифікацію наук. термінології. Наук. праця була поставлена під контроль влади

і спрямована на практичні потреби с.-г. виробництва, пром-сти, медицини, ветеринарії тощо. Звернено більше уваги на опрацювання проблем еволюції, фактору онтогенези (їх розробляє катедра експериментальної біології та дарвінізму Київ. Ун-ту) чи різних спекулятивних проблем. Попри деяке полегшення в 1940—50-их рр. і пожвавлення вид. діяльности (все ж таки дотепер немає зоол. журн.), попередній курс тримається далі.

Багато уваги приділяється прикладній З.; низка ентомологів досліджує шкідників різних с.-г. і ліс. культур; матеріяли з цієї ділянки, зібрані на Україні, опублікували А. Знаменський, Г. Бей-Вієнко, В. Щоголів («Насекомые, вредящие полевым культурам», 1934); досліди над шкідниками бобових культур підсумував О. Петруха («Шкідники бобових рослин та заходи боротьби з ними», 1949); зоол. праці про шкідників цукрового буряка (М. Улашкевича, О. Житкевича, Б. Бєльського й ін.) зібрав опісля Є. Звєрозомб-Зубовський в монографії «Вредители сахарной свеклы» (1956). Шкідників ліс. госп-ва досліджують Ін-т Ліс. Госп-ва (Харків) з ліс. дослідними станціями в Дарниці, Чугуєві, Тростянці й ін., Ін-т З. та Ін-т Ентомології і Фітопатології АН (Д. Руднев й ін.). Біологію шкідників плодових і ягідних культур вивчає організований в 1930 р. Укр. Н.-Д. Ін-т Плодівництва (Київ, Китаєве).

Проблеми паразитології вивчають паразитологічні відділи при Ін-ті З. АН, Одеський Біол. Ін-т, катедри паразитології при Харківському й Київському ветеринарних ін-тах й ін. (праці О. Станкова, Н. Щупака, М. Пивинського та ін.). Ці ін-ти чи катедри ун-тів присвячують свою увагу боротьбі з малярійним комаром, вивченню кровососних комарів (О. Прендель в Одесі, Р. Рейнгард у Дніпропетровському й ін.), москітів, паразитофавни диких хребетних тварин, риб (О. Маркевич) й ін.

В ділянці морфології та порівняльної анатомії працюють м. ін. — М. Воскобойніков, В. Касьяненко, Б. Домбровський, К. Татарко, П. Балабай і ін.; в ділянці гістології — О. Леонтович, Д. Третьякова, Є. Маловічко, В. Рубашкін і ін. Реґенерацію у тварин досліджують Е. Уманський, М. Савчук, Г. Машталер, Н. Шевченко й ін. В систематико-фавністичних дослідженнях усіх типів тварин звертається увага на їхню біологію чи екологію, при чому останній присвячено багато уваги з огляду на її зв'язок з актуальними с.-г. проблемами (розмноження шкідників, підвищення продуктивности тваринництва, акліматизація тварин тощо). Екологічні проблеми опрацьовують гол. Ін-т З. і Ін-т Екології АН, Ін-т Біології Харківського Ун-ту й ін. В ділянці зоогеографії працюють М. Шарлемань («Зоогеографія УСРР», 1936), О. Мігулін, В. Жадін, О. Кістяківський та ін.; гідробіологічні дослідження ведуть Ін-т Гідробіології АН УРСР, Укр. Н.-Д. Ін-т Озерно-річкового та Ставкового Рибного Госп-ва (Київ), Ін-т Гідробіології Дніпропетровського Ун-ту, Озівсько-Чорноморський Н.-Д. Ін-т Морського Рибного Госп-ва і Океанографії в Керчі, Одеська і Севастопільська біологічні станції й ін. На базі донині зібраних фавністичних матеріялів Ін-т З. АН приступив до вид. праці «Фавна України» (ред. колеґія: І. Білановський, В. *Касьяненко*, О. *Маркевич*, І. Підоплічко), розрахованої на 40 тт. (задум такого вид. сягає 20-их рр.).

Після окупації Зах. Укр. Земель розгорнуто фавністичні дослідження в Чернівецькому, Ужгородському та Львівському ун-тах, а також на зоол. катедрах пед. ін-тів та в деяких н.-д. установах. Праці в цій ділянці охоплюють іхтіофавну (О. Маркевич), орнітофавну — І. Андреєв, О. Кістяківський, М. Кучеренко, І. Страутман («Птицы советских Карпат», 1954), ссавців — В. Абеленцев, І. Сокура, К. Татаринов («Звірі зах. обл. України», 1956) й ін.

Укр. зоологи, що опинилися в 1920-их рр. на еміґрації, вели наук. роботу по різних чужинецьких чи укр. (насамперед, Укр. Госп. Академія в Подєбрадах, згодом Укр. Техн.- Госп. Ін-т) установах; після 1945 р. їхнє ч. значно збільшилося. З них слід згадати: генетиків Т. Добжанського і М. Ветухова; іхтіологів Ф. Великохатька, Е. Жарського, Ю. Русова, О. Сластененка; ентомологів О. *Ґрановського*, С. Парамонова, Д. Зайцева, В. Лазорка; протистолога С. Крашеннікова й ін.

Література: Каталог видань ВУАН. К. 1928; Белінґ Д., Татарко І. Бібліографія праць по рибам. К. 1932; Шарлемань М. Зоогеографія УСРР. К. 1936; Волчанецкий Н. и другие. Очерк по истории биологии в Харьковском университете. Х. 1955; Маркевич О. Зоол. дослідження на Україні за роки радянської влади. Розвиток науки в УРСР за 40 років. К. 1957; Полонська-Василенко Н. Укр. Академія Наук, т. І—ІІ. Мюнхен 1955—58; Жарський Е. Розвиток досліджень фавни хребетних Зах. України. Нью-Йорк 1958.

Е. Жарський

Зоотехніка, зоотехнія, наука про тваринництво, вивчає розведення, догляд, утримування с.-г. тварин, поліпшення наявних порід і створення нових з метою підвищення їх продуктивности; поділяється на заг. З. і спеціяльну, яка вивчає поодинокі види с.-г тварин (велику рогату худобу, конярство, свинарство, вівчарство, козівництво й ін.).

Зоотехн. заходи існують від часу плекання людиною домашніх тварин. На Україні вже за княжих часів була високо розвинена техніка конярства, бо

коні відогравали важливу ролю в захисті країни; за козаччини славними були стайні Кочубея. В першій пол. 18 в. для розвитку вівчарства, зокрема тонкорунного, спроваджено було з-за кордону досвідчених вівцеводів, організовано перші племінні вівчарні і розроблено зоотехн. норми для утримування овець. Сучасна З. зформувалася в 60—70 рр. 19 в., причому в дискусії над проблемою поліпшення тваринництва виявилося два погляди: один — схрещувати місц. породи з вже відомими зах.-евр., другий — застосовувати методу поліпшення умов утримування й експлуатації місц. рас. До 1917 р. наук. праця скупчувалася при високих школах — Харківському Ветеринарному Ін-ті (М. Іванов), Київському (М. Червинський) і Львівському (в Дублянах) Політехн. Ін-тах; з конярства — в Дубрівському кінному зав. (на Полтавщині); в заповіднику Асканія-Нова.

До революції 1917 р. З. на Україні не мала певних орг. форм і була справою місц. самоврядування (земства) або приватних аматорів; на Зах. Україні багато уваги З. присвячував «Сіль. Господар». Щойно за укр. державности був створений відповідний Департамент Тваринництва при Мін-ві Сіль. Госп-ва. З 1919 р. створено спеціяльний відділ тваринництва при *Сіль.-Госп. Наук. Комітеті України*, якому підлягали всі наук. і практичні зоотехн. станції.

Після занепаду З. в перші роки колективізації вона піднеслася в другій пол. 1930-их рр., а ще більше після другої світової війни. Всі заходи щодо З. мають на меті підвищувати в швидкому темпі тваринництво і збільшити м'ясну та молочну продукцію у зв'язку з наставленням усього сіль.-госп-ва УССР на тваринницький напрям.

Нині наук. працю з питань З. об'єднує відділ тваринництва Укр. Академії С.-Г. Наук, а орг. і осв. ділянкою керує Гол. Управління Тваринництва при Мін-ві Сіль. Госп-ва УССР, яке має свої відділи по обл. і р-нах. Гол. Управління Тваринництва керує всією племінною роботою, організовує виставки тварин і веде племінні книги для кожної раси тварин. Виробничими одиницями З. є держ. племінні розплідники, держ. племінні госп-ва, племінні ферми, держ. кінські зав., що в них працюють зоотехніки-фахівці. Зоотехн. робота координується спеціяльним законодавством, пов'язаним з ветеринарними законами.

Наук. досліди з обсягу З. веде 6 укр. н.-д. ін-тів (Укр. Н.-Д. Ін-т Тваринництва степових р-нів, Н.-Д. Ін-т Лісостепу і Полісся УРСР й ін.) та численні менші заклади; в Асканії-Новій діє Всесоюзний Н.-Д. Ін-т гібридизації й акліматизації тварин ім. акад. М. Іванова. Ці наук. установи розробили плян племінного поліпшення тваринництва, удосконалення раніше виведених порід і виведення нових, пристосованих до різних природних р-нів України. М. ін. поліпшено якість асканійських тонкорунних овець, виведених М. Івановим, виведено породу гірських мериносів (М. Іванов), чорнорябих свиней м'ясожирних (Л. Гребінь) і жирних миргородських; застосовуються засоби поліпшення місц. великої рогатої худоби — червоної степової й сірої укр. (О. Мокеєв, П. Пшеничний, О. Яценко); методою схрещення виведено м'ясожирну зебовидну і лебединську породу. Розроблено методу штучного запліднення с.-г. тварин (І. Смірнов, Т. Козенко, О. Коротков й ін.) з широким її застосуванням у практиці (Україна посідає одне з перших місць у світі). З ін. ділянок укр. З. треба згадати розробку питань міжвидової гібридизації й акліматизації тварин (М. *Іванов* й ін.), іхньої фізіології та біохемії (С. Ґжицький, В. Нікітин, Т. Горб, І. Лисенко та ін.), раціональної годівлі й утримування, заготівлі й зберігання кормів (П. Каленич, «Корми УРСР»). Підсумки праць про тваринництво подав І. Романенко («Розвиток продуктивного тваринництва в УРСР»).

Зоотехнічна освіта ведеться Харківським Зоотехн. Ін-том (в Дергачах) і зоотехн. фак. при Дніпропетровському, Херсонському і Білоцерківському с.-г. ін-тах та при Львівському Ветеринарному Ін-ті. Сер. і нижча освіта — спеціяльними зоотехн. відділами при с.-г. технікумах і масовими короткотерміновими курсами; велике значення мають також заочні курси і масова фахова література (напр., «Довідник зоотехніка», 1959). Див. також *Тваринництво*, *Ветеринарія*; там же й література. *І. Розгін*

Зореслав, псевд. Сабола Степана Севастіяна (* 1909), свящ.-василіянин, поет, родом з Пряшева; в зб. «Зі серцем в руках» (1933) та «Сонце й блакить» (1936) переважає патріотична й рел. лірика та імпресіоністичні описи природи. З 1950 в ЗДА — настоятель закарп. вітки Чину св. Василія В., ред. рел. популярних вид.: «Католицтво і православіє» й ін.

Зорицький Іван, чернігівський ґравер на міді в пол. 18 в.; ґравюра Богородиці в овалі (1758) й ін.

Зорка Самійло, «старий секретар» Б. Хмельницького, за твердженням С. *Величка;* вів щоденник, який не зберігся. Уривки його відомі з численних цитат (іноді непевних щодо їх походження), наведених у літопису Величка. Останній подав м. ін. зворушливу промову Зорки на похороні Б. Хмельницького.

«Зоря», двотижневий часопис, «письмо літ.-наук. для руських родин», з 1891

ілюстрований, виходив у Львові 1880—97, спочатку етимологічним, з 1891 фонетичним правописом; вид. О. Партицького (1880—84), з 1885 «З.» перейшла у власність НТШ і стала всеукр. репрезентативним органом, приєднавши співробітників і передплатників з усіх укр. земель; ред. — О. Партицький (1880—85), О. Калитовський (1886), Г. Цеглинський (1887—88), О. Борковський (1889), В. Лукич-Левицький (1890—97). В «З.» друкувалися Б. Грінченко, М. Вороний, О. Кобилянська, Н. Кобринська, О. Кониський, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, О. Левицький, О. Пчілка, В. Самійленко, Л. Українка, І. Франко й ін. Особливо цінні літ.-крит. статті М. Грушевського, В. Коцовського, А. Кримського, О. Огоновського, В. Щурата; іст. — К. Заклинського, О. Калитовського, І. Шараневича, І. Франка; статистично-екон. — С. Жука; етногр. — Д. Лепкого, Б. Познанського; життєписи, спомини, листування визначних людей. 1883—85 при «З.» виходила «Бібліотека З.». «З.» заступив «*Літ.-Наук. Вісник*».

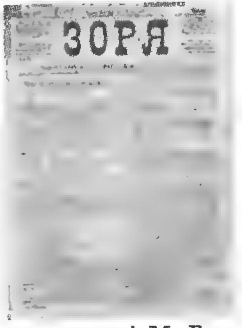

«Зоря», т-во укр. ремісників, промисловців і торгівців у Львові, засноване в 1884 р.; продовжувало традицію кол. міщанських братств. «З.» мала філії в ін. містах Галичини, 1932 їх було 12, а чл. кільканадцять тис.; при «З.» існувала секція ремісничої молоді. З 1896 «З.» утримувала ремісничу бурсу. Основоположником і довголітнім гол. був львівський архітект В. Нагірний, згодом дир. друкарні «Діла» Ю. Сидорак. В 1939 р. «З.» припинила працю, а в 1941—44 рр. вела її в рамках УЦК як «Об'єднання праці укр. ремісників».

«Зоря», популярний місячник, вид. К. Трильовського 1902—05 в Коломиї.

«Зоря», ілюстрований тижневик, вид. І. Оппокова в Москві 1906 р.; містив твори красного письменства і практичний курс для вивчення укр. слова, редаґований А. Кримським.

«Зоря», перша укр. двотижнева газ. в Бразілії, вид. т-ва «Просвіта» в Куритібі 1907—09 і неперіодично 1910; ред. С. Петрицький.

«Зоря», двотижневик, орган Підкарпатського Народопросвітного Союзу; виходив в 1921— 31 рр. в Ужгороді за ред. К. Коханого-Гаральчука, пізніше П. Федора.

«Зоря», тижневик, орган нац.-дем. партії, виходив 1923—25 в Чернівцях, ред. Л. Когут.

«Зоря», літ-мист. і політ.-гром. ілюстрований місячник у Дніпропетровському, орган філії *ВУСПП*, виходив 1925—37; 1935—37 п. н. «*Штурм*».

«Зоря», тижневик, згодом квартальник соц. напрямку, виходив в Сан-Павльо (Бразілія) 1937—40; ред. Н. Коршнівський.

«Зоря» — „Hajnal", наук. журн. «*Подкарпатського Общества Наук*» в Ужгороді; виходив в 1942—44 за ред. І. Гарайди й І. Контратовича укр. і угор. мовами.

«Зоря Галицька», перша укр. тижнева газ., «письмо повременное для справ нар.-політ., церк., словесности і сіль. госп-ва гал.-руського і бук.-руського народа», провідний часопис українців Австро-Угорщини. «З. Г.» виходила у Львові нар. мовою (1848—51 і 1854—57) і язичієм (1851—54). Спершу, як орган *Гол. Руської Ради*, «З. Г.», проголосивши гасла нац. окремішности і єдности українців, користувалася великою популярністю; в 1850—54 рр., видавана на кошти Ставропігійського Ін-ту, вона перейшла на москвофільські позиції й підупала; з кін. 1854 знову переходить в укр. руки, але з фінансових труднощів не втримується. «З. Г.» підтримувало гол. чином гр.-кат. духовенство. 1853—54 при «З. Г.» виходить додаток «Поученія Церковнгия»; з 1850 «З. Г.» багато уваги приділяла літературі. «З. Г.» редаґували: А. Павенцький (1848—50), М. Коссак (1850), І. Гушалевич (1850—53), Б. Дідицький (1853—54), С. Шехович (1854), П. Костецький (1855—56), М. Савчинський (1857); гол. співр.: Є. Згарський, о. М. Кузем-ський, Й. Левицький, о. М. Малиновський, о. А. Могильницький, о. А. Петрушевич, о. Л. Трещаківський і ін.

Зотов Рафаїл (1848—93), рос. історик, автор праці «О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время» (1893).

Зощенко Михайло (1895—1958), рос. новеліст, родом українець з Одеси, сатирик, висміює обставини і людей післярев. доби та сов. систему: «Рассказы Назара Ильича господина Синебрюхова», «Юмористические рассказы», «Тяжелые времена», «О чем пел соловей» й ін.; повісті й оп. З. засуджені офіц. критикою.

Зрошування, зрошення, іриґація, штучне зволоження ґрунту для одержання високих і постійних урожаїв с.-г культур, там, де для їхнього розвитку надто мало атмосферних опадів. З. здійснюється за допомогою гідротехн. споруд і аґромеліораційних заходів; через вели-

ку витрату праці й коштів на зрошених землях (З. з.) плекають гол. цінні с.-г. культури. З. є однією з галузей *водного господарства* і одним з видів *водопостачання.*

На Україні З. застосовують перев. в півд. її частині. До революції З. не відогравало великої ролі і його стосовано гол. в околицях великих міст півд. України; 1916 р. З. з. займали 6 000 га. Система З. поширилася в 1930-их рр., а ще більше після другої світової війни. З. з. займають в УССР 1940 р. — 102 000 га, 1950 — 159 000, 1955 — 220 000 га (в усьому СССР — 11 млн га).

До пол. 1950-их рр. З. відбувалося гол. чином за рахунок використання вод невеликих місц. річок і місц. стоку. З. з. УССР становили 1955 ледве 0,5% всієї с.-г. площі, а 94,5% їх знаходилася в півд. Україні. В дійсності лише 67% земель із зрошувальною мережею було фактично полито, гол. через недосконалість розподільної мережі каналів та брак техн. устаткування. З. з. використовують насамперед під городи і баштани (64% всієї З. з.), під сади, ягідники та виноградники (разом 17%); з зернових культур на З. з. плекається лише риж. Взагалі без З. управа згаданих вище культур була б на посушливому півдні майже неможливою.

До певної розв'язки боротьби з посухою приступлено щойно в останні роки шляхом будівництва великих зрошувальних систем з використанням води великих рік — передусім Дніпра; їхня реалізація пов'язана з комплексною розв'язкою проблеми «Великого Дніпра» (див. *Дніпро*). До найважливіших з них належать: *Інгулецька зрошувальна система* (60 000 га), система *Півд.-Кримського каналу* (50 000 га зрошеної землі і бл. 300 000 га обводнених) і *Півн.-Укр. каналу,* Симферопільське водоймище з Салгирською системою З. та ін. Деяке значення для З. мають *Донецько-Донбаський канал* та Дніпрово-Криворізький, гол. значення яких полягає в постачанні техн. й питної води для Донбасу й Криворіжжя. Після закінчення цих споруджень, себто в 1959—60 рр. зросте площа З. з. УССР до 400 000 га, а після їх розбудови й реалізації нових до бл. 1 млн га.

Ще більше значення З. має для посушливих частин Сх. Передкавказзя вже на межових укр. землях, де іріґаційні системи збудовані частково ще в 1920—30-их рр. і використовують воду великих рік — Кубані, Дону, Терека. Вони обіймають 4 зрошувальні системи: Кубансько-Єгорлицьку (канали — Невинномиський, Право-Єгорлицький, Ліво-Єгорлицький); Кубансько-Калауську (канали — Кубансько-Калауський, Калаусько-Кумський, Ставропільський); Терську (канали — Терсько-Кумський, Кумсько-Маничський, або Чорноземельський Під'ергенинський); Волзько-Донську (канали — Донський маґістральний, Нижнє-Донський, Озівський).

В. Кубійович

Зрубна культура, група своєрідних археологічних пам'яток *бронзової доби* (1500—1000 до Хр.) у півд.-укр. степах, генетично пов'язана з полтавкінською культурою на Поволжі (могили, стоянки, скарби), визначена В. Городцовим у 1901 р. і названа так від дерев'яних зрубів у могилах. Хати населення З. к. були легко вглиблені в землю, стіни плетені з хворосту між стовпами; в могилах скорчені покійники в рубленому обрамуванні, прикриті дошками чи хворостом; різнорідне знаряддя з бронзи, кераміка бікокінічних форм, прикрашена геометричними узорами. Зайняття — хліборобство й скотарство. Носії З. к. увійшли більшістю в союз скитських племен.

„Źródła dziejowe", зб. іст. матеріялів і праць, виданих поль. істориком О. *Яблоновським* разом з А. Павінським в 1876—99 рр. (22 тт.). В серії під назвою „Ziemie ruskie" багато матеріялів до іст. заселення, адміністративного устрою й госп. життя України під поль. пануванням.

ЗУАДК, див. *Злучений Укр.-Амер. Допомоговий Комітет.*

Зубарев Микола (* 1896), оперовий співак-баритон, спочатку в Тифлісі, з 1923 р. провідний співак Київ. Опери, де виконував партії Самійла Кішки («Дума Чорноморська»), Кармелюка (в одноіменній опері), Тугара Вовка («Золотий обруч»), поєднуючи вокальне виконання з добрими акторськими даними. В світовому репертуарі Яґо («Отелло»), Скарпія («Тоска»), Ріґолетто (в одноіменній опері) та ін.; 1943—44 працював як режисер у Львівському Оперному Театрі («Фавст»).

Зубатий (Zubatý) Йосиф Їжі (1885—1931), видатний чес. мовознавець-індоевропеїст, проф. Карлового Ун-ту, през. Чес. Академії Наук; з 1925 д. чл. НТШ.

І. Зубенко

Зубенко Іван (1889—1940), письм. і журналіст, родом з Херсонщини; 1920—22 ред. газ. «Залізний стрілець» в Каліші; з 1926 р. в Коломиї, співр. ж. «Жіноча Доля». Драматичні твори З. «Дівча з лелією», «Орленя» й ін. йшли в гал. театрах;

повісті «Фатум», «Галина» (1934), «Квітка на багні» (1937) новелі «За кулісами життя» (1937) й ін.

Зубер (Zuber) Рудольф (1858—1920), поль. геолог; дослідник нафтових піль і Сх. Карпат.

Зубик Роман (1902—40?), історик-економіст у Львові, д. чл. НТШ, дослідник іст. цін у 15—17 вв., господарства м. Львова в минулому тощо. Заарештований 1940, загинув в НКВД.

Зубковський Георгій (* 1921), київ. маляр-пейзажист; серія «Давній Київ».

Зубниця бульбиста (Dentaria bulbifera L.), багаторічна рослина з родини хрестоцвітих до 70 см висоти; росте в тінистих лісах і чагарниках.

Зубні приголосні (передньоязикові), звуки, творені зімкненням і проривом або лише наближенням передньої частини спинки язика та його кінчика до верхніх сікачів (*експльозивні: т, д; носове н;* спіранти: *с, з;* і *палятальні* допарки до них: *ть, дь, нь, сь, зь,* під час вимови яких спинка передньої частини язика наближається до твердого піднебіння). Якщо зімкнення згаданих органів мови переходить у процесі артикуляції в щілину, постають *африкати (дз, ц)* з палятальними допарками: *(дзь, ць).* Від вібраційних рухів кінчика язика проти ясен за горішніми сікачами постає вібрантне *р* (з палятальним допарком *рь*, — при одночасному піднесенні середньої частини язика до твердого піднебіння); при зімкненні кінчика язика з горішніми яснами за сікачами та при одночасних бокових щілинах (між краями язика й черінними зубами) постають *лятеральні л, ль* (див. ще *паляталізація*). У вживанні З. п. особливістю укр. мови є те, що перед *е, и* вони виступають тільки в твердому варіянті, за винятком тих категорій, де пом'якшення зумовлене морфологічно (синє, життєпис). Іст. зміни в системі З. п. полягали в ствердінні праслов. *нь, ль;* у ствердінні *рь* у всіх позиціях, крім перед *а, у, о* — царя, царю, але цар, царем (у півн. говірках *рь* стверділо в усіх позиціях, імовірно в 10—11 в. — бура замість буря, а в великій частині півд.-зах. далеко пізніше — бурйа), нарешті у впровадженні африкати *дз* у 16 в., правдоподібно під впливом контактів з балканськими мовами.

О. Г. і *Ю. Ш.*

Зубр (Bison bonasus Bojan.), найбільша тварина в Европі (довж. до 3,5 м, висота до 1,8 м, вага до 1 000 кг, з родини порожистих, ряду паристокопитих. Колись З. жив у лісах всієї майже Европи, на Україні в ліс. і лісостеп. смузі й на Кавказі та Передкавказзі. Згодом винищений і до 1914 р. залишився на волі лише в *Біловезькій пущі* (700) й на півн.-зах. Кавказі, збережений рос. урядом від знищення. Винищений під час першої світової війни, живе тільки в заповідниках: Біловезькій пущі (1952 р. в білор. частині — 16 штук) і в Кавказькому — 2.

Зубрицький Володимир (* 1888), учитель гімназії, осв. діяч на Перемищині, 1928—30 посол до поль. сойму; з 1944 на засланні.

Зубрицький Денис (1777—1862), історик родом з Галичини, досліджував на підставі архівних матеріялів іст. Галичини й зокрема Львова. Гол. праці: „Rys historyi narodu ruskiego“ (1836), „Kronika miasta Lwowa“ (1844), «История Галичско-русского княжества» 3 тт. (1852—55), «Галицкая Русь в 16 веке» (1862), про Ставропігійський Ін-т у Львові, про руські друкарні в Галичині. Прихильник ідеї «единства русского народа», З. заперечував можливість самостійного розвитку укр. мови і свої твори писав «язичієм» і нім. й поль. мовами.

Д. Зубрицький

Зубрицький Михайло (1856—1919), гр.-кат. свящ., довголітній парох с. Мшанки на Бойківщині, д. чл. НТШ. Розвідки з іст. Галичини 19 в. («Село Мшанець. Причинки до іст. гал. села», «Причинки до іст. руського духовенства в Галичині в рр. 1822—53» й ін.), з етнології Бойківщини, друковані у вид. НТШ, в «Ділі» й ін.

Зубрицький Никодим, визначний укр. ґравер на дереві й металі; походив з Галичини, працював у Крехові, Львові (1691—1702), Почаєві (1704), Києві (1705) й Чернігові (1709—24) і виконав понад 370 ґравюр своєрідного реалістичного стилю й досить високої техніки. Крім численних ілюстрацій і прикрас до рел. видань, 62 мідерити (деякі способом офорту) до «Іфіки» 1712 р.; символи до деяких образів брав з укр. нар. оповідань і леґенд.

Зубрівка пахуча, див. *Чаполоч пахуча.*

Зубря, ліва опільська притока Дністра, довж. — 45 км, сточище — 240 км².

Зугрес (V—19), м. в Донецькому басейні, Харцизького р-ну Сталінської обл., над р. Кринкою. З. виник 1930 р. у зв'язку з будовою Зуєвської електростанції; ливарно-мех., щебневий зав., комбінат будів. матеріялів.

Зуєв Василь (1754—94), рос. природознавець і подорожник, чл. Петербурзької Академії Наук; 1781—82 відбув на-

ук.-дослідну експедицію по Півд. Україні в р-ні Бога і півд. Дністра. «Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г.» (1787).

Зуєвський Олег (* 1920), поет і перекладач; з 1944 в Німеччині, з 1950 — в ЗДА. У своїй ліриці поновив укр. символізм, надавши йому своєрідного інтимно-філос. забарвлення, в сполученні з бездоганною поетичною мовою. Опублікував низку віршованих перекладів з С. Ґеорґе, Р. М. Рільке, Е. Дікінсон, сонетів Шекспіра й ін. Зб. поезій «Золоті ворота» (1947), «Під знаком фенікса» (1958).

О. Зуєвський

Зуївка (V—19), с. м. т. в Донецькому басейні над р. Кринкою Харцизького р-ну Сталінської обл. Вугільна пром-сть; одна з найпотужніших електростанцій України (450 000 квт), побудована 1924—26 pp.

Зуйченко Петро († 1886), етнограф, приятель П. Куліша, збирач катеринославської старовини. Надрукував у «КСт.» (1885, кн. 8) укр. леґенду у віршованому переспіві кін. 18 в. «Пекельний Марко».

Зуя, річка в Криму, права притока р. Салгир, довж. — 55 км, сточище — 420 км^2.

Зуя (VIII—15), с. на Кримському передгір'ї, над р. Зуєю, р. ц. Кримської обл.

Зяблик (Fringilla coelebs L.), невеликий (довж. тіла до 17 см) співучий птах з родини юркуватих, з ряду горобиних, найчисленніший по лісах України. Корисний, бо живиться гол. комахами й гусінню.

Зяловський Євстрат, церк. письм. першої пол. 17 в., закінчив прот. ун-т в Альтдорфі; 1641 написав латинською мовою твір про сх. грец. церкву, виданий в Нюрнберзі.

I

Ібн-Баттута Мохаммед Ібн-Абдаллах (1304—77), араб. подорожник, побував у всіх араб. країнах, Індії, Китаї й ін., м. ін. відвідав Крим і Півд. Україну; залишив цінні описи цих подорожів.

Ібн-Даста (Ібн-Руста) Абу-Алі-Ахмед, араб. географ і подорожник 10 в., у «Книзі дорогоцінних скарбів» подав цінні відомості про народи Сх. Европи.

Ібн-Фадлан Ахмед, араб. подорожник і письм. першої пол. 10 в.; м. ін. подав відомості про побут і релігію сх. слов'ян.

Ібн-Хаукаль, араб. географ і подорожник 10 в.; його твори доповнюють літописні відомості з іст. України 10 в., зокрема про походи Святослава на болгар і хозарів.

Ібн-Хордадбех (бл. 820 — бл. 912), араб. географ і письм. пер. походження; у творі «Книга шляхів і держав» подав цінні інформації про сх. слов'ян й українців; зокрема про їх торг. шляхи.

Іва, див. *Верба.*

Іваї (Ivaí), м-ко в штаті Парана в Бразілії, засноване 1907—10 pp., де поселилось понад 2 000 українців і 1 000 поляків; нині бл. 600 укр. родин; манастир оо. Василіян із новіціятом і філос. студіями й ін.

Івакін Олексій (1893—1942), лікар, проф. Київ. Мед. Ін-ту; автор і ред. підручників з анатомії, гістології та ембріології укр. мовою.

Іван Данилюк (1896—1953), архиєп. УАПЦ в Австралії й Новій Зеляндії, родом з Буковини; свящ. з 1925, гром. і церк. діяч на Буковині й на еміґрації; хіротонізований у 1952 р.

архиєп. Іван

Іван Павловський (* 1890), митр. УАПЦ, хіротонізований 1921, спочатку на катедрі в Чернігові, з 1930 в Харкові, з 1934 в Києві; заарештований 1936 і засланий до Казахстану, дальша доля невідома.

Іван Василькович († 1141), один з двох синів *Василька Ростиславича* теребовельського, кн. галицький; допомагав бе-

зуспішно Ростиславу Володаревичу перемиському проти Володимирка, бл. 1140 залежав від Всеволода Ольговича київського.

митр. Іван

Іван Вишатич, полководець і держ. муж у 2 пол. 11 в. з старого аристократичного роду, київ. тисяцький. В 1070-их рр. служив Святославу Ярославичу в Ростовщині, пізніше Володимирові Мономаху, уславився в походах на половців (1093 і 1106).

Іван Войтишич, полководець і держ. муж 1 пол. 12 в., воєвода київ. Служив Володимирові Мономаху, його синові Мстиславу й синові останнього Ізяслав ву, а в 1139—46 і Всеволодові Ольговичу київ., ворогові Мономаховичів. 1116 Володимир Мономах посилав його на дол. Дунай захопити міста, опановані Левом Діогеновичем, зятем Мономаха; 1127 р. І. В. ходив на непокірних полоцьких князів, 1139 посол Всеволода Ольговича до Новгороду.

Іван Дамаскин (675—749), богослов, з 726 р. чернець манастиря св. Сави в Єрусалимі. Автор філос.-теологічної енциклопедії «Джерело знання», що в трьох частинах під значним впливом Арістотеля обговорює діялектику (основи філософії), граматику та богословіє. Частково перекладений в Болгарії в 10 в., твір пізніше в повному перекладі відомий на Україні; вплинув на укр. термінологію, зокрема граматичну. Вид. в «Четьях Мінеях» (Макарія) за листопад.

Іван Екзарх Болгарський, болг. єп., письм. 10 в. Гол. твір — «Шестоднев», трактат про створення світу, що подає силу відомостей з природознавства та філософії; складений на підставі відповідного твору св. Василя В. та ін. джерел. На Україні відомий з 11 в. Вид. О. Бодянського (1874).

Іван Золотоустий (грец. Хрізостомос, 354—407), найвидатніший візант. проповідник. З 398 р. царгородський патріярх, з 404 р. на вигнанні. Його (або йому приписувані) численні проповіді в староболг. та староукр. перекладах були розповсюджені на Україні, зокрема в складі різних зб. проповідей (див. *Златоструй, Златоуст*).

Іван Малала (грец. Малалас), візант. письм. 6 в.; його «літопис» є власне мальовничо написана всесвітня, перев. візант. іст. до Юстініяна. Болг. переклад 10 в. відомий в Києві вже з 11 в., пізніше увійшов до складу «хронографів». І. М. подає численні відомості з античної мітології та іст. (м. ін. про Троянську війну), що ввійшли в укр. традицію. Доповнення до грец. тексту подає також відомості про слов. поганство.

Іван Михайлович, воєвода Данила Романовича з прихильних Данилові волинських бояр, 1227 вибив кн. Ярослава Інгваровича з Луцького, пізніше викрив змову гал. бояр на життя Данила.

Іван Ростиславич (Берладник) († 1161), кн. звенигородсько-гал., пізніше берладський (від м. Берлад у теперішній Молдавії), син *Ростислава Володаревича* перемиського. Прогнаний з Звенигорода Володимирком (1140), пробував захопити Галич. Служив Ізяславу Давидовичу, київ. й ін., панував якийсь час у Берладі й вів боротьбу з Володимирком та його сином Ярославом Осмомислом. Помер (мабуть, отруєний) на засланні в Солуні (Греція).

Іван Синайський, або Ліствичник (грец. *κλίμακος*) (бл. 580—650), автор повчального твору «Ліствиця», що дає поради про ступні («щаблі») духового вдосконалення. На Україні відомий в перекладі 11 в.

Іван Христитель, свято 7. 7 (24. 6 старого стилю), що в нар. календарі має назву Івана Купала (див. *Купало*).

Івана св. собор у Перемишлі, назва кількох єпископських соборів. Першим був собор з тесаного каменю, одна з найстаріших візант.-романських будов Галичини, за хронікою Я. Длуґоша, збудований кн. Володарем Ростиславичем († 1124), переданий 1412 р. поль. королем Яґайлом латинникам і перебудований, з розібраного матеріялу, на костьол в іншому місці. Другий І. с. с., збудований 1450 р. на Владичу, згорів 1535 р., і бл. 1540 побудовано третій І. с. с., з певним сполученням візант. архітектурних елементів з ґотичними; він проіснував до 1780 р., коли був розібраний.

Сучасний І. с. с. це кол. кармелітський костьол і манастир, які стояли з 1630 р. на місці стародавньої укр. церкви невідомої назви, передані 1784 р. австр. цісарем Йосифом II перемиським владикам. Собор поставлений в межах давніх міськ. мурів, на горбі, побудований за пляном італ. архітекта Ґ. Аппіяні, зберіг донині риси бароккової архітектури й орнаментики пол. 17 в. При відновленні І. с. с. 1880—85 побільшено центр. баню, перебудовано і відновлено

Собор св. Івана в Перемишлі

середину церкви, поставлено іконостас, на фасаді уміщено кам'яні статуї св. кн. Володимира і св. кн. Ольги, а поруччя сходів прикрашено статуями святих. 1886 р. домуровано каплицю св. Миколая — проєкт архітекта Ю. Захарієвича. В соборній скарбниці зберігалася м. ін. владича митра, за переказом, перероблена з корони, що її 1246 р. прислав папа королеві Данилові. Бібліотека і архів капітули переховували до 1945 р. акти з глибокого середньовіччя. *Б. З.*

Івана Франка (IV—4), с. м. т. (раніше Янів) над р. Верешицею й великим ставом на узгір'ях Розточчя; р. ц. Львівської обл.; мебльова пром-сть; церква з поч. 19 в. в клясичному стилі.

Іванейко М., див. *Шлемкевич* Микола.

Іваненко Дмитро (1859—?), журналіст, ред. газ. «Полтавские Губернские Ведомости», «Полтавский Вестник» і «Полтавский Голос».

Іваненко Євген (1883—1941), математик, проф. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі, автор шкільних підручників з математики.

Іваненко Михайло (1879—1948), педагого і пластовий діяч, родом з Батурина, організатор таборів для новаків у Галичині, перший гол. Уладу Пластунів-Сеньйорів; помер у Німеччині.

Іваненко Оксана (* 1906), дитяча письм. родом з Полтави; казки, поезії, оп.; повість про долю дітей під час другої світової війни «Рідні діти» (1951), біографічна повість про Т. Шевченка «Тарасові шляхи»; переклади на укр. мову казок Андерсена й ін.

Іваненко Петро (Петро Іванович, Петрик), політ. діяч кін. 17 — поч. 18 в. родом з Полтави; старший канцелярист Ген. Військ. Канцелярії за гетьмана І. Мазепи (1691). І. був прихильником союзу України з Кримом; 1691 р. втік на Запоріжжя, де став військ. писарем, а 1692 р. уклав у Казикермані союзний договір з Кримом, скерований проти Москви. Обраний на гетьмана, розпочав, за допомогою крим. війська, боротьбу проти Москви й Мазепи (походи 1692, 1693, 1694 і 1696 рр.), яка закінчилася поразкою І. З 1696 до 1712 р. (з перервами) І. був гетьманом т. зв. Ханської України (частина Півд. України між Богом і Дністром, яка належала до Крим. ханства).

Іваненко Юрій (* 1910), режисер і театрознавець з Києва; постави в театрі ім. Франка в Києві «Ой, не ходи, Грицю» (1938), «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука (1938). Упорядник і ред. «Укр. одноактних п'єс» (1939), співр. ж. «Радянське Мистецтво» і «Театр». З 1941 доля невідома.

Іванець Іван (1893—1945?), маляр і графік, ілюстратор перев. стрілецьких вид. і вид. «Червоної Калини»; в 1942—44 рр. гол. Спілки укр. образотворчих мистців у Львові; батальні композиції, пейзажі. Автор численних статтей на мист. теми.

Іванис Василь (* 1888), інж.-технолог і економіст, політ.-гром. діяч, родом з Кубані, вищі студії в Москві і Новочеркаському Політехнікумі; в 1918—20 рр. чл. Кубанських рад, 1919 мін. торговлі й пром-сти, 1920 гол. Кубанського уряду і виконуючий обов'язки отамана Кубанського Краю, згодом на еміґрації в Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині, з 1948 р. в Канаді. Доц., з 1927 проф. Укр. Госп. Академії, УТГІ (катедра хем. технології), д. чл. НТШ. Праці — експериментальні, гол. з нафтопеработки; з економіки України й Півн. Кавказу, зокрема «Енерґетичне госп-во України й Півн. Кавказу» (1934), «Пром-сть України й Півн. Кавказу» (1937), високошкільні підручники; публіцистика, м. ін. під псевд. О. Болотенка «Козацтво й Україна» (1950), «Імперіялізм Московщини, Росії й СССР» (1951), «Симон Петлюра — Президент України» (1952); спогади «Стежками життя» (1958).

В. Іванис

Іваниця (III—13), с. на Придніпровській низовині, р. ц. Чернігівської обл., кол. сотенне м-ко Прилуцького полку.

Іваниця Григорій (1892—193?), педагог-україніст, проф. Київ. Ін-ту Нар. Освіти, секретар Комісії Іст.-Філол. Відділу УАН, співред. пед. журн. «Радянська Освіта» в Києві, автор статтей з методики навчання укр. мови й літератури, підручників і читанок, зокрема курсу укр. мови для росіян (1925, 2 вид. 1927). Засуджений в процесі СВУ, помер на засланні.

Іваницький Борис (1878—1953), визначний лісознавець і гром. діяч. родом з Сум. Після закінчення Ліс. Ін-ту в Петербурзі І. працював в 1902—17 рр. в держ. лісах України; 1917 один з організаторів Ліс. Департаменту УНР, з кін. 1918 його дир. На еміґрації один з організаторів і проф. Укр. Госп. Академії в Подебрадах (1922) й УТГІ, кілька разів ректор, д. чл. НТШ; з 1948 гол. Укр. Нац. Ради. Помер в Детройті (ЗДА). І. є осно-

Б. Іваницький

воположником укр. лісознавства; більшість його праць — про природу, історію й економіку укр. лісів; найважливіші: «Ліси й лісове госп-во на Україні», 2 тт. 1936—39; високошкільні підручники: «Курс лісівництва», «Дендрологія» й ін. І. створив свою школу укр. лісівників.

Іваницький Григорій (1867—1942), хірург-травматолог і анатом, родом з Чернігівщини, з 1920 проф. Київ. Ун-ту, згодом Мед. Ін-ту, в орг-ції якого брав діяльну участь; автор ряду праць і кількох метод хірургічних операцій.

Г. Іваницький

Іваницький Григорій (1881—1918), гром. і політ. діяч, родом з Переяславщини; діяльний чл. РУП-УСДРП на Полтавщині, 1917 за Укр. Центр. Ради комісар Вижницького пов. на Буковині; вбитий збольшевізованими моряками в Одесі, куди його послав уряд УНР для порозуміння з неукр. дем. колами в квітні 1918.

Іваницький Омелян (1868—1941), педагог, бук. гром. діяч і журналіст; організатор учительства на Буковині, співред. двотижневика *«Каменярі»* (1908—14), автор шкільних підручників і праці «Чоловік у вселенній» (1923).

Іваницький Сократ (* 1897), син Омеляна, правник, родом з Буковини, доц. Укр. Техн.-Госп. Ін-ту, автор праці «Переяславський договір з 1654 р.» (1954).

Іваницький Теодор (1860—1935), учитель, гром.-політ. діяч Буковини; 1911—18 посол до бук. крайового сойму, гол. «Селянської Каси» в Чернівцях (1912—20), чл. екзекутиви Укр. Нац. Партії, з 1929 засновник і гол. вид. спілки «Час».

Іваницький-Василенко Сергій (1883—1938?), історик укр. права, наук. співр. Комісії іст. укр. права ВУАН. Досліджував іст. маґдебурзького права та шляхетського землеволодіння за Гетьманщини.

Іваничі (III—5), с. м. т. в півд.-зах. частині Волині, на пограниччі з Галичиною й Холмщиною; р. ц. Волинської обл.

Іванишев Микола (1811—74), історик-правник із старого укр. священицького роду; проф. Київ. Ун-ту, 1862—66 його ректор, гол. Археографічної Комісії і один із засновників Центр. Архіву в Києві; провадив археологічні розкопи з Т. Шевченком як рисівником на Київщині. Автор ряду праць, в тому ч. з іст. укр. права: «О древних сельских общинах Юго-западной России» (1857, 1863), «Постановления дворянских провинциальных сеймиков Юго-западной России» (1860) й ін. В 1876 р. вийшло в Києві «Собрание сочинений» І.

Іванів Михайло (* 1868) укр. генерал, ген.-поручник рос. служби, чл. Центр. Ради, начальник інспекторського відділу Укр. Ген. Військ. Комітету.

Іванівка (V—19), с. м. т. в центр. частині Донецького басейну, р. ц. Луганської обл.; машинобудів. зав., харчова пром-сть.

Іванівка (VII—11), кол. Янівка, с. на Причорноморській низовині над. р. Великий Куяльник, р. ц. Одеської обл.

Іванівка (VII—15), с. в центр. частині Причорноморської низовини, р. ц. Херсонської обл.

Іванівський Анатоль (* 1885), сов. педагог, проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти і наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки (на поч. 1930-их рр.); праці з методики політ. освіти в офіц. дусі.

Іванків (III—10), с. м. т. над р. Тетеревом на київ. Поліссі, р. ц. Київ. обл.

Іванов Андрій (* 1900), співак-баритон; вчився в Києві. З 1925 співав в оперових театрах Києва, Одеси, Баку; з 1950 соліст Великого Театру в Москві: Ігор (в «Кн. Ігор»), Демон (в одноіменній опері), Фіґаро («Севільський цирульник»), Онєґін («Євгеній Онєґін»), Остап («Тарас Бульба»), Мазепа (в одноіменній опері) й ін.

Іванов Борис (1902—1941), скульптор, учасник всеукр. виставок (1937, 1938); праці «Валерій Чкалов», «Снайпер», «Г. Котовський», «Моряки» й ін.

Іванов Вадим (* 1892), лікар-терапевт і фізіолог, д. чл. АН УРСР і Академії Мед. Наук СССР, проф. Київ. Мед. Ін-ту. Автор понад 70 праць, які вносять значний вклад у фізіологію і патологію травлення, діягностику і клініку легеневих захворювань та клінічну онкологію.

Іванов Василь, етнограф, у 1880-их рр. секретар Харківського Статистичного Комітету. Гол. праці: «Обычное право крестьян Харьковской губернии» (1898), зб. «Жизнь и творчество Харьковской губернии» (1898), де подано опис побуту, одягу, страв, звичаїв та пісень.

Іванов Василь (* 1896), соліст Київ. радіо; 1937—41 проф. співу в Київ. Театральному Ін-ті; виступав у київ. телецентрі.

Іванов Євген (1873—1929), архівар, учень Д. Багалія; з 1897 архівар Харківського Іст.-Філол. Т-ва, брав участь у розбудові Іст. Архіву, з 1922 завідувач Центр. Іст. Архіву в Харкові; співред. журн. «Архівна справа».

Іванов Микола (1810—80), визначний співак-тенор, родом з Полтави, в 1830-их і 40-их рр. один з кращих тенорів Европи. Після закінчення студій в Італії виступав з великим успіхом в оперових те-

атрах Італії, Франції, Англії; був приятелем Россіні. Залюбки співав укр. нар. пісні, якими справив велике враження на Г. Берліоза. Покинувши сцену, жив у Больоньї, де й помер.

Іванов Михайло (1748—1823), рос. маляр; картини і нариси з рос.-тур. війни (1787—92) над Дунаєм в Басарабії, подорожні альбоми і пейзажі на укр. теми. Приятель А. *Головатого*, лишив кілька його портретів, м. ін. на картині «Штурм Ізмаїлу».

Іванов Михайло (1871—1935), визначний зоотехнік, в 1900—14 рр. викладач і проф. Харківського Ветеринарного Ін-ту, д. чл. Академії С.-Г. Наук СССР, в 1925 організував зоотехн. дослідну ст. *Асканія-Нова*. Вивів нову породу асканських овець і укр. степ. білих свиней, провадив праці над акліматизацією диких копитних і свійських с.-г. тварин. Наук.-дослідний Ін-т гібридизації й акліматизації тварин в Асканії-Новій носить ім'я І.

М. Іванов (1871—1935)

Іванов Михайло (* 1909), маляр, належав до школи М. *Бойчука*; великі полотна на воєнні теми: «Наші прийшли», «Київ» й ін.

Іванов Олександер (1836—80), окуліст, з 1869 проф. Київ. Ун-ту; праці рос. і нім. мовами, присвячені перев. анатомії і гістології ока.

Іванов Олександер, психолог, до 1945 доц. УВУ в Празі, наук. співр. Психотехн. Ін-ту Масарикової Академії в Празі; праці з ділянки психотехніки, гол. чес. мовою.

Іванов Петро, історик, учень В. Антоновича; праці з іст. Волині й Півд. України, між ними «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца 14 в.» (1895), «Материалы по истории Запорожья 18 в.» (1897) й ін.

Іванов Петро (1837—1926), етнограф, автор багатьох праць і збірок етногр. матеріялів про вірування, звичаї та обряди, друкованих у зб. Харківського «Историко-Филологического Общества», «КСт.», «Этнографическом обозрении» і окремо: «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии», «Игры крестьянских детей в Купянском уезде».

Іванова Анна (* 1903), історик античного мистецтва Півд. України; «Искусство античных городов Северного Причерноморья» (1953), «Боспорская живопись первых веков нашей зры» (1948) й ін.

Іванова Долина (III—7), оселя на Волинському Поліссі над. р. Горинь, Костопільського р-ну Рівненської обл. Великі копальні базальту, які почали експлуатувати бл. 1930 р.

Іваново (I—6), раніше Янів, с. м. т. на Зах. Поліссі, на зах. від Пинську; р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Іванопіль (IV—9), до 1946 — Янушпіль, с. м. т. на зах. від Бердичева, р. ц. Вінницької обл.; цукрозавод.

Іванцев Денис (* 1910), маляр-імпресіоніст, родом з Галичини; студіював у Краківській Академії Мистецтв; гол. краківської укр. мист. групи *«Зарево»;* брав участь у виставках у Кракові, Львові, Варшаві й ін.

Іванченко Григорій (1856—?), робітник, належав до гуртка Є. Заславського в Одесі, а потім до терористичного гуртка «Півд. бунтарів» у Києві, за збройну відсіч поліції при арешті (1879) засуджений на каторгу. При тій відсічі згинули брати Іван і Гнат Івічевичі.

Іванчо Олексій (* 1885), гр.-кат. свящ., гром. і пед. діяч на Закарпатті; автор підручників іст. й географії для сер. шкіл.

Іванюх Володимир (1905—43), маляр, родом з Перемишля, учень В. Пещанського і О. Новаківського; брав участь у виставках у Львові; розмалював кілька церков.

Івасюк Василь (1859—?), педагог, бук. осв. діяч, 1910—23 дир. укр. учительського семінару в Чернівцях; розвідки з методики рисування.

Івасюк Іван (1879—1933), кооператор, гром.-політ. діяч на Кубані; дир. Кубанського кооп. банку, 1920 мін. фінансів Кубанського Краю. На еміґрації — в Чехо-Словаччині викладав в Укр. Госп. Академії. Праці з економіки та кооперації, підручник кооп. рахівництва, «Кредитова кооперація на Україні» (1934) й нариси з іст. Кубані.

І. Івасюк

Івасюк Микола (1865—1936?), маляр-реаліст, родом з Буковини; студіював у Відні й Мюнхені. З 1913 мав у Чернівцях малярську школу, 1925 виїхав до Києва, де був короткий час проф. Художнього Ін-ту. Виставляв у Львові,

Відні й Чернівцях. Спеціялізувався в іст. малярстві, з праць найважливіші: «Хмельницький під Зборовом» (1893), «В'їзд Хмельницького до Києва» (1912), «Богун під Берестечком» (1921); крім того, побутові і жанрові картини, портрети й іконостаси. Твори І. відзначаються живим кольоритом і акуратністю рисунка. Лишив бл. 500 творів, доля яких здебільша невідома.

М. Івасюк

Івах Онуфрій, Honore Evach (* 1900), укр-кан. письм. і журналіст, родом з Галичини; поема про Сковороду «Той кого світ ловив» (1932), повість «Голос землі» (1937); видав англ. мовою „Ukrainian Songs and Lyrics" (1933) і „Ukraine's Call to America" (1947).

Івашин Дмитро, див. *Геродот* Дмитро.

Іващенко († 1924), повстанський провідник, що в 1923—24 рр. оперував із своїм загоном проти большевиків на Лубенщині. 1924 відбувся в Полтаві процес 77 учасників загону. І. з чотирма товаришами страчено.

Іващенко Петро (* 1846—?), етнограф, писав про рел. культ укр. народу в його приказках, записував кобзарські думи.

Іващенко Сергій (* 1899), співак-баритон, з 1933 соліст Київ. Опери на характерних партіях: Скоробреха (Наталка-Полтавка»), Данкайро («Кармен»), Спрінґер («Продана наречена») та ін.

Івлів Ілько (1880—1938), співак-бас і актор в трупах Д. Гайдамаки і М. Ярошенка, в театрі М. Садовського, в Вінницькому драматичному та Харківському пересувному театрах. Кращі ролі: Зевс («Енеїда», музика М. Лисенка), Панько («Сорочинський ярмарок» М. Мусорського), Стольник («Галька» С. Монюшка), Маркіз («Корневільські дзвони») й ін.

Івонич (Іванич) (IV—2), курорт у Ряшівському воєводстві (Польща) на пограниччі Лемківщини; бромо-йодові соляні джерела, нафтова пром-сть.

М. Івченко

Івченко Людмила, див. *Коваленко* Людмила.

Івченко Михайло (1890—1939), письм., родом з Полтавщини; зб. оповідань «Шуми весняні» (1919), «Імлистою рікою» (1926), «Порваною дорогою» (1927), «Землі дзвонять» (1928); найвизначніший твір — роман «Робітні сили», в якому алегорично висловлена ідея плекання нац. свідомих укр. кадрів. Засуджений умовно в процесі СВУ, жив на Кавказі; помер в м. Орджонікідзе.

Ігнатівка, місцевість на Київщині, над р. Ірпенем; в лютому 1918 після евакуації Києва Центр. Радою в І. відбулася перша реорганізація укр. військ. відділів — постав Окремий Запор. загін; 29. 8. 1919 перемога Равської (6) бригади УГА над большевиками.

Ігнатієнко Варфоломій (* 1892), бібліограф і дослідник преси; «Укр. преса 1816—1923» (1926), «Бібліографія укр. преси за сто літ, 1816—1916» (1930), численні ст. в журн. «Бібліографічні Вісті», «Книга», «Життя й Революція» й ін.

Ігнатович Володимир (1883—1928), діяч доби визвольних змагань, чл.-засновник *Укр. Федеративно-Дем. Партії* (грудень 1917), за гетьманату виконував обов'язки дир. Держ. Банку, брав участь в укр. делеґації для мирових переговорів з Совєтською Росією та в заключенні торг.-консулярного договору з Кубанським урядом (1918).

Ігнатович Володимир (* 1901), актор і режисер з школи Л. Курбаса; на сцені з 1917 в «Молодому Театрі», Держ. Драматичному Театрі і «Березолі», де ставив «Людина маса» Е. Толлера. В 1920-их рр. декан драматичного відділу Київ. Театрального Ін-ту, пізніше Харківського. Усунений з театру й ін-ту за «курбасівщину», в 1930-их рр. працював на київ. кінофабриці, з кін. 1940-их рр. був мист. керівником обл. театру в Ужгороді, в 1950-их — у Кіровограді.

Ігнатович Яким, кошовий отаман Війська Запорозького (1749, 1751—52, 1754).

Ігор, великий кн. київ. 913—45, за літописом син Рюрика, в дійсності міг бути його внуком. Джерела подають мало відомостей про нього і його добу. За І. відбулися перші напади печеніґів на Русь (915, 920). 914 р. руські війська відбули успішний похід на півд. побережжя Каспійського м., але при поверненні зазнали поразки від хозарів. 941 р. відбувся похід на Царгород і в Малу Азію, у якому руська фльота була знищена т. зв. грец. вогнем. Відомий ще похід Руси на Бердаю в Азербайджані (943—44). Похід І. на Візантію закінчився договором (945), який, хоч і обмежив дещо права руських купців у Візантії, мав характер русько-візант. союзу проти хозарів і чорних болгар. Про внутр. діяльність І. відомо лише, що він передав збирання данини з деревлян і уличів во-

єводі Свинельду, а в деяких випадках збирав її й особисто. Загинув при зборі додаткової данини з деревлян б. Коростеня. За свідченням візант. історика Лева Диякона, деревляни прив'язали І. до двох дерев і розірвали його надвоє.
П. Г.

Ігор Губа (* 1885), архиєп. УАПЦ, родом з Херсонщини; між двома світовими війнами свящ. на зах. Волині; 1942 єп. Уманський, пізніше одержав титул архиєп. полтавського і кременчуцького. На еміґрації — в Авґсбурзі; згодом в Нью-Йорку, належить до окремої укр. правос. вітки — «УАПЦ в екзилі перебуваючої», яку очолює архиєп. *Палладій* Видибіда.

архиєп. Ігор

Ігор Ольгович, брат *Всеволода Ольговича* київ., кн. новгород-сіверський і (короткочасно) київ. по смерті Всеволода. Хоровитий, нелюблений киянами, піддався *Із'яславу Мстиславичу* й постригся в ченці. Вбитий киянами 1147 як представник непопулярної династії Ольговичів.

Ігор Святославич, кн. новгород-сіверський, організатор походів на половців, відомий як герой походу 1185 р., оспіваного в «Слові о полку Ігореві».

Ігор Ярославич, син *Ярослава Мудрого*, кн. волинський і смоленський.

Ігровище (IV—5), другий по висоті (1807) верх в *Ґорґанах* на вододілі Лімниці і Солотвинської Бистриці.

Ігумен, настоятель манастиря в сх. Церкві, в давнину кожного, згодом тільки менших манастирів; настоятелі великих манастирів стали зватися архимандритами. В Росії після реформи 1764 р. І. керував лише манастирями т. зв. третьої кляси, а інші очолювали архимандрити. Настоятелем усіх манастирів однієї провінції в Гр.-Кат. Церкві є протоігумен. Настоятельки жін. манастирів називаються ігуменями. Богослужбовим облаченням І. є чернеча мантія і набедреник. На Україні становище І. було впливове в княжу і коз. добу, зокрема в ділянці письменства й освіти; І. брали участь в соборах, виборах єп., на коз. радах.

Іґнатьев Олексій (1846—98), граф, рос. держ. діяч, 1889—96 Київ. ген.-губернатор; 1893 скасував заборону укр. театральних вистав, що її завів 1883 його попередник О. *Дрентельн*.

«Ідея і Чин», офіціоз проводу ОУН на Укр. Землях, підпільне вид. (1942—46); ред. Д. Маївський.

Ідзіковський (Idzikowski) Леон, поль. в-во у Києві 1866—1917 рр.; видало в 1905—17 рр. багато творів укр. композиторів: М. Лисенка (350 творів), К. Стеценка, О. Кошиця й ін.

Ідилія, поетичний твір, що зображує безтурботне, радісне життя простих людей, здебільша селян; часті еротичні мотиви, в старовину здебільша діялогічна форма. Автори античних І.: Теокріт, Біон, Мосх, Верґілій («Еклоги»). Як певний літ. ґатунок І. дожила до часів клясицизму, але ідилічні мотиви часто трапляються й пізніше. В укр. літературі як певний ґатунок не репрезентована: наслідування Верґілія *Лобисевича* (18 в.) загублені. Трагічна доля укр. народу уможливлювала укр. поетам лише окремі ідилічні малюнки: деякі ідилічні мотиви є в панській поезії 18 в., у Шевченка «Садок вишневий ...» та деякі сцени в поемах, у Куліша «Орися», лише окремі сцени в укр. прозі, починаючи з Квітки або часті і здебільша неорганічно зв'язані з дією епізоди в укр. драмі. Зате ідилічні мотиви рясно зустрічаються у поетів та письм. «українських шкіл» або в окремих чужих творах з укр. тематикою: в поль. «селянках» (зокрема Ш. Шимоновича), в оп. Гоголя, в рос. описах мандрівок по Україні, в віршах Б. Залеського, А. Толстого й ін. *Д. Ч.*

Ієрархія (грец. ἱεραρχία), вища духовна влада, церк. достойники, у вужчому розумінні — єпископат. В Кат. Церкві найвища ієрархічна влада перебуває в руках рим. єп. — папи, якому підлягають єпископи місц. церков. У Правос. Церкві найвищою ієрархічною інстанцією є собор єп.; автокефальні правос. церкви мають самостійне керівництво, їх часто очолює патріярх.

Церк. І. на Україні утворилася з прийняттям християнства; вона складалася на поч. з українців та греків. В княжій Русі-Україні йшли постійні змагання за призначення І. з місц. осіб; в домонгольський період тільки три митрополити (всі невизнані Царгородом) були українцями, всі інші були греками. Єп. в більшості були місц. духовні. Потім до 16 в. іноді зустрічаємо на митрополичих престолах осіб неукр., зокрема грец. і півд.-слов. походження. Церк. І. користувалася впливовим становищем також в держ. справах; її чл. брали участь у вічах, княжих радах, згодом за лит.-поль. доби в соймах. На укр. землях під чужою владою боротьба за власну І. утотожнювалася з боротьбою за нац. права; братства, а особливо козацтво були оборонцями укр. І., відігравши гол. ролю під час відновлення правос. І. в

1620 р. Чужій владі нерідко вдавалося поставити І. на укр. землях із своїх ставлеників, проти яких було нижче духовенство і нац. свідомі світські кола. В 19 і 20 вв. на укр. землях під Росією більшість І. була з росіян, що сприяли русифікації Церкви. З другого боку, церк. І., складена з українців, зокрема на зах.-укр. землях під Австро-Угорщиною, була чи не єдиним і відносно впливовим укр. нац. проводом; деякі її представники відограли видатну ролю в культ.-нац. відродженні. Проблема українізації правос. І. була однією з турбот укр. церк. руху після революції 1917 р., зокрема Київ. собору 1921 р., що оформив УАПЦ. Її І. в кількості понад 30 осіб була в 1930-их рр. фізично ліквідована больш. владою. Нинішня І. Рос. Правос. Церкви на Україні складена здебільша з росіян, а І. Укр. Кат. Церкви з ліквідацією останньої в 1946—50 рр. зазнала важких переслідувань. На еміґрації існує правос. і укр. кат. І. в Зах. Европі, Півн. Америці й Австралії (див. також *Духовенство, Екзарх, Єпископ, Єпархія, Митрополит, Патріярхат*). *І. К-ий*

Іессен Олександер (* 1896), рос. археолог; досліди пам'яток бронзового віку, зокрема на Півн. Кавказі, а також скитського періоду на Причорномор'ї. М. ін. працями: «Греческая колонизация Северного Причерноморья» (1947).

Іза, с. на півн. від Хусту Закарп. обл., осередок правос. руху на Закарпатті в 20 в.; 1913—14 угор. суд в Мармароському Сиготі судив бл. 30 селян з І. й околиць за пропаґанду православія.

Ізарський (псевд.) Олекса (* 1919), письм., літературознавець, критик, перекладач. Друкувався в сов. журн. і на еміґрації. Кн. «Рільке на Україні» (1951). Тепер в ЗДА.

Ізбеков Володимир (* 1881), хемік, родом з Астрахані, працює з 1920-их рр. в Києві; проф. і зав. катедрою неорганічної хемії Київ. Політехн. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР.

Ізборник, ц.-слов. **съборникъ**, пізніше сборникъ або соборникъ, 1) богослужбові книги з календарними датами про богослужби протягом року, іноді з текстами богослужб, 2) твори, складені з текстів різного походження: перекладні, напр., *Ізборник* т. зв. *Святослава* 1073 р., також деякі зб. проповідей («*Златоструй*» і ін.); інші збірки постали на Україні: ймовірно Ізборник 1076 р. та зб. проповідей («*Ізмарагд*» та ін.); деякі збірки лише доповнено укр. матеріялом (Торжественник, проповіді на свята, доповнено проповідями Кирила Турівського). В 16—18 вв. постають численні приватні збірки різноманітних текстів, зокрема віршованих і новелістичних. В наук. літературі назва «збірник» для компілятивних суцільних творів не вживається (напр., «Бджола» та под. збірки).

«Ізборник Святослава» (1073), уставний рукопис на 266 листків (фоліо) у 2 стовпці на пергамені, з цікавим малюнком родини кн. Святослава, відкритий 1887 р. К. Калайдовичем у Воскресенському Новоєрусалимському манастирі під Москвою, зберігається в Моск. Іст. Музеї. За змістом своєрідна енциклопедія — виписки з писань отців Церкви, хронологія, огляд фігур і тропів, притчі, загадки і перший у нас список заборонених книг. З грец. оріґіналу пере-

«Ізборник» Святослава 1073 р. (деталь сторінки)

кладений у сх. Болгарії для царя Симеона (892—927), якому й присвячений у передмові, а в Києві лише переписаний з заміною імени Симеона на кн. Святослава. Переписували текст у Києві два писарі (один з них «Іоанъ дьякъ»), що внесли деякі фонетичні українізми; виданий фототипічно (з деякими підправленнями) Карповим 1880; третину рукопису підготовив до друку О. Бодянський з грец. і латинськими текстами в «Чтеніях в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете» (1882). Мову досліджував А. Розенфельд («Русский Филологический Вестник» I—II, 1899). *О. Г.*

«Ізборник Святослава» (1076), також Щербатовський, бо в 18 в. належав рос. історикові А. Щербатову, та Ермітажний (по смерті А. Щербатова зберігався в бібліотеці Ермітажу в Петербурзі, нині в Бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна), рукопис на 276 листків (кварто) у 2 стовпці, складений у Києві «изъ многъ книгъ княжиихъ» невідомим Іоаном. Містить різні заг.-моральні повчання й тлумачення Св. Письма; припускається, що частина матеріялу складена в Києві (А. Попов, У. Будовніц). У фонетиці, морфології й лексиці є українізми. Виданий незадовільно двічі В. Шимановським як додаток до праці «К истории

древне-русских говоров» (1887 і 1894); поправки С. Кульбакіна («Журнал Министерства Народного Просвещения», 2, 1898) та В. Боброва («Русский Филологический Вестник», 47, 48, 1902).

Ізгої (від слова «гоїти» — заспокоювати, жити), в княжу добу категорія неповноправних людей, що зірвали зв'язки із своїм дотогочасним суспільним середовищем та занепали соц. і матеріяльно. За уставом кн. Всеволода київ. (12 в.) І. ставали: попович, який не навчився грамоті; холоп, що викупився на волю і не мав засобів на життя; збанкрутований купець; осиротілий князь без права наслідства. І. були вільними людьми, але під опікою Церкви. Найбільше було І. з-поміж тих, які виходили з холопства та осідали на чужих землях; вони згодом ставали залежними від землевласника. В 14 в. І. як окрема категорія населення перестали існувати, а ізгойством називався ще в 15 в. викуп, що його платив холоп панові за звільнення. В лит.-руську добу І. відповідали *лезні люди*.

Ізмаїл (VIII—9), м. обл. підпорядкування Одеської обл., положене в півд. Басарабії, важливий порт на лівому березі Килійської відноги Дунаю на віддалі 80 км від моря; 43 000 меш. (1956). Судноремонтний зав., харчова (зокрема консервна) пром-сть. І. належав з 16 в. до 1812 р. і знову в 1856—77 до Туреччини і був, гол. в 80-90-их рр. 18 в., сильною фортецею, 1609 знищений козаками, 1790 І. здобули рос. війська під командуванням О. Суворова; в 1812—56 і 1877—1917 належав до Росії, в 1918—40 і 1941—44 до Румунії, згодом до СССР (УССР). В 1940—54 рр. був гол. м. Ізмаїльської обл., яку пізніше приєднано до Одеської обл.

Ізмайлов Микола (* 1907), електрохемік, проф. фіз. хемії Харківського Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; досліджує капілярні явища і електрохемію розчинів; бл. 130 наук. праць.

Ізмайлович Дмитро (* 1890), маляр-портретист, родом з сх. Поділля, з 1927 р. в Бразілії; твори: копії фресок з мечеті Kahrie Djami в Царгороді, мадонни візант. стилю, типи населення півн. Бразілії й ін.; мист. виставки: Атени, Нью-Йорк, Ріо-де-Жанейро, Сан Павльо, Курітіба.

«Ізмарагд», зб. проповідей Івана Золотоустого, Василя Великого, папи Григорія, Теодосія Печерського, Кирила Турівського й ін., почасти невідомих авторів. Можливо, що постання цієї зб. зв'язане з «єрессю» т. зв. «стригольників» (14 в.).

«Ізмарагд», в-во і випозичальня книжок М. *Матчака* у Львові (1923—39), видало повні зб. творів М. Черемшини (3 тт) і В. Стефаника, мист. зб. «Екслібріс», антологію сучасної укр. поезії; крім того І. видавало твори молодих письм., клясиків для шкільної молоді та ін.

Ізраельсон Яків (1859—1926), орієнталіст, знавець жид. та араб. літератури; 1919—22 завідувач відділу «Юдаїка» Всенар. Бібліотеки України в Києві.

Ізюм (IV—18), м. обл. підпорядкування, р. ц. Харківської обл. на півд. Слобожанщині, мальовничо положене на правому високому березі Дінця (гора Крем'янець), 34 000 меш. (1956). І. заснований як оборонний пункт проти татар харківським полк. Г. Донцем 1681, хоч як населений пункт І. існував і давніше; до 1765 — осідок одного із слобідських полків, згодом пов. м. адміністративно-торг. характеру (1860 р. — 9 200 меш., 1926 — 12 000). За останні десятиліття швидко зростає завдяки положенню на шляху між Харковом і недалеким Донецьким басейном. Пром-сть: металообробна (зокрема паротягоремонтний зав.), харч., будів. матеріялів, скляна; виробництво фарб з глини, видобуваної поблизу І. В околицях родовище природного газу. Відомий *Ізюмський Краєзнавчий Музей*.

Ізюмов Овсій (1898—193?), лексиколог-мовознавець, упорядчик популярних «Словника рос.-укр.» (3 вид.), «Укр.-рос. словника» (1930) і «Правописного словника» (1931) з деякими відхиленнями від харківської Держ. Правописної Комісії (1929); автор праць з укр. словотвору і курсів укр. граматики; співавтор (з Бойковим та ін.) «Словника чужомовних слів» (1932). Арештований за «єжовщини». засланий в Казахстан, дальша доля невідома.

Ізюмський Краєзнавчий Музей, заснований 1920 р. М. Сібільовим; з 1925 визнаний музеєм респ. значення. Між збірками І. К. М. виняткового значення передіст. дюнні знахідки (бл. 50 000 виробів), описані М. Сібільовим у вид. І. К. М.

Із'яслав, Заслав (III—7), м. в півд.-сх. частині Волині над. р. Горинню; нині р. ц. Хмельницької обл.; 11 700 меш. (1926; 12 600 — 1897), деревообробна і харч. пром-сть. Згадується з 1340, з 14 в. належав кн. Острозьким, згодом став володінням роду *Заславських*, з 1673 — Санґушків; в 1796—1920 пов. м. Волинської губ. Залишилися рештки укріплень і руїни старих будівель.

Із'яслав Давидович, кн. чернігівський, тричі захоплював Київ (1154, 1157, 1161), згинув у бою з Мономаховичами 1162.

Із'яслав Мстиславич († 1154), великий кн. київ. 1146—54, з роду Мономаховичів, кн. волинський, пізніше переяслав-

ський. Талановитий і популярний володар, що всю енергію зосередив на опануванні Києва і боротьбу (ведену з змінним щастям) з Юрієм суздальським. У війні з останнім опирався на Волинь, Турово-Пинщину, Київщину, Переяслав та Смоленськ, організуючи таким чином понадудільну систему на Русі, що базувалася на Дніпрі й Правобережжі. Гарячий прихильник усамостійнення Укр. Церкви від візант. патріярха. Під його протекторатом єп. України на Київському Соборі 1147 на місце грека Михайла вибрали київ. митр. українця Клима Смолятича без згоди Царгороду. В І. М. слушно вбачають втілення укр. держ. ідеї в 12 в.

Із'яслав Ярославич (1024—78), син Ярослава Мудрого, великий кн. київ. 1054—78 (з перервами). Володів більшістю земель Руської держави, в 1060-их рр. опанував усі землі на зах. від Дніпра. Посвоячений з поль. династією, І. Я. орієнтувався в своїй політиці на зах. Европу. Двічі мусів залишити Київ: раз під натиском нар. повстання (1068), удруге по невдалій війні з братами Святославом і Всеволодом (1073), шукаючи чужої підтримки. Не здобувши допомоги від Болеслава II поль., І. Я. подався до Німеччини і вів переговори з цісарем Генріхом IV, а пізніше вислав сина Ярополка до папи Григорія VII, віддаючи себе й свої землі під опіку Риму. 1076 помер його наступник у Києві Святослав, і І. Я. повернувся на Русь. Виступив по стороні брата Всеволода проти синів померлого Святослава і загинув у боротьбі з ними. *П. Г.*

Іква, ліва притока гор. Бога, довж. — 55 км, сточище — 510 км².

Іква, права притока Стира, довж. — 155 км, сточище — 2 250 км², випливає на Поділлі, далі пливе Волинською височиною, в гор. частині б. Крем'янця і Дубна творить мальовничу долину.

Ікель, права басарабська притока Дністра.

Ікона, в візант. мистецтві назва кожного зображення Христа, Богородиці, святих і подій з св. Письма, переносне або настінне, виконане будь-якою технікою; в сучасній правос. церкві поняття І. обмежене зображеннями св. предмета на окремих дошках, рідше кам'яних або металевих плитах, як також в емалі й мозаїці. І. виконувано спеціяльною технікою за традиційними приписами: липову, дубову або кипарисову дошку заліпляли тонким полотном і покривали кількома верствами левкасу (алябастер з клеєм), шліфували і, за порядком, виконували рисунок, золочення, розпис яйцевою темперою і вкінці покривали покостом (олифою). Музей Духовної Академії в Києві мав кілька ікон з 6 в., виконаних енкавстикою (восковими фарбами) в манастирі на Сінаї; тепер в Музеї зах. і сх. мистецтва в Києві.

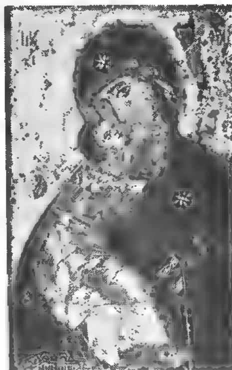
Ікона Вишгородської Матері Божої з 11 в.

Перші ікони на Україні були грец. походження, літопис згадує, що кн. Володимир прикрасив церкву св. Богородиці в Києві (Десятинну) «іконами, які привіз з Корсуня». Найстаріші збережені укр. І. походять з 11—12 вв., найкраще досліджені — з 15—16 вв. Старі І. були часто перемальовувані, і їх первісний вигляд важко встановити, до того ж не багато з них залишилося на Україні. Численні І. на Україні були особливо шановані або вславилися як чудотворні і часто ставали предметом воєнної здобичі або дарування. Найвідоміші з них: Вишгородська, звана «Володимирська» (11 в., тепер у Третьяковській ґалерії в Москві), Ігоревська (12 в., в Києво-Печерській Лаврі), Печерська або «Свінська Божа Мати», припускають, твір преподобного Алімпія, але певніше з 14 в., Бориса і Гліба (11—12 в.), «Межигірський Спас», Успіння Божої Матері Печерської, Чернігівська (12 в., нині Смоленська), Холмська, Зарваницька, Гошівська, Крехівська, Белзька (тепер Ченстохівська — копія), Самбірська, Жировецька (нині в Римі), Дубенська, Теребовельська (тепер у Львові), Марія Повч з Закарпаття (нині у Відні), Почаївська, Супрасльська, Покрови з Січової церкви на Запоріжжі та ін. Серед них з іконографічних типів найчисленніше збереглися варіянти з «Одигітрії» (провідниця в дорозі), «Оранти» (молитовної), «Предста Маріє», «Цариці Небесної» і «Заступниці». І., як предмет рел. пошани, має місце в кожній укр. христ. хаті. (Див. *Емаль, Іконографія, Іконопис, Іконостас*).

св. Георгій, гал. нар. ікона з 16 в.

Література: Б і л б у с Ф. Описание иконъ по церквахъ русскихъ въ столичномъ градѣ Львовѣ. Л. 1857; П е т р о в М. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. К. 1912; П е т р о в М. Южно-русские иконы,

Искусство в южной России. К. 1913; Шептицький А. З іст. і проблем нашої штуки. «Діло», ч. 279—81. Л. 1913; Wulff O. — Alpatov M. Denkmäler der Ikonenmalerei. Дрезден 1925; Пещанський В. Дещо про укр. і великоруські ікони, ж. Богословія, III. Л. 1925—26; Свєнціцький І. Ікони Гал. України XV—XVI вв. Л. 1929; Поклін Марії, зб. Мюнхен 1947.

С. Гординський

Іконніков Володимир (1841—1923), видатний історик, з 1870 проф. іст. Росії в Київ. Ун-ті, чл. Рос. Академії Наук, з 1920 д. чл. ВУАН і гол. її Археографічної Комісії; засновник і перший гол. *Іст. Т-ва Нестора Літописця*, на протязі 40 рр. редаґував «Университетские Известия» в Києві. Автор багатьох праць, з них деякі з іст. України, зокрема: «Киев 1654—1855, исторический очерк» (1904), «Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—27 гг.» (1905). Капітальна праця І. «Опыт русской историографии» (2 тт. в 4 кн., 1891—1908) є справжньою енциклопедією джерелознавства й іст. бібліографії.

Іконніков Михайло (1818—?), архітект, збудував разом із І. Штромом і К. Скаржинським будинок суду (1854—57) й університетську клініку (1873—88) в Києві в стилі ренесансу.

Іконографія, спочатку вивчення, опис і пояснення різних видів зображень визначних постатей старовини (іст., мітологічних і т. п.), згодом поширене на вивчення зображень христ. святих, устійнення їх характеристичних рис, вияснення символіки, атрибутів, алегорій. Вивченням укр. І. займалися Ф. Білоус, М. Голубець, Д. Горняткевич, А. і І. Грабар, Н. Кондаков, М. Осіньчук, Г. Павлуцький, В. Пещанський, В. Подляха, І. Свєнціцький, М. Соколовський, М. Сумцов, П. Холодний, К. Широцький та ін.

Іконопис, «писання» ікон, рід настінного (фреска, мозаїка) і станкового малярства, виконуваного мистцями-іконописцями, що «милостю Божою зображують надприродні речі, виконані самою вірою», за традиційними зразками, а згодом приписами, зібраними в окремих підручниках (атоська Ермінія й ін.). На Україні І. відомий з 10 в., але систематичне його вивчення припадає щойно на пол. 19 в. Спочатку І. розглядали як археологічні пам'ятки або рід ужиткового мистецтва, і тільки дослідники з поч. 20 в. підійшли до нього також з критеріями чисто мист. До цього чимало спричинилася нова техніка розчищення старих ікон і настінних розписів, яка розкрила багатство композиції і кольору старого І. (М. Бойчук, М. Касперович, К. Кржемінський, І. Грабар, В. Пещанський, Я. Музикова, П. І. Холодний та ін.), і вдосконалення репродукційної техніки, що дозволило краще охопити порівняльний матеріял.

Варстатами наук. і мист. досліду стають передусім Київ з невеликими, але

Св. Алімпій, іконописець, зображує м. ін. уздоровлення сліпого (дереворит з 17 в.)

цінними збірками Міського Музею і Музею Дух. Академії і Львів з дуже багатими збірками Нац. Музею і Музею Ставропігії. Великий порівняльний матеріял показав спільне для І. всієї України візант. підложжя, іконографічні типи сюжетів і композиції та однакову техніку і зв'язані з нею назви. Заг. візант. основа і техн. засоби індивідуалізувалися в творах місц. укр. мистців, і мистецтво І. набирало нац. рис. І. вріс органічно в укр. ґрунт і став виявом духу укр. культури, це відрізняє укр. І. від однорідних пам'яток Греції та півд. і півн. слов'янства. Ці відміни виявляються не тільки в стилістичних рисах, а також у сюжетному підході, у трактуванні природи (місц. краєвид), одягу, побуту (гол. в Страшних судах) і нових рел. постатях (кн. Борис і Гліб, Антоній і Теодосій Печерський) тощо.

Найчастіше зображуваною темою староукр. І. була Богородиця, значно більше, ніж Ісус Христос. Це можна пояснити особливим богородичним культом на Україні від часів прийняття християнства. Далі велика кількість ікон присвячена таким святим, як Миколай, Іван Христитель, архангели Михаїл і Гавриїл, мученики Георгій і Дмитро, отці Церкви св. Василій, Іван Золотоустий і Григорій Богослов. Дуже популярними були

ікони пророка Іллі і св. П'ятниці. Велика кількість ікон присвячена таким сценам, як Різдво Богородиці і Різдво Христове, Хрищення в Йордані, Розп'яття, Сходження в ад (замість Воскресіння), Успіння Богородиці. Хоч композиції цих творів традиційні, іконописці виявляли велику винахідливість форми і давали все нові зображення. Настінне малярство або зображувало ті самі композиції, що й ікони, або виробляло собі свої власні. Так на фресках наших іконописців 15 в. на землях Польщі є мотиви, яких нема в іконах станкових.

Досліди над І., перервані больш. окупацією, не визначили поодиноких шкіл укр. іконописної техніки. Мистці-іконописці не підписували ікон, часто міняли місце осідку, розписуючи на замовлення чужі церкви, напр., Петро Ратенський († 1326) працював у Москві, а гал. малярі 14—15 вв. на землях Литви, Білоруси і Польщі. Стверджено тільки окремі групи І., а саме І. простонар. письма, що був твором мистців самоуків, І. іконописців, що перев. належали до іконописних цехів, і твори вишколених майстрів-іконописців. Існують здогади про іконописну школу в Києво-Печерській Лаврі, на підставі згадки в «Патерику» про ченців-іконописців Григорія і Алімпія († 1134), а в «Початковому Літописі» про Мойсея і Авраама Смоленського. В кожному разі в Київ. державі мусіли існувати по всіх важливіших осередках іконописні майстрі й школи; кн. Данило, прикрашуючи нову церкву в Холмі, вже не звертався до греків, а, як нотує літопис з 1259 р., прикрасив її іконами з Києва. Діяльність малярських цехів занотована з 15 в. в міських актах Львова і Перемишля. Києво-Могилянська Академія видала своєрідний тип мандрівних мистців, з 17 в. при Києво-Печерській Лаврі існувала школа І., реорганізована 1763 р., учні якої брали участь при розмалюванні Лаври на поч. 18 в. (по пожежі Лаври) і згодом (1772—76). Укр. І., що досягнув найвищого рівня на центр. землях в 11—12 вв., а на зах. у 14—15, в добу ренесансу й барокко почав втрачати свій строгий візант. характер, засвоюючи більш реалістичні форми зах. малярства. З другого боку, візант. елементи поєдналися з нар. мистецтвом, зовсім українізуючись (козак Мамай, малюнки на склі). Перехід до олійної техніки у 18—19 вв. фактично виелімінував традиційні форми І. З поч. 20 в. укр. І. відроджується в формі неовізантизму, його представники М. Бойчук і його школа «монументалістів», М. Сосенко, П. І. Холодний, М. Осінчук, В. Дядинюк, Д. Горняткевич, В. Крижанівський й ін. В 1948—58 рр. в ЗДА і Канаді оформлено в цьому стилі багато церков (М. Осінчук, П. Андрусів, П. П. Холодний, С. Гординський, М. Дмитренко, М. Білинський, М. Левицький, Я. Гніздовський й ін.). (Див. *Ікона*, *Мозаїка*, *Фреска*).

Література: Sokołowski M. Malarstwo ruskie (Wystawa archeologiczna pol.-ruska), Л. 1885; Łoziński W. O Malarzach lwowskich, Sprawozdania komisji do badania sztuki w Polsce. Кр. 1889; Bostel F. Z dziejów malarstwa lwowskiego. Кр. 1889; Айналов Д. и Редин Е. Киево-софийский собор. П. 1899; Свєнціцький І. Націонализація въ иконописи, Временникъ Ставр. Ин-ту Л. 1900; Сумцов Н. К истории украинской иконописи (Сборник Харьковского Исторического Филологического Общества, XVI), X. 1905; Podlacha W. Malowidła ścienne w cerkwiach Bukowiny. Л. 1912; Podlacha W. Historya malarstwa polskiego, Sztuka ruska na ziemiach polskich. Л. 1913; Голубець М. Укр. малярство під покровом Ставропігії XVI—XVII ст. Л. 1920; Свєнціцький І. Іконопись гал. України XV—XVI віків. Л. 1928; Горняткевич Д. Укр. малярство середніх віків на землях Польщі. ж. Логос. Ротерфорд (Канада) 1950.

С. Гординський

Іконостас (грец. *εἰκονοστάσιον*), в сх. церквах стіна з ікон, яка відокремлює святилище від храму вірних; має «цар-

Деталь іконостасу церкви св. Георгія, Видубецького манастиря

ські» та двоє бічних «дияконських» дверей. І. стоїть на підвищенні — солеї, за «царськими вратами», має завісу. В зах. церквах (кат. і прот.) немає І., є лише невисокі бар'єри. В давнину всі церкви мали лише бар'єр, що відокремлював вівтар від вірних. В наслідок різного трактування на Сході й Заході внутр.

прикрас храму, на Сході бар'єр згодом розвинувся в стіну — І., а образ Тайної Вечері перенесено із запрестольної стіни на І., де він займає центр. місце. І. складається з кількох рядів ікон: в першому ряду — на «царських вратах» звич. міститься образ Благовіщення і 4 євангелистів, праворуч — образ Спасителя, а далі храмовий образ, ліворуч ікона Богоматері й одного з найбільш почитаних святих. В другому ряду, по обидва боки Тайної Вечері, образи Господніх і Богородичних празників, у третьому, по обидва боки образа Христа на троні, образи апостолів, в четвертому — пророки, а іноді вище — патріярхи або Христові страсті. І. завершує Розп'яття. Повний І. має понад 50 ікон в 4—6 рядах, а його тип устійнився в 14—15 в. Існують також нижчі І. з одним або двома рядами ікон. Ікони звич. переділені колонками, і вся будова оздоблена золоченими різьбами орнаментального характеру (поширені перев. рослинні мотиви).

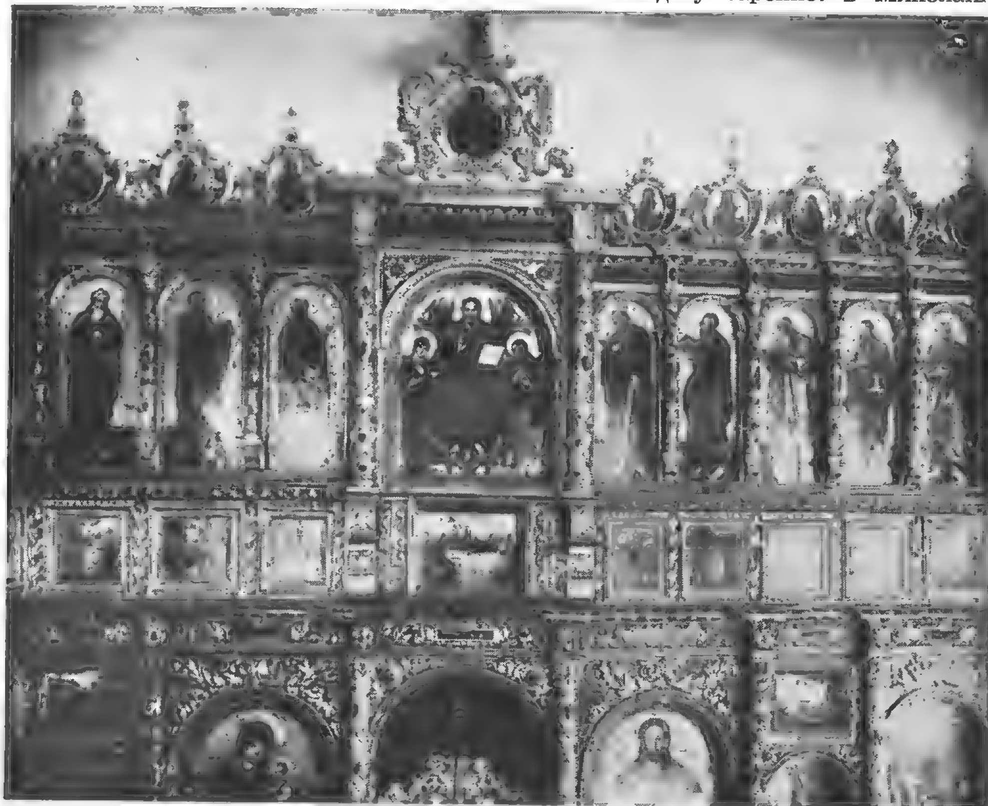
Іконостас у Рогатині з 1649 р. (сер. частина)

На Україні є багато високомист. І.: в церкві св. П'ятниці у Львові з кін. 16 в. (семирядовий із 70 іконами), богородчанський (перенесений до Нац. Музею у Львові), рогатинський, крехівський, лаврівський та ін. Велика лаврська церква в Києві, за свідченням Павла Алепського, мала величавий І. з 16 в., з нього залишилася тільки срібна копія в кол. збірці Ханенків. Багато розкішних І. постало в добу барокко: в Миколаївському соборі, збудованому гетьманом Мазепою (знищений большевиками), в Золотоверхому Михайлівському соборі, в Юр'ївській церкві Видубецького манастиря й ін. В неовізант. стилі відомий І. П. Холодного в каплиці Духовної Академії у Львові (різьби А. Коверка). Укр. церкви в Америці характеризує часто поєднання візант. стилю з модерними напрямами. *І. К-ий і С. Г.*

Іларіон, перший київ. митр. не-грек, висвячений (1051) на вимогу Ярослава Мудрого; блискучий промовець, автор «Слова о законі і благодаті» — похвала Володимиру В. і Ярославу Мудрому. У «Слові», що мало значний вплив на пізнішу укр. й ін. слов. літератури, подано також характеристику християнства в протиставленні до Старого Завіту. Крім «Слова», І. належить «Визнання віри». Гіпотези про його ідентичність з Никоном В. і про його авторство обробки лі-

топису (бл. 1070) й «Ізборника» 1076 (О. Шахматов, А. Попов) не доведені. Після І. митр. знову став грек.

Іларіон, монах, ґравер на дереві бл. пол. 18 в. у Києво-печерській друкарні; рамки для заголовків до 12 книг «Міней місячних» (1750), «Хрищення Івана Христителя» і «Народження Божої Матері» в «Євангелії» (1771), заставки й ін.

Іларіон, світське ім'я Огієнко Іван (* 1882), правос. митр., мовознавець й історик церкви, церк. і культ. діяч, д. чл. НТШ. Нар. в Брусилові на Київщині, закінчив 1909 Київ. Ун-т, де потім був приват-доц. на катедрі мови й літератури; 1918 проф. Київ. Держ. Ун-ту, 1919 організатор і ректор Кам'янець-Подільського Держ. Укр. Ун-ту. 1918 мін. освіти в уряді УНР, 1919—21 мін. віроісповідань. В жовтні 1920, коли Директорія залишила Кам'янець Подільський, І. став головноуповноваженим уряду, звідки згодом еміґрував до Польщі. 1926—32 проф. церк.-слов. мови й палеографії правос. фак. Варшавського Ун-ту. 1940 І. хіротонізований і став архиєп. холмським і підляським, згодом з титулом митр. (1943); з 1947 у Вінніпезі, де з 1951 є гол. Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді.

митр. Іларіон

І. працює науково в ділянках укр. мовознавства, славістики, іст. церкви, культури, канонічного права. Автор багатьох праць; серед них: «Огляд укр. язикознавства» («ЗНТШ», LXXIX—LXXX, 1907), кілька розвідок про Іоанікія Ґалятовського (1910—14), «Укр. культура» (1918), «Укр. стилістичний словник» (1924), «Історія укр. друкарства» (1925), „Wzory pism cyrylickich" (1927), «Костянтин і Мефодій ...» (2 тт., 1927—28), «Пам'ятки старослов. мови 10—11 вв.» (1929), «Укр. мова 16 ст. (Крехівський апостол)» (1930), «Складня укр. мови» (2 тт., 1937—38), «Укр. Церква» (2 тт., 1942), «Слово про Ігорів похід» (1949), «Історія укр. літ. мови» (1950), «Іконоборство» (1954), «Укр. церква за час Руїни» (1956), «Кн. Костянтин Острозький і його культ. праця» (1958). І. — перекладач св. Письма та багатьох богослужбових книг на укр. мову, автор віршованих творів рел. змісту, напр., зб. «Філос. містерії» (1957), ред. і видавець ж. «Рідна Мова» і «Наша Культура» у Варшаві (1933—39) та «Слово Істини», «Наша Культура», згодом «Віра й Культура» в Канаді. *І. К-ий*

Іларіонове (V—16), с. м. т., Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.

Ілевич Роман (1868—1931), клясичний філолог, учитель гімназії в Галичині; «Вплив клясичної освіти на евр. культуру» (1903), «Грец. театр» (1907) та ін.

Ілешіч (Iliešić) Франьо (1871—1944), словінський філолог, проф. ун-ту в Заґребі; з 1924 д. чл. НТШ.

Іліодор, чернігівський ґравер пол. 18 в.; праці на міді в «Октоїху» (Чернігів, 1757).

Іллін Іван (* 1890), оперовий співак, бас; в 1920—30-их рр. соліст Одеської Опери; кращі партії: Кончак («Кн. Ігор»), Мефістофель («Фавст»), Марсель («Гуґеноти»), король Генріх («Льоенґрін»); в Київ. Опері 1928 — Ганс Сакс («Майстерзінґери»).

Іллінойс (Illinois), стейт в півн. частині ЗДА; 147 000 км²; 8 700 000 меш., в тому ч. бл. 50 000 українців. Майже всі українці живуть в найбільшому м. стейту — *Чікаґо*; невеликі укр. скупчення в Джоліет (Joliet) на півд. зах. від Чікаґо і в Мадізон (Madison) на півд. зах.

Іллінський Тимофій (1820—67), патолог-анатом, родом з Чернігівщини, з 1853 проф. Харківського Ун-ту, з 1859 Мед.-Хірургічної Академії в Петербурзі; ряд праць з різних галузей медицини.

Іллінський манастир, див. *Троїцько-Іллінський манастир* у Чернігові.

Іллінці, Лінці (IV—10), с. м. т. над р. Собом, р. ц. Вінницької обл. Олійний зав. і цукроварня. Велика скитська могила з 2 в. до Хр. (досліджена 1901—02 Н. Бранденбурґом).

Іллі св. церква в Києві, на Подолі, ймовірно мурована, згадується в договорі кн. Ігоря з греками 945, будова візант.-романського характеру, на будівничого був запрошений «майстер од грек».

Іллі св. церква в Чернігові, з 12 в. збудована при Іллінському манастирі на сх. узбіччі Болдвиних гір; одноапсидна з копулою на циліндричному барабані, спертому на внутр. виступи стін, візант.-романського характеру, перебудована 1649, мабуть, рос. майстрами; добудовано бабинець і дві менші копули. Див. ще *Троїцько-Іллінський манастир.*

Церква св. Іллі з 12 в.

Іллічевський Сергій (* 1895), фльорист, ботанік-географ, фенолог, старший наук. співр. Ботанічного Саду АН УРСР; бл. 80 праць, гол. про рослинність укр. степів.

Ілля († 1020), найстарший син Ярослава

Мудрого, кн. у Новгороді, помер у молодому віці.

Ілля, ґравер на дереві 17 в., чернець львівського Онуфріївського манастиря (в 1630-их рр.), потім Києво-Печерської Лаври. Виконав понад 400 дереворитів до київ. «Евхологіону» (1646), львівських «Євангелій» (1664, 1665, 1670), «Труб словес проповідних» Л. Барановича (1674), Біблії, «Патерика Печерського», львівського «Служебника» (1691) й ін.

Ілля Пророк, свято св. Іллі (20. 7 ст. ст.), на день якого, так само як і на свята Маковея і Спаса, що з прийняттям християнства перебрали ролю поганських Волоса і Перуна, припадали нар. звичаї і обряди, зв'язані з періодом жнив. З особою І. П. пов'язана віра в те, що він опікується врожаєм (Див. ЕУ І, стор. 238).

Ілляшевичі, також Еліяшевичі, львівський міщанський рід, що в 18—19 вв. відограв визначну ролю у Ставропігійському братстві. Відоміші з І.: Юрій († 1735), 1722—35 сеньйор братства; Василь, сеньйор, 1756 посадник Львова; Олександер († 1825), віцесеньйор Ставропігійського братства.

Ілляшенко Севастіян (1840—90), революціонер; перевозив з-за кордону заборонені вид., твори Шевченка, друкарські черенки; засуджений 1880 на 15 років, помер на Карійській каторзі (Забайкалля).

Іловайське (VI—19), м. в півд. частині Донецького басейну, Харцизького р-ну Сталінської обл.; важливий зал. вузол.

Ілурат, античне м., фортеця в *Боспорському царстві,* що мала обороняти його столицю *Пантікапей*; нині руїни 17 км на півд. зах. від Керчі, б. с. Іванівки. Городище І. було укріплене могутніми подвійними мурами й вежами; відкопані рештки кам'яних будинків і святиня з 3 в. по Хр. Основне населення — скити, також сармати; корінне населення сильно гелленізоване. Розкопи дали яскраву картину греко-скитської культури в Боспорському царстві. Досліджував В. *Гайдукевич* в 1947—49 рр.

Ілюстрація, зображення, що пояснює або прикрашує текст. Побіч чисто декоративних орнаментів (заставка, ініціял, кінцівка), І. є одним з елементів мистецтва оформлення книги, журн., газ. До винаходу друку І. виконували ручно. На Україні 11—15 вв. рукописні книги звич. прикрашували мініятюристи: краснописці й рисівники, даючи часто високомист. І. рел. та іст. змісту. (Див. *Мініятюра*). Друковані книги (з пол. 16—18 вв.) ілюстровано дереворитною, згодом ґраверною (мідерит, сталерит), а з поч. 19 в. і літографічною технікою. Широко відомі київські й львівські майстрі-різчики, прецизна дереворитна І. яких служила зразком для ін. укр. і чужих (рос. і особливо молдаво-волоських) майстрів. В І. тих часів зберігся, побіч рел. побутово-обрядових подробиць, багатий матеріял для іст. культ.-нац. життя. (Див. *Дереворит, Графіка*).

В кін 19 і на поч. 20 в., з удосконаленням фотомеханічного кліша, з'являється, побіч станкової графіки, І., виконувана перев. тушшю або акварелею, для масового фотомеханічного помноження. Найвідоміші ілюстратори О. Сластіон, І. Їжакевич, О. Кульчицька, Ю. Нарбут, Е. Козак, О. Судомора, Б. Крюков, М. Дерегус, М. Дмитренко, П. Андрусів. Твори укр. клясичної літератури ілюстрували: П. Андрусів, Я. Гніздовський, О. Кульчицька («Слово о полку Ігореві»), М. Дерегус (І. Котляревського, М. Вовчка, І. Франка), О. Довгаль (Вовчка, Франка), І. Їжакевич (Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Коцюбинського, Л. Українки, Франка, Шевченка), В. Касіян (Шевченка, Франка, Стефаника, Кобилянської), П. Мартович (Котляревського), Г. Пустовійт (Шевченка, Коцюбинського), В. Седляр (Шевченка), О. Сластіон (Шевченка), О. Сахновська (Л. Українки), К. Трутовський (Шевченка, Вовчка) й ін. Світових клясиків для чужих в-в ілюстрували Б. Крюков, С. Левицька, В. Масютин і ін.

Найбагатше ілюстровані книжки і журн. для дітей і молоді. В цій ділянці визначилися Е. Козак, О. Кульчицька, О. Курилас, О. Судомора, П. Андрусів, М. Левицький, Г. Мазепа, П. Холодний; на Центр. Укр. Землях — В. Литвиненко, Л. Джолос, Є. Соловйов, О. Яблонська, А. Резниченко й ін., відомі як ілюстратори книг для дітей і юнацтва перев. з ком. виховною тематикою. (Див. ще ЕУ І, стор. 833—39).

Література: Касіян В., Турченко Ю. Укр. радянська графіка. К. 1957; Укр. радянська графіка. К. 1958. *С. Гординський*

«Ілюстрована Україна», популярний літ.-наук. двотижневик, виходив у Львові 1913—14 за ред. І. Крип'якевича; поширений також поза Галичиною.

Ільїн В. (* 1913?), мовознавець, секретар Ін-ту Мовознавства АН УРСР, ред. його «Діялектологічного бюлетеня», 3 тому «Укр.-рос. словника», готованого цим Ін-том; праці з укр. словотвору («Префікси в сучасній укр. мові», 1953), лексикології та морфології.

Ільїнський Григорій (1876—193?), рос. мовознавець-славіст укр. походження, проф. ун-ту в Саратові, потім у Москві. Гол. праці в царині праслов. мови («Праславянская грамматика», 1916, «Звук«х» в славянских языках», 1916), ц.-слов. і староболг. мови, історії укр. мови (асиміляція голосних, подвоєння приголос-

них у словах типу «зілля», укр. імператив) і етимології (низка слов. етимологій, в тому ч. укр.). Для праць І. типова переоцінка ролі чергувань звуків і намагання пояснити ними мовні факти без уваги до іст. тла і лінґвістичної географії, з тенденцією применшити вагу чужих впливів. І. був засланий у 30-их рр. і помер на засланні.

Ільїнський Федір (* 1863), рос. історик церкви. Праці з укр. історії: «Внешнее состояние православия на Волыни», «Большой катехизис Лаврентия Зизания, как учено-литературное произведение».

Ільїчевське (VII—11), с. м. т. на півд. зах. від Одеси, підпорядковане Одеській міськраді.

Ількевич Григорій (1803—41), етнограф, видавець гал. приповідок і загадок. Належав до гуртка М. Шашкевича.

Ільків Микола (* 1890), гр.-кат. свящ., посол до поль. сойму (1922—28) з виборів, збойкотованих укр. суспільністю, від т. зв. *Укр. Хліборобської Партії* і гол. Укр. Хліборобського Клюбу в соймі (5 осіб); суспендований єп. Г. Хомишином, став по 1928 р. душпастирем в поль. армії.

Ільм, ільма (Ulmus scabra Mill. = U. montana With.), дерево до 30 м висоти з родини в'язових; на Україні росте гол. в мішаних лісах сер. і півн. смуги та в Карпатах. Деревно вживається як берестове чи в'язове (див. *Берест*, *В'яз*); насаджується в парках.

Ільниця, с. Іршавського р-ну Закарп. обл., осередок видобутку бурого вугілля і ліґніту; поклади вугілля експлуатувалися вже в 1865 р. Вугільні шахти розбудовано гол. після 1945 р.; в 1956 р. видобуток в 6 шахтах становив 460 000 т.

Ільницький Василь (1823—95), гр.-кат. свящ., педагог і письм.; дир. гімназії в Тернополі, 1868—92 у Львові, гол. Руського Т-ва Педагогічного (1884—87); автор оп., низки популярно-іст. статтей і підручників (псевд. Денис з-над Серету, Денис з Покуття).

Ільницький Володимир (1887—1942), адвокат, спеціяліст у нафтових справах, гром. і осв. діяч на Дрогобиччині; засновник і гол. т-ва укр. власників нафтових теренів і бруттовців «Підойма» (1923—39), організатор приватного шкільництва, діяч Фронту Нац. Єдности; 1939 заарештований большевиками, загинув на засланні.

о. І. Ільницький

Ільницький Іван (1806—83), свящ., гал. церк. і культ. діяч, з 1839 віцеректор гр.-кат. семінарії у Львові, з 1868 в Перемишлі — крилошанин і ректор духовної семінарії.

Ільницький Лука, гром. діяч 70-их рр. 19 в., чл. київ. Громади (відомий під ім'ям Лука Веселенька) та Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, для якого збирав етногр. матеріяли. І. мав у Києві друкарню і керував під своїм ім'ям в-вом Громади.

Ільницький Олександер (1889—1956), гр.-кат. свящ., прелат, церк. і політ. діяч на Закарпатті, представник автохтонного й мадярофільського напрямку в противагу до укр. і русофільського; ред. «Душпастиря» й ін. рел. видань; 1939—44 гол. радник угор. комісара на Закарпатті; 1956 засуджений большевиками.

Ільницький Роман (* 1915), журналіст, гром. і політ. діяч (ОУН), чл. Тимчасового Правління у Львові (1941), ув'язнений німцями. Видавець і ред. тижневика «Час» (1945—49), гол. Міжнар. Союзу Екзильної Преси та ген. секретар Міжнар. Комітету переміщених осіб і політ. еміґрантів у Німеччині (1947—52), ред. «Укр. Самостійника» (1955—56), з 1957 — гол. Політ. Ради ОУН за кордоном. Автор праці «Deutschland und die Ukraine 1934—45» (2 тт. 1955—1959).

Ільницький-Занкович Іван (* 1894), склав нім.-укр. і укр.-нім. словник військ. термінології (1938), нім.-укр. і укр.-нім. словник летунської термінології (1939); співр. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні при редаґуванні укр.-нім. словника (1943), для якого опрацював військ. лексику.

Ільський (IX—19), с. м. т. Сіверського р-ну Краснодарської обл. над р. Убинкою, лівою притокою р. Кубані; в І. була виявлена де Баєм (1898) та частинно досліджувана С. Замятніним (1926, 1928) і В. Городцовим (1936—37) стоянка мустієрської доби (сер. палеоліт), з залишками робітень знаряддя з ящми, роговика, хальцедону, кварциту та доломіту; кістки вловлених тварин: мамута, бізона, оленя, печерного ведмедя і гієни, коня, осла, вовка й дикого кабана.

Ільченко Олександер (* 1909), журналіст і письм. в УССР, роман з життя Т. Шевченка «Петербурзька осінь» (1947), «Козацького роду нема переводу, або Мамай і чужа молодиця» (1958), п'єса з колгоспного життя «Завтра вранці» (1951) й ін.

Іман, м. на Зеленому Клині над р. Іман поблизу її гирла; р. ц. Калининського р-ну Приморського краю, ліс. і деревообробна пром-сть. І. і р-н заселені українцями. В 1917—22 рр. І. був одним з осередків укр. руху на *Зеленому Клині.*

Іменник, в укр. мові частина мови,

відмінювана в *відмінках* і здебільша *числах* (не творять множини деякі І. з абстрактним і збірноречовим значенням — творчість, клоччя; не мають однини деякі І., гол. з значенням парности, збірности або абстрактности — сани, дріжджі, пестощі) і характеризована в однині приналежністю до одного з трьох *родів*. Сучасні чотири *відміни* І. визначаються закінченням І. в називному відмінку й родом. Ця система постала в наслідок перебудови праслов. системи відміни за основами. Надмір закінчень, залишених старою системою, почасти був утрачений, почасти використаний для граматичного оформлення нових категорій: істоти в протиставленні не-істоті (бачу хлопця — будинок), оформлености/цілости в протиставленні безформности/частковости (нема метра — дощу, даю кашу — каші). Зовсім усунені родові відмінности в закінченнях непрямих відмінків множини, в однині виявилася тенденція зблизити давальний і місцевий відмінки, поширене протиставлення чисел наголосом (руќа — ру́ки, пісня — пісні́, о́зеро — озе́ра), натомість рух наголосу в межах одного числа сильно обмежений. У словотворі І. характеризується розгалуженою системою суфіксів при майже повній відсутності власної префіксації (мало продуктивні і функційно обмежені префікси па-, пра-, уз-, недо-). Синтаксично І. узгоджує з собою прикметники і, в називному відмінку, дієслова, керує непрямими відмінками інших І. і може бути керований дієсловом, рідше прикметником або прислівником.

Ю. Ш.

Іміґрація, в'їзд з однієї країни до іншої з метою постійного або тимчасового перебування; з погляду країни виїзду це — *еміґрація*. В І. на укр. землі беруть участь гол. ті народи, які окупували укр. землі — росіяни, поляки. З юридичного погляду це — внутр. І. в межах тієї самої держави, не обмежена ніякими законами, навпаки з політ. міркувань підтримувана державою (див. також *Колонізація*).

За княжих часів І. не відогравала поважнішої ролі. У великих м. оселювалися чужинці, що займалися здебільша торгівлею — вірмени, греки, жиди, в Гал.-Волинській державі в 13—14 вв. також поляки і німці. У зв'язку з війнами час від часу оселювано на території держави полонених (печенігів, торків, половців, ятвягів тощо).

За лит.-поль. доби збільшився приплив вірменів (14—15 вв.); до м. Зах. України наїхали італ. купці, сильно зросла І. німців (14—15 вв.) не лише до міст, але й як сіль. колоністів. На 15—16 вв. припадає хвиля великої І. жидів, але найбільше іміґрували поляки, спочатку лише до Галичини, а після Люблинської унії на всі укр. землі; вони оселювалися гол. на врожайних землях Поділля, Правобережжя, а в першій пол. 17 в. і Лівобережжя. У висліді цих процесів поляки і жиди аж до поч. 19 в. були гол. нац. меншинами на Україні.

За коз. часів І. чужинців на Україні була мінімальною, але в процесі посилення впливів Московщини припливали в невеликій мірі росіяни; в другій пол. 18 в. рос. уряд оселював на запор. землях сербів і німців.

Після розподілу України між Росією і Австрією припинився приплив поляків і жидів на Центр. і Сх. Землі, натомість зросла І. росіян. У зв'язку з колонізацією *Степової України* тут оселялися в другій пол. 18—першій пол. 19 в., побіч українців, росіяни, німці, греки, болгари, молдавани та ін. Росіяни напливали також до міст, зокрема великих (Одеса, Київ, Харків); їхня І. збільшилася в кін. 19 в., коли рос. робітничий елемент наплинув до Донбасу і до ін. пром. р-нів. В другій пол. 19 в. в наслідок парцеляції великих земельних посілостей на Волині оселилося бл. 200 000 німців, чехів і поляків. І. на Центр. і Сх. Землях за 1890—1930 рр. становила бл. 2 млн, перев. росіян до міст і пром. р-нів. За переписом 1926 р. на території УССР жило 941 000 осіб, що народилися за межами УССР, але під час перепису перебували на її території; з них 70% жило по містах (докладніше див. ЕУ І, стор. 148, і *Донбас*).

На укр. землі, які перебували в межах Австрії й Угорщини, прийшло в кін. 18 і на поч. 19 вв. невелике ч. німців; далеко більше припливало до Галичини і на Буковину поляків: до міст, Дрогобицько-Бориславського р-ну та колоністів на розпарцельовані землі поль. великих посілостей. Ще більше поляків приплинуло на Зах. Україну під час поль. окупації 1920—39 рр. — бл. 300 000 осіб; все це ділялося в обставинах, коли укр. людність мусіла еміґрувати з надто аґрарно перенаселеної країни. В період між двома світовими війнами наплинуло на Закарпаття бл. 30 000 чехів і деяке число румунів на Буковину і в Басарабію.

Від 1930-их рр. починається сильна І. росіян, насамперед до міст і пром. р-нів. Її скеровує сов. влада з метою русифікації України, тим більше, що тоді ж вона винищила мільйони українців *голодом*, політ. репресіями або засланнями їх за межі України. І. росіян за останні 30 років можна оцінювати на яких 5 млн. (Докладніше див. ЕУ І, стор. 152—53 і 156 та окремі нац. меншини України: *Росія-*

ни, Жиди, Поляки, Німці, Болгари, Румуни, Греки, Вірмени, Чехи. *В. Кубійович*

ІМКА (YMCA), Христ. Союз Молодих Людей (Young Men's Christian Association), орг-ція молоді для її всебічного виховання в христ. дусі; заснована 1844 в Англії, нині поширена в різних країнах поза сов. сферою. Поруч з чоловічою орг-цією ІМКА, існує ІВКА (YWCA — Young Women's Christian Association), Христ. Союз Молодих Жінок. За Укр. Центр. Ради світова ІМКА призначила своїм представником Е. Т. Гельда (Heald).

Серед українців ІМКА провадила осв.-філантропічну діяльність по першій світовій війні гол. в таборах інтернованих і еміґрантів в Польщі і Чехо-Словаччині. Ця діяльність продовжувалась і серед. еміґрації по 1945 р. в таборах Німеччини й Австрії, де також постали перші укр. гуртки ІМКА. 1946 р. була створена укр. ІМКА-ІВКА, що стала чл. Міжнац. Союзу орг-цій ІМКА в екзилі, а через нього і чл. Світового об'єднання ІМКА. Укр. делеґації взяли участь в ряді міжнар. з'їздів, зустрічів і конференцій. Діячі укр. ІМКА: О. Литвиненко, Т. Білостоцький, Г. Семененко, О. Савицька (нині гол. укр. ІМКА).

Імператив (наказовий спосіб), дієслівний спосіб із функцією спонукання до дії; виник у праслов. добу з індоевр. оптатива (способу бажання); в укр. мові І. має окремі форми лише для 2 особи однини (на якій побудовані аґлютинативно множинні форми) і для 1 й 2 особи множини, — решта осіб твориться описово (часткою нехай, хай і відповідними формами дієслова в дійсному способі). І. твориться в кінцево-наголошених дієсловах закінченнями -и́, -ім(о), -іть (архаїчне й півн.-укр. -іте): пиши́, -ім, -іть, а також у некінцево-наголошених, коли перед -и група приголосних (кри́кни) та коли наголос на префіксі *ви-* (ви́стрижи); в ненакінцево-наголошених: —, -мо, -те (вір, -мо, -те); в атематичних: їж, оповіж, дай. Тенденція уніфікувати отак форми І. відома укр. мові з 12 в. Форма 2 особи однини може набирати значення 3 особи в неокресленно-особовому розумінні (рятуйся, хто може); без наказової інтонації вона вживається для всіх 3 осіб з значенням самовільної дії, перев. в усно-оповідних жанрах (а він прийди сюди, то що буде? — Він поїхав, а я тут сиди!). *О. Г.*

Императорское Одесское Общество Истории и Древностей, займалося перев. дослідженням Півд. України, з античної доби починаючи; видавало в 1844—1915 свої «Записки» (див.).

Імперфект (минулий недоконаний час), особова дієслівна форма, морфологічний новотвір праслов. доби, який у живій староукр. мові вийшов з ужитку в 12-13 вв., а в пам'ятках церк.-філос. й іст. жанру — як засіб архаїзації мови — вживався й до 17-18 вв. Утворювався від основи інфінітиву недоконаних дієслів закінченнями: -ѣахъ-аахъ, -ѣаше-ааше, -ѣаше(ть)/-ааше(ть); -ѣахомъ/-аахомъ, -ѣашете (-ѣасте)/ -аашете (-аасте), -ѣаху (ть)/-аайху(ть); ѣаховѣ/-ааховѣ, -ѣашета, (-ѣаста)/-аашета (-ааста), -ѣашете (-ѣасте)/-аашете (-аасте): видѣахъ, писаахъ, — «я бачив», «я писав». Заміна І. на перфект наступила у зв'язку 1) з розбудовою видів дієслова, які замінили систему доконаних і недоконаних часів дієслова, 2) з частковим збігом форм аористу й І.

Імпресіонізм, мист. напрям, що постав у Франції в 70-их рр. 19 в., у зв'язку з творами Е. Мане, який виставив малюнок заходу сонця п. н. „Impression". Для імпресіоністів джерелом кольору є соняшне світло, а свою палітру вони намагаються звести до чистих тонів веселки. І. в противагу ательєрному малярству культивує малювання в природі (пленеризм). І. мав сильний вплив на укр. малярство. Перші укр. імпресіоністи з'явилися в кін. 19 в., при чому важливу ролю відіграла Краківська Академія Мистецтв, де викладали м. ін. уродженці України: Я. Станіславський, Л. Вичулковський і Ю. Фалат. І. Труш тільки частинно відійшов від реалізму, оперуючи радше притьмареними кольорами, тоді як М. Бурачек передавав соняшну барвистість степ. України. М. Жук і І. Северин увели в І. елементи декоративности. Ранній І. О. Новаківського еволюціонував згодом до символічного експресіонізму типу Ван Ґоґа і Годлера. І. був панівним напрямом укр. малярства до поч. 1930-их рр. Визначніші представники: О. Мурашко, В. і Ф. Кричевські, П. Холодний старший (у краєвиді й портреті), М. Глущенко, О. Шовкуненко, а пізніше М. Дмитренко, М. Неділко, М. Кричевський, М. Мороз.

З І. розвинулися *неоімпресіонізм,* що намагався внести в малярство певну інтелектуальну систему, тоді як *постімпресіонізм* культивував передусім естетику кольору, а *пуентилізм* розкладав барви на їхні елементарні тони, кладучи їх цятками, наче мозаїку. До нео- і постімпресіоністів можна зарахувати С. Борачка, М. Радиша, В. Хмелюка. В добу т. зв. соцреалізму на Україні І. переслідувано як занепадницький напрям, проте його засоби проявлялися виразно у всіх визначніших укр. мистців.

В скульптурі імпресіоністи оминали гострі обриси і надмірну деталізацію, відбиваючи більш заг. враження зображуваного (типовий О. Роден). З україн-

ців помітні: М. Паращук, М. Гаврилко, Б. Кратко, С. Литвиненко, А. Павлось.

І. відбився і в музиці, і в літературі. В музиці І. намагається пливкими тонами гармоній передавати інтимні й витончені настрої душі; типовий представник — композитор В. Барвінський.

І. в літературі виходить від дійсности, але не намагається відтворювати її об'єктивно, а хоче передати її діяння на душу. Звідси — не опис, а шукання вражень-імпресій, антиінтелектуальне наставлення письменника. Типові укр. імпресіоністи це — М. Коцюбинський, Г. Косинка, М. Хвильовий (хоч цей уже позначений рисами експресіонізму), в поезії — О. Олесь; І. часто сполучався з ін. напрямами, напр., символізмом (Д. Загул), романтизмом (В. Сосюра), неоклясицизмом (ранній М. Рильський).

С. Гординський

Імстичово, с. Іршавського р-ну Закарп. обл.; відомий манастир Василіян, заснований 1689 р. мукачівським єп. І. Зейканем; місце прощ.

Імшенецький (1832—92), математик і механік, один з основоположників Харківського Матем. Т-ва (1891), чл. Рос. Академії Наук; праці з теорії диференціяльних рівнянь.

Інгвар Ярославич († після 1211), з волинських Мономаховичів, кн. дорогобузький і луцький, у 1202 недовгий час княжив у Києві як підручний Романа Мстиславича. По смерті останнього здобув на короткий час Володимир.

Інгул, ліва притока бузького лиману, до якого впадає б. м. Миколаєва, довж. — 350 км (з того 30 км сплавні), площа сточища — 9 900 км². Гор. І. пливе серед Придніпровської височини в ґранітових берегах.

Інгулець, права притока дол. Дніпра, довж. — 550 км, сточище — 14 460 км². Степова р. із змінним водостаном, перетинає Придніпровську височину й Причорноморську низовину. Доступна для малих суден на відстані 110 км від гирла; на І. будується *Інгулецька зрошувальна система.*

Інгулець (VI—14), с. м. т. Широківського р-ну Дніпропетровської обл., над р. Інгулець в Криворізькому залізорудному басейні; залізорудна пром-сть.

Інгулецька зрошувальна система, має зросити дніпровою водою 64 000 га, обводнити 175 000 га земель, положених між Бузьким лиманом і дол. Інгульцем, та забезпечити питною водою м. Миколаїв. Вода з Дніпра підходить, розчищеним Інгульцем, 80 км вгору аж до с. Снігурівки, де за допомогою насосної станції збирається в приймальному басейні і згодом розходиться маґістральним каналом (довж. 53 км) і розподільними каналами (бл. 2 000 км). Будування І. з. с. розпочалося 1952 і ще не закінчене; перші землі зрошено 1957 р.

Інґеґерда († 1050), хресне ім'я Ірина, дочка швед. короля Олафа, друга жінка Ярослава Мудрого.

Інґольштадт (Ingolstadt an der Donau), м. над р. Дунаєм в Баварії, 50 000 мешк.; 1945—50 табір укр. переміщених осіб (бл. 3 000), 2 укр. кат. і 1 правос. церкви, гімназія, ряд ін. установ і т-в, між ними Капеля бандуристів ім. Шевченка; тепер в І. й околицях бл. 600 українців, укр.-кат. душпастирство.

Індик (Meleagris gallopavo L.), велика птиця з родини фазануватих з ряду кураків, плекана в сіль. госп-ві завдяки смачному м'ясу. На Україні найбільше І. розводять на Одещині, Київщині, Черкащині, Харківщині, Полтавщині й на Кубані. На 1. 10. 1955 було в УССР в самих колгоспах 255 000 І. (лише дорослих), що становило бл. 40% у всьому СССР. Гол. породи: широкогруді бронзові, півн.-кавказькі, білі, сірі й чорні. Див. також *Птахівництво.*

Індишевський Степан (1892—1938), інж., родом із Станиславова, до 1914 організатор січ. руху, під час визвольних змагань при штабі корпусу Січ. Стрільців і організатор техн. відділів; в 1922—24 рр. на Закарпатті, в 1925 переїхав до Харкова; ліквідований в час «єжовщини».

Індишевський Ярослав (1895—1937), сотн. УСС і військ. відпоручник при посольстві ЗУНР у Відні, чл. і другий Крайовий Комендант УВО на Зах. Укр. Землях (1924—26). Згодом на еміґрації у Празі, де й помер.

Ініціял, «буквиця», початкова велика декоративна буква частин, розділів і відступів у рукописних і друкованих текстах. На Україні І., разом з *заставкою й кінцівкою,* прикрашував твори 11—18 вв. І. — виконуваний перев. червоною фарбою або чорною тушшю і червоною фарбою. Найдавніші І. під візант. впливом мають плетінчасті або рослинні мотиви. З 14 в. з'являється т. зв. тератологічний стиль з тваринними і рослинними фантастичними мотивами, з людськими постатями, краєвидами, подіями. В 15—16 вв. помітний вплив зах.-евр. ренесансу. В 16—18 вв. І. часто побудовані з нар. мотивів. Окрему групу становлять І., побудовані на зразок давніх архітектурних фраґментів (одвірків, дверей, стовпців і т. п.), до яких долучаються первні рослинного орнаменту. Вплив ре-

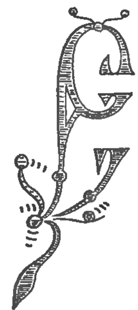

Буква Є з Сатанівського рукописного евангелія 1552 р.

несансу найпомітніший в І. стародруків. Див. ще *Графіка.*

Інкерман (IX—14), місцевість у Криму б. Севастополя над р. Чорною; сліди кол. заселення з 3—2 вв. до Хр.; руїни печерного м. Калимити з 12—15 вв. і фортеці ґенуйців, печерні церкви й манастир.

Інків Дмитро (* 1894), сотн. Армії УНР, з походження кримський татарин; на поч. 1919 командир 4 гарматного полку Січ. Стрільців, згодом в складі 3 Залізної дивізії.

Інкіжинов Валерій (* 1899), актор і режисер родом з Сибіру; учень В. Мейєрхольда; з 1924 на Україні; 1927—28 режисер у «Березолі» (Харків), де поставив «Седі» С. Моґема, «Мікадо» А. Суллівана. З 1930 на еміґрації, тепер у Парижі.

Інкрустація, прикраси з кусків різного матеріялу: кости, дерева, перлямутру, металу, бісеру й ін., врізувані в поверхню прикрашуваного предмета, на одному з нею рівні. На Україні І. зустрічаємо в гуцульських дерев'яних різьбах 17 в., у яких в рівчики різаного орнаменту втирано потовчене вугілля, що надавало виразности взорові на тлі ясного дерева. В 19 в. на Гуцульщині розвинулися й ін. роди І.: М. Мегеденюк вперше запровадив І. кольоровим бісером («пацьорками»), В. Девдюк — різнокольоровими породами дерева, металу, перлямутру (див. *Інтарсія*); цими засобами користувалися також видатні майстрі-різьбарі В. і М. Шкрибляки й їхні послідовники аж донині.

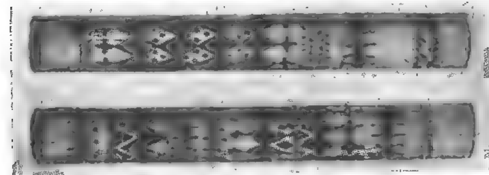
Інкрустація вуглем

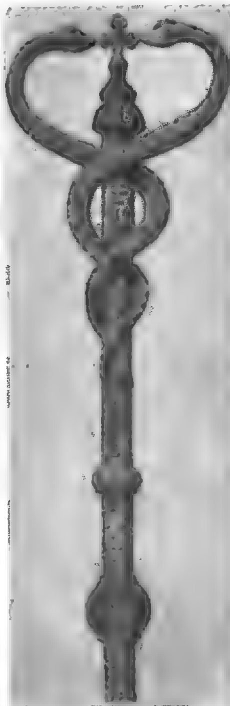
Інкрустований жезл (робота В. Шкрибляка)

Інніцер (Innitzer) Теодор (1875—1955), австр. церк. діяч, з 1932 архиєп. Відня, з 1933 кардинал; ординарій українців католиків у Австрії, для яких призначив 1945 ген. вікарієм о. М. *Горникевича.* Вже в 1920-их рр. допомагав укр. еміґрації через Укр. Рел. Комітет у Відні; в 1933 р. організатор міжнар. допомоги для голодуючого населення в УССР; опікун укр. втікачів і духовенства.

кард. Інніцер

ІНО, див. *Інститути Народної Освіти.*

Іноземцов Олександер, митр., див. *Олександер Іноземцов.*

Інокентій Борисов (1800—57), правос. богослов, єп. чигиринський, архиєп. харківський, херсонський і таврійський, визначний проповідник; ректор Київ. Академії, підніс наук. рівень викладання, прихильник іст.-порівняльної методи в богословських науках; засновник київ. тижневика «Воскресное Чтение», автор низки наук. праць з іст. церкви й св. Письма. Проповіді й праці видано 1901 в 12 тт. у Петербурзі.

Інокентій Ґізель, див. *Ґізель* Інокентій.

Інокентій Кульчицький († 1731), правос. св., єп. іркутський. Походив з шляхетського роду на Волині; вихованець Київської Академії, з 1708 р. — ієромонах Печерської Лаври. З 1721 єп. іркутський в Сх. Сибіру, де присвятився апостольству серед бурятів, тунгузів та якутів. Мощі І. були знайдені нетлінними і прославилися настільки, що 1805 р. його канонізовано.

Інокентій IV, папа в 1243—54 рр., відомий з боротьби проти нім. цісаря Фрідріха II і його наслідників. В 1245 р. скликав вселенський собор до Ліону; на ньому м. ін. брав участь і Петро, архиєп. руський. На соборі вирішено організувати оборону Сх. Европи перед тат. загрозою. І. IV робив заходи приєднати до Риму Сх. Церкву, висилав послів до Монголії, Суздалю і на Україну; 1246—47 листувався з кн. Данилом і Васильком Романовичами з метою організації протитат. коаліції й церк. єдности. У 1253 р. окремим посольством передав Данилові королівську корону, видав буллу із закликом до боротьби проти татар, але плянований хрестовий похід не відбувся.

Інсабато (Insabato) Енріко (* 1878), лікар, італ. політ. діяч і публіцист; знавець араб. і укр. проблеми, прихильник укр. держ. незалежности; 1922 виступав в укр. справі в італ. парляменті, чл. управи Т-ва італ.-укр. приязні. Автор публіцистичних праць, зокрема: „Ucraina

e la Chiesa Cattolica" (1933), „Ucraina: populazione e economia" (1938) й ін. Д. чл. НТШ.

Інсбрук (Innsbruck), м. над р. Інном в Австрії, столиця Тіролю, 95 000 мешк.; влітку 1945 в І. жило до 4 000 українців, згодом ч. їх зменшилося в наслідок виїзду до Баварії (1945), а в 1949—51 рр. за океан. 1945—50 в І. мало осідок *Укр. Центр. Допомогове Об'єднання в Австрії*. Нині в І. й околицях живе 100—120 українців. До 1951 р. діяли численні укр. установи, м. ін. укр.-кат. й укр.-правос. парохії, укр. гімназія, Об'єднання Українців в Тіролі й Форарльберґу, Братство св. Андрія тощо; в ун-ті студіювало до 450 українців. У відомій єзуїтській богословській академії вчилися м. ін. владики митр. Й. Сліпий, архиєп. І. Бучко.

Інсиґнії, на Україні також клейноди, дорогоцінні предмети, що є ознаками влади, гідности, спеціяльного відзначення. З археологічних знахідок на укр. землях відомі ще з кам'яного віку як І. декоративні кам'яні булави та топірці. В княжу добу І. були домові знаки, у князів — тризуб та його варіянти, що робилися на списах прапорів, на зброї, печатках, кераміці тощо. До І. належали вже тоді також бунчуки та стяги, рідше булава.

В коз. добу І. були: корогва, булава, бунчук, гербова печать, літаври, сурми, тростинові палиці з срібними кулями. Булава, як ознака влади, сх. походження; вживалася гетьманами та полк. з 16 в. Б. Хмельницький одержав срібну булаву — від поль. короля, прикрашену перлами та дорогоцінними каменями; від тур. султана — срібну з довгим написом; також від моск. царя в 1654 р. Булава була й ознакою отаманської влади на Запоріжжі; звідти була перенесена на Кубань, де і вживалася кубанськими отаманами аж до захоплення Кубані большевиками. Коз. полк. мали перначі — менші, ребристі булави, які носили за поясом.

Бунчук (тур. походження), дерев'яний спис з металевим декоративним навершком, що складається з срібних шнурів з китицями та прикріпленим до вершка одним чи двома жмутами кінського хвоста. За давньою коз. традицією С. Баторій надіслав в 1578 р. укр. гетьманові, крім корогви, також бунчук та ін. клейноди. Гетьманські бунчуки мали червоні хвости, в наголов'ї білі та чорні шнурки; у спільних гетьманів для реєстрових козаків і запорожців бунчукй були різного кольору — білого, червоного та чорного.

Коз. стяги («хоронгви златописані»), здебільша кармазинові з вишитими на них образами святих, хрестами і гербами, носили поперед війська та поруч гетьмана чи отамана. Літаври — великі мідяні котли, натягнені шкурою, вживалися для сиґналів при різних урочистостях. Рос. царі також дарували коз. гетьманам і Запор. війську різні клейноди.

Укр. духівництво мало за І. митру, панагію і посох. Митра відома з 11 в. у формі корони, яка згодом перетворилася на вкриту зверху шапку з металевими ребрами та емалевими медальйонами по боках. Спочатку митри були відзнакою влади лише єп., а з кін. 12 в. їх надавали також архимандритам та заслуженим ієреям (митрофорним) з білого духовенства. Панагія — це перев. округла металева ікона Богоматері на ланцюгу, яку носять на грудях правос. архиєреї та архимандрити в ставропігіяльних манастирях. Посох (жезл) одержує архиєрей під час свого висвячення. На вершку посоха є металевий хрест, посередині перекладка, яка переходить в роздвоєних зміїв, звернених головами до хреста (символ мудрости). *М. Міллер*

Інститут Археології АН УРСР, н.-д. установа, створена 1938 у Києві після розгрому попередніх археологічних інституцій при ВУАН (Археологічна Секція 1921, *Всеукр. Археологічний Комітет* 1922—33, Секція Іст. Матеріяльної Культури 1933—34, Ін-т Іст. Матеріяльної Культури 1934—37) за «незадовільну наук. діяльність»; відділи первісної, скито-античної та слов'янської археології, лябораторія, бібліотека; має аспірантуру. До його складу увійшов з 1952 р. заповідник «Ольвія» і з 1956 р. відділ античної та середньовічної археології Криму в Симферополі, археологічна станція в Бахчесараї і заповідник «Кам'яна могила». Львівський філіял, організований у 1939 р., був 1951 ліквідований та заступлений Археологічним Відділом Львівського Ін-ту Суспільних Наук. Керівники І. А.: М. Ячменьов (1938—39), Л. Славін (1940), П. Єфименко (1953), нині С. Бібіков. До співр. Ін-ту належали: П. Курінний, В. Козловська, І. Фабрициус, В. Петров, Н. Кордиш, М. Макаревич, Я. Пастернак, І. Старчук, М. Смішко, В. Гончаров, І. Самойловський, В. Довженок, О. Кульська й ін. Ряд археологічних експедицій на Україні здійснено І. А. при співпраці з Ін-том Матеріяльної Культури АН СССР, як також у вид. його співпрацюють укр. й чужі дослідники з-поза УССР.

І. А. провадить археологічні досліди на Україні, координує праці наук. установ в ділянці археології. Досліди на місці провадяться системою окремих експедицій, гол. останнім часом на місцях будівництва великих гідротехн. споруд (Кахівка, Кременчук, Донецько-Донба-

ський канал і ін.). Організуються археологічні конференції (8 до 1956 р.). І. А. — єдина установа на Україні, що дає дозвіл на ведення розкопів, чим сильно обмежена самостійність та напрям наук. праці університетських катедр археології. І. А. публікує три серійні вид.: наук. записки «Археологія» (11 тт. за 1947—58), зб. звітів і матеріялів археологічних експедицій «Археологічні пам'ятки УРСР» (6 тт. за 1949—58 рр.), «Краткие сообщения Института археологии» (рос. мовою), монографічні праці й зб. (напр., останні: «Нариси стародавньої іст. УРСР», 1957; І. Шовкопляс: «Археологічні дослідження на Україні 1917—57», 1957 й ін.). В своїх працях І. А. застосовує марксо-ленінську інтерпретацію розвитку культур, спирається на фальшиво сконструйовану етногенезу укр. народу, знецінює досліди дорев. археологів, відносно мало уваги присвячує дослідам зах. областей України. І. А. фактично позбавлений самостійности, а працю провадить скоординовано із заг. пляном Ін-ту Іст. Матеріяльної Культури АН СССР, залежність від якого найкраще виявляє факт призначення секретаря останнього С. Бібікова теперішнім дир. І. А. *Я. Пастернак*

Інститут для вивчення СССР, н.-д. установа з осідком у Мюнхені, заснована 1950 р., фінансована Амер. Комітетом для визволення від большевизму; гуртує вчених і фахівців — еміґрантів з СССР та досліджує актуальні проблеми совєтознавства. І. д. в. СССР видає наукові праці, монографії, журн. й бюлетені (місячник „Bulletin", чвертьрічник «Вестник», чвертьрічник „Sowjetstudien" й ін.) різними мовами, насамперед рос. і англ., має бібліотеку, влаштовує наук. з'їзди і конференції, дає стипендії. Українці входять до складу Ін-ту з 1954 р., в 1954—56 рр. гол. Наук. Ради І. д. в. СССР був Б. Мартос; наук секретарем є М. Міллер, заступником дир. І. Бакало; вид. Ін-ту містять багато українознавчого матеріялу, зокрема в публікаціях: «Український Збірник» (до 1959 р. — 16 тт.), „Ukrainian Review" (до 1958 р. — 8 т.) та кілька монографій (ред. — П. Курінний).

Інститут Дослідів Волині, заснований у 1951 р. з осідком у Вінніпезі (Канада) з метою наук. дослідження Волинської землі; перший гол. Ю. Мулик-Луцик, згодом А. Шумовський, тепер М. Боровський, почесний гол. митр. Никанор Абрамович. І. Д. В. видає неперіодичні зб. «Літопис Волині» (до 1958 вийшло 3 кн.), серію монографій «Волиніяна» й ін.

Інститут Дослідів Національних Справ („Instytut Badań Spraw Narodowościowych") у Варшаві, діяв у 1921—39 рр. з метою досліджень нац. меншин у Польщі; І. Д. Н. С. влаштовував публічні доповіді, фахові семінари, мав свою бібліотеку, видавав праці, насамперед з 1927 цінний чвертьрічник „Sprawy Narodowościowe"; першим дир. був Л. *Васілевський,* з 1927 — С. Папроцький. І.Д.Н.С. присвячував багато уваги дослідам укр. проблематики.

Інститут Економіки АН УРСР, створений в листопаді 1936 на базі відповідних установ Соц.-Екон. Відділу УАН та Ін-ту Нар. Госп-ва Всеукр. Асоціяції Марксо-Ленінських Ін-тів з практичними завданнями «допомоги соц. будівництву». До 1939 І. Е. складався з 2 секторів (пром-сти і сіль. госп-ва) та 2 груп (іст. нар. госп-ва та фінансів). В 1957, після кількох реорганізацій, мав 5 відділів: економіки пром-сти, економіки сіль. госп-ва, розміщення виробництва, іст. нар. госп-ва та політ. економії.

В перші роки існування (1936—38) І. Е. видав лише один пропаґандивний зб. «Радянська Україна за 20 років» (1937). Умови дослідної праці були дуже важкі Першого дир. Ін-ту О. Асаткіна розстріляли у зв'язку з переписом 1937, його наступник В. Теплицький також був заарештований в 1938, але по війні реабілітований. В 1939—41 І. Е., очолений В. Рудницьким, дещо активізував працю. В ньому розроблялися проблеми продуктивности праці в Донбасі, видано «Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины» (1939) та ін. монографії. Більше наук. значення мали праці акад. М. Птухи в царині іст. укр. і рос. статистики й праці акад. К. Воблого в галузі екон. географії України.

По війні праця І. Е. була тісно зв'язана з відбудовою нар. госп-ва УССР. Продовжувано досліди в ділянці продуктивности праці в пром-сті, екон. районування та іст. нар. госп-ва, видано праці: «Екон. географія УРСР» (т. І), «Нар. госп-во УРСР» й ін. Згодом праця І. Е. знову підупала завдяки обмеженим можливостям використання статистичних джерел і пануванню партійного доктринерства, що частково послабло після 1953. З праць цього періоду можна назвати: «Нариси екон. географії УРСР» в 2 тт. (1949—52), «Нариси розвитку нар. госп-ва УРСР» (1949), згодом доповнені і перевидані рос. мовою, «Нариси з іст. екон. думки на Україні» (1956), «Радянська Україна» (1957) й кілька монографій з прикладної, галузевої економіки. Останнім часом досліджуються також питання собівартости, цін, екон. ефективности та теоретичні проблеми політ. економії. І. Е. видає неперіодичні зб. «Наук. Записки», а з 1958 р. двомісячник «Економіка Радянської Ук-

раїни». Публікації І. Е. з'являються здебільшого рос. мовою. Ін-т також веде підготову наук. кадрів.

Протягом останніх 10 років в І. Е. активно працювали такі економісти: В. Бондаренко, Д. Вірник, М. Герасименко, Л. Горелік, Г. Давидов, Л. Корецький, О. Короїд, І. Кутукало, Є. Лазаренко, П. Першин, М. Птуха, А. Радченко, І. Романенко, М. Середенко, М. Хотимченко, П. Хромов, Я. Фейгін, В. Чуїстов, А. Шевченко, Я. Яснопольський (†). Теперішній дир. І. Е. О. Нестеренко. *В. Голубничий*

Інститут ім. митр. А. Шептицького, кат. виховна установа в Саскатуні (Канада) під керівництвом оо. Редемптористів; інтернат для студентів (бл. 100), літні курси українознавства. Ін-т постав 1953 р. і є продовженням бурси Братства Українців Католиків ім. О. Шашкевича, заснованої 1935 р.

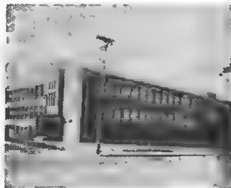
Інститут ім. митр. А. Шептицького в Саскатуні

Інститут ім. П. Могили, правос. виховна установа в Саскатуні, заснована 1916 р. (спочатку як Бурса ім. П. Могили) найдавніша з діючих нині подібних інституцій в Канаді; інтернат для молоді (бл. 100), літні курси українознавства. Деякий час Ін-т мав філію в Вінніпеґу. І. і. П. М. в 1920—30-их рр. був важливим осередком укр. освітнього руху в Канаді.

Інститут Історії Матеріяльної Культури, див. *Інститут Археології Академії Наук УРСР.*

Інститут Історії АН УРСР (до 1950 р. Інститут Історії України АН УРСР), заснований у Києві 1936 р. В 1939—41 рр. існував філіял І. І. у Львові. На поч. війни 1941 р. І. І. евакуйовано до Уфи, де він увійшов як відділ до складу новоствореного Ін-ту Суспільних Наук АН УРСР. Літом 1942 р. організовано Ін-т Іст. і Археології України, який після повороту до Києва 1 липня 1944 поділено на дві окремі установи — Ін-т Історії України та Ін-т Археології. У 1950 р. Ін-т Іст. України АН УРСР перетворено на І. І. АН УРСР. Ін-т має (1958) такі відділи: іст. феодалізму (керівник В. Голобуцький), іст. капіталізму (Ф. Лось), іст. радянського суспільства (М. Супруненко), іст. країн «нар. демократії» (Ф. Шевченко), археографії (М. Рубач), заг. історії. Дир. І. І. — О. Касименко, заступник дир. по наук. частині — І. Гуржій.

Від поч. існування діяльність І. І. підпорядкована вимогам больш. партії і режиму, дослідники змушені керуватися у своїх працях методологією та фразеологією марксизму-ленінізму.

У довоєнний період виходили друком за ред. тодішнього дир. І. І. С. Бєлоусова «Нариси з іст. України» (у 1937—40 рр. появилися випуски 1—4 і 8 К. Гуслистого, М. Петровського та Ф. Ястребова, в 1944 р. випуск 11 — Ф. Лося), в яких епоха Київ. держави трактувалася як спільний період історії рос., укр. і білор. народів і багато уваги присвячувалося іст. зв'язкам України з Росією, зокрема в період 1648—54. З ін. видань І. І. в 1939—41 рр. з'явилася «Історія України в документах і матеріялах» (т. І і III), монографія С. Юшкова «Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (1939), зб. «Полтавська битва» (1940) і «Західня Україна» (1940) та ін.

Передвоєнні київ. вид. І. І., і зокрема «Історія України. Короткий курс», що вийшов за гол. ред. С. Бєлоусова (1940), як також видані в Уфі «Нарис історії України» за ред. К. Гуслистого, Л. Славіна та Ф. Ястребова (1942; пізніше перевиданий у Канаді) і перший том підручника «Історія України» С. Юшкова, Л. Славіна, М. Петровського та К. Гуслистого (1943) були після закінчення війни засуджені постановою ЦК КП(б)У про роботу І. І. 1947 р. за «серйозні помилки», м. ін. за те, що в основу періодизації згаданих вид. покладено не «марксистсько-ленінське вчення про соц.-екон. формації», а «зовнішньо-політ. моменти», що іст. укр. народу розглядалася відірвано від іст. ін. народів СССР, а автори «недостатньо показували велику проґресивну ролю рос. держави».

Після згаданої постанови ЦК КП(б)У 1947 р. вид. діяльність І. І. значно послабла. За вісім років (1947—54) вийшло всього три томи вид., розпочатого в Уфі 1943 р., «Наукові записки». З повоєнних публікацій 1940-их рр. слід згадати зб. документів «Україна перед визвольною війною 1648—54», за ред. М. Петровського та К. Гуслистого (1946), «Устим Кармалюк» за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова (1948) і «Селянські рухи на Буковині в 40-их рр. XIX ст.», складену Ф. Шевченком (1949). У 1950-их рр., і зокрема після смерти Сталіна (1953), вид. діяльність І. І. пожвавилася. 1953 видано перший том курсу «Історія Укр. РСР», за гол. ред. О. Касименка (другий том за гол. ред. М. Супруненка вийшов 1958), написаний повністю з позицій тогочасної партійної лінії; обидва томи видано також у рос. перекладі. У 1954 р., у зв'язку з 300-літтям переходу України під протекцію моск. царя, вийшли різного роду вид., в тому ч. зб. «Визвольна війна 1648—54 рр. і возз'єднання України з Росією»

(теж рос. мовою) та спільно з Ін-том Слов'янознавства АН СССР видано зб. ст. «Воссоединение Украины с Россией 1654—1954». Всі вони базуються на проголошених ЦК КПСС «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією». Разом з Ін-том Іст. АН СССР І. І. опублікував зб. документів і матеріялів «Воссоединение Украины с Россией» у трьох томах за ред. П. Гудзенка, О. Касименка, О. Новосельського, А. Сидорова, Л. Черепніна та Ф. Шевченка (1954). З окремих досліджень доби Хмельниччини видано студію О. Компана «Участь міського населення у визвольній війні укр. народу 1648—1654 рр.» (1954), монографію О. Касименка «Російсько-укр. взаємовідносини 1648— поч. 1651 р.» (1955) та ін. З приводу 50-річчя революції 1905 р. вийшов, виданий І. І. спільно з Архівним Управлінням УРСР та Центр. Держ. Іст. Архівом УРСР, зб. документів і матеріялів «Революция 1905—1907 гг. на Украине» у двох томах (1955, відповідальний ред. Ф. Лось); І. І. та Держполітвидав УССР опублікували монографію Ф. Лося «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст.» (1955), з нагоди 40-ліття Жовтневої революції разом з Архівним Управлінням УРСР — зб. документів і матеріялів «Робітничий контроль і націоналізація пром-сти на Україні, березень 1917—березень 1921 рр.», за ред. П. Гудзенка та ін. (1951), «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни 1919—1920» за ред. М. Рубача (відповідальний ред.) та ін. (1957) й ін. Появилася низка публікацій з іст. пореволюційної України, напр., С. Белоусова «Возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. радянській державі» (1951, кн. перевидана в перекладі Словацькою Академією Наук, 1953), Г. Шевчука «Боротьба трудящих радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р.» (1956) та ін. В 1955—58 рр. вийшли томи 6—12 «Наукових записок» (відповідальний ред. О. Касименко). Починаючи з 1957 публікується двомісячник *«Український Історичний Журнал»* (відповідальний ред. — Ф. Шевченко), орган І. І. та Ін-ту Іст. партії ЦК КП України — філіялу Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПСС.

У перших річниках «Укр. Іст. Журналу», як і в ін. виданнях І. І. 1950-их рр., тематика обмежена майже виключно (за винятком публікацій, зв'язаних з «возз'єднанням» України з Росією) періодом другої пол. 19 і, гол. ч., першої пол. 20 в. (іст. робітничого руху та соціял-дем. орг-цій на Україні, революція 1905—07 рр., столипінська реакція та рев. піднесення 1910—14 рр., Жовтнева революція і роки гром. війни на Україні, «вітчизняна війна», об'єднання укр. земель в УССР тощо), при чому дослідження ведеться за «ленінським принципом партійности в іст. науці». *Л. Соневицький*

Інститут Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, заснований 1926 р. у Харкові як н.-д. установа з гол. завданням дослідження творчости Т. Шевченка й іст. укр. літератури в цілому. Проєкт орг-ції такого ін-ту при УАН у Києві подав С. Єфремов, але створено його при Нар. Комісаріяті Освіти, а керували ним партійні літератори: С. Пилипенко (дир. ін-ту), В. Коряк, А. Річицький, тільки формально на чолі його стояв Д. Багалій (вчений секретар Я. Айзеншток). До кін. 1920-их рр. у працях І.Л.Ш. і в його органі (річник «Шевченко», I—II, 1928—30) брали участь і С. Єфремов, О. Дорошкевич, Б. Якубський, П. Филипович, В. Міяковський, В. Державин, В. Петров й ін. У Києві була відкрита філія І.Л.Ш. За перші роки його існування була проведена значна праця над дослідженням текстів Т. Шевченка (С. Єфремов, М. Плевако, О. Дорошкевич, Я. Айзеншток й ін.), хоч не бракувало й спроб його фальсифікації, яка особливо розгорнулася з поч. 1930-их рр. (зокрема в працях Є. Шабліовського) і завершилася тепер остаточним визначенням Т. Шевченка як «рев.-демократа», послідовника В. Белінського, М. Чернишевського й ін.

У зв'язку з перенесенням столиці України з Харкова до Києва і черговою реорганізацією АН УРСР в середині 1930-их рр. І.Л.Ш. перенесено до Києва і разом з його філією передано до складу АН УРСР під теперішньою назвою. Дир. його був спочатку Є. Шабліовський, потім П. Тичина, з 1939 р. і досі О. *Білецький.* 1941 І.Л.Ш. був евакуйований до Уфи і входив до складу об'єднаного Ін-ту Мови й Літератури АН УРСР, 1944 р. повернувся до Києва.

З цього часу І. Л. Ш. став центром усієї літературознавчої праці в УРСР. Крім вид. 5-томника Т. Шевченка (1939), розпочато ще до війни акад. вид. його творів, з якого 6 тт. уже надруковано, а 7—10 тт., що містять малярську й графічну спадщину, готує до друку Інститут Мистецтвознавства, Фольклору та Етнографії. Низка праць про Шевченка, виданих заходами І.Л.Ш. після війни (Д. Косарик — «Життя і діяльність Т. Г. Шевченка»; І. Пільгук — «Т. Г. Шевченко — основоположник нової укр. літератури» і «Творчість Т. Г. Шевченка і його вплив на розвиток укр. літератури 19 ст.», Є. Ненадкевич — «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання», праці Є. Кирилюка, Є. Шабліовського, О. Білецького, О. Дейча й багато ін.), як і велика кількість сту-

дій про ін. письм., завдяки партійній тенденційності позбавлені великою мірою наукової вартости. Це саме треба сказати й про велику низку праць, що вийшли до 100-річчя з дня народження І. Франка (1956): М. Возняка — «З життя і творчости І. Франка», О. Білецького, І. Басса, О. Кисельова, — «І. Франко. Життя і творчість», П. Колесника — «Син народу. Життя і творчість І. Франка», І. Басса — «І. Франко. Біографія» й багато ін. Маючи великі рукописні фонди (35 814 одиниць розібраних і 8 000 ще не розібраних), І. Л. Ш. видав по війні ряд збірок творів клясиків укр. літератури: В. Стефаника (3 тт., 1949—54), Л. Українки (5 тт., 1951—56), І. Котляревського (2 тт., 1952—53), П. Мирного (5 тт., 1954—55), М. Вовчка (6 тт., 1955—56), І. Франка (20 тт., 1950—56) і багатьох готує до друку. Добір творів (іноді зфальшованих) і коментарі так само тенденційні.

В І. Л. Ш. зосереджена праця над виданням заг. курсів іст. укр. літератури. 1941 р. почала друкуватися «Хрестоматія давньої укр. літератури» О. Білецького (вийшла 1949, 2 вид. 1952), тоді ж був підготований до друку 2-томовий курс іст. укр. літератури (за ред. О. Білецького, С. Маслова і І. Єрьоміна), але поч. війни перервав вид.; «Нарис іст. укр. літератури» (1945) С. Маслова і Є. Кирилюка був гостро критикований за «націоналізм» і вилучений з ужитку. 1954 р. вийшов новий «Нарис іст. укр. літератури» рос. і укр. мовами, що, пристосований до сталінських концепцій укр. культури, цілковито спотворює укр. літ. процес. У цьому ж дусі вийшов і перший том «Історії укр. літератури» (1954) за ред. О. Білецького, М. Бернштейна, М. Ґудзія й ін. 2 том цього вид., присвячений сов. літературі, завдяки тому, що зовсім збіднював сов. літературу замовчуванням великої кількости заборонених письм., був вилучений з ужитку і поновно (дещо поширений) вийшов 1957 р. Найбільша з запланованих тепер праць І. Л. Ш. — вид. 10-томової «Історії укр. літератури», що має бути здійснене до 1966 р.

І. Л. Ш. складається тепер з відділів: давньої, дожовтневої, радянської, рос. літератури, літератури слов. країн нар. демократії, шевченкознавства, теорії літератури, відділу рукописів. Нещодавно засновано відділ франкознавства, що склав проспект повного зібрання творів І. Франка. В І. Л. Ш. працюють кількадесят наук. співр. і готуються кадри літературознавців через ін-т аспірантури. Видатніші з співробітників останнього часу: О. Білецький, М. Ґудзій, С. Маслов († 1957), О. Дорошкевич († 1946), А. Шамрай († 1952), Є. Кирилюк, Н. Крутікова, С. Крижанівський, Л. Новиченко, Д. Косарик й ін.

Орган І. Л. Ш. — «*Радянське літературознавство*» (1938—40 вийшло 6 випусків), поновлене 1957 як двомісячник.

Література: А й з е н ш т о к Я. Орг-ція шевченкознавства. Шевченко, I. X. 1928; Б і л е ц ь к и й О. Укр. літературознавство за сорок років. 1917—57; Історія укр. літератури, II. К. 1957.

І. Кошелівець

Інститут Маркса-Енґельса-Леніна, вища партійна н.-д. установа в УССР, постала 1939 на місці ліквідованої 1936 *Всеукр. Асоціяції Марксо-Ленінських Ін-тів* (ВУАМЛІН), як Укр. філіял Ін-ту Маркса-Енґельса-Леніна при ЦК ВКП(б); завдання — перекладати на укр. мову клясиків марксизму й досліджувати іст. КП(б)У; дир. Й. Лисенко. 1940 вийшов один том «Наук. записок» Ін-ту, після війни переклад повного вид. творів Леніна, Сталіна, з 1956 — також Маркса, Енґельса. В 1956 І. М. Е. Л. перейменований на Ін-т іст. партії при ЦК КПУ — Філіял Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПСС, дир. І. Назаренко. З 1958 видає разом з Ін-том іст. АН УРСР «Укр. Іст. Журнал» (див. також *Марксизм).*

Інститут Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР у Києві, н.-д. установа, створена в 1944 р. на базі Ін-ту Укр. Фолкльору (1936—41, керівники А. Хвиля, Ю. Соколов, В. Петров) і пізнішого Ін-ту Нар. Творчости та Мистецтва (1942—44) й ін. установ, які в свою чергу були створені після розгрому етногр. і мистецтвознавчих установ ВУАН в 1933—36 рр.: *Етногр. Комісії,* Музею Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, Кабінету Примітивної культури та Кабінету муз. фолкльору. Ці інституції видавали свої «Записки», «Збірники» й наук. журн. (*«Етнографічний Вісник», «Укр. Фолкльор»,* «Образотворче Мистецтво» 1937—40, «Нар. Творчість» 1937—41). Дир. І. М. Ф. Е. був П. Тичина, з 1957 — М. Рильський. Ін-т з 1947 р. має право приймати кандидатські дисертації. Праці І. М. Ф. Е. зосереджені у відділах словесного фолкльору, музики й муз. фолкльору, образотворчого мистецтва, рукописних фондів і лябораторії звукозапису. В 1945—49 рр. Ін-т мав свій відділ у Львові з фолкльорною групою, яка 1949—51 працювала при Львівському етногр. музеї, а з 1951 працює в складі Ін-ту Суспільних наук АН УРСР у Львові. Основна увага в працях І. М. Ф. Е. спрямована на сов. тематику, на дальшому пляні — вивчення нар. творчости дорев. періоду. Вивченню образотворчої, театральної та муз. нар. творчости донедавна приділялося менше уваги.

І. М. Ф. Е. провів ряд наук. експедицій. Частину зібраних матеріялів опубліковано м. ін. в 3 зб. «Матеріялів» Укр. Держ. Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові. В І. М. Ф. Е. зберігаються великі фонди записів нар. творчости та матеріялів з питань етнографії, почавши з кін. 18 в. до останніх років, які частково використовуються в друкованих працях. Останнім часом І. М. Ф. Е. видав кілька монографій, м. ін. про М. Лисенка, думки про театр П. Саксаганського, зб. нар. казок, приповідок, «Укр. нар. пісні» (2 тт., 1956), «Нариси з іст. укр. радянської музики» (1 випуск, 1957, «Укр. нар. ліричні пісні» (1958), «Укр. нар. поетична творчість» (2 тт., 1958) й ін. З 1951 видаються неперіодично наук. записки «Нар. творчість та етнографія», а з 1957 під тією ж назвою журн. за ред. М. Рильського (Див. також *Етнографія*).

Інститут Мовознавства АН УРСР (з 1945 ім. О. Потебні) в Києві, постав 1931 р. у висліді ліквідації давніших мовознавчих інституцій Іст.-Філол. Відділу УАН. Їх ліквідація й зформування натомість І. М. були пов'язані з русифікаторським курсом в УССР, з розгромом українознавчих та взагалі гуманістичних наук, з фізичною ліквідацією та репресіями діячів укр. науки, з різким обмеженням дослідницької й наук.-публікаційної діяльности. Свою працю під проводом дир. Н. Кагановича І. М. розпочав неперебірливою критикою репресованих попередніх керівників і виданням (1934—36) відповідно зрусифікованих термінологічних бюлетенів і словників, замість давніших, виготовлених *Ін-том Укр. Наук. Мови*, та видав заг. рос.-укр. словник за ред. С. Василевського (1937). Від 1934 р. І. М. випускав свій неперіодичний ж. «Мовознавство», здебільша з нефаховими погромницькими статтями (до 1939 р. — 14 чч.); від 1941 р., після арешту Кагановича (1937), директорства М. Калиновича (до 1941) і призначення дир. Л. Булаховського, його заміняє нова серія «Наук. записки. Мовознавство», неперіодичні, з перервою 1941—46 рр. (до 1958 р. 14 тт.); статті рос. авторів друковані тут уже по-рос. В 1941—44 рр. евакуйовані з Києва співр. І. М. входили як «Відділ мови» до складу об'єднаного Ін-ту Мови й Літератури АН УРСР (в Уфі), що видавав свої «Наук. Записки» (2 тт. до 1946 р.). Організований 1940 р. львівський філіял І. М. відновив свою діяльність 1945 р. як відділ Ін-ту Суспільних Наук Львівського філіялу АН УРСР (під керівництвом І. Свєнціцького, з 1956 р. Л. Гумецької) з неперіодичною публікацією «Дослідження з мови й літератури» (2 тт. до 1958 р.). Реорганізований І. М. поділяється нині на відділи: укр. мови (опрацьовує граматику сучасної літ. мови та історію літ. мови), словниковий (складає й переробляє укр.-рос. словники, також — шкільні англ., нім. та франц., опрацьовує словники укр. мови: іст., тлумачний, синонімний, мови окремих письменників, напр., Т. Шевченка), діялектологічний (збирає матеріял до діялектологічного атласу укр. мови в УССР, веде топономастичні студії УССР) та заг. мовознавства (малоактивний). Львівський відділ мовознавства опрацьовує поль.-укр. словник. Керівник І. М. і гол. ред. «Мовознавства» Л. Булаховський. Свої робочі пляни І. М. докладно підпорядковує плянам рос. І. М. АН СССР у Москві. Вид. діяльність І. М. дещо посилилася з 1950-их рр.: діялектологічний відділ став випускати «Діялектологічний бюлетень» за ред. В. Ільїна (з 1950 р. — 6 випусків), словниковий відділ — з 1951 р. «Лексикографічний бюлетень» за ред. І. Кириченка (досі 6 випусків), «Курс сучасної укр. літ. мови» 2 тт. за ред. Л. Булаховського (1951), зб. статтів «Полтавсько-київський діялект — основа укр. нац. мови» (1954), «Питання походження укр. мови» Л. Булаховського (1956), «Іст. граматика укр. мови» (1957), «Нарис з історії укр. мови» П. Плюща (1938), «Нарис словотворчої системи укр. актової мови XIV—XV ст.» Л. Гумецької (1958) та деякі чисто пропагандивні видання.

О. Горбач

Інститут Народної Творчости у Львові, під керівництвом о. С. Сапруна, в рамках УЦК, діяв у 1941—44 рр. І. Н. Т. організував сіль. і містечкові хори та театральні гуртки. Заходами І. Н. Т. відбувся 1942 р., у століття народження М. Лисенка, конкурс з участю 27 хорів.

Інститут Суспільних Наук АН УРСР у Львові, створений 1951 і входить до складу Відділу суспільних наук АН УРСР, має різні відділи: історії, археології, мови, літератури, фолкльору, етнографії, економіки й ін. І. С. Н. вивчає насамперед проблематику Зах. України, багато ваги приділяє питанням «рев.-визвольної боротьби і соц. будівництва на Зах.-Укр. Землях та розвитку соц. реалізму в творчості зах.-укр. сов. письм.» І. С. Н. має бібліотеку, видає неперіодично «Наукові Записки», поодинокі відділи ведуть семінари, які об'єднують всіх науковців Львова даної галузі науки, досліди в терені тощо. Дир. І. С. Н. — І. Крип'якевич.

Інститут Української Наукової Мови (ІУНМ), створено при ВУАН 1921 р. на базі Термінологічної комісії при УНТК і Правописно-термінологічної комісії при Іст.-філол. відділі УВАН (див. *Терміно-*

логія). ІУНМ мав відділи — правничий (керівник І. Черкаський), природничий (П. Тутковський, Х. Полонський), техн. (К. Туркало), сіль.-госп. (К. Осьмак), екон. (Г. Кривченко), гол. був А. Кримський, секретарем М. Любинський, з 1925 П. Холодний, що згодом став керівником ІУНМ. Найбільший розвиток ІУНМ припадає на 1925—28 рр.; в той час він мав до 25 працівників. ІУНМ видав в 1923—28 рр. такі термінологічні словники: хем. — О. Курило, геол. — П. Тутковського, матем. — Ф. Калиновича (2 частини), анатомічний, зоол. (3 частини) — М. Шарлеманя, К. Татарка, І. Щоголева, С. Паночіні, ботан., пед. — П. Горецького, мануфактурний — Ф. Лоханька, природничий — Х. Полонського, комунального госп-ва — К. Туркала й В. Фаворського, електротехн. — І. Шелудька, заг.-техн. — Шелудька й Т. Садовського, рос.-укр. словник військ. термінології — С. та О. Якубського й ін., а також кілька чисел «Вісника» ІУНМ й інструкцію до збирання термінологічного матеріялу. У зв'язку з процесом СВУ заарештовано 8 співр. ІУНМ, а попередню працю схарактеризовано як націоналістично-шкідницьку. Словники, видані після цього, стояли вже на нижчому рівні. З 1931 р., в зв'язку із заснуванням *Ін-ту Мовознавства* при АН УРСР, останньому передано й вид. термінологічних матеріялів.

К. Туркало

Інститути, фахові або спеціяльні вищі школи в УССР з 4—6 рр. навчання. До 1918 р. існували на Україні 12 ін-тів; після ліквідації ун-тів 1920 р. і спеціялізації високого шкільництва їх ч. значно збільшилося, при чому характер і назви поодиноких родів І. зазнавали постійних змін. 1956 було в УССР 125 ін-тів. Докладніше див. *Високі школи, Педагогічна освіта, Сіль.-госп. освіта, Мед. освіта, Правнича освіта, Екон. освіта, Торг. освіта, Ветеринарія, Музична освіта, Театральна освіта, Техн. освіта, Фізкультури Інститути, Чужих Мов Інститути* й ін. Див. також окремі найважливіші І.

Інститути Академії Наук УРСР, н.-д. установи, в яких нині зосереджується праця АН УРСР. Число ін-тів — 44 в 5 відділах АН УРСР: Відділ Суспільних Наук — 8 ін-тів: Ін-т Філософії, *Ін-т Економіки, Ін-т Археології, Ін-т Історії* (орган «Укр. іст. журнал»), *Ін-т Літератури ім. Т. Шевченка* (орган «Радянське літературознавство»), *Ін-т Мовознавства ім. О. Потебні* (орган «Мовознавство»), *Ін-т Мистецтва, Фольклору та Етнографії* (орган «Народна творчість та етнографія») і *Ін-т Суспільних Наук*; Відділ Біологічних Наук — 6 ін-тів: Ін-т Ботаніки (орган «Укр. ботан. журнал»), Ін-т Гідробіології, Ін-т Зоології, Ін-т Мікробіології ім. Д. Заболотного (орган «Мікробіологічний журнал»), Ін-т Біохемії (орган «Укр. біохем. журнал»), Ін-т Фізіології ім. О. Богомольця (орган «Фізіологічний журнал»); Відділ Фіз.-Матем. Наук — 4 ін-ти: Ін-т Математики (орган «Украинский математический журнал»), Ін-т Фізики, Ін-т Металофізики, Ін-т Радіофізики і Електротоніки; Відділ Хем. і Геол. Наук — 5 ін-тів: Ін-т Заг. та Неорганічної Хемії, Ін-т Органічної Хемії (орган «Украинский химический журнал»), Ін-т Геол. Наук (орган «Геол. журнал»), Ін-т Геології Корисних Копалин, Ін-т Мінеральних Ресурсів; Відділ Технічних Наук — 11 ін-тів: Ін-т Гідрології і Гідротехніки, Ін-т Будів. Механіки (орган «Прикладна механіка»), Ін-т Електрозварювання ім. Є. Патона (орган «Автоматическая сварка»), Ін-т Машинознавства і Автоматики, Ін-т Гірничої Справи ім. М. Федорова, Ін-т Чорної Металюрґії, Ін-т Електромеханіки (орган «Автоматика»), Ін-т Теплоенерґетики, Ін-т Використання Газу в комунальному госп-ві й пром-сті, Ін-т Металокераміки і спеціяльних сплавів, Ін-т Машинознавства. Див. також *Укр. Академія Наук* і статті з окремих ділянок науки, як *Біологія, Ботаніка, Геологія, Зоологія, Математика, Техніка, Фізика, Філософія, Хемія* й ін.

Інститути Благородних Дівиць, див. *Жіноча освіта.*

Інститути Народної Освіти (ІНО), високі школи в УССР, створені на поч. 1920-их рр. після ліквідації ун-тів (1920) на базі їх фіз.-матем.-природничих й іст.-філол. фак. та учительських ін-тів з метою готування учителів до заг.-осв. і проф. шкіл; ІНО ділилися на факультети соц. виховання і проф. освіти з різними відділами: фіз.-матем., фіз.-хем., біол., геогр., історії, мови й літератури тощо. Час навчання 4—5 років. 1929 р. в УССР було 12 ІНО (в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському, Ніжені, Полтаві, Кам'янці Подільському, Житомирі, Миколаєві, Херсоні, Чернігові, Луганському) з 6 200 студентами, серед яких українці становили 65%. Більшість ІНО видавало свої «Записки». Після відновлення ун-тів ІНО були ліквідовані, а їхні функції перебрали ун-ти й *Педагогічні Інститути.* Див. також *Високі Школи.*

Інститути Фізкультури, див. *Фізкультури Інститути.*

Інститути Чужих (іноземних) **Мов,** див. *Чужих мов інститути.*

Інструменталь, орудний відмінок, має в укр. мові різноманітні синтаксичні функції; з первісної соціятивної (виражати особу, з якою разом виконується

якась дія: йти з батьком) розвинулися в придієслівному вжитку (і при відповідних віддієслівних іменниках, прикметниках) функції знаряддя дії, дійової особи в пасивних конструкціях, способу дії і порівняння (літати орлом), причини дії, обмеження прикмети (молодий літами), місця й часу (йти дорогою, днями просиджувати). Із функції способу дії та порівняння розвинувся в 15—17 вв. (перші прояви вже в 11—12 в.) присудковий І., зокрема при зв'язці *був, буде* (був козаком), замінюючи тут присудковий номінатив (був козак). Закінчення І. — в іменниках чоловічого і сер. роду -ом (-ем), жін. роду на голосний -ою (-ею), на приголосний -ю, в множині -ами, дуже рідко -ьми, -има.

Інструментальна музика, призначена для виконування на муз. інструментах: сольова (з акомпаньяментом або без), камерна (ансамблева) і оркестрова. На Україні І. м. розвинулася з кін. 18 в. (Д. Бортнянський), існування численних капель призвело до постання оркестрових творів (симфонія М. Овсянико-Куликовського 1809), з кін. 19 в. помітні фортепіянові твори М. Лисенка. На поч. 20 в. постали інструментальні твори В. Барвінського, С. Людкевича, згодом Л. Ревуцького, В. Косенка, Б. Лятошинського. В сучасних укр. композиторів І. м. посідає панівне місце.

Інтарсія, «викладанка», дерев'яна відполірована інкрустація різнокольоровими породами дерева, поширена в другій пол. 18 в. на Зах. Україні в оздобі меблів, посуду, муз. інструментів, предметів рел. культу і т. д.; з 19 в. гол. в мист. дерев'яному виробництві на Гуцульщині. В гуцульському різьбарстві вперше застосував І. В. Девдюк з Старого Косова. З 1945, побіч традиційної нар., перев. геометричної орнаментики, застосовано І. як гол. спосіб у пропаґандивних тематичних сов. сюжетах.

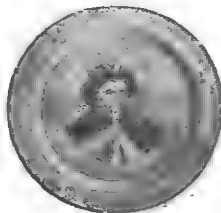
Тарілка з портретом Б. Хмельницького (робота М. Тимченка)

Інтеліґенція (від латинського intelligere — розуміти), як психологічне поняття охоплює духові функції, які не належать до категорії почувальних і вольових явищ; вона обіймає всі пізнавальні функції від відчування і сприймання аж до логічного мислення. У вужчому окресленні під І. розуміємо здібність розуму (інтелекту) схоплювати логічні зв'язки між думками та причинові — між подіями. До цього зближене і популярне поняття І., що означає вміння знаходити відповідні засоби для бажаних цілей, знання зв'язків між фактами і подіями. Як І. визначається також здібність пристосуватись до обставин, де самих тільки інстинктів і звичок, здобутих досвідом, не вистачає. В найширшому соціологічному розумінні І. це верства людей з виробленою І. в психологічному значенні. Коли під клясовим поділом суспільства розуміти вертикальний його поділ, себто залежно від того, яке місце займають окремі люди й їх групи в соц.-екон. порядку життя, тоді це найширше поняття І. означало б у горизонтальному розрізі, найвищу верству освічених людей усіх кляс: землевласників, буржуазії, селянства, робітництва.

У вужчому, нині особливо актуальному розумінні термін І. схоплює сукупність осіб, які на основі освіти, знання, орієнтації, отже на основі І. в психологічному сенсі, а не на основі традиції чи соц.-екон. становища здобувають вирішальний вплив на всі, не тільки духові, ділянки життя, отже здобувають владу в державі. Цей процес серед щораз складніших умов сучасної цивілізації, яка вимагає всюди теоретичного знання і не може спиратись тільки на досвід поколінь, відбувається еволюційно в усьому світі. В молодших суспільствах, зокрема там, де природний розвиток спинявся або викривлювався старим режимом (напр., царська Росія) або чужою окупацією (напр., Україна), цей процес росту впливу і переймання влади І. відбувається більш революційно. Сх.-евр., зокрема укр. революція 1917 р. була ведена й опанована І. Прийнятий ком. теорією поділ на робітництво, селянство і трудову І. затемнює фактичний стан. Подібно сучасним протиколоніяльним революціям (яскравий приклад арабського світу) надає динаміки молода І. тих народів.

І. в соціологічному розумінні, себто І. як сукупність людей, які передусім або виключно на основі освіти, знання й їх пристосування, а не на основі традиції чи соц.-екон. становища здобувають вирішальний вплив на життя суспільства, стала провідною верствою укр. історії 19 і 20 вв.

На землях, що належали до Рос. Імперії, І. різноманітна за своїм соц. походженням. В ній представлені міські групи, нащадки попередньої, панівної, старшинсько-дворянської верстви, виходці з селянства і робітництва. З цього погляду символічне значення має поява і місце Т. Шевченка в новій укр. історії. На землях, що перебували під австро-угор. пануванням та нова інтеліґентська верства формувалася спочатку в лоні духовен-

ства і поволі визволялась у духово й соц. самостійну провідну верству. Як для формування світогляду і суспільних настанов сх.-укр. сучасної І. мав вирішальний вплив кріпацький син Шевченко, так модерного обличчя зах.-укр. І. надав сел.-ремісничий син І. Франко.

Першим ідейно-орг. оформленням новочасної укр. І. було *Кирило-Методіївське Братство* (1845) з М. Костомаровим, М. Гулаком, П. Кулішем, а згодом і Шевченком у проводі. Захоплення коз. минулим зв'язувало кирило-методіївців із останніми духовими відгомонами старшинської верстви, найяскравішим виразом яких була *«Історія Русів»* та її ідейне середовище, Новгород-Сіверський гурток кін. 18 і поч. 19 в. Однак швидко виявився контраст: старшинська ідеологія була перейнята своїми клясовими привілеями і спрямована на їх оборону. Новий напрям звертав увагу насамперед на духову творчість народу, на його соц. рухи до рівности і братерства; мрія соц. рівности завершувалась мрією про міжнар. рівність, що мала б здійснитись у слов. федерації, з Україною як її наріжним каменем.

Інтеліґентське покоління 1860-70-их рр. знайшло свої духові й орг. форми в «громадах», гол. в Старій, Київській, та в громадах провінційних міст (див. *Громади*). Центр. постатями цього етапу були вчені історики: В. *Антонович* і М. *Драгоманов*. В ідеології Громади народ залишався далі основним поняттям, але відношення до історії міняється. Місце романтизму займає раціоналістичний позитивізм. Центр духа переходить від поетичного надхнення і мрійницьких візій майбутнього, типових для кирило-методіївців, до критичного розуму, до науки й нар. освіти. Ідеологія Громади виявляє типово інтеліґентські тенденції; з'являється навіть суворий інтеліґентський ценз: чл. може стати тільки людина з вищою освітою.

Реакція часів Олександра III ослабила Громаду і звузила провідницьку ролю І. виключно до справ культури, і то в тісному засягові. Наслідком цього був розрив між політ. орієнтованим Драгомановим, який вів укр. пропаґанду в Европі, і Громадою, а далі прояви нових ідейно-орг. тенденцій молодої І. наступного покоління. Воно на зламі 19 і 20 вв. дало нові, вже суто політ. партійні оформлення (*РУП*, на чолі з Д. Антоновичем, сином Володимира, згодом *УСДРП; Укр. Партія Соціялістів-Революціонерів; Укр. Дем.-Радикльна Партія*, згодом *ТУП; Укр. Нар. Партія*). Всі ці партії залишились і далі типово інтеліґентськими угрупуваннями літераторів, публіцистів, науковців, студентів, земських службовців. Але при слабнучій силі імперії, зокрема після 1905 р., ті провідні гурти могли вже спиратись на ширші бази «Просвіт» і коол. спілок, де створювалась, пізніше в 1917 р. вирішальна на провінції, проміжна верства місц. інтеліґенції чи півінтеліґенції. Т. ч. у тій вже інтеліґентській ієрархії нова провідна верства дозрівала до революції і утворення держави 1917—20 рр.

Під Австро-Угорщиною розвиток мав такі самі риси. 1830-і рр. (*«Руська Трійця», «Русалка Дністровая»*) і 1840-і рр. (*Весна народів, Гол. Руська Рада*) дали перше духово-політ. оформлення провідної верстви. В соц. відношенні це здебільша духовенство; дальший процес формування І. відбувався під знаком спочатку повільної, а в 1890-их рр. радикальнішої еманципації модерної, світської інтеліґентської провідної верстви; на поч. 20 в. ця еманципація завершується. Одночасно відбувалась еволюція суспільно-політ. ідеології зах.-укр. І. Ідеї 1848 р. (українці Галичини, Буковини, Закарпаття — це частина 15 млн укр. народу; вони льояльні до Австрії і вимагають окремого коронного укр. краю в її межах) розроблюються у виразніший політ. світогляд *народовецтва* в боротьбі проти наступу насамперед поляків, далі проти сил клерикального консерватизму, політ.-культ. москвофільства і австро-поль. угодовства. Останнє десятиріччя 19 в. приносить усі гал. оформлення, що в них тривала і боролась інтеліґентська провідна верства Укр. Зах. Земель до 1918 р. (*Укр. Радикальна Партія, Укр. Нац.-Дем. Партія, Укр. Соц.-Дем. Партія*). Ці партії втягли у свої ряди різні кляси суспільства: міські (ремісників, службовців і пролетаріят) та — гол. селянство.

І. винесла на своїх плечах укр. революцію і будування укр. новітньої держави. Зв'язана органічно й інтересами з нар. масами, вона знайшла серед них підтримку своїх суспільно-політ. ідей. І. була рушієм і фактичним керівником організованого робітництва і сел. стихії та ідейно визначувала всі прояви революції. Типовими представниками цього інтеліґентського проводу були і учений М. *Грушевський*, і письм. В. *Винниченко*, і публіцист С. *Петлюра*.

Упадок укр. нац. державности 1920 р. викликав природну в таких іст. ситуаціях реакцію проти дотогочасного інтеліґентського проводу. Та реакція виявилась в обох вищезгаданих аспектах І.: психологічному і соціологічному. Це була реакція проти переоцінки розуму і його творів — різних систем, програм, що намагались охопити ірраціональне життя почувань і передусім вольових поривань

та не давали вільно розгортатись первісним стихійним силам (іраціоналізм, волюнтаризм, зокрема в писаннях Д. *Донцова* і в ідеології *націоналізму*); з другого боку, це була реакція взагалі проти проводу І. в суспільстві й державі. За І. мали б залишитися тільки провідні духові функції і допоміжна роля в держ. і госп. орг-ції суспільства, яку провести можуть тільки кляси, що мають у розпорядженні засоби продукції й війни (клясократична доктрина В. *Липинського*, прийнята гетьманським рухом). Все ж ті теорії й рухи не спинили дальшого іст. розвитку, що в укр. світі та взагалі у світі щораз більше висуває І. на провідні місця. Врешті, нині й іраціоналістичний волюнтаризм, і навіть клясократична ідеологія репрезентовані в укр. суспільстві знову ж І. Провід леґально орг. життя Укр. Зах. Земель залишався між двома світовими війнами в руках І., яка під дещо зміненими назвами продовжувала традиційні нац.-дем., радикальні й соц. форми. Так само окупаційний ком. режим при всьому підкреслюванні влади пролетаріяту і селянства, не вніс змін у цей заг. розвиток. Провідною верствою на сучасній Україні є партійно-бюрократична І. апаратчиків, що в останній інстанції підлягає знову ж московсько-партійно-бюрократичній І. Поруч із панівною партійно-бюрократичною І., в УССР є маси культ. і техн. І., неполіт. і часто непартійної, яка не має впливової позиції в сов. суспільно-політ. житті і духові й матеріяльні інтереси якої йдуть урозріз із парт. бюрократією. Це потенційно категорія, що в ній може зформуватися свідомість ролі речника й провідника опору режимові. На еміґрації з 1920-их рр. І. зберігає свою провідну ролю суспільно-політ. життя.

У ретроспективних підсумках можна сказати, що після того, як Україна втратила давніші провідні верстви, коз. старшину, багате й свідоме міщанство, вона в 19 в. почала створювати нову, модерну провідну верству у своїй І., що наростала з усіх соц. кляс. Ідейні й політ. вияви тієї провідної верстви (романтизм, потім раціоналістичний позитивізм, а далі іраціоналістична й клясократична реакції) мають свої паралельні течії в зах. світі. Однак, ці укр. напрями зроджувались, росли і в'янули з іманентних причин укр. життя і не були звич. наслідуванням чи простим перейманням. Так і сучасна криза орг. форм і світоглядові шукання І. це — рівнобіжне явище до залому дотеперішніх духових і політ.-соц. форм світу.

Література: Драгоманов М. Собрание политических сочинений, I—II. Париж 1905—06. М. 1908; Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціялізм. 1879, 2 вид. К. 1914; Грушевський М. На порозі Нової України. К. 1918; Охримович Ю. Розвиток укр. політ. думки. Л. 1922; Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень 1926; Левицький К. Іст. політ. думки гал. українців 1848—1918. I—II. Л. 1926—27; Borschak E. Le mouvement national ukrainien en XIX siècle. Париж 1930; Донцов Д. Маса і провід. Л. 1935; Мазепа І. Підстави нашого відродження. I—II. Новий Ульм 1946—49; Підгайний С. Укр. інтеліґенція на Соловках. Новий Ульм 1946; Шлемкевич М. Загублена укр. людина. Нью-Йорк 1954; Rudnytsky I. L. The intellectual origins of modern Ukraine. Анали УВАН. VI, 3—4. Нью-Йорк 1958.

М. Шлемкевич

Інтерлюдія, див. *Інтермедія.*

Інтермедія, коротка весела сценка, що виконувалася між актами поважної п'єси. Вперше І. з'явилася в Англії в 15 в. (у п'єсі Г. Медволла). Перші укр. І. є в поль. драмі Я. *Ґаватовича* про смерть Івана Христителя (1616). І. не зв'язані змістом з п'єсами, в які їх вставляли, іноді й писали їх ін. автори. Це перев. мандрівні анекдоти, дієві особи в яких не схарактеризовані ближче: козак, селянин, чужинці-цигани, поляки, жиди, москалі, «литвини» (білоруси), тому мова І. часто мішана, але укр. дієві особи говорять чистою укр. мовою. Майстром укр. І. був М. *Довгалевський*, що додав по 5 І. до своїх драм (1736—37). 5 І. додано до драми Ю. *Кониського* (1747), є вони в п'єсі «Стефанотокос» (автор українець, але драма виставлена в Новгороді). Є відомості про ін. загублені І. Вплив І. помітний на творах І. *Некрашевина*, на вертепі, гумористичних віршах 18 в. та на поч. укр. комедії. Про І. у М. Возняка: «Початки укр. комедії» (1919, 2 вид. Нью-Йорк 1955). Там же й вибір текстів. Д. Ч.

Інтернаціонал, назва міжнар. об'єднань соц. і ком. рухів. Перший І. (1864—72) діяв під значним впливом К. Маркса. 1889 утворено Другий І., що об'єднував перев. соц.-марксистські і реформістські партії, а також ін. ліві течії. В 1919 Другий І. відмежувався від большевизму і гостро виступив проти Сов. Росії; з того часу в ньому гуртувалися здебільша праві соц. партії в противагу до заснованого в Москві Третього І. Між обома останніми існував $2^1/_2$ І., складений з соц. центристських груп (1921—23), що згодом об'єднався з Другим І. в Соц. Трудовий І. Укр. соц. і ком. групи перебували у зв'язку з Другим і $2^1/_2$ І. (див. *Соціялістичний Трудовий Інтернаціонал*) та з Третім І., т. зв. Комінтерном (див. *Комуністичний Інтернаціонал*).

Інтернаціоналізм, ідеологічна і суспільно-політ. течія, яка відстоює концепцію співпраці вільних і рівноправних спільнот. І. виходить із принципу, що нація і нац. приналежність не можуть бути виключними чинниками у розвитку су-

спільних взаємин; він ставить ідею міжнац. співпраці й солідарности понад нац. інтерес. В сучасному ідеологічно-політ. оформленні концепція І. виникла паралельно з дем. і ліберальними ідеями франц. революції, хоч деякі його елементи існували в універсалістичному вченні Кат. Церкви вже за середньовіччя та в теоріях окремих філософів. Зокрема із зародженням соціялізму та лівих рев. течій (анархізм, синдикалізм тощо) з пол. 19 в. почали І. обґрунтовувати теоретично (К. Маркс, Ф. Енґельс, П. Прудон, К. Кавтський, Р. Люксембурґ й ін.). Течія І. знайшла орг. оформлення в соц. міжнар. формаціях, що відомі з кін. 19 в. п. н. інтернаціоналів (див. *Інтернаціонал*). Від І. як насамперед політ. течії і програми слід розрізняти космополітизм як світоглядову настанову і філософський погляд, який заперечує фактор нації і нац. держави.

На Україні ідеї І. знайшли перший відгомін після франц. революції в гуртках укр. масонів та в укр. вітці декабристського руху (див. *Декабристи*). Укр. слов'янофільство, а зокрема діячі *Кирило-Методіївського Братства* ставили наголос на ідеї міжнар. співпраці, рівности і братерства народів. Перше теоретичне обґрунтування укр. аспекту І. дав М. *Драгоманов*, гол. в працях: «Вільна спілка», «Шевченко, українофіли і соціялізм» та «Іст. Польща і великорос. демократія». Він пов'язував свою концепцію І. з ідеєю европеїзму і федералізму; передумовою інтернац. співпраці має бути визнання засади, що «кожна нація має сама собі бути господарем».

Ідея І. мала місце і в політ. мисленні та публіцистиці укр. нац. лівиці кін. 19 і поч. 20 в. (І. Франко, М. Павлик, С. Подолинський). Укр. соц. партії (*УСДРП, УПСР, УСДП, Укр. Радикальна Партія*) бачили в І. одну з важливіших можливостей укр. політики. Одна з течій в УПСР в 1918—19 рр. прямо прийняла назву *«інтернаціоналістів»*. Також в укр. ліберальних партіях (Укр. Нац. Дем. Партія, УПСФ, УНДО) частково прищепилася концепція ліберального І.

Програма і пропаґанда ідей І. відограли значну ролю в ком. русі, зокрема І. набув різної інтерпретації і практичного застосування у взаєминах між рос. і укр. комуністами. В боротьбі з рос. централізмом в підсов. умовах укр. комуністи, згуртовані в Укр. Ком. Партії — боротьбістів та УКП (укапісти), спиралися на програму І. як важливий арґумент проти рос. переваги в СССР і великодерж. шовінізму. Рос. большевики з свого боку трактували укр. націонал-комунізм як відступ від І. Ця сама проблема виринула у зв'язку з кризою в Ком. Партії Зах. України в 1926—30 рр., що призвело до втручання *Комуністичного Інтернаціоналу* в Москві. Укр. комуністи згаданих напрямів відстоювали клясичне марксистське розуміння І., себто рівности і солідарности пролет. рухів, до речі, зафіксоване в першій конституції УССР з 1919 р. про творення світової федерації радянських республік, до складу якої мала б увійти й УССР. (Див. також *Марксизм*). Р. М.

Інтернаціоналісти, назва лівої течії УПСР, яка оформилася на поч. 1918 р. На 4 з'їзді партії в травні 1918 І. були в більшості в ЦК і вели свою пропаґанду через нелеґальний орган «Боротьба» (звідси пізніша назва *боротьбістів*). І., в противагу до Укр. Нац. Союзу, як леґальної опозиції до гетьманського уряду, були на становищі рев. опозиції.

Інтернаціонал Свободи, міжнац. політ. орг-ція еміґрантів, створена з ініціятиви українців 1946 в Зах. Німеччині з метою боротьби проти рос.-больш. імперіялізму. З 1952 осідок президії в Римі, а основним тереном діяльности І. С. стала Італія. В І. С. представлені албанці, білоруси, болгари, грузини, китайці, литовці, поляки, румуни, словаки, словінці, хорвати, чехи, угорці й українці (стан з 1958); гол. президії з 1954 — угорець К. Калляї, а ген. секретар українець В. Федорончук (з 1952). І. С. влаштував ряд пропаґандивних маніфестацій, пресових конференцій, висилає меморіяли, утримує контакт з урядовими колами.

Інтернаціональні організації, див. *Міжнародні організації*.

Інтонація, значеннево важлива (релевантна) різниця в перебігу висоти муз. тону при вимові речення або складу. І. речення має в укр. мові важливі функції, як експресивні, так і суто комунікативні. Різниця між оповідним і питальним реченням може виявлятися тільки І. (Він дома. — Він дома?). І. може компенсувати зсуви від звичного порядку слів. Діяпазон інтонаційних контрастів сильніший на сх. України, ніж на зах.

Складові І., що відігравали важливу ролю в праслов. мові, в укр. мові як фонологічний чинник утрачені, імовірно на заранні іст. доби, але їх сліди відбиті в деяких фонетичних явищах: 1) у рефлексації праслов. *or-, *ol-, що при акутовій І. дали ра-, ла-, а при циркумфлексовій ро-, ло- (рало — рокита, ланя — діялектне — лодка); 2) імовірно (теорія Булаховського) в переході о в *і* під новоакутовою інтонацією в повноголосних групах (голова: голівка, але солома: соломка); 3) у переході *є* в *і* під новоакутовою І. (село — сіл, тітка, але клепка). Але найбільші й безперечні сліди давніх інтонацій лишилися відбиті в ви-

гляді пересувів наголосу, хоч первісна ситуація чимало затемнена впливами морфологічних чинників.

Праслов. мова розрізняла на довгих голосних дві давні інтонації, умовно називані акутова і циркумфлексова. Акутова І. постала, імовірно, в наслідок занепаду наявного в праіндоевр. мові ляринґального звука. Пізніше, але ще в праслов. добу з'явилася нова, новоакутова І., в висліді метатонії (переінтонування) давнього циркумфлекса й короткостей, за умов, що ще достатньо не досліджені, але сходять загалом на різного роду зміни в числі звуків і пересуви наголосу в слові. Гол. пересуви місця наголосу укр. мови, що коренятъся в цих інтонаційних стосунках, такі: 1) у 2-складових словах, коли початковий склад був циркумфлексовий або короткий, а другий — акутовий, а наголос первісно падав на початковий склад, цей наголос пересувався на кінцевий акутовий склад (закон де Соссюра-Фортунатова: укр. голова́ — го́лову, земля́ — зе́млю; прошу́, проси́, проси́ти — про́сиш, про́шено супроти вірю, вір, ві́рити — ві́риш, ві́рено; діялектні при смерті, на меду́ й ін.); ці наголосові зміни широко використані в словозміні й словотворі укр. мови, зокрема для протиставлення множини однині, і спричиняються до морфологічної індивідуалізації укр. наголосу супроти рос. і білор. 2) Коли перед початковим наголошеним циркумфлексовим чи коротким складом слова появлявся проклітичний склад (прийменник, префікс), то наголос переходив на цей приставлений склад (закон Шахматова: во́рон — га́й-ворон; го́лову — на́ голову; го́род — при́-город; пізніші аналогічні вирівняння здебільша поусували вислід діяння цього закону; його діяння змішується ще й з давнім словотвірним перекиданням наголосу у словоскладеннях типу: сли́ва — терно́-слив; ного́ — від-но́га). 3) Хронологічно останньою важливою зміною інтонацій у протоукр. говірках була метатонія інтонації циркумфлексової та подекуди й коротостей в новоакутову (укр. го́лову, голова́ми — голі́в; але смере́ка, смере́ками — смере́к), спричинена гол. заником півкоротких голосних ъ, ь у наступних складах, передусім наголошених, — ще, крім родового множини, гол. суфіксальні утворення із -ъкъ, -ъка, -ька, -ько, -ьць, -ънъ, -ьш-ий (соло́дкий — со́лод; у степенюванні прикметників — моло́дший — мо́лод(о) та ін.).

Література: Lehr-Spławiński T. Ślady dawnych różnic intonacyjnych w językach ruskich. Rocznik Slawistyczny, IX, 1918; Булаховський Л. Порівняльно-іст. розвідки в ділянці укр. наголосу. Мовознавство VII, 1936; Сх.-слов. мови як джерело відбудування спільнослов. акцентологічної системи. Мовознавство III—IV. 1947; Акцентологический закон А. А. Шахматова. А. А. Шахматов, Сборник статей и материалов. М.-Л. 1947; Kuryłowicz J. L'accentuation des langues indo-européennes. Kp. 1958. Див. ще ЕУ I, стор. 339. *О. Г.*

Інтранзитивні дієслова (неперехідні), як протиставлення перехідним, дієслова, що не можуть мати після себе об'єкта в знахідному відмінку: ходити, боятися, горювати. Неперехідність в укр. мові морфологічно може бути виявлена постфіксом -ся (мити — митися); в ін. випадках вона має чисто синтаксичний характер.

Інфантерія, див. *Піхота.*

Інфінітив (дійменник), невідмінна дієслівна форма, що не має часу, числа й особи (тому в реченні може заступати підмет, а при наказовій інтонації висловлювати наказ), але має вид; до слова, від якого граматично залежить, прилягає; як об'єкт при дієсловах (крім модальних: могти, сміти...) та при іменах може бути замінений віддієслівним іменником (люблю читати — люблю читання), зокрема в абстрактнішій, наук. мові; проте укр. мова вживає після імен залюбки І., що дає змогу зберігати різноманітніше дієслівне керування (машина плести светери). Тавтологічний І., повторений при особовій формі дієслова, підсилює дію (бачити бачив). І. це первісно скам'яніла форма давального відмінка однини віддієслівного іменника типу с т а т ь, закінчена на -ти (в староукр. і говірках ще на -чи: печи); під впливом змішання з формами супіну на -тъ (вживаної як об'єкт при дієсловах руху на означення мети: посьла къняжитъ «післав княжити») вже в 11 в. появилося закінчення І. -ть, поширене сьогодні в укр. сх. говірках не під наголосом (ходи́ть, але нести́), в літ. мові використовуване лише в поезії.

Інформаційна служба, орг-ція і засоби інформації з різних ділянок життя для внутр. і зовн. вжитку; на Україні розвивалася з ростом укр. нац. руху і залежно від можливостей, які створювали пануючі на укр. землях чужі режими. (Про внутр. І. с. — див. *Преса на Україні*).

Предтечами зовн. І. с. кін. 19 в. можна вважати діячів, що постійно чи тимчасово перебували за кордоном й інформували зах. світ про укр. справи (М. *Драгоманов* і його женевський кружок, гал.-бук. парляментаристи у Відні, І. *Франко* й ін.). В Росії І. с., гол. у Петербурзі, виконували чл. Укр. Громади і Держ. Думи, зокрема М. Костомаров, П. Куліш, Д. Мордовець, О. Лотоцький, П. Стебницький, М. Могилянський, М. Грушевський, О. Саліковський, М. Славінський, С. Петлюра й ін., співпрацюючи в рос. пресі або видаючи власні органи: «Украинский Вестник» у Петербурзі

(1906) і «*Украинская Жизнь*» у Москві (1912—17). В 1902—05 рр. в Женеві, а згодом у Франції інформатором укр. справ був Я. *Федорчук,* в Лондоні В. *Степанківський* і зокрема Г. *Рафалович,* який продовжував свою працю до 1916 р., у Празі О. *Бочковський,* в Софії Людмила *Шишманова-Драгоманова* і її чоловік І. *Шишманов.* Координувати і допомагати І. с. в країнах зах. світу мав Укр. Інформаційний Комітет у Львові (1912—14) під керівництвом Р. Залозецького і А. Жука.

З 1900 до 1920 р. центром систематичної І. с. став Відень. Початок поклав журналіст *Р. Сембратович,* видаючи 1901—02 р. журн. «X-Strahlen», присвячений укр. справам в Австрії й Росії, а 1903—05 «Ruthenische Revue», пізніше, в 1906—16 рр., «Ukrainische Rundschau» (ред. В. Кушнір); В. *Кушнір* заснував також 1907 р. у Відні перше Укр. Пресове Бюро, інформаціями якого користувалася преса Зах. Европи.

Під час першої світової війни І. с. перебрали на себе гол. *Союз Визволення України* і *Головна* (згодом *Загальна*) *Укр. Рада* у Відні; остання видавала тижневики „Ukrainisches Korrespondenzblatt" (1914—16) і „Ukrainische Korrespondenz" (1917—18). СВУ видавав „Ukrainische Nachrichten" (1914—18) у Відні, „La Revue Ukrainienne" (1915—17) в Льозанні і ряд інформативних брошур (11 мовами). У важливій для І. с. невтральній Швайцарії видавав у Льозанні В. Степанківський „L'Ukraine" і неперіодично „The Ukraine" (1915—20); в Берні виходила англ., нім. і франц. мовами „Korrespondenz der Nationalitäten Russlands" (1916—17, ред. Д. Донцов і В. Степанківський). Укр. Пресове Бюро в Берліні, під керівництвом Д. Донцова, видавало „Nachrichten des Ukrainischen Pressebüros" (1914—16) і політ. брошури. В Будапешті закарп. діяч Г. Стрипський видавав, у порозумінні з СВУ, угор. мовою журн. „Ukránia" (1915—16). В ЗДА видали низку інформаційних публікацій Укр. Нар. Комітет і Федерація Українців.

З постанням укр. держави 1917 р. ролю і орг-цію І. с. перебрали на себе держ. установи, зокрема укр. посольства і місії за кордоном. Нормально організована внутр. і зовн. І. с. існувала за гетьманської влади 1918 р. При мін-ві внутр. справ утворено Укр. Телеграфне Аґентство (УТА) та Держ. Бюро Преси, очолювані Д. *Донцовим;* УТА систематично видавала чужомовні бюлетені. В Відні виходили „Ukrainische Blätter" (1918), редаґовані В. Калиновичем. В період Директорії УНР аґентство існувало далі, а в грудні 1918 р. організовано у Відні *Укр. Пресову Службу* (УПС) (керівник О. Кущак), фінансовану спочатку посольством ЗУНР, 1919—20 посольством УНР; вона була гол. укр. інформативно-пропаґандивним осередком для Европи і виявляла жваву вид. діяльність. Крім цього, в 1919—20 рр. пресові бюра укр. посольств і місій видавали свої бюлетені чи журн., як правило, мовою даних країн: в Лондоні, Софії, Римі, Газі, Копенгаґені, Берліні, Будапешті, Гельсінкі, Парижі, Берні і Льозанні, Атенах, Нью-Йорку. Особливо широку інформаційну діяльність вела укр. мирова делеґація в Парижі. Взагалі ж перев. частина діяльности більшости місій зводилася до І. с., і на цю мету призначувано значні фонди з держ. бюджету.

Між двома світовими війнами інтенсивну І. с. вів уряд УНР в екзилі через своїх представників, які працювали в чужих пресових аґентствах (М. Ковалевський, М. Єреміїв й ін.) і через свої місії, гол. паризьку. При її участі видавано „L'Europe Orientale" (1919—20) франц. і англ. мовами, „France et l'Ukraine" (1920), „Prométhée" (1924—38, ред. Г. Гвазава), згодом „La Revue de Prométhée" (1938—40, ред. О. Шульгин), „L'Ukraine Nouvelle" (1927—29), „Bulletin du Bureau de Presse Ukrainienne" (1934—39) й ін. В Швайцарії видавець і ред. аґентства „Ofinor" М. *Єреміїв* видавав пресові бюлетені в Женеві (1928—44) франц., нім. і укр. мовами, в Парижі франц. (1929—39) і есп. (1932—36), в Римі (1929—43) італ. мовою. У Німеччині Нім.-Укр. Т-во в Берліні видавало журн. „Die Ukraine" (1918—26, ред. А. Шмідт); виходили „Deutsch-Ukrainische Zeitung" (1920, ред. Г. Клюк), „Osteuropäische Korrespondenz" (1926—34, ред. З. Кузеля і Р. Ярий) і „Ukrainische Kulturberichte" Укр. Наук. Ін-ту (1933—40). Широку діяльність розвинуло в 1931—39 рр. *Укр. Бюро* в Лондоні Я. Макогона, яке вів Ю. Кисілевський (видавало м. ін. пресовий бюлетень); тут неперіодично виходив видаваний групою гетьманців бюлетень „Investigator" (1920—40, ред. В. Коростовець). У Празі в 1930-их рр. появлялися «Укр. Кореспонденція» і „Ukrajina", про укр. справи інформував систематично на сторінках щоденника „Prager Presse" і журн. „Slavische Rundschau" М. *Гехтер.* У Варшаві виходили журн. „Natio" (1926—27, ред. П. Лисяк) англ., франц., нім. і поль. мовами, присвячений проблемам нац. меншостей в Польщі, тижневик „Biuletyn Polsko-Ukraiński" (1932—38) і місячник „Problemy Europy Wschodniej" (1939) за ред. В. *Бончковського.* В 1930-их рр. ОУН активізувала І. с., видаючи свої бюлетені в Берліні („Ukrainischer Pressedienst" Укр. Інформаційного Бюра нім. і

укр. мовами, за ред. М. Селешка 1931—34 і В. Стахова 1937—41), Нью-Йорку („Ukrainian Press Service“, 1938—41, ред. Є. Скоцко і журн. „Trident“, ред. В. Душник), в Женеві (спорадично з 1930 р. за ред. М. Кушнір-Богуша й ін.), в Лондоні (1931—34, під керівництвом Є. Ляховича і 1937—39 С. Давидовича), в Римі, Празі, Кавнасі, Відні та ін.

Після другої світової війни І. с. виконує на еміґрації низка укр. політ. і гром. установ, які м. ін. видають журн. чужими мовами. Лише деякі з них виходять тривало і стоять на вищому рівні. *Укр. Конґресовий Комітет Америки* (УККА) в Нью-Йорку видає з 1944 р. чвертьрічник „The Ukrainian Quarterly“ (до 1957 р. ред. М. Чубатий), з 1948 двотижневий бюлетень „The Ukrainian Bulletin“ і ряд інформативних книжок і брошур; в Буенос-Айресі видається з 1951 р. есп. мовою піврічник „Ucrainia Libre“; Союз Українців у Великобрітанії видає з 1954 „The Ukrainian Review“. Деякий час виходили чвертьрічники: В Римі „Ucraina“ (1954—56, видавець В. Федорончук), в Мюнхені „Ukraine in der Gegenwart und Vergangenheit“ (1952—56). З 1954 І. с. веде в-во і дослідне бюро *«Пролог»* в Нью-Йорку, зокрема видаючи з 1957 р. „Digest of Soviet Ukrainian Press“ і журн. „Prolog“ та ряд книжок англ. мовою. Багато укр. матеріялу містить місячник Антибольш. Бльоку Народів „ABN-Correspondence“ в Мюнхені (з 1949 р. англ. і нім. мовами) та чвертьрічник „Problems of the Peoples of the USSR“, що його з 1959 видає в Мюнхені Ліґа для визволення народів СССР (ред. С. Довгаль). З інформативних бюлетенів можна згадати: „Ukrainian Commentary“ (з 1952 р. видає *Комітет Українців Канади*) у Вінніпеґу, „Bulletin Informativo“ (з 1950 р. португальською мовою) в Курітібі, місячний бюлетень, видаваний в 1946—49 рр. Укр. Пресовою Службою з ініціятиви УГВР, бюлетень Укр. Інформаційного Бюра при УНРаді тощо.

І. с. займаються різні укр.-чужинецькі т-ва співпраці чи приязні як Англо-Укр. Т-во, Болгарсько-Укр. Т-во, Італ.-Укр. Т-во приязні, Нім.-Укр. Т-во тощо (див. відповідні країни). Наук. інформацію ведуть наук. інституції (в минулому Укр. Наук. Ін-ти у Варшаві й Берліні, тепер Ін-т дослідів СССР у Мюнхені тощо). (Про зовн. І. с. через радіопередачі — див. *Радіомовлення*).

І. с. СССР централізована — в 1918—24 рр. в Рос. Телеграфному Аґентстві (РОА), а з 1925 в ТАСС (Телеграфне Аґентство Сов. Союзу), яке має внутр. і зовн. службу і керує працею респ. аґентств. РАТАУ (Радіо-Телеграфне Аґентство України) є тільки однією з експозитур ТАСС, з обов'язком постачати відомості з України до централі без права самостійно поширювати їх для внутр. інформацій, а тим більше за кордоном. ТАСС забезпечує партійну пресу СССР статтейним і фотоінформативним матеріялом, організує інформації з-за кордону через свої відділи в Нью-Йорку, Берліні, Відні, Пекіні і кореспонденційні пункти в усіх столицях світу та інформує закордон про події в СССР. Всі інформації ТАСС подаються в пляні заг. сов. політики.

Література: Грушевський М. М. Драгоманов і женевський соц. кружок. Відень 1921; Давидів І. Укр. пресова служба в Відні. Календар Червоної Калини. Л. 1939; Животко А. Історія укр. преси. Реґенсбурґ 1946; Бачинський Є. Ярослав Федорчук заслужений укр. публіцист (1878—1916), ж. Україна, ч. 6. Париж 1951; Євшан І. Укр. пропаґанда в Лондоні. Календар Альманах друкарні. Париж 1956.
Р. М.

Іоан I, київ. митр. в 1008—20 рр.

Іоан II, київ. митр. в 1077—89 рр., родом грек; мав славу ученого та доброго ієрарха. Відомі два його послання: до папи Климента III, викликане зверненням папи, що бажав встановити зв'язки із сх. ієрархами, і канонічного змісту до ченця Якова. І. II дбав про скликання соборів єпископів.

Іоан III, київ митр. в 1089—90 рр.; прибув з Греції з великою кн. Анною Всеволодівною; брав участь у візант. соборі, скликаному імператором Олексієм І. Автор полемічної відповіді папі; за літописними джерелами, І. III був «некнижен».

Іоан IV, київ. митр. в 1164—66 рр., з роду грек, присланий до Києва константинопільським патріярхом проти бажання кн. Ростислава Мстиславича, який хотів митр. із місц. людей.

Іоан Максимович (1651—1715), правос. св. (канонізований 1916), церк. діяч і письм., родом з Ніжена, вихованець Київ. Колеґії, де потім викладав, ігумен Єлецького манастиря в Чернігові. На бажання І. Мазепи, 1697 став архиеп. чернігівським. В 1711 р. цар Петро І. призначив його митр. сибірським з катедрою в Тобольську, де І. М. проявив визначну місійну діяльність серед тубільців. Твори: «Ѳеатръ нравоучительный...» (1703), «Вирши и три проповѣди» (1705), «Осьмъ блаженства евангельскія» (1709) й ін.

Митр. Іоан Теодорович

Іоан Теодорович (* 1887), митр. Укр. Правос. Церкви (УПЦ) в ЗДА, церк. діяч, родом з Волині; вчився в духовній семі-

нарії в Житомирі, з якої був звільнений за укр. діяльність; з 1915 р. свящ., 1918 — дивізійний капелян сірожупанників, за Директорії — військ. свящ. Півд.-Зах. фронту, пізніше Холмської і Київської груп військ УНР. 1920—24 організатор УАПЦ на Волині й Поділлі. 1921 р. Собор УАПЦ у Києві обрав його на єп. подільського (хіротонізований митр. В. Липківським). 1924 І. прибув до ЗДА, очолившии громади правос. українців в ЗДА, Канаді й Півд. Америці. 1949 оформив свій єпископський сан за канонами Вселенської Правос. Церкви; гол. собору єпископів і первоієрарх УПЦ в ЗДА. Автор зб. проповідей і популярно-богословських праць.

Іпатово (VIII—23), кол. Винодільне, с. на півн.-сх. Передкавказзі над. р. Калаус, р. ц. Ставропільського краю РСФСР. В 1926 р. в р-ні українці становили 74,3%.

Іпатський літопис, зб. літописів: «Несторового», з деякими відмінами, зокрема в кінцевому тексті, Київського за 12 в. і Гал.-Волинського. Найстарший список поч. 15 в. — з Іпатського манастиря в Костромі (Росія) і 2 списки 16 в. Місце постання першої ред. зб. не встановлене (можливо, Білорусь). Найліпше освітлення І. л. у М. Грушевського («Історія України-Руси», III, «Історія укр. літератури»); новіші праці М. Приселкова, В. Пашуто, Д. Чижевського. Вид.: «Полное собрание русских летописей», II (1843), «Летопись по Ипатскому списку» (1871), А. Шахматова (1908, 1923).

Іполитович Паїсій, див. *Паїсій* Іполитович.

Іпуть, р. на півн. Чернігівщині й на Білорусі, ліва притока Сожу; довж. — 475 км., в дол. частині судноплавна.

Іранізми, словникові позичення з мов півн.-іранських кочових племен (скитів, сарматів, аланів), які від 6 в. до Хр. межували в півд. Україні з слов'янами, а потім ранньоукр. племенами чи то й політ. опановували їх; І. увійшли зокрема в сх.-слов. мови (топір, собака, хом'як, морда, рай, вирій, Хорс; назви річок: Дон, Дніпро, Дністер, Кубань; племен: хорвати, яси, касоги). Низка І. (з сер.-й новоперської мови) увійшла в укр. мову від 12 в. як тюркізми (гол. назви ноші, городництва, купецтва: базар, майдан), а в закарп. говірки як *угризми* (вашар — ярмарок, орсак — держава). При низці виразів рел.-мітологічної ділянки (Бог, див, святий) більшість етимологів відкидає прямі позичення з іранських мов, але приймає іранський вплив на оформлення їх значення.

Іранці, меш. Ірану, Туркестану й Афґаністану, належать до сх.-арійської групи індо-евр. сім'ї народів; в перед-христ. часи займали півд.-сх. частину Европи, м. ін. Україну, де з 8 в. до Хр. проживали впродовж віків іранські племена *скити і сармати*.

Ірасема, також Ірапутан (Iracema-Iraputã), одна із найстарших укр. осель у Бразілії (штат Санта Катаріна), заснована 1895—96 рр. із 200 укр. родин; манастир оо. Василіян. У сусідніх оселях ще бл. 300 укр. родин.

Іраті (Irati), муніципальне м. в Бразілії (штат Парана); понад 7 000 меш., у тому ч. 60 укр. родин; на зах. від І. — дві укр. оселі, засновані 1908—10 рр.: Ґонсальвес Жуніор (Gonçalves Junior) із 250 укр. родинами й Ітапара (Itapará) з бл. 1 250 меш.; всього в цій муніципії понад 600 укр. родин.

Іриґація, див. *Зрошування*.

Іриней, київ. ґравер на дереві пол. 18 в., ієромонах Києво-Печерської Лаври; копії на дереві з апостолів Г. *Левицького*, «Богородиця в хмарах» в «Канонику» Києво-Печерської Лаври (1751) й ін.

Іріс, див. *Півник*.

Ірклліїв (IV—13), с. на Придніпровській низовині, р. ц. Черкаської обл.; кол. сотенне м-ко Переяславського полку, засноване 1608, в 1660—70-их рр. кілька разів зруйноване татарами.

Ірклій, ліва притока Дніпра на Полтавщині, довж. — 55 км, сточище — 650 км².

Ірлявський (псевд. Рошка) Іван (1919—42), поет родом з Закарпаття; друкувався в празьких журн. «Пробоєм», «Наступ» і львівських — «Обрії» і «Напередодні»; розстріляний німцями в Києві. Зб. поезій: «Моя весна» (1940), «Вересень» (1941), «Брості» (1942).

Ірміне (V—19), м. над р. Луганню в центр. частині Донецького басейну, підпорядковане Кадіївській міськраді Луганської обл.; кам'яновугільна пром-сть.

Ірмолой, Ірмологіон (грец. εἱρμολόγιον), одна з *богослужбових книг*, нотна книга Сх. Церкви; містить т. зв. ірмоси (важливіші співи канонів) та ін. літургічні й церк. співи. Найстаріший збережений рукопис в Супраслі, перший укр. І. надруковано у Львові 1707 (з датою 1700).

ІРО (IRO — International Refugee Organization), Міжнародна Організація для Втікачів, заснована 1947 при Об'єднаних Націях з метою допомоги влаштуватися, репатріюватися чи переселитися до ін. країн поселення втікачам, політ. еміґрантам по першій світовій війні та т. зв. переміщеним особам перев. з окупованих СССР країн Сер. і Сх. Европи. ІРО перебрала опіку над втікачами від УНРРА та Міжурядового Комітету для втікачів у 1947 р. До 1952 (рік ліквідації ІРО) опі-

кувалася бл. 1 600 000 втікачів, в тому ч. бл. 200 000 українців, що в 1947—52 перебували в Зах. Німеччині й Австрії, здебільша в таборах (в 1948 р. 140—150 000 на 720 000 всіх втікачів). З 1952 опіку над втікачами в Зах. Европі перебрав Високий Комісар при ОН (осідок у Женеві) та урядові установи країн перебування втікачів (див. також *Еміґрація, Переміщені особи*).

Ірпінь, права притока Дніпра, довж. 160 км, сточище 3 330 км²; в гор. течії на Придніпровській височині творить вузьку долину, згодом пливе на Поліській низовині. Своїми болотами І. захищав Київ із заходу і тому мав чимале стратеґічне значення. За Андрусівським договором і «вічним миром» 1686 р. І. становив в 1667—1793 рр. межу моск. і поль. володінь. Над І. спинився фронт армії УНР по виході її з Києва на поч. лютого 1919 р.; тут влітку 1919 Равська (6) бриґада УГА зломила останній опір большевиків перед Києвом, взявши 2 000 полонених і багату здобич.

Ірпінь (III—11), с. м. т. Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.; курортно-відпочинкова місцевість в лісах над р. Ірпенем; цегельня, виробництво торфодобувних машин, видобуток торфу. В лютому 1918 бої Січ. Стрільців із большевиками при повороті Центр. Ради до Києва; в кін. 1918 бої Чорноморського коша з гетьманськими відділами.

Ірчан Мирослав, псевд. Андрія Баб'юка (1896—1937), письм. родом з Коломийщини; 1920 р. перейшов з УГА до Червоної Армії, 1922 — виїхав до Канади, де оформився як ком. письм., 1929 повернувся до сов. України, був гол. літ. орг-ції «*Зах. Україна*» і ред. її органу цієї ж назви. За часів «єжовщини» зліквідований, 1956 реабілітований. Аґітаційні в ком. дусі новелі «Фільми революції» (1923), «Мати», «За кров», «Вони» й ін. (1924), «Проти смерти» (1927); повість «Карп. ніч» (1924); п'єси «Дванадцять» (1923), популярна свого часу «Родина щіткарів» (1924), «Підземна Галичина» (1925), «Радій» (1927), «Пляцдарм» (виставлена в «Березолі» 1930) і багато ін. З 1957 р. деякі п'єси І. відновлені в театрах УССР.

Ірша, ліва поліська притока Тетерева, довж. — 130 км, сточище — 3 070 км².

Іршава (V—4), с. м. т., р. ц. Закарп. обл., положене над р. Іршавою в підгір'ї Вулканічних Карпат, 3 600 мешк. (1956); текстильна фабрика, деревообробний комбінат, лісопильний зав. і харч. пром-сть; в р-ні видобуток бурого вугілля, поклади мерґелю і вапняку.

Ісаія Копинський († 1640), церк. діяч, митр. київський (1631—32). Походив з Галичини, вчився в Львівській братській школі; замолоду чернець, організовував манастирі, м. ін. Густинський. При відновленні правос. ієрархії 1620 р. був висвячений на єп. перемиського, але не зміг дістатися до своєї єпархії; після смерти митр. Йова Борецького вибраний на митрополичу катедру. І. тримався консервативних поглядів, був прихильником орієнтації на Москву і тому після леґалізації правос. ієрархії в Польщі 1632 р. змушений був зректися митрополичої катедри.

Ісаїв Петро (* 1905), пед. і суспільний кат. діяч, журналіст; д. чл. НТШ; ред. пластового ж. «Молоде Життя» (1927—29), кат. ж. «Дзвони» (1931—39) у Львові; з 1939 на еміґрації — шкільний референт УЦК і ред. «Укр. Школи» (1942—43 в Кракові і 1947—48 в Авґсбурзі); з 1949 ред. тижневика «Шлях» у Філядельфії. Праці з іст. церкви і на пед. теми.

Ісаковський Михайло (* 1900), рос. сов. поет, перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки.

Ісаченко Борис (1871—1948), видатний мікробіолог, родом з Херсонщини, д. чл. АН УРСР і СССР; працював у Петербурзі й Москві, з 1946 був дир. Ін-ту Мікробіології АН СССР; автор численних праць, зокрема дослідження бактерій Льодового океану й Чорного м., праці про значення мікроорганізмів в геол. процесах.

Ісидор (кін. 14 в. — 1463), київ. митр., грек, 1436 висвячений царгородським патріярхом Йосифом II на митр. «всієї Руси»; прихильник церк. Унії з Римом, 1439 на ферраро-фльорентійському соборі підписав об'єднання грец. і рим. церков (див. *Фльорентійська унія*), 1440 проголосив унію на укр. землях; 1441 прибув до Москви, де був ув'язнений, але врятувався втечею; не був прийнятий і на Русі-Литві, тому виїхав до Риму, де був іменований «руським кардиналом». Перебував у Царгороді при його падінні, в той час був короткотривало царгородським патріярхом як І. II Ксантопулос. 1458 зрікся титулу руського митр.; помер у Римі, похований у Ватиканській базиліці.

Митр. Ісидор

Ісиченко-Бурцева Таїсія, з 1949 солістка Харківської Опери. Найкращі ролі — Настасія («Чародійка»), Русалка (в одноіменній опері), Ярославна («Кн.

Ігор»), Марія («Мазепа»), Оксана («Черевички»).

Іскандер Олена (* 1892), дружина О. *Смирнова,* режисер і викладач Муз.-Драматичного Ін-ту ім. Лисенка в Києві (1923—31); м. ін. постави в театрі ім. Франка в Києві: «Седі» С. Могема (1927), «Невідомі солдати» Л. Первомайського (1931); з 1932 на рос. сцені.

Іскоростень, див. *Коростень.*

Іскра Іван († 1658), син Яцка, наказний полк. полтавський (1652), кандидат на гетьмана від прихильників Москви.

Іскра Іван, внук Яцка, полк. полтавський (1696—1703), страчений разом з Кочубеєм 1708 з наказу царя Петра І.

Іскра Яцко, див. *Острянин* Яцко.

Іскрицькі, шляхетсько-старшинський рід на Чернігівщині; походить від Михайла І., київ. шляхтича, одруженого з сестрою гетьмана Тетері — Євою Моржковською. Син його — Василь І. († 1696), «заслужений товариш Війська Запорозького» (1659), був полк. димерським у кін. 17 в. Дочка Василя І. — Уляна (Олена, † 1742) була дружиною гетьмана Д. Апостола. Кілька І. були визначними гром. діячами Чернігівщини 18—20 вв.

Іслям Ґірей (Ґерай) III (1604—54), кримський хан (з 1644), союзник Б. Хмельницького з 1648, брав участь у битвах Б. Хмельницького з поляками під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653); два рази зрадив Хмельницького: під Берестечком, де взяв його в полон і тим спричинив поразку коз. армії, і вдруге в час облоги поль. війська під Жванцем, коли на власну руку уклав перемир'я з поль. королем Яном Казіміром; використовував обидві воюючі сторони й тому не давав переваги ні козакам, ні полякам.

Іслам-Терек, кол. назва с. *Кіровське* в Криму.

Ісопенко Микола, сучасний скульптор на Буковині; бюсти-портрети О. Кобилянської, Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича. О. Довбуша, Л. Кобилиці. Ін. праці: «Учень часів Ю. Федьковича», «Мати».

Ісправник (справник), адміністративно-поліційний чин в повітах за царської Росії, введений Катериною II 1775 р. І. спочатку був начальником повіту і обирався з дворян. З 1862 р. І. призначав губернатор, і його функції були поширені: керівництво пов. поліційним управлінням, завідування тюрмами, участь в різних пов. комісіях, а з 1874 р. також членство у пов. «присутствії» для сел. справ. І. підлягав безпосередньо губернаторові і користувався в повіті необмеженою поліційною владою (див. також *Поліція*).

Істамбул, див. *Царгород.*

Історична палея, виклад іст. Старого Завіту; складався з цитат з Біблії, переказів змісту гол. «іст. книг» Старого Завіту та деяких додатків з апокрифів. Місце і час постання непевні (не пізніше 12 в.).

Історичне Товариство Нестора Літописця (Историческое Общество Нестора Летописца), засноване в Києві 1873 р., спочатку при Київ. Ун-ті, з 1920 при ВУАН. Довголітніми гол. були В. *Іконніков,* В. *Антонович,* М. *Владимирський-Буданов,* М. *Василенко.* І. Т. Н. Л. займалося насамперед дослідженням археології й іст. України та розробкою питань з іст. укр. і рос. права, церкви, літератури тощо; відбувало наук. засідання та видавало праці п. н. «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца» (1879—1914), яких з'явилося 24 тт.; важливіші з них містили тематично об'єднані праці: 2 т. присвячений 900-річчю християнства на Русі-Україні, 16 т. 50-річчю смерти М. Гоголя, в деяких надруковано документи («Акты по истории землевладения в Малороссии», 4 т. й ін.). В «Чтениях» містили свої праці ряд відомих істориків: В. Антонович, О. Лазаревський, В. Іконніков, М. Дашкевич, М. Владимирський-Буданов, О. Грушевський й ін. В 1920-их рр. І. Т. Н. Л. провадило жваву діяльність; 1920 нараховувало 212 чл., в 1920—28 рр. було прочитано бл. 300 наук. доповідей. На поч. 1930-их рр. І. Т. Н. Л. було ліквідоване сов. владою. Р. М.

Історичні пісні, жанр усної нар. творчости в якому, як і в *думах,* оспівуються іст. події. Змальовуючи події та окремих осіб, І. п. дають мист. узагальнення, і в передачі подробиць, імен та фактів у них можуть траплятися неточності. І. п. виникли одночасно з думами, а можливо й раніше від них. Вони відрізняються від дум описом конкретних іст. подій і постатей, меншим завершенням сюжету, більшою різноманітністю тону, перевагою ліричного елементу над епічним, ритмічно упорядкованою строфою, найчастіше дворядковою або чотирирядковою; мелодія пісні охоплює один куплет, повторюючись без змін в дальших куплетах.

Найстаріші І. п., відомі з 16 в., оспівують боротьбу з татарами та турками (Байду, облогу Почаївського манастиря, здобуття Варни), другий цикл — пісні про боротьбу з Польщею (Хмельниччина, коз. ватажки: Нечай, Перебийніс, Морозенко), третій цикл — про моск. гніт (канальські роботи, зруйнування Січі, смерть козака в моск. неволі: «Стоїть явір над водою» тощо), четвертий цикл — пісні про гайдамаччину (Залізняк, Швачка і т. д.). Окремі пісні стоять поза

межами цих циклів (Бондарівна, Сава Чалий тощо). Найпізнішого постання пісні про панщину та боротьбу за визволення селян (Кармалюк, Довбуш й ін.). Події останніх 40 рр. також відбилися в піснях (див. ЕУ І, стор. 266).

Найбільш відомою працею про І. п. є 2-томова зб., опрацьована М. Драгомановим спільно з В. Антоновичем («Исторические песни малорусского народа», 1874—75). Продовженням цієї праці є дальші зб. І. п. з цінними коментарями М. Драгоманова: «Нові укр. пісні про громадські справи» (1881), «Політ. пісні укр. народу 18—19 ст.» (2 т., 1883—85). Див. також ЕУ І, стор. 266.

Література: Див. ЕУ І, стор. 272; Плісецький М. Укр. думи та іст. пісні. М. 1944; Павлій Д., Родіна Л., Стельмах М. Укр. нар. думи та іст. пісні. К. 1955; Родіна Л. Іст. пісні. Укр. нар. поетична творчість. К. 1958.

Історично-Філологічний Інститут у Ніжені, див. *Безбородьківський Ліцей.*

Історіографія. Предметом укр. І. є розвиток укр. наук. праці над дослідженням минулого України і, разом з тим, розвиток укр. іст. думки. Укр. І. починається в першій пол. 11 в. у формі т. зв. літописання. З часом форми і методи вивчення укр. минулого мінялися, і старе літописання дедалі поступалося місцем новим формам історіописання. Починаючи з 19 в., іст. України наук. досліджується як укр. вченими, наук. інституціями та орг-ціями, так і в рамках чужої І., передусім рос. та поль. На зламі 19 і 20 в. була створена перша наук. схема іст. України (М. Грушевський), а далі укр. І. входить в новий період, позначений перевагою, а згодом перемогою нац.-державницького напрямку (В. Липинський), різні течії якого репрезентують сучасну укр. іст. науку поза межами УССР.

Княжа доба (11—13 вв.). Літописання на Україні провадилося, починаючи з першої пол. 11 в., гол. в Києві, при катедрі св. Софії, а згодом у Печерському й Видубецькому манастирях, а також у Чернігові, Переяславі, на Волині, в Галичині тощо. Перші літописи були хронологічним записом поточних подій. Незабаром з'являються літописні компіляції (зводи), що їх автори ставлять собі наук.-іст. цілі, щільно пов'язані з тогочасним політ. і церк. життям. Найстарішими літописними зводами є — Початковий (до 1111 р.), Київський (до 1200 р. включно) і Галицько-Волинський (1201—1292 рр.). Найвизначнішим твором укр. І. княжої доби є «Повість временних літ», що її автором давня традиція і досліди деяких вчених (зокрема О. Шахматова) вважають києво-печерського ченця *Нестора.*

Лит.-поль. й коз. доба (14—17 вв.). Літописання не переривалося і за 14—15 вв., хоч іст. пам'яток з тих часів збереглося дуже мало. Воно відроджується в 15 в., у вигляді т. зв. лит. (або «зах.-руських») літописів. Якщо найдавніші з них є безпосереднім продовженням літописів (зводів) київ. доби і носіями староукр. іст. традиції, то в пізніших (напр., літопис Биховця, кін. 16 в.) помітний вплив нових умов держ.-політ. життя В. Князівства Лит. Укр. іст. традицію репрезентують нові укр. літописи 16—17 вв. (зокрема Густинський літопис). Великий культ.-нац. рух 16—17 вв. утворив багату літературу церк.-полемічних і політ. трактатів, що їх автори для обґрунтування своїх думок і оборони нац.-рел. прав укр. народу покликалися на історію. Твори Юрія Рогатинця, Степана Зизанія, Христофора Філалета (Мартина Броневського), Іпатія Потія, Захарії Копистенського, Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, києво-могилянського вченого гуртка (Атанасія Кальнофойського тощо) та ін. цінні для історіографа відновленням нац.-іст. традиції, намаганням нав'язати нитку безпосередньої тяглости подій і всього іст. процесу в житті укр. народу.

Коз.-гетьманська доба (17—18 вв). Хмельниччина й утворення другої укр. держави мали великий вплив на розвиток укр. І. Іст. праця виходить поза літописні рамки і набирає форм прагматичної історії з синтетичним наставленням. У другій пол. 17 в. з'являються такі твори, як «Кройника» Теодосія Сафоновича 1672 р., «Синопсис», автором якого раніше вважали Інокентія Ґізеля (перше вид. 1674 р.), «Літописец си ест кроника» Леонтія Боболинського (1699 р.) та ін. Особливу катеґорію становлять т. зв. «коз. літописи», складені здебільшого в кін. 17 і в першій чверті 18 в. Це прагматичні огляди укр. історії, перев. іст. козаччини. Найважливіші з них: *Самовидця* (ймовірно, Романа Ракушки, 1648—1701), Григорія *Граб'янки* (1648—1708) і Самійла *Величка* (1648—1700).

У 18 в. виходять іст. твори, які генетично зв'язують коз.-гетьманську добу з княжою. В 1730-их рр. складено «Краткое описание Малороссии». 1751 р. Григорій *Покас* склав «Описание о Малой России». До цієї групи належать твори: Петра *Симоновського* «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765), Степана *Лукомського* «Собрание историческое» (1770), Олександра *Ріґельмана* «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» (1785—86), Опанаса *Шафонського* іст. нарис Укра-

їни в його праці «Черниговского наместничества топографическое описание» (1786), Михайла *Антоновського* «История о Малой России» (видана 1799 р.), іст. нарис України (до 11 в.) Якова М. *Марковича* в його «Записках о Малороссии», ч. I (видана 1798 р.), історія України Архипа *Худорби* (до нас не дійшла) й ін.

Над історією України в цілому або над її окремими проблемами працювали в другій пол. 18 або на поч. 19 в. архиєп. Георгій Кониський, Григорій А. Полетика, Федір Туманський, Андріян Чепа, Василь Ломиковський, Микола Бантиш-Каменський, Василь Полетика, Михайло Марків, Максим Берлінський, Ілля Квітка, згодом митр. Євгеній Болховітінов та ін.

Наприкін. 18 в. за кордоном вийшли в світ іст. праці чужих авторів, присвячені Україні. Двотомові «Annales de la Petite Russie» Жана-Бенуа *Шерера* (вид. 1788 р.), «Geschichte der ukrainischen und saporogischen Kosaken» Карла Гаммерсдорфера (вид. 1789 р.) і «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken» Йоганна Хрістіяна *Енґеля* (вид. 1796 р.).

Десь наприкін. 18 або на поч. 19 в. постає «История Русов или Малой России» (див. *Історія Русів*), твір невідомого автора, що мав величезний вплив на дальший розвиток укр. I.

Укр. I. 19 в. Укр. I. першої пол. 19 в., продовжуючи державницькі традиції коз.-гетьманської доби, шукає синтези у формі заг. праць з іст. України. «История Малой России» Дмитра *Бантиш-Каменського* (1822 р.), «Історія України» Олекси Мартоса, з якої було опубліковано лише кілька уривків (цілість її загинула), «История Малороссии» Миколи *Маркевича* (1842—43 рр.) дають систематичний огляд історії України від давніших часів до кін. 18 в., докладніше спиняючись на Козаччині й Гетьманщині. Але одночасно укр. I. в добу романтизму ставить в центр уваги народ, його життя і рухи. Романтичне захоплення народністю згодом переходить у співчуття до соц. та екон. недолі нар. мас, гол. — селянства. Досліджуючи спочатку народ як об'єкт історії, укр. I. згодом висуває його на чоло укр. іст. процесу. При певних відмінах, в різні часи й у різних дослідників, народницький напрям характеризує всю укр. I. сер. і другої пол. 19 в., а відгуки його мають вплив ще в перших десятиліттях 20 в. Народницький напрям найяскравіше виявився в працях Максимовича, Костомарова, Куліша, Лазаревського й Антоновича.

Представником романтичного народництва в укр. I. був Михайло *Максимович*, автор численних розвідок з іст. Києва й Київської Руси, Козаччини й Гетьманщини, а також коз. I. Микола *Костомаров* присвятив гол. увагу дослідам над політ. історією коз.-гетьманської України. Його монографії про Хмельниччину, Руїну, добу Мазепи та розвідки про гетьманування Виговського, Ю. Хмельницького, Полуботка, оперті на багатому джерельному матеріялі й написані з властивою йому художністю викладу, дали яскраву (стихійні нар. рухи), але однобічну (недооцінка держ.-творчої діяльности укр. гетьманів, навіть Б. Хмельницького) картину іст. життя й розвитку України другої пол. 17 і першої чверти 18 в. Великий вплив на дальший розвиток укр. іст. думки мали історіософічні розвідки Костомарова (зокрема «Мысли о федеративном начале в древней Руси» і «Две русские народности»). Іст. досліди Пантелеймона *Куліша* були пов'язані гол. з добою Козаччини. В працях Лазаревського та Антоновича домінують питання соц.-екон. історії. Олександер *Лазаревський* досліджував іст. Лівобережної України 17—18 вв., зокрема селянства, коз. старшини й шляхетства, колонізації та землеволодіння (капітальне «Описание Старой Малороссии» I—III, 1888—1902 й низка розвідок), адміністративний та суд. устрій Гетьманщини, а також укр. I. 18 і поч 19 вв. Володимир *Антонович* найбільше уваги присвятив соц.-екон. іст. Правобережної України 16—18 вв., а також політ. іст. Лит.-Руської держави. Йому належить низка монографій з іст. Козаччини та гайдамаччини, селянства, шляхетства, міст та міщанства, Церкви. У своїх наук.-популярних лекціях з іст. Козаччини («Бесіди про часи коз. на Україні», 1897; 2 вид. п. н. «Виклади про часи коз. на Україні», 1912) Антонович дав заг. огляд укр. історії за часів Козаччини. Особливою заслугою Антоновича перед укр. I. було створення наук.-іст. школи (т. зв. «київ. школа»), що в особі учнів Антоновича з Київ. Ун-ту (Д. Багалій, I. Линниченко, М. Довнар-Запольський, М. Дашкевич, П. Голубовський, В. Ляскоронський, О. Грушевський, В. Данилевич, О. Андріяшев, П. Іванов, Н. Молчановський та ін.) поклала підвалини новітньої укр. I. З цієї ж школи вийшов найвидатніший укр. історик М. Грушевський. З ім'ям В. Антоновича зв'язана діяльність трьох осередків укр. іст. науки: *Київ. Археографічної Комісії, Іст. Т-ва Нестора Літописця* і наук. осередку, що видавав журн. «*Киевская Старина*». Крім того, велася іст. праця в Київ. Ун-ті св. Володимира (досліди в царині іст. України та іст. укр. права) і Київ. Духовній Академії (досліди з іст. укр. Церкви, освіти та культу-

ри М. Петрова, С. Ґолубєва, Ф. Тітова й ін.).

Укр. іст. досліди велися в другій пол. 19 в. також у Харкові (ун-т, Іст.-Філол. Т-во), Одесі (у-т, т-во «Истории и Древностей», праці А. Скальковського з іст. Запоріжжя та Полудневої України), в Галичині (праці Д. Зубрицького, о. А. Петрушевича, І. Шараневича, Ю. Целевича, К. Заклинського, А. Добрянського, єп. Ю. Пелеша, о. С. Качали та ін.; вид. «Гал.-Руської Матиці», Львівського Ставропігійського Ін-ту, «Руська Іст. Бібліотека» О. Барвінського) тощо. На еміґрації працював М. *Драгоманов*, який своїми історіософічними працями (його студія «Пропащий час. Українці під Московським царством. 1654—1876») мав великий вплив на розвиток укр. іст. думки.

М. Грушевський і укр. І. поч. 20 в. На кін. 19 в. укр. І. вже диспонувала великим доробком монографічної літератури та археографічних вид. Разом з цим заг. зріст укр. культури й нац. свідомости владно висував потребу наук. синтези іст. процесу укр. народу і якнайширшої популяризації іст. України. Першу наук. схему іст. укр. народу, на заселеній ним території, протягом усього його іст. життя, побудував, уґрунтував і впровадив у наук. вжиток М. Грушевський. Його монументальний твір «Історія України-Руси» в 10 тт., виданий у Львові й Києві в 1898—1937 рр., знайшов цілковите визнання і в укр. І. і в І. чужій (зокрема польс. і рос.). Заг. огляд усієї історії України Грушевський подав у своїх наук.-популярних нарисах іст. України, що, починаючи з 1904 р., вийшли в світ в різних і численних вид., як укр., так і чужими мовами («Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», «Про старі часи на Україні» та ін.). Теоретичне обґрунтування своєї іст. схеми Грушевський зробив у ст. «Звичайна схема »руської історії« і справа раціонального укладу іст. сх. слов'янства» (надрукованій в «Сборнике статей по славяноведению», вид. Академією Наук у Петербурзі, І, 1904). Поза тим Грушевський опублікував кілька сот наук. праць з іст. України та укр. І. й джерелознавства.

В основі іст. концепції М. Грушевського лежав примат соц. інтересів над інтересами держ.-політ., що споріднювало її з народницькою І. Але в процесі дальшого студіювання іст. України (зокрема Козаччини й Хмельниччини) й своєї участи в сучасній укр. політиці Грушевський надає чимраз більшого значення держ.-політ. чинникові, і це мало певний вплив на його учнів.

Великою заслугою Грушевського було створення іст. «школи» у Львові, наслідки праць якої, гол. над часами лит.-польс. і коз.-гетьманськими, друкувалися перев. у вид. НТШ (праці учнів Грушевського — С. Томашівського, М. Кордуби, І. Крип'якевича, І. Джиджори, І. Кревецького, В. Герасимчука, Б. Барвінського, О. Терлецького та ін.). Праці львівського іст. осередку мали загальноукр. характер і своєю тематикою, і тим, що у вид. НТШ брали найжвавішу участь історики з Центр. і Сх. України (О. Грушевський, В. Липинський, В. Доманицький, М. Василенко, В. Модзалевський. О. Лотоцький, М. Слабченко, В. Барвінський та ін.). Після 1905 р. М. Грушевський переносить осередок своєї наук. діяльности до Києва, де укр. іст. праця концентрується перев. навколо створеного ним *Укр. Наук. Т-ва* та його видань («Записки УНТ», «Україна», «Наук. Збірник» тощо). Крім згаданих вище дослідників, тут брали участь також О. Левицький, І. Каманін, В. Щербина, Л. Добровольський, В. Данилевич, Д. Дорошенко, М. Стадник та ін.

Наук.-іст. праця велася також у Харкові (здебільша над проблемами іст. Лівобережної і Слобідської України) при ун-ті й Іст.-Філол. Т-ві (праці Д. Багалія, Д. Міллера, М. Плохинського, В. Барвінського, М. Максимейка й ін.), в Одесі при Ун-ті й Т-ві Історії і Древностей (досліди І. Линниченка, М. Слабченка, П. Клепацького та ін.), в Катеринославі (Катеринославська Архівна Комісія, що присвятила свої досліди гол. іст. Запоріжжя та Півд. України в працях Д. Яворницького, Д. Дорошенка, В. Біднова та ін.), в Чернігові (праці Чернігівської Архівної Комісії, в яких брали участь В. *Модзалевський*, відомий укр. історик-генеалог, П. Дорошенко, А. Верзилов та ін.), в Полтаві (Полтавська Архівна Комісія та її співр. — І. Павловський, Л. Падалка, В. Пархоменко та ін.), в Житомирі (О. Фотинський), в Кам'янці (праці о. Ю. Сіцинського), в Ніжені (Іст.-Філол. Т-во: праці М. Бережкова, Ю. Максимовича та ін.), на Кубані (праці П. Короленка, Ф. Щербини), в Криму (Таврійська Архівна Комісія, праці А. Маркевича) тощо.

Дослідження історії України в чужій І. Питаннями іст. України займалися в 19—20 вв. також чужі вчені, гол. рос. і польс. Це викликане було іноді суто наук. інтересами, а здебільша тим, що рос. і польс. І., плекаючи відповідно до своїх держ.-політ. концепцій — звичайні схеми «руської» (рос. чи СССР) або польс. (в розумінні іст. Польщі) історії, анектували історію України, розбиваючи її до того ще на окремі

фраґменти. Проте, досліди рос. і поль. вчених, не зважаючи на свою тенденційність, принесли чимало нового документального матеріялу, а деякі з них становили поважний вклад до студіювання укр. минувшини. Зокрема з рос. вчених можна назвати С. Соловйова, Г. Карпова, О. Лаппо-Данилевського, О. Шахматова, Є. Голубінського, М. Любавського, О. Преснякова, М. Присьолкова, В. Ейнгорна, П. Жуковича, Є. Шмурло, Б. Грекова, В. Пічету, Г. Вернадського та ін. В поль. І. над питаннями іст. України працювали М. Грабовський, Е. Руліковський, Ю. Бартошевич, Т. Ю. Стецький, К. Шайноха, О. Яблоновський, Й. Ролле (д-р Антоні Й.), М. Дубецький, Ф. Равіта-Ґавронський, Т. Корзон, К. Пуласький, Й. Третяк, Л. Кубаля, М. Гандельсман, К. Ходиницький, В. Томкевич, С. Кучинський, О. Галецький, Г. Пашкевич та ін.

Новітня укр. І., спираючись на дослідах попередньої доби, встановлює тяглість укр. іст. традиції від часів Княжої держави 10—14 вв., через Коз.-Гетьманську державу 17—18 вв. до новітнього укр. нац.-держ. відродження. Ця традиція була державницька, і вона стала провідною ідеєю новітньої укр. І., визначивши весь її дальший розвиток. Основоположниками укр. державницької І. були В. Липинський і С. Томашівський.

В. *Липинський* бачив завдання новітньої укр. І. у відновленні іст. традиції доби Коз.-Гетьманської держави і, досліджуючи історію укр. шляхетської верстви, присвятив багато уваги студіям над державою Б. Хмельницького. С. *Томашівський*, після низки поважних джерельних студій над тією добою, звернувся до іст. княжої України і дав її синтезу в своїй книзі «Українська історія І. Старинні і середні віки» (1919).

Після недовгої доби укр. державности в 1917—20 рр. укр. історики на еміґрації, в Галичині і навіть на підсов. Україні, попри несприятливі умови, продовжують наук. діяльність, розвиваючи далі традиційну схему укр. іст. процесу, оформлену М. Грушевським, і заповнюючи її новим ідейним державницьким змістом. Великого розмаху набуває наук.-іст. праця на Україні в 1920-их рр., гол. завдяки М. Грушевському, який з 1924 р. зосереджує свою діяльність в Укр. Академії Наук у Києві. За його ред. вийшов ряд важливих для укр. І. видань («Україна», 1924—30; «За сто літ», 1927—30; «Записки Іст.-Філол. Відділу УАН», 1925—30 — праці Іст. Секції; вид. Археографічної Комісії тощо) з працями самого М. Грушевського, його співроб. — О. Грушевського, Й. Гермайзе, П. Клименка, В. Данилевича, В. Щербини, Л. Добровольського, К. Лазаревської та ін., а також його учнів (С. Шамрай, О. Баранович, М. Ткаченко, В Юркевич й ін.).

Другим осередком укр. І. були наук. інституції в Києві й Харкові, керовані Д. *Багалієм*, які провели значну роботу в царині історії України 17—19 вв.: праці Д. Багалія, О. Оглоблина (з екон. і політ. іст. України), Н. Полонської-Василенко (з іст. Запоріжжя й Півд. України), В. Романовського, В. Барвінського, Н. Мірзи-Авак'янц, В. Дубровського, О. Багалій-Татаринової, В. Базилевича, М. Горбаня, Д. Соловія, А. Козаченка та ін. Поважну наук. роботу в царині іст. укр. права й держ. ладу було проведено в дослідах М. Василенка та його співр. — Л. Окіншевича, І. Черкаського, В. Новицького, М. Тищенка, В. Гришка та ін., а в ділянці екон. історії України — в дослідах К. Воблого, А. Ярошевича, Є. Сташевського та ін.

Важливу наук.-іст. працю було проведено в Одеському іст. осередку, керованому М. *Слабченком*, автором праць з екон.-соц. історії України 17—19 вв., а також з історії укр. права, де працювали також Є. Загоровський, О. Рябінін-Скляревський та ін. Ін. осередками укр. І. були: Дніпропетровське (Д. *Яворницький*, В. Пархоменко та ін.), Полтава (П. Клепацький та ін.), Ніжен (М. Петровський, А. Єршов), Чернігів (П. Федоренко й ін.). Окреме й досить ізольоване місце в укр. І. 1920—30-их рр. посідав марксистський історичний напрям, гол. осередок якого був у Харкові (праці М. *Яворського* та його учнів і співр. — М. Рубача, З. Гуревича, М. Свідзінського та ін.).

В 1930-их рр. майже всі ці наук. осередки були ліквідовані сов. владою, багато істориків були репресовані або позбавлені можливости працювати, і укр. іст. наука на Центр. і Сх. Укр. Землях перестала нормально розвиватися.

В Галичині, не зважаючи на важкі матеріяльні умови і політ. обмеження, працював в 1920—30-их рр. ряд істориків, здебільша об'єднаних навколо НТШ: С. Томашівський, І. *Крип'якевич*, М. *Кордуба*, О. Терлецький, В. Герасимчук, І. Кревецький, Б. Барвінський, М. Чубатий, М. Андрусяк, о. Й. Скрутень, о. Т. Коструба, о. Р. Лукань та ін., що їх іст. праці друкувалися в ЗНТШ, «Старій Україні», «Записках ЧСВВ», «Богословії» тощо. На Закарпатті іст. досліди провадили о. В. Гаджеґа, А. Годинка й ін.

Гол. осередками укр. І. на еміґрації були Прага (Укр. Вільний Ун-т, Укр. Іст.-Філол. Т-во, Музей Визвольної Боротьби України), Берлін (Укр. Наук. Ін-т), Варшава (Укр. Наук. Ін-т, Укр. Воєнно-

Іст. Т-во), частково Париж. На еміґрації працювали М. Грушевський (до 1924 р.), В. Липинський, С. Томашівський (деякий час), Д. Дорошенко, А. Яковлів, Р. Лащенко, В. Біднов, В. Прокопович, І. Борщак, Б. Крупницький, С. Наріжний, Д. Олянчин, М. Антонович, І. Лоський та ін. Більшість із них розробляла зах.-евр. архівні матеріяли, перед тим майже невідомі в укр. науці. Наслідком цієї праці з'явилася низка дуже поважних наук. публікацій. Особливе значення мають праці Д. *Дорошенка* (зокрема синтетичні праці з іст. України та укр. історіографії), А. *Яковлева* (зокрема «Укр.-моск. договори XVII—XVIII ст.»), Б. *Крупницького* (про гетьмана Пилипа Орлика, Мазепу й ін.), І. *Борщака* (м. ін. про Григора і Пилипа Орликів), Д. *Олянчина* (розвідки з іст. укр.-нім. відносин 17—18 вв.).

Після другої світової війни вільна іст. наука на Україні фактично перестала існувати. Хоч в УССР є іст. установи (зокрема *Ін-т Історії АН УРСР),* де працює чимало істориків, старших і молодших (І. Крип'якевич, К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Супруненко, П. Лавров, В. Дядиченко, Ф. Лось, К. Стецюк, В. Голобуцький, І. Гуржій, І. Бойко та ін.), видається чимало праць з іст. України, виходить (з 1957 р.) «Укр. Історичний Журнал», але сучасна укр. совєтська історіографія цілком підпорядкована політ. цілям і наказам ком. уряду, отже змушена провадити лінію моск. большевизму. Це визначає всю діяльність укр. совєтських істориків — їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того — диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць. Цим позначені як заг. огляди історії України (зокрема «Історія Укр. РСР», I—II, 1953, 1958), так і монографічні іст. праці (визначніша з них: «Богдан Хмельницький» І. Крип'якевича, 1954), а навіть документальні вид. (гол. з них: «Воссоединение Украины с Россией», I—III, 1954; спільне вид. АН СССР і АН УРСР).

Укр. історики на еміґрації в Европі і в Америці, старшої і молодшої ґенерації (М. Андрусяк, (†) І. Борщак, о. А. Великий, І. Витанович, (†) П. Грицак, В. Гришко, (†) Д. Дорошенко, В. Дубровський, (†) Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, о. І. Назарко, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Д. Олянчин, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, (†) о. Й. Скрутень, М. Чубатий, О. Шульгин, (†) А. Яковлів та ін.) працюють над розробленням синтетичних оглядів історії України та укр. І., поширюючи свою увагу також на іст. Сх. Европи в цілому. Наук.-вид. працю провадять: НТШ (Іст.-Філос. Секція), УВАН (Іст. Секція), УВУ, Василіянський наук. осередок у Римі та ін. З окремих наук.-іст. публікацій треба згадати капітальне вид. ватиканських архівних документів до іст. України й Укр. Церкви (за ред. о. А. Великого), монографії І. Борщака «La légende historique de l'Ukraine. Istorija Rusov» (1949), Б. Крупницького («Гетьман Данило Апостол і його доба», 1948), Л. Окіншевича («Значне військове товариство в Україні - Гетьманщині XVII—XVIII ст.», ЗНТШ, т. 157, 1948), А. Яковлева («Укр. кодекс 1743 року», ЗНТШ, т. 159, 1949); Н. Полонської-Василенко («The Settlement of the Southern Ukraine 1750—75», The Annals УВАН, vol. IV—V, 1955), англ. вид. Укр. І. Д. Дорошенка й О. Оглоблина (1957) та ін. Наслідком співпраці укр. істориків був складений іст. відділ в ЕУ I, а також в англомовній «Укр. Енциклопедії», яка друкується в ЗДА.

Література: Дорошенко Д. Огляд укр. історіографії. Прага 1923; Багалій Д. Нарис укр. історіографії, I—II. К. 1923—25; Крип'якевич І. Укр. історіографія. Л. 1923; Кревецький І. Укр. історіографія на переломі, ЗНТШ, т. 134—35. Л. 1924; Андрусяк М. Укр. історіографія 1921—1930 рр. Літопис Червоної Калини, IX—X. Л. 1932; Kwartalnik Historyczny, т. 48, чч. 1—2. Л. 1934; Наріжний С. Укр. історіографія. УЗЕ, III. Л.-Станиславів-Коломия 1935; Korduba M. La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917—31. Б. 1938; Krupnyckyj B. Die historische Wissenschaft der Sowjet-Ukraine 1921—41, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, II—IV. Бреслав—Берлін 1941; Крупницький Б. Укр. історична наука під Советами (1920—1950). Мюнхен 1957; Doroschenko D. A survey of Ukrainian Historiography; Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917—1956; The Annals of the Ukrainian Akademy of Arts and Sciences in the U. S. vol. V—VI, ч. 18—20. Нью-Йорк 1957.

О. Оглоблин

«Історія Русів» («Исторія Русовъ»), найвизначніший твір укр. нац.-політ. думки кін. 18 — поч. 19 вв. В яскравій, місцями художній формі автор «І. Р.» подає картину іст. розвитку України, укр. народу й укр. державности від найдавніших часів до другої пол. 18 в., гол. увагу приділяючи Козаччині, Хмельниччині й Гетьманщині. Іст. концепція твору продовжує традиції коз. історіографії, пам'ятками якої широко користується автор «І. Р.», доповнюючи їх різними переказами, власними спогадами й подекуди (щодо 18 в.) архівними документами. Основна засада «І. Р.» — право (натуральне, моральне, іст.) кожного народу на самостійний держ.-політ. розвиток, а боротьба укр. народу проти

чужого (поль. й моск.) поневолення — це гол. зміст твору. Автор не мав на меті писати об'єктивну іст. України. Він показав її такою, якою, на його думку, вона повинна була бути. «І. Р.» — це іст. леґенда України (І. Борщак), політ. трактат, втілений в іст. форму. «І. Р.» написана тогочасною рос. літ. мовою, але має велику домішку укр. мови. З огляду на цензурні умови, автор нерідко ховає справжні свої думки поміж рядками, приписує їх різним іст. діячам, наводячи їх леґендарні промови, вигадані листи тощо.

Автор «І. Р.» невідомий. Спочатку вважали автором архиєп. Г. Кониського, але пізніше його авторство було заперечене і з'явилася низка ін. гіпотез. Найпоширеніша була думка про авторство Г. Полетики (В. Іконніков, О. Лазаревський, М. Василенко, Д. Дорошенко) або його сина Василя (В. Горленко, А. Єршов, І. Борщак); дехто припускав співавторство батька й сина Полетик (М. Грушевський). В останніх десятиліттях кілька дослідників (М. Слабченко, П. Клепацький, А. Яковлів, М. Возняк) висунули думку про авторство кн. О. Безбородька. Називалося також ім'я кн. М. Рєпніна (М. Драгоманов), В. Лукашевича (М. Петровський), О. Лобисевича та ін. Час написання «І. Р.» відносять або на 1760—70-і рр. (Лазаревський, Дорошенко, Слабченко, Возняк та ін.), або на 1790-і рр. (Яковлів, Б. Крупницький), або навіть на 1815—25 рр. (Горленко, Єршов, Борщак та ін.). Можна думати, що «І. Р.» була написана десь в кін. 18 в. (1790-і рр.) або на поч. 19 в. (1802—05), можливо, двома наворотами, на терені Новгородсіверщини, і там же перейшла ще одну редакцію десь між 1815 і 1822 рр. Автор (чи автори) «І. Р.» вийшов з кіл новгородсіверського патріотичного гуртка 1780—90-их рр. і був зв'язаний з кн. О. Безбородьком службовими, особистими й ідейно-політ. інтересами.

Першу згадку про «І. Р.» маємо в 1825 р. Довгий час твір розходився в численних рукописних копіях. Популярність «І. Р.» була величезна. Укр. історіографія 19 в. розвивалася під великим впливом «І. Р.». Іст.-літ. твори М. Маркевича, Є. Гребінки, І. Срезневського, М. Гоголя, А. Метлинського, М. Костомарова, П. Куліша й насамперед Шевченка були побудовані на «І. Р.»

Вперше видав «І. Р.» О. Бодянський у Москві в 1846 р. в «Чтениях Общества Истории и Древностей российских» (і окремо). В 1956 р. у Нью-Йорку вийшов укр. переклад «І. Р.», зроблений В. Давиденком, за ред. і вступною статтею О. Оглоблина.

Література: Дорошенко Д. «Исторія Русовъ» як пам'ятка укр. політ. думки другої пол. 18 в., журн. Хліборобська Україна, III. Відень 1921; Яковлів А. До питання про автора «Історії Русів», «ЗНТШ», CLIV. Л. 1937; Возняк М. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика («Исторія Русовъ»). Л.—К. 1939; Borschak E. La légende historique de l'Ukraine. Istorija Rusov. Париж 1949; Yakovliv A. Istoriya Rusov and its Author. The Annals of the Ukr. Acad. of Arts and Sciences in the U. S. т. III, ч. 2 (8). Нью-Йорк 1953; Ohloblyn O. Where was istoriya Rusov written? ibid.; Історія Русів, ред. О. Оглоблина. Нью-Йорк 1956.

О. Оглоблин

Історія України, див. ЕУ І, стор. 406—591 і *Історія України — синхроністичнохронологічна таблиця,* стор. 893—904.

Істр, давня назва дол. течії р. *Дунай,* тракійського походження, відома грекам вже від 8 в. до Хр. В перші віки по Хр. увесь Дунай набув назву Данубій.

Істр, Істрія, одна з найстарших грец. колоній на півн. причорномор'ї, заснована 654 до Хр., б. гирла Дунаю.

Істрін Василь (1865—1937), рос. історик літератури культ.-іст. школи; видавець пам'яток старої літератури («Александрия русских хронографов», 1893, «Хроніка» Малали, «Книга временьныя» Амартола, 1920—30, Йосиф Флавій, 1927—29 і ін.) і автор праць з старої літератури («Исследования в области древнерусской литературы», 1906; «Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода», 1922 й ін.), в яких І. заперечує зв'язок пізнішої укр. літератури з традицією старої доби, розглядаючи останню цілковито приналежною до рос. літератури.

Італія (Italia), країна в Півд. Европі, 301 200 км², 48,6 млн меш. (1957 р.); респ., столиця — Рим.

Починаючи з 13 в. італ. міста-республіки утримували торг. взаємини з Україною. Венеція і Ґенуя мали свої колонії в Криму (порти Кафа, Судак й ін.) та над Озівським м. В 15 в. Тмуторокань перебувала під владою ґенуезької родини Ґрізольфі. Через Україну проходила італ. торгівля з Азією; торгували м. ін. також невільниками. З 15 в. італійці поселюються у Львові й ін. гал. містах, утримуючи банки, торг. школи тощо. Б. Хмельницький мав дипломатичні зв'язки з Венецією (посли Джованні Тепольо і свящ. Альберто Віміна); останній намагався 1650 намовити Хмельницького до військ. коаліції проти турків.

З 16 в. сильніше проникають італ. культ. впливи на Україну безпосередньо (студії українців в І., між ними найвидатнішим був Ю. *Дрогобич,* ректор ун-ту в Больоньї, поширення італ. літератури, перебування італійців на Україні) чи посередньо через Польщу, Чехію, Угорщину. Вплив італ. ренесансу знач-

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
СИНХРОНІСТИЧНО-ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Століття		УКРАЇНА	СУСІДНІ КРАЇНИ	ІНШІ ВАЖЛИВІ ПОДІЇ
Дев'яте століття	Формування київської держави	Історія України до 9 ст., див. *Археологія України.*	814 Смерть болг. хана Крума при облозі Царгороду.	800 Відновлення зах. цісарства (коронація Карла В.). 814 Смерть Карла В. 826 † Теодор Студит. Острів Кріт зайнятий арабами (—961). 828 Араби в Сіцілії (—1091). бл. 830 св. Ансгар у Швеції. 830-і—40-і рр. Норманські напади на Зах. Европу (845 на Париж і Гамбург).
		839 Згадка Бертинської хроніки про Русь у зв'язку з посольством до Людовіка I франконського.	бл. 830—906 Моравська держава (кн. Моймір † 846).	
		бл. 840 Захоплення Києва хозарами й уграми. Алмус (Олом) київ. воєвода.	845 Хрищення зах.-чес. князів. 846—70 Ростислав моравський кн. 852—90 Борис болг.	843 Поділ Франконської держави (Договір у Вердені).
		бл. 858 Прибуття Аскольда до Києва.	бл. 858 Прихід Рюрика в Новгород.	
		860 Напад Руси на Царгород. Константин-Кирило на півн. Чорноморї (бл. 860—61, можливо й раніше).	862 Константин-Кирило і Методій у Моравії; створення слов. письма. 864 Хрищення Бориса болг. 870—94 Святополк кн. моравський.	867 Розрив між Фотієм і Римом Македонська династія у Візантії. 871—99 Альфред В. англ.
		бл. 878 Прихід кн. Олега з Новгорода до Києва.	886 Перехід учнів Методія († 885) з Моравії в Болгарію. 893 Прийняття слов. мови для болг. Церкви. Симеон болг. († 927).	885—86 Облога Парижу норманами.
		кінець 9 ст. Прихід печенігів у надчорноморські степи (—1036). Перехід угрів на Дунай.	896 Поселення угрів у Паннонії.	

Десяте століття

ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

907 Похід київ. кн. Олега на Царгород. 911 Договір київ. кн. Олега з Візантією.	906 Зруйнування Моравської держави уграми. Розірвання зв'язку між півд. і півн. слов'янами.	911 Норманське князівство у Франції. 911 Кінець сх.-франконських Каролінгів.
913 Похід Руси на каспійське побережжя Закавказзя.	913, 922 і 924 Симеон, «цар ромеїв і болгар», облягає Царгород 921—29 св. Вацлав чес. князь. 924 Хорватська держава Томіслава.	912—59 Константин Багрянородний візант. 919—1024 Саксонська династія в Німеччині. 929 Кордовський каліфат в Еспанії. 936—73 Оттон В. у Німеччині.
940-і рр. Походи кн. Ігоря на Царгород і Закавказзя. 945 Договір київ. кн. Ігоря з Візантією; згадка про християнську Русь.		948 Заснування епархії в Бранденбурзі (нім. колонізація).
957 Ольга (перша християнка на київ. престолі) у Царгороді. 961—62 Місія єп. Адальберта до Києва. 960-і рр. — 972 Походи Святослава. Розгром хозарів; експансія на Оку і Волгу та за Дунай. † Святослав у бою з печенігами. 973 Посольство київ. кн. Ярополка до цісаря Оттона в Кведлінбурзі.	963 Перша документальна вістка про Польщу. 966 Хрищення Польщі (Мешко I) 968 Перше поль. списконство (у Познані). 973 Заснування епархії у Празі (—1344 під зверхністю архиеп. Майнцу). бл. 975 Хрищення Ґейзи угорського († 997).	955 Розгром угрів над Лехом. Віднова сх. мархії (Австрія). 962 Коронація Оттона В. Поч. Рим. Цісарства нім. народу (—1806). 965 Кіпр очищений від арабів. 976 Бабенберґи в Австрії (—1246). 976—1025 Василь II візант.
979 Папські посли в Києві. бл. 980—1015 Київ. кн. Володимир. 981 Кн. Володимир В. приєднує Червенські городи.		983—1002 Оттон III нім.
988—89 Хрищення Руси. Одруження Володимира з Анною візант. 990-і рр. Будова Десятинної церкви в Києві.	992—1025 Болеслав Хоробрий поль.; поль. геґемонія над зах. слов'янами.	987 Кінець зах.-франконських Каролінґів. Династія Капетінґів у Франції (—1328).

Одинадцяте століття

ДОБА РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ / **ФОРМУВАННЯ НОВИХ ДЕРЖАВНИХ ЦЕНТРІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

1007 Архиеп. Бруно в Києві (місія до печенігів).
1015—19 Боротьба між синами кн. Володимира В.
1018 Болеслав Хоробрий захоплює Червенські городи.
1019—54 Ярослав Мудрий київ. князь.
1024 Бій під Лиственом; кн. Мстислав у Чернігові.
1030—31 Повернення Червенських городів. Заснування м. Ярослава.
1030-і рр. Розгром печенігів (1036). Будова церкви св. Софії (1037). Перший київ. літопис (бл. 1039).
1043 Останній похід Руси на Царгород.
1049 Посли з Парижу в Києві (сватання кн. Анни).
1051 Іларіон — перший київ. митр. — русин.
1054 Подія земель на уділи. Тріярхія і «Правда» Ярославичів (—1073). Остромирове євангеліє (1056—57).
1068 Перший великий напад половців. Згадка про київ. віче.
1073 «Ізборник» Святослава (київ. кн. 1073—76).
1075 Кн. Із'яслав у Генріха IV в Майнці. Коронація Ярополка Із'яславича Григорієм VII.
1080-і рр. Прихід Ростиславичів до Галичини.
1097 З'їзд князів у Любечі; спадковість уділів.
Кінець 11 ст. Перший напад угрів на Галичину.

1000 Заснування поль. архиеп. у Ґнезні. Коронація Стефана угор. († 1038) папою.
1018 Підкорення Болгарії Бізантією; упадок охрідського патріярхату.
1025 Коронація і смерть Болеслава Хороброго поль.
1030 Заснування Ярославом Юр'єва (Тарту) в землі естів.
1034—55 Бржетіслав чес.; гегемонія чехів над зах. слов'янами.
1045—50 Будова Софійського Собору в Новгороді.
1058—79 Болеслав Сміливий поль.
1076—77 Папа Григорій VII коронує Болеслава поль., Звонимира хорв. і Михайла чорногорського.
1086 Коронація Вратислава чес. цісарем Генріхом IV.

бл. 1000 Нормани в Півн. Америці.
1018—35 Кнут В. данський; об'єднання Англії (—1042) і Норвегії (1028—35) з Данією.
1024—1125 Франконська (салійська) династія в Німеччині.
1031—60 Генріх I король франц. (одружений з Анною, дочкою Ярослава Мудрого).
1035 Початок есп. королівств Араґонії і Кастілії.
1048—54 Папа Лев IX; початок реформ (заборона симонії, целібат).
1054 Остаточний розрив між Зах. і Схід. Церквою.
1056—1106 Генріх IV нім. (1089 одружений з дочкою київ. князя Всеволода I Євпраксією).
1066 Бій під Гастінґсом; початок завоювання Англії норманами.
1073—85 Папа Григорій VII.
1076—1122 Спір за інвеституру.
1081—1185 Династія Комненів у Бізантії.
1092 Перший союз льомбардських міст.
1096—99 Перший хрестоносний похід; здобуття Єрусалиму (1099).

Дванадцяте століття

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ДЕРЖАВНИХ ЦЕНТРІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1103 Долобський з'їзд. Похід на половців.
1106—08 Паломництво ігумена Данила до Єрусалиму.
1111 Успішний похід князів на половців.
1113 Несторова редакція «Повісти временних літ».
1113—25 Володимир Мономах київ. князь.
1124—52 Князювання Володимирка галицького. Об'єднання гал. князівств із столицею Галич (вперше згаданий 1140 р.).

1147 Вибір митр. Клима Смолятича собором єпископів незалежно від Візантії.
1152—87 Ярослав Осмомисл гал. князь. Поширення гал. князівства до гирла Дунаю.
1155—57 Юрій Долгорукий суздальський — київ. кн.

1169 Зруйнування Києва Андрієм суздальським.
бл. 1170 Початок князювання Романа Мстиславича на Волині.

1185 Похід Ігоря на половців (бл. 1187 «Слово о полку Ігореві»).
1187 Назва Україна вперше згадана в літопису.
1189 Угор. інтервенція; Бела III — «король Галичини».

1199 Об'єднання Галичини і Волині кн. Романом (бл. 1201 оволодів Києвом).

1102 Приєднання Хорватії до угор. корони (—1918).

1108 Володимир Мономах укріплює Володимир над Клязьмою.

1126 Перший виборний посадник у Новгороді.

1138 Поділ Польщі на уділи.

1147 Перша літописна згадка про Москву.

1157—74 Андрій Боголюбський кн. володимиро-суздальський.
1158 Чехія — спадкове королівство.
1168—96 Стефан Неманя: поч. серб. держави.
бл. 1170 Привілей чес. кн. Собеслава II нім. поселенцям.
1180 Ленчицький привілей поль. духовенству.
1185 Поч. другого болг. царства (Асеніди).

1109 † Ансельм кентерберійський, «батько схоластики».

1119 Найстаріший університет (у Больоньї).
1130 Норманський кн. Неаполя і Сіцілії коронований папою.
1138—1254 Гогенштавфи в Німеччині.
1141—77 Генріх II Язоміроґот австр. Віденъ — столиця Австрії.
1147—49 Другий хрестоносний похід.
1152—90 Цісар Фрідріх Барбаросса.
1154—1399 Династія Плянтадженетів в Англії. Приєднання Нормандії і півн. Франції до Англії.
1163 Початок будови катедри Нотр Дам у Парижі. Ґотика.

1180—1223 Філіпп II Авґуст франц.; зріст королівської влади у Франції.

1187 Салядин здобуває Єрусалим.

1189—92 Третій хрестоносний похід.
1189—99 Річард Левине Серце англ.

1198—1216 Папа Інокентій III.

Тринадцяте століття

ДОБА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1203 Спустошення Києва кн. Рюриком і половцями.
1205 †Роман. Початок боротьби за його спадщину.
1214 Боярин Володислав Кормильчич — гал. князь. Угорсько-польс. угода про управу Галичиною (Спіш).
1223 Бій над р. Калкою (Перший зудар з татарами).
1227 Об'єднання Волині синами Романа.
1238 Остаточне опанування Галича кн. Данилом.
1239 Київ під зверхністю Данила.
1239—42 Велика монголо-татарська навала Батия (1240 упадок Києва).
1245 Бій під Ярославом. Кінець угор.-поль. інтервенції і боротьби за Романову спадщину.
1250-і рр. Заснування Данилом м. Львова.
1253 Папський леґат коронує Данила (†1264).
1259—60 Походи татар (Бурундай) на Галичину і Волинь.
1264—бл. 1301 Лев I галицький. Приєднання Люблінщини (—1300-і рр.). Зверхність над Закарпаттям.
1270-і рр. Заснування на півн. побережжі Чорного м. колоній Ґенуї (Каффа) і Венеції (Судак).
1286 Спустошення татарами (Телебуга) Галичини і Волині.
1292 Кінець оповідання Гал.-Волинського літопису.
1299 Переїзд у Володимир на Клязьмі київ. митр. Максима (прийняв титул «митр. всея Руси»).

1201 Заснування Риги. Нім. орден мечоносців у Лівонії (1202).
1219 Естонія під Данією (—1346).
1222 Золота булла Андрія II угор. (1205—35).
1226—30 Конрад Мазовецький запрошує тевтонських рицарів на дол. Вислу.
1237—1480 Володимиро-Суздальські землі під зверхністю татар.
1241—42 Татари в Польщі, Угорщині та Моравії.
1240-і рр. Утворення Золотої Орди (—1502) з столицею Сарай на дол. Волзі.
1252—63 Олександер Невський — великий кн. володимирський.
1253 Мендовг лит. король (†1263).
1253—78 Пржемисл Оттокар II чес. Спроба приєднання Австрії до Чехії.
бл. 1267—69 Шварно, син короля Данила, лит. кн.
1285—86 Тат. походи в Угорщину і Польщу.
1290-і рр. Вацлав II чес. приєднує Польщу до Чехії (—1306).

1204—61 Латинська імперія у Царгороді.
1206 Темуджін Джінґіс-хан († 1227). Початок монгольської експансії.
1212—50 Цісар Фрідріх II.
1215 Англійська Велика Хартія.
1220 і 1232 Обмеження королівської влади в Німеччині на користь духовних і світських князів.
1227—68 Останній конфлікт і перемога пап над цісарством.
1244 Перша згадка про Берлін.
1245 Київ. митр. на соборі в Ліоні.
1245—46 Подорож папського посла Пляно Карпіні до Монголії.
1246 Кінець австр. Бабенберґів.
1252—53 Роман, син Данила, в Австрії.
1258 Зруйнування багдадського каліфату монголами.
1261 Відновлення Візантії під династією Палеологів (—1453).
1268 Кінець Гоґенштавфів.
1271—95 Подорож Марка Польо до Китаю.
1273 Рудольф Габсбурґ нім. король.
1274 † Тома Аквінський.
1282 Габсбурґи в Австрії (—1918).
1291 Початок Швайцарського Союзу.
1291 Кінець Єрусалимського королівства.

Чотирнадцяте століття

Доба галицько-волинської держави

1300-і рр. Юрій I «король Руси, кн. Володимирії».

бл. 1303 Заснування галицької митрополії (—1347).

1316 Союз Андрія і Лева, кн. «всієї землі Руської, Галичини і Володимирії» з тевтонськими рицарями.

1320-і рр. † останні Романовичі. Син їхньої сестри Болеслав Юрій кн. «усієї Малої Руси».

1330-і рр. Шлюб кн. Юрія з дочкою Ґедиміна (1331); похід на люблінську землю (1337).

1339 Грамота кн. Юрія м. Сяноку на нім. право.

1340 † Юрій-Болеслав. Боярин Дмитро Дедько — «управитель землі Руської»; Любарт — кн. волинський.

Боротьба за спадщину галицько-волинської держави

1349 Завоювання Галичини Казіміром польським.

1350-і рр. Спроба відновити митрополію в Києві.

1360-і рр. Ольґерд громить татар на Синій Воді; перехід Київщини і Поділля під зверхність Литви; син Ольґерда київ. кн.; Коріятовичі кн. Поділля (— бл. 1393).

1370—87 Галичина під зверхністю Угорщини.

1372—78 Володислав Опольський, останній гал. кн.

1375 Організація латинської ієрархії на Зах. Землях.

1387—1772 Галичина під пануванням Польщі.

1390-і рр. Усунення князів лит. династії; перехід укр. земель під безпосередню зверхність Витовта; кн. Федір Коріятович у Мукачеві († 1414).

1301 Кінець угор. Арпадів.

1306 Кінець чес. Пржемислідів.

1308—82 Династія Анжу в Угорщині.

1310—1437 Династія Люксембурґів у Чехії.

1315—41 Ґедимін В. кн. лит.

1320 Коронація Володислава Локетка поль. († 1333).

1326 Перенесення митрополії до Москви.

1328 Моск. кн. одержує ярлик на В. князівство володимирське.

1333—70 Казімір В. король поль.

1342—82 Людовік — король угорський.

1345—77 Ольґерд кн. лит.; початок лит.-моск. суперництва.

1348 Університет у Празі.

1353 Моск. кн. починає титулуватися «кн. всея Руси».

1359 Заснування молдавського господарства мармароським воєводою Богданом.

1364 Університет у Кракові.

1374 Кошицький привілей поль. шляхті.

1377—82 Перша спроба Москви скинути тат. зверхність (1380 Куликівська битва).

1385 Унія Литви з Польщею (Крево). Династія Ягеллонів (—1572).

1389 Розгром сербів турками (Косове Поле).

1392—1430 Панування Витовта лит.

1393 Болгарія під турками (—1878).

1303 † Боніфатій VIII; кінець гегемонії пап у Зах. Европі.

1309—77 Папи в Авіньйоні.

1321 † Данте (* 1265).

1328 Перехід франц. корони до лінії Валюа (—1589).

1337—1453 Столітня війна між Англією і Францією.

1346—78 Карл IV цісар і король чес.

1347—50 Велика чума в Европі.

1354 Турки в Европі (Ґалліполі).

1360-і рр. Згадка Петрарки (1304—74) про вогнепальну зброю.

1361 Турки здобули Адріянопіль.

1365 Університет у Відні.

1370 Мир Данії з Ганзою. Геґемонія Ганзи на Балтицькому морі.

1378—1417 Велика зах. схизма.

1380 Венеція нищить фльоту Ґенуї.

1384 † Віклеф.

1397 Кальмарська унія скандінавських держав (—1523).

П'ятнадцяте століття

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДОБА

1415 Собор у Новгородку; Григорій Цамблак митр.
1418 Митр. Цамблак на констанцькому соборі.
1425 Перший реєстр ремісничих цехів у Львові.
1430-і рр. Приєднання зах. Поділля до Польщі; заведення поль. права на укр. землях Польщі.
1439 Київ. митр. Ісидор приймає унію на Фльорент. соборі.
1440 Олелько стає київ. князем («государ-отчич»).
1443 Грамота Володислава III руській Церкві.
1452 † Свидригайло. Волинь — провінція В. Князівства Лит.
1458 Укр.-білор. епархії остаточно відділені від моск. митр.
1463 Перша згадка про церк. братство (Успенське у Львові).
1466 † Хаджі-Ґірей, засновник династії крим. ханів.
1470 Відібрання київ. князівства від Олельковичів. Лит. маґнат Ґаштольд — київ. намісник.
1475 Здобуття турками ґенуезької колонії Каффи; Крим під тур. зверхністю (—1774).
1481 Відкриття змови руських князів В. Князівства Лит.
1482 Погром Києва крим. ханом, союзником Москви; початок безупинних нападів крим. татар.
1490-і рр. Перші документальні відомості про укр. козаків.
1490—92 Повстання у Галичині проти Польщі (Муха).
1491 Перші друки кирилицею (краківські вид. Фіоля).

1404 Здобуття Смоленська Витовтом. Ріка Уґра — сх. межа В. Князівства Лит. (1408).
1410 Погром тевтонських рицарів (Ґрюнвальд).
1413 Поль.-лит. городельська унія.
1415 Спалення Гуса.
1420-і —30-і рр. Гуситські війни.
1429 З'їзд у Луцьку (плян коронації Витовта).
1430 Свидригайло В. кн. лит.
1435 Погром Свидригайла.
1440—92 Казімір Яґайлович В. кн. лит. (від 1447 кор. поль.).
1444 Перемога турків під Варною.
1448 Початок незалежности моск. митрополитів від Царгороду.
1454 Поширення прав поль. шляхти (Нешавські статути).
1457—1504 Стефан В. молд.
1462 Волощина — тур. васаль.
1462—1505 Іван III моск. «государ всея Руси»; одружений з візант. княжною (1472).
1466 Перехід Помор'я до Польщі. (Торунський мир).
1471 † Юрій з Подєбрад — останній король чес. походження; династія Яґеллонів у Чехії (—1526).
1478 Москва завойовує Новгород.
1480 Москва скидає тат. зверхність.
1485 Москва підбиває Тверь.
1490 † Матвій Корвін, останній король угор. походження; Яґеллони в Угорщині (—1526).
1494 Перші лит. територіяльні поступки Москві.

1400 † Чосер.
1402 Погром турків Тімуром († 1405).
1414—18 Констанцький собор; кінець Великої зах. схизми.
1415 Гогенцоллерни в Бранденбурзькій мархії.
1429 Поразка англійців під Орлеаном (Жанна д'Арк).
1434 Медічі у Фльоренції. Гуманізм.
1438—1806 Габсбурґи — нім. цісарі.
1439 Фльорентійська унія.
1447—1521 Папи гуманізму і ренесансу.
бл. 1450 Перші друки (Ґутенберґ).
1453 Здобуття Царгороду турками.
1455—85 Війна Червоної й Білої Рож в Англії.
1469 Еспанія: шлюб Фердінанда араґонського з Ізабеллою кастільською.
1470-і рр. Початок боротьби Франції з Габсбурґами (Бурґундія); Габсбурґи в Нідерляндах.
1485—1603 Тюдори в Англії.
1492 Кінець держави еспанських маврів.
1492 Відкриття Америки Колюмбом († 1506).
1498 Відкриття морського шляху до Індії (Васко-да-Ґама).

Шістнадцяте століття

Литовсько-руська доба

1500 Перехід Чернігово-Сіверщини до Москви (—1618).
1508 Повстання князів Глинських проти Литви.
1509 Похід молд. воєводи Богдана на Галичину.
1514 Кн. К. Острозький († 1530) громить Москву під Оршею.

1529 Перший Статут (збірник законів) В. Князівства Лит.
1535 † О. Дашкович, організатор боротьби з татарами.
1538 Остаточний перехід Буковини під тур. зверхність.
1539 Відновлення гал. владицтва.
1541 Спроба лит. уряду запровадити реєстр укр. козаків.
1545 Перші вістки про виріб горілки на укр. землях.
1550-і рр. Кн. Дмитро Вишневецький засновує козацьку твердиню на Запоріжжі.
1563 Зрівняння в правах правос. шляхти В. Князівства Лит.

Культурно-національний рух. Зріст козаччини

1569 Люблінська унія; перехід укр. земель В. Князівства Лит. (крім Полісся і Берестейщини) до Польщі.
1573 Іван Федорович засновує друкарню у Львові.
бл. 1580 Заснування школи і друкарні в Острозі; Острозька Біблія.
1586 Львівське братство одержує права ставропігії.
1590-і рр. Перші козацькі повстання (Косинський, Наливайко).
1594 Посольство цісаря Рудольфа II до Запор. Січі (Ляссота).
1596 Берестейська унія. Початок рел. боротьби.

1502 Крим. татари нищать Золоту Орду.
1505 Обмеження влади поль. короля («Nihil novi»).
1510 Москва приєднує Псков.
1517—19 Білоруська біблія Скорини.
1521 Здобуття Бєограду турками.
1521 Москва приєднує Рязань.
1526 Інкорпорація Мазовша до Польщі.
1526—1918 Габсбурґи — королі Чехії та Угорщини.
1530-і —40-і рр. Поділ Угорщини; Буда під турками (1541—1686); відокремлення Семигороду.

1547 Іван Ґрозний († 1584) приймає титул царя.
1548—72 Сіґізмунд II Авґуст. Реформація, езуїти в Польщі.
1552 Москва завойовує Казань.
1556 Москва підбиває Астрахань.
1558—83 Лівонська війна.
1561 Естонія під Швецією (—1721); Лівонія під поль. зверхністю.

1572 Кінець династії Яґеллонів; елекційні королі в Польщі (—1795).
1576—86 Стефан Баторій поль. король.
1581 Єрмак починає похід у Сибір.
1587—1668 Вази — королі Польщі.
1589 Московський патріярхат.
1591 Татари востаннє під Москвою.
1593—1801 Михайло Хоробрий волоський.
1598 Кінець Рюриковичів у Москві.

1500 Відкриття Бразілії португальцями (Кабраль).
1503—13 Папа Юлій II; будова катедри св. Петра в Римі.
1516—1700 Габсбурґи в Еспанії.
1517 Початок реформації (Лютер).
1519 † Леонардо да Вінчі. Карл V цісар († 1558).
1519—22 Перша морська експедиція навколо землі.
1520 † Рафаель.
1527 † Макіявеллі. Погром Риму.
1529 Перша облога Відня турками.
1531 Перша біржа (в Антверпені).
1534 Церк. розрив між Англією і Римом.
1536 † Еразм з Роттердаму.
1540 Папа затверджує чин єзуїтів.
1545—63 Трідентський собор.

1550-і рр. Тютюн в Европі (з Америки; також кукурудза і соняшник).
1556—98 Філіпп II еспанський.
1558—1603 Єлисавета I англійська.
1562—98 Гуґенотські війни у Франції.
1564 † Мікель-Анджельо. † Кальвін.
1571 Погром тур. фльоти (Лепанто).
1579 Поч. Нідерляндської республіки.
1580-і рр. Поява картоплі в Европі (поширення — кін. 17 і 18 в.).
1582 Реформа календаря (папа Григорій XIII 1572—85).
1588 Знищення еспанської Армади.
1589—1792 Бурбони у Франції.
1592—1605 Папа Климент VIII.
1598 Нантський едикт.

Сімнадцяте століття

Доба релігійної боротьби. Зміцнення козаччини

1608 † Константин Острозький; упадок острозької Академії.
1610-і рр. Коз. морські походи. Гетьман П. Сагайдачний († 1622).
бл. 1615 Заснування Київського братства, школи і друкарні.
1620 Відновлення православної ієрархії.
1628—29 Спроба церк. угоди; ідея київського патріярхату.
1630-і рр. Коз. повстання проти Польщі.
1631 Петро Могила († 1647) засновує колеґію в Києві.
1638 Перше масове переселення на Слобожанщину.

Доба козацько-гетьманської держави

1648 Початок визвольної боротьби гетьмана Богдана Хмельницького (1648—57) з Польщею.
1649 і 1651 Спроби замирення з Польщею (Зборів. і Білоцерк. договори).
1650-і рр. Заснування Острогозька, Сум, Харкова на Слобожан.
1654 Прийняття протекції моск. царя (Переяслав).
1657 Шведсько-укр.-семигородська коаліція.
1658 Спроба федерації з Польщею (Гадяцька унія).
1659 Погром Москви під Конотопом гетьм. І. Виговським (1657—59).
1663 Окремі гетьмани на Право- і Лівобережжі.
1665—76 Гетьман Петро Дорошенко († 1698); тур. орієнтація.
1670-і рр. Руїна Правобережжя.
1685 Передача правос. Київ. митрополії під зверхність моск. патр.
1687—1709 Гетьман Іван Мазепа. Козацьке барокко.
1692 і 1700 Перехід на унію Перемиського і Львівського владик.

1605—06 Царювання самозванця у Москві (моск. смута).
1610—12 Поляки у Москві.
1613—1917 Династія Романових.
1620 Упадок Чехії (Біла Гора).
1621—1721 Лівонія під Швецією.
1630—60 Ракоці — князі Семигороду.
1632 Побудова Якутську (Ленський остріг).
1632—48 Владислав IV король поль.
1643—46 Похід Пояркова на Амур.
1645—76 Цар Олексій Михайлович.
1652 Заснування Іркутську.
1652 Перше ліберум вето в Польщі.
1655—60 Війна Швеції з Польщею.
1657 Польща зрікається суверенности над Східньою Пруссією.
1667 Моск.-поль. Андрусівська угода (поділ України по Дніпру).
1670—71 Повстання Разіна (Дон).
1674—96 Ян Собеський — поль. король.
1689—1725 Царювання Петра I.
1697 Завоювання Камчатки.
1697—1763 Саксонські курфюрсти поль. королі.

1607 Початок англ. колоній в Америці.
1611—12 Перші англ. торг. станиці в Індії.
1616 † Шекспір. † Сервантес.
1618—48 Тридцятилітня війна.
1624—42 Правління Рішельє у Франції.
1630 Заснування Бостону.
1635 Заснування Франц. Академії.
1640 † Рубенс. Барокко.
1640-і рр. Англ. пуританська революція.
1648 Вестфальський мир.
1650 † Декарт. Раціоналізм.
1652—54 Перша англо-голляндська війна.
1653—58 Кромвел — «лорд-протектор».
1654—60 Карл X Ґустав король шведський.
1661—1715 Абсолютизм Людовіка XIV.
1664 Англійці займають Новий Амстердам (Нью-Йорк).
1669 † Рембрандт.
1673 † Мольєр. Франц. клясицизм.
1683 Тур. облога Відня.
1688 Друга англ. революція.
1690—91 Перша англо-франц. війна за амер. колонії.
1697—1718 Карл XII король швед.
1699 Турки зреклися Угорщини.

Вісімнадцяте століття

ДОБА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ. ПОЧАТОК ЗАСЕЛЕННЯ ЧОРНОМОРЩИНИ

1708 Шведсько-український союз.
1709 Полтавська битва. Зруйнування Січі. † Мазепа.
1710 Гетьман Орлик. Бендерська конституція.
1714 Вихід Пилипа Орлика († 1742) на еміґрацію.
1720 Перший царський указ проти укр. слова.
1722—27 Перша Малорос. Колеґія. Гетьман П. Полуботок († 1724).
1734 † Гетьман Данило Апостол (1727—34). Нова Січ. Повстання на Правобережжі (гайдамаки).
1744—64 Будова катедри св. Юра у Львові (рококо).
1745 † Олекса Довбуш, ватажок опришків.
1750—64 Гетьман К. Розумовський.
1755 Скасування укр.-рос. митного кордону.
1764 Скасування гетьманства. Друга Малорос. Колеґія (—1781).
1765 Ліквідація козацького устрою Слобожанщини.
1768 Коліївщина. Залізняк і Гонта.
1772—1918 Галичина під Австрією.
1775—1918 Буковина під Австрією.
1775 Знищення Запор. Січі. Заснування Херсону (1778), Катеринослава (1787), Миколаєва (1789).
1780-і рр. Кінець автономії Гетьманщини. Закріпачення селян.
1790-і рр. Початок заселення Кубані. Заснування Одеси (1794).
1791 Протиросійська місія Капніста до Пруссії.
1793 Перехід Правобережжя від Польщі до Росії (1795—по Буг).
1798 Видання «Енеїди» Івана Котляревського († 1838)

1700—21 Північна війна.
1703 Заснування Петербурґу.
1707—08 Повстання Булавіна (Дін).
1711 Прутський похід Петра I.
1721—1918 Естонія і Лівонія під Росією.
1721 Проголошення Російської імперії (—1917).
1732—41 Друга експедиція Берінґа (відкриття Аляски).
1741—61 Царювання Єлисавети.
1742—1945 Сілезія під Пруссією.
1755 Університет у Москві.
1760 Перша рос. окупація Берліну.
1762—96 Царювання Катерини II.
1768 Барська конфедерація.
1772 Перший поділ Польщі.
1774—83 Незалежність Кримського ханства.
1781 Йосиф II австр. (1780—90) скасував кріпацтво.
1783 Росія приєднує Крим. ханство. Заснування Севастополя (1784).
1791 Поль. конституція 3 травня.
1793 і 1795 2 і 3 поділи Польщі.
1794 Повстання Косцюшка.
1799 Похід Суворова до Італії.

1701 Пруссія — королівство.
1701—13 Війна за еспанську спадщину; друга англо-французька колоніяльна війна.
1713 Утрехтський мир. Бурбони в Еспанії.
1717 Перша льожа масонів (Лондон).
1720 Кн. Савої — сардінський король.
1727 † Ньютон, «батько» нової фі-[illegible]
1738—1859 Бурбони в півд. Італії.
1740 Перший австро-пруський конфлікт (Марія Терезія — Фрідріх II).
1748 «Дух законів» Монтеск'є († 1765).
1756—63 Семилітня війна.
1759 Англійці здобули Канаду.
1763 Франція зреклася півн.-амер. колоній.
1769 Парова машина Ватта (Англія).
1776 Проголошення незалежности ЗДА (Вашінґтон през. 1789—97).
1778 Смерть Вольтера і Руссо.
1781 «Розбійники» Ф. Шіллера. («Штурм унд Дранґ»). «Критика чистого розуму» Канта.
1788 Початок заселення Австралії.
1789 Французька революція.
1790 Метрична система. † Адам Сміт. † Франклін.
1799 Переворот Наполеона Бонапарта. † Вашінґтон.

ДОВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Заселення Степової України

Індустріялізація України

1805 Відкриття університету в Харкові (1834 у Києві).
1808 Відновлення галицької митрополії.

1819 Перша вистава «Наталки-Полтавки» (Полтава).
1820-і рр. Перші цукроварні на укр. землях.
1823—25 Таємне Товариство З'єднаних Слов'ян.
1831 Спроба кн. Репніна поновити козацьке військо.
1837 Поява «Русалки Дністрової» (Руська Трійця).
1840 Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1814—61).
1846—47 Кирило-Методіївське Братство (у Києві).
1848 Скасування панщини, політ. відродження в Галичині.
кін. 1850-их рр. Перша Громада (Петербург), недільні школи на Наддніпрянщині (1859—62).
1861 Перша залізниця на укр. землях (Перемишль—Львів).
1861 Скасування кріпацтва в Рос. Імперії. «Основа» (—1862).
1863 Заборона укр. друкованого слова в Рос. Імперії (Валуєв).
1870-і рр. Початки індустріялізації Донбасу (Юз.).
1876 Емський указ. Галичина — укр. П'ємонт.
1881 Початок експлуатації залізних руд Кривого Рогу.
1882 «Борислав сміється» І. Франка (1856—1916) (робітнича тематика).
1890 Перша укр. гал. (1900 — наддніпрянська) політ. партія.
1898 Поява І тому «Історії України-Руси» М. Грушевського.

1801—25 Цар Олександер I.
1809—1917 Фінляндія під Росією.
1812 Росія приєднує Басарабію.
1812 Похід Наполеона на Росію.
1815 Приєднання «Королівства Поль.» до Рос. Імперії.
1817 Початок сербського князівства.

1825 Декабристи. Микола I (—1855).
1829 Визнання незалежности Греції.
1830—31 Польське повстання проти Росії («листопадове»).
1830-і рр. Поль. еміграція. «Пан Тадеуш» Міцкевіча. † Пушкін (1837).
1846 Приєднання Кракова до Австрії.
1848 «Весна народів» у Австрії.
1846—1916 Франц Йосиф — цісар.
1858—60 Росія дістає Зелений Клин.
1859 Росія підкорює сх. Кавказ (капітуляція Шаміля).
1859—62 Об'єднання румунських князівств.
1860-і — 70-і рр. Реформи Олександра II.
1863 Поль. повстання проти Росії («січневе»).
1867—1918 Австро-угорський дуалізм.
1878 Утворення болгарської держави.

1882 Чеський університет у Празі.
1885 Середня Азія підкорена Росією.
1891—94 Укладення франц.-рос. союзу.
1894—1917 Микола II — останній цар.

1801 Перша цукроварня (Сілезія)
1804 Наполеон імператор (—1815).
1810—24 Відокремлення Латинської Америки.
1814—15 Віденський конґрес; доба Метерніха (—1848).
1819 Перше фабричне законодавство (Англія).

1825 Перша залізниця (Англія).
1827 † Ветовен.
1832 † Ґете.
1832 Виборча реформа в Англії.
1837 Телеграф (Морзе).
1842 Відкриття портів Китаю.
1845 Приєднання Тексасу (1848 Каліфорнії) до ЗДА.
1846 Швацька машина (Гав; 1863 — Зінґер).
1848 Комуністичний маніфест Маркса—Енґельса.
1853—56 Кримська війна.
1854 Відкриття портів Японії.
1859 Теорія еволюції Дарвіна.
1859—61 Об'єднання Італії.
1861—65 Війна Півдня з Півн. в ЗДА (през. Лінкольн).
1867 ЗДА купують від Росії Аляску.
1869 Відкриття Суезького канала.
1871 Об'єднання Німеччини (Бісмарк).
1876—79 Телефон Белла, електрична лямпа Едісона.
1879 Союз Центральних держав (—1918).
1880-і рр. Нова хвиля імперіялізму.
1891 Енцикліка папи Лева XIII (1878—1903) про роб. питання.
1895—99 Рентґенівське проміння, кінематограф, бездротовий телеграф, радій.

Двадцяте століття	Доба нац. і держ. відродження*)		1900 «Самостійна Україна» М. Міхновського (РУП).	1903 Початок больш. фракції РСДРП.	1900-і рр. Літак Райта, автомобіль Форда.
			1905 Скасування обмежень укр. слова в Рос. Імперії.	1905 Революція в Росії. Дума (1906).	1904—07 Зформування Антанти.
				1912—13 Валканські війни.	1914 Відкриття Панамського канала.
			1917 Відродження української держави*).	1917 Повалення царизму; больш. революція в Росії (Ленін).	1914—1918 Перша світова війна. 1918 14 пунктів през. Вілсона.
			1918—19 Зах.-укр. держава. Окупація зах. земель Румунією (—1940), Польщею і Чехо-Словаччиною (—1939).	1918 Розпад Австро-Угорщини. Утворення незалежної Польщі, Чехо-Словаччини, територ. побільшення Румунії.	1918 Розпад Оттоманської Імперії. 1919—20 Паризька Мирова Конференція.
	Період УССР**)	Індустріялізація України	1921 Ризький мир. Закріплення режиму УРСР.	1920—21 Мирові договори в Сх. Европі.	1920 Створення Ліги Націй. 1920-і рр. Радіостанції, звуковий фільм.
			1920-і рр. «Українізація» в УРСР.	1920-і рр. Період НЕП-у в СССР.	1922—43 Фашизм в Італії (Муссоліні).
			1929—34 Розгром укр. науки. Колективізація. Голод.	1928 Перша 5-річка. Індустріялізація СССР. 1930-і рр. Сталінські чистки 1935 † Пілсудський. 1937 † Масарик.	1929 Світова економічна криза. 1930-і рр. Реформа Рузвелта (през. 1933—45) в ЗДА. 1933—45 Нацизм у Німеччині (Гітлер).
			1939 Карпатоукр. держава. Угорська окупація Закарпаття (—1944).	1939—45 Нім. окупація Чехії й Польщі; Словаччина незалежна.	
			1939—40 Приєднання Зах.-Укр. Земель до УССР.		1939—45 Друга світова війна. Кінець світової гегемонії Зах. Европи. ЗДА і СССР — керівні держави. Політ. емансипація колоніяльних народів.
			1941—44 Нім.-румунська окупація України. УПА (1942). Дивізія «Галичина» (1943).	1941—45 Війна Німеччини з СССР.	
			1943—44 Червона Армія відвойовує Україну. Еміґрація.	1944—48 Комунізація сателітних країн.	
			1945 УССР член ОН. Перехід Закарпаття до УССР.		1945 Створення ОН. Перші атомові бомби.
			1945—47 Насильне виселення укр. населення Лемківщини, Посяння і Холмщини.	1947 Сов.-поль.-чес. угода про спільні військ. дії проти УПА.	
				1948 Розрив між Тіто і Москвою. 1953 Смерть Сталіна.	1949 Ком. режим у Китаї.
			1954 Приєднання Криму до УССР.	1957 Консолідація влади в руках Хрущова.	1957 Перші штучні сателіти. Початок експансії людини у всесвіт.

*) Про події 1917—21 рр. див. таблиця «Українська держава 1917—21 рр.»

**) Докладніше див. таблиця «УССР. Історія», в якій подаються окремо також події з історії Зах. Укр. Земель та еміґрації того ж періоду.

Див. також *Військо*, *Література*, *Народне господарство*, *Церква*.

Л. Соневицький

ний гол. в укр. мистецтві. В 16—17 вв. в Галичині, зокрема у Львові, перебував ряд італ. майстрів і архітектів, що будували палаци й церкви (А. Дель-Аква, П. Римлянин, В. Скомоцці). Італійці принесли на Україну також барокко, яке тут зазнало своєрідного розвитку. Видатний був італ. вплив і на укр. письменство 16—18 вв. та на музику.

У 18—19 вв. І. відвідували при різних нагодах укр. письменники й учені: Г. Сковорода, А. Могильницький, О. Федькович, П. Куліш, М. Гоголь, М. Коцюбинський, М. Драгоманов, Л. Українка, М. Вовчок та ін. В поезіях А. Могильницького, О. Федьковича і Л. Українки зустрічаємо італ. мотиви. 1873 фльорентійський журн. „Rivista Europea" надрукував розвідку М. Драгоманова «Руський літ. рух в Росії й Галичині в 1798—1872 вв.».

З 1596 столиця І. *Рим* є важливим осередком Укр. Кат. Церкви.

Під час першої світової війни в І. на островах Азінара б. Монте-Кассіно і в Арквата перебувало кількадесят тисяч укр. військовополонених з австро-угор. армії. Е. *Інсабато*, посол до італ. парляменту, робив заходи, щоб перевести їх на укр. протибольш. фронт, але гол. через опір Франції це не вдалося. В 1919—20 рр. в І. були відкриті дипломатичні місії УНР (Д. Антонович) і ЗУНР (О. Колесса), але тому що І. не визнала України, ці місії не мали офіц. характеру. Військ. місію очолював О. Севрюк (заступник полк. І. Коссак). Дипломатична місія видавала тижневик „La Voce Ucraina".

Між двома світовими війнами в І. працювали укр. політ. і культ. діячі, зокрема Є. Коновалець, Є. Онацький, І. Токаржевський, М. Липовецька, І. Курах й ін. В Римі існувала з 1933 р. невелика «Укр. Громада» (гол. до 1947 Є. Онацький, згодом В. Федорончук). Політ. контакт з італ. офіц. колами утримувала гол. ОУН. Під час другої світової війни на протибольш. фронті на Україні брав участь італ. експедиційний корпус під командуванням ген. Дж. Мессе.

Після 1945 р. в І. опинилося бл. 15 000 українців, в тому ч. більшість військовополонених в таборі Річйоне б. Ріміні з 1 дивізії Укр. Нац. Армії та невеликі групи втікачів в таборах переміщених осіб. Ними опікувався Укр. Допомоговий Комітет у Римі, заснований з ініціятиви архиєп. І. Бучка. 1947 військовополонені були перевезені до Великобрітанії. В І. залишилася нечисленна громада, складена перев. з духовних осіб у Римі, в манастирі Ґроттаферрата і в салезіянському осередку в Торіно.

Для популяризації укр. справи серед італійців постало в 1952 р. Т-во італ.-укр. приязні, на чолі якого є кол. амбасадор А. Джянніні. Інші видатніші приятелі України: сенатор Р. Чяска, кн. Дж. Альята, д-р Е. Інсабато, Дж. Бернабеї й ін. 1954—56 з'являвся італ. мовою журн. „Ucraina". В т-ві, як і в ін. установах — «*Інтернаціонале Свободи*», «Асоціяції Інтелектуалів-Біженців», «Середземноморській Академії» та в орг-ціях евр. руху активним з укр. боку є В. *Федорончук*. Він також є керівником укр. щоденних радіопересилань, які 1951 р. відкрила італ. закордонна радіослужба (див. також *Рим*). *В. Федорончук*

Ітеративні дієслова (наворотні), виражають дію, що повторюється в часі (приношувати), словотвірно в укр. мові як правило вони не різняться від недоконаних протяжних (дуративних), які виражають дію, що триває (давати, купувати); як і останні, вони утворюються найчастіше суфіксами -ува́-, о́вува- (купува́ти, скупо́вувати), від первісних протяжних суфіксами -и́-, -а́-, іноді із зміною корінного голосного (носи́ти: нести; ставля́ти: ста́вити), від сприроcтованих доконаних зміною наголосу (розкида́ти: розки́дати). Чисто І. д. безпрефіксні, застарілі вже в 19 в. (живати — Свидницький), тепер зовсім вийшли з ужитку.

Ітиль, столиця хозарського каганату в 9—10 вв., положена в гирлі Волги, знищена Святославом 963. І. розвинувся на важливий торг. осередок завдяки транзитній торгівлі та вигідному положенню на перехресті волзького водного шляху й суходільного торг. шляху з Европи в центр. Азію. Серед різнорідного населення І. було багато слов'ян.

«Іфіка Ієрополітика», зб. емблематичних малюнків з віршами до них (див. *Емблема*), видана у Львові 1712 р., кілька разів перевидана пізніше.

Ічки, кол. назва с. м. т. *Совєтський* в Криму.

Ічня (III—13), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Чернігівської обл.; 12 000 меш. (1926), харчова пром-сть; кол. сотенне м. Прилуцького полку.

Ічнянський Мирослав, псевд. Івана Кмети-Єфимовича (* 1901), поет родом з Чернігівщини, з 1928 в Канаді; зб. поезій «Арфа» (1924), «Ліра еміґранта» (1936), «Записки розстріляного» (1929).

Ішлінський Олександер (* 1913), математик, д. чл. АН УРСР, деякий час дир. Ін-ту Математики АН УРСР; праці з ділянки матем. фізики, в яких І. розробив м. ін. теорію гіроскопу, хвиль у в'язких матеріялах.

Ішуміна Марія (1878—1920), гром. діячка в Києві, чл. ТУП, 1906—07 активно працювала в Київ. «Просвіті», під час першої світової війни — в комітеті допомоги жертвам війни.

Ішун, кол. назва с. м т. *Красноперекопська* в Криму.

Іщак Андрій (1887—1941), укр.-кат свящ., церк. діяч, проф. канонічного права і догматики правос. Сходу в Богословській Академії у Львові; вбитий большевиками. Наук. праці друковані в ж. «Богословія», м. ін. «Унійні і автокефальні змагання на укр. землях від Данила до Ісидора» (1923—27), „De Zacharia Kopystenskyj eiusque Palinodia“ (1930—31), підручник «Догматика нез'єдиненого Сходу» (1939), ст. в «Ниві» й ін.

о. А. Іщак

Іщенко А., сучасний геолог і палеонтолог, секретар об'єднаної ради ін-тів геологічних наук і геології корисних копалин АН УРСР, дослідник Донбасу.

Іщенко Василь (* 1883), різьбар; праці: «Бабуся», «Портрет», «Поцілунок» (під впливом Родена).

Іщенко Іван (* 1891), хірург-уролог, проф. Київ. Мед. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР, тепер гол. Наук. Т-ва хірургів УССР.

Іщук Арсен (* 1908), літературознавець, критик і письм., керівник катедри іст. укр. літератури в Київ. Ун-ті. Автор праць з іст. укр. літератури 20 в.: «Леся Українка» (1950), «Павло Тичина» (1954) й ін., роман-хроніка «Вербівчани» (1958).

Іщук-Шульгина Надія (* 1888), математик-педагог; 1920—23 викладач в Київ. ІНО, 1927 в Пед. Ін-ті ім. Драгоманова в Празі, в 1928—42 рр. в сер. школах у Рівному; праці з методики математики; нині в ЗДА.

Ї

Їжак звичайний (Erinaceus europeus rumanicus Bar.-Ham.), тварина з ряду комахоїдних, поширена по всій Україні, довж. тіла 20—25 см, годується комахами, червами, овочами, а також малими птахами, гадюками. На зиму засипає. На півд. сх. України живе рідкий дещо менший Ї. вухатий (Hemiechinus auritus Gmel.), центр.-аз. вид.

Їжак Микита (1800—69), церк.-культ. діяч, свящ., кустос львівської гр.-кат. митрополичої капітули; 1852—57 цензор для укр. видань у Галичині.

Їжакевич Іван (* 1864), маляр родом з Уманщини, один з найпопулярніших мистців України; вчився в іконописній майстерні при Києво-Печерській Лаврі, пізніше в Київ. малярській студії М. Мурашка і 1884—88 в Академії Мистецтв у Петербурзі; працював над відновленням фресок Кирилівської церкви в Києві і виконав розпис трапезної церкви Київ. Лаври. В 1884—1917 рос. журн. «Нива» вміщав репродукції малюнків Ї. з іст. і побуту укр. народу. З 1907 працює в Києві, присвячуючись виключно малярству, короткий час був діяльний як педагог. Ї. належить ряд реалістичних ілюстрацій до «Кобзаря» Шевченка, «Бориславських оповідань» Франка, «Лісової пісні» Л. Українки, «Енеїди» Котляревського й ін. укр. письм. Ї. — маляр укр. побуту й пейзажу та іст. минулого: «Святять паски», «На Спаса», «Запорожці підготовляються до походу», «На стійці», «Гайдамаки», серія видів Києва й ін. Праці останнього часу в сов. дусі.

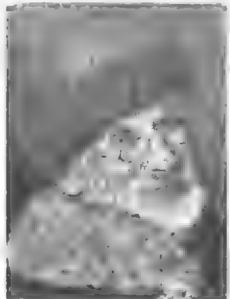

І. Їжакевич

Їжакевич Михайло (* 1909), композитор родом з Києва; учень Л. Ревуцького. Твори: 2 оркестрові сюїти на теми укр. нар. пісень, квартет, твори для фортепіяна.

Їжевський Василь (1863—1926), визначний металюрґ рос. роду, проф. Київ. Політехн. Ін-ту 1912—26 рр. Ряд важливих праць з металюрґії чавуну й сталі (доменна справа, електрометалюрґія, вальцювання, металографія, гартування й ін.); нова метода нагрівання сталі в розтопленій солі перед гартуванням (1903), «реактив Їжевського» для виявлення мікроскопічної структури сталі (1903), ориґінальна конструкція електричної печі (1907) й ін.

Їречек (Jireček) Йосиф (1825—88), чес. філолог і політ. діяч, співред. шкільних підручників для всіх народів Австрії. У

зв'язку із спробою намісника Галичини А. Ґолуховського накинути українцям латинську абетку Ї. перший склав з доручення австр. мін. освіти систему латинки до укр. мови („Über den Versuch das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben“, 1859), яка, хоч і затверджена урядом, не прийнялася через опір гал. українців і викликала лише т. зв. *азбучну війну* в Галичині.

Й

Йоаким Мороховський, див. *Мороховський* Йоаким єп.

Йоаким Савйолов (1620—90), моск. патріярх з 1674; деякий час був ченцем Київ. Межигірського манастиря, на який потім давав великі пожертви (в Києві Й. опинився з моск. військом). За патріярхату енерґійного і неперебірливого в засобах Й. Київ. митрополія була підпорядкована Москві в 1685—86 рр. Й. виступав проти зах. тенденцій в церк. літературі й освіті, зокрема проти укр. духовних осіб (Симеон *Полоцький*), що тоді перебували в Москві.

Йоаким V, патріярх антіохійський бл. 1581—92; відбув подорож на слов. Схід для збору пожертв, мав доручення від царгородського патріярха обслідувати стан київ. митрополії. У 1586 р. Й. V відвідав Львів, затвердив новий статут Львівського братства, надав йому широких прав і повноважень, обмеживши владу єпископа. Цей статут став зразковим для ін. укр. братств. (Див. *Братства*).

Йоакимович Авксентій, див. *Якимович* Авксентій.

Йоасаф Горленко, правос. св., див. *Горленко* Йоасаф.

Йоасаф Кроковський († 1718), митр. київ. Вчився в Київській Колеґії та в Італії, з 1690 — ігумен Миколо-Пустинського манастиря і ректор Києво-Могилянської Колеґії, яка при ньому перетворилася на Академію (1694). 1697 — архимандрит Києво-Печерський, 1708 обраний на київ. катедру. Того ж року його схоплено з наказу Петра I, бо «оний архиерей был признаний ніби согласник Мазепі», і привезено до Глухова, де він змушений був взяти участь у проголошенні анатеми гетьманові Мазепі. Пізніше, запідозрений в опозиції до Петра I, був викликаний до Петербурґу, але туди не поїхав, померши загадково в Твері. Збереглися його лекції (1686) з філософії, писані латинською мовою, де Й. поділяє філософію на «умственну» (логіку), «естественну» (фізику) та «божественну» (метафізику) і подає зразки диспутів.

Митр. Йоасаф Кроковський

Йов Борецький, див. *Борецький* Йов.

Йов Залізо, світське ім'я Іван (1551—1651), преподобний Правос. Церкви родом з гал. Покуття, ігумен Дубенського, а згодом Почаївського манастирів; обороняв православіє проти унії, запровадив суворий чернечий лад (студитський устав, поєднуючи церк.-адміністративну й осв. діяльність (писання книг, проповідей) з подвижницьким аскетичним життям. Численні перекази оповідають про чуда, які сталися за життя й по смерті Й. (напр., популярний кант «Ой, зійшла зоря»). Мощі відкрито 1659 р., тоді ж канонізовано Й.; життя Й. описав чернець Досифей (друковане в Почаєві 1791).

Йов Княгиницький († 1621), у світі Іван, ігумен, подвижник і схимонах, відомий відновленням правос. чернечого життя, жив в Угорницькому манастирі та Манявському скиті; приятель Івана Вишенського, Захарії Копистенського та ін. церк. діячів. До Й. зверталися як до авторитету в справах чистоти віри (відоме звернення Кирила Транквіліона).

М. Йогансен

Йогансен Михайло (1895—1937?), поет, прозаїк, сценарист, теоретик літератури і мовознавець, чл. Ваплїте. Зб. поезій «Д'горі» (1921), «Революція» (1923), «Пролог до комуни» (1924), «Кроковес коло» (1923), «Доробок» (1924), «Ясен» (1930),

«Поезії» (1933). У прозі Й. виявився цікавим експериментатором, стосуючи засоби «учуднення» та гумористичного зафарблення сюжету. Зб. оп. «17 хвилин» (1925); «Подорож доктора Леонардо по Слобожанській Швайцарії» (1928), де «героєм є пейзаж ріки Дінця» (Глобенко), становить комбінування різних жанрів; «Подорож людини під кепі» (1932) й ін. З ділянки теорії літератури — «Елементарні закони версифікації» (1922), «Як будувати оповідання» (1926).

Як мовознавець Й., учень Булаховського й Синявського, працював у фонетиці (опис літ. і діялектної укр. вимови, зокрема с. Шишаки на Миргородщині) й словництві (рос.-укр. словник у співпраці з Наконечним, Німчиновим і Ткаченком, рос.-укр. словник приказок у співпраці з Млодзінським). Й. брав участь у складанні проєкту укр. правопису 1928 р. і виготував проєкт латинізації укр. письма. Заарештований за «єжовщини» Й. помер на засланні 1937 або 1938 р.

Йозефів (Josefov), м. в півн. Чехії; в 1921—26 рр. табір для інтернованих частин УГА — бл. 4 000 осіб, це число з 1924 поступово зменшувалося; укр. комендантами табору були ген. А. Вольф, згодом сотн. І. Козак; інтенсивне культ.-осв. життя, кероване Культ.-Просвітнім Кружком, різні курси, гімназія (220 матурантів), учительська семінарія, бібліотека, архів, оркестра, хори, театр; виходив двотижневик «Укр. Скиталець».

Йона († 1461), правос. св., еп. рязанський, останній митр. з титулом «митр. київ. і всієї Русі» (1448—61) з осідком у Москві; змагався безуспішно за юрисдикцію в білор. і укр. єпархіях, підпорядкованих митр. *Григорію Болгарину*, ставленику Риму. Й. завершив фактично відділення моск. митрополії від київської.

Йона І Глезна († 1494), архиєп. полоцький, з 1492 митр. київський, мав славу оборонця православія, ученого та побожного ієрарха.

Йонкерс (Yonkers), м. в ЗДА поблизу Нью-Йорку; 152 000 меш. (1950), в тому ч. бл. 10 000 українців; 2 укр.-кат. і 1 правос. парохії.

Йорґа (Iorga) Ніколай (1871—1940), визначний рум. історик і політ. діяч; довголітній чл. парляменту, прем'єр рум. уряду (1931—32). В іст. працях заперечував автохтонність українців на Буковині і Басарабії, вважаючи їх за «зрутенізованих румунів», висував рум. претенсії на т. зв. «Трансністрію», тенденційно насвітлював рум.-укр. відносини. Гол. українознавчі праці: „Ucraina moldovenească" (1913), „Chestiunea rutenească în Bucovina" (1915), „Românii de peste Nistru" (1918), „Hotarul etnic dinspre Apus: printre Bucovineni si Maramureşeni" (1919), „Iurg Coriatovici în Moldova" (1928) й ін.

Йордан (Jordanes, Jornandes), ґотський історик у 6 в. по Хр., кротонський єп.; подає цінні відомості про ґотів на Україні й давніх слов'ян.

Йориш Володимир (1899—1945), композитор і диригент, автор опер «Кармелюк», «Шевченко» і балету «Бісова ніч»; переробляв «Наталку Полтавку» і «Запорожця за Дунаєм», додаючи чимало власної музики.

Манастир оо. Редемтористів у Йорктоні

Йорктон (Yorkton), м. в провінції Саскачеван у Канаді, 7 100 меш. (1951), в тому ч. 1 600 українців; манастир і вид-во оо. Редемптористів, з 1919 діє Колеґія св. Йосифа для хлопців під керівництвом Братів Христ. Шкіл і з 1917 Академія Серця Христового для дівчат під керівництвом Сестер Служебниць.

Йосафат, св., див. *Кунцевич* Йосафат.

Йосафат Булгак, митр. див. *Булгак* Йосафат.

Йосафатки, укр.-кат. чернече жін. згромадження св. Йосафата, засноване в 1911 р. о. О. Диким і о. Жиґалем у Галичині. Й. мали осідок у Бужському, крім цього, 7 домів у львівській і 1 в станиславівській єпархіях. Й. утримували сиротинці й дитячі садки. Згромадження Й. ліквідоване під час другої больш. окупації Галичини.

Йосипенко Микола (* 1912), театрознавець і режисер, родом з Конотопу; 1937—39 викладач у Театральному Ін-ті й дир. Держ. Укр. Театрального Музею в Києві, після 1945 мист. керівник обл. театру в Житомирі, тепер наук. співр. Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР. Праці: «Шевченко і театр» (1941, разом з О. Борщагівським), «У творчій співдружбі» (1954), монографія про М. Кропивницького (1958), ст. в рос. ж. «Театр» й ін.; був критикований за нац. ухили.

Йосиф, почаївський ґравер на дереві 30-их рр. 18 в.; 12 ґравюр в «Служебнику» (Почаїв, 1735) й ін.

Йосиф Жук (1872—1934), правос. єп. в Америці родом з Галичини; спочатку гр.-кат. свящ., ректор гр.-кат. семінарії у Львові; ген. вікарій у Боснії; з 1924 в Канаді, згодом в ЗДА, де перейшов на православіє, 1932 хіротонізований як перший єп. Укр. Правос. Церкви в Америці.

Йосиф Курцевич-Коріятович († 1642), у світі Єзекіїл, правос. діяч, нащадок

княжого лит. роду, архимандрит запор. Терехтемирівського манастиря. Хіротонізований на єп. володимирського під час відновлення правос. ієрархії 1620 р., але до своєї катедри не дістався. Поль. переслідування спонукали Й. шукати притулку на Московщині, де він дістав катедру суздальського архиеп.; 1634 р. судом освяченного собору його «за лихоїмство і нечисте життя» позбавлено сану.

Йосиф Нелюбович-Тукальський, правос. єп. мстиславський, митр. київський в 1663—75 рр., фактично керував лише частиною митрополії, бо зах.-укр. єпархіями керував митр. А. *Винницький.* Й. мав резиденцію в Чигирині й був одним з гол. дорадників гетьмана П. Дорошенка; неприхильно ставився до поль. втручань в укр. церк. справи, за що був ув'язнений поляками в Марієнбурґу, і до моск. претенсій на Київ. митрополію (усунув єп. М. Филимоновича, моск. кандидата на київ. митрополичий престол). Автор проповідей, послань і цікавого листування.

Митр. Йосиф Нелюбович-Тукальський

Йосиф Оксіюк (1894—?), архиеп. лубенський і полтавський УАПЦ; 1919 доцент Держ. Ун-ту в Кам'янці Подільському, перекладач богослужбових книг на укр. мову; хіротонізований в 1922 р. На 2 Всеукр. Соборі УАПЦ 1927 обраний другим заступником митр. В. *Липківського.* З 1931 на засланні, дальша доля невідома.

Архиеп. Йосиф Оксіюк

Йосиф Флавій (бл. 37—100 років), грец.-жид. письм., під час війни Тіта проти жидів перейшов на бік римлян. Написав грец. мовою «Жидівські старовинності» та «Іст. жидівських воєн». Останній, блискуче написаний твір, перекладений імовірно в Києві в 11 в., мав значний вплив на стиль укр. «військ. новель», зокрема на Гал.-Волинський літопис та «Слово о полку Ігореві». В 17 в. постав новий переклад (з поль.). Вид. В. *Істріна* (2 тт., 1927—29) та В. Мещерського (1958).

Йосиф I Болгаринович, з 1494 р. єп. смоленський, 1498—1501 рр. митр. київський; становище митр. отримав від В. кн. лит. Олександра, який 1499 видав на руки Й. I привілей на самоуправу Церкви і незалежність церк. судів. Й. I був прихильником *Фльорентійської унії.* Папа Олександер VI прийняв одну із його пропозицій: окремою буллою визнав хрищення в сх. обряді дійсним в Кат. Церкві.

Йосиф II Солтан († 1522), правос. митр. київський з 1507, раніше єп. смоленський (з 1498), видатний церк. діяч; починає ряд київ. митрополитів, що назавжди зірвали з Римом по Фльорентійській унії; відбув три собори епископів, з яких найважливіший Віленський (1508—09); був автором його постанов, т. зв. «Правил». Й. II працював над усуненням недоліків і зміцненням дисципліни в Церкві. В 1511 р. одержав привілей від Жигмонта I з підтвердженням давніх прав укр.-білор. епископату; римо-католикам заборонено втручатися у справи Сх. Церкви. Й. II подорожував по правос. Сході; автор опису Слуцького манастиря.

Митр. Йосиф II Солтан

Йосиф II (1741—90), син Франца I і *Марії Терезії,* з 1765 нім. цісар, в 1765—80 рр. співреґент Марії Терезії, представник освіченого абсолютизму. В новоприєднаних Галичині (1772) й Буковині (1774) завів, як і в усій державі, низку реформ: зніс кріпацтво, яке замінив на панщину (1773) і зменшив привілеї маґнатів; підпорядкував церкву державі («йосифінізм»), запровадив свободу релігії (толеранційний едикт 1781), зніс ряд манастирів (м. ін. «Скит Манявський»), гр.-кат. духовенство зрівняв у правах з латинським; запровадив нову систему освіти, для укр. духовенства заснував духовну семінарію у Відні (*Барбареум* — 1774), а згодом 1783 у Львові, відкрив Львівський Ун-т, а при ньому „Studium Ruthenum". В адміністрації заведено централізацію, на укр. землі наплило багато урядовців з Австрії й Чехії та нім. колоністів. В ділянці нар. госп-ва Й. сприяв розвиткові ремесла й торгівлі; пропаґував нові методи в сіль. госп-ві, змінив правне становище міст, заснував харитативні установи, дбав про гігієну. Хоч більшість реформ Й. протрималася недовгий час, деякі з них мали позитивне й тривке зна-

чення для українців в монархії Габсбурґів.

Йосиф III (†1534), правос. архиєп. полоцький, з 1522 р. митр. київський і галицький; 1526 призначив архимандрита К. *Гдашицького* своїм намісником у Галичині і на Поділлі.

Йосифітки (також Йосифінки), укр.-кат. чернече жін. згромадження св. Йосифа в Галичині, засноване 1896; новіціят заснував єп. Й. Коциловський в Цеблові, де знаходився також матірний дім Й.; домів — 11 в перемиській і 1 у львівській епархії. Всіх сестер — 80 (до другої світової війни). Й. опікувалися хворими, старшими жінками, вели дитячі садки тощо. Після 1945 згромадження Й. ліквідоване сов. владою.

Йосифович Дмитро, псевд. Василь Ріленко, Орест Дубенський (1867—1942), гал. поет, співр. «Зорі» й «ЛНВ»; переклади баляд Ф. Шіллера, «Іфіґенія в Таврії» Ґете (1895), В. Короленка, Г. Данилевського й ін.

Йоффе Абрам (*1880), рос. фізик, д. чл. АН СССР, дир. її Фізико-Техн. Ін-ту; в 1920-их рр. гол. Наук. Ради Укр. Фізико-Техн. Ін-ту в Харкові, д. чл. НТШ.

Йоха Дометій (*1898), співак-баритон і муз. педагог, до 1938 в Києві, 1939—44 у Львові, з 1950 в Канаді.

К

Кабан дикий, дик, свиня дика (Sus scrofa scrofa L.), ссавець з ряду парнокопитих до 2 м довж. та до 1 м висоти, вага до 180 кг і більше; живе по лісах і чагарниках Европи, півн. Африки й зах. Азії; раніше зустрічався по всій Україні, нині на зах. і північ від лінії, що йде від гирла р. Дністер по Могилів—Вінницю—Київ—Чернігів та у передгір'ях і горах Кавказу; шкодить городині й посівам.

Кабане (IV—19), с. м. т. Кремінського р-ну Луганської обл., положене в півн. частині Донбасу над р. Красною.

Кабанців Анатоль (*1907), оперовий співак, ліричний тенор; з 1936 в Дніпропетровській опері; на еміґрації керівник вокальної студії в Буенос-Айресі.

Кабардино-Балкарська Автономна ССР, автономна респ. в межах РСФСР, положена в горах і на передгір'ї Кавказу в сточищі лівих приток р. Терека (Малка, Баксан й ін.); 12 500 км², 420 000 населення, в тому ч. 161 000 міськ. (1959), гол. м. Нальчик. Основне населення К.-Б. А. ССР до війни становили *кабардинці* (бл. 45% всього населення) і *балкари* (12%), що жили в горах і на передгір'ї, та українці і росіяни (разом 40%), які жили в півн. рівнинній частині. 1944—45 большевики виселили балкарів і ввели назву Кабардинська АССР; після повороту частини балкарів відновлено давню назву — К.-Б. АССР.

Кабардинці, народ у горах і на передгір'ї Півн. Кавказу, близько споріднений з *адиґейцями* (самі К. звуть себе адиґе); мохаммедани, їхня мова належить до абхазо-адиґейської вітки іберійсько-кавказьких мов. За переписом з 1939 р. — 164 000. К. живуть в півд. частині *Кабардино-Балкарської АССР* на півд. від укр. мішаної етногр. території.

Кабарівська Северина (1880—1929), уроджена Данилевич, вчителька і гром. діячка у Львові, зб. оп. для дітей «Україні служи», дитячі п'еси.

Кабачки (Cucurbita Pepo L.), один із столових сортів *гарбуза*, що їх вживають в недозрілому стані, поширені гол. в степ. і лісостеп. р-нах; урожай 20—30 т з га й більше.

Кабачків Іван (*1874), економіст і правник, 1919—20 держ. контролер УНР, з 1920 на еміґрації, в 1925—34 рр. доц. Високого Пед. Ін-ту в Празі, з 1944 доц., згодом проф. УВУ; праці про структуру держ. бюджету в Чехо-Словаччині і на Україні, про податкову систему в СССР, високошкільний підручник політ. економії; тепер в ЗДА.

І. Кабачків

Кабачок Володимир (1885?—1937?), кобзар, мист. керівник Полтавської капелі бандуристів (1923—33); 1934 заарештований і засланий на Колиму, де й помер.

Кабінет Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, наук. установа при ВУАН в 1921—34 рр. під керівництвом учня Вовка А. *Носова*; з 1926 відділ антропології К. А. Е. виділено в окремий Кабінет Антропології, який вів досліди гол. на

Правобережжі й у Криму та розроблював передіст. матеріяли, зібрані Ф. Вовком в Мізуні. Вид.: «Бюлетень» (I т. 1925), 4 річники «Антропології» (1927—30) й ін. Див. також *Музей Антропології та Етнології АН УРСР*.

Кавалерідзе (Каваляяр) Володимир (*1899), проф. ґрунтознавства; праці про ґрунти Донбасу, Криму й ін.; на еміґрації праці з ґрунтознавства Альжіру; тепер у Бразілії.

Кавалерідзе Іван (*1887), скульптор-монументаліст і кінорежисер у Києві; пам'ятники Шевченка в Полтаві й Ромнах (1918), Сковороди в Лохвиці (1922); в 1950-их рр. працює в галузі композиційної групи з нахилом до стилізації: «Толстой і Ґорький» (1952), «Ґорький і Шаляпін» (1954), «Шаляпін у ролі Дон-Кіхота», «Бучма в ролі Миколи Задорожного» («Украдене щастя»), «Богдан Хмельницький посилає кобзарів на села» (1954) та ін.

І. Кавалерідзе

К. як кінорежисер-новатор дав ряд композиційно цікавих фільмів (конструктивістична стилізація) з іст. тематикою: «Злива» (1929) на мотиви Шевченкових «Гайдамаків», «Перекоп» (1930), «Коліївщина» (1933) і «Прометей» (1936), які засуджено за націоналістичні ухили і мист. формалізм, через що К. був змушений дальші фільми робити в етногр. спрощеному стилі («Наталка Полтавка», 1936, та ін.); один з останніх фільмів К. — «Григорій Сковорода» (1958) за власним сценарієм.

Кавалерія, див. *Кіннота*.

Кавелін Леонид (1822—91), архимандрит, світське ім'я Лев, рос. учений; зібрав, описав і опублікував багато старих слов., гол. рос. рукописів; з укр. надрукував у «Чтениях» моск. Общества Истории и Древностей Российских Густинський літопис, два повчання Леонтія Карповича і «Пельґрінацію» Іполіта Вишенського (1707—09). Автор розвідок з іст. староруського письменства й церкви, ст. про княгиню Ольгу, про походження глаголиці та її стосунок до кирилиці й ін.; співр. «КСт.».

Кавецький Ростислав, сучасний патофізіолог, д. чл. АН УРСР, деякий час дир. її відділу біології; праці з ділянки онкології (наука про опухи) й ін.

Кавка Михайло († 1938), селянин, культ.-осв. діяч, провідний чл. Укр. Радикальної Партії на Покутті з часу її заснування.

Кавказ, комплекс країн, положених між Чорним і Каспійським м. на пограниччі Сх. Европи й Передньої Азії, перетятий горами К. (що дають назву усьому комплексові), заселений в півн.-зах. частині українцями. На півн. К. сягає по Кумо-Маничську западину, на півд. по кордони СССР з Туреччиною й Персією. Територія понад 440 000 км², населення 18 млн (1959). К. обіймає 3 геогр. одиниці: 1) високі і труднопрохідні *Кавказькі гори* (або К., рос. назва — Великий К. або Кавказький хребет); 2) на півн. від них положені степові рівнини *Передкавказзя*, розділені Ставропільською височиною на низовини — Кубанську на зах. і Терек-Кумську на сх. (котловина Ріону і западина Кури) та 3) гори Закавказзя (Малий К. і Півд.-Кавказьке або Вірменське нагір'я). Кавказький вододільний хребет ділить К. на дві іст.-політ. країни: 1) Закавказзя — 190 000 км² і бл. 10 млн населення, на території якого лежать Грузія, Азербайджан і Вір-

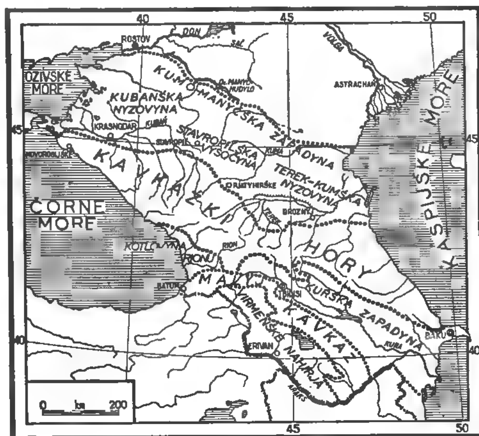

Природні країни Кавказу

менія (нині сов. республіки) та 2) Передкавказзя або Півн. Кавказ — 250 000 км² і 8 млн населення (до Півн. К. зараховують в СССР, звичайно помилково, дол. Дін, себто всю півд. частину кол. области Донського Війська), яке входить до складу РСФСР (Краснодарський край, Ставропільський край і автономні ССР — Кабардино-Балкарська, Півн.-Осетинська, Чечено-Інґуська і Даґестанська).

На історію і етнічний склад людности К. вплинуло його переходове положення, завдяки якому він був відвічним шляхом мандрівок народів між Европою і Передньою Азією і навпаки; далеко менше значення, з огляду на півпустинний характер Сх. Передкавказзя, мав Півн. К. як шлях степових народів з

Азії на захід. Деякою перешкодою в цих мандрівках були гори К.; в них знайшли захист численні дрібні народи, які поза К. ніде не існують. За винятком Грузії, до деякої міри Вірменії — на К. не постали більші самостійні й тривкіші держ. орг-ції, натомість К. підпадав політ. і культ. впливам та завоюванням з боку сусідів — персів, греків, римлян, Візантії, арабів, Туреччини. Великий вплив мали наїзди монголів-татар в 13 в., які опанували Півн. К. Почавши з 15 в. К. став предметом боротьби між Туреччиною і Персією. Християнство ширилося на Закавказзі з 4 в., на Півн. К. (Тамань) з 6 в., араби принесли іслям, який у 18 в. поширився, за винятком грузинів, вірменів і частинно осетинців, на всі народи К. Від 18 в. почалася експансія Росії, яка призвела на поч. 19 в. до окупації більшости К. Цей процес закінчився, попри опір кавказьких народів, в 1860-их рр. і призвів до майже цілковитої слов'янізації Півн. Кавказу (давні народи становлять без Дагестану ледве 1/8 всього населення. Див. докладніше *Кубань*, *Передкавказзя* й *Кавказькі верховинці*). Натомість на Закавказзі росіяни і українці становлять лише 1 млн або 1/10 усього населення (гол. народи: грузини — понад 3 млн, азербайджанці до 3 млн, вірмени 1,5 млн).

Після революції 1917 постали в 1918 р. незалежні держави Грузії, Азербайджану, Вірменії (короткий час вони творили спільну федерацію) і Республіка Кавказьких верховинців, але 1920—21 їхні країни окупували большевики, так само як Кубань та Донщину. Закавказзя большевики переіменували в 1921 р. на Закавказьку СФСР, яку 1936 поділили на три сов. республіки: Азербайджанську, Вірменську і Грузинську; на Півн. Кавказі 1921—22 існувала Горська Автономна СССР в межах РСФСР, згодом поділена на ряд автономних республік і областей (див. *Кавказькі верховинці*).

Зв'язки України з народами К. сягають ще княжих часів; вони відновилися в 19 і зокрема в 20 в. Це були гол. зв'язки з *грузинами*, менше з *вірменами*. Українці і народи К. співпрацювали між собою в рос. Держ. Думі (Союз Автономістів); у вересні 1917 представники К. брали участь у з'їзді представників поневолених народів Росії в Києві; незалежна Україна і держави К. встановили з 1918 р. дипломатичні зв'язки, а їхні дипломатичні місії за кордоном (зокрема делеґації на мирову конференцію до Парижу) спільно діяли по лінії взаємної оборони своєї незалежности. Цю співпрацю продовжували на еміґрації екзильні уряди й політ. орг-ції; 1926 р. уряд УНР склав договір про союз

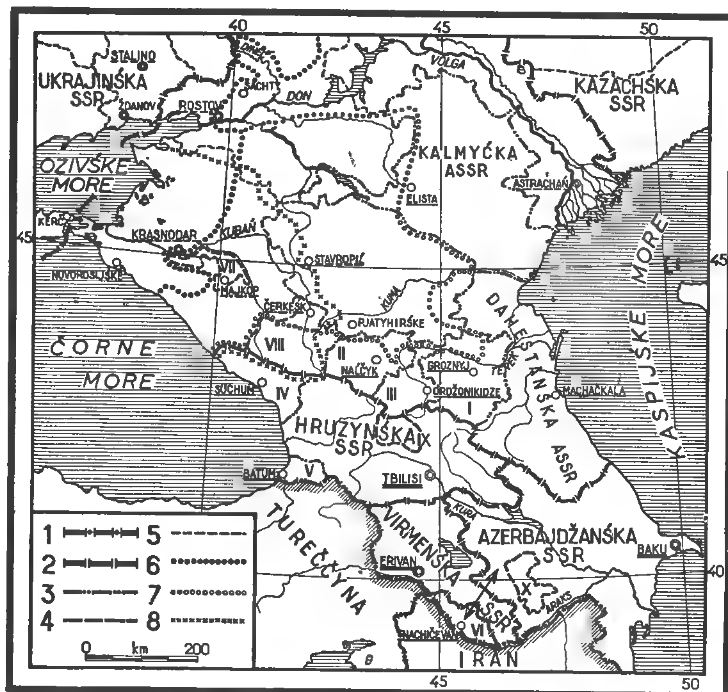

Політико-адміністративна карта Кавказу

1. — Кордони держав. 2 — Кордони союзних республік. 3 — Границі автономних республік. 4 — Границі автономних областей. 5 — Границі країв і областей. 6, 7 — Межі укр. нац. території (6 — суцільної; 7 — мішаної). 8 — Межі Кубані (разом з Чорноморщиною)

I — Чечено-Інґуська АССР. II — Кабардино-Балкарська АССР. III — Півн.-Осетинська АССР. IV — Абхазька АССР. V — Аджарська АССР. VI — Нахічеванська АССР. VII — Адиґейська АО. VIII — Карачаєво-Черкеська АО. IX — Півд.-Осетинська АО. X — Нагірно-Карабаська АО. Столиці союзних республік підкреслені 2 рази; гол. міста автономних республік — 1 раз, автономних областей рисками і крапками, країв і областей рисками

України з конфедерацією К.; делеґації УНР і К. тісно співпрацювали між собою на терені Ліґи Націй у Женеві; з 1926 р. ця співпраця виявилася в діяльності *Прометейського руху* в Варшаві й Парижі, а по другій світовій війні *АБН* і *Паризького бльоку*.

Під сов. режимом укр.-кавказькі зв'язки можуть виявлятися лише в культ. площині (див. *Вірмени, Грузини*).

В. Кубійович

Кавказька (VIII—21), станиця над р. Кубанню, р. ц. Краснодарського краю РСФСР.

Кавказький заповідник, найбільший заповідник на укр. землях (208 000 га),

Зубри в Кавказькому заповіднику

положений на Кубанщині на Зах. Кавказі, у верхів'ях р. Білої і Малої Лаби на вис. 500 — 3 150 м; організований 1920—24 р. Високогірський краєвид з кількома невеликими льодовиками; всі рослинні зони, характеристичні для Кавказу (див. *Кавказькі гори*, рослинність). Багата фавна — тур, сарна, олень, кабан, козел, скельниця, куниця, видра, рись, дикий кіт, ведмідь, прометеєва миша й ін.; з птахів найцікавіші — кавказький тетерюк, чорний ґриф, гірський беркут, бородач-ягнятник, гірський індик та ін. Спеціяльним завданням К. з. є охорона кавказького зубра, винищеного під час першої світової війни (до 1917 р. було бл. 1 000); в 1940 р. заведено 5 гібридних зубрів, поповнених 1948 чистокровним зубром з Біловезького заповідника.

Кавказькі верховинці (кавказькі горці, півн.-кавказькі народи), група невеликих народів, що заселюють Кавказькі гори та півд. частину Передкавказзя, в сусідстві укр. мішаної території; перев. рештки більших народів, вимерлих під час монгольського наїзду, а згодом витиснених колонізацією росіян і українців у гори; у 18 і 19 вв. (до 1860-их рр.) підкорені Росією. До К. в. належать (йдучи з зах. на сх.): з черкеської групи — *адиґейці* (за переписом 1939 — 87 000) і *кабардинці* (164 000), з тюркської — *балкари* (42 000) і *карачаївці* (75 000), іранського походження *осетинці* (на Півн. Кавказі понад 200 000), з чеченської групи — чеченці (407 000) й інґуші (92 000) та численні народи Даґестану (кумики, аварці, даргинці, лесґіни та ін., разом 857 000). За винятком частини осетинців, К. в. є сунітськими мохаммеданами.

По революції 1917 р. К. в. проголосили свою державу (11. 5. 1918), яку однак знищили Денікін і большевики. 1921—22 існувала Горська Автономна ССР в межах РСФСР, поділена згодом на ряд автономних респ. і обл. Після другої світової війни 1944—45 большевики виселили балкарів, карачаївців, чеченців та інґушів, а їхні автономні країни зліквідували; 1957 відновили попередній стан, так що нині на Півн. Кавказі існують автономні респ.: *Кабардино-Балкарська, Півн.-Осетинська, Чечено-Інґуська* і Даґестанська та автономні обл.: *Адиґейська* і *Карачаївсько-Черкеська*.

Політ. еміґрація К. в. діяла у Варшаві (до війни), нині — в Парижі, Мюнхені, Істамбулі й співпрацює з українцями (див. *Кавказ*).

Кавказькі гори, Кавказ (К) (рос. назва Великий К.), могутня молода гірська система, від якої названо Кавказом всю територію між Чорним і Озівським м. (див. *Кавказ);* лише невелика півн.-зах.

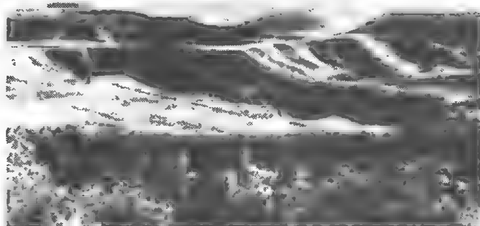

Краєвид гряд (Куест); Чорні гори на півд. від Кисловодська

частина К. лежить на укр. нац. території або в її безпосередньому сусідстві. К. простягається від Чорного м. на півн.-зах. зах. (Таманський півострів) до Каспійського м. на півд.-сх. сх. (Апшеронський півострів); довж. бл. 1 500 км, шир. 160—180 км (в р-ні Казбеку лише 110 км), площа бл. 145 000 км², найвищі верхи сягають понад 5 000 м (Ельбрус 5 633 м). На півн. сх. К. спадає здебільша ступенями до рівнин *Передкавказзя (Кубанська низовина, Ставропільська височина, Терек-Кумська низовина)*, на півд. гостро спадає до котловин і западин Закавказзя. К. ділиться на три частини: 1) Західній К., що далі поділяється на нижчу частину на зах. — Чорноморський К. (до 2 000 м) і вищу на сході — Абхазький К. (до 4 000 м); 2) Центральний, що обіймає найвищу частину від Ельбруса до Казбеку з верха-

ми понад 5 000 м і 3) Східний (до 4 500 м).

Геологія. К. являє собою потужне гірське піднесення, зумовлене перев. третинною (особливо верхньотретинною) складчастістю і четвертинними епейрогенічними рухами, ускладненими розломами й скидами. Горотворчі процеси мали місце вже на поч. і в кін. палеозою (каледонська і герцинська складчастість)

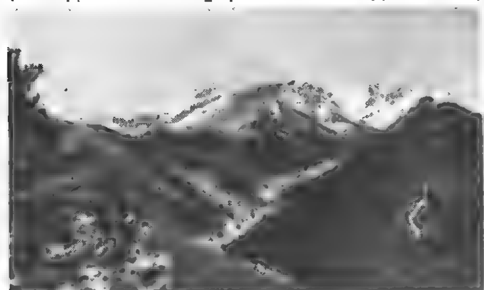

Зах. Кавказ, район Кавказького заповідника. Долина р. Мостик, на першому пляні хребет Масакан

і в юрі (кіммерійська складчастість); вони й брилові та моноклінальні піднесення чергувалися з опусканнями суходолу і морськими трансґресіями. Молоді горотворчі процеси, зв'язані з альпійською складчастістю, виявили особливу інтенсивність в міоцені і пліоцені. При кін. третинного і на поч. четвертинного періоду К. зазнав досить великого зрів-

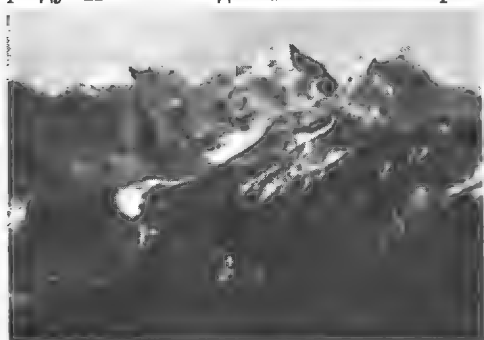

Високогірський краєвид Центр. Кавказу

няння, але незабаром і підняття склепінноподібного характеру із скидами; про сучасні горотворчі рухи свідчать часті землетруси. З молодими рухами пов'язана діяльність верхньотретинних і четвертинних вулканів. В четверторяді наступило зледеніння К. (мабуть, тричі), яке значно перевищувало сучасне.

В геол. будові К. беруть участь найрізнорідніші гірські породи. Найвищі хребти Центр. і Зах. К. збудовані з докембрійських порід — ґнайсів, кристалічних лупаків, ґранітів, до яких від півн. додається вузька смуга палеозою; натомість весь Сх. К. і півн. узбіччя Центр. збудовані з осадових порід, перев. нижньоюрських лупаків з прошарками пісковиків і вулканічних порід. Периферичні частини гір і передгір'я зложені з молодих відкладів гор. юри, крейдяних і третинних, серед яких найбільшу ролю відограють вапняки, пісковики, фліш, глини та мерґелі.

Високогірський, альпійський, краєвид найкраще виявлений в Центр. і Абхазькому К., саме в твердих кристалічних породах двох найвищих хребтів — Водороздільного або Головного і паралельного від півн. до нього Бокового, розчленованого поперечними долинами на ряд окремих масивів. Тут під впливом сучасного і четвертинного зледеніння виступають льодовикові кари й долини, скелясті гребені й вершки гір, карові озера тощо; кари виповнені фірном і снігом, з яких спускаються в долини льодовики. Вершки Ельбрус і Казбек є слідами вигаслих вулканів, насаджених на масиви Бокового хребта. В Абхазькому К. шпилі підносяться в напрямі із зах. на сх. від 3 до 4 тис. м (Чугуш — 3 240, Домбай-Ульґен — 4 040 м, Ґвандра — 3 983), провали — високі і труднодоступні (Псеашх — 2 010 м, Клухорський — 2 816 м й ін.). Центр. К. сягає понад 5 000 м (Ельбрус — 5 633 м, Шхара — 5 201, Дих-тау, Коштан-Тау, Казбек — 5 047, Джанш-Тау й ін.); важливіші провали: Рокський 2 991, Мамісонський 2 829, яким проходить Воєнно-Осетинська дорога (з долини р. Ардону, притоки Терека, до долини р. Ріону на Закавказзі), і найважливіший Хрестовий (2 358), що ним проходить Воєнно-Грузинська дорога з Владикавказу до Тбілісі. В Сх. К. гірсько-ґляціяльні форми слабше виявлені і через меншу висоту (до 4 500 м) і тому, що лупаки, з яких він зложений, менш відпорні, а снігова межа нижча. Найбільше на зах. висунений *Чорноморський К.*, збудований з мерґелів, вапняків, глинястих лупаків і пісковиків перев. крейдяної системи, має типовий середньогірський краєвид.

На півн. сх. від Центр. і Абхазького К., зокрема між р. Лабою і Баксаном, простягаються паралельно до Водороздільного і Бокового хребтів різко асиметричні гряди з крутим півд. і похилим півн. схилом, утворені в наслідок нерівномірного розмиву осадових порід (куести). Півд., найвища гряда, Скелястий хребет (до 3 610 м), побудована з твердих вапняків верхньої юри і нижньої крейди, відома з красових явищ; сер. — Чорні гори — доходить до 1 500 м і складається з верхньокрейдових вапняків; півн. — найнижча, зложена з третинних пісковиків і вапняків. Всі ці гряди розчленовані поперечними долинами на окремі відрізки, а між ними заляга-

ють знижені зони й улоговини, розмиті в більш м'яких верствах.

К. становить різкий бар'єр між поміркованим **кліматом** Передкавказзя і субтропічним Закавказзя і Чорноморщини; рівночасно в сх. напрямі збільшується континентальність і зменшується вологість. В межах гір ці різниці виявляються передусім на схилах, зменшуються в горах, де насамперед виявляється вертикальна кліматична зональність, характеристична зниженням температури, зменшенням амплітуди й збільшенням атмосферичних опадів з максимумом на весні та на поч. літа й мінімумом зимою. Як приклад альпійського клімату може служити Хрестовий провал на вис. 2 380 м: сер. температура січня —11,5°, серпня +11,8°, 1 487 мм річних опадів, сніговий настил 6—7 місяців на рік. Особливістю клімату К. є *фенові вітри* на півночі і *бора* в околицях Новоросійського.

Зледеніння К. досягає найбільших розмірів у Центр. К.; його заг. площа бл. 2 000 км². Дол. межа вічного снігу підноситься з 2 700 до 3 000 м в Абхазькому К., до 3 000—3 500 в Центр. і до 3 500 — 3 700 у Сх. К. у зв'язку з зростанням сухости клімату. Найбільші льодовики на півн. узбіччях: Дих-Тау (довж. 15,2 км), Безенш (13,6), Карахом й ін.; найбільшим їх вузлом є Ельбрус, на схилах якого 13 льодовиків.

Ґрунти К. виявляють таку саму зональність, як клімат і рослинність. Нижня смуга півн. схилів К. вкрита частково чорноземними, частково каштановими ґрунтами, вище йдуть смуги: півд. лісові буроземи, гірсько-попільнякові ґрунти, гірсько-лукові звичайні й (в альпійській зоні) гірсько-лукові торфяні.

Рослинність К. і його фльора відзначаються багатством та різноманітністю видів в наслідок різнорідних фізико-геогр. умов і складної історії розвитку рослинного покриву. Серед фльори К. (бл. 6 000 видів) зустрічаємо реліктив з часів пліоцену, альпійські види, багаті на ендеми, елементи широколистяної евр. области, евр.-азійського степу й азійської пустелі.

Рослинність К. має виразну зональну будову. Передгір'я, зокрема в центр. частині, — це лісостеп; в наступній смузі широколистяних лісів поширені дубові ліси (скельний й ін.) з домішкою граба,

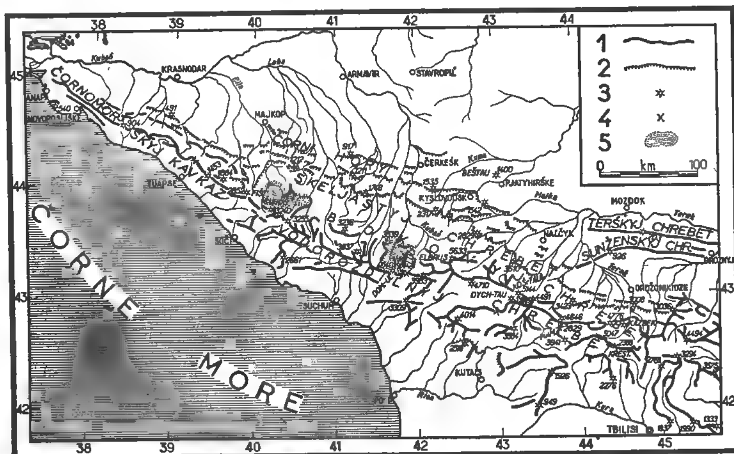

Кавказькі гори

1 — Гірські хребти. 2 — Береги куест. 3 — Вершки. 4 — Провали. 5 — Заповідники. Dom.-Ul.—Домбай-Ульген; Kluch.—Клухорський провал; Koš. Tau—Коштан-Тау; Krest.—Хрестовий провал; Mam.—Мамісонський провал

а вище них букові (Fagus orientalis) з домішкою граба, берези, осики, іви, клена й ін. Листяні ліси переходять у мішані, а мішані в шпилькові, зложені перев. з кавказької смереки (Abies Nordmanniana) і кавказької ялини (Picea orientalis), а в менш вологих частинах Центр. К. гачкуватої сосни (Pinus hamata). Вище межі лісів, яка найчастіше залягає на висоті 2 000 м, поширена смута альпійської рослинности, що ділиться на субальпійську, альпійську й субнівальну. До складу субальпійської смуги входять гол. гірські луки (полонини) з густою, високою травою («високотрав'я» Зах. К.), серед якої багато барвистих видів і ендемів; в нижчих висотах цієї смуги виступає також низьке букове і березове (Betula verrucosa і B. Litwinowii) криволісся, особливий вид клена (Acer Trautvetteri), густі зарослі кавказького рододендрона на торфяних ґрунтах і низького ялівця (Juniperus depressa) на кам'янистих схилах. Луки альпійської смуги складаються з осоково-злакових формацій, барвистого різнотрав'я (дзвоники, приворотень, незабудька, кульбаба й ін.) та рослинности скель; і тут багато ендемічних форм. Вище 3 000 м рослинність не творить одностайного покриву і вбога на види.

Рослинність півд.-зах. схилів Зах. К., звернених до Чорного м., має середземноморський і субтропічний характер. На півд. від Туапсе до вис. 500—600 м поширені реліктові колхідські ліси з каштана, бука, закавказького дуба (Quercus iberica), граба і вільхи, повиті вічнозеленими ліянами; підлісок становлять вічнозелені кущі понтійського рододендрона, лаврової вишні (Laurus nobilis), падуба (Ilex colchica), самшита (Buxus colchica) тощо. В півн. частині Чорноморського побережжя (між Анапою і Туапсе) панівними є ліси середземноморського типу з пушистого дуба (Quercus pubescens), кримської сосни (Pinus Pallassiana), рідколісся з середземноморських видів ялівця (Juniperus excelsa, J. foetidissima) та поширені ксерофільні чагарники типу шибляка і фриґани. Вищу смугу становлять дубові ліси, вершки вкриті гірськими луками і чисельними середземноморськими видами. Взагалі Зах. К. далеко багатший на ліси (гол. дубові) і види, ніж Центр., в якому ліси (гол. букові і соснові) становлять відносно вузьку смугу між смугами лісостепу й альпійською.

В. Кубійович

Ф а в н а К. своїм походженням зв'язана з фавною Сер. Азії, Зах. і Півд.-сх. (через Малу Азію) Европи. Вона відзначається наявністю низки ендеміків (зах. кавказький зубр і гірський козел, прометеєва полівка, кавказький тетерюк, кавказька гадюка). Із зах.-евр. тварин на К. мають межу поширення: скельниця, кіт дикий, олень, сарна, грец. черепаха, а з азійських: тигр, шакал, леопард, фазан; з другого боку, багато тварин, які знаходимо в горах Зах. Европи, відсутні у гірському К.

В лісах живе ведмідь, що відрізняється від бурого ведмедя меншим ростом, рись, дикий кіт, лис, олень, куна, сарна, в гірських лісах басейну Кубані ще донедавна водився зубр, в смереково-ялинових лісах є чорний дятель, шишкар ялиновий, снігур звичайний, птахи півн. лісів, а крім того — сич волохатий, пухляк бурголовий та ін., з півд. К. заходить шакал і леопард-барс. В альпійській смузі виступають гірські козли, кавказька скельниця, дуже близька до скельниць гір Европи чи Малої Азії, — кавказький тетерюк і улар, ендемічна прометеєва полівка, снігова полівка, альпійські галки і ворони, скельні голуби, ягнятник-бородач, що в Европі вже вимирає, й ін. Середземноморська фавна Чорноморщини назагал вбога: фазан, багато різних молюсків, багатоніжок, скорпіонів (середземноморський та мінґрельський) й ін. *Е. Ж.*

Про людність і нар. госп-во К. див. *Кубань* і *Передкавказзя.*

Література: Д и н н и к Н. Звери Кавказа, ч. 1—2. Тифлис 1910—14; Б е л о у с о в В. Большой Кавказ, ч. 1—3. Л.—М. 1938—40; Щ у к и н И. Очерки геоморфологии Кавказа, ч. 1, Большой Кавказ. М. 1926; Д о б р ы н и н Б. Физическая география СССР (Европейская часть и Кавказ). М. 1948; Г р о с с г е й м А. Растительный покров Кавказа. М. 1948; Г в о з д е ц к и й Н. Физическая география Кавказа, выпуск 1. М. 1954; Северный Кавказ. Академия Наук СССР, Институт Географии. М. 1957; П а ф ф е н г о л ь ц К. Геологический очерк Кавказа. Ереван 1959.

Кавказькі Мінеральні Води, група курортів: *Кисловодськ, П'ятигорськ, Железноводськ, Ессентуки,* положених між Кавказькими горами і Ставропільською височиною, понад 130 різнорідних джерел, в тому ч. 77 використаних. К. М. В. розпочали експлуатувати 1803 р.; 1914 — 40 000 осіб на рік, 1930 — 100 000, 1940 — понад 200 000, 1955 — бл. 300 000.

Кавос Катеріно (1776—1840), італ. композитор, дириґент опери в Петербурзі (1803—40); музика до п'єси О. Шаховського «Козак стихотворець» (1812), побудована на укр. нар. пісні, й ін.

Кавун (Citrullus vulgaris Schrad.), однорічна рослина з родини гарбузуватих, поширена в лісостеп. і степ. Україні на баштанах; овочі (1—10 кг ваги) мають 4—10% цукру. Гол. сорти на Україні: улюбленець хутора П'ятигорського, кримський переможець, кубанський король, слава України.

Кавунник Данило, див. *Велланський* Данило.

Кагал, жид. самоуправна громада і, зокрема, її управління; обсяг його діяльности був різний залежно від країни і часу. К. виникли на укр. землях, які входили до складу Польщі і В. Князівства Лит., в 16 в. і були підставою широкої автономії, що її мали *жиди.* Влада К. над жид. громадою була майже повна: К. нормував і контролював екон., рел., осв., ритуальне і навіть особисте життя чл. громади і виконував над ними судочинство на підставі жид. права; К. міг відлучати жидів від синагоги («херем»), що ставило їх поза законом. З другого боку, К. за принципом кругової поруки збирав для держави податок від жидів. Управління К. складалося здебільша з сімох осіб: старшин (рабин, судді, писар і «школьник»), які одержували від громади платню, і почесних членів. Чл. К. вибирала громада: спочатку кожний мав право голосу, згодом тільки багаті та впливові. К. відбували свої щорічні т. зв. «ваади», які були верховною владою жидів та їх представництвом перед державою.

Після упадку Польщі в межах рос. держави обсяг діяльности К. постійно зменшувався, а 1844 їх було формально скасовано, хоч насправді вони існували аж до кін. 19 в. Під Росією і в Австрії

жид. рел. громадам залишалися справи рел., харитативні, частково шкільництво.
О. П. К.

Кагальник, р. на Кубанській низовині, довж. — 130 км, сточище — 5 000 км²; впадає до Таганрізької затоки Озівського м.

Кагальницька (VII—21), станиця на Кубанській низовині над р. Кагальником, р. ц. Ростовської обл.

Каганович Лазар (*1893), больш. діяч жид. роду з Київщини. У 1925 Сталін призначив К. на Україну першим секретарем ЦК КП(б)У (1925—28) з завданням допустити розвиток «українізації», але одночасно розколоти укр. нац. комуністів та знищити опозицію О. Шумського та М. Хвильового. Згодом у Москві; в 1932, на III конференції КП(б)У, К. разом з В. Молотовим відмовився знизити надто високі хлібозаготівлі, призначені Україні, в наслідок чого вибух голод. В 1933 керував с.-г. відділом ЦК ВКП(б), організував політвідділи МТС і терором та голодом здійснював колективізацію України. В 1947 К. був знову призначений першим секретарем ЦК КП(б)У, провів велику чистку серед укр. інтеліґенції, обвинувачуючи її в укр. націоналізмі. Від 1925 К. постійно був одним з гол. дорадників Сталіна в питаннях укр. політики і немало впливав на всі події на Україні. Після смерти Сталіна К. опинився в неласці за опозицію проти реформ М. Хрущова і в 1958, разом з ін. провідними сталіністами, був виключений з керівництва КПСС. *В. Гол.*

Каганович Наум (* 190?), мовознавець, вихованець Харківського Ін-ту Нар. Освіти. Статтями в «Більшовику України» і «Критиці» на поч. 30-их рр. розпочав гостру кампанію проти укр. мовознавства 20-их рр., спершу як вияву народництва, а потім «укр. буржуазного націоналізму». У 1933—37 рр. був чл.-кор. АН УРСР, дир. *Інституту Мовознавства АН УРСР,* ред. «*Мовознавства*», упорядником підручника укр. мови для шкіл і фактичним диктатором у справах укр. мови. Своє становище використав для безоглядної русифікації укр. літературної мови і дискредитації укр. лінґвістів. Заарештований 1937.

Кагарлик (IV—11), с. м. т. на Придніпровській височині, р. ц. Київської обл.; рештки городища.

Кагаров Євген (*1882), етнолог та клясичний філолог, дослідник старо-грец. і слов'янської етнології, проф. Харківського Ун-ту, від 1928 в Ленінграді. Праці з обсягу заг. етнології, етнографії та старовинної культури, м. ін.: «Религия у старинных славян», «История этнографии» (1923).

Кадети, див. *Конституційно-Демократична Партія Нар. Свободи.*

Кадіївка (V—19), м. обл. підпорядкування Луганської обл., положене над р. Луганню, один з найважливіших центрів важкої індустрії Донбасу. К. виникла як шахтарське селище б. шахти ч. 1 «Карл» (тепер шахта ім. Ілліча), збудованої 1896; 1926 р. мала 17 000 населення,

Кадіївка, сквер на Центр. площі

1939 — 68 000, 1959 — 180 000. Шахти високоякісного коксового вугілля, коксохем., хем., металюрґійний зав., підприємства деревообробної, харч. і легкої пром-сти; вечірній гірничий ін-т.

Кадлец (Kadlec) Карель (1865—1928), чес. історик слов. права; проф. Карлового Ун-ту в Празі, ген. секретар Чес. Академії Наук, д. чл. НТШ. Досліджував первісне право слов'ян, м. ін. «Руську Правду» та звичаєве право Словаччини й Закарп. України.

Кадлубек (Kadłubek) Вінцентій (бл. 1160—1223), краківський єп., поль. хроніст; його хроніка Польщі, доведена до 1206 р., цінна і для історії України.

Кажани (лилики, летючі миші), дрібні й сер. комахоїдні рукокрилі нічні ссавці; на зиму засипають, корисні. На Україні зустрічаються 24 види, виділених у дві родини: підковикуватих (Rhinolophidae) з наростом на носі (підковик великий — Rhinolophus ferrum equinum Schreb. і П. малий — Rh. hipposideros Bechst., обидва поширені гол. на Закарпатті, в Криму й на Кавказі) і кажануватих (Vespertilionidae) без наростів на носі. З кажануватих на Україні поширені: кажан пізній (Eptesicus serotinus Schreb.); лилик двобарвний (Vespertilio murinus L.); вухань (Plocotus auritus L.); нічвид (Myotis) довговухий (M. Bechsteini Kühl.) і сірий (M. myotis Boreh. — обидва на Зах. Україні), ставковий (M. dasycneme Ogn.) і вусатий (M. mystacinus Kühl.); нетопир (Pipistrellus) малий (P. pipistrellus Schreb.) і волохатий (P. nathusii Keys. et Blas.), широковух звичайний (Barbestella barbestella Schreb.) та ін.

Казанівський Василь (* 1889), піонер укр. аматорських театрів у Канаді, актор і режисер родом з Галичини, керівник

Муз.-Драматичної Секції Укр. Нар Дому в Вінніпеґу (1922—50).

Казанка (VI—13), с. над р. Висунь на Причорноморській низовині, р. ц. Миколаївської обл.

Казанський Петро (* 1866—?), правник-інтернаціоналіст, з 1896 проф. Одеського Ун-ту; низка праць гол. з міжнар. адміністративного права, м. ін. «Договорные реки» (1895), «Всеобщие административные союзы государств» (1897). В правній публіцистиці виявився прихильником самодержавства («Власть Всероссийского императора»).

Казахи, тюркський народ, який живе в основному в *Казахській ССР,* перев. всуміш з укр. і рос. поселенцями. Самі К. називають себе казаками, росіяни до 1925 р. називали їх помилково киргиз-кайсаками або киргизами. Мова К. належить до кіпчацької групи тюркських народів (літ. мова витворилася тільки після 1920 р.), віра — мохаммедансько-сунітська. Заг. число К. бл. 3,5 млн, в тому ч. 3,1 млн (1939) живе в СССР (крім Казахстану, також в ін. сер.-азійських сов. республіках, гол. в Узбекистані, на Надволжі й у Зах. Сибіру), решта в сусідніх частинах Китаю й Монголії. Казахська народність постала в 15 в., коли вони відокремилися від узбеків; аж до 20 в. вони ділилися на три орди — Велику, Сер. і Малу, та були кочовиками з родинно-племінним устроєм. Поселення козаків (на пограниччі з Сибіром в 18 в.), а ще більше укр. і рос. хліборобських поселенців з кін. 19 в. зменшило простори земель К. і спричинило частковий їх перехід до осілого життя. Примусова колективізація викликала катастрофічне зменшення поголів'я домашніх тварин (1928 в Казахстані було 6,5 млн рогатої худоби і 19,2 млн овець; 1940 р. лише 3,4 і 8,1 млн), голод і вимирання К. (за переписом з 1926 р. — 3 960 000, 1939 р. — ледве 3 099 000).

Нині К. змушені до осілого життя, а їхнє зайняття — перев. сіль. госп-во і пром-сть. В Казахстані вони становлять лише 1/3 всього населення; при чому переважають лише в слабо заселених півпустелях; більшість К. живе всуміш з українцями і росіянами в густіше заселених хліборобських частинах краю та по містах. *В. К.*

Казахська ССР, Казахстан (К.), сов. респ., положена на півд. зах. азійської частини СССР, між Волгою і Каспійським м. на зах. і Китаєм на сх., між Уральщиною і Зах. Сибіром на півн. і сер.-азійськими сов. республіками — Туркменською, Узбекською і Киргизькою, на півдні; територія 2 756 000 км^2, 9,3 млн населення (1959), в тому ч. 4,1 млн (44%) міського, столиця — Алма-Ата. Бл. 30% населення К. становлять українці, а частина К. є укр. поселенчою землею.

Більшість К. це — великі, слабо розчленовані, здебільша напівпустельні й пустельні рівнини; на зах. Прикаспійська і Туранська низовини, на півн. частина Сибірського низу, у центрі — Казахська дрібносопкова височина; на сході простягаються гори: Алтай, Тарбагатай, Джунгарський Алатау і півн. частина Тянь-Шаня. На вузькій смузі півн. К. тягнеться чорноземний лісостеп (продовження сибірського), далі на півд. (у зв'язку з зменшенням вологости) широка смуга степів на чорноземах і барнястих ґрунтах та смуга півпустель і пустель; у підніжжя гір на півд. сх. простягається знову смуга урожайних степів на лесовому підложжі; для хліборобства придатні лише смуги лісостепу і степу та смуги вздовж більших рік.

Територію сучасного К. населювали тюркські племена, з яких в 15 в. витворилися *казахи.* З 1730-их рр. розпочалася рос. експансія, що в 1860-их рр. призвела до прилучення усього К. до Рос. Імперії. Першими слов. поселенцями були козаки (18 в.) в півн. К.; почавши з останніх десятиліть 19 в., К. став разом із сусідніми частинами Сибіру і Уральщини гол. р-ном укр. і рос. хліборобських поселенців (див. *Еміґрація*). Тоді ж теперішній К. входив до складу Степового (разом з сусідніми частинами Сибіру й Уральщини, гол. м. — Омськ) і частково Туркестанського ген.-губернаторств. Після окупації Сер. Азії большевики створили 1920 р. Киргизьку і Туркестанську Автономні ССР в складі РСФСР; 1924 були виділені землі, заселені казахами, в Казахську Автономну ССР (до 1925 р. п. н. Киргизька Автономна ССР), а 1936 її перейменували на КССР. Так посталий К. є штучним твором, кордони якого не покриваються ні з іст., ні (на півн.) з етногр.

Ще за дорев. часів змінився екон. характер К. із скотарського на скотарсько-хліборобський (деяке значення мав видобуток поліметалів), з кін. 1920-их рр. розвивається різноманітна пром-сть на базі корисних копалин, з 1954 р., у зв'язку з розоранням *«цілинних земель»,* знову хліборобство. Нині К. є однією з баз зернового (гол. пшениця) і тваринного госп.-ва СССР, найважливішим р-ном кольорової металюрґії (мідь, оливо, цинк й ін.), третьою вугільною базою (Карагандинський басейн), важливим р-ном хем., нафтової й рибної пром-сти.

Паралельно із зміною госп. структури краю зазнало змін і населення. За переписом з 1926 р. казахи становили 57,1% населення К., українці 13,2% (в дійсності

більше), росіяни 19,7%, 1939 р. казахи становили вже лише 47%. Нині припадає на них, мабуть, 1/3 населення, приблизно по 30% на українців і росіян, а кілька відсотків на ін. Українці (приблизно 3 млн) населюють насамперед півн. частину К., придатну для хліборобства, та підгірські степи. Землі, заселені ними, становлять одне ціле з сусідніми землями Зах. Сибіру, Уральщини й півн. Киргизстану та творять, побіч *Зеленого Клину*, другу укр. поселенчу країну в Азії. Ці землі подекуди називають Сірим Клином або «Сірою Україною». (Див. докладніше *Сер.-Азійський Степовий Край*). *В. К.*

Казбан Михайло (1861—1929), драматичний актор, герой і резонер. В 1920-их рр. в 1 Держ. театрі Харкова; Богдан Хмельницький, Сірко («Про що тирса шелестіла»), Бурлака й ін.

Казенний Торець, р. в півн.-зах. частині Донецького басейну, правобічна притока Дінця; довж. — 130 км, сточище — 5 400 км².

Казимира Богдан (*1913), історик і публіцист, родом з Галичини, тепер у Канаді; 1950—55 ред. і вид. місячника «Кат. Акція» в Едмонтоні; статті з ділянки соціології та історії.

Казімір III Великий (1310—70), поль. король (з 1333 р.), останній з роду Пястів, розпочав експансію Польщі на укр. землі. Замирився на Заході з Чехією і нім. лицарями, запевнив собі підтримку Угорщини і невтралітет татар. 1340, після смерти Юрія II, пішов походом на Галичину, зайняв Львів та знищив його укріплення. Через опір бояр, під проводом *Дедька* Дмитра, відійшов, але по його смерті 1349 зайняв Галичину і Зах. Волинь і в війнах з Литвою (кн. *Любарт)* закріпив свої володіння. Роздавав гал. маєтки і привілеї поль. вельможам, підтримував поль. купців і нім. колоністів та надавав містам, зокрема Львову — нім. право. Підтримував місії кат. чинів — францісканців і домініканців, хоч не переслідував православія і погодився відновити гал. митрополію.

Казімір IV Ягеллончик (1427—92), син Ягайла і укр. княжни Софії Гольшанської, В. кн. лит. (з 1440) і поль. король (з 1447). Вів централістичну політику щодо укр. земель і давав перевагу у В. Князівстві Лит. литовським (католикам) панам; 1452 скасував Волинське князівство, 1470 Київське, 1481 викрив змову укр. князів під проводом Михайла Олельковича і покарав їх на смерть; ін. кн. із своїми землями перейшли на бік Москви. За К. IV відновилися напади татар, що стали тоді васалями Туреччини (1482 знищили Київ). На церк. відтинку відбулося остаточне відокремлення моск. митрополії від київ. Докладніше див. ЕУ I, стор. 433.

Казка, один з найпоширеніших видів усної нар. поетичної творчости, що відзначається фантастичним змістом, традиційними образами і своєрідною композицією. К. різних народів світу мають багато подібности в своїх ідеях, темах, сюжетах і образах. Проте К. кожного народу мають свою нац. специфіку, що яскраво виявляється в мові, в побутових подробицях, у типовості образів і характерів. Укр. нар. К. відбивають найдавніші часи життя укр. народу, його вірування, погляди, прагнення та мрії про перемогу правди, волі й добра. За змістом і формою укр. К. можна поділити на такі основні групи: про тварин, фантастично-пригодницькі, героїчні, соц.-побутові. Найдавніші з них — К. про тварин, в яких гол. дійовими постатями виступають звірі або птахи. Найпоширеніші персонажі в укр. К. про тварин — хитра лисиця, дурнуватий вовк, ласун-ведмідь, полохливий заєць, а з свійських тварин: коза, кіт, собака і кінь. Одним із засобів типізації персонажів є діялог («Коза-дереза», «Колобок», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат»). В укр. К. про тварин засобами сатири і гумору, індивідуалізованої мови, пересипаної дотепами, жартами, примовками, відтворюються типові риси нац. характеру укр. народу. Давні за своїм походженням і фантастично-пригодницькі та героїчні К. В героїчних К. знайшла свій відбиток багатовікова визвольна боротьба укр. народу. Герої-багатирі визволяють народ від ворожих сил: зміїв-людожерів, ко-

Обкладинка роботи О. Кульчицької

Обкладинка роботи Л. Лапина

щеїв-смертоносців («Кирило Кожум'яка», «Яйце-райце», «Котигорошко»). Помічниками героїв виступають чудодійні сили Вернигора, Вернидуб, Крутивус, вдячні звірі і птахи, неживі предмети: шапка-невидимка, чоботи-самоходи, килими-літаки, живуща-цілюща вода. В цих образах втілені мрії людини про прискорене пересування по землі і воді, про зцілення хвороб, про продовження людського життя, про оволодіння таємницями і силами природи. Ідея перемоги розуму над грубою силою висловлена в К. про Івасика Телесика. Глибокий моральний зміст мають К. про невинно переслідувану жінку («Кобиляча голова», «К. про калинову дудку»). Соц.-побутові К. належать до К. пізнішого походження, вони діляться за характером своїх образів на дві групи: К. з алегоричними образами Кривди, Долі, Горя, Біди, Злиднів, Правди і Щастя і К. сатирично-гумористичного типу. Ці К. малюють соц.-побутові умови життя селянина, соц. контрасти і висловлюють співчуття бідним і поневоленим. Особливу групу соц.-побутових К. становлять К., в яких змальовуються гострі конфлікти родинного життя. В них висміюється егоїзм, скупість, брехня; високо підносяться людяність, працьовитість, щирість і мудрість («Бабина і дідова дочка», «Золотий черевичок»). Для композиційної структури К. характеристичні такі засоби, як повторення, казковий вступ, казкове завершення та певні типові словесні формули.

Збирання і вивчення К. К. на Україні існувала від найдавніших часів. Казкові мотиви є в літописах, у «Слові о полку Ігореві», у творах І. Вишенського, в проповідях Л. Барановича, І. Ґалятовського. Проте лише на поч. 19 в. з'явилися перші публікації укр. нар. К.: зб. О. Бодянського «Наські укр. казки» (1835), кілька К. в альманасі «Ґалатея» (1839), в альманасі «Молодик» (1843), «Вінок русинам на обжинки» (1847), в «Записках о Южной Руси» П. Куліша (1857). Першими збирачами і дослідниками укр. нар. К. були: О. Бодянський, І. Срезневський, М. Костомаров, І. Головацький, Д. Мордовець, П. Куліш, Т. Шевченко, Л. Жемчужніков, А. Димінський, С. Руданський, І. Рудченко, І. Манжура, а пізніше П. Чубинський, М. Драгоманов, Б. Грінченко, О. Пчілка, Леся Українка, І. Франко, В. Гнатюк, С. Савченко, а з новіших дослідників М. Левченко, М. Возняк, М. Андреєв, П. Лінтур та Г. Сухобрус. До найвидатніших збірників укр. нар. К. належать: І. Рудченка «Народные малорусские сказки», I—II (1869—70); П. Чубинський «Труды...», т. 2 (1878); М. Драгоманов «Малорусские народные предания и рассказы» (1876); В. Гнатюк «Укр. нар. байки» та «Етногр. матеріяли з Угорської Руси» (1898—1911), О. Роздольський «Гал. нар. К.» (Етногр. Зб. 1—6), М. Левченко «К. та оповідання з Поділля» (1928); І. Гарайда «Подкарпатські нар. К.» (1946); М. Попов «Укр. нар. К., леґенди, анекдоти» (1957). Записи нар. К. виявляють у своєму стилі, а то й композиції, індивідуальні риси відомих (Р. Чмихало, А. Калин і ін.) та анонімних оповідачів, від яких їх списувано; для друку в різній мірі їх стилізували перев. видавці.

Вивчення укр. К. починається від теоретичних праць М. Цертелева (1820), І. Срезневського (1834), О. Бодянського, згодом Костомарова і Куліша, які перші взялися до систематизації зібраного матеріялу. Костомаров був ознайомлений вже з вченням мітологічної школи братів Ґріммів, В. Буслаєв дав першу аналізу укр. К. з мітологічного погляду, визначний укр. мітолог О. Потебня висунув ориґінальне вчення, тісно пов'язане з його поглядами на думання й мову («Мысль и язык», 1862), до мітологічної школи належав також О. Котляревський. Визначнішими представниками школи міґрації були М. Драгоманов, М. Сумцов, І. Франко. Драгоманов спершу вважав Індію батьківщиною К., пізніше Єгипет, Малу Азію, Грецію. В укр. К. він бачив багато впливів буддійських ідей, що потрапили сюди за іранським посередництвом, пізніше казкові мотиви доходили з Візантії й Балканів (вплив перекладних повістей, апокрифів, вчення богомільської секти) та з Зах. через Польщу (лицарські романи). Сумцов вважав батьківщиною К. Грецію; на Україну вони дійшли через Балкани, Польщу і Кавказ.

Перед першою світовою війною *Етнографічна комісія НТШ* вела систематичний запис і публікування укр. нар. К.

У 20-их рр. 20 в. праця над збиранням і вивченням укр. нар. К. була зосереджена в Етногр. Комісії Укр. Академії Наук, а з 1936 р. в Ін-ті Укр. Фолкльору, переіменованому останніми часами в Ін-т Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії. Сов. дослідники фолкльору особливо підкреслюють відзеркалення в К. соц.-екон. відносин певної доби, а опублікований матеріял не завжди надійний.

К. літературна, літ. твір, що найчастіше використовує теми, образи й сюжети нар. К. і наслідує її оповідальний стиль. В укр. літературі мист. образами К. користувалися І. Котляревський («Енеїда»), Г. Квітка-Основ'яненко («Мертвецький Великдень»), О. Стороженко («Марко Проклятий»), Л. Українка («Лісова пісня») й ін. До жанру К. звертаються перев. автори дитячої літератури, спираючись передусім на нар. традиції

(укр. нар. К.) або користуючись запозиченими сюжетами з світового фолкльору і літ. казкової клясики, переносячи дію в укр. обстановку (І. Франко, О. Федькович, Л. Українка, С. Руданський, Б. Грінченко, І. Липа, Я. Вільшенко, О. Білоусенко-Лотоцький, Р. Завадович, О. Цегельська, О. Іваненко, Т. Білецька, Н. Забіла, І. Нехода, П. Воронько й ін.). Літ. К. часто писана віршем (Б. Грінченко, А. Лотоцький, Б. Лепкий, В. Ґренджа-Донський, Р. Завадович, Н. Забіла, І. Нехода, Л. Полтава) або драматизована (М. Кропивницький, О. Олесь, В. Королів-Старий, Г. Орлівна, Є. Яворівський, А. Шиян й ін.); деякі казкові сюжети використані як лібретта до К.-опер («Коза-Дереза», «Пан Коцький», «Івасик-Телесик»).

Літ. казкова клясика представлена в багатьох перекладах укр. мовою.

Література: Bolte J. u. Polivka G. Anmerkungen zu den Kinder u. Hausmärchen der Brüder Grimm, 5 тт. Ляйпціґ 1913—32; Савченко С. Русская народная сказка. К. 1914; Грушевський М. Історія укр. літератури, т. I. Л. 1923; Возняк М. Укр. нар. казки, кн. 1—3. К. 1946—48; Укр. нар. казки, леґенди, анекдоти, ред. Попов П. К. 1957; Сухобрус Г. Казка. Укр. нар. поетична творчість, т. 1—2. К. 1959. Див. також ЕУ I, стор. 272—73.

П. *Одарченко*

Казка Аркадій (1890—1933), поет родом з Чернігівщини, друкувався в «ЛНВ», «Новій Громаді», «Червоному Шляху». Для невеликої літ. спадщини К. (неопублікована зб. «Ляментабіле») прикметне плекання клясичних форм сонета, тріолета, рондо. Поповнив самогубство в одеській в'язниці НКВД.

Каїніт, див. *Калійні солі.*

Кайндль (Kaindl) Раймунд Фрідріх (1866—1930), нім. історик і етнограф родом з Буковини, проф. ун-ту в Чернівцях (1901—15), згодом у Ґраці, д. чл. НТШ; дослідник історії Буковини і німців на сході та етнографії гуцулів. З численних українознавчих творів найважливіші: „Die Ruthenen in der Bukowina“ (1889—90, разом з А. Манастирським), „Die Huzulen“ (1894), „Geschichte der Bukowina“ I—III (1896—99), „Die Ethnographie der Huzulen“ (1897), „Geschichte der Deutschen in Karpathenländern“ (3 томи 1906—11), „Geschichte von Czernowitz“ (1908) й ін.

Р. Кайндль

Кайнозойська ера, див. *Геологія України.*

Калайдович Константин (1792—1832), рос. археограф-історик та мовознавець; відкрив і видав багато пам'яток староукр. літератури: «Святославов Изборник 1073», «Памятники российской словесности XII века» й ін. Праця «О языке Слова о полку Игореве».

Калакути, зневажлива назва, вживана на Підляшші і частково також на Холмщині, на означення українців, які змінили свою нац. приналежність на поль. Див. *Підляшшя.*

Каламіта, середньовічна укріплена пристань над *Каламітською затокою* в Криму (нині передмістя *Севастополя),* знищена в кін. 15 в. татарами і турками; руїни давніх укріплень.

Каламітська затока, затока Чорного м. на півд.-зах. березі Криму, між Тарханкутським і Херсонським півостровами.

Каланники, каланні люди, категорія невільного населення в Галичині в добу т. зв. руського права (15 і 16 вв.); вони були прикріплені до землі, найчастіше на церк. і держ. добрах, та платили чинш, проте могли диспонувати своїм майном та виступати в суді як свідки. Подекуди вони жили цілими оселями. К. нагадують *закупів* з доби Руської Правди та селян-*отчичів* на укр. землях В. Князівства Лит.

Каланчак (VII—14), с., р. ц. Херсонської обл., поблизу Каркінітської затоки.

Калаус, степ. р. на Сх. Передкавказзі, права притока Сх. Манича, довж. — понад 200 км, сточище — 9 900 км².

Калач (III—22), м. над. р. Підгорною на півн. Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР; підприємства по обслуговуванню зал. транспорту, харч. пром-сть. За переписом 1926 р. українці в р-ні становили 84% населення.

Калачевський Михайло, див. *Колачевський* Михайло.

Калачевський Сергій († 1911), лікар, видатний підприємець-мільйонер на Криворіжжі; збудував для робітників лікарню, школу, театр, заповів свій будинок на гірничу школу, а копальню подарував Верхньодніпровському земству.

Калачики, слиз (Malva L.), рід зіллястих рослин з родини калачикуватих (мальвових). На Україні росте 9 видів, з них найбільше поширений К. ліс., дзінзівер (M. silvestris L.); росте як бур'ян на полях, при дорогах; містить в собі багато слизу, цукрози й каротин (провітамін А), листки мають і вітамін С. В нар. медицині настоянку квіток та листків уживають при простуді та запаленнях шлункових органів і, як зовн. засіб, при опухах, опеченнях та ін. З пелюсток добувають фарбувальні речовини. Те ж саме застосування мають й ін. види: К. дрібненькі (M. pussilla Sm.=M. rotundifolia L.), К. занедбані (M. neglecta L.).

Калачов Микола (1819—85), рос. архівіст й історик права; проф. Моск. Ун-ту. Його досліди «Руської Правди» і «Кормчої Книги» мають значення для іст. укр. права.

Калґарі (Calgary), м. в півд. частині провінції Альберта в Канаді, 200 000 меш., в тому ч. понад 3 000 українців; парохії Укр.-Кат. і Укр. Гр.-Правос. Церков, низка укр. орг-цій.

Календар, система міряння часу, побудована на періодичності явищ природи. Про укр. К. дохрист. часів відомо дуже мало, хоч про існування якоїсь календарної системи свідчать нар. назви ряду місяців (див. *Народний календар*).

Прийнявши християнство з Візантії, Київ Русь взяла звідти і К., введений Юлієм Цезарем у 46 р. до Хр. (т. зв. юліянський) в його візант. формі. В цьому К. за сер. довж. року прийнято 365 днів і 6 годин; це перевищує дійсний астрономічний рік на 11 хв. і 14 сек., так що розбіжність юліянського К. з астрономічним дедалі зростає (тепер 13 днів). Папа Григорій XIII реформував К. (1582), і новий (григоріянський) К. тоді ж був офіц. прийнятий в Кат. Церкві і в кат. країнах, а в прот. — у 18 в.

Польща ввела григоріянський К. 1583 р., але король Стефан Баторій грамотами 1584, 1585 та 1586 рр. надав правос. населенню право дотримуватися юліянського К. Правос. діячі засуджували григоріянський К. з догматичного та обрядового погляду (Г. Смотрицький, В. Суразький, С. Зизаній та ін.). Юліянського К. (старий стиль) трималися також українці, що прийняли унію, не зважаючи на намагання, гол. в 17 в., прийняти григоріянський К. (новий стиль). По розділах Польщі Росія відновила знов юліянський К. там, де поль. уряд завів новий стиль у цивільному житті; з другого боку, Австрія даремно намагалася завести новий стиль для українців у Галичині (1773, 1798, 1812).

Новий стиль був заведений на Україні Центр. Радою 1 березня 1918 для цивільного вжитку; в церк. житті донині залишився юліянський К. Невдачею закінчилися намагання завести григоріянський К. у 1917—18 р. в станиславівській укр.-кат. єпархії за єп. Г. Хомишина і в 1930-их рр. під поль. натиском у Правос. Церкві в Польщі, проти чого гостро виступила укр. суспільність. Новий стиль тепер прийняли частково укр. церк. громади на еміґрації.

Різниця в обох К. стосується не лише нерухомих, але й рухомих свят великоднього циклу, які обраховують за т. зв. пасхалією, побудованою на місячному циклі, при чому Сх. Церква тримається пасхалії, уложеної Діонісієм Малим (525), яку Зах. Церква також реформувала.

В К. Київ. Руси рахували роки від створення світу, і тому давні укр. документи датуються звич. від того часу (а з 14 в. також роком від народження Хр. з різницею між цими датуваннями 5 508 рр.). Календарний рік починався в цивільному житті 1 березня, а в церк. — 1 вересня, як це було у Візантії з часів Юстініяна. Це спричинилося до неясности датування багатьох записів у літописах; тільки з кін. 15 в. і цивільний і церк. новий рік почали рахувати з 1 вересня. З 1700 р., за наказом Петра І, на підрос. Україні поч. року за зах. зразком перенесено на 1 січня, проте в церк. житті старий звичай тримається ще й досі. Тоді ж було офіц. введено рахунок років від Різдва Христового.

В. Павловський

К. — також назва популярної книги, поширеної з 17 в., гол. на Зах. Укр. Землях, що розвинулася з первісного додатку до богослужбових книг — *місяцеслова* (що, крім календаріюму, подавала найрізнорідніші відомості), до типу альманахів універсального популярно-наук. й літ. характеру.

Відомий К., друкований Ф. Скориною 1525 р. у Вільні п. н. «Малая подорожная книжиця», зміст якої творили псалтир, часословець, акафісти, канон, шестидневець, календар і пасхалія. По підписанні акту унії 1595 р. І. Потій і К. Терлецький видали в Римі «Календар римський новий» для майбутніх уніятів.

В 17 і 18 вв. були популярними К., виданий у Львові і в Замості поль. мовою, Ормінського, С. і Ф. Нєвєських і особливо С. Дуньчевського (1725—75, п. н. „Kalendarz polski i ruski"). Найбільше поширений на всій Україні був т. зв. бердичівський «Колiндар» — „Kalendarz Gospodarski", що виходив поль. і рос. мовами 1760 (або 1780) — 1864 рр., спершу з бердичівської друкарні, а по її закритті в Києві й Житомирі. Цей К. був передруковуваний в різних містах України, м. ін. у Харкові (1797, 1799, 1808 і 1809).

На поч. 18 в. К. видавала друкарня Києво-Печерської Лаври. Перший К. п. н. «Календарь или мѣсяцесловъ» вийшов 1700 р. В кін. 18 в. у Києві виходили періодично два К.: церк. і «Астрономо-политический».

У 19 в. відомий К. з 1845, друкований в Києво-Печерській Лаврі п. н. «Полный християнский месяцослов з присовокуплением разных статей к російской истории и киевской епархии относящихся», в якому, крім церк. відомостей, подано показник укр. князів, моск. володарів, спис київ. архиєреїв, ст. про мана-

стирі й церкви київ. митрополії й ін. Там же видавано 1864—1915 «Киевский Народный Календарь», який за 1867 р. містить ґравюри Л. Кваса.

На Зах. Укр. Землях цікавий матеріял укр. читачеві давали К. поль. мовою „Pielgrzym Lwowski“ (1822) і нім. „Der Pilger vom Lember“ (1823), укладені проф. ун-ту з участю історика Д. *Зубрицького*.

Укр. К. друкувалися з 1850 р., спочатку неперіодично («Місяцослов» у Львові, «Перемишлянин» у Перемишлі, і «Поздравленіє Русиновъ», вид. для Закарпаття). Заслуговують на увагу «Перемишлянин» (1850—61, 1863, 1864), за ред. о. А. Добрянського, що своїм багатим змістом дорівнював кращим чужинецьким К.; «Львовянин, приручений і госп. місяцослов» (1861—62, 1882—84), уложений В. Величком і Я. Величком. 1862 р. вийшов перший жін. К. «Перемишлянка». Першим гумористично-сатиричним був К. «Фуркало» (1869) в Коломиї.

Періодичне вид. К. розпочав Ставропігійський Ін-т у Львові, видаючи від 1864 до 1939 р. *«Временникъ Ставропигийского Института съ Мѣсяцословомъ»*, щорічний К. наук. характеру з багатим змістом. Від 1870 до 1939 виходив К. т-ва «Просвіта» у Львові, спочатку п. н. «Календар Народный». На Закарпатті виходив К. «Місяцослов» Общества св. Василія Великого (Ужгород, 1867). На Буковині «Місяцослов буковинско-русский» (1873) накладом «Русской Бесіди» в Чернівцях.

З 1920—30-их рр. на Зах. Укр. Землях К. видавали різні укр. орг-ції. Деякі з них надовго залишаться джерелом матеріялів до історії культ.-осв. (К. «*Просвіти*»), визвольно-політ. (К. Запорожець», 1904—14, К. «*Червоної Калини*», К. «*Дніпро*»), сільгосп. і кооп. (К. «Сіль. Господаря», «Календарці Кооператора», «Золотий Колос»), виховного (К. «*Місіонар*»), жін. (альманах «*Жіночої Долі*») руху. К. сягали й до таких теренів, куди укр. книжка з політ. причин не доходила, як напр., Холмські К. М. Ваврисевича (Холмщина, Підляшшя), «Правос. К.» (Полісся, Підляшшя).

Буковинський календар

На Центр. і Сх. Землях найбільше поширені були рос. «Крестный Календарь» Гатцука (з 1866 р.), К. Андріяшева і «Адрес-Календарі», що їх видавали губ. уряди або земства. З укр. відомий К. київ. «Просвіти» (1907, 1908) і «Одривні календарі» в-ва «Час». 1919 р. появився перший сов. К., що нині виходить п. н. «Календар-довідник» (вид. Укр. в-ва політ. літератури в Києві), який імен святих не подає, обмежуючись іст. подіями в СССР, датами народження і смерти сов. політ. і культ. діячів та матеріялами госп. і культ. пропаґандивного характеру. Обл. К. не різняться від столичного.

Під час першої світової війни К. видавано для укр. еміґрантів і війська у Відні, таборах полонених Вецляр, Фрайштадт, біженців у Ґмюнді. Бачванські українці видавали «Руски календар за югославянских русинох» з 1920 р. На еміґрації К. видавали в Варшаві, Кракові («К.-альманах Укр. В-ва»), Празі («Наступ»), Берліні і видають тепер різні гром. і церк. орг-ції в усіх країнах поселення. Вони містять іст. матеріял, відомості про культ. життя і політ. змагання на укр. землях та про всі ділянки укр. життя на еміґрації. Цінні для історії укр. поселення в ЗДА К. *Укр. Нар. Союзу* (з 1897 р.), *Укр. Роб. Союзу* (з 1911), «*Провидіння*» (з 1918) й ін.; в Канаді К. «*Укр. Голосу*» (з 1915), «*Канадійського Фармера*» (з 1920) й ін.; в Бразілії К. «Праця» (з 1921); в Арґентіні К. «Просвіти» і К. «Відродження».

Календар Укр. Нар. Союзу

Література: Щ у р а т В. Дещо про календар. К. Неділя. Л. 1930; В. Р. Як постали календарі. К. Криниця. Л. 1936; Календар — книга знання. Календар для всіх. Л. 1936. *С. Янів*

Каленик Андрійович, коз. гетьман на Запоріжжі (1624—25 і 1632?); брав участь у Смоленській війні на чолі коз. відділу (1610). К. був оборонцем правос. Церкви.

Калениченко Іван (1805—76), лікар, ботанік і зоолог, проф. Харківського Ун-ту; займався систематикою рослин

(Daphne, Crataegus й ін.), вивчав комах, залишив Харківському Ун-тові значний гербарій; його ім'я носить кілька рослин (Euphorbia Kaliniczenkoi Czern. та ін.).

Калимон Осип, свящ. 17 в., проповідник, вихованець Києво-Могилянської Колеґії; «Поновлений жаль» — проповідь на похороні П. Могили (1647).

Калина звичайна (Viburnum opulus L.), кущ до 4 м висоти з родини козолистих з білими квітками і червоними ягідками, які вживаються в нар. медицині проти кашлю; тверду деревнину використовують на дрібні токарські вироби. К. часто розводять як декоративний кущ, зокрема безплідний вид — т. зв. снігову кулю. К. чорна — інколи вживана назва *гордовини звичайної*.

Калина Володимир (*1896), фізик і математик, педагог, д. чл. НТШ; до 1944 у Львові, тепер в ЗДА (гол. Шкільної Ради при Укр. Конґресовому Комітеті); праці з ділянки вивчення часточок фарб у розчинах; спомини з визвольних змагань «Стрілецький Курінь Смерти».

Калиненко Петро (1875—1925), актор на героїчних ролях у трупах О. *Суслова*, М. *Ярошенка*, вихователь багатьох акторів.

Калинець Мирон (1899—1944), свящ.-василіянин родом з Галичини; ігумен манастиря ЧСВВ в Ужгороді (1931—38) і ректор Духовної Семінарії св. Кирила і Методія для гр.-кат. богословів в Оломовці (Моравія, 1938).

Калинець Сильвестер (*1886), автор популярних оп., байок, казок тощо для простолюддя; родом із Зах. України, з 1932 в Бразілії.

Калинівка (IV—9), с. м. т. на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл., зал. вузол; літом 1919 успішні бої укр. армій під час наступу на Київ.

Калинович Володимир (1884—1945), педагог і публіцист; шкільні підручники нім. мови, ст. на пед. теми; ред „Ukrainische Blätter" у Відні (1918), «Україна» в Києві (1919) і журн. «Укр. Школа» у Львові (1925).

I. Калинович

Калинович Іван (1884—1927), бібліограф, видавець і політ. діяч; вів в-во «Всесвітня Бібліотека» (1916—26) в Золочеві; ред. «Дрогобицького Листка» (1919) і «Нашого Слова» (1927); автор низки бібліографічних показників; 1918—19 посол до Укр. Нац. Ради ЗУНР і депутат Трудового Конґресу в Києві.

Калинович Михайло (1890—1949), мовознавець, санскритолог і романіст, проф. Київ. Ун-ту, д. чл. АН УРСР, керівник Ін-ту Мовознавства АН УРСР (1937—41); праці з заг. мовознавства (серед ін. «Вступ до мовознавства», 1939) та про нову франц. літературу; переклади з санскриту; гол. редактор рос.-укр. словника (80 000 слів, 1948) в офіц.-русифікаторському дусі.

Калинович Федір (* 1891), математик у Києві; автор праць «Елементи наближених обчислень», «Словника матем. термінології» (1926) й ін.

Калинове (V—19), с. м. т. Попаснянського р-ну Луганської обл. над р. Луганню.

Калиновський Григорій, один з перших укр. етнографів, автор праці «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии» (1776).

Калиновський (Kalinowski) Мартин († 1652), поль. гетьман польний (з 1646 р.), 1648 під Корсунем узятий козаками в полон; загинув у битві з укр. військом під *Батогом* на Поділлі.

Калинський Іван (1799—1866), свящ., помічник, а по смерті єп. Терашкевича адміністратор Холмської епархії; не був висвячений на єп. через опір. рос. уряду; за спротив проти скасування унії 1866 р. вивезений до Вятки, де й помер.

Калинський Тимофій (пол. 1740-их рр. —після 1809), шляхтич з Правобережжя або Білоруси, вихованець Київської Академії; автор кількох, не опублікованих у цілості, іст.-юридичних записок, де він обстоював дворянські права не тільки для шляхетства, але й для козацтва. К. належать відомі малюнки українців різного стану в Історії Ріґельмана.

Калитва, ліва притока Дінця, довж. — 300 км; перетинає Сер. височину і Донецьку низовину.

Калитовська Марта (*1916), дочка Єроніма К., поетка на еміґрації; зб. «Ліpика» (1955), «Рими й нерими» (1959); переклади, статті.

Калитовський Єронім, псевд. Трохим Дріт (1866—1926), гал. адвокат і письм., співр. гумористичних часописів; поезії, оп. «Декани з гір», популярні книжечки.

Калитовський Омелян (1855—1924), педагог і осв. діяч, в 1900—07 рр. дир. укр. гімназії в Тернополі; автор шкільних підручників з географії й ін.; статті на іст. і пед. теми; співр. журн. «Зоря» (її ред. 1886), «Діла» та ін.

Калиш Олександер, в монашестві Анастасій (1875—1930), церк. і гром. діяч, василіянин, з 1920 р. протоігумен гал. провінції та настоятель усього Чину

Василія В.; його заходами приєдналися до Чину закарп. василіяни. Писав на популярно-рел. та гром. теми.

Каліграф Володимир, укр. вчений жид. походження, проф. Київ., згодом Моск. Духовної Академії у 18 в., приятель Сковороди; послідовник філософії Ляйбніца (можливо лише через посередництво Хр. Вольфа).

Калійні солі, мінерали калію (K), які використовують перев. як штучне добриво. На Україні поширені сильвініт (руда сильвіну хлористого калію) і каїніт (подвійна сіль маґнію і калію) — обидва на Передкарпатті, та *ґлявконіт*. Докладніше див. *Калійно-добривна промисловість.*

Калійно-добривна промисловість, галузь *добривної промисловости,* що полягає у видобуванні й переробці на добрива *калійних солей* (К. с.). К. с. (сильвініт, каїніт) поширені на Україні на Передкарпатті в смузі довж. на 100 км від Дрогобича до Калуша; гол. родовища, Калусько-Голинське і Стебницьке (б. Дрогобича). К. с. відкрили з поч. 19 в., але експлуатацію почато щойно з 1910 р.; видобуток скоро піднісся з 14 000 т 1913 р. до 208 000 т 1926 і 567 000 т 1938 р. (або 120 000 т в перерахуванні на калій K_2O). Теперішня продукція — після воєнного занепаду — приблизно та сама. Завдяки високому вмістові калію (пересічно 20%) К. с. Передкарпаття можуть іти як добриво без хем. переробки; частково переробляють їх на добрива в Калуському калійному комбінаті. До 1938 р. К. с. експортовано гол. до Зах. Польщі; нині вони покривають насамперед попит УССР.

Калінінське (VI—13), кол. Калініндорф, с. над р. Інгульцем, р. ц. Херсонської обл.

Каліш (Kalisz), м. в Польщі, Познанського воєводства, 64 000 меш. (1956). В 1920—30-их рр. К. був одним з осередків укр. політ. еміґрації в Польщі, скупченої в 1920—24 рр. в таборі інтернованих вояків армії УНР; в 1930-их рр. в К. і околицях жило бл. 1 500 українців. Табір жив інтенсивним культ.-осв. життям (школи, курси, в-ва, театр, школа нац. танків В. Авраменка, літ. місячник «Веселка» тощо). Згодом діяли установи: Укр. Станиця, Т-во вояків Армії УНР, Спілка укр. інвалідів Армії УНР, укр. гімназія ім. Т. Шевченка (за весь час бл. 1 000 учнів, 130 абсольвентів); деякий час К. був осідком *Укр. Воєнно-Історичного Товариства* і його органу *«За Державність»*, воєнного ж. *«Табор»* (перенесені згодом до Варшави); в 1920-их рр. виходив місячник «Укр. Інвалід».

Калішевський Юхим, еп. УАПЦ, див. *Юхим* Калішевський.

Калішевський Яків (1856—1923), диригент хору при Софійському соборі (1898—1919), з 1919 керівник хорової капелі ім. М. Лисенка в Києві; автор церк. муз. творів.

Калка (тепер Кальчик, Калець), мала степ. р., правобічна притока р. Калміюс, що впадає до Озівського м.; довж. — 90 км, сточище — 1 260 км². К. відома з битви 1223 р. (за ін. джерелами 1224), в якій укр. князів, що, підтримуючи половців, зайшли глибоко в степи, розбили монгольсько-тат. війська Джинґіс-Хана. Після цієї перемоги татари дійшли аж до Дніпра, але раптом повернулися за Волгу. Битва над К. була першою між українцями і татарами.

Калкан чорноморський (Rhombus maeoticus Pal.), пром. цінна риба з родини калканових, ряду камбулоподібних, до 1 м довж., бл. 10 кг ваги, поширена в Чорному м. Менші розміри має К. озівський (R. torosus Rathke). Середньорічні вилови обох видів бл. 8 000 центнерів.

Каллаш Володимир (1866—1918), рос. етнограф і історик літератури; серед ін. праць «Из истории малорусской литературы 20 годов XIX в.», «Несколько догадок и соображений о «Слове о полку Игореве», «Палий и Мазепа в народной поэзии».

Калліпіди, за Геродотом, «греки-замішанці», гелленізовані скити, у 3—4 вв. жили в околицях Ольвії.

Каллістов Дмитро (*1904), рос. дослідник античної іст. Півд. України; автор праць: «Очерки по истории северного Причерноморья античной эпохи», 1949; «Северное Причерноморье в античную эпоху», 1952, укр. вид. 1953.

Калмики, монголомовна народність, що заселює Прикаспійську низовину в сусідстві укр. етногр. території; прийшли у 18 в. з центр. Азії; віровизнання — буддисти, колись кочовики, у 20 в. переходять до постійного поселення; заняття: тваринництво, сіль. госп-во, рибальство. За переписом з 1926 р. К. нараховувалось 129 000 (1939 р. — 134 000), з того ч. 107 000 жило в *Калмицькій АССР.* 1946 виселені большевиками, 1957 частині К. дозволено повернутися. Кілька тис. К. живе з 1944 р. на еміґрації в Зах. Европі й Америці.

Калмицька Автономна ССР, автономна респ. в складі РСФСР, положена на Прикаспійській низовині (пустельний степ); площа — 75 960 км², населення 183 000 (1959 р.), в тому ч. 38 000 міського; гол. м. Еліста. Створена 1920 р. як автономна обл., зліквідована у зв'язку з виселенням *калмиків* 1946 і знов відновлена 1957 р., спершу як автономна обл., згодом як автономна респ. Нац. склад населення за переписом 1926 р. (на

1 000 меш.): калмиків — 756, росіян — 101, українців — 103. Українці заселювали зах., придатну для хліборобства частину (в р-нах Зах. і Яшкульському вони становили 21% всього населення).

Калміюс, Кальміус, р., що перетинає Донецький кряж та Приозівську височину і низовину і впадає до Озівського м.; довж. 210 км, сточище — 5 070 км². Несудноплавна, постачає питну і техн. воду для півд.-зах. Донбасу; на верхів'ях сполучена *Донецько-Донбаським каналом* з Дінцем.

Калмук Іван (*1891), гром.-політ. соц. діяч в ЗДА (з 1912) родом з Галичини; організатор *«Гайдамаків»* та Укр. Федерації Соц. Партії ЗДА; в останній виступав проти її сов. орієнтації; згодом діяч «Оборони України» і Укр. Вільної Громади в Америці.

Калнишевський Петро (1690—1803), останній кошовий отаман Війська Запор. Низового (1765—75). Здібний адміністратор і дипломат, К. багато зробив для екон. та культ. піднесення Запоріжжя й оборони його держ. автономії; він дбав про колонізацію Запор. території, поширення хліборобства й торгівлі; кілька разів був послом Коша в Петербурзі, де обстоював територіяльні права Запоріжжя від зазіхань рос. уряду та оселених ним на півдні України чужоземних військ. колоній. Але відвернути остаточного знищення Запоріжжя йому не вдалося. 1775 р. К. був засланий до Соловецького манастиря, де перебував ув'язненим до 1801 р. Після звільнення постригся там у ченці й незабаром помер.

Калужняцький Омелян (1845—1914), славіст і палеограф, проф. ун-ту в Чернівцях; видавець староукр. (Путнянське Євангеліє, Кристинопільський Апостол) і староболг. пам'яток; досліджував впливи ц.-слов. мови на рум.; «Обзор славенорусских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах Львовских» (1877), разом з Ф. Міклошичем „Über die Wanderungen der Rumänen in den dalmatischen Alpen u. den Karpathen" (1879), „Die ruthenische Sprache und Literatur" (1899) й ін.

Калуш (IV—5), м. на гал. Передкарпатті в Калуській котловині над р. Сивкою, р. ц. Станиславівської обл., за Австрії і Польщі пов. м., 12 000 меш. (1931). К. заснований як м. 1549; видобуток кам'яної соли, відомий вже з неоліту (кам'яні знаряддя знайдено на старих галдах), зазнав великого розвитку в 16—18 вв.; згодом підупав і нині не має значення. Натомість великого розвитку набув видобуток калієвих солей (див. *Калійнодобривна промисловість*). Ін. галузі промсти: лісообробна, пивоварна, цегельні.

Калюжний Микола (*1908), кінооператор; «Злива» (1929), «Кармалюк» (1939); заарештований 1940, дальша доля невідома.

Калюжний Наум (*1885), справжнє прізвище Шайтельман, журналіст жид. роду з Миргородщини; діяч групи боротьбістів, брав активну участь у творенні УССР, ред. боротьбістської газ. «Пролетарская Правда» в Харкові, згодом офіціозу КП(б)У «Селянська біднота» та ж. «Червоний Шлях». В 1921—26 рр. працював у Празі в посольстві УССР, згодом СССР і намовив чимало укр. студентів на виїзд до УССР, де багато з них згодом зліквідовано; заарештований і зник б. 1933 р.

Калюжниця болотяна, латач болотяний (Caltha palustris L.), довгорічна рослина з родини жовтцюватих; росте по болотах, коло берегів, на луках, отруйна. Листки К. б. вживають в нар. медицині від опечень та ран; молоді квітучі бруньки іноді використовують як гостру приправу до страв.

Калюс, лівобічна подільська притока Дністра; довж. — 65 км, сточище — 300 км².

Калюс (V—8), с. Новоушицького р-ну Хмельницької обл., на сх. Поділлі, при впадінні р. Калюса до Дністра; колись торг. м. та пристань над Дністром; вперше згадане в 13 в. як одне з міст Понизззя, що входило до складу гал. князівства.

Калянник Іван (1911—39), поет, на поч. 1930-их рр. належав до студії Пролітфронту, гостро критикований за «націоналізм»; зб. поезій: «Риси обличчя» (1931), «Струм» (1931), «Висока путь» (1932), «Поезії» (1933), «Майдан» (1934), «Гордість» (1936), «Дорога на схід» (1939), поема «Товариш Карий» (1934), «Східні новелі» (1934).

Кальвінізм, див. *Реформація на Україні.*

Кальки, слова й фрази, побудовані на зразок відповідних слів і фраз чужої мови; кальковані слова буквально перекладають морфологічні елементи чужого слова-зразка (укр. роз-куркул-ити з рос. рас-кулач-ить); в калькованих фразах підставляються слова рідної мови замість чужих, із збереженням чужомовної конструкції: укр. «кисле лице (міну) робити» з нім. ein saures Gesicht machen — показати незадоволення чимсь. К. становили важливий словотвірний засіб староцерк.-слов. мови (майже всю абстрактну термінологію скальковано з грец.) і з нею поширилися й на Україні, гол. в рел.-філософському жанрі, де втримуються й досі. Друга хвиля К. — з нім., чес. та поль. виразів — залила укр. наук.-термінологічну ділянку на поч. 20

в., гол. в Галичині (землезнання з нім. Erdkunde; рівнолежник з поль. równoleżnik), третя хвиля — К. рос.-мовних виразів — посилилася з русифікаційним курсом в УССР 1930-их рр. (п'ятирічка з рос. пятилетка; колгосп з рос. колхоз). К. сповнена зокрема укр. наук. термінологія: ботан. (гол. в 17 в. з поль. і латинських зразків) зоол., хем. тощо.

О. Г.

Кальнофойський Атанасій, київ. письм. 17 в.; його «Тератургіма» (1638) є спробою пов'язати тогочасне богословіє з старою традицією князівських часів, зокрема подає низку відомостей про новіші чудеса 16—17 вв. Вона була важливим джерелом латинської книги Й. Гербінія про київ. печери (1675). Про К. див. М. Глобенко «Тератургіма Атанасія Кальнофойського», 1956.

Кальокір, посол візант. царя Никифора Фоки до кн. Святослава, якому обіцяв після здобуття для себе візант. корони допомогти завойовувати Болгарію.

Кальос Лімен, Прекрасна Гавань, античний город, положений на території сучасного с. Чорноморського (кол. Ак-Мечеть) Кримської обл.; заснований у 4 в. до Хр. на півд. березі перекопської затоки як пристань *Херсонесу,* далі підлягав крим. скитам та був знищений у 2 в. до Хр. Під час розкопів (1929) на його городищі були виявлені оборонні мури з вежею 3—4 вв. до Хр. і могильник того ж часу.

Кальченко Галина (*1926), скульптор, працює в Києві; «Подружки», «Після допиту», «Леся Українка» (1957) й ін.

Кальченко Никифор (*1906), сов. політ. діяч родом з Полтавщини; з 1946 мін. різних ресортів УССР, 1952 — заступник гол. ради мін.; з 1954 гол. ради мін. УССР, заступник гол. Ради Союзу і депутат Верховної Ради УССР; з 1938 чл. ЦК КП(б)У, з 1952 — її президії та чл. ЦК КПСС.

Кальчик, див. *Калка.*

Каманін Іван (1850—1921), архівіст-дослідник, довголітній співр. (з 1883 р.), а згодом дир. Київ Центр. Архіву, 1920—21 гол. Комісії ВУАН для вивчення історії зах.-руського і укр. права. К. досліджував укр. історію 17—18 вв., видав багато важливого актового матеріялу, зокрема з іст. Хмельниччини; автор цінних палеографічних студій староукр. письма («Палеографический Изборник» 1909), був постійним співр. «КСт.», «ЗНТШ» й ін.

Камара Жайме де Баррос (Jaime de Barros Camara) (*1894), браз. кардинал і архиєп. Ріо-де-Жанейро; з 1952 — перший ординарій для українців-католиків у Бразілії; прихильно наставлений до укр. справи.

Камбула річкова (Pleuronectes flesus Lin.), пром. риба з ряду камбулоподібних до 25 см довж., поширена в прибережній смузі Чорного і Озівського м., іноді запливає в прісні води (напр., Дністром до Бендер).

Камеліс (де) Йосиф (1641—1706), василіянин італ.-грец. походження; прокуратор ЧСВВ у Римі (1674—89), з 1690 р. єп. мукачівської єпархії, організатор шкільництва на Закарпатті; видав «Катехизис для науки угроруським людям» (1698) та «Буквар языка словенська» (1699).

Каменецький Данило (1830—81), завідувач друкарні та вид. П. Куліша й «Основи» в Петербурзі; ініціятор популярних книжок для народу п. н. «метеликів», видав «Збірник укр. пісень з голосами».

Каменецький Юліян (*1892), педагог і пластовий діяч з Галичини, відомий з протиалькогольної акції (у т-ві *«Відродження»*); на еміґрації організатор і гол. управи Укр. Музею в Чікаґо.

Каменський Степан, учень і пізніше проф. малярської школи Києво-Печерської Лаври, кін. 18 в. Розмалював гол. церкву Лаври в монументально-реалістичному стилі.

Каменський Федір (1838—1913), укр. скульптор-реаліст; закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1863); з 1871 працював у ЗДА, проф. різьби у Нью-Йорку.

Каменярі, див. *Союз Укр. Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі».*

«Каменярі», двотижневик, становий орган Вільної орг-ції укр. вчительства на Буковині, виходив у Чернівцях 1908—14 (ред. О. Іваницький і І. Карбулицький) і 1921—22 (ред. І. Данилевич).

«Каменярі», місячник, орган Союзу Укр. Поступової Молоді ім. М. Драгоманова *«Каменярі»,* виходив у Львові 1932—39; ред. І. Лучишин і П. Костюк.

Камерна музика, твори для невеликої кількости виконавців (2—10), спершу виконувалася в кімнатах (звідки назва), з 19 в. також у концертових залях. На Україні початки К. м. поклав Д. Бортнянський (квінтет, 1787 р.), згодом М. Колачевський (тріо, квартет). З першої чверти 20 в. К. м. плекали В. Барвінський, В. Косенко, В. Костенко, Б. Лятошинський та ін. Сучасна укр. К. м. багата і різноманітна. З виконавців відомі: Квартет Укр. Респ. Філармонії, Квартет ім. Леонтовича, Квартет ім. Вільйома, Укр. Держ. Тріо та ін.

Камерон Чарльз (1740—1812), шотляндський архітект, за його проєктом побудовано палац гетьмана К. Розумовського в Батурині (1799—1803), найкращий зразок клясицизму на Україні.

Камишеваха (V—19), с. м. т. Попаснянського р-ну Луганської обл.; зал. вузол, алябастровий зав.

Камишеваха (VI—16), с. м. т. над р. Конкою, р. ц. Запор. обл.

Камиш-Зоря (VI—17), с. м. т. Куйбишевського р-ну Запор. обл. на Приозівській височині; зал. вузол.

Камінка Бузька (III—5), кол. Камінка Струмилова, м. над гор. Бугом в Надбузькій котловині; р. ц. Львівської обл.; за Австрії й Польщі пов. м.; місц. харч. пром-сть; лісопильно-паркетний зав., зал. вузол. Заснована 1448 р.; сліди кол. укріплень; дерев'яна церква св. Миколи з 1667 р.

Камінка Струмилова, кол. назва м. *Камінка Бузька.*

Камінко-Струмилівське евангеліє 1411 р., зберігалося в Києві (звідси називане й Київ.); рукопис переписаний з півд.-слов. оригіналу з деякими рисами волинських говірок, описаний Г. Крижановським у праці «Рукописные евангелия киевских книгохранилищ» (1889), який подав і його мовну аналізу в ж. «Волынские Епархиальные Ведомости» (1886, ч. 17—18).

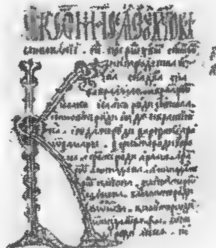
Сторінка з Камінко-Струмилівського евангелія 1411 р.

Камінне (V—20), с. м. т. Боково-Антрацитового р-ну Луганської обл.; 2 вугільні шахти.

Камінський Андрій (1873—1957), псевд. Підеша; свящ., педагог і публіцист з Галичини, в 1906—18 рр. в ЗДА, з 1921 в Юґославії. Брошура «Ун-т через підписку» (1902), роман із студентського життя «Восток і Запад» (1903), ряд популярних праць, виданих в ЗДА. В 1920—30-их рр. К. наголошував ідеї слов'янофільства і потребу укр.-рос. співпраці проти поль. і нім. наступу на сх. («Галичина Піємонтом», «Синтеза українства і русофільства» й ін.; ст. в журн. «Земля і Воля»).

А. Камінський

Камінський Антін (1862—1936), рос. кліматолог; праці з кліматології й гідрології Сх. Европи, в яких багато матеріялу про Україну; реґіональні праці про клімат Криму, Вороніжчини.

Камінський Боніфатій (1873?—1919), гром.-політ. діяч у Харкові в 1890—1900-их рр.; один із засновників РУП.

Камінський Василь (*1899), історик, дослідник іст. робітництва та рев. рухів, автор праці «До іст. реформи 1861 р. на Поділлі» (1929); у 1930-их рр. репресований больш. владою.

Камінський Вячеслав (1869—1938), філолог, етнограф, дослідник укр. звичаєвого права, довголітній секретар Комісії для вивчення звичаєвого права України при ВУАН, проф. Київ. Художнього Ін-ту. Праці з діялектології, вивчення побуту та про звичаєво-правні інститути, гол. Волині. Найважливіші: «Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні» (1925), «Нариси звичаєвого права України» (1928) та ін. Помер в сов. тюрмі.

В. Камінський

Камінський Йосип (1878—1945), закарп. гром. і політ. діяч, мадярофіл; співзасновник партії «Автономний Земледільський Союз», посол до чехо-словацького парляменту 1924—26; ст. на культ., госп. і політ. теми.

Камінський Петро (†1710?), церк. діяч і письм., василіянин; бл. 1685 написав розвідку про становище уніятської церкви, видану з рукопису В. Щуратом п. н. «В обороні Потієвої Унії» (1929), по 1706 р. ген. вікарій Мукачівської епархії.

Камінський Ф., маляр-монументаліст на переломі 17—18 в., розписав разом із В. Романовичем Троїцьку церкву Лаври і Борисоглібську церкву на Подолі, знищені в 19 в.

Камінський Федір (1845—91), учитель гімназії в Лубнях, аматор-археолог та етнограф, співр. «Киев. Старины», перший виявив палеолітичну стоянку на Україні (Гонці, 1873) та розкопував праіст. могили в околицях м. Лубень.

Камінь-Коширський (II—5), м. на зах. Поліссі над р. Цир, притокою Прип'яті, р. ц. Волинської обл.; деревообробна пром-сть.

Кампенгавзен (Campenhausen) Бальтазар (1746—1808), секретар кн. Потьомкіна, нім. роду, автор твору „Bemerkungen über Russland..." (1807, англ. переклад 1808) з описом України й іст. запор. козаків.

Кампінська культура, пізня мезолітична чи радше рання неолітична культура на Україні, в сточищах Десни, Дінця, дол. Дніпра, на зах. Волині й на Дністрі (назва від місцевости Campigny у Франції) з першими початками примітивно-мотичного хліборобства й гончарства та овальними сокирами з грубих

крем'яних уламків (див. також ЕУ I, стор. 375—76).

Камула (IV—5), найвища точка Подільської височини (473 м), положена в зах. частині *Гологорів.*

Камчатська область, частина *Далекого Сходу,* що обіймає півострів Камчатку і прилеглу частину материка; 559 000 км², 220 000 населення (1959), в тому ч. 140 000 міськ.; обл. центр. Петропавловськ-Камчатський. К. о. простягається між 51° і 56° геогр. шир., гориста країна (численні вулкани), клімат холодний і вогкий. Неселення швидко зростає (1926 р. — ледве 10 000); частину його становлять заслані українці. Гол. зайняття: рибальство, ловецтво, лісозаготівля, консервна, деревообробна і суднобудів. пром-сть.

Кам'яна доба, найстарша археологічна доба від появи перших кам'яних знарядь до користування металом. Ділиться на старішу К. д. — *палеоліт,* сер. — *мезоліт* і молодшу — *неоліт.* Частривання на Україні 200 000—1 800 до Хр. (див. *Археологія*).

Кам'яна Могила, б. с. Терпіння, Мелітопільського р-ну Запор. обл. Під нею є кілька печер з унікальними на Україні настінними рисунками тварин та схематичними знаками з часів пізнього палеоліту та мезоліту. К. М. досліджували: О. Бадер (1940-і рр.) і М. Рудинський (1950-і рр.).

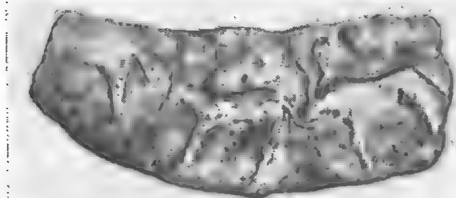

Кам'яна могила. Наскельні зображення тварин

Кам'яна сіль, див. *Соляна промисловість.*

Кам'янець, Каменець, Камінець, староруський город, положений десь на зах. від р. Случ; уперше згадується 1196 як укріплення на києво-волинському пограниччі; 1240 зруйнований татарами.

Кам'янець (I—4), кол. Кам'янець Литовський, с. м. т. над р. Лісною на сх. Підляшші, р. ц. Берестейської обл. БССР. К. заснований під кін. 13 в. волинським кн. Володимиром Васильковичем; до поч. 14 в. входив до Волинського кн., згодом до Литви; в пол. 17 в. підупав. З кол. укріплень залишилася п'ятиповерхова «Біла Вежа» (див. ЕУ I, мал. 528). К. і околиці лежать на укр. нац. території і на підставі Берестейського миру належали до України.

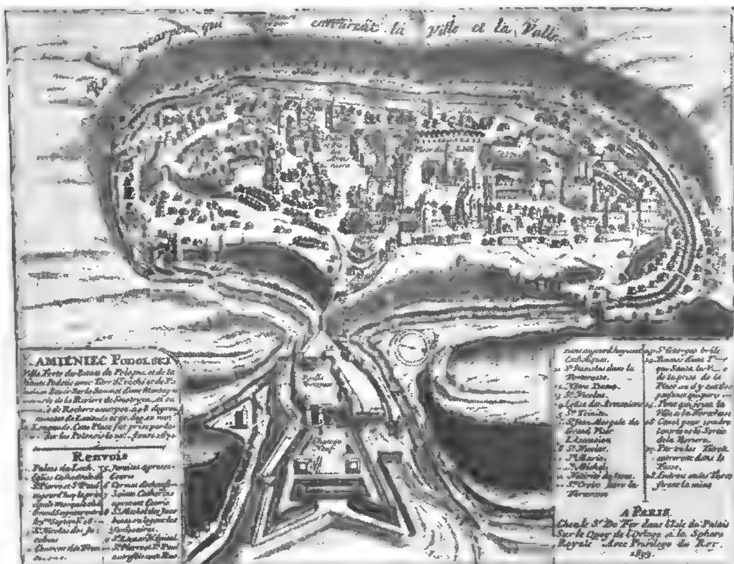

Кам'янець Подільський; гравюра 1676 р. Старе місто в петлі Смотрича; на першому плані замок

Кам'янець Подільський (V—7), м. обл. підпорядкування, р. ц. Хмельницької обл., мальовничо положене на сх. Поділлі над р. Смотричем, 18 км від її впадіння до Дністра; 33 000 меш. (1956). К. П. відомий з 12 в., коли входив до гал. князівства, в 1360-их рр. перейшов під володіння Литви, з 1430 р. Польщі, 1374 дістав міські права (від кн. Юрія Коріятовича). З 15 в. мав значення як найважливіше, побіч Львова, торг. м. Поділля (торгівля з Чорномор'ям) та як найбільша на півд. сх. фортеця Польщі для захисту від татар і турків; гол. м. Подільського воєводства; в м. жили українці й вірмени, згодом також поляки, найпізніше наплинули жиди. 1672 К. П. здобули турки і гетьман Дорошенко, до 1699 м. належало Туреччині, пізніше знов Польщі. За Росії (з 1793 р.) фортеця була скасована (1808) і К. П. став губ. м. Завдяки своєму положенню (в трикутнику між Росією, Австрією й Румунією) та бракові залізниці (її побудовано щойно 1914 р.) К. П. в 19 в. не розвивався (1860 р. — 22 800 меш., 1897

— 34 500) і мав адміністративно-торг.-ремісничий характер. Більше значення К. П. мав як культ. осередок Поділля: духовна семінарія, з якої вийшло багато укр. діячів (С. Руданський, М. Леонтович, А. Свидницький, М. Коцюбинський та ін.), одна з найстаріших на Наддніпрянщині «Просвіт», Іст.-Археологічне Т-во й Іст.-Археологічний Музей, заснований Ю. Сіцінським, 10 сер. шкіл, театр тощо. За укр. влади в К. П. відкрито *Кам'янець-Подільський Держ. Укр. Ун-т;* в 1919—20 рр. К. П. був кілька разів осідком уряду УНР і (в 1919) ЗО УНР; під кін. 1920 р. окупований большевиками.

За сов. влади К. П. і далі слабо розвивається (1926 р. — 32 100 меш., в тому ч. 45% українців, 40% жидів, 7% росіян, 6% поляків; 1956 р. — 33 000); до 1940 р. був обл. м. Невелика пром-сть: верстатобудів., консервний, алябастровий зав., тютюнова і швейна фабрики тощо. Пед. і с.-г. ін-ти, 5 технікумів, ботанічний сад. Нині К. П. обіймає старе м., розташоване на скелястому плято у петлі р. Смотрич з вузькими крутими вуличками, з старими будинками, відділене глибокою ущелиною від замка, який боронив вступ до м., та новіші р-ни (правильно забудований «Новий плян», передмістя Руські й Поль. Фільварки). З архітектурних пам'яток найкраще зберігся замок, побудований в 15—16 вв. на місці давнього дерев'яного, дещо перероблений у 17—18 вв., з укріпленнями і 9 баштами (див. мал. на стор. 740); з 1946 замок є держ. заповідником заг.-союзного значення. З кам'яних мурів і башт самого міста залишилися лише фраґменти, м. ін. знаменита «Руська брама» (14 в.). З ін. пам'яток треба згадати: ратушу з 16—18 вв., реставровану в 19 в. і останньо 1954—55 р.; з церков: найстарішу вірменську св. Миколая (15 в.), Івано-Предтеченську (16 в.) і Петропавлівську (15—16 вв.), обидві — конхові храми, пізньоренесансовий костьол домініканів, кол. кат. катедру ґотичного стилю з кін. 15 в. з добудованим за тур. часів мінаретом й ін.; т. зв. Турецький міст 14 в. та низку приватних будинків доби ренесансу й барокко.

В. Кубійович

Кам'янець - Подільський Державний Український Університет, висока школа, що діяла за часів укр. державности. Заснований літом 1918 (відкритий 22. 10. 1918) з ініціятиви громадян Кам'янця Подільського (О. Пащенко, В. Приходько, К. Солуха, О. Шульмінський та ін.). Організований І. Огієнком, що був і ректором К.-П. Д. У. У. Фак.: іст.-філ., фізико-матем., с.-г., правничий і богословський. Літом 1920 К.-П. Д. У. У. мав 65 осіб учбового складу (в тому ч. 11 проф., 25 доцентів) і 1 400 студентів (в тому ч. 80% українців). Серед проф. були Л. Білецький, В. Біднов, П. Бучинський (поляк, кол. проф. Одеського Ун-ту, природознавець), М. Вікул, Д. Дорошенко, М. Драй-Хмара, П. Клименко, Х. Лебідь-Юрчик, О. Мицюк, І. Огієнко, С. Остапенко й ін. Духовником був протоієрей Ю. Сіцінський. Після приходу большевиків богословський і правничий фак. закрито, а згодом на базі ін. створено ін-ти: нар. освіти (нині пед. ін-т) і с.-г.

Кам'яний Брід (III—8), с. м. т. Барановицького р-ну Житомирської обл., на сх. Волині; фаянсовий зав.

Кам'яниця, костяниця, ожина, кістянка (Rubus saxatilis L.), довгорічна рослина з родини розоцвітих, росте по лісах; листки містять вітамін С, кислі ягоди їстівні. В нар. медицині ягоди вживають від цинги, напар — від простуди та кашлю.

Кам'яні баби, див. *Баби.*

Кам'яні Могили. заповідник. положежений на Приозівській височині, б. с. Розівки, площа 600 га. К. М. підносяться до 150 м над околицями і творять мініятюрну гірську країну, збудовану з сірого ґраніту, ґнайсу і сієніту, вкриту кам'яним степом з численними ендемічними видами.

Кам'яні могили (заповідник)

Кам'янка, правобічна притока Базавлука, що впадає до Дніпра в р-ні плавнів; довж. — 90 км, сточище — 1 750 км².

Кам'янка, кол. запор. городище на віднозі дол. Дніпра, на півд. зах. від м. Берислава, 1709—11 рр. тут була *Запор. Січ* (т. зв. Кам'янецька Січ).

Кам'янка (IV—13), м. над р. Тясмин на Придніпровській височині, р. ц. Черкаської обл., харч. пром-сть.

Кам'янка (V—9), с. м. т. на лівому подільському березі Дністра, р. ц. Молд. ССР; виноградництво, садівництво. За переписом населення з 1926 в Кам'янському р-ні українці становили 46,6%, молдавани (румуни) 38,4% всього населення.

Кам'янка (Каменка, III—20), с. м. т. на півн. Слобожанщині, р. ц. Євдоківського р-ну Воронізької обл. РСФСР; чисто укр. р-н (1926 р. — 98% українців).

Кам'янка Велика, р. в півн.-сх. частині Донецького кряжу, правобічна притока Дінця; довж. — 110 км, сточище — 1 800 км².

Кам'янка Дніпровська (VI—15), недавно постале м. на лівому березі дол. Дніпра, проти Никополя, р. ц. Запор. обл.; пристань. Тут було досліджуване Б. Грековим (1937—53) велике (друге за площею на Україні після Більського на Полтавщині) городище скитів-хліборобів з оборонними цегляними мурами та житловими і госп. будинками, яке було, мабуть, центром Атеєвої держави. Б. нього виявлені неукріплені поселення того ж часу (5—2 вв. до Хр.) та могильник часів «полів поховань».

Кам'яновугільна промисловість, одна з провідних галузей нар. госп-ва України, посідає серед ін. галузей її пром-сти за числом робітників 2 місце (після машинобудування і металообробки), 3 за обсягом пром. виробничих фондів та 4 за обсягом продукції. У паливному балянсі України питома вага вугілля становить понад 77%.

Гол. масу кам'яного вугілля (К. в.) постачає Донецький басейн; з 1954 р. починає розвиватися *Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн,* одначе продукція його не становить більше 10% заг. продукції УССР. Видобуток К. в. розпочався в другій пол. 18 в., але він набрав розмаху тільки в 1870-их рр. Його ріст видно з таблиці (в млн т) і діяграми.

Видобуток в рр.:

1880	1,3
1890	2,9
1900	10,7
1910	16,3
1913	23,5
1920	4,1
1925/26	18,2
1929/30	30,5
1935	59,7
1940	83,3
1945	30,1
1950	76,4
1955	116,3
1957	141,7
1958	153,4
1965 (плян)	200,0

Не зважаючи на сильний ріст видобутку К. в. на Україні, його участь у видобутку всього СССР зазнає з 1920-их рр. постійного зменшення через введення в експлуатацію нових басейнів (1913 р. — 78,5%, 1930 р. — 64%, 1940 р. — 50,5%, 1958 р. — 33%; разом кам'яне і буре вугілля). Серед різних вугільних басейнів Донецький басейн посідає й нині перше місце (перед Кузнецьким, Уральським, Підмосковним — буре вугілля, Караґандинським, Сх.-сибірськими, басейнами Далекого Сходу, Печорським й ін. меншими). Україна постачає 6,8% світової продукції вугілля і посідає 5 місце після ЗДА, Німеччини, Англії та Китаю.

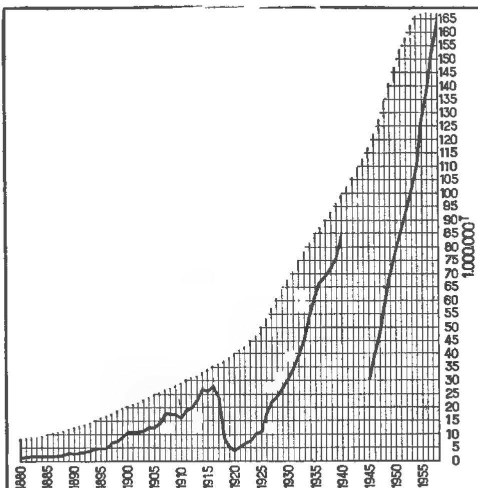

Видобуток вугілля (кам'яного і бурого) в УССР в 1880—1958 рр. (в млн т)

Про історію К. п. і її докладнішу характеристику див. *Донецький басейн.*

До першої світової війни вугільні шахти Донбасу належали здебільша до великих приватних підприємств, як Півд.-рос. Т-во, Олексіївське Гірничо-Пром. Т-во, Новорос. Т-во й ін.; майже всі вони з 1904 р. були об'єднані в синдикат «Продуголь». Після націоналізації промсти большевиками К. п. була підпорядкована до 1932 р. заг.-союзній *Вищій Раді Народного Госп-ва,* потім до 1939 р. — заг.-союзному наркоматові паливної пром-сти, до 1954 р. — заг.-союзному мін-ву вугільної пром-сти. 1954 р. останнє було перетворене на союзно-респ. мін-во, і в УССР постало мін-во вугільної пром-сти з осідком у Сталіному, формально і фактично підпорядковане моск. центрові. Після реорганізації управління пром-стю і будівництвом в 1957 р. моск. центр. мін-во було скасоване. Вугільні підприємства підпали безпосередньому підпорядкуванню відповідних раднаргоспів (Луганський, Сталінський, Львівський) з мін-вом вугільної промсти УССР як зверхнім центром. Проте плянування вугільного видобутку, як і

раніше, належить заг.-союзному *Держплянові*.

Основні продукуючі одиниці К. п. — шахти — об'єднуються в трести: Будьоннийвугілля, Молотоввугілля, Красноармійськвугілля, Макіївкавугілля, Лутугіневугілля, Зуївантрацит, Куйбишеввугілля, Ворошиловськвугілля, Кадіїввугілля, Краснолучвугілля, Несветайантрацит, Гуніввугілля та ін. Кілька вугільних трестів разом з допоміжними підприємствами (будів. трестами і т. п.) творять комбінати. Вугільна пром-сть Донбасу (усього) розділяється на 6 комбінатів: Артемвугілля, Луганськвугілля, Донбасантрацит, Сталінвугілля, Шахтантрацит, Ростоввугілля (два останні поза межами УССР).

К. в. посідає одне з найважливіших місць укр. експорту. Об'єм експорту показує таблиця (в млн т):

Експорт	1913	1928	1932	1937	1956	1958
Весь	7,3	8,6	17,5	26,4	47,0	61,0
В тому ч.:						
До ін. респ. СССР	7,2	8,1	15,7	25,0	41,6	55,4
Поза кордони СССР	0,1	0,5	1,8	1,4	5,4	5,6
Весь експорт в % укр. продукції	31	31	45	28,5	37,0	39,7

До війни 1914 вивіз укр. вугілля (за Копорським: 1913 р. на 50 млн карб. або 7% вартости всього експорту України) йшов лише до ін. частин Рос. Імперії (гол. до моск. пром. р-ну), конкуруючи з поль. (Домбровський басейн) і англ. вугіллям, яке обслуговувало Прибалтику і Петербурзький пром. р-н. Під час війни, коли треба було везти донецьке вугілля до Петербурґу, це призвело до великих транспортових ускладнень і навіть до кризи петербурзької воєнної пром-сти. В 1920-их рр. донецьке вугілля обслуговувало всю евр. частину СССР, зокрема обидва рос. пром. р-ни — моск. і ленінградський. Те саме мало місце в 1930-их рр., хоч тим часом було розбудовано підмоск. вугільний басейн. 1934 р. вивезено з УССР вугілля і коксу на 140 млн довоєнних карб. або 19,4% вартости всього експорту України (за Кубійовичем). Після війни, у зв'язку з дальшою розбудовою Підмоск. вугільного басейну, а ще більше нового, Печорського, припинився вивіз укр. вугілля на півн. Росії і зменшився на півн. зах.; нині він скерований насамперед до Центр.-Пром. і Центр.-Чорноземного р-нів, до Білоруси, Молдавії, менше на Передкавказзя; значно збільшився вивіз вугілля на Поволжя, завдяки будові каналу Волга—Дон.

Справжній експорт укр. К. в. (зокрема антрациту), тобто за кордони СССР, спрямований насамперед до країн сателітів: Угорщини, Нім. Нар. Респ., Румунії, а далі до Австрії, Італії, Юґославії, Франції, Фінляндії. Важливе місце в експорті України становить донецький кокс, експорт якого тільки за кордони СССР виріс з 0,35 млн т в 1950 р. до 1,6 в 1955 р. та 1,9 в 1956 р.; бл. 50% цього експорту йшло до Сх. Німеччини і бл. 25% до Угорщини і Румунії.

Щодо споживання К. в. на території самої України, то приблизно половину його вживає сам Донецький басейн, потім Дніпровський пром. р-н, решту ін. р-ни України. Львівсько-Волинський басейн покриває попит Зах. України й експортується до Білоруси. 1955 р. 47,5% К. в. йшло на потреби чорної металюрґії, 14% на електростанції, 12,5% на зал. транспорт, 14,5 на побутові і 11,5% на ін. потреби.

За пляном видобуток укр. вугілля (разом з бурим) має збільшитися на 1965 р. до 211 млн т. (35% продукції всього СССР), гол. коштом експлуатації нових шахт в зах. Донбасі та шляхом інтенсифікації вже існуючих шахт. Одночасно через зростаюче занечищення видобутого вугілля скельною породою його чимраз більше треба буде переробляти на збагачувальних фабриках, що автоматично підноситиме кошти продукції.

Література: див. Донецький басейн; Яснопольский П. Промышленность угольного Донбасса, I—II. К. 1956—57; Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна, I—II. М. 1957; Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. М. 1957.

С. Процюк

Кам'яновугільний період, див. *Геологія України*.

Кам'яномістська (Каменномостская, IX—21), с. м. т. Тульського р-ну Краснодарського краю РСФСР, положене над р. Білою в гірській частині Кубані; ліс. пром-сть.

Кам'янське, кол. назва м. *Дніпродзержинського*.

Камянсько-Успенський манастир на півн. Чернігівщині, заснований 1681 р. гетьманичем Семеном Самойловичем і поширений коштом гетьмана І. Мазепи; чоловічий до 1764, з 1786 — жін., існував до революції 1917 р.

Канада, самостійна держава в складі Брітанської Спілки Народів (British Commonwealth of Nations), федерація 10 провінцій (Нова Фунляндія, Острів кн. Едварда, Нова Скотія, Новий Брунсвік, Квебек, Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, Альберта, Брітанська Колюмбія) і двох територій (Юкон і Півн.-Зах. Території) уконституйована 1867 р. Простір — 9 962 000 км², населення 14 млн (1951; на

1959 — бл. 17,3 млн). Федеральна столиця — Оттава.

Історія укр. поселення. Укр. еміґрація до К. на 20 років молодша від еміґрації до ЗДА. Першими відомими еміґрантами були селяни з Небилова, Калуського пов. в Галичині — В. Єлиняк та І. Пилипів, що приїхали до К. 1891 р. і оселилися в провінції Альберта. Ширші кола охопив еміґраційний рух щойно після 1895 р. Того ж року т-во «Просвіта» у Львові вислало до К. свого представника О. Олеськова, який привіз інформації про К. як країну, придатну для поселення, з доброю землею і сприятливим кліматом. Ін. чинником, що вплинув на зріст еміґрації, були заходи кан. уряду (мін. внутр. справ К. Сіфтона); шукаючи переселенців-селян, щоб заселити майже вільні простори Зах. К., він звернув увагу на Галичину. В 1899 р. Сіфтон підписав таємну угоду з транспортовим т-вом у Гамбурзі, платні аґенти якого шукали охочих переселитися до К. Число всіх укр. еміґрантів до К. в 1892—1914 рр. можна визначити в сер. на 100 000. Це були майже виключно селяни з Галичини (перев. з Поділля) і Буковини. На відміну від еміґрації до ЗДА, еміґрація з Закарпаття і з Лемківщини до К. не була численна (див. також *Еміґрація*).

Укр. переселенців спрямовувано до Зах. К., де за номінальною оплатою 10 дол. поселенець набував 160-акрову площу на поселення, т. зв. гомстед, яку зобов'язувався обробити; хто мав гроші, купував на власну руку кращі землі. Умови життя були важкі. Ріллю доводилося здобувати піонерською працею, заорюючи цілинний степ або корчуючи ліс. Брак потрібної грошової суми на закуп харчів, госп. реманенту і хатнього знадіб'я, незнання англ. мови, великий відсоток неписьменних утруднювали без того важкі умови піонерської праці. Тільки завдяки великій витривалості укр. поселенці побороли труднощі і стали на шлях нормального розвитку.

Від самого поч. поселенці оселювалися громадами, з тих самих пов. і навіть сіл, тому площі, зайняті українцями, поширювалися іноді на десятки, а то й сотні квадратних миль. Найбільші з укр. поселень, як в р-ні міст Вінніпеґ, Стюартборн, Давфін і Селкірк у провінції Манітоба, Йорктон, Саскатун у провінції Саскачеван і Веґревіл та Едмонтон в Альберті, розташувалися в лісостеп. смузі К., що тягнеться від півд.-сх. Манітоби до півн.-зах. Альберти. Укр. характер цих поселень зазначився в крає-

Стара хата

виді біленими хатами з квітниками, своєрідною формою госп. будинків, стильовими церквами. В селах панує укр. мова, пісня, побут. Все це разом з такими місц. назвами, як Борщів, Броди, Бучач, Галич, Горлиці, Збараж, Золочів, Коломия, Новий Київ, Січ, Снятин, Сокаль, Стрий, Тернопіль, Україна, Ярослав і багато ін., справляє враження, наче б це були живцем перенесені на кан. ґрунт частини України. Гром. і товариське життя по-

Канада
1 — Кордони К. 2 — Межі провінцій. 3 — Півн. межа густішого заселення

селенців зосереджується звичайно коло церкви, збудованої часто серед полів на перехресті доріг; тут буває також школа, читальня, гром. будинок тощо. Тепер такий осередок пересувається щораз частіше до м-к, де є адміністра-

тивний уряд, пошта, лікар, крамниці тощо.

Іміґрація, перервана війною, відновилася по війні. Вона охопила тепер також Півн.-Зах. Землі і Закарпаття, але уряд К. обмежив її найближчими членами родини, гол. якої постійно перебував у К., та селянами і с.-г. робітниками. Екон. криза 1929 і наступних років знову припинила іміґрацію.

В період між двома світовими війнами до К. прибуло бл. 70 000 українців. Нові переселенці відзначалися високою нац. свідомістю (серед них було багато кол. вояків і старшин укр. армії), значним числом інтеліґенції, кваліфікованих робітників, купців і ін. з грошовими засобами, що дозволяло їм набувати кращі землі чи відкривати власні підприємства. Щораз більше українці поселювалися в провінції Онтаріо та великих містах Квебеку і Бріт. Колюмбії. Цей період позначився зростанням добробуту давніших поселенців, що стали збільшувати свої посілості, купуючи ферми своїх чужонац. сусідів. Однак екон. криза, що почалася в 1929 р., брак ринків збуту на с.-г. продукти, падіння цін тощо сильно відбилися на фермерах, зокрема на тих, які не встигли сплатити куплених земель.

Третій період еміґрації до К. припав на 1947—54 рр., коли в рамках переселення політ. втікачів і переміщених осіб до К. прибуло бл. 35 000 українців, які осіли перев. по містах, гол. в Онтаріо. (Див. докладніше *Еміґрація*). Ця найновіша іміґрація внесла пожвавлення в суспільно-політ. і культ. життя українців у К.

Число і розселення кан. українців. На основі перепису населення 1951 р. в К. жило 395 000 осіб укр. походження; вони становили найчисленнішу слов. групу та 2,8% усього населення К. (в дійсності понад 3%), стоячи на четвертому місці в усій К. і на третьому в степ. провінціях, як це видно з таблиці (на 1 000 меш.);

Походження людности	Уся Канада	Степові провінції
Брітанське	479	457
Французьке	308	68
Німецьке	44	117
Українське	28	104
Скандінавське	20	65
Голляндське	19	40
Польське	17	37
Жидівське	13	10
Інше	72	102
Разом	1 000	1 000

Однак ч. укр. людности за переписом неповне. Деяке ч. українців увійшло в рубрики чужих етнічних груп (поляків,

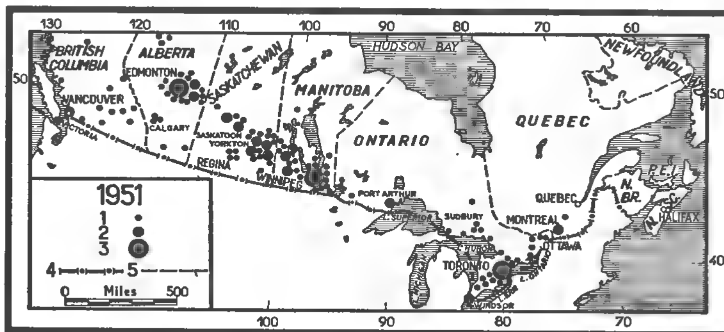

Українці в Канаді 1911 р.

1—3 — Число українців: 1—500; 2 — 1 000; 3 — 10 000. 4 — Кордони К. 5 — Межі провінцій

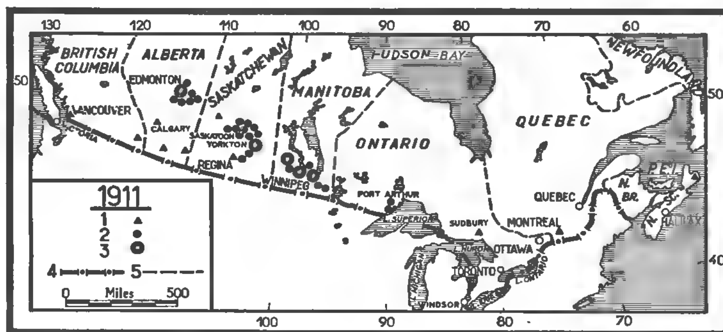

Українці в Канаді 1951 р.

1—3 — Число українців: 1—1 000; 2 — 10 000; 3 — 50 000. 4 — Кордони К. 5 — Межі провінцій

росіян, австрійців, чехо-словаків, угорців, румунів), помилково приписаних туди на основі їхньої кол. держ. приналежности. Беручи до уваги іміґрацію після 1951 р. і природний приріст, можна оцінити ч. українців на 1959 р. в сер. на 500 000.

За переписом 1951 р. 69,5% українців К. припадало на народжених в К., а

30,5% на іміґрантів (13,5% на тих, які прибули до 1914 р., 11% на тих, що прибули в період між першою і другою світовою війною, і 6% по останній). Серед іміґрантів переважали чоловіки; в 1951 р. на 100 чоловіків припадає лише 89 жінок (серед нар. в К. — 99, серед іміґрантів — лише 71).

На поч. поселення українці жили перев. в степ. провінціях, і то на фермах. Щойно по першій світовій війні, а ще більше по другій зросло ч. укр. людности в сх. пром. провінціях Онтаріо і Квебеку та в Бріт. Колюмбії. Одночасно стало збільшуватися ч. українців у містах, гол. коштом молодої ґенерації, що виховалася в К., та новоприбулих. За останні роки бачимо також пересунення укр. поселення в самих степ. провінціях: зменшення його в чисто хліборобському Саскачевані (з 79 800 в 1941 р. на 78 400 в 1951 р.), а зростання в Альберті (71 900 і 87 000) і Манітобі (89 800 і 98 800). Подробиці видно з таблиці (в 1 000 і у % до всіх кан. українців):

Провінції	1911		1921		1931		1941		1951	
	1 000	%	1 000	%	1 000	%	1 000	%	1 000	%
Степові	70,9	94,1	96,0	90,5	192,8	85,7	241,4	79,0	264,1	66,9
Онтаріо і Квебек	3,5	4,6	9,5	8,5	28,8	12,8	56,2	18,3	106,5	26,9
Бріт. Колюмбія	0,7	0,9	0,8	0,7	2,6	1,1	7,6	2,5	22,6	5,7
Інші	0,3	0,4	0,4	0,3	0,9	0,4	0,7	0,2	1,8	0,5
Разом	75,4	100,0	106,7	100,0	225,1	100,0	305,9	100,0	395,0	100,0
На 1 000 українців жило в містах	150		198		251		339		503	

Розміщення українців по окремих провінціях за переписом 1951 р.:

Провінції	Уся людність в 1 000	Українці в 1 000: всі	Українці в 1 000: в тому ч. в містах	Українці у %%: всіх українців	людности даної провінції: всієї	людности даної провінції: міської	людности даної провінції: сіль.
Манітоба	777	98,7	49,3	25,0	12,7	11,2	14,7
Онтаріо	4 598	93,6	76,1	23,7	2,3	2,5	1,3
Альберта	939	87,0	28,1	22,0	9,3	6,3	12,0
Саскачеван	832	78,4	16,1	19,8	9,4	6,4	10,8
Бріт. Колюмбія	1 165	22,6	15,3	5,7	1,9	1,9	2,0
Квебек	4 056	12,9	12,4	3,3	0,3	0,5	0,1
Інші	1 643	1,8	1,3	0,5	0,1	0,2	0,1
Канада	14 010	395,0	198,6	100,0	2,8	2,3	3,7

Ще 1951 р. ⅔ українців жило в степ. провінціях, в тому ч. 64,6% в селах, 36,4% в містах. Їхне географ. розміщення показано на мапах (стор. 936,937). Терени, заселені українцями, — це 1 800 км довж. і 200—300 км шир. смуга, що простягається від півд.-сх. кута Манітоби аж до Піс Рівер на півн. зах. На цьому просторі — бл. 250 000 км² живе понад 80% всіх українців, що заселюють степ. провінції і становлять приблизно ¼ всього населення; численніщими від них є брітанці, менш численні німці, поляки, скандінавці й ін. В деяких округах українці творять навіть більшість. В цій смузі є гол.

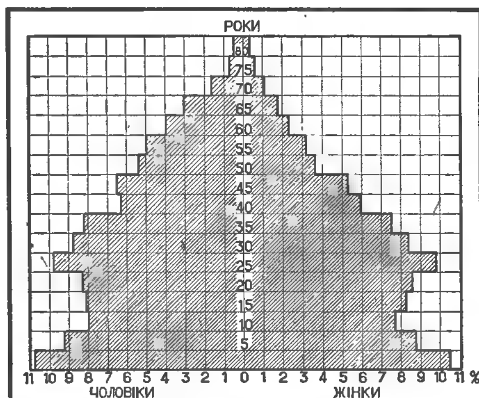

Вікова структура українців Канади (1951)

осередок укр. життя в зах. К. — Вінніпеґ з 41 400 українцями (11,7% всього населення) і два менші — Едмонтон — 18 900 (10,9%) і Саскатун — 4 100 (7,7%). З географ. погляду смуга укр. поселень — це рівнина, яка підноситься з 150 м від р-ну манітобських озер (Вінніпеґ, Манітоба, Вінніпеґозіс, Давфін) на сх. до 1 000 м б. підніжжя Скелястих гір на зах. Переважають мезозойські шари, вкриті грубими льодовиковими наносами, ґрунти чорноземні і темнокаштанові;

підсоння гостроконтинентальне (температура січня від —12° до —20° Ц., липня від +16° до +19° Ц., ч. безморозних днів 80—110, атмосферичних опадів 350—500 мм), основна рослинна формація — лісостеп і мішаний ліс. (Докладніше див. гасла *Альберта, Манітоба, Саскачеван*).

Українці в Сх. К. живуть, як і в сусідніх ЗДА, гол. в містах (в Онтаріо 81%, в Квебек — 96%). Найважливіші укр. скупчення лежать недалеко від кордону із ЗДА. Найбільший з них є другий по Вінніпеґу осередок кан. українців — Торонто (29 300 українців, або 2,6% всього населення міста), меншими є Монтреаль (11 200 — 0,8%), Гамільтон (7 100 — 2,7%), Віндзор (5,100 — 3,2%), Ошава (2 500 —6 %), Оттава (1 700 — 0,96 %) й ін. Периферично положене невелике Судборі (2 600 — 6,2%), а над Горішнім оз. Форт Вільям (5 000 — 14,3%) і Порт Артур (2 800 — 9%). Докладніше див. *Онтаріо* і *Квебек*.

Наймолодші укр. скупчення постали в *Бріт. Колюмбії*, в якій половина українців живе по містах, гол. у Ванкувері (11 000 українців, або 2,1% всіх меш.).

І. Тесля

Ц е р к. ж и т т я. Церква відограла важливу ролю в нац. житті укр. поселенців К., в збереженні їхньої рідної мови, культури і нац. окремішности. Вона становила природний осередок, з якого вийшла більшість ін. орг-цій. І нині перев. частина світських орг-цій побудована на приналежності до кат. чи правос. віровизнання. Осторонь церк. життя стоїть відокремлена укр. совєтофільська група.

Між першими укр. поселенцями в К. було бл. 80(?)% католиків з Галичини, а решта правос., перев. з Буковини. Вірні обох церков селилися скупчено і взаємно допомагали одне одному в трудних обставинах піонерської праці. Але впродовж цілого десятка років ні одні, ні другі не мали духовної опіки з боку укр. свящ., бо їх тут майже не було. Такий стан створював сприятливі умови для праці різних чужинецьких сект і місій, з-поміж яких найбільш активною

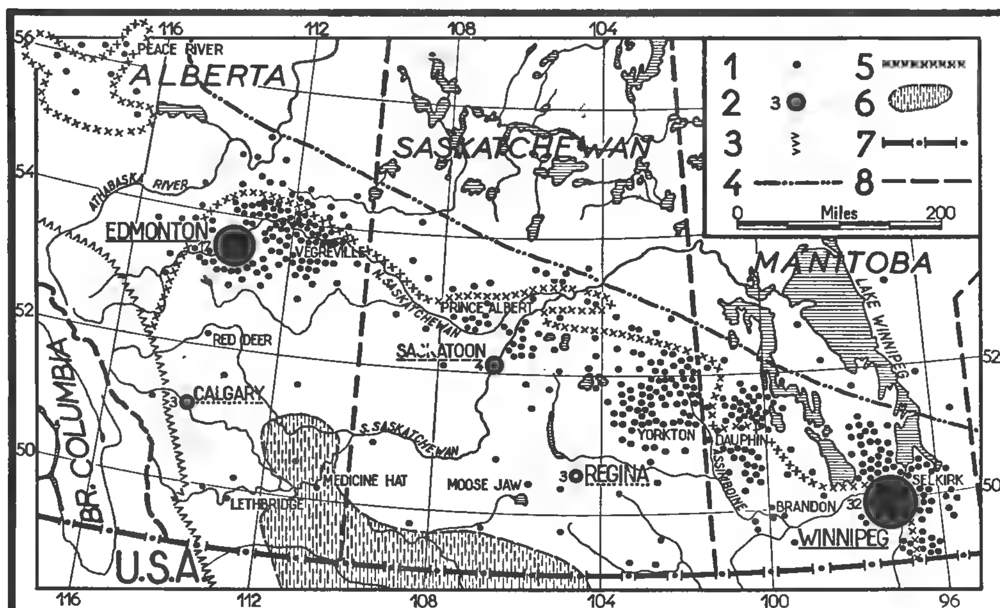

Українці в степових провінціях Канади

1 — 500 українців. 2 — Скупчення українців понад 2 500; вони подані у вигляді кола, величина якого пропорційна до числа українців (1 мм² = 1 000 українців); числа показують кількість українців на 1951,* спосіб підкреслення — відсоток українців до всього населення (суцільна лінія — 10—15%, переривна — 5—10%, крапки — 2—5%). 3 — Берег Скелястих гір. 4 — Півн. межа поширення сіль. госп-ва. 5 — Півн. межа поширення чорноземних ґрунтів. 6 — Сухі (посушливі) простори. 7 — Кордони Канади. 8 — Межі провінцій. Розміщення українців подано за переписом населення з 1951 р. Фактичне число українців є на 20—25% більше.

* На карті подано помилково ч. українців у м. Вінніпеґу (має бути 41 000) і Едмонтоні (має бути 19 000); коло, яке означує ч. українців у Вінніпеґу має бути на 1 мм більше.

виявилася рос. правос. місія і пресвітеріяни; з другого боку, також рим.-кат. священики намагалися перетягати українців на свій обряд. Приїзд тимчасових, а потім постійних укр.-кат. свящ. (з 1902 р.) і навіть призначення укр.-кат. єп. (1912 р.) не могли вже цілковито змінити відносин. Найбільші зміни наступили в 1918 р., коли частина українців відійшла від Гр.-Кат. Церкви і заснувала Укр. Гр.-Правос. Церкву. Розподіл українців між окремими церквами на основі перепису населення 1951 р. був такий:

	В тисячах	%
Католики	221,4	56,0
Православні	111,1	28,1
Євангелики та ін.	62,5	15,9
	395,0	100,0

І. Т.

Укр. Кат. Церква. Укр. іміґранти на поч. свого перебування в К. не мали свящ.; вони сходилися по хатах на молитву, а часом будували окремі каплички чи навіть церковці (перша збудована 1898 в Една-Стар в Альберті). Латинські ієрархи Зах. К. намагалися налагодити душпастирську опіку над новоприбулими українцями за допомогою ченців облятів, однак через незнання мови й обряду вони не могли успішно працювати. Одночасно між поселенцями почали свою працю різні прот. угрупування і рос. правос. місія з ЗДА. Як в ЗДА, так і в К. на поч. правний бік духовної опіки над укр. поселенцями не був налагоджений, і щойно постановами 1894 р. і 1897 р., виданими для Півн. Америки, Рим вирішив, що на нових теренах можуть діяти укр. свящ. Але на домагання римо-кат. ієрархії К. свящ. мали бути неодруженими, а таких у Галичині майже не було. В 1897—1902 душпастирювало в К. час від часу 5 свящ. (першим з них був Н. Дмитрів, який організував парохію в Една-Стар).

Постійна плянова обслуга вірних і орг-ція церк. життя почалася щойно 1902 р. з приїздом, завдяки зусиллям митр. А. Шептицького, василіян-місіонерів під проводом о. І. Філяса і 4 сестер служебниць; їхніми осередками були Біверлейк (тепер Мондер) в Альберті, Ростерн у Саскачевані й Вінніпеґ у Манітобі. На допомогу укр. місіонерам стали деякі латинські свящ., які вивчили укр. мову і прийняли укр. обряд; серед них редемпторист А. Деляре дав почин укр. вітці редемптористів з осідком в Йорктоні (Саскачеван).

Укр.-кат. церква св. Кирила і Методія в Ст. Катерінс (будова о. П. Ру)

В рел.-нац. житті кан. українців відограв велику ролю митр. А. Шептицький. Не маючи змоги відвідати своїх кол. вірних, він писав до них пастирські листи і 1901 р. вислав до К. о. В. Жолдака, який 1902 р. став візитатором (з функцією ген. вікарія) для українців з Галичини і був посередником між духівництвом і поселенцями, з одного боку, та латинською ієрархією, з другого. З 1905 р. ці обов'язки виконував василіянин С. Дидик. Щойно 1910 р. прибув до К. митр. А. Шептицький, користуючися з нагоди Міжнар. Євхаристійного Конґресу у Монтреалі, і відвідав гол. осередки. Повернувшись до Львова, він написав 1911 р. меморіял у справі душпастирської опі-

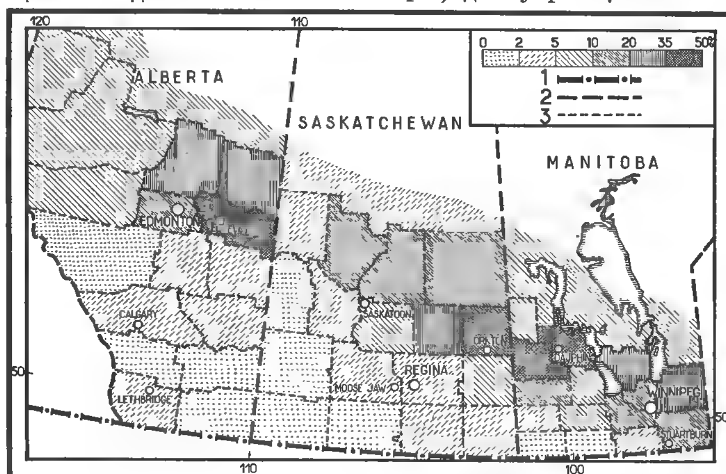

Українці в степ. провінціях К. у % до всього населення (1951)
1 — Кордони К. 2 — Межі провінцій. 3 — Межі округ

ки над укр. католиками в К., чим спричинився до призначення для них першого єп. Никити *Будки*, з осідком у Вінніпеґу.

В К. єп. Будка застав 20 укр.-кат. свящ., бл. 80 церков і каплиць, 3 школи, Малу Семінарію в Сіфтоні (Манітоба), тижневик «Канадійський Русин», що почав виходити з 1911 р., «Укр. Запомогове Братство св. Николая в К.», що з 1905 р. працювало у Вінніпеґу, різні церк. і світські орг-ції та бл. 80 000 вірних. Єп. Будка подбав насамперед про леґалізацію Церкви в державі (як Руської Греко-Кат. Церкви в К.). На цю корпорацію вписувалися всі храми й церк. добра. Заходами єп. Н. Будки засновано бурси ім. митр. А. Шептицького в Сант Боніфасі й ім. Т. Шевченка в Едмонтоні. В 1914 р. в Йорктоні відбувся перший собор укр. кат. свящ., на якому укладено окремі «Правила Русько-Кат. Церкви в К.», що нормували місійну працю. За єпископства Будки на тлі інкорпорації церк. майна дійшло до конфлікту між ним і частиною укр. інтеліґенції, яка також закидала, що Гр.-Кат. Церква перебуває під чужими впливами; в результаті конфлікту частина гр.-католиків відійшла від Гр.-Кат. Церкви і 1918 була заснована Укр. Гр.-Правос. Церква в К. З виїздом єп. Будки з К. закінчилася перша фаза орг-ції Укр. Кат. Церкви в К.; в той час діяло вже 47 свящ., 299 парафій і місій, новіціят василіян і редемптористів, різні церк.-нац. установи і понад 100 000 вірних.

Наступником єп. Будки став у 1929 р. єп. Василій *Ладика* († 1956). Тоді дійшло до зміцнення місійної діяльности, збільшення ч. парафій і свящ., орг-ції мирян на засадах Кат. Акції (*Братство Українців Католиків* й ін.) та пожвавлення вид. діяльности. 1948 р. Рим поділив дотогочасну одну єпархію на 3 екзархати: Східній з осідком у Торонто (єп. І. *Борецький*), Зах. в Едмонтоні (єп. Н. *Саварин*, з 1943 єп.-помічник у Вінніпеґу) і Сер. у Вінніпеґу, з якого 1951 виділено ще Саскачеванський (єп. А. *Роборецький*); дотогочасного ієрарха всієї К., єп. Ладику, піднесено до гідности архиєп. По смерті архиєп. Ладики папа Пій XII установив 1956 р. укр.-кат. митрополію в К. з осідком у Вінніпеґу, а існуючі екзархати піднесено до статусу єпархій; першим митр. став Максим *Германюк*, що з 1951 р. був єп.-помічником Сер. екзархату.

Укр. Кат Церква в К. має тепер своє правне завершення у формі окремої церк. провінції з 4 єпархіями (в тому ч. одна архиєпархія), одним митр. і 3 єп. Усіх свящ. у 1958 р. було 266 (в тому ч. 78 монахів), які працюють у 590 парафіях, місіях і місійних станицях; ч. вірних понад 250 000. Поважну працю на рел., виховному й осв. відтинках розгортають чернечі чини і згромадження. Найдовше з них діють *Василіяни*, що творять з 1948 р. окрему провінцію: гол. осередки Мондер (новіціят, музей-архів), Вінніпеґ (осідок протоігуменату), Едмонтон (бурса) і Торонто (в-во, місячник «Світло»). *Редемптористи* теж діють на терені усієї К.; гол. осередки — Йорктон (в-во, місячник «Голос Спасителя»), Медовейл (вищий семінар, богословський журн. «Логос»), Роблін (Колеґія св. Володимира), Вінніпеґ (осідок протоігуменату). Сестри *Служе́бниці* працюють з 1902 р. і ведуть осв.-виховну і харитативну діяльність. Діють також Студити, ченці Обляти, Брати Христ. Шкіл, Сестри Місіонерки Христ. Любови. Разом є чол. манастирів і домів 18 з 149 ієромонахами, дияконами, братами і новиками. Чернецтво веде 1 духовну семінарію, 2 колеґії, 3 академії, 3 виховні інститути-бурси, 3 сиротинці, 2 цілоденні школи, 2 лікарні і 3 доми для старших віком, відпочинкові оселі тощо.

У всіх єпархіях діють рел. т-ва: Марійська Дружина й Апостольство Молитви, багато церк. братств, кат. нар. доми, кредитові спілки тощо. Українці католики мають свої гром. орг-ції: чоловіки гуртуються в *Братстві Українців Католиків* (БУК), жіноцтво — в *Лізі Укр. Кат. Жінок* (ЛУКЖ), студентська молодь в «*Обнові*», ін. молодь (хлопці й дівчата) в *Укр. Кат. Юнацтві* (УКЮ). В кожній єпархії діє Централя Українців Католиків К., що є надбудовою тих орг-цій і репрезентує кан. українців католиків. Єпархіяльні орг-ції, як і їхні централі мають завершення у Всекан. Централі Українців Католиків, яка відбула донині 6 конґресів. Широко розвинена преса і в-ва (5 друкарень, 5 в-в, пресові органи: 3 тижневики, 5 місячників і 1 квартальник; див. докладніше розділ Преса). *Б. Казимира*

Укр. Греко-Правос. Церква. Правос. українці, що походили в основному з Буковини, були на поч. в ще гіршому становищі, ніж католики, бо не мали зовсім своїх духовників, і тому різні чужинецькі кола намагалися взяти їх під свій вплив. Зокрема активною була москвофільська пропаґанда, що її поширювала рос. правос. місія в ЗДА. З падінням царату (1917) — ця церква втратила впливи. Заколот у рел. життя кан. українців на кілька років вніс росіянин єп. Серафим. Він прибув у 1903 р. до К., почав організувати правос. церкву, піддаючися під юрисдикцію антіохійського патріярха, а в 1905 р. оголосив свою церкву незалежною. Перебуваючи

у К. до 1908 р., він висвячував на свящ. непідготованих осіб і перетягнув кілька тисяч вірних, які згодом зорієнтувалися в характері цієї церкви і покинули її. Частина поставлених Серафимом свящ. (з І. Бодруґом на чолі) відійшла від нього в 1904 р. і в 1905 створила в порозумінні з пресвітеріянами т. зв. Незалежну Правос. Церкву, яка почала відкидати правос. науку і в 1911 завела протестанство. Вірні здебільша її покинули, і тепер її прихильників залишилося мало.

Рух за створення УГПЦ в К. розпочався за кілька років до її оформлення, і щойно на з'їзді в Саскатуні, скликаному Нар. Комітетом у липні 1918 при участі бл. 200 делеґатів, вирішено організувати УГПЦ в К., незалежну від ін. церков, і створено Укр. Гр.-Правос. Братство, уповноважене здійснити це рішення. Провідну ролю в орг-ції УГПЦ в К. відограли М. *Стечишин*, В. *Свистун*, В. *Кудрик* (тоді ред. «Укр. Голосу»), С. *Савчук*, Ю. *Стечишин* та ін. По невдалих заходах Братства, щоб УГПЦ в К., заки вона дістане свого укр. єп., тимчасово очолив єп. Олександер з рос. місії, її погодився очолити митр. Германос з Антіохійської Церкви, який, перебуваючи в ЗДА, виконував ці обов'язки до 1924 р. До УГПЦ перейшла перев. більшість укр. парафій, обслуговуваних раніше рос. свящ., багато з т. зв. Незалежної Правос. Церкви і частина гр.-кат. громад.

Укр. правос. церква і дзвіниця

Спочатку було пляноване тісне духовне поєднання УГПЦ в К. з Укр. Правос. Церквою в Києві, якби остання здобула автокефалію (церк. собори 1918, 1919, 1920). Одначе події, що відбувалися на Україні, перешкодили ці пляни реалізувати. За ухвалою 4 собору в Йорктоні (1924) правлячим єп. УГПЦ в К. став *Іоан* Теодорович, єп. УАПЦ з ієрархії митр. В. Липківського, що прибув до ЗДА з України. Він очолював УГПЦ в К. до 1947 р., коли на його місце прийшов архиєп. *Мстислав* Скрипник з ієрархії УАПЦ в Европі. Мстислав очолював УГПЦ в К. до 1950 р., до 9 собору, що відбувся в Саскатуні, на якому архиєп. Мстислав склав свої обов'язки, і на його місце прийшов *Іларіон* Огієнко, обраний митр. Вінніпеґу і всієї К. на надзвичайному соборі УГПЦ у вересні 1951. Цей собор оголосив УГПЦ в К. митрополією, підкресливши ще раз автокефалію та соборноправний устрій Церкви. Ухвалою собору було створено 3 єпархії: Східню з осідком у Торонто, якою управляє архиєп. *Михаїл* Хороший; для Манітоби й Саскачевану з осідком у Вінніпеґу, де має свою катедру митр. Іларіон, і Зах. для Альберти й Бріт. Колюмбії, якою управляє з 1959 р. єп. Андрій Метюк. 1958 р. УГПЦ в К. нараховувала бл. 300 парафій з понад 80 свящ. і бл. 120 000 вірних. Крім душпастирської праці УГПЦ веде також культ.-осв. роботу, має виховні заклади — Ін-т ім. П. Могили в Саскатуні (з 1916), Ін-т ім. М. Грушевського (тепер св. Івана) в Едмонтоні (з 1918) та Ін-т св. Володимира в Торонто (з 1949), Братство св. Володимира в Торонто (з 1950) і *Колеґію св. Андрія* у Вінніпеґу (з 1946 р.), що має м. ін. богословську школу для підготови свящ. При парафіях існують укр. школи під опікою Ради Укр. Школи при консисторії. З УГПЦ в К. тісно співпрацює Союз Українців Самостійників та його орган «Укр. Голос» у Вінніпеґу. Консисторія видає орган УГПЦ «Вісник», а митр. Іларіон ред. журн. «*Віра й Культура*».

Невелике ч. правос. українців належить до ін. правос. церков, які мають свій осідок в ЗДА, насамперед до *Укр. Правос. Церкви в Америці* під проводом митр. Б. Шпильки (кілька парафій) та до Рос. Правос. Церкви митр. Л. Туркевича, яку в К. очолює архиєп. Нікон (див. *ЗДА*, стор. 815—16).

В. Кисілевський

Укр. евангельські (протестантські) церкви в К. постали, поперше, з укр. евангеликів (штундистів), які, переслідувані царським урядом, еміґрували до К. (перев. баптисти); подруге, з вірних т. зв. Незалежної Гр.-Правос. Церкви, яку очолював І. Бодруґ, що догматично схилявся на бік протестантизму, а пізніше виразно став на евангельські позиції. В 1913 р. 21 свящ. з цієї Церкви із своїми громадами увійшли до складу Пресвітерської Церкви К.; згодом, коли частина Пресвітерської Церкви об'єдналася з ін. евангельськими церквами в одну Злучену Церкву К., більшість укр. пасторів і громад приєдналися до цієї Церкви. За переписом 1951 р. укр. евангеликів в К. нараховувалося бл. 60 000, в тому ч. до Злученої Церкви К. належало 28 200, до Англіканської 10 000, до Пресвітерської 4 500, до

баптистів 3 700, до лютеран 3 400; деяке ч. українців належить до п'ятидесятників, суботників, свідків Єгови тощо.

До створеного 1922 *Укр. Євангельського Об'єднання в Півн. Америці* (УЄО) належать перев. укр. евангелики, члени Пресвітерської та Злученої Церков, і дві самостійні Укр. Євангельсько-Реформовані церк. громади; на терені К. УЄО має дві філії. Укр. баптисти в К. згуртовані тепер у Всекан. Об'єднанні Євангельських Християн-Баптистів з осередком у Саскатуні, де в 1946 р. засновано Укр. Біблійний Ін-т, в якому виховуються укр. баптистські проповідники і міститься їх в-во. Лише частина укр. евангеликів творить окремі укр. громади.

Укр. евангелики в К. мають такі видання: місячник «Євангельська Правда» в Торонто (орган пресвітеріян), півмісячник «Канадійський Ранок» у Вінніпеґу (існує з 1905 р.; репрезентує укр. евангеликів Злученої Церкви), «Християнський Вісник» у Вінніпеґу (орган баптистів) й ін. *В. Боровський*

Гром. життя. Перші поселенці в К. намагалися відтворити ті форми організованого життя, в яких вони працювали на рідних землях, пристосовуючи їх до нових обставин. Найскорше поставали церк. громади, згодом читальні, нар. доми (1925 р. — 250), аматорські і театральні гуртки тощо. Поза церквами залишилася невелика група соціялістів із своїми роб. домами, крайня ліва частина яких після революції 1917—18 рр. стала ком. ор-цією. Гол. тягар гром. праці в той час лежав на укр. учителях нар. держ. шкіл.

Церк. поділ став основою, що на ній у 1920—30-их рр. розбудувалися рівнорядні ідеологічні й культ.-осв. орг-ції, які поширили свою діяльність на всю К. Першим був *Союз Українців Самостійників* (СУС), заснований в 1927 р. правос. українцями. Складовими частинами СУС є: Т-во Українців Самостійників, Союз Українок К., Союз Укр. Молоді К., Союз Укр. Нар. Домів і три ін-ти: ім. Петра Могили в Саскатуні, св. Івана в Едмонтоні і св. Володимира в Торонто. Пресовим органом СУС є тижневик «Укр. Голос». В 1932 р. українці католики організувалися в *Братство Українців Католиків* (БУК), яке працює на ідеологічній основі Кат. Акції. 1933 засновано Ліґу Укр. Кат. Жінок (ЛУКЖ), а в 1939 р. Укр. Кат. Юнацтво (УКЮ). Кол. старшини і стрільці, організовані з 1928 р. в *Укр. Стрілецькій Громаді,* дали почин до заснування в 1932 р. *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО) з націоналістичною ідеологією (нині під впливом ОУН А. Мельника). До складу УНО увійшли, крім Укр. Стрілецької Громади, Орг-ція Українок К. ім. О. Басараб і Молоді Укр. Націоналісти (МУН); пресовим органом є півтижневик «Новий Шлях». Прихильники гетьманського руху заснували в 1924 р. військ. спортову орг-цію «Гетьманська Січ», переіменовану на *Союз Гетьманців Державників* (орган — двотижневик «Батьківщина» в Торонто). Осторонь укр. нац. життя стоїть група укр. комуністів, що були організовані в т-во Укр. Робітничо-фермерський Дім, перетворений в 1942 р. на *Т-во Об'єднання Укр. Канадців.* В 1935—36 рр. частина його членів відмовилася від проком. орієнтації й заснувала Союз Укр. Організацій, перейменований згодом на *Укр. Роб. Організацію* (УРО).

Після війни постала низка нових орг-цій: політ., молодечих, ветеранських, проф., наук. тощо. До них належать: *Ліґа Визволення України* (з 1949) під впливом Закордонних Частин ОУН(р); Союз Українців Жертв Рос. Ком. Терору (СУЖЕРО) (з 1949 р.), Укр. Нац. Демократичний Союз (УНДС), заснований 1952 р. гол. з учасників визвольних змагань 1917—21; Укр. Кан. Т-во Прихильників Визвольної Боротьби України (з 1953 р.), що відстоює позиції УГВР.

Поруч давніших молодечих орг-цій (Союз Укр. Молоді К., Укр. Кат. Юнацтво, Молоді Укр. Націоналісти) після війни виникли: Організація Укр. Молоді *«Пласт»* (1948), *Спілка Укр. Молоді* (СУМ), яка ідеологічно зв'язана з Ліґою Визволення України, і *Об'єднання Дем. Укр. Молоді* (ОДУМ), гол. з молоді повоєнної еміґрації із Центр. і Сх. Земель.

Орг-ції студіюючої молоді виникли в кін. 1910-их рр. Їх становили студентські гуртки (найдавніший «Каменярі», заснований 1917 р. при Ін-ті ім. П. Могили в Саскатуні), об'єднані з 1927 р. в централі з осідком у Саскатуні, що 1929—30 стала чл. Центр. Союзу Укр. Студентства. До студентських гуртків належали також учні учительських семінарій та ін. сер. шкіл. Першою орг-цією виключно для студентів ун-ту була «Альфа-Омеґа», заснована в Саскатуні 1930 р. По другій світовій війні постали нові студентські т-ва: Кан. Федерація Укр. Студентів Католиків «Обнова», «Іларіон» (т-во Укр. Правос. Студентів), Укр. Акад. Т-во «Зарево», Т-во Укр. Студіюючої Молоді ім. Міхновського (кожне з кількома осередками) та укр. студентські клюби по різних ун-тах. З 1953 р. укр. студентські орг-ції є членами централі Союзу Укр. Студентів К. (СУСК); в 1959 р. вона об'єднувала бл. 700 студентів (всіх укр. студентів в К. бл. 2 000).

Крім раніше створених ветеранських орг-цій (Укр. Стрілецька Громада і Союз

Бувших Укр. Вояків), по другій світовій війні виникли: Союз Укр. Кан. Ветеранів, чл. якого згуртовані в укр. відділах Кан. Леґіону, Братства УСС, Братства Карп. Січовиків (з 1949), Братства кол. Вояків І Укр. Дивізії УНА, Т-ва кол. вояків УПА (з 1951) та Об'єднання Станиць Вояків УПА й ін.

З проф. орг-цій діють: Укр. Техн. Т-во — фахове об'єднання інж.; *Об'єднання Укр. Педагогів* — орг-ція учительства Рідних Шкіл, Т-ва Укр. Кат. Учителів Манітоби і Саскачевану; Т-во Укр. Педагогів К. (правос.). Укр. науковці організовані в двох установах: *Науковому Товаристві ім. Шевченка* з осідком у Торонто й *Укр. Вільній Академії Наук* у Вінніпеґу. Із забезпечувальних т-в діють два з централями в К. (Братство св. Николая і Взаїмна Поміч) і два з централями в ЗДА (Укр. Нар. Союз і Укр. Роб. Союз).

Для координації праці орг-цій у заг. справах і представництва укр. громади засновано в 1940 р. у Вінніпеґу центр. представництво *Комітет Українців К.* (КУК). Чл. засновниками КУК були всі тодішні нац. гром. орг-ції; згодом приєдналися всі ін. орг-ції, що виникли по війні (з 1959 р. також Ліґа Визволення України і споріднені з нею орг-ції). Цей факт значно вплинув на злагоду непорозумінь серед кан. українців та спричинився до рел. толеранції та співпраці різних груп в заг. гром. і політ. справах. Не входять до КУК укр. комуністи, які стоять осторонь укр. нац. життя та мають свої зовсім окремі установи: доми, орг-ції, школи, культ.-осв. установи (хори, музеї тощо) і кооперативи.

Як в ЗДА, так і в К. ч. різних укр. установ і орг-цій дуже велике, порівняно до ч. українців і їхніх потреб; стан їх постійно міняється. Причиною цього явища є, крім рел. і політ. розчленування, територіяльна розкиданість укр. поселень, що стало причиною постання двох гол. осередків укр. життя — Вінніпеґ і Торонто і двох другорядних — Едмонтон і Саскатун. Кожне з них є осідком укр. владик, численних льокальних і ряду провінціяльних та деяких заг. кан. укр. установ, пресових органів тощо. Зокрема відчувається брак координаційного центру для культ. і осв. праці.

П о л і т. ж и т т я і з в ' я з о к з р і д н и м и з е м л я м и. Перші поселенці в К. були політ. і нац. малосвідомі. Тому в перші два десятиліття укр. поселення організована укр. суспільність К. звернула гол. увагу на поширення нац. свідомости, зокрема нац. ім'я, вивчення укр. мови, а також на боротьбу з чужими денаціоналізаційними впливами. В 1910-их рр. українці вперше стали до змагань за власних представників у провінціяльних леґіслятурах.

Перша світова війна створила для кан. українців важку ситуацію. Багато з них, так само як в Галичині й на Буковині, було на боці Австрії проти Росії. Єп. Н. Будка навіть видав окремий пастирський лист, в якому закликав українців австр. громадян до повороту і до військ. служби в австр. армії. Це стало причиною переслідувань українців з боку уряду К., що стала союзником Росії. Кільканадцять тис. молодих українців було замкнено в концентраційних таборах, з яких тільки через два роки їх стали брати до праці у військ. пром-сті. В другій пол. війни бл. 10 000 українців вступило до кан. армії і билося на франц. фронті.

Постання укр. держави активізувало укр. громадянство К. до подання матеріяльної і політ. допомоги рідним землям. В 1918 р. організовано у Вінніпеґу Укр.-кан. Горожанський Комітет з метою сприяти укр. народові у боротьбі за незалежність. Комітет вислав на мирову конференцію в Парижі делеґацію (О. Меґас і І. Петрушевич). В 1919 р. створено Укр. Червоний Хрест у К., який зібрав на допомогу рідним землям 44 500 долярів. В 1922 р. за ініціятивою представника уряду ЗУНР О. Назарука організовано в К. Позичку Нац. Оборони, яка в 1922—23 рр. дала на потреби рідним землям 34 000 долярів. Одночасно йшла праця над поширенням і поглибленням нац. свідомости; в гром. і виховній ділянці зростало зацікавлення політ. справами. В цих заходах не брала участи лише група укр. комуністів, яка постала в 1917—18 рр. під впливом рос. революції.

В період між двома світовими війнами буйно розвинулося укр. гром. і політ. життя. За той час виникли найбільші укр. орг-ції К. (Гетьманська Січ, Укр. Нац. Об'єднання, Союз Укр. Самостійників і Братство Українців Католиків), які охопили майже всіх свідомих і політ. активних українців та зміцнили працю у всіх ділянках. Тоді ж кан. українці допомагали батьківщині не тільки матеріяльно, але й інтервенціями перед кан. урядом та ін. країнами на захист проти насильств поль. уряду в часи т. зв. «пацифікації», нищення укр. церков на Холмщині і т. д. До провінційних і федерального парляментів обирано чимраз більше ч. укр. послів. Жвава й безпосередня реакція на події на Україні звернула на себе увагу чужинців, а прилюдні виступи укр. хорів, танцюристів і т. д. дали змогу чужинцям ознайомитися з укр. культурою. Осторонь від укр. незалежного нац. табору стояли укр. кому-

ністи, які скріплялися чисельно і організаційно, використовуючи безробіття і екон. депресію 1930-их рр. Їхні дії, диктовані Москвою, стояли в явній протидії до всієї діяльности та заходів переважної більшости українців К.

Під час другої світової війни наступила консолідація всіх укр. орг-цій, за винятком комуністів, в Комітеті Українців К. (КУК). В кан. армії служило понад 30 000 українців, у тому ч. понад 500 старшин. Крім того, вони внесли багато праці в розбудову воєнної пром-сти, жертвували на Червоний Хрест, давали воєнні позики тощо. Уся допомогова діяльність рідним землям під час другої світової війни і зокрема після неї зосередилася в Комітеті Українців К. Численними меморіялами й інтервенціями перед урядами К. й ін. країн КУК спричинився до визнання правного становища укр. еміґрантів, які опинилися по війні в Зах. Европі, що зберегло їх від примусової репатріяції та дало їм можливість в'їзду до К. Свою діяльність в справі допомоги і переселення укр. залишенців з Европи до К. веде КУК через *Фонд Допомоги Українців К.* (ФДУК), організований у 1945 р., який співпрацює з Червоним Хрестом — кан. і міжнар. В 1945—58 рр. зібрано і видано на допомогу українцям в Европі (лише за посередництвом ФДУК) понад півмлн долярів.

Нова еміґрація з 1947—51 рр. пожвавила темп політ. життя і спричинила постання нових політ. орг-цій з орієнтацією на політ. партії на еміґрації (див. вище). Проведена ними робота сильно обмежила діяльність комуністів, які, досягнувши найбільшого орг. розвитку в 1945 р., коли, напр., на організовані ними мист. виступи приїжджали представники уряду УССР і К., нині перебувають у повільному, але постійному відступі.

В 1950-их рр. діяльність укр. нац. угрупувань обмежується все більше внутр. культ.-осв. працею. Політ. діяльність українців К. виявляється гол. на терені заг.-кан. політ. партій, в яких українці мають постійне і досить численне представництво.

Участь українців у гром.-політ. житті К. Укр. поселенці відносно скоро увійшли в гром.-політ. життя К., беручи активну участь у місц. самоуправі як шкільні й міські радні, війти, посадники міст, секретарі громад (муніципалітетів), і, врешті, як судді, посли, сенатори і мін. провінціяльних та федерального кабінетів.

Змагання за посольські мандати в леґіслятурах (провінційних парляментах) увінчалися успіхом у Манітобі в 1915 р., коли послом обрано Т. *Ферлея*. У виборах 1920 р. послами обрано Миколу *Григорчука* і Д. *Якиміщука*. Крім цих двох, у виборах 1922 р. були обрані М. Роєцький і М. *Бачинський*, який був послом безпосередньо до 1958 р. Усіх послів українців в манітобській леґіслятурі в 1915—59 рр. було 23; між ними Михайло *Григорчук* (син М. Григорчука) був мін. справедливости, С. Дзюба, що був послом від 1953 до 1959 р., був переобраний мейором (головою) м. Вінніпеґу. В Альберті вперше обрано послом А. *Шандра* в 1913; 1915—58 було в парляменті Альберти 19 послів-українців, в 1959 їх є 6 на всіх 61. В Саскачевані першого укр. посла обрано 1934 р.; в 1934—58 рр. в провінціяльному парляменті Саскачевану засіло 10 укр. послів, з них О. Кузяк був мін. природних багатств. В 1959 р. їх є 4 (на всіх 53), в тому ч. перша жінка-посол М. Фодчук-Баттен. Першим послом у провінціяльному парляменті Онтаріо був І. *Яремко*, 1958 призначений в цій провінції мін. комунікації.

До федерального парляменту в Оттаві входять укр. посли, починаючи з 1926 р. До 1959 в ньому засідало 13 укр. послів: М. *Лучкович* (1926—35), А. *Глинка* (1940—49), Ф. *Заплітний* (1945—49 і 1953—58), І. *Дікур* (1949—57), А. *Головач* (1953—58), М. *Стар* (Старчевський з 1952, з 1957 федеральний мін. праці), І. *Кучерепа* (з 1957), М. *Мандзюк* (1957), П. *Стефура* (1957—58), С. Корчинський (з 1958), В. Скорейко (з 1958), В. Яцула (з 1958, † 1958), Й. Слоган (з 1958). Сенаторами є В. *Вал* (Волохатюк з 1955) і І. *Гнатишин* (з 1959). Українці К. мали 4 суддів (Я. *Арсенич*, М. Стечишин, П. Ґрещук, І. *Соломон*).

Серед українців голів міст слід відзначити: В. Гавриляка (Едмонтон), С. Дзюбу (Вінніпеґ), М. Петрика (Віндзор), П. Ратуського (Кенора) й ін. Поважне ч. українців є радними. *В. Кисілевський*

Шкільництво і позашкільна освіта. Поселення перших укр. еміґрантів у К. на цілинних землях, відгороджених іноді десятками миль бездорожного простору від адміністративних і шкільних осередків, позбавляло укр. дітей можливости навчатися в школі. Ще більше труднощів виникло з браку вчителів; першими піонерами стало кілька вчителів і учнів вищих кляс гімназії, прибулих з Галичини, які й почали навчати дітей у приватних домах і парохіях. Змінилося на краще, коли в 1896 р. було дозволено в Манітобі, а згодом також Альберті й Саскачевані навчати релігії та вести двомовне навчання у кан. школах (англ. та укр. мовами), якщо у тій школі було щонайменше 10 дітей, що бажали вчитися рідної мови. Незабаром провінціяльний уряд Манітоби дозволив друкувати двомовні шкільні підручники.

Щоб зарадити бракові учителів, відкрито в 1905 р. учительську семінарію у Вінніпеґу (перенесену 1907 р. до Брендону), т. зв. «Рутенієн Трейнінґ Скул», а вже в 1907 р. з неї вийшло 28 учителів. Вагато з-поміж абсольвентів цієї школи виявили себе не тільки як педагоги, але також і як здібні гром. діячі (Я Арсенич, О. Гикавий, Т. Ферлей та ін.). В 1907 р. укр. вчителі відбули перший з'їзд у Вінніпеґу і заснували Укр. Учительську Орг-цію. Слідом за Манітобою 1909 відкрито вчительські семінарії (т. зв. School for Foreigners) для українців у Саскачевані й Альберті. Незабаром однак, з ініціятиви кан. кіл, зацікавлених у швидкій асиміляції поселенців, укр. мова в кан. школах була заборонена в Альберті 1913, а в Манітобі та Саскачевані в 1916 р. Це примусило укр. громадянство організувати приватні школи, бурси та ін-ти, з метою уможливити укр. молоді навчання укр. мови, релігії, історії, культури тощо.

Найбільш поширені цілорічні т. зв. Рідні Школи, приватні курси укр. мови, релігії та українознавчих предметів, що існують майже у всіх скупченнях українців. Залежно від умов (ч. учнів, наявність учительських сил, приміщень) навчання відбувається від двох до п'ятьох разів на тиждень, в будні дні вечорами, а в суботу також ранком. Ч. цих шкіл в 1958 р. досягало 600, з бл. 650 учителями і 18 000 учнями (приблизно). Майже $^2/_3$ з них — при укр. кат. парохіях, вчать у них Сестри Служебниці та світські учителі. Ін. — Рідної Школи, зорганізовані при укр. гр.-правос. парафіях і різних гром. і культ. орґ-ціях. Завершенням початкових рідних шкіл є 3—5-річні курси українознавства сер. типу. У місцевостях, де нема умов для орг-ції рідних шкіл, культ.-осв. установи організують кількатижневі курси літом. Працю над устійненням програм навчання та виховання у рідних школах веде *Об'єднання Укр. Педагогів* К. в Торонто і Т-во Укр. Педагогів К. Нині в Саскачевані дозволене навчання укр. мови на бажання учнів в тих кан. сер. школах, до яких ходять укр. діти; таких шкіл є 22; 1959—60 це саме матиме місце в Манітобі й Альберті. З укр. приватних шкіл чернечі чини ведуть шість цілоденних шкіл: Сестри Служебниці — 3 дівочі академії (сер. школи з інститутами) у Вінніпеґу, Йорктоні й Анкестер; Укр. Брати Християнських Шкіл — Колеґію св. Йосифа в Йорктоні (сер. школа й ін-т для хлопців), ченці Редемптористи — Колеґію св. Володимира (т. зв. Малу Семінарію) в Робліні й Духовну Семінарію в Медовейл. Крім цього, чернечі чини мають власні новіціяти. Укр. Гр.-Правос. Церква утримує Колеґію св. Андрія у Вінніпеґу (повна сер. школа з ін-том) і 4-літню Богословську Школу, яка підготовляє свящ. Навчання в цих т. зв. сепаратних школах ведеться англ. мовою за програмами провінційних шкіл з додатком укр. мови та релігії як обов'язкових предметів.

Для виховання укр. молоді в нац. дусі мають значення інтернати-бурси, що звич. звуться ін-тами, в яких живе позамісц. молодь, що студіює в міських школах. Перший інтернат п. н. Укр. Бурса організовано в Едмонтоні в 1912 р., 1915 — бурсу ім. А. Коцка в Вінніпеґу, 1916 — *Інт. ім. Петра Могили* в Саскатуні, Сент Боніфас, 1918 Ін-т ім. М. Грушевського (тепер св. Івана) в Едмонтоні; в 1917 — бурсу ім. митр. А. Шептицького, в наступні роки: кат. — *Ін-т ім. А. Шептицького* в Саскатуні, Ін-т св. Василія Великого в Едмонтоні і там же Ін-т св. Йосафата для дівчат. У названих ін-тах ведеться здебільша систематичне навчання українознавства, а літом влаштовуються українознавчі курси.

Справа позашкільної освіти була дуже важливою вже на самому початку поселення. Гол. її завданням була ліквідація неписьменности (майже пол. поселенців), навчання основ англ. мови, ширення нац. свідомости, ознайомлення з новими методами с.-г. праці, знання найважливіших прав і обов'язків громадянина К. й ін. Справі позашкільної освіти служили насамперед культ.-осв. орг-ції (просвітні т-ва, нар. доми, читальні, самодіяльні гуртки тощо), організовані усіма т-вами і церк. громадами. На довгий час став визначним осередком культ. і осв. праці Укр. Нар. Дім у Вінніпеґу, заснований 1913 р.; в сх. К. ці завдання взяв на себе Укр. Нар. Дім у Торонто (з 1914). Нині між першими в позашкільній праці стоять: Осередок Укр. Культури й Освіти у Вінніпеґу, Ін-т Просвіти, Союз Укр. Нар. Домів, молодечі орг-ції й ін. Осв. працю утруднює брак її координації.

В. Кривоус, І. Тесля

Преса і в-ва. «Свобода» із ЗДА і «Місіонар» із Жовкви — це перші газ., що їх тут читали. Пізніше з'явилися власні в-ва. Їх можна поділити на 3 групи: заг.-інформативні, рел. і фахово-проф. Дотепер було понад 150 різних періодичних вид. Більшість з них залежна від рел. груп або політ. орг-цій; мало є незалежних органів. Кан. преса була постійним зв'язковим між поселенцями і батьківщиною, занедбуючи не раз місц. проблематику. По другій світовій війні новоприбулі значно піднесли рівень преси мовно і тематично; виникли нові органи. Відчувається надто велике ч. видань порівняно з кількістю населення. В-ва борються з браком фондів і від-

сутністю проф. сил. Гол. вид. осередками є нині Вінніпеґ і Торонто; далі йдуть Едмонтон і Йорктон. Перед укр. пресою стоїть проблема дальшого існування, бо молодь її майже не передплачує, ведуться дискусії про те, чи почати видавати укр. газети англ. мовою або хоч з англ. додатками. В 1958 р. було 38 періодичних вид., в тому ч. 1 півтижневик, 7 тижневиків, 3 півмісячники, 22 місячники, 2 двомісячники, 1 квартальник і 2 ін., з того ч. 3 англ. і 2 з англ. додатками.

Єдиним півтижневиком є *«Новий Шлях»*, орган Укр. Нац. Об'єднання. Найстарішою газ. є *«Канадійський Фармер»*. Ін. тижневики: *«Укр. Голос»*, орган Союзу Укр. Самостійників, кат. газ. *«Укр. Вісті»* (спершу «Зах. Вісті»), *«Наша Мета»* і *«Поступ»*, *«Гомін України»* (орган Ліґи Визволення України), інформативна газ. «Вільне Слово», що зайняло місце «Укр. Робітника». Півмісячники: прот. «Канадійський Ранок», *«Вісник»*, орган УГПЦ і «Батьківщина», орган гетьманського руху; місячники: кат. *«Голос Спасителя»* і *«Світло»*, правос. *«Віра й Культура»*, «Укр. Нива» (орган баптистів), *«Жіночий Світ»*, маґазин *«Ми і Світ»*, літ.-суспільний журн. *«Нові Дні»*, *«Рідна Школа»*, орган Об'єднання Укр. Педагогів К., дитячі журн. «Мій Приятель і «Соняшник», молодечі — «Молода Україна» (орган ОДУМ) і «MUN Beams» (орган МУН), бюлетень КУК-у «Ukrainian Commentary» та ін. Комуністи видають тижневики «Укр. Життя» і «Укр. Слово» та місячник для молоді «The Ukrainian Canadian».

Книжкова продукція, невисока тиражем, зросла якісно і кількісно по другій світовій війні. Важливіші в-ва в Торонто «Гомін України», «Добра Книжка», «Євшан-Зілля», «Нові Дні», оо. Василіян; у Вінніпеґу — вид. спілка «Тризуб», в-во УГПЦ, «Новий Шлях», І. Тиктора, УВАН; в Йорктоні — оо. Редемптористів; в Едмонтоні — «Укр. Вісті» та ін.

Б. Казимира

Література. Укр. літ. рух у К. почався на поч. 20 в. піснями іміґрантів про старий і новий край. Вони писані в стилі коломийок, в яких перші переселенці висловлювали свою тугу за рідним краєм і в простих словах висловлювали труднощі, що з ними вони зустрічалися в нових обставинах. Між першими поетами цього нар. типу був Т. *Федик*. Зб. його пісень була настільки популярною, що до 1927 р. розійшлася в кількості 50 000 примірників. Відомі ще С. *Ковбель*, поет і драматург; Д. *Гунькевич*, автор багатьох п'єс, між ними «Клюб суфражисток», «В галицькій неволі». До поетів належить ще О. *Івах*, відомий також як повістяр і перекладач укр. поезій на англ. мову, І. *Данильчук* із зб. «Світає день», М. *Мандрика* (зб. «Золота осінь»), о. С. *Семчук* (зб. «Фанфари»), Т. *Павличенко* (зб. «Дух нації»). У стилі Руданського писав М. Кумка. Ін. поети: о. В. Кудрик (зб. «Весна»), О. Божик, С. Дорощук, В. Тулевітрів, о. Т. Волохатюк (перекладач з укр. на англ.).

В прозі видатне місце посідає І. *Кирияк* своєю повістю «Сини землі», що зображує піонерське життя укр. поселенців у Зах. К. М. Петрівський (* 1897) визначився романом «Маґічне місто». Я. *Крет* відомий гол. як лексикограф і публіцист, писав і новелі («Таємний злочин»). Ін. автори новель, оп., нарисів — А. *Новак*, О. *Луговий* («В кігтях двоголового орла»), Д. *Колісник* («Моє село»), Г. Мазурик (псевд. Я. Отрута і Шумливий), С. Фодчук та ін.

З публіцистів в К. відомі: П. Крат, М. *Лучкович*, перекладач на англ. мову кількох укр. творів; М. Грушка, репортер вінніпезького «Фрі Прес», в якому працював впродовж кількох десятків літ В. Кудрик і М. Стечишин — ред. «Укр. Голосу»; О. Гикавий — ред. «Кан. Фармера»; Г. *Скегар*, який подавав відомості в кан., амер. і укр. пресі про життя українців і ін.

По-англ. пишуть В. Лесик («Men in Sheepskin Coats»), авторка популярних новель про житя українців у Зах. К.; М. Лазечко-Гаас, поетка-модерністка, В. Палюк, автор зб. есеїв з життя кан. українців («Ukrainian Cossacks») й ін.

Серед іміґрантів після другої світової війни опинилися також поети й письм., що, як і в ЗДА, не творять еміґраційної літератури, а належать до заг.-укр. процесу. Найпомітніші з них: Б. Олександрів, О. Гай-Головко, Ф. Одрач, У. Самчук, В. Софронів-Левицький та ін.

К. Андрусишин

Образотворче мистецтво розвивалося перев. в галузі церк. архітектури, церк. малярства та прикладної реклями.

В церк. архітектурі витворилася своєрідна стильова мішанина укр. і місц. впливів (укр.-кан. синтеза). Найпомітнішими зразками укр.-кан. архітектури є церква Матері Божої Неустанної Помочі в Йорктоні, св. Володимира й Ольги в Вінніпеґу, св. Йосафата в Зах. Торонто, Успення в Портедж Ля Прері, Покрови в Давфіні, св. Йосафата в Едмонтоні і «степова катедра» в Кукс Крік. Чотири останні збудував архітект о. П. *Ру*. Кілька церков збудовано за проєктами архітектів С. *Тимошенка* (св. Івана в Едмонтоні і св. Духа в Саскатуні), В. *Січинського* (катедра у Вінніпеґу), М. *Фляка* (св. Володимира в Калгарі), Ю. Черненка (св. Бориса і Гліба в Родвотер),

Ю. Кодака (Успення Пресв. Богородиці в Гамілтоні).

Першу церкву розмальовано кваліфікованим малярем (С. *Меуш*) 1939—41 рр. Ширше ця справа розвинулася по другій світовій війні, коли до К. прибули нові майстрі. Ю. *Буцманюк* розмалював катедру св. Йосафата в Едмонтоні і веде свою мист. школу. Мистці М. *Дмитренко*, В. *Баляс* та І. *Курочка-Армашевський* розмалювали церкву св. Володимира в Торонто. В церк. мистецтві працюють Л. *Перфецький* (Монтреаль), В. *Залуцький* і В. Доброліж (Едмонтон).

Різьба виявилася лише як прикладна (іконостаси, кивоти, престоли і т. д.). Спорадично в графіці працюють мистці-професіоналісти І. *Кейван* та М. *Левицький*, мист.-педагогічну працю в дитячій школі веде К. *Антонович* (Вінніпеґ), в публіцистиці на образотворчі теми реґулярно виступає Б. Стебельський. 1956 р. засновано в Торонто Укр. Спілку Образотворчих Мистців (1957 р. в Едмонтоні). Впродовж 1948—59 влаштовано 8 образотворчих виставок (Вінніпеґ, Торонто, Едмонтон, Монтреал, Саскатун; восени 1958 в Торонто постала мист. ґалерія «Ми і світ», що нараховує бл. 200 картин укр. мистців (євр. та кан.). *І. Кейван*

Муз. життя. В перші роки поселення найбільше розвинулося хорове мистецтво, центром якого був Вінніпеґ. У програмах виступів були хорові твори і обробки нар. пісень М. Лисенка, П. Ніщинського, Ф. Колесси, О. Нижанківського та ін.

По першій світовій війні муз. життя розвивалося жвавіше під впливом Укр. Нац. Хору і його диригента О. *Кошиця*. Серед хорів зайняли певне місце «Боян» при Нар. Домі, «Бандурист» при церкві св. Володимира (Вінніпеґ), хор Нар. Дому (Торонто) і УНО (Монтреал). Крім Кошиця, багато праці в хорову ділянку вклали також чл. Укр. Нац. Хору (Л. Сорочинський, Ю. Гассан, П. Юндак та ін.) і Є. *Турула*, М. Борисик й ін. В 1930-их рр. з'явилися й мистці-професіоналісти з муз. освітою, народжені або виховані в К.: диригент і віольончеліст Т. *Губицький*, скрипачка С. Лазарович, піяніст і композитор І. Мельник, піяніст І. Кучмій і прибула до К. Л. Колесса, вокалісти М. Лазарович й ін. Диригентську працю вели К. Андрусишин, Б. Ковальський, Я. Козарук, Є. Турула, В. Богонос, П. *Маценко*. Останній виступав з музикознавчими працями, що виходили заходами осередку УНО у Вінніпеґу.

По другій світовій війні муз. життя значно пожвавилося і збагатилося новими силами. Диригентську працю провадять професіоналісти Н. *Городовенко* (хор «Україна» при УНО, Монтреал), Л. *Туркевич* (хор «Прометей» при «Просвіті», Торонто), Ю. Головко (катедральний хор церкви св. Володимира, Торонто), І. Ковалів (хор церкви св. Миколая); диригенти-аматори В. Климків (хор МУН), Л. Григор'їв (хор УСГ), Ю. Гнатюк (хор дивізійників), В. Кардаш (хор СУМ), о. В. Жолкевич (хор «Арфа») й ін. Диригент І. Романів виступав у кан. радіо. В К. працюють численні інструменталісти: віольончелістка Х. *Колесса*, композитор і піяніст Ю. Фіяла, скрипачки Д. *Гресько* та Г. Білошицька, піяністи К. Олешкевич, Л. Жук, О. Бризгун-Соколик, О. Сушко, С. Федчук, М. Кравців-Барабаш, А. Ярошевич, Г. Голинська, контрабасист Л. Білошицький та ін; вокалісти: М. *Голинський*, В. *Тисяк*, Г. *Ярошевич*, О. Гошуляк, Л. Левицька, А. Піддубна, Г. Шведченко, Л. Зюбрак, П. Черняк та ін. З них багато поєднують виконавчу працю з педагогічною. З муз. шкіл відзначається Муз. Ін-т ім. Лисенка в Торонто (дир. І. Ковалів). *В. В.*

Театр, танок, фільм. Поч. театрального життя з'явилися у Вінніпеґу (1904); з 1911—12 рр. тут постали драматичні т-ва ім. М. Заньковецької, «Боян» й ім. І. Котляревського, репертуар яких складався з п'єс етногр.-побутового театру. Ці т-ва об'єдналися 1922 у Вінніпезькому Укр. Нар. Домі (керівником Муз.-Драматичної секції був В. *Казанівський* до 1950 р.), давши ряд добрих вистав. 1928—34 рр. у Вінніпеґу діяли ще на напівпрофес. рівні театр «Русалка» при ін-ті «Просвіти» і «Подорожуючий Театр» при філії УНО, що об'їздив укр. фермерські околиці з укр. клясичним побутовим репертуаром; режисером обох театрів був П. Остапчук. Помітну ролю відограли аматорські вистави по школах (зокрема кат. бурсах), Нар. Дім у Торонто і Едмонтоні, т-во «Просвіта» в Веґревіл, Форт Вільям, Овкборн, Мелвіл тощо. Кан. драматурги-аматори представлені В. Казанівським, С. Ковбелем, В. Тулевітровим. Відомі як драматурги: Д. Гунькевич, О. Луговий, М. Ірчан, О. Івах, М. Крип'якевич та ін.

Після другої світової війни центром театрального життя стало Торонто (актори-професіонали М. та Г. Тагаєви, Г. Ярошевич, Л. Кемпе, І. Гірняк (†1958), Ю. Поченюк, М. Слюсарівна, аматорка В. Козаченко, декоратор І. Курочка-Армашевський тощо); аматори молодшого віку (ансамбль «Заграва», під керівництвом С. Теліжина).

Мистецтво нар. танку пов'язане з діяльністю В. *Авраменка*. Після його турне по К. в 1927 р. постали численні школи нар. танка молоді по найбільших осередках українців. Професіоналісти танка розвинули діяльність піс-

ля другої світової війни (О. Ґердан-*Заклинська*, Д. Нижанківська, Г. *Заварихина*, Б. *Попе*, П. Марунчак) у формі окремих виступів та дитячих хореографічних шкіл («Аполлон» у Торонто) тощо.

Фільмове мистецтво — найслабше розвинене. За фінансовою допомогою К. — В. Авраменко в ЗДА створив у 1939—40 рр. аматорські фільми «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм» (за участю оперової співачки М. Сокіл), «Маруся» (з хором під керівництвом О. Кошиця). Аматорську майстерність фотознімання показали і фільми «Гуцулка Ксеня»», «Шаріка», «Рожева каруселя» та фільмове підприємство «Сокіл-фільм», що висвітлювало свою продукцію в 1950-их рр. *В. Ревуцький*

Наука. Українці почали брати активну участь у наук. житті К. як викладачі ун-тів чи наук. дослідники щойно в 1930-их рр., коли виросла молодша ґенерація, що закінчила студії в кан. ун-тах. Найбільше з них працюють в ділянці техн. і природничих наук (еколог Т. *Павличенко* (†1958) — еміґрант з Наддніпрянщини, аґроном В. *Черевик*, дослідник атомової енерґії Г. *Месель*, тепер дир. Космічного Ін-ту в Сіднеї й ін.

По другій світовій війні в К. оселилося кільканадцять учених, між ними: історик Д. *Дорошенко*, україністи І. Огієнко (митр. *Іларіон*), Л. *Білецький*, *Я. Рудницький*, археолог Я. *Пастернак* та ін. В 1948—49 рр. організовано НТШ в К. з осідком у Торонто (гол. Є. *Вертипорох*) і УВАН у Вінніпеґу (нинішній гол. Я. Рудницький), в яких співпрацюють майже всі укр. науковці в К.; обидві установи видають свої публікації.

Важливим здобутком є катедри укр. мови в більшості кан. ун-тів. Ще в 1943 р. організовано, гол. заходами В. *Сімпсона*, і навчання укр. мови в Саскатуні (К. *Андрусишин*), в 1948—49 рр. в п'ятьох ун-тах: Вінніпеґ (Я. Рудницький і історик П. *Юзик*), в Торонто (Ю. *Луцький*), Оттава (К. Біда), Монтреаль М. Залеський), Едмонтон (О. Старчук); ч. студентів на курсах укр. мови порівняно до ч. українців невелике. *Р. М.*

Бібліотеки, архіви й музеї. До найбільших і найкраще організованих бібліотек належать: бібліотека Осередку Укр. Культури й Освіти у Вінніпеґу (заснована 1944 з понад 10 000 тт.), оо. Василіян у Мондері (з 1902—05, понад 6 000 тт., між ними багато рідкісних друків), оо. Редемптористів в Йорктоні (з 1913 р. — 7 000 тт., перев. богословського змісту), Укр. Нар. Дому у Вінніпеґу (з 1910 р., понад 5 000 тт.), Укр. Нар. Дому в Торонто (бл. 5 000 тт.) та Ін-ту П. Могили в Саскатуні. Ряд ін. рел. і культ. установ мають свої невеликі бібліотеки; незначні укр. відділи мають університетські бібліотеки в Едмонтоні (ім. Р. Ґонсета), у Вінніпеґу, Оттаві, Торонто й ін.

До найповажніших архівних збірок належать: архіви Осередку Укр. Культури й Освіти в Вінніпеґу (архів Є. Коновальця, О. Кошиця, І. Боберського, рідкісні стародруки і рукописи), оо. Василіян в Мондері, Воєнно-Іст. Музею в Торонто (з доби визвольних змагань), Т-ва Укр. Нар. Дім у Торонто, архівні збірки при Ін-ті ім. П. Могили в Саскатуні, оо. Редемптористів в Йорктоні й ін.

Існують музейні збірки Осередку Укр. Культури і Освіти в Вінніпеґу, Музей оо. Василіян в Мондері, організований василіянином о. Й. Жаном (експонати з піонерських часів укр. поселенців); крім того, діють Центр. Музей нар. мистецтва і піонерського життя (заснований Союзом Українок К. в Вінніпеґу 1941), музеї нар. мистецтва Ліґи Укр. Кат. Жінок в Едмонтоні і Саскатуні та ін. *Д. С.*

Радіомовлення укр. мовою почалися в 1930-их рр., коли нар. доми виготовляли передачі силами своїх чл., зокрема хорів; пізніше до передач почали чимраз більше вживати платівки. Радіомовлення фінансувало громадянство, зокрема передачі різдвяних і великодніх програм. Такі передачі й далі є в усіх більших укр. осередках. З приїздом нової іміґрації укр. радіомовлення посилилося. Його влаштовують окремі рел. і нац. орг-ції, а субсидіюють укр. і неукр. фірми. Деякі з них стоять на мист. рівні і поширюють укр. хорову і муз. культуру. З 1952 р. існує укр. відділ «Голосу К.», що кожного дня передає відомості, музику й пісні для українців за залізною завісою. Чимраз частіше влаштовуються телевізійні передачі. *Р. М.*

Спорт. Перші спроби руханково-спортового життя почалися в Вінніпеґу серед шкільної молоді з приїздом К. Залітача із Львова; його працю продовжував М. Кумка в «Просвіті». Старша молодь Вінніпеґу заснувала 1922 р. руханкове т-во «Січ» і дала почин закладати «Січові курені» по ін. м. К. Постали Укр. Стрілецькі Громади (змагання у малокаліборовому стрілянні, видавалися «Основи стрілецького спорту», 1939). 1924 р. засновано школу авіяції в Ошаві. З 1926 р. діє в Вінніпеґу Кан.-Укр. Атлетичний Клюб (CUAC), з 1929 р. Укр. Футбольний Клюб при Ін-ті «Просвіти».

Після другої світової війни центром спортового життя стало Торонто, де існують Крайова Делеґатура Укр. Спортової Централі Америки й К., т-ва «Тризуб», «Україна», Карп. Лещетарський

Клюб та ін.; в Монтреалі діє «Україна», футбольна ланка якої здобула першість К. на 1957 р. Ці т-ва відограють помітну ролю в заг. спортовому житті К.; багато разів вони були чемпіонами своїх міст чи округ, а кращі спортсмени цих клюбів не раз були чл. спортових репрезентацій К. Укр. спортове життя розвивається і по ін. скупченнях укр. поселення, як також і серед молоді, згуртованої в укр. юнацьких орг-ціях. Багато українців виступає і в заг. спортових клюбах, гол. гокейових (брати Ваврики й ін.); у важкій атлетиці вибився (і здобув першість К.) борець Ю. Кусів, кол. чемпіон України. *Е. Ж.*

Госп. життя. В першій фазі іміґрації укр. переселенці працювали майже виключно в сіль. госп-ві, здебільша як самостійні фермери, рідше як с.-г. робітники, деякі при будові шляхів, у копальнях, лісах тощо. За відносно короткий час вони здобули поважні успіхи на екон. відтинку. Нині українці працюють у всіх ділянках госп. життя К. Однак, не зважаючи на зріст укр. госп. життя, ні одна галузь госп-ва не має своєї централі чи госп. орг. координуючого центру. Загал укр. підприємств — це приватні невеликі госп. одиниці, хоч існують вже більші торг. і пром. підприємства. За останні десять років помітно розвинулися також кредитові кооперативи і асекураційні т-ва. За переписом 1951 р., на 395 000 українців було зареєстровано 164 900 працюючих. Чимраз більше вони переходять від сіль. госп-ва (1941 р. — 49,7%, 1951 лише 30,2%) до пром-сти та ін. зайнять. Існує поважна різниця в зайнятті українців у зах. хліборобській та в сх. пром. К., як це видно з таблиці (на 1 000 українців):

Галузі праці	Уся К.	Степ. провінції	Онтаріо
Сіль. госп-во*	314	452	78
Пром-сть**	326	205	553
Торгівля	112	107	118
Транспорт	84	82	82
Послуги	155	147	157
Інші	9	7	12

* Разом з лісництвом і рибальством.
** Разом з гірництвом і будівництвом.

Основним зайняттям українців в Зах. К. є ще досі сіль. госп-во. Пересічна величина укр. ферм — 300 акрів, хоч 500—600-акрові госп-ва не є рідкістю. Укр. зем. посілість постійно зростає, бо українці купують землю у англійців, що покидають працю в сіль. госп-ві. Укр. фермери в лісостеп. р-нах (перев. Манітоба) ведуть мішане збіжжево-годівельне госп-во, у степ. частині, гол. в Саскачевані, перев. збіжжеве і плекають м'ясну худобу. Тепер праця на фермах майже повністю механізована. Українці дали великий вклад в сіль. госп-во Зах. К., і їх вважають за зразкових фермерів. Вони здобули багато перших нагород на провінціяльних, держ. та міжнар. с.-г. конкурсах за плекання високоякісних ґатунків збіжжя й ін. культур та худоби.

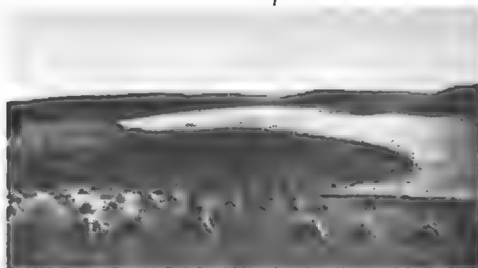

Жнива в Саскачевані

З різних ділянок пром-сти українці працюють найбільше в харч., текстильній, взуттєвій, друкарсько-вид., металюрґійній, хем., будів. та шкіряній. Не бракує вже також більших підприємств фабричного типу. Українців, зайнятих в пром-сті, є найбільше в Торонто, Вінніпеґу, Монтреалі та Едмонтоні. З харч. пром-сти краще поставлені пекарні, молочарні та фабрики м'ясних виробів. З ін. галузей треба відзначити автомобільні варстати (складання авт), гарбарні, фабрики меблів і бюрового устаткування та друкарсько-вид. підприємства. Бл. 2 000 українців працюють як самостійні ремісники: шевці, ковалі, кравці й столярі. Хоч у будівництві й транспорті працюють бл. 25 000 українців, окремих будів. і транспортових підприємств є всього кількадесят (більшість з них в р-ні Торонто). В гірництві і каменоломнях працює невелике ч. українців, але існує кілька укр. гірничих спілок для видобутку золота, нікелю, титанію та земного газу; їхнє майно перевищує кілька млн долярів.

Ферма

Чимраз більше українці працюють у торгівлі. В 1951 р. було вже 3 580 укр.

підприємств роздрібного продажу, майже виключно невеликих, індивідуальних варстатів, хоч ч. спілок постійно зростає. Найбільше є крамниць харч. товарів, далі ресторани, склепи меблів і радіоапаратів, склади дерева і будів. матеріялів, крамниці чоловічого і жін. одягу, взуття та заг виробів В Торонто, Монтреалі, Вінніпеґу і Едмонтоні нараховується по кілька сотень укр. крамниць у кожному. Натомість укр. гуртівень є всього кілька: харч. продуктів, електричних апаратів, хатнього устаткування та конфекційних товарів.

Кооперація ще слабо розвинена; її піонером був В. *Топольницький* у Вінніпеґу. Тепер існує бл. 20 кооператив перев. закупу споживчих товарів. Велике ч. фермерів є чл. заг.-кан. кооператив закупу, збуту, послуг та виробництва. Краще розвинені укр. кредитові спілки: в 1957 р. їх було бл. 50. Вони не творять окремого союзу, а є чл. провінціяльних союзів; крім 5 кредитівок, кожна з активами понад 1 млн долярів (з них 4 в Торонто, 1, найстаріша в К., «Карпатія» у Вінніпеґу), решта, — це невеликої або сер. величини спілки з майном від кількадесят до кількасот тис. долярів, розкинені по більших укр. скупченнях. Спробою орг-ції координаційних осередків укр. кооператив є — Кооп. Громада у Вінніпеґу (з 1950 р.) і Кооп. Комітет Укр. Кредитових Кооператив у Торонто (з 1957), за участю всіх 10 місц. кооператив. Забезпечувально-допомогові (асекураційні) т-ва відограли для українців К. значно меншу ролю, ніж в ЗДА. Це — *Братство св. о. Николая* (з 1905 — 2 500 чл., 650 000 $ майна) і *Укр. Т-во Взаємної Помочі* (з 1921 р. — 5 000 чл., 1 250 000 $ майна), обидва у Вінніпеґу; вони мають 8 000 чл., згуртованих в 100 відділах, з майном бл. 2 млн долярів; філії *Укр. Нар. Союзу* (понад 6 000 чл.) і *Укр. Роб. Союзу* (бл. 2 000 чл.) мають в К. також бл. 2 млн майна. В ділянці послуг працювало, за переписом 1951 р., 25 000 українців. Деякі з них — це власники малих готелів, перукарень, пралень, підприємств для чищення одягу (разом 1 500 підприємств); багато працюють кельнерами, кухарями, прибиральницями, сторожами та посланцями. Чимраз більше українці працюють у вільних професіях (учителі, свящ., аґрономи, лікарі й медсестри, інж. та в адміністрації). По другій світовій війні укр. професіонали і підприємці почали організувати свої проф. клюби. Такі об'єднання постали в Торонто, Вінніпеґу (в обох м. зачатки таких клюбів існували раніше), Монтреалі, Оттаві, в Судборах, Ошаві, Віндзорі, Едмонтоні, Саскатуні й ін. Членство цих об'єднань постійно збільшується, а торонтське об'єднання Укр. Кан. Підприємців і Професіоналістів нараховує вже понад 200 чл. З ін. окремих т-в Укр. Техн. Т-во з відділами по більших містах об'єднує укр. інженерів (понад 100 чл.), т-во «Туган» укр. купців і підприємців Вінніпеґу. Натомість, немає укр. проф. робітничої орг-ції; укр. робітники є чл. заг.-кан. проф. спілок (уній). *З. Янковський*

А с и м і л я ц і я у к р. е т н і ч н о ї г р у п и. Кожна нац. група в К., включно з укр., переходить або переходила процес політ. і мовної асиміляції. Серед укр. групи сильним є переконання про конечність зберігання культ. цінностей і надбань, що їх вона привезла із собою з України, при одночасній інтеґрації у політ.-держ. життя К.

Одним з виявів асиміляції є також нівеляція мов. В 1941 р. — 5,1% осіб укр. походження подали англ. мову як рідну. Десять років пізніше — цей відсоток збільшився до 18,7, не зважаючи на відносно численну повоєнну іміґрацію. Порівняно до ін. етнічних груп, процес мовної асиміляції українців відбувається повільнішим темпом, гол. тому, що українці більше, ніж ін. групи, оселювалися суцільними колоніями у трьох хліборобських провінціях Зах. К., де вони зберегли не тільки традиції і культ. надбання, але й знання укр. мови в третій, а навіть і четвертій ґенерації. У Сх. К., де українці живуть перев. у великих індустріяльних центрах і творять малий відсоток населення, зміна мови поступає скоріше; вона стає помітною вже в другій ґенерації. *В. Кис.*

Література: О л е с ь к і в О. О еміґрації. Л. 1895; Ш е п т и ц ь к и й А. Канадійським Русинам. Жовква 1911; E n g l a n d R. The Central European Immigrant in Canada. Торонто 1929; Y o u n g C. H. The Ukrainian Canadians. Торонто 1931; E n g l a n d R. The Colonization of Western Canada. Лондон 1936; Пропам'ятна книга поселення укр. народу в Канаді, вид. Гр.-Кат. Єпархіяльного Ординаріяту. Йорктон 1941; Ч у м е р В. Спомин про переживання перших укр. переселенців у Канаді 1892—1942. Вінніпеґ 1942; Ювілейна Книга 25-ліття Ін-ту ім. Петра Могили в Саскатуні. Вінніпеґ 1945; Пам'ятна книга Т-ва Укр. Нар. Дім у Вінніпеґу. Вінніпеґ 1949; Пам'ятна книга оо. Василіян у Канаді 1902—52. Торонто 1953; Y u z y k P. The Ukrainians in Manitoba. Торонто 1953; К а з и м и р а В. Митр. Андрій Шептицький та кан. українці. Торонто 1954; Т е с л я І. Розселення українців у Канаді. Вінніпеґ 1957; Р у д н и ц ь к и й Я. Кан. місцеві назви укр. походження. Вінніпеґ 1957; K a y e V. Participation of Ukrainians in Political Life of Canada. Вінніпеґ 1957.

«Канадієць», див. *Канадійський Ранок»*.

«Канадійський Ранок», двотижневик, орган Злученої Церкви Канади, постав 1920 р. з об'єднання газ. «Канадієць» (з 1910) і «Ранок»; виходить у Вінніпеґу, ред. З. Бичинський, з 1946 І. Роберт-Ковалевич.

«Канадійський Русин», див. *«Канадійський Українець».*

«Канадійський Українець», тижневик, орган Укр.-Кат. Церкви в Канаді, виходив 1911—31 в Вінніпеґу, 1911—18 п. н. «Канадійський Русин»; ред. М. Сироїдів, О. Сушко, І. Петрушевич, о. М. Залітач, Р. Крамар, І. Рудачек, В. Біберович, о. П. Олексів, А. Загарійчук, В. Босий, Д. Будка.

«Канадійський Фармер», тижневик, найстаріша укр. газ. в Канаді, заснована англ. ліберальною партією 1903 р. у

Вінніпеґу, кілька разів міняла видавців (довгий час власником був Ф. Доячек 1913—51, тепер його син) і політ. напрям; редаґували: І. Неґрич, О. Меґас, З. Бичинський, А Новак, О. Гикавий (1913—32), Т. Дацків (1932—40), К. Андрусишин, з 1945 М. Гикавий.

Канал, штучне русло для води, що його влаштовують для судноплавного зв'язку між морями, ріками або озерами. Судноплавних К. на Україні мало, не зважаючи на сприятливі природні умови — Дніпрово-Бузький і Оґінського, які в'яжуть Дніпро з Вислою і Німаном (про проєктовані К. див. *Дніпро* і карта на стор. 535). Крім того, існують К. для *водопостачання* (*Донецько-Донбаський,* Дніпрово-Криворізький та ін.), зрошування (*Інгулецька зрошувальна система, Півн.-Кримський* К., *Півд.-Кримський* К. й ін.), гідротехн. споруд та ін.

«Канделя» („Candela"), церк. журн. рум. і укр. мовами в Чернівцях (1874—1914); ред. укр. частини м. ін. С. Воробкевич і Т. Тимінський.

Кандиба Олег, див. *Ольжич* Олег.

Кандиба Олександер, див. *Олесь* Олександер.

Кандиби, старшинський рід правобережного походження, який під час Руїни переселився на Конотопщину. Федір К., полк. корсунський (1669—72), згодом сотн. конотопський (з 1681 р.) і ніженський полковий обозний (1698—1700), учасник чигиринських (1677—78) і кримських (1687, 1689) походів. Син його Андроник (Андрій) К. (†1730), сотн. конотопський (1698—1707), полк. корсунський (1708—09), згодом ген. суддя (1729), був причетний до акції Мазепи й у 1710—15 рр. інтернований у Москві.

Канді (Cundy) Персівал (1881—1947), кан. пресвітеріянський свящ. шотляндського походження; переклав на англ. мову ряд творів І. Франка, Л. Українки й ін.

Кандюк Панкратій (1871—1948), василіянин, проф. філософії в різних манастирях ЧСВВ, з 1925 р. духовник в укр. папській семінарії св. Йосафата в Римі, консультор Конґреґації Сх. Церкви, опісля ген. консультор і прокуратор ЧСВВ в Римі.

Каневський Григорій (*1897), сучасний фізіотерапевт, проф. Укр. Ін-ту удосконалення лікарів у Харкові; понад 50 праць.

Каневський Давид (1916—44), сов. поет з Полтавщини; в поезії К. переважає лірика природи, пізніше теми світової війни; зб. поезій «Рідна вулиця» (1938), «Льотчики» (1940). Посмертна зб. «Поезії» (1947). Загинув на фронті.

Канів (IV—12), м. на півдні Київщини, на правому березі Дніпра, р. ц. Черкаської обл.; одне з важливіших міст княжої доби. Заснований у другій пол. 11 в., К. перейняв значення сусідньої *Родні;* з пол. 12 в. визначна торг. оселя на дніпровому шляху до Царгороду, резиденція різних підручних князів, княжий стіл Мстислава Мстиславича й Романа Мстиславича, оборонний город в часи нападів половців. За лит. часів — осідок старости; після зайняття Царгороду турками (1453) підупав. За коз. часів полкове м., що відогравало видатну ролю в коз. війнах. За Росії незначне пов. м.

Канів; могила і пам'ятник Т. Шевченка на Чернечій горі

(1897 р. — 9 000 меш.). Влітку 1920 р. бої між большевиками і військами УНР. Добре зберігся до наших днів Юр'ївський (Успенський) собор (1144 р.), побудований кн. Всеволодом Ольговичем.

Коло К. *Могила Т. Шевченка* на Чернечій горі й *Канівський біогеогр. заповідник.*

Канівець (рев. ім'я Кавун) Петро († 1919), діяч РУП, потім «Спілки» та УСДРП.

Канівська (VII—19), станиця в півн.-зах. частині Кубані над р. Чельбас; р. ц. Краснодарського краю РСФСР.

Канівський біогеографічний заповідник (Середньодніпровський), найбільший заповідник в зоні лісостепу України, положений на правому високому березі

Дніпра в р-ні *Канівських гір*; площа 1 300 га. Буково-грабові ліси, на піщаних терасах соснові бори, цілинна зілляста рослинність, типова для лісостепу; багата фавна, м. ін. вовк, кабан, видра, борсук, куниця, бобер. Поруч К. б. з. — *Могила Т. Шевченка*.

Канівські гори, сх. берег Придніпровської височини до 245 м вис., простягається на довж. 70 км від Трахтемирова до гирла р. Росі і стрімко спадає до Дніпра (до 160 м); від решти Придніпровської височини К. г. виразно відділені. Вони збудовані з тріясових, крейдових і третинних шарів, дисльокованих Дніпровським льодовиком, порізані численними ярами і заліснені. На території К. г. лежить *Канівський біогеографічний заповідник* і *Могила Тараса Шевченка*.

Канон, основні церк.-рел. приписи (див. *Канонічне право*). Також назва богословних піснопінь сх. церкви, що входять у склад ранньої служби й оспівують одну особу або подію. К. діляться на пісні (звич. на 8—9 пісень), а пісні на ірмоси та стихи.

Канонізація, в Сх. і Зах. Церквах офіц. прославлення як святого померлого подвижника, в наслідок чого ім'я канонізованої особи вноситься до списку *святих*. Первісно К. не було, а праотці, пророки, апостоли й мученики визнавалися святими вже за самою приналежністю до однієї з цих груп; пізніше (4 в.) зарахування до святих залежало від особистих заслуг окремої особи. У Кат. Церкві процедура К. й беатифікації (обмежене прославлення) устійнилася й централізувалася лише в 17 в. (заходи папи Урбана VIII). К. у Правос. Церквах здійснюється актами патріярхів і синодів, але ці церкви так докладно опрацьованої К., як в Римо-Кат. Церкві, не мають. В укр. Церкві процедура К. наближалась до старо-христ., тобто вона відбувалася згідно з місц. звичаями. Серед канонізованих на Україні можна розрізнити дві групи: тих, що їхнє шанування поширене на всю країну, і тих, що шануються окремими єпархіями, манастирями чи місцевостями; окрему групу становлять особи, що їх не канонізували, але шанують не менш від канонізованих (напр., у Києві почитали Досифея, що упокоївся 1778). За перші три століття життя укр. Церкви безсумнівним є заг. шанування лише трьох святих: кн. Бориса і Гліба та Теодосія Печерського. Ін. К. мали лише місц. значення: св. Стефан, єп. Володимир-Волинський († 1094), Леонтій, єп. Ростовський († 1073) та ін. Пізніше К. відбувалися досить часто; так, лише в 1458—1685 рр. укр. Церква внесла в свої синодики 141 нових святих. По втраті самостійности укр. Церкви право К. перейшло до Москви, з 1762 р. — до рос. синоду, при чому у важливіших випадках К. відбувалася за згодою царя. К. в укр. Церкві відбувалася різними способами, часто шанування попереджало саму К., як це було з останками Бориса і Гліба († 1015). Бували випадки, що навіть авторитетні ієрархи самовласно прославляли ще неканонізованих осіб, напр., св. *Дмитро*, митр. ростовський, склав тропар і кондаки на честь Корнилія, що упокоївся 1693. Деякі К. відбувалися швидко (напр., Теодосія Печерського), натомість Володимира В. канонізовано щойно понад двісті років після смерти за ініціятивою світської влади. Підставою К. звичайно бували чуда, що діялися б. останків подвижників. Такі випадки спонукали єп. дослідити явище, а нетлінність останків приспішувала К. Чуда як підставу К. висунули й собори 1547—49, що упорядкували процедуру К., поклавши відповідальність за дослідження чуд на місц. єп. Мучеництво, поруч святости життя, було також арґументом за К.; так мученики Іоан, Антоній та Євстафій, забиті за наказом лит. кн. Ольґерда 1342, були канонізовані київ. митр. Олексієм бл. 1347. До соборів 1547—49 К. була справою місц. єп., якщо К. мала ширше значення — митр., як у випадку Бориса і Гліба, коли К. довершив київ. митр. Іван. Деякий вплив на канонізаційний процес мав В. кн.

Особи, канонізовані до розділу христ. церкви (й дещо пізніше), належать, звич., до прославлюваних обома укр. Церквами — Правос. і Гр.-Кат., зокрема це стосується славніших св. княжої доби: Антоній († 1073), Теодосій, Володимир, Ольга († 969). К. по розподілі укр. Церкви 1596 відбувалися за окремими процедурами Кат. й Правос. Церков (напр., канонізаційний процес Йосафата Кунцевича як святого Гр.-Кат. Церкви розпочався 1637 вже в Римі). Найдавніший список прославлених у Печерському манастирі є в *«Патерику Печерському»*, пізніше відомості про канонізованих осіб подають синодики, мінеї й календарі.

Література: Голубинский Е. История канонизации святых в Русской церкви. М. 1903; Butler A. Lives of the Saints. Нью-Йорк 1956.

І. К-ий

Канонік (з грец. — канон, правило), також, крилошанин або капітуляр, вищий титул свящ. в єпархії, найчастіше чл. єпископської *капітули*; є дійсні К. (при єпископській резиденції) і почесні, що мають тільки титул, але без прав і обов'язків. В Укр. Кат. Церкві титул К. прийнято на поч. 19 в. від Зах. Церкви. В Правос. Церкві титул К. невідомий.

Канонічне право, цілість церк. законів, що нормують внутр. управління

Церкви, її стосунок до ін. рел. і світських установ та дисциплінарні питання в Церкві. К. п. розвивалось з апостольських часів і охоплює в Зах. Церкві постанови вселенських соборів, римських пап, єп. чи провінційних синодів.

У Правос. Церкві К. п. базується на канонах (себто законах в царині віронавчання, обрядів та церк. орг-ції), що їх схвалено на вселенських та деяких ін. соборах, які відбулися до 9 в. Мавши широку автономію, правос. церкви пристосували спільну підвалину К. п. для окремих церк. прав. Зокрема Укр. Правос. Церква пристосувала для своїх потреб зб. законів *Номоканон*.

На поч. 16 в. у Римській Церкві був зладжений зб. К. п. (Corpus iuris canonici), що постійно доповнювався і не був апробований. Кодифікацію церк. права Кат. Церкви розпочато 1904 р.; опрацьований кодекс увійшов у життя з 1918 р. Кодекс К. п. — це офіц. збірник церк. законів, обов'язкових для Зах. Кат. Церкви, а для Сх. «лише в тому, що з природи речі стосується до неї». Поза кодексом залишається ще місце для церк. норм окремих церк. провінцій.

1929 р. папа Пій XI, з метою складення такого ж кодексу К. п. Сх. Церкви, призначив кардинальську комісію, яка у двох підкомісіях мала завдання: 1) зібрати джерела К. п. і 2) підготувати кодифікацію права Сх. Церкви. Консультантом від Укр. Кат. Церкви в кодифікаційній підкомісії був о. Д. Головецький, у ред. — о. Й. Заячківський. Ред. комісія плянувала уніфікувати право роздрібнених сх. Церков, орієнталізувати сх. право (м. ін. заведено низку сх. правничих термінів), узгідни сх. кодекс із кодексом К. п. Зах. Церкви. Кодекс К. п. Сх. Церкви вже опрацьований, але папа Пій XII проголосив тільки деякі його частини, зокрема й про сх. обряди (з 1957). о. *В. Лаба*

Канора, с. Воловецького р-ну Закарп. обл., в якому 1833 викопано скарб золотих і бронзових прикрас та бойових сокир, що вказує на існування торг. шляху в пол. 2 тисячоліття до Хр. з Закарпаття через Бескидський провал у Галичину.

Кант, пісня рел. змісту, пізніше також жанр домашньої, побутової пісні (любовно-ліричної, жартівливої, привітальної, панегіричної й ін.), поширеної на Україні в 17—18 вв., звідки К. перейшов до Росії; будова К. проста, часті паралельні ходи в двох вищих голосах. К. виконували спудеї Київ. Могилянської Академії, лірники й ін. В новіші часи К. відомі в обробці М. Леонтовича, О. Кошиця, М. Гайворонського й ін.

Кантакузен Микола (1763—1841), кн., рос. ген. з волоських вельмож, що вели свій рід від візант. цісарів; 1806 — наказний отаман Бузького коз. війська, на чолі якого брав участь в рос.-тур. війні (1806—08).

Кантата, вокально-інструментальний твір для хору, солістів і оркестри з кількох частин, звич. урочистого або лірично-епічного характеру. В укр. музиці зразки К. дав М. Лисенко («Радуйся, ниво неполитая», «Б'ють пороги», «На вічну пам'ять Котляревському»). У цьому жанрі працювали: К. Стеценко, С. Людкевич («Кавказ», «Заповіт»), Л. Ревуцький («Хустина»), М. Вериківський, Б. Лятошинський («Урочиста кантата»), А. Рудницький («Мойсей»), Ю. Майборода та ін. К. особливо розвинулася в сов. музиці як засіб звеличання «соц. епохи».

Кантемирівка (IV—20), с. на півд. Воронїжчині; р. ц. Воронізької обл. РСФСР; 1926 р. українці в р-ні становили 93% населення.

Кантеміри, молд. княжий рід тат. походження, що оселився в Молдавії і прийняв християнство (1540). Константин К. (1627—93) і його сини Антіох К. († 1726) і Дмитро К. (1674—1723) були господарями Молдавії. Дмитро К. уклав союз з Петром I (1711) і після Прутської поразки росіян мусів еміґрувати до Росії, де дістав великі маєтки на Слобожанщині; поліглот, орієнталіст, автор багатьох іст. творів. Гол. праці — історія Туреччини (1714), в якій описано, також за тур. джерелами, укр.-тур. зносини другої пол. 17 в., „Descriptio Moldaviae" (1716) і ін.

Кантіянство, на Україні було репрезентоване слабо. Відомості про філософію І. Канта (1724—1804) приходили гол. через прибічників Ф. Шеллінґа та Ґ. Геґеля (див. *Геґельянство, Шеллінґіянство*), у Харкові їх поширив Й. Б. *Шад.* Виклади окремих думок Канта подали у своїх творах укр. філософи П. *Лодій* («Логіка», 1829) та В. *Довгович.* Філософією Канта з іст. погляду займалися в 30—40-их рр. 19 в. в Київ. Академії; з учнів Академії йому присвятили праці — С. *Гогоцький,* П. *Юркевич* (протиставлення до Платона). Про вчення Канта про простір та час писали в 1880—90-их рр. проф. Київ. Ун-ту О. *Козлов* і Г. *Челпанов*; деякий вплив Канта (в позитивістичному розумінні) пережив наприкінці життя В. *Лесевич*; пізнішими є праці одеських проф. М. *Лянґе* («Етика», 1888) та М. *Гордієвського* («Антиномії Канта», 1910). Ідеї модерного нім. кантіянства лежать в основі методологічних поглядів Б. *Кістяковського* (праці 1898—1915). Переклад «Пролегомен»

Канта за ред. і з вступом І. *Мірчука* вийшов у 1930 р.

Канторович Соломон (1892—1938), діяч (з 1919) сов. охорони здоров'я на Україні, з 1929 р. — нарком охорони здоров'я УССР; у 1937 р. заступник наркома охорони здоров'я СССР у Москві; в цьому ж році загинув у в'язниці НКВД.

Кануков Джам-Булат (1875—1919), полк.-пілот УГА, татарин з походження; після трагічної смерти полк. *Губера* командир Літунського полку УГА; згинув у літунській катастрофі б. Озірної.

Канупер, канупір (Chrysanthemum balsamita L.), довгорічна рослина з родини кошичкоцвітих; на Україні культивують як декоративну рослину, трапляється і в здичавілому стані; в нар. медицині листки К. використовують на лікування ран, наривів; має інсектисидні властивості.

Канцелярист, службовець канцелярії; в укр. коз. державі урядовців *Ген. Військ. Канцелярії* (або полкової) називали військ. К. Їх призначали з-поміж коз. аристократії, звич. з абсольвентів Київ. Академії. Пізніше вони займали вищі полкові або й ген. пости. Старший К., урядовець Ген. Військ. Канцелярії, був першою особою по *Ген. писареві.*

Канцлер, начальник канцелярії у В. Князівстві Лит., до компетенцій якого належало оформлення більшости актів внутр. і зовн. характеру; йому підлягали справи закордонної політики. Заступником К. був підканцлер. Аналогічний уряд К. існував у Польщі.

Канюк Сергій (* 1879), бук. гром. і пед. діяч, інспектор нар. шкіл, лідер лівого крила СДП Буковини, видавець тижневиків «Громада» (1921) і «Народ» (1923) у Чернівцях; з другої пол. 20-их рр. в УССР; з 1930-их рр. доля невідома. Оп., ст. на пед. і політ. теми.

Канюка Сергій (1889—1959), педагог-українїст на Київщині; шкільні підручники, посібники, праці з методики укр. мови.

Каня, див. *Мишоїд.*

Каолін, біла або світлозабарвлена *глина,* зложена з мінералу каоліну, продукту звітрення кристалічних порід — ґраніту, ґнайсу й ін.; вживається у *порцеляново-фаянсовій,* також паперовій і ґумовій пром-сті. На Україні К. залягає на всій площі Укр. Кристалічного масиву; малі родовища К. є на Закарпатті й Передкавказзі. З понад 1 000 родовищ найважливіші: Глуховецьке (Бердичівщина), Просянівське (Дніпропетровщина), Дерманське (зах. Волинь), Поголівське і Білобалківське (обидва на Приозівській височині) й ін. Іст. значення мають найстаріші родовища — Полішківське б. Глухова і Межигірське б. Києва. Високоякісні родовища К. України мають світове значення і покривають не лише попит України, але й більшости ін. республік СССР.

Капара Семен (* 1896), оперовий співак, ліричний тенор, соліст Одеської опери в 1930-их рр.; Фавст, Ленський («Євгеній Онєгін»), Альмавіва («Севільський цирульник»).

Капатський Кость (* 1898), актор і режисер; 1922 в театрі ім. Заньковецької, з 1930 гол. режисер 2 пересувного театру Харківщини, обл. Дніпропетровського, тепер обл. Черкаського.

Капеля, назва хорового («а капелля»), інструментально-вокального або інструментального ансамблю. На Україні існували численні К. в 18 і першій пол. 19 в. при дворах вельмож і поміщиків (див. *Кріпацькі капелі);* в новіші часи К. називають хори (Укр. Респ. К., Держ. Укр. Мандрівна К. — *ДУМКА)* і ансамблі бандуристів *(Укр. К. Бандуристів ім. Т. Шевченка, Держ. К. Бандуристів УРСР* та ін.).

Капеля Бандуристів ім. Леонтовича, концертувала в 1940-их рр. в Зах. Німеччині, в її складі було 18 бандуристів; мист. керівник Г. Назаренко.

Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка, див. *Українська Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка.*

Капельгородський Пилип (*1882), письм. родом з Полтавщини, з поч. 1900-их рр. жив на Кубані, де написав кн. «Українці на Кубані» (1907); літ. діяльність почав 1902, друкувався в «ЛНВ», «Раді» й ін.; після революції 1917 повернувся до Полтави, де працював як публіцист; за «єжовщини» заарештований, дальша доля невідома. Зб. поезій «Відгуки життя» (1908), п'єса для дітей «Чарівна сопілка» (1922), роман «Шургай» та ін.

П. Капельгородський

Капинос, також Купинос Войтіх († бл. 1610), львівський будівничий кін. 16 в., спільник і тесть майстра П. *Римлянина;* будував Успенську церкву у Львові (з 1597 р.).

Капіталізм на Україні, в поточному значенні цього слова — суспільно-госп. лад, що має такі ознаки: 1) засоби продукції належать в перев. більшості приватним особам чи т-вам, які мають право ними диспонувати і які ведуть свої підприємства насамперед для власного зиску; 2) пром. продукція відбувається перев. на великих підприємствах (фаб-

рики, заводи), при чому продукційний процес у великій мірі механізовано; 3) існує розвинений суспільний розподіл праці і грошеве госп-во та обмін через торгівлю; 4) існує численна роб. кляса і збільшується кількість міськ. населення за рахунок сіль.

Капіталістичний лад на підрос. Україні існував до 1917 р., в ін. частинах України до 1945. За больш. схемою доба К. на підрос. Україні починається з реформи 1861 (звільнення селян від кріпацтва), проте поч. К. можна вже бачити в кін. 17 та на поч. 18 в., коли на Україні при великих зем. посілостях почала розвиватися пром. продукція для збуту (торг. капіталізм за теорією М. Яворського, В. Сухино-Хоменка). Справжньою першою формою капіталістичного виробництва на Україні можна вважати *цукрову пром-сть*, що її поч. сягають 1820-их рр. і що в сер. 19 в. набрала поважного значення та давала працю майже пол. всіх найманих пром. робітників. Розвиток цукрової пром-сти характеризується збільшенням величини заводів: коли на поч. 1870-их рр. на цукрових зав. з числом робітників понад 500 осіб було зайнято бл. 30%, то на поч. 20 в. до 60% заг. кількости робітників цукрової пром-сти. На поч. власниками цукрових зав. були великі зем. маґнати, що мали по кілька тис. десятин землі, потім з'являються цукрові підприємці з ін. кляс населення — перев. з торговельної кляси — жиди, а також енерґійні виходці з селянства.

Але вирішальне значення для розвитку нар. госп-ва на Україні взагалі і К. зокрема мав розвиток *метал.* і *кам'яновугільної пром-сти*, що припадає на 1870—80-і рр. В 1867 р. англієць Д. Юз організував Новоросійське т-во кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва, в 1871 р. став до ладу перший сталеливарний і рейкопрокатний зав. з продукцією 0,5 млн центнерів рейок, 1880 р. було організовано франц. т-во криворізьких руд, що побудувало чавуноливарний зав. Слідом за ними постали великі підприємства для видобутку кам'яного вугілля і залізної руди та для витопу з неї чавуну. В 1887 р. рос. Брянське метал. т-во збудувало Олександрівський зав. (Катеринослав), в 1889 на бельг. капітали збудовано Півд.-Дніпровський зав.; в 1891 р. заснувалося Донецьке т-во залізовиробного і сталеливарного виробництва (франц. капітали), що збудувало Дружківський зав.; в 1895 р. Рос.-бельг. т-во збудувало Петровський зав., в 1896 р. на амер. капітали заснувалося Никопіль-Маріюпільське гірничо-метал. т-во (для видобутку манґанової руди); 1898 р. франц. акційне Ген. т-во чавуноливарних, залізовиробних і сталеливарних зав. збудувало Макіївський зав. Взагалі в одній кам'яновугільній пром-сті за період з 1872 по 1900 р. було створено 20 великих акційних т-в, в тому ч. Рутченківське, Катеринославське, Нікітінське й ін. Зріст видобутку кам'яного вугілля і залізної руди та продукції чавуну і сталі за цей час (до 1913 р.) характеризують наступні дані (в млн центнерів):

Роки	Кам'яне вугілля	Залізна руда	Чавун	Сталь
1880	14	0,4	0,2	0,3
1890	30	3,8	2,2	1,4
1900	110	33	15	12
1913	252	69	31	23

Про потужність найбільших метал. зав. свідчать числа продукції чавуну в 1913 р. (в млн центнерів): Петровський —3,5, Юзівський — 2,8, Донецько-Юр'ївський — 2,5, Макіївський — 2,3, Краматорський — 1,7. Важка індустрія України розбудовувалася перев. на закордонні капітали: закордонним т-вам належало до 80% доменних печей, 90% коксохем. підприємств, 80% рудень Кривого Рогу, 70% видобутку манґану. В стосунку до заг.-імперської продукції Україна давала (в 1913 р.) 70,2% видобутку кам'яного вугілля, 72,3% залізної руди, 67,1% чавуну, 57,2 заліза і сталі.

З ін. галузів важкої індустрії найбільше розвинулося на Україні машинобудівництво, що мало широкий збут машин в сіль. госп-ві півдня України, де почалася механізація с.-г. продукції. В 1912 р. Україна давала 55% заг.-імперської продукції с.-г. машин, а зав. Ельворті (Єлисаветград) був першим в імперії по випуску продукції та кількості робітників. Також розвивалося на Україні і транспортне машинобудівництво: паротягобудування в Харкові (з 1896 р. Харківський паротягобудів. зав.) і Луганському (зав. Гартмана в 1876 р.); вагонобудування в Катеринославі, Києві й Миколаєві; суднобудування — в Одесі, Києві й Миколаєві; перед 1914 Україна давала 41,3% всієї імперської продукції паротягів. Машинобудів. і металообробні зав. побудовано також в Краматорському (фірма В. Фіцнер і К. Гампер), Горлівці, Юзівці (Боссе), Кадіївці, Костянтинівці, Луганському. Але в цілому обробна пром-сть значно відставала від добувної. На Україні майже зовсім не було верстатобудів. пром-сти (в 1913 р., лише 3,7% імперської продукції), продукції електромашинобудування (зав. ВЭК лише в 1914 р.) і машинових устаткувань. За винятком Луганського держ. зав. набоїв (ще з 1795 р.) та суднобудів.

зав. у Миколаєві, на Україні не було підприємств військ. пром-сти.

З харч. пром-сти, крім цукрової, успішно розвивалося також гуральництво, що було майже найстарішою галуззю пром-сти на Україні (21% заг. числа заводів імперії), та борошномельна пром-сть (32,3% по кількості підприємств і 24,9% по кількості переробленого зерна). Натомість майже повністю була відсутня текстильна пром-сть, і Україна була гол. ринком збуту для текстильних підприємств моск. і поль. пром. р-нів.

Як і в ін. капіталістичних країнах, на Україні в кін. 19 і на поч. 20 в. відбувався процес творення капіталістичних об'єднань. В 1887 р. засновано синдикат продуцентів цукру (в заг.-імперському маштабі); в 1902 р. — синдикат «Общество для продажи изделий русских металлургических заводов» (Продамет), до якого входило 30 великих метал. заводів, в тому ч. 16 з Донбасу; в 1904 — «Общество для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна» (Продуголь); в 1908 — «Общество для продажи руды Юга России» (Продаруд). Цей процес синдикалізації відбувався разом з усе більшою концентрацією певних виробничих галузів та із зрощуванням пром. капіталу з банковим. Нар. госп-ву України синдикати приносили радше шкоду, бо вони не зберегли його від екон. *криз*, але в результаті скоріше сповільнювали розвиток індустрії.

Особливістю розвитку К. на Україні був його однобічний характер. Перев. розвивалися ті галузі пром-сти, що орієнтувалися на сировину; добувна пром-сть перед 1914 р. давала 70% імперської продукції, натомість обробна лише бл. 15%. В цьому виявлялася колоніяльна залежність України від Росії, бо Україна була примушена вивозити до центр. р-нів імперії сировину і півфабрикати, щоб звідти одержувати готові вироби. Таке становище було насамперед наслідком свідомої політики царського уряду, що сприяла розвиткові пром-сти в петербурзькому і моск. р-нах: побудова військ. заводів, низьке мито на кам'яне вугілля, що привозилося з Англії до Петербурґу, держ. замовлення і кредити. Централістичний характер цієї політики призводив до того, що майже всі централі пром. акційних т-в, банків, асекураційних т-в мали осідок в Петербурзі або в Москві, і це також впливало на відповідне розміщення пром-сти. Проте треба визнати, що митна і залізнича політика царського уряду сприяла розвиткові індустрії, в тому ч. й української. З кін. 1870-их і на протязі 80—90-их рр. були сильно підвищені митні тарифи на чавун, залізо і вироби з них, видавалися премії на продукцію зал. рейок, і при одержанні концесії на будову залізниць акційні т-ва зобов'язувалися купувати певну частину рейок, вироблених в межах імперії. Високе мито на цукор і виплати вивозних премій спричинилися й до розвитку цукрової пром-сти.

В сіль. госп-ві розвиток К., що безпосередньо був пов'язаний із звільненням селянства від кріпацтва, позначився процесом диференціяції с.-г. володіння, тобто збільшенням числа малозабезпечених землею госп-в поруч із зростом заможної верхівки, виникненням беззем. сіль. пролетаріяту і переходом більш однієї третини поміщицької землі в руки селянства (див. *Земельний устрій*). Проте відносне аґрарне перенаселення України залишилося характеристичною ознакою укр. сіль. госп-ва до революції 1917 р., що виявилося в посиленій *еміґрації* селян.

В 1913 р. структура нар. госп-ва України характеризувалася такими числами. Питома вага по обсягу валової продукції: пром-сть 48,2%, сіль. госп-во 51,8%; по обсягу товарної маси: пром-сть 63,5%, сіль. госп-во — 36,5%; питома вага продукції засобів виробництва 53,5%, продукції предметів споживання 46,5%. Кількість пром. робітництва за період 1900—13 збільшилася вдвоє. Міське населення становило 1913 р. — 19,3% (в 1851 р. — 10%) всього населення.

На Зах. Укр. Землях розвиток К. мав дещо ін. характер: 1) звільнення селян від панщини було тут здійснене раніше, в 1848 р.: 2) природні умови не давали можливости розвинутися важкій пром-сті. Лише нафтові родовища в р-ні Дрогобича дали підставу для розвитку нафтової пром-сти (яка на 85% була в руках закордонного капіталу), а великі карп. ліси сприяли розвиткові ліс. і деревообробної пром-сти; з харч. пром-сти розвивалася борошномельна, цукрова і слабо гуральництво. Взагалі в пром. відношенні Галичина значно відставала від ін. частин Австро-Угорської імперії; пром. підприємства були невеликі розміром, пром. робітництво нечисленне. Більше було розвинене ремісництво по містах і м-ках, яким займалося перев. жид. населення. Аґрарне перенаселення тут виявилося ще в більшій мірі, ніж на підрос. Україні, і спричинилося до великої еміґрації сіль. населення за океан. 1920—30-і рр. не принесли поважніших змін, якщо не рахувати успішного розвитку різних видів кооперації в Галичині. Найважливіша галузь пром-сти — видобуток нафти постійно зменшувалася (1909 р. 2 080 000 т, в 1938 р. — 370 000 т).

Література: Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики. К. 1925; Вобл ий К. Нариси з іст. цукрово-бурякової пром-сти УРСР, т. І. М. 1928, т. II. К. 1930; Нариси розвитку нар. госп-ва Укр. РСР. К. 1949; Енциклопедія Українознавства, т. І, розділ XVII. Мюнхен 1949—52; Лященко К. История народного хозяйства СССР, т. II. Ленінград 1952; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М. 1954; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи у сіль. госп-ві України першої пол. XIX ст. К. 1954; Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. М. 1954.

Є. Гловінський

Капіталовкладення, грошові засоби, що скеровуються на капітальне будівництво, себто на будову заводів, електростанцій, залізниць, портів, каналів, складів, елеваторів, а також житлових будинків, лічниць, шкіл та ін. об'єктів як продукційного, так і непродукційного призначення; до К. належать також і видатки на с.-г. машини, на рухоме транспортне обладнання, на технологічне, енерґетичне і т. п. устаткування, нарешті вартість робіт по монтажу устаткування, геолого-розвідувальних, свердлувальних, дослідно-пром. робіт.

В дорев. Україні більшість К. роблено за рахунок приватних осіб або т-в, підприємців, купців, фінансистів. Держава в К. брала незначну участь, будуючи залізниці (частково), школи, об'єкти держ. призначення. На сов. Україні К. стали держ. чинністю. Починаючи з четвертого кварталу 1928 р., К. складають гол. частину п'ятирічних плянів розвитку нар. госп-ва. Перев. частина К. йшла, згідно з заг. напрямом екон. політики сов. влади, на розвиток важкої пром-сти. Джерело К. — це насамперед *податок з обігу,* що його платило населення в ціні продуктів споживання, а також ін. податки (роля їх за останній час значно зменшилася), держ. позики (до 1957 р.) та обов'язкові поставки державі с.-г. населенням продуктів в цінах, що далеко не покривали їх безпосередніх коштів. Частина К. йшла і за рахунок власних засобів підприємств.

Фінансування К. відбувається через мережу банків для довготермінових кредитових операцій *(Банки).* За сов. даними, обсяг К. по нар. госп-ву УССР в млрд карб. в цінах на 1 липня 1955 р. становить (в дужках % укр. К. до К. по всьому СССР): 1918—28 — 3,0 (19,1%), перша п'ятирічка (четвертий квартал 1928—32) 11,4 (18,5%), друга п'ятирічка (1933—37) 23,5 (16,6%), 3½ рр. третьої п'ятирічки 20,0 (14,4%), роки війни (1914—45) 16,7 (12,4%), четверта п'ятирічка (1946—50) 62,8 (19,2%), п'ята п'ятирічка (1951—55) 99,5 (15,9%). Даних про К. на шосту п'ятирічку, яка тривала всього три роки й була замінена на семирічку (1959—65), нема; відомо лише, що на Україну припадало приблизно 1/7 К. по всьому СССР, які були передбачені в сумі 990 млрд карб. За семирічним пляном передбачено такий обсяг К. для УССР (в млрд карб.): на будівництво об'єктів виробничого призначення 165,5, на житлове і комунальне будівництво 46,8, на будівництво об'єктів освіти, культури й охорони здоров'я 9,7; разом 222 млрд карб., що становить лише 11,3% К. усього СССР, а в стосунку до розподілених поміж республіками К. 14% (питома вага УССР по кількості населення 20%). По окремих галузях нар. госп-ва УССР К. на семирічку розподіляються так (в млрд карб.): чорна металюрґія 30,1, нафтова і газова пром-сть 11,9, вугільна пром-сть 31,0, електростанції й електромережа 10,9, машинобудування 13,1, ліс., паперова й деревообробна пром-сть 1,7, пром-сть будів. матеріялів і будів. індустрія 12,0, легка пром-сть 3,6, харч. пром-сть 10,5, транспорт і зв'язок 5,4. В сіль. госп-во держава має вкласти 15,5 млрд карб., а з власних коштів колгоспної системи має бути вкладено ще 64 млрд карб.

За весь період 1918—55 К. становили на 1 меш. РСФСР 8 555 карб. (у цінах на 1. 7. 1955 і без незначних колгоспних сум), в УССР — 5 832 карб., або на 31,8% менше; відповідні числа за контрольними числами (доповідь Хрущова) на 1959—65 рр. — 8 119—8 290 карб. для РСФСР і 5 108—5 228 карб. для УССР, або на 37% менше — яскравий приклад колоніяльного підходу ЦК КПСС при розподілі коштів на потреби УССР й РСФСР із спільної держ. скарбниці.

Є. Ґловінський

Капітан Леонид (*1917), графік, працює в Києві; ілюстрації до «Основи суспільности» І. Франка (1955), «Мати» А. Головка (1957) й ін.

Капітула (з латинської capitulum — ґлава, розділ), в Кат. Церкві колеґія духовенства вищої ранґи, зокрема з-поміж *каноніків* (крилошан), що існує при катедральному храмі (також катедральна К.) і є дорадчим і допоміжним органом еп.; на випадок смерти еп. чи ін. перешкод К. править епархією в особі обраного нею капітульного вікарія. В Укр. Кат. Церкві К. з поч. 19 в. введена австр. урядом і лише згодом затверджена Римом; Львівська митрополича К., утворена 1816, мала 10 крилошан, Перемиська (1816) — 8, Станиславівська (1885) — 6, Мукачівська — 7, Пряшівська — 6, Крижевецька має 5 крилошан. Заокеанські укр. кат. епархії не мають своїх К.; їх заступає збір епархіяльних дорадників в складі 4—6 консульторів. Крім епархіяльних, є ще чернечі К. — ген. і про-

вінціяльна, себто збір уповноважених монашого чину для вирішення найважливіших справ. У Правос. Церкві К. заступає єпископська *консисторія*.

Капітула Дмитро (1873—1953), гром. діяч в ЗДА, куди приїхав 1888, родом з Лемківщини; гол. Укр. Нар. Союзу (1908—17), згодом його контрольної комісії (1933—53).

Капкан Юрій (*1875), підполк. рос. армії, автор «Правильника кулеметної служби», з весни 1917 р. полк укр. армії; командир 1 Коз. піхотного полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, пізніше 1 Сердюцької дивізії, в кінці 1917 р. короткий час командуючий укр. збройними силами на протибольш. фронті, 1919 інспектор піхоти.

Каплан Лев (*1899), графік, працює в Києві; ілюстратор «Червоного Перця» (1920—30-их рр.), пропаґандивні плякати і серії рисунків.

Каплиця Боїмів, мавзолей купецької родини Боїмів у Львові, збудована 1607—17, правдоподібно архітектом Г. Шольцом, різьби І. Пфістера і місц. майстрів; різьба фасаду скомпонована за принципом укр. іконостасу; К. Б. одна з кращих пізньоренесансових архітектурних пам'яток Львова.

Каплонський (Каплунський) Герасим, полк. чигиринський, посол від гетьмана І. Виговського до поль. короля Яна Казіміра з гадяцькими пактами 1658.

Капніст Василь (бл. 1756—1823), видатний поет і гром.-політ. діяч, нар. й помер у с. Обухівці Миргородського полку. Вихований під впливом матері (Софії Дунин-Борковської) в укр. дусі, К. після перебування в Петербурзі оселився на Україні, де був обраний маршалком шляхетства Миргородського пов. (1782) і Київ. губ. (1785—87). 1782 появилася його «Ода на рабство», що була протестом проти скасування держ. автономії України рос. урядом. 1788 р. К. склав проєкт відновлення коз. полків (охочих) на Україні, який не був прийнятий рос. урядом. 1791 р. з доручення укр. патріотичних кіл (імовірно зв'язаних з Новгородсіверським гуртком) К. прохав у Берліні пруської допомоги в разі повстання проти Росії, але не дістав дефінітивної відповіді. 1798 р. К. опублікував комедію «Ябеда», яка була осудом рос. централістичної політики на Україні. Як ген. суддя (1802) і полтавський губ. маршалок (з 1820 р.), К. боронив укр. інтереси (зокрема під час набору коз. ополчення в 1812—13 рр.). В царині літератури К. виступав у цей період перев. як лірик, прихильник клясицизму (зокрема Горація), а також як перекладач на рос. мову, м. ін. «Слова о полку Ігореві» з цікавим коментарем, де підкреслено укр. походження й особливості цього твору Твори К. були видані 1796, 1806 і 1849 рр.

В. Капніст

Література: Берков П. В. В. Капнист. М.—Л. 1950; Оглоблин О. Василь Капніст. Літ.-Наук. Зб. УВАН, І. Нью-Йорк 1952. О. О.

Капністи, укр. шляхетський рід грец. походження, італ. графський титул якого був визнаний у Росії щойно в 1870-их рр. З представників цього роду відомі: Василь К., сотн. ізюмського полку (1726), учасник кримських походів 1736 і 1738 рр., полк. миргородський (з 1737 р.), згодом бриґадир і командир слобідських полків, брав участь у Семилітній війні й загинув у битві при Ґрос-Еґерсдорфі 1757 р. Його сини: Микола К., катеринославський маршал шляхетства (1795), Петро К. (поч. 1750-их рр. — 1826), ґвардійський старшина, який довго жив за кордоном і, повернувшися на Україну, завів у своєму маєткові (с. Турбайці, Хорольського пов.) «респу́бліку», й Василь К. (див.) були відомими укр. патріотами. З синів останнього — Іван К. (бл. 1794—1860), полтавський губ. маршал, приятель кн. М. Репніна, брав участь у складанні проєкту відновлення укр. козацтва 1831 р.; Олекса К. (бл. 1796—1869), Миргородський пов. маршал, приятель Т. Шевченка, й Семен К. (бл. 1791—1843), кременчуцький пов. маршал, були причетні до руху декабристів.

Капралов Євген (*1891), кіноактор, відомий з фільмів ВУФКУ «Укразія» («7+2»), «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило» й ін.; з 1930-их рр. на рос. сцені.

Каптаренко-Черноусова Ольга (* 1899), геолог з Києва; праці про крейду, палеоген і юру Дніпровсько-Донецької западини, неоген Причорномор'я та ін.

Капуста городня (Brassica oleracea L.), однорічна або дворічна рослина з родини хрестоцвітих, одна з основних городніх культур України (див. *Городництво*), яка займає бл. 25% їхньої площі. Поширена у всіх р-нах, найбільше в околицях великих міст; площа 1950 р. — 72 000 га, 1956 — 91 000. З різних відмін найбільше поширена біла головчаста К. (B. ol. var. capitata f. alba), що займає бл. 90% площі під К.; її урожайність — 20—40 т з 1 га; найпоширеніші сорти: з пізніх — Амаґер, з ранніх — слава Полтавщини, капорка одеська, нумер перший. До ін. відмін К. належать: червона головчаста (B. ol. var. capitata f. rubra), волоська, або савойська (B. ol. v. sabauda),

брюссельська (B. ol. var. gemmifera), кольрабі або каляріпа (B. ol. var. gongylodes), цвітна або каляфіор (B. ol. var. botrytis), кормова або листяна (B. ol. var. acephala), яку використовують на корм худобі, та ін.

Капуста Лаврін, один з найближчих співробітників Б. Хмельницького; чигиринський отаман (1653), гетьманський господар; виконував важливі дипломатичні доручення (посольство до Москви восени 1653, до Туреччини 1657).

М. Капуста

Капуста Микола (* 1883), кооп. і гром. діяч, сотн. Укр. Гал. Армії, в 1929—44 чл. дир. Ревізійного Союзу укр. кооператив у Львові й начальник його Ревізійного відділу; тепер у Франції.

Капустянський Іван (*1894), літературознавець, доц. Полтавського Ін-ту Нар. Освіти (1921—25), пізніше співр. Ін-ту ім. Шевченка в Харкові, співред. (разом з М. Плевако) повної зб. творів Л. Глібова; ст. на поточні літ. теми, з теорії літератури; «Соц. пісня на укр. ґрунті» (1924). 1934 р. засланий, дальша доля невідома.

Капустянський Микола (*1879), військ. і політ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР; полк. ген. штабу рос. армії і начальник штабу дивізії під час першої світової війни, з осени 1917 начальник штабу дивізії в 1 Укр. корпусі ген. Скоропадського, з поч. 1918 р. Півд.-Зах. фронту; 1919 ген. квартирмайстер Штабу Дійової Армії УНР. На еміграції у Польщі, з 1923 у Франції, де організував Укр. Громаду, згодом Укр. Нар. Союз (його гол. до 1938); визначний діяч ОУН і чл. її проводу. По другій світовій війні після створення УНРади — перший керівник військ. ресорту її Виконного Органу; тепер у Німеччині. Автор праці «Похід Укр. Армій на Київ—Одесу в 1919 р.» (1921—22, 2 вид. 1946) та ряду ст. на військ. і гром. теми.

М. Капустянський

Капуцини, кат. чернечий чин, заснований 1525 в Італії з суворим францісканським уставом; у 18 в. були в багатьох місцях на Правобережжі, гол. на Волині.

Капущак Іван (1807—68), сел. діяч, дяк з Ляхівців к. Богородчан, посол до австр. парляменту 1848—49, виступав в обороні селян перед дідичами та проти індемнізації.

Карабелеш Андрій (*1906), учитель гімназії, закарп. поет-лірик; спочатку писав рос. мовою, тепер також укр. Зб. поезій: «Избранные стихотворенія» (1928), «В лучах рассвета» (1932); нині живе на Пряшівщині.

А. Карабіневич

Карабіневич Аполінарія (*1896), псевд. Л. Барвінок, дружина Опанаса К., акторка різностороннього амплюа; з 1920 р. на сцені в гал. театрах під керівництвом Опанаса К.; з 1949 р. в ЗДА.

Карабіневич Миколай, єп. УАПЦ, див. *Миколай* Карабіневич.

Карабіневич Опанас (1892—1941), драматичний актор, керівник мандрівного гал. театру (1924—39), обл. Львівського театру (1939—41); розстріляний большевиками.

О. Карабіневич

Караваєв Володимир (1811—92), видатний хірург, з 1841 проф. Київського Ун-ту, один з засновників його мед. фак., засновник хірургічної офталмології на Україні й хірургічної школи в Києві; автор численних наук. праць і підручників.

Караваїв Володимир (1864—1939), зоолог, мандрівник по тропіках; з 1919 працював у Зоол. Музеї УАН, деякий час його дир.; досліди над мурашками.

Каравелов Любен (1837—79), болг. політ. діяч, письм., публіцист і фолкльорист; перекладав твори Т. Шевченка і М. Вовчка. На творчість К. значно вплинули Шевченко, М. Вовчок і Квітка-Основ'яненко; деякі з пісень К. переклав на укр. мову І. Франко.

Караганда, обл. м. в центр. частині Казахстану, постало після революції; осередок вугільного басейну; 398 000 меш. Частину населення К. і вугільного басейну становлять українці.

Карагодеваш (Карагодеуашх), велика могила б. станиці *Кримської* на Кубанщині; найбагатша донині могила одного із синдо-меотських царів 4 в. до Хр.: кам'яна гробниця, у ній, в коридорі, поховання жінки з коштовними золотими прикрасами та рештки воза, запряженого кіньми; в гол. коморі, з фресками на стінах, багате поховання

воїна із скитською зброєю, б. нього багато срібного та бронзового посуду.

Караґи Яйла, вапняковий масив в сх. частині Кримських гір; вис. — до 1 259 м.

Кара-Даг (IX—16), вулканічний масив в сх. частині Кримських гір до 574 м висоти.

Карадагська Біологічна Станція АН УРСР, збудована в 1907—14 рр., веде досліди фльори й фавни Чорного м. в околицях гори *Кара-Дага* в Криму. К. Б. С. має музей і видає «Труди» (в 1917—57 рр. — 14 випусків).

Карадагська Біологічна Станція

Караджіч Вук Стефановіч (1787—1864), видатний серб. мовознавець і етнограф, творець серб. літ. мови; його зб. нар. пісень переложена на багато евр. мов; укр. переклади, гол. М. Старицького («Сербські нар. думи і пісні», 1876), також М. Шашкевича, Я. Головацького, а пізніше І. Франка і М. Рильського. Творчість К. спричинилася до нац. відродження гал. українців у пол. 19 в., пробуджуючи інтерес до власного фолклору, та вплинула на відкидання етимологічного правопису.

Каразин Василь (1773—1842), гром. діяч і економіст шляхетського роду на Слобожанщині, ініціятор заснування Харківського Ун-ту (1805) і реформи освіти в Рос. Імперії, фундатор і гол. Харківського Філотехн. Т-ва (1811—18); свої погляди виклав у численних ст., записках і листах (м. ін. лист до царя Олександра I 1801). Як гром. діяч К. відстоював ліберальні погляди (перебудова Рос. Імперії на конституційну монархію, скасування кріпацтва), як економіст — фізіократичні думки з елементами меркантилізму. К. пропаґував перехід від трипільної системи на багатопільну, вирощування кращих сортів хлібних культур, поширення культури картоплі та олійних рослин тощо. Виступаючи проти створення в одних р-нах добувної, в ін. обробної пром-сти, К. обстоював потребу поширення на Україні метал., текстильної й особливо харч. пром-сти; висловлювався за розвиток зовн. торгівлі, при цій нагоді вказуючи на колоніяльну експлуатацію України Росією: Україна була змушена вивозити сировину, а довозити виготовлені з неї матеріяли. Таким чином К. спричинився до формування поняття укр. територіяльної економіки. Рос. уряд досить неприхильно ставився до поглядів К., які останній широко пропаґував. Він був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці (1820—21), а потім до самої смерти фактично конфінований у своєму маєткові (с. Кручик на Слобожанщині). Праці К. видав 1910 р. Харківський Ун-т за ред. Д. Багалія. *Б. В.*

В. Каразин

Караїми (караїти, караї), невелика рел.-етнічна група (бл. 15 000), більшість якої живе на Україні. К. на Україні є потомками тюркських племен, що входили в 8—10 вв. до складу Хозарської держави і прийняли караїмізм (секта юдаїзму). З 9 в. К. селилися в Кримських горах, під кін. 15 в. частина їх оселилася в Литві б. м. Тракай (Троків), а звідти на Зах. Україні (б. Луцького і Галича). Мова К. належить до кипчацько-огузької підгрупи тюркських мов; К. на Зах. Україні говорять окремим діялектом. Вони мають багатий фолклор; з К. вийшла низка рел. письменників і дослідників, зокрема Аврам Фіркович (1766—1874) з Луцького.

Караїмович Ілля (Ілляш) (†1648), коз. старшина поль. орієнтації, наказний гетьман козаків, що діяли на Сіверщині під час війни з Москвою (1634), полк. переяславський (1637), військ. осаул (1646), брав участь у переговорах коз. лідерів з Володиславом IV у Варшаві 1646. Забитий козаками б. Кам'яного Затону на поч. повстання Б. Хмельницького.

Каракас (Caracas), столиця *Венесуелі;* 1950 р. 488 000 меш., у тому ч. бл. 1 000 українців.

Карамзін Микола (1766—1826), рос. визначний історик і письм. Гол. твір — «История Государства Российского» (у 12 тт., доведена до 1611 р.), написаний у самодерж. дусі; історію Київ. Руси К., стоячи на позиціях неділимої Росії, трактує як інтеґральну частину історії Росії; у використанні архівних матеріялів К. допомагав м. ін. М. *Бантиш-Каменський.*

Карандеєв Константин (*1907), електротехнік, завідуючий відділом Ін-ту Машинознавства і Автоматики АН УССР,

проф. Львівського Політехн. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР; спеціяльність електричні вимірювання.

Каранович Осип (1858—1934), суддя з Галичини, в 1911—18 рр. радник найвищого адміністративного Суду у Відні.

Каранович-Гординська Дарія (*1908), дочка Ярослава Г., учениця В. Барвінського у Львові, Є. Штаєрмана і Є. Зауера у Відні, де закінчила Муз. Академію; концертує в Европі й Америці, ширячи твори сучасних укр. композиторів; з 1953 р. працює як педагог в Укр. Муз. Ін-ті в ЗДА.

Д. Каранович-Гординська

Карасубазар, кол. назва м. *Білогорського* в Криму.

Карась (Carassius), прісноводна пром. риба з родини коропових, довж. тіла до 50 см, вага до 2 кг (найчастіше виловлюється 0,2—0,5 кг), поширений гол. в стоячих водах і ставках. На Україні два види: К. золотий (C. carassius L.) і К. сріблястий (C. auratus gibelio Bloch).

Карась Йосип (*1918), маляр-пейзажист, працює в Харкові; «Сінокіс» (1950), «Під осінь» (1954), «Яблуні», «Хліб» (1957), «У прифронтовому лісі» (1958) й ін.

Карась Кирило (1887—1920), майор УГА, старого коз. роду; 1918 учасник листопадових боїв у Львові; командир гарматного дивізіону, опісля 10 гарматного полку УГА; загинув під Проскуровом.

Каратницький Модест (1858—1940), суддя, гол. Т-ва укр. правників, през. Зем. Банку Гіпотечного у Львові; гол. укр. крайового Т-ва охорони дітей і опіки над молоддю, опікун «Пласту».

Карачаївсько - Черкеська Автономна Область, автономна область Ставропільського краю РСФСР, положена в його півд. частині в горах Кавказу та їх підгір'ї, 14 100 км², 277 000 населення, в тому ч. 65 000 міськ. (1959); гол. м. Черкеськ. До війни основним населенням були *карачаївці* (1/3 всього населення) і *черкеси* (1/5) та українці і росіяни (разом бл. 40%), які заселювали півн., рівнинну частину краю. В 1944—56 рр., себто на час виселення карачаївців, К.-Ч. А. О. носила назву Ч. А. О.

Карачаївці, тюркський, мохаммеданський народ кипчакської мовної вітки, що живе в горах Кавказу у верхів'ях р. Кубані, на півд. від укр. мішаної етногр. території; 75 000 (1939). 1944—45 большевики виселили, а частково винищили К., а Карачаївську Автономну Обл. зліквідували. 1957 частина К. повернулася до наново організованої *Карачаївсько-Черкеської Автономної Обл.*

Карачківський Михайло (* 1899), історик, дослідник соц.-екон. історії Правобережжя; праці про київ. цехові архіви, про опис Поділля з 1819 р. В. Рудницького та ін.

Карбованець, укр. назва рос. *рубля.*

Карбулицький Володимир (1882—1908), бук. богослов і письм.; ліричні поезії й новелі («Звізда», «Скрипка» й ін.).

Карбулицький Ілярій (*1880), бук. пед. і гром. діяч, публіцист, співред. учительських ж. «Промінь» (1904—07) і «Каменярі» (1908—14), ред. «Крейцарової Бібліотеки» (1902—08); «Розвій нар. шкільництва на Буковині» (1907), драма «Зрадник» (1916) та ін. Був на засланні 1944—56 рр.

І. Карбулицький

Каргальський Сергій (* 1888), режисер Харківської опери в 1925—37 рр.; постави укр. опер. «Тарас Бульба», «Купало» і українізованих «Русалка» (О. Даргомизького), «Князь Ігор» (О. Бородіна). Загинув під час «єжовщини».

Каргер Михайло (*1903), рос. археолог, дослідник княжого Києва. Гол. праці: «Археологические исследования древнего Киева 1938—47» (1950), «Древний Киев» (1 т., 1958) та ін.

Кардинал, найвищий після папи (ним номінований) достойник Кат. Церкви; Кардинальська колеґія є дорадчим і допоміжним органом папи в управлінні Церквою (число К. нині — 70). К. керують окремими (12) відділами церк. управління (одним з них є *Конґреґація для Східньої Церкви*) і обирають папу. З українців К. були: митр. київський *Ісидор* 15 в., львівські митр. М. *Левицький* і С. *Сембратович.*

УСС мовить... (карикатура О. Куриласа)

Карикатура, зображення особи або предмета з перебільшеним представленням найхарактеристичніших елементів коштом другорядних. З К. тісно зв'язаний елемент гумору й сатири. Коміч-

ність К. в малярстві, рисунку і різьбі відповідає *сатирі й фарсові* в поезії.

Початки укр. К. важко встановити, бо мало старих творів дійшло до наших часів. Елементи К. є в іконах (зображення нечистої сили в страшних судах, на іконі св. Микити, на ґравюрах Київ. Тріоді 1627 р.), на нар. малюнках (Козак-Мамай і пан) та ін. нар. картинах. У 19 в. кілька К. залишив Т. Шевченко і К. Трутовський. У другій пол. 19 в. розвиток К. пов'язаний з появою перших гумористичних журн. («Страхопуд», «Кропило», «Зеркало»), ілюстраторів яких К. Устияновича, Т. Романчука, Л. Турбацького можна вважати піонерами К. Карикатурист Т. Терлецький в 1890-их рр. ілюстрував відомий нім. гумористичний журн. „Fliegende Blätter" у Мюнхені. До першої світової війни ім'я карикатуристів здобули собі Я. Струхманчук (1900—05 ілюстратор «Комаря»), Ф. Красицький (1906 «Шершня») і Я. Пстрак (1912 ілюстратор «Оси»). В 1914—20 рр. творцями стрілецької К. (УСС) були О. Курилас і гол. О. Сорохтей, які виконали добрі зразки карикатурних портретів. Між двома світовими війнами на Зах. Укр. Землях в гумористичних ж. («Маски», «Зиз», «Їжак», «Комар») К. містили М. Бутович, П. Ковжун, Р. Чорній, М. Левицький, Л. Сенишин, А. Климко і особливо Е. Козак, в безлічі К. і шаржів якого відбивається остання доба іст. і побуту укр. народу.

В підсов. дійсності в єдиному гумористичному урядовому ж. «Червоний Перець» (з 1927 р.), згодом «Перець» і в період. пресі, К. як знаряддя політ. аґітації дуже однобічна і виконується за встановленими шаблонами. Відомі карикатуристи В. Литвиненко, В. Гливенко, Л. Каплан, В. Григор'єв, К. Агніт-Следзевський, Б. Шаповал, О. Козюренко. На еміґрації над К. працюють М. Бутович, В. Каплун, А. Климко, М. Цимбал, М. Левицький і Е. Козак, К. якого відомі і на міжнародному терені, передруковувані в поль., нім., англ., голл. і італ. пресі.

Маскарад у Кремлі (**карикатура Е. Козака**)

Література: Козак Е. Дещо про карикатуру, журн. Назустріч, ч. 14. Л. 1934; Іванець І. Стрілецька карикатура, журн. Літопис Червоної Калини, ч. 3. Л. 1935; Іванець І. Про карикатуру, журн. Наші дні, ч. 6. Л. 1943; Укр. радянська графіка. К. 1958.

С. Г.

Карищева Оксана (*1883), видатний лікар-венеролог; з 1911 р. викладач Харківського Ін-ту вдосконалення лікарів, згодом у Київському Мед. Ін-ті, з 1949 р. — його проф. З її ініціятиви були утворені Укр. шкіряно-венерологічний ін-т та Київське шкіряно-венерологічне наук. т-во; має понад 80 наук. праць.

Карл X Ґустав, король Швеції (1654—60), союзник гетьмана Б. Хмельницького в боротьбі з Польщею; 1655—56, здобувши майже всю Польщу, хотів стати поль. королем і зазіхав на Зах. Укр. Землі, але після неуспіхів погодився на розділ Польщі між Швецією, Україною та Семигородом, чого особливо домагалася укр. сторона; 6. 10. 1657 іменем швед. короля укладено в Корсуні союзний швед.-укр. договір, звернений проти Польщі.

Карл XII (1682—1718), король Швеції (з 1697); в Півн. війні (1700—21) проти коаліції в складі Росії, Данії й Саксонії, курфюрст якої був і поль. королем *(Авґуст II)*, розбив Данію, зайняв Польщу і змусив Авґуста зректися поль. корони. Під час війни з Росією нав'язав стосунки з гетьманом І. Мазепою (спочатку через нового поль. короля С. Лещинського, а потім безпосередньо), що згодом були оформлені в укр.-швед. союз, і восени 1708 рушив на Україну, де 1709 зазнав поразки під Полтавою (див. *Полтавська битва);* з рештками свого війська і укр. союзниками подався до тур. володінь (Бендери). Після смерти Мазепи К. склав союз взаємної допомоги з гетьманом П. Орликом і Кримом та втягнув на деякий час у війну з Москвою Туреччину *(Прутський похід)*.

Карла Маркса імени (V—16), кол. Катерининське, с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., положене над р. Самарою.

Карлаш (Карлашів) Микола (1885—1930), співак-бас; партії в театрі Садовського: Зевс («Енеїда»), Карась («Запорожець за Дунаєм») й ін., співав у Капелі О. Кошиця; помер у ЗДА.

Карлівка (IV—16), м. на Придніпровській низовині, над р. Орчик, р. ц. Полтавської обл.; харч. пром-сть, машинобудів. зав. для устаткування харч. пром-сти, зокрема цукрової.

У. Кармелюк

Кармалюк (Кармелюк) Устим (1787—1835), повстанець сел. роду з сх. Поділля, керівник ватаг кріпаків та військ. дезертирів, що нараховували по кілька сотень осіб і грабували поміщиків та купців у 1820—30-их рр. Тереном нападів (ч. понад 1 000) К. було майже все Поділля та сусідні пов. Київщини, Волині й Молдавії. Селяни вбачали в К. месни-

ка за нар. кривди, а в його нападах — народження нової гайдамаччини. Кілька разів К. був ув'язнений, але тікав з в'язниці. 1835 р. К. був забитий під час облави. В нар. пам'яті К. став символом боротьби проти соц. поневолення. Про нього складено багато переказів і пісень («За Сибіром сонце сходить» та ін.); життя і пригоди К. стали темою для багатьох літ. (М. Вовчок, М. Старицький, С. Васильченко) та муз. творів (В. Костенко).

Карманський Петро (1878—1956), поет родом з Галичини, представник модерністичної групи «*Молода Муза*». Учителював у гімназіях в Галичині; 1922—25 рр. був у Бразілії як представник ЗУНР, згодом ред. часописів «Праця» і «Укр. Хлібороб». Друкуватися почав 1899 в «Руслані»; зб. поезій: «З теки самовбивця» (1899), «Ой люлі, смутку» (1906), «Блудні вогні» (1907), «Пливем по морю тьми» (1909), «Al fresco» (1917). Лірика К. навіяна песимістичними настроями, іноді повна терпких докорів громадянству і сатиричних колючок. За больш. окупації К. видав 2 зб. поезій, позначених офіц. тематикою й ідеологією, — «До сонця» (1941) і «По ясній дорозі» (1952). Крім оригінальних поезій, К. належить ряд перекладів, гол. з італ., зокрема (разом з М. Рильським) «Божественної комедії» А. Данте. Спогади: з браз. періоду «Між рідними в Півд. Америці» і повні офіц. сов. нападів на Ватикан і «буржуазний націоналізм» «Крізь темряву» (1955).

П. Карманський

Кармеліти, латинський аскетичний чернечий чин, заснований 1156 в Палестині; бл. 1240 перенесений до Европи, де став жебручим чином. На Україні в 17—18 вв. манастирі К. були в багатьох містах, м. ін. у Бердичеві, Барі, Кам'янці, Дрогобичі, Перемишлі й ін. К. мали в першій пол. 17 в. деякий вплив на василіянське чернецтво (реформи митр. В. Рутського).

Кармелюк - Каменський Костянтин (1858—1932), актор, режисер і організатор укр. театральної трупи, з якою з 1904 об'їздив Кавказ, Туркестан, Сибір та Далекий Схід; з 1916 ґастролював в Японії; в 1920-их рр. у Манджурії й Шанхаї.

К. Кармелюк-Каменський

Кармінський Марко (*1930), композитор з Харкова; опера «Буковинці» (1955), «Укр. сюїта» для оркестри, увертюра, тріо, хорові твори, пісні.

Карнаухівка (V—15), с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.

Карне військове право, ділянка карного права, що охоплює злочини, пов'язані з приналежністю до збройних сил або (почасти) з правними приписами про військ. службу, а також у більшості держав кримінально карані злочини взагалі (або більшість з них), доконані особами, що перебувають на дійсній військ. службі.

В Рос. Імперії К. в. п. було нормоване «Воинским уставом о наказаниях», складеним 1866 р. й дещо зміненим 1875 р. В Австро-Угорщині діяв з 1855 р. «Militärstrafgesetzbuch».

В УНР і Укр. Державі (1917—20) діяли (з певними змінами) військ.-карні закони кол. Рос. Імперії, а в ЗУНР — австро-угор.

В УССР, як і по всіх сов. республіках, ділянка К. в. п. охоплює тільки «Військ. злочини», тобто пов'язані з діяльністю збройних сил. Воно зібране в основному в розділі Кримінального Кодексу УССР про «Військ. злочини» та в окремих законах СССР, як, напр., закон про військ. повинність 1939 р. та ін. (див. також *Військові суди*).

Карне право, також кримінальне право, сукупність норм публічного права, що визначають вчинки, які законодавець визнає за злочини і за які загрожує санкція в формі кари або ін. заходів (матеріяльне К. п.), та норми, що вказують форми здійснення матеріяльного К. п. від вислідження злочинця до суду над ним (формальне К. п., *Карний процес*). Тільки модерне право відокремлює карний закон від карно-процесуального закону. Історія укр. права взагалі, а зокрема в княжу лит.-руську і гетьманську добу цього відрізнення не знає. (Див. ЕУ I, стор. 633—36, 660—65).

Рос. і австр. К. п., що діяло на укр. землях, перейшло еволюцію до модерного права, воно стало повністю публічним, більш гуманним, позбулося таких інституцій, як суди за чарівництво, тортури, калічення і самовільне карання (напр., вимір кари «як цар скаже» в Росії), обмежило застосування кари смерти, ввело ув'язнення як основну кару і визнало засаду „nullum crimen sine lege" (хоч ця остання засада, схвалена рос. законом 1903 р., не увійшла в життя). Під рос. займанщиною, на відміну від старих звичаїв і прав, прийшов спершу «Кодекс головних і поправчих кар» з 1832 р., пізніше Карний закон з 1845 р. і вкінці

ґрунтовно зреформований закон 1864 р., у якому вже відбилися ліберальні течії і суспільно-політ. зміни того часу (напр., скасування панщини). Цей закон, з рядом змін, протривав аж до упадку царської Росії, бо новий карний закон 1903 р., за зразками модерних законів Зах. Европи, не увійшов у життя, крім його незначної частини. Під Австрією було діючим австр. К. п., яке розвивалося також у дусі ліберальних течій 18 в.: карний кодекс Йосифа II з 1787, потім карний закон з 1803 р. і вкінці останній карний закон з 1852 р. з різними змінами. На Закарпатті діяли угор. карні закони, останній з 1846 р., що лишився в силі й за Чехо-Словаччини. На Зах. Укр. Землях, які опинилися під Польщею після упадку укр. державности 1917—20 рр., діяв до 1932 р. австр. карний закон 1852 р. в Галичині, а рос. закон 1903 р. (який спеціяльно введено в життя) — на півн.-зах. землях. В 1932 р. увійшов у життя суцільний поль. карний кодекс, що діяв на цих землях до сов. окупації 1939 р. та під час нім. окупації в часи другої світової війни. Поль. карний закон з 1932 р. був досі найбільш поступовим з усіх, які діяли на укр. землях. Виходячи від категоричної постанови «немає злочину без закону», він пішов далеко в напрямі суб'єктивізму в ділянці вини, узгляднюючи злу волю й намір справця, замість тільки об'єктивного наслідку його вчинку; визнав індивідуалізацію у вимірі кари, тобто відповідальність кожного (напр., у співучасті в злочині) в межах його наміру; завів умовне припинення виконання кари, умовне звільнення і особливе справування для малолітніх, до яких застосовував тільки виховні заходи.

На укр. землях, окупованих большевиками, старе царське право перестало практично діяти від початку. В перші роки, коли діяли нар. суди, рев. трибунали і т. п., недостачу карних законів виповнювали сотні декретів, які видавала тодішня укр. сов. влада, а, крім того, органи судочинства користувалися новими вже рос. сов. законами. З 1919 р. почала діяти кодифікаційна комісія при Нар. комісаріяті юстиції УССР, але вона не створила самостійного укр. карного закону. Натомість, «в інтересі єдности карного законодавства усіх сов. республік», видано 15. 8. 1922 (постанова ВУЦВК УССР з 23. 8. 1922) «*Кримінальний Кодекс УСРР*», який копіював «Уголовный Кодекс РСФСР» з 26. 5. 1922 (заг. частину в цілості, а спеціяльну з незначними доповненнями). Закон цей ствердив клясову природу К. п., подав матеріяльне визначення злочину як суспільно небезпечної дії, допустив аналогію, зриваючи із засадою «немає злочину без кари», і надав карі і заходам суспільної оборони виключно характеру доцільности.

Слідом за конституцією СССР 1924 р. увійшли в життя «Основні засади карного законодавства СССР і союзних республік» 29. 10. 1924 з чинністю на території усього СССР, вони обіймали приписи заг. частини кодексу, протидерж. та військ. злочини. Вони в цілості увійшли в новий «Кримінальний Кодекс УССР» з 8. 6. 1927. (Про засади цього кодексу див. ЕУ І, стор. 680—82).

Після довгої боротьби за нові форми соц. «законности» та за «певність права» після конституції 1936 р. 25. 12. 1958 Верховний Совет СССР видав нові засади кримінального законодавства СССР і союзних республік і закон про протидерж. злочини. Ці два закони, як обов'язкові на території всього СССР, відхиляють відповідні постанови Кримінального Кодексу УССР з 1927 р. і, в свою чергу, увійдуть як складова частина нового кодексу. Вони вводять ряд основних реформ засадничого характеру. З них гол. такі: кару може тепер призначати тільки суд, себто покарання адміністративним шляхом чи ін. несуд. органами — неприпустиме; злочином є тільки вчинок, передбачений у законі, що значить відкинення аналогії і відновлення засади «nullum crimen sine lege», немає зворотної сили закону; карна санкція, що загрожує за злочин, має знову характер кари і тільки попри це має характер виховний і оборонний.

Література: Волков Г. Учбовий курс кримінального права. Х. 1930; Кримінальний Кодекс УСРР, текст і коментар, ред. С. Канарський. Х. 1930; Старосольський Ю. Нарис Карного Процесу. Мюнхен 1947; Пионтковский А., Меншагин В. Курс советского уголовного права. М. 1955; Строгович М. Курс советского уголовного процесса. М. 1958; Утевский В. Советское уголовное право. М. 1958; Кримінальний Кодекс УРСР. К. 1958.

Ю. Старосольський

Карний Кодекс УССР, див. *Кримінальний Кодекс УСРР.*

Карний процес, також карно-процесуальне право або формальне карне право (див. *Карне право*), орг-ція судочинства і порядок, визначений законом, чинности слідчих органів, прокуратури й судів при розгляді окремих карних справ. (Історія К. п. давньої і сер. доби — див. ЕУ І, стор. 660—70). К. п., що діяв на укр. землях під Росією й Австрією, був спочатку типовим інквізиційним процесом, з функцією досліджування, обвинувачення й судження в одних руках, з наявністю справування і засадою формальної правди (зізнання, вимушене тортурами), як основним доказом. Ця

форма процесу, вигідна абсолютному володареві, тільки поволі поступалася місцем ліберальному процесові, що був прийнятий у Франції після революції. Під рос. пануванням в указі «О форме суда» 1723 і потім у законі 1832 був збережений інквізиційний процес, хоч під впливом нових течій скасовано формально тортури в 1801 р. (в практиці їх стосували далі). Щойно «Устав уголовного судопроизводства» 1864 р. увів основну реформу, вводячи т. зв. «мішаний карний процес», замість інквізиційного (який зберігся тільки в слідстві), явність і безпосередність справування, відділення функцій обвинувачення від судження, більші права обвинуваченого на оборону, участь суддів присяжних і т. п. Але новий закон з 1887 був знову кроком назад. Обмежено права підсудних, явність справування, участь присяжних, збільшено арбітражну силу судді і т. д. Цей закон протривав до упадку царської Росії.

Також на укр. землях під Австрією спочатку діяла традиція інквізиційного процесу і тільки поволі поступалася перед новими течіями. Кримінальний суд. закон Йосифа II з 1788 р. був ще таким типовим процесовим правом. Аж у 1848 р. введено суди присяжних у пресових справах, а карно-процесовий закон з 1850 р. вже зовсім зірвав з інквізицією, беручи за зразок ліберальний франц. закон з 1808 р.; але вже 1853 відновлено зм'якшену форму інквізиційного процесу без судів присяжних. Кін. абсолютної форми монархії дозволив на новий процесовий закон з 1873 р., який був чинний до кін. австр. монархії. Це був закон, що базувався на засадах обвинувачення, явности, матеріяльної правди, становища обвинуваченого як сторони нарівні з обвинувачем і т. д.

В Польщі (1920—39) діяли на укр. землях рос. карно-процесовий закон з 1864 р. і австр. з 1873, аж до поль. закону з 1928 р., модерного і ліберального, який однак змінено в 1938 р., відкидаючи, напр., інституцію присяжних суддів.

В УССР карне справування велося спочатку без окремих законів, потім на підставі ряду декретів (три декрети про суд, 1917—18), що були назагал повторенням подібних декретів РСФСР. Від поч. існувала виразна тенденція вводити однорідний К. п, у всьому СССР. Підставою для цього стали «Основи карного судочинства СССР і союзних республік» з 31. 10. 1924, які пізніше прийнято в «Кримінально-процесуальний кодекс УСРР» з 20. 7. 1927, що формально діє й досі. До нього внесено значні зміни, особливо в наслідок закону про основи К. п. СССР і союзних республік з 25. 12. 1958. Характеристику чинного К. п. — див. ЕУ I, стор. 682. Реформа, введена в життя законом з 25. 12. 1958, йде в напрямі обмеження карного судочинства судами, поширення прав підсудного і т. п. (Див. також *Судівництво*).

Ю. Старосольський

Карновичі, старшинський рід на Стародубщині 17—18 вв. Степан К. (1707—88), ген.-майор гольштайнської служби, який одержав від царя Петра III, герцоґа Гольштайнії, графський титул, був полк. стародубським (1762—63). Степан К. (1746 — після 1787), вихованець Петербурзької Академії Мистецтв, маляр і ґравер.

Карновський Михайло, видатний укр. ґравер на міді кін. 17— поч. 18 в., з чернігівського осередку мідеритників; з 1697 в Москві, де 1701—10 працював знаменщиком при «Печатному дворі»; ілюстрації до першої аритметики Л. Магницького, тезиси й ін. Укр. походження К. відбивається в його працях (тезис на зразок київ. і присвячений київ. митр. Кроковському, образ Києво-Печерської Богородиці й ін.); його ґравюри, як зразки для Києво-Печерських малярів і ґраверів, знаходяться в т. зв. Лаврських «Кунштбухах».

Карно-процесуальний Кодекс УССР, див. *«Кримінально-процесуальний кодекс УСРР»*.

Каровець Макарій Михайло (1873—1944), укр.-кат. церк. діяч в Галичині і на Наддніпрянщині, василіянин, капелян Укр. Січ. Стрільців і письм.; 4-томова «Велика реформа ЧСВВ» (1932—38), численні ст. в пресі на теми іст., суспільні, рел. та ін.

Карпати, складчасті, молоді гори з середньогірським краєвидом, ланка альпійської гірської системи, простягаються дугою, довж. бл. 1 500 км, її тятива ледве 500 км — від Братіслави над Дунаєм на півд. зах. до Залізної Брами, положеної також над Дунаєм на півд. сх.; простір — бл. 200 000 км². Назовні К. межують з старими масивами — чес., поль., укр. (Чорноморська височина), Добруджею і відділені від них смугою молодих западин — над р. Моравою, Надвислянською, Надсянською, Наддністрянською, Передкарпаттям і Волоською; внутр. частину дуги займає Паннонський низ, який врізається вздовж Тиси і Бодроґа та його приток далеко на північ. З огляду на геол. будову в К. вирізняються три смуги: зовн. флішева, центр. кристалічна і внутр. вулканічна. Лише флішева смуга є суцільна і в'яже всі К. в одне ціле, внутр. перервана посередині на ширині вище 200 км так, що К. діляться на три частини: Зах. К. і Південні К., збудовані з усіх трьох смуг, та

вузьку (100—120 км) центр. частину — Східні К., збудовані з флішевої і вулканічної смуг. Зах. К. заселюють перев. словаки і поляки (на окраїнах також чехи, угорці й українці), Сх. К. — українці, Південні К. — румуни; іноді на протиставлення до Півд. (або Румунських) К. — Зах. і Сх. К. називають Північними або Слов'янськими К.

Східні К. простягаються між р. Білою — Тилицьким перевалом — р. Топлею на зах. і р. Тисою — Прислїпським перевалом та р. Сучавою на півд. сх.; часто зах. межу Східніх К. ведуть по р. Ославі, Ляборцю і Сяну, т. ч. весь Низький Бескид входить до Зах. К. Східні К. складаються з флішевої (Бескид) і вулканічної (Вулканічні Укр. К.) смуг; на півд. сх. з Бескидом стикається кристалічна Мармаросько-Буковинська верховина. Іноді Сх. К. називають (без Низького Бескиду) Лісистими К., часто також Укр. К. Сх. К. займають разом з Низьким Бескидом 40 000 км², без нього 32 000 км², укр. етногр. територія в К. 34 000 км² з 1 700 000 меш.; на території УССР К. становлять 22 500 км² з 1 200 000 меш. (числа лише приблизні).

Хоч Укр. К. становлять лише бл. 4% укр. етногр. території і хоч їх заселює ледве 3% всіх українців, все ж таки вони мають заг.-укр. значення. К. є здавен-давна горами, заселеними українцями, з своєрідним, повним краси краєвидом, кліматом і рослинністю, оригінальним способом життя укр. верховинців. Ці властивості К. здавна притягають щороку тисячі людей з ін. частин України та з чужих країн для відпочинку, лікування, туристики і спорту. Краса К. є джерелом надхнення для письм. і мистців.

К., зокрема Закарпаття, мають чимале геополітичне значення. Вододільний хребет К. становив, щоправда, впродовж віків політ. кордон, але не етногр., бо легко проходимі карп. перевали улегшили опанування укр. елементом і півд. узбіч гір. Тому К. разом з прилеглим до них рубцем Закарп. низовини здавна становлять одну з нечисленних природних етнічних меж України; вони в'яжуть Україну з тією частиною Европи, яка входить до обсягу Паннонського басейну, а тим самим з Угорщиною та Словаччиною (докладніше див. *Закарпаття*).

Геологія. Горотворчі процеси на території сучасних Сх. К. почалися в палеозої; це була каледонська (?) складчастість в силюрі й герцинська в карбоні, яка утворила Пракарпати, що згодом запалися у великому морі Тетіди; їх зметаморфізовані рештки становлять тепер ядро Мармаросько-Буковинської верховини. З дол. крейди аж до кін. палеогену існувала карп. геосинкліналя, яку виповнювало море з дуже мінливою глибиною; в її межах нагромаджувалися грубі флішеві відклади (пісковики, глини, лупаки, конґльомерати). Нові горотворчі — альпійські процеси розпочалися, мабуть, вже в гор. крейді, але їх гол. фаза припадає на гор. оліґоцен і поч. міоцену; вони спричинили не лише зфалдовання флішу, але й піднесення його вище рівня м., так що К. стали горами і тривалою сушею. На той час припадає оформлення трьох гол. структурних елементів К. — зовн. і внутр. антиклінальних зон і центр. синкліналі. Міоценський суходіл К. був вузький, бо Передкарпаття і Паннонський низ в наслідок опускань стали знову морськими басейнами, які перетривали аж до кін. міоцену. В міоцені наступила також у зв'язку з западинами на Закарпатті жвава вулканічна діяльність, яка тривала аж до поч. пліоцену і витворила Вулканічні Укр. К.

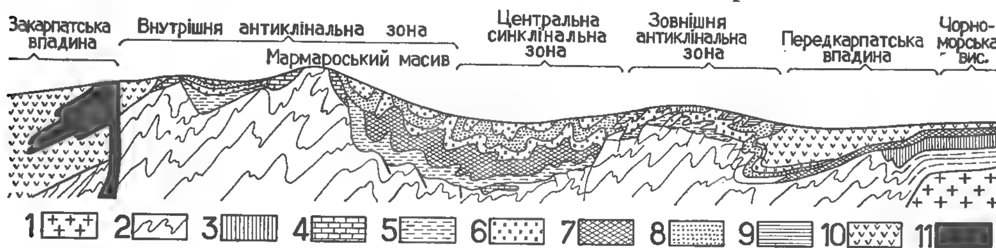

Схема геологічної будови Сх. Карпат (за М. Муратовим)
1 — Докембрій Чорноморської височини. 2 — Докембрійські і палеозойські породи Карпат. 3 — Палеозой Чорноморської височини. 4 — Юра. 5 — Долішня крейда. 6 — Альб, сеноман. 7 — Горішня крейда. 8 — Палеоцен і еоцен. 9 — Оліґоцен. 10 — Міоцен і пліоцен. 11 — Виливні породи

Контури сучасних К. оформилися в першій пол. міоцену, вже в половині його К. зазнали часткової пенепленізації, яку перервало підняття в гор. міоцені, по якому прийшло до нової пенепленізації і другого ще сильнішого піднесення на межі пліоцену і четвертинного періоду. Взагалі сучасний рельєф К. є результатом згаданих пенепленізацій, з яких залишилися великі по-

верхні вирівнянь і тераси в кількох поземах та молодого розчленування долинами. Під час четвертинного періоду прийшло до незначного зледеніння К. в риську і вюрмську епохи.

Т. ч. К. складаються з чотирьох структурних повздовжніх зон, які простягаються з півн. зах. на півд. сх. Зовн. антиклінальну зону (її ширина 40 км), збудовану з крейдяного і палеогенового флішу (перев. пісковики) становлять зірвані й перекинуті на півд. сх. складки; на березі К. вони стають лежачими і переходять на типові луски (насуви, «скиби»), часто насунені на міоцен Передкарпаття. Далі вглиб К. простягається на 30—40 км ширини центр. синклінальна зона, що була з усіх К. найдовше занурена — аж до поч. неогену; на її поверхні гол. поширені гор. олігоценські кросненські верстви, представлені м'якими піщано-глинястими осадами, зім'яті в інтенсивні складки. Ядро внутр. антиклінальної зони становлять кристалічні (кристалічні лупаки, ґнейси, кварцити, кристалічні вапняки) і значно менше тріясові та юрські (вапняки, пісковики, порфірити, конґльомерати) породи, які виходять наверх лише на Мармаросько-Буковинській верховині; проте вони вкриті шарами флішу (крейда і старий палеоген), зім'яті в складки, місцями пересунені на північ, часто розірвані. Останню зону К. становлять вулканічні породи — трахіти, андезити, ріоліти і туфи, відділені від ін. К. внутр.-

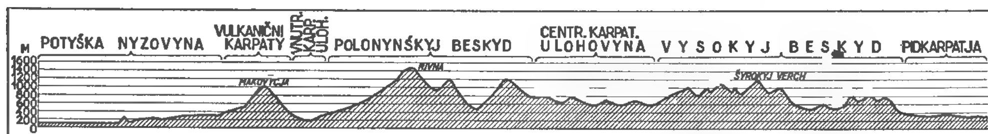

Профіль Карпат

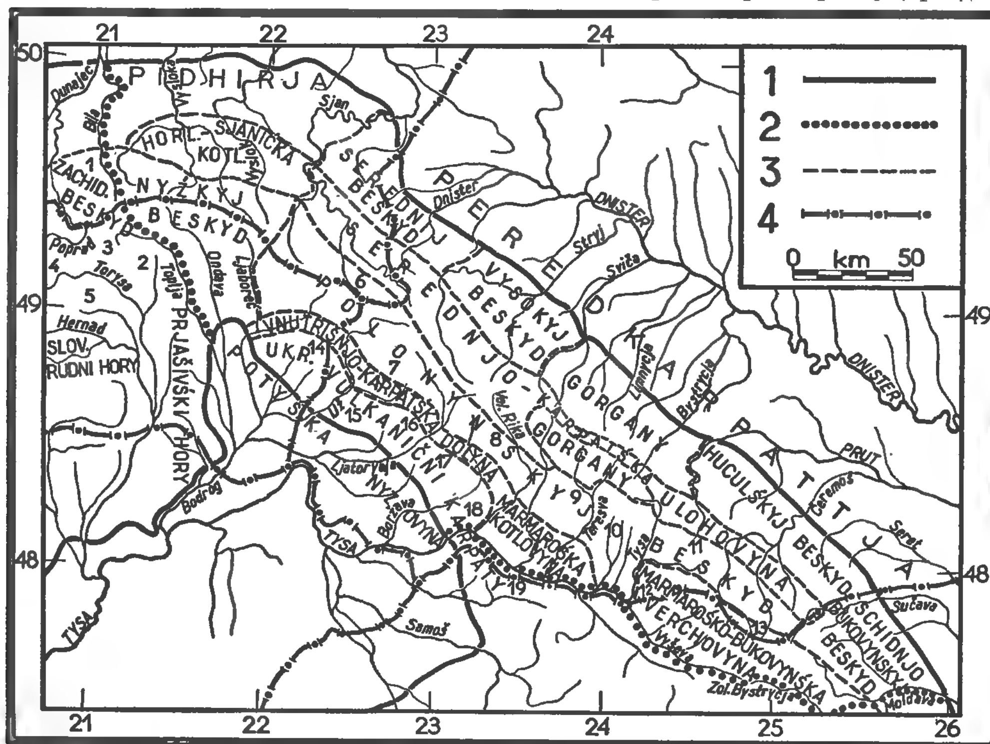

Поділ Східніх Карпат

1 — Межі Карпат. 2 — Межа Східніх і Західніх Карпат. 3 — Межі поодиноких частин Карпат. 4 — Державні кордони. Пояснення чисел на карті: 1 — Яворина; 2 — Чергівські гори; 3 — скалицева смуга; 4 — Списька Магура; 5 — Левоцькі гори; 6 — хребет Галич; 7 — полонина Рівна; 8 — Боржава; 9 — Красна; 10 — Свидовець; 11 — Чорногора; 12 — Гуцульські Альпи; 13 — Чивчинські гори; 14 — Вигорлят; 15 — Маковиця; 16 — Синяк; 17 — Великий Діл; 18 — Тупий; 19 — Гутинські гори

карп. долиною і Мармароською впадиною, виповненими горизонтальними шарами міоцену.

Поважну ролю у геол. структурі К. відограють також розломи, які проходять упоперек структурних зон; ними часто протікають ріки.

Краєвид К. є за малими винятками — типово середньогірський, у висліді незначної висоти та малої відпорности скельних порід. Лагідні, широкі, слабо порізьблені хребти та рівнобіжні до них повздовжні долини (ґраткова будова) контрастують з глибоко втятими (до 1 200 м) проломовими долинами з стрімкими узбіччями — наслідок відмолодження рельєфу. Високогірський краєвид мають лише найвищі частини К., гол. Гуцульські Альпи й Чорногора завдяки кол. зледенінню. Лише тут, і ще помітніше в Ґорґанах, виступають скельні поля, однак навіть найвищі верхи К. вкриті глинами і суцільною рослинністю.

півн. зах. на півд. сх.: 1) висока зовн. флішева смуга відділена 2) середньокарп. улоговиною від 3) внутр. високої флішевої смуги — Полонинського Бескиду, яку своєю чергою відділює 4) внутр.-карп. долина від 5) Вулканічних Укр. К.; на півд. сх. доходить до Полонинського Бескиду 6) Мармаросько-Буковинська верховина. Різниця в краєвиді виступає також у межах поодиноких смуг, себто в напрямі з півн. зах. на півд. сх.

Зовн. висока смуга Бескидів, що відповідає зовн. антикліналі, підноситься над Підкарпаттям виразним гострим берегом на 300—400 м висоти; він абразійного походження, пізніше ускладнений ерозією рік. В нижчих частинах цієї смуги гарно розвинена ґраткова будова (повздовжні хребти з більш стрімким півн.-сх. і лагіднішим півд.-зах. узбіччям, збудовані з пісковиків і паралельні до них широкі долини, вирізь-

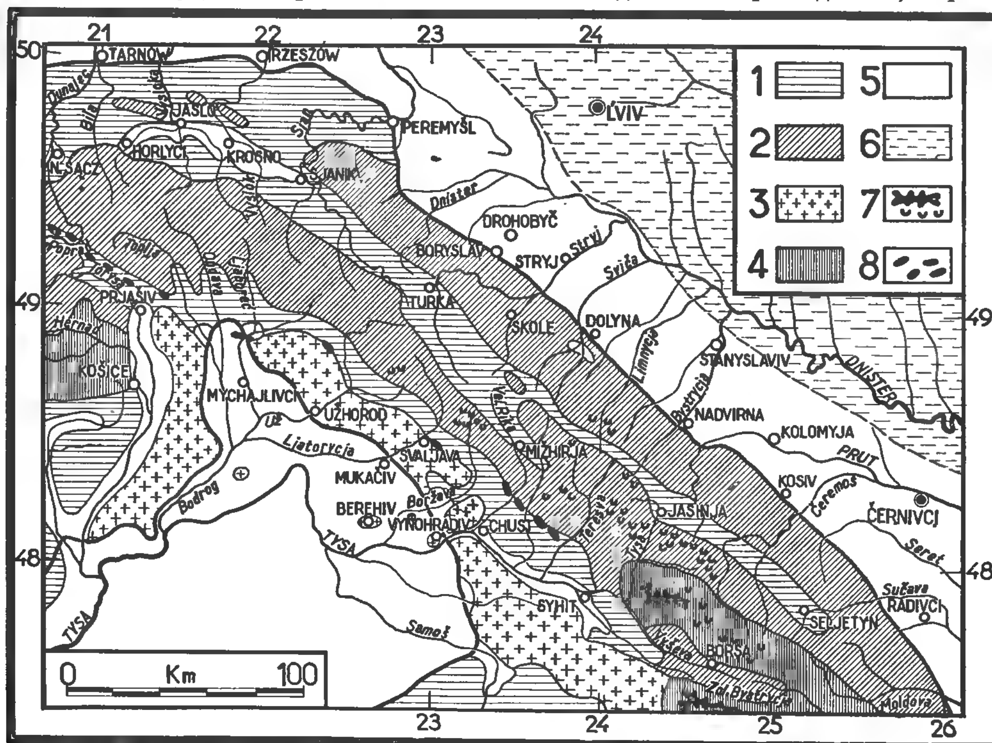

Морфологічні краєвиди Східніх Карпат

1 — Підгір'я і низькогір'я. 2 — Середньогірський флішевий краєвид. 3 — Вулканічні гори. 4 — Кристалічні масиви і їхні мезозойські поволоки. 5 — Підгірські і середньогірські западини, вкриті неогенними і четвертинними відкладами. 6 — Чорноморська височина. 7 — Альпійський краєвид і сліди зледеніння. 8 — Скалиці

Попри деяку одноманітність, різні частини К. виявляють також поважну різницю, спричинену різною геол. структурою і висотою. Питомими для К. є повздовжні смуги, що простягаються з

блені в м'яких лупаках і глеях), у вищих переважають поперечні долини і пір'яста будова хребтів, верхи виразно зарисовані, виступають кам'яні поля і слабі сліди зледеніння. В зовн. Бескидах

легко відрізнити кілька частин: 1) найнижчу з ґратковою будовою — *Середній Бескид* між коліном р. Сяну і лінією Турка—Борислав, від якої на сх. підноситься на 300—400 м вище 2) *Високий Бескид,* що сягає до р. Мізунки на сх. (верхи Парашка 1 271, Маґура 1 368); 3) найвищу (Сивуля 1 836) і найбільш суцільну *Ґорґани* по Прут і 4) знов нижчий *Гуцульський Бескид* (Гордий 1 478) по р. Сучаву на сх. (див. малюнок на стор. 466, 478).

Середньо-Карп. улоговина становить лагідне низькогір'я, положене на 200—600 м нижче від обох високих пісковикових зон. Вузькі й круті антикліналі творять в більшості вододільні хребти, повздовжні річки пливуть широкими синкліналями. В цій смузі перев. проходить (на лінії від джерел Сяну до джерел Пруту) гол. карп. вододіл і найважливіші карп. перевали: Ужоцький (889 м.), Верецький (841 м) і Яблоницький (931 м). Сер.-карп. улоговина найкраще розвинена в центр. (25—30 км ширини) частині, яка стикається з Великим Бескидом. На сх. від В. Ріки і Мізунки вона звужується і розділяється на два рамена, з яких півд. на сх. від р. Тересви заникає; тут в р-ні Свидівця улоговина перекрита насувом Полонинського Бескиду. Щойно від верхів'я р. Тиси і Пруту (Ясінська і Ворохтенська котловини) стає сер.-карп. улоговина знову виразною, шириною на 10—12 км; вона знов заникає на сх. від р. Сучави (див. малюнок на стор. 468).

Середньо-Карпатська улоговина в околицях Міжгір'я

Полонинський Бескид є найвищою і найбільш суцільною частиною Сх. К. і становив колись гол. вододіл; згодом в сер. частині його перепилювали притоки Тиси — Ляториця, В. Ріка, Теребля й Терешва, і захопили верхів'я приток Дністра. Широкі, лагідні хребти, вкриті полонинами, — рештки кол. пенеплени, зформованої ще в міоцені, становлять різкий контраст з вузькими й стрімкими, до 1 200 м глибини долинами; на узбіччях хребтів розвинені польодовикові котли, часто виповнені озерами. На зах. від р. Угу Полонинський Бескид має ґраткову будову і винятково підноситься вище 1 200 м; далі на сх. це високі масиви Полонини *Рівної* (1 482), *Боржави* (1 679), *Красної* (1 568), *Свидівця* (1 883) і найвищого масиву Укр. К. *Чорногори* (2 058); ще далі на сх. Полонинський Бескид стає вужчим, розпадається на кілька повздовжніх широких хребтів і тісно прилягає до Мармаросько-Буковинської верховини. В сх. Буковині вся флішева зона звужується до 40 км, а різниця між поодинокими флішевими смугами затирається (Сх.-Буковинський Бескид).

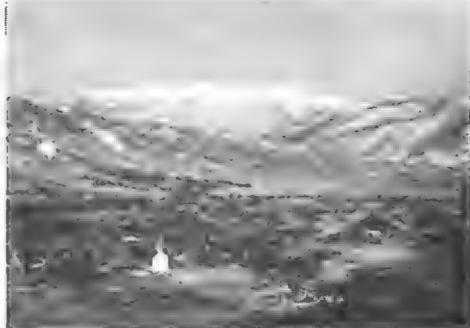
Полонинський Бескид і Сер.-Карп. улоговина. На першому пляні широка долина р. Тереблі — півд. рам'я Сер.-Карп. улоговини і с. Синівір. На дальшому пляні полонина Красна з рештками пенеплени

Мармаросько-Буковинська верховина, завдяки різноманітній геол. будові, глибоким розоранням ріками і слідам кол. зледеніння, більш мальовнича, ніж ін. частини Укр. К. Це стосується насамперед до висунених на зах. *Гуцульських Альп* (1 961 м, див. малюнок на стор. 466). Натомість нижчі, збудовані перев. з кристалічних лупаків *Чивчинські гори,* і буковинська частина творять лагідні форми, які мало різняться від флішевих.

Укр. Вулканічні Карпати. Гора Синяк

Між Полонинським Бескидом і Вулканічними К. простягається (400—500 м глибини) депресія — *Внутр.-карп. долина,* яка утворилася в наслідок форму-

вання вулканічних порід. Ширина її 1—6 км, нею протікають малі повздовжні річки, притоки правих приток Тиси, абсолютна висота 150—300 м, в долинних перевалах до 450 м, форми лагідні, низка терас. На сх. поширюється внутр. карп. долина в розлогу (30 км ширини) Мармароську котловину, рівну над Тисою, горбовату далі від неї, висотою на 200—600 м, вкриту грубими шарами міоцену з соляною світою.

Останню ланку Сх. К. становлять 900—1 100 м висотою *Вулканічні Укр. Карпати*, які гостро підносяться на 600—900 м над Потиською низовиною; основу її становлять центри вивержень, об'єднані лявовими потоками; для краєвиду характеристичні масивні, широкі хребти, мальовничі вулканічні перстені (залишки кратетів) та стіжки. Поперечні долини, притоки Тиси, ділять Вулканічні К. на низку груп (див. карту); біля підніжжя стелиться вузька смуга низького, лагідного підгір'я (див. малюнок на стор. 244).

На зах. від р. Ляборця-Ослави-Сяну К. складаються лише з флішевої смуги, вони тут найнижчі, а характер гір знижений до вузької (на 30—40 км) смуги, обабіч гол. вододілу; це *Низький Бескид*. Перед ним стелиться низьке (300—400 м) підгір'я, зокрема широко розпростерте на півночі, його ланка — середньогірська велика і рівна Горлицько-Сяніцька котловина є продовженням сер.-карп. улоговини. Найвищі верхи Низького Бескиду ледве доходять до 1 000 м, перевали лежать на висоті 500—700 м (Тилицький 688 м, Дуклянський 502 м, Лупківський 651 м).

К л і м а т К. залежить від кліматичного режиму суміжних рівнин, висоти гір і ряду специфічних факторів, спричинених різноманітним рельєфом. Великий вплив має зимовий барометричний максимум, який охоплює також Наддунайську низовину, та літній мінімум. Взагалі ж К. захищають півд. Закарпаття від припливу холодного повітря з півночі, з другого боку, під час діяльности циклонів на півд. і зах. узбіччях К. випадають рясні дощі, принесені теплими масами повітря з Середземного м. і Атлантійського океану. Залежно від висоти температура липня коливається від 20° Ц. на півд. березі К. і 18° на півн. до 10—12° в дол. смузі полонин і 6° на найвищих верхах; менші зміни зимою: від —3° до —10°. Число днів з температурою понад 0° вагається приблизно від 290 до 100 на рік, з температурою понад 10° Ц. (вона є вирішальною для веґетації) від 180 днів на півні до 80—100 на гор. межах вирощування збіжжя, до 50 в дол. смузі полонин. Ч. атмосферних опадів коливається від 600 до 1 600 мм, найчастіше 900 до 1 200, залежно від висоти, а також від льокальних обставин, насамперед положення узбіч; найбільше опадів є у сточищі гор. Терешви і Теребли, відносно сухими є середгірські котловини; на тій самій висоті їх на півд. узбіччях на 100—200 мм більше, ніж на півн. Найбільше опадів припадає на червень і липень, найменше на січень і лютий; взагалі на тепле півріччя припадає майже $^2/_3$ усіх атмосферних опадів, і тому літо є досить хмарне, зима досить соняшна.

Назагал в півд.-сх. напрямі температура літа підноситься на 1—2° Ц. через збільшення континенталізму і масивности гір. Як і скрізь в горах, у К. клімат виявляє низку льокальних особливостей, залежних від місц. рельєфу; сюди належать різниця між півд. і півн. узбіччями, наявність, хоч і досить слабих, *фенових вітрів* і явище інверсії температури, коли зимою температура вища на узбіччях, ніж в глибині долин, виповнених важким, холодним повітрям.

Ґ р у н т и К. залежні від роду гірських порід, висоти і роду рослинного покриву. Найбільше поширені буроземні опідзолені лісові ґрунти; вони неоднорідні — відмінні в р-ні букових і смерекових лісів та у вилісненених і замінених на с.-г. угіддя просторах (яснобурі лісові ґрунти). Буроземи кислі, низької родючости, для її підвищення потрібне збагачення мінеральними добривами і вапнування. Більш урожайними є дерново-середньопідзолисті ґрунти на півд. узбіччях Вулканічних К. В долинах поширені різні лучні ґрунти, вище гор. границі лісів — гірсько-підзолисті, гірсько-лучні і торфяникові, часто щебнюваті.

Р о с л и н н і с т ь Укр. К. становить сектор центральноевр. провінції; за винятком Низького Бескиду, вона значно багатша, ніж в Зах. К., і має багато видів балканського і семигородського походження та низку ендемічних форм. Колись усі К. були вкриті лісами, а вище від них полонинами та невеликими кам'яними полями; ще нині припадає на них $^2/_3$ всієї площі, а $^1/_3$ на с.-г. угіддя. В Укр. К. виступають всі гірські смуги рослинности, до альпійської включно.

Найнижчу частину, до висоти 500—600 м, вкривають листяні й мішані ліси, зложені в основі з дуба і, менше, граба з домішкою клена, липи, явора, в'яза, берези і сосни. На Закарпатті на висоті до 400 м додатково виступають деякі тепліші види, як каштан, грец. горіх. Цю смугу найбільше змінила людина, і ліс становить лише невеликі острови серед с.-г. угідь.

Вище 500—600 м простягається смуга гірських лісів. На Закарпатті, за винятком його півн.-сх. і сх. частини, та в сто-

чищі джерельного Сяну це — букові ліси, в ін. частинах Укр. К. мішані й чатинні. В букових лісах невелику домішку становить дуб (лише в нижчих смугах), явір, клен, береза, ясен; підліску (бузина, вовче лико, малина, порічки, жимолость, брусниця й ін.) і трав'яного покриву, звичайно досить одноманітного, мало. Гор. межа букових лісів (1 100—1 200) досить гостра, хоч вище 1 000 м бук стає вже дещо нижчим (див. малюнок на 187 стор.).

Інші гірські ліси К. складаються з двох смуг — нижчої мішаної, що сягає до висоти 900—1 200 м, зложеної гол. з бука, ялини і смереки з підліском, як в чисто букових лісах, та з вищої, що її становлять смерекові ліси з незначним додатком ялиці, сосни, модерева, сосни-кедрини, ясена; трав'яний підклад і тут слабий. Гор. границя лісу сягає до висоти 1 450—1 600 м; її становить переходова смуга шириною до 100 м, в якій перемішані поодинокі дерева з чагарниками і полониною.

Вище лісів простягається смуга природних високогірських лук — полонин і чагарників з субальпійською (до 1 750—1 850) і альпійською рослинністю. Для субальпійської смуги характеристичні є зарості кущової сосни (жереп, Pinus mughus), які разом з кущами зеленої вільхи (лелеч, Alnus viridis), рододендрона (Rhododendron Kotschyi), карлуватого ялівця (Juniperus nana) часто творять, зокрема в Ґорґанах і Мармаросько-Буковинській верховині, великі, важкопрохідні чагарники.

Полонини вкривають всі вищі хребти, за винятком Ґорґанів. В смузі букових лісів — це майже чисті полонини, які суцільно покривають хребти вище 1 100

Горішня межа смерекових лісів на півд. узбіччях Свидівця. Карликуваті смереки, чагарники ялівця; висота 1 550 м

—1 200 м, в смузі смерекових лісів їх дол. границя на 100—150 м вища і вони частково зарослі чагарниками, зокрема жерепом; в Ґорґанах їх мало. Полонини збільшила людина, обнижуючи гор. границю лісів; з другого боку, надмірний випас худоби спричинив загальне зубожіння їх рослинности. На полонинах поширені осоки (Carex curvula, C. rupestris), ситник (Juncus trifidus), костриця лучна (Festuca ovina), очеретник (Calamagostris); до висоти 1 500—1 600 м мають перевагу маловартісні трави — мичка (Nardus stricta) і щучник дернистий (Deschampsia caespitosa), натомість мало розповсюджені такі цінні види, як тонконіг лучний (Poa pratensis), конюшина лучна (Trifolium repens) й ін. Назагал багатство рослинности полонин збільшується в сх. напрямі; воно є найбільше на вапнякуватих ґрунтах. *В. Кубійович*

Фавна К. Вертикальна зональність рослинности К. лише у невеликій мірі знаходить свій вияв в поширенні тварин. До субальпійської зони К. обмежена наявність деяких високогірських видів, відсутніх на рівнинах (полівка снігова, бурозубка альпійська, деякі комахи, деяка черва), до гірської зони лісів деякі представники тайгових тварин (глушець, орябець, тетерюк, горохівка, рідкий вже рись й ін.). Проте основний склад фавни творять ліс. тварини сер.-евр. видів, що виступають як у вищих, так і в нижчих р-нах К.: рідкі вже ведмідь бурий і кіт дикий; крім них, олень, сарна, вовк, лис, куна ліс., горностай, білка карп., повхи, землерийки, кажани й ін.; з птахів — орел беркут, яструби, сови, слукви, рідкі чорні бузьки, плиска гірська, кіс білошийй та ін., при чому багато птахів прилітає лише літом. Досить багата й різновидна фавна земноводних та рептилій, гол. по півд. узбіччях К. (тритон карп., ропуха зах., салямандра плямиста, мідянка й ін.). Високо в гірську країну проникають річками норка, видра. Гірськими частинами карп. рік обмежена наявність пструга-форелі, пирія, марени балканської (Barbus meridionalis petenyi), а Черемошем і Тисою головатиці (Hucho hucho L.). К. багаті також на різні гірські види комах, м'якунів та ін. безхребетних.

З зоогеогр. погляду К. відограють немалу ролю у поширенні деяких видів, що мають тут півн. чи сх. межі свого ареалу; деякі півд. види лише подекуди сягнули далі в глибину К.

Для охорони первісної фльори й фавни проєктується заснувати великий Карп. *заповідник;* деякі його частини є вже віддавна під охороною і становлять резервати. К. відомі як один з евр. цінних теренів полювання (гол. в Ґорґанах). *Е. Ж.*

Заселення. Усі Сх. К. належать до укр. нац. території, за винятком Низького Бескиду, в якому (і в суміжній частині Зах.) українці заселювали до 1946 р. лише вузьку смугу обабіч гол. вододілу (Лемківщина), а тепер, після виселення їх з Польщі, живуть лише в межах Чехо-Словаччини. Нац. межі з ін. народами в К., за винятком словаків, до-

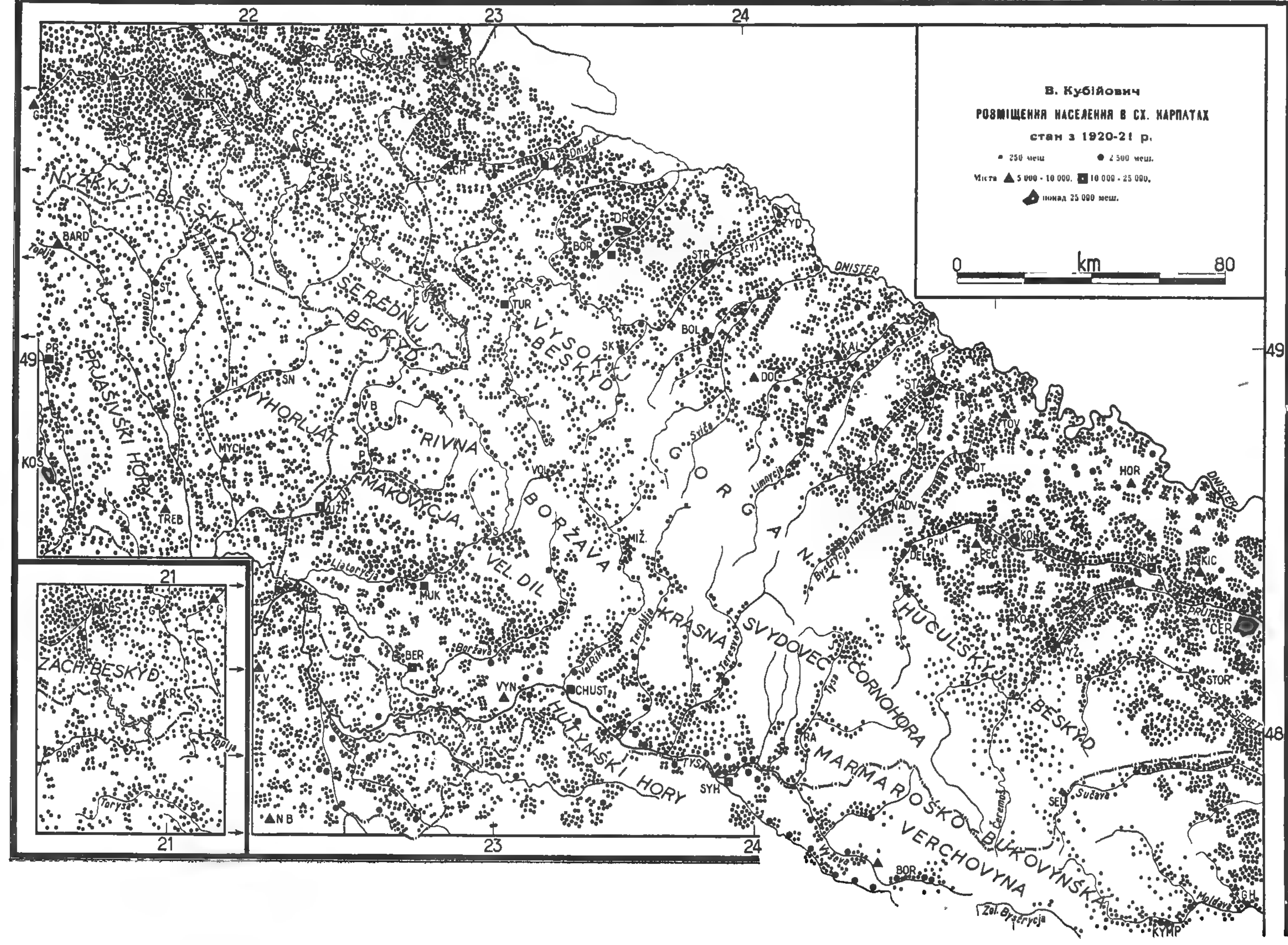

В. Кубійович
РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В СХ. КАРПАТАХ
стан з 1920-21 р.
250 мешк.
2 500 мешк.
Міста 5 000 - 10 000. 10 000 - 25 000.
понад 25 000 мешк.
0
km
80
22
23
24
21
49
48
NYŽKYJ BESKYD
PRJAŠIVSKI HORY
SEREDNIJ BESKYD
VYHORLJAT
RIVNA
MAKOVYCJA
BORŽAVA
VEL. DIL
VYSOKYJ BESKYD
GORGANY
KRASNA
SVYDOVEC
ČORNOHORA
HUCULSKYJ BESKYD
HUTYNSKI HORY
MARMAROSKO BUKOVYNSKA VERCHOVYNA
ZACH. BESKYD
DNISTER
Dnister
Sjan
Toplja
Ondava
Laborec
Už
Ljatorycja
Boržava
Ve. Rika
Tereblja
Terešva
Tysa
Sviča
Limnycja
Bystrycja Nadv.
Prut
Čeremoš
Sučava
Seret
Moldava
Zol. Bystrycja
Vyšava
Poprad
Torysa
PER
KR
G
BARD
ST
PR
KOS
TREB
MYCH
H
SN
VB
P
UŽH
MUK
BER
VYN
CHUST
TYSA
SYH
S
VOL
MIŽ
TUR
SK
BOL
DOL
KAL
STA
TOV
OT
HOR
NADV
DEL
PEC
KOL
SN
KIC
CER
STOR
B
VYŽ
KO
SEL
RA
BOR
KYMP
GH
KV
NB
STR
DR
SA
CH
LIS
YD
NS

сить різкі, гори не притягали чужинців, і тому неукраїнців — мало. До поч. 1940-их рр. найсильнішу меншість (10%) всього населення) становили жиди, бл. 12% припадало на словаків, угорців і румунів (вони мешкали здебільша на пограниччі своїх етногр. територій), чехів (в містах Закарпаття), поляків (перев. в містах Галичини) і німців (кілька сіль. колоній). Тепер неукраїнці становлять менше, ніж 10% населення (див. докладніше *Буковина, Галичина, Закарпаття, Пряшівщина*).

Парковий краєвид на півд. узбіччях Мармароської котловини. Кол. буковий ліс людина замінила здебільша на пасовища і сіножаті, серед них трапляються малі клаптики ріллі і зимівки

Укр. верховинці діляться на кілька етногр. груп: *лемків* в Низькому Бескиді і зах. частині Сер., *бойків* по р. Солотвинську Бистрицю на сх. і *гуцулів* на сх.; в сер. частині Закарпаття живуть госп-ва — один гуцульський, другий — питомий для всіх ін. верховинців. Лемки, бойки і загоряни, основним зайняттям яких є хліборобство, замінили кол. ліси насамперед на ріллю, а їхні оселі звичайно простягаються в долинах довгими ланками, їхня гор. границя невисока. Основним зайняттям гуцулів є скотарство, свою землю вони використовують під сіножаті й пасовища, свої «оседки» будують в середині посілости, і тому їхні оселі розпорошені та сягають до значної висоти.

Розміщення населення і вгідь залежить насамперед від природних умов. Людина виліснила й постійно заселила всі нижчі й лагідніші простори; на вищих чи стрімкіших залишилися ліс і полонина. Тому в основному заселені є повздовжні смуги обнизів і повздовжні долини, натомість незаселені високі смуги; поперечні долини мають другорядне значення для заселення, хоча є гол. комунікаційними артеріями. Льокальний вплив на розміщення людини і вгідь має ґеол. будова, роди ґрунтів, положення до сонця, розміщення великої посілости, яка гальмує колонізаційні процеси, а цим самим зберігає ліс. Густо заселеними є вузькі смуги на обох берегах К., Внутр.-Карп. долина і Мармароська котловина. Сер. густоту виявляє Сер.-Карп. улоговина, за винятком найвищої центр., також Сер. Бескид, в якому густо заселені долини чергуються з повздовжніми залісненими хребтами, та Низький, де ліс (1/3 всього простору), і незаселені простори становлять лише острови серед

Назва одиниці	Угіддя у % до всієї площі: Рілля і садиби	Сіножаті і пасовища	Ліси	Інші	Ч. меш. на 1 км² в 1930 р.
Зах. Бескид	35	25	37	3	47
Низький Бескид	40	26	29	5	52
Середній Бескид	47	16	32	5	76
Високий Бескид	16	30	51	3	46
Полонинський Бескид (зах. частина)	17	24	57	2	21
Центр.-Карп. улоговина 1)	44	27	26	3	67
Ґорґани і центр. частина Полонинського Бескиду 2)	4	24	70	2	24
Гуцульський Бескид і сх. частина Полонинського 3)	5	35	58	2	34
Мармаросько-Буковинська верховина	8	31	58	3	28
Укр. Вулканічні Карпати 4)	17	23	58	2	54
Їх підгір'я	43	29	24	4	114
Мармароська котловина	21	42	33	4	81
Укр. Карпати (разом)	**18**	**27**	**52**	**3**	**47**

1) Лише зах. частина по Велику Ріку на сх. 2) Разом з сусідньою частиною Центр.-Карп. улоговини. 3) Разом з Сх.-Буковинським Бескидом. 4) Разом з Внутр.-Карп. долиною.

споріднені з бойками загоряни, або долиняни з т. зв. сер.-закарп. говіркою. Зовсім незалежно від природних умов виступають в К. два типи заселення і заселених і рільничих; в обох цих частинах Бескиду рілля становить 40%. Приблизно 1/2 Укр. К. є незаселена; зокрема великий незаселений простір про-

стягається суцільно від р. Золотої Бистриці на півд. сх. до Опору і В. Ріки на півн. зах.; незаселеними є також Вулканічні К. Докладніше див. карту (стор. 970) і таблицю (стор. 971).

Майже 20% населення живе по містах. Вони розташовані на перехрестях повздовжніх і поперечних шляхів, найбільші з них — на берегах гір або в деякій віддалі від них (Передкарпаття) та в Мармароській котловині. В самих горах це дрібні м-ка — найбільші Сянік, Турка; характер міст — торг.-адміністративно-пром.

Гор. границя постійного заселення покривається назагал з гор. границею плекання збіжжя; обидві підносяться мірою збільшення масивности гір, вони залежать також від способу заселення і госп-ва. Нижче 600 м вони лежать на півд. узбіччях К. в р-ні плекання кукурудзи, гор. границя якої проходить невисоко, вище 1 000 м йде лише на Гуцульщині, (до 1 400, — до цієї висоти сягає плекання картоплі, а винятково і до 1 700 м).

Далеко вище простягаються сезонові оселі, зв'язані з пастушим життям на полонинах, які через велику віддаль від постійно заселених осель можна використати лише як літні пасовища. Пастушого життя немає ні в Низькому і Сер. Бескиді, ні на Вулканічних К.; на полонинах Високого Бескиду та на Полонині Рівній випасується лише велика немолочна худоба і коні, а вівці на перелогах (т. зв. рільниче пастушество), але через поступ хліборобства, обмеження випасу по лісах і занепад вівчарства — ч. їх зменшується. Натомість пастуше життя сильно розвинене в Полонинському Бескиді, в Ґорґанах і на Гуцульщині; в 1930-их рр. воно охоплювало бл. 5 000 пастухів, 9 000 коней, 55 000 штук великої рогатої худоби (в тому ч. 8 000 корів) і бл. 190 000 овець та кіз, що становило майже $^1/_4$ всієї великої худоби і аж $^2/_3$ всіх овець. На полонини часто посилають тварин з далеко положених сіл (навіть за межами гір), і тому пастуші мандрівки тривають від кількох годин до 2, а то й 3 днів. Час перебування на полонинах — $2^1/_2$—$4^1/_2$ місяці, ще довше, гол. на Гуцульщині, в т. зв. зимарках, в яких вівці є так довго, поки не з'їдять сіна, нагромадженого в дол. смузі полонин.

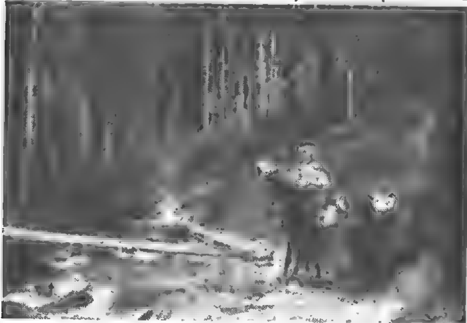
Транспорт молочних продуктів з полонини

Госп-во на полонинах було назагал примітивне і відстале, зокрема на терені Галичини й Буковини. Давні форми пастушого життя заникають за сов. влади; орг. його формою є нині пастуші артілі.

Нар. госп-во К. розвивалося залежно від природних умов, від племінно-етногр. відносин та від госп. політики тих держав, до складу яких входили К. Підставою його є сіль. госп-во з тваринницьким напрямом і ліс. пром-сть; порівняно з суміжними рівнинами нар. госп-во К. відстале і досить примітивне.

Хліборобство відограє більшу ролю лише на Лемківщині й Бойківщині, але й тут не може прохарчувати всього населення. Багато ріллі залишається під перелогом, на Бойківщині угноєння вище положеної ріллі пов'язане з випасом овець; зустрічаємо ще залишки вирубної системи сіль. госп-ва. Гол. культурами К. є картопля (26% всієї засівної площі) і овес (15%), який донедавна був ще гол. хлібним збіжжям, в нижчих частинах також жито (10%) і пшениця (6%), на півд. узбіччях переважає кукурудза (6%); багато кормових (25%, — числа приблизні). Тенденція йде в напрямі поширення картоплі й кормових, зменшення частки вівса; урожайність низька. Тваринництво було наставлене в 19 в. і давніше на Лемківщині й Бойківщині на плекання великої немолочної рогатої худоби, на Гуцульщині воно мало насамперед молочний характер, тут також було сильно розвинене вівчарство і конярство (відома раса гуцульських коней). З другої пол. 19 в. різниця між поодинокими частинами К. зазнала деякого вирівняння; завдяки зубожінню селянства впала годівля волів, поширилося конярство, тому що кінь придатний до ліс. робіт; на зах. підупало вівчарство. Сучасна кількісна структура продуктивної худоби К. така (в дужках числа для всього УССР): велика рогата худоба — 80,4% (75,5), свині 8,9% (18,8), вівці й кози 10,7% (6,7); забезпечення населення домашніми тваринами дещо більше, ніж в ін. частинах України. Порівняно до 1940 р. вівчарство і свинарство зросло зокрема на Закарпатті, в Галичині ч. домашніх тварин не досягло ще довоєнного рівня.

Ліс, який століттями давав верховинцеві поживу (ліс. ягоди, гриби, звірів), пашу, опал, сировину й енерґію для дрібної пром-сти, набрав великого значення

в другій пол. 19 в. і став основним предметом експорту. Його експлуатація збільшилася з виникненням в кін. 19 в. низки вузькоколійок, якими вивозять ліс з глибини гір. Брак відповідної охорони лісів часто спричинював надмірну експлуатацію лісів, зокрема за сов. влади ліс. госп-во стало грабунковим. Хоч карп. гори становлять лише 22% ліс. фонду УССР, лісозаготівлі становлять понад 60% заготівель всього УССР. Надмірна вирубка спричинила те, що нині молодняк і незаліснені місця займають понад 50% ліс. простору, а стиглі деревостани ледве 11 (замість 25); заліснення є незадовільне, в самих лише центр. Ґорґанах постало 1 470 га кам'янистих розсипів, збільшуються повені і зменшується значення К. як резервуару во-

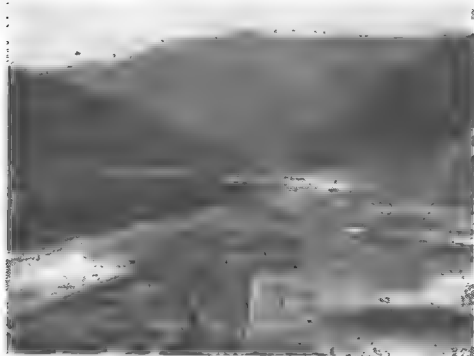

Сплав дерева

логости. За найкоротший час К. втратять на деякий час своє значення експортера лісу, а разом з цим зменшиться і деревообробна пром-сть.

Пром-сть в К. не має поважнішого значення. Великі багатства К. — гідроресурси майже не використані; єдиною більшою гідростанцією є Теребле-Ріцька (1956). Заг. поширена деревообробна пром-сть; більші зав. діють на Закарпатті, в Галичині переробляють дерево перев. вже на деякій віддалі від гір — на Передкарпатті; найбільші деревообробні комбінати знаходяться в Сваляві, В. Бичкові, Перечині, Скольому. Сіль видобувають в Галичині на березі К. (Добромиль, Делятин, Косів), на Закарпатті розробляють потужне родовище в Солотвині; буре вугілля — в Ільниці на Закарпатті. К. постачають цінні будів. матеріяли; видобуток андезитів, базальтів, ліпаритів, туфів, мармору в Вулканічних К., в ін. — твердого пісковика. Всеукр. значення має *нафтова пром-сть*, розвинена в береговій смузі К.; гол. родовища: Борислав-Східниця, Долина (нині найважливіше), Битьків, Ріпне, Слобода-Рунґурська, Космач та ін.; газові родовища є вже на Передкарпатті. Ще в 19 в. мала невелике значення залізорудна пром-сть на базі вбогих болотяних руд і деревного вугілля; руди манґану в Чивчинських горах і невеликі родовища поліметалів не експлуатовані.

К. завдяки наявності численних мінеральних джерел, здоровому підсонню, красі гір є найважливішим, побіч півд. Криму, р-ном курортів і відпочинку. Найчисленнішими є всякого роду мінеральні джерела: вуглекислі, далі соляні, йодово-соляні, гіркі, нафтові. Найвизначніші з них знаходяться на Лемківщині, нині вже поза межами укр. етногр. території: Криниця, Бардіїв, Івоніч, Романів, Жеґестів, Висока й ін.; на березі гір положені Трускавець, Делятин і Косів; багаті джерела Закарпаття, розташовані перев. в р-ні Вулканічних К. (напр., Поляна б. Сваляви, Синяк б. Ужгороду), майже не використані. Більше значення мають кліматологічні курорти. До 1914 р. на літній відпочинок приїздили здебільша до долини Пруту; в час між двома світовими війнами приплив курортників поширився по всіх К., за сов. часів — знову зменшився. Найбільш відвідувані курорти знаходяться й далі в долині Пруту (Ворохта, Яремче, Ямна, Дора й ін.).

Кустарні зайняття втратили своє значення, за винятком Гуцульщини (нар. мистецтво). Довгий час чималe значення мали мандрівні зайняття (напр., *дротярство*) і продаж дьогтю лемками, овочів і соли бойками і сезонові роботи під час жнив на рівнинах та в лісах (гол. на Гуцульщині). Велике значення мала для населення інтенсивна *еміґрація*, яка розпочалася під кін. 19 в. Загалом госп. ресурси К. за всіх політ. режимів (деякий виняток становила Чехо-Словаччина) були слабо використані; людність була вбога й не могла бути цілком забезпечена працею, тим більше, що найбільші багатства (ліс. і нафтова пром-сть, курорти, також торгівля) знаходилися в руках чужинців (насамперед жидів, поляків, угорців). Цей стан не змінився й тепер, а з винищенням лісів навіть погіршився.

Комунікаційні шляхи в К. йдуть здавен-давна в двох напрямах: повздовжньому і поперечному; перші мають більш місцеве значення, другі сполучають протягом століть Україну з Наддунайською низовиною. Ці старі шляхи розбудувала Австрія, щоб пов'язати Галичину з ін. частинами монархії, і провела ряд залізниць; в 1918—45 рр., коли верхами К. проходив держ. кордон, вони втратили своє значення, здобувши його знову після приєднання Закарпаття до України. З уваги на вузькість К. повздовжні зал. лінії проходять перев. вздовж них: на

півночі на Передкарпатті (Перемишль—Хирів — Самбір — Стрий — Станиславів — Чернівці), на півдні — Потиською низовиною (Михайлівці—Чоп—Виноградів) і Мармароською котловиною. Обидві повздовжні лінії пов'язані 4 поперечними, що йдуть через карп. перевали: Перемишль—Михайлівці, Самбір—Ужгород — Чоп, Стрий — Мукачево — Батево, Станиславів—Мармароський Сигіт. Вся мережа була побудована ще до першої світової війни; великі мало заселені простори сх. частини Укр. К. ледве перетинає одна залізниця. Биті шляхи йдуть так само, як і залізниці; з ін. треба згадати важливий колись шлях через *Дуклянський перевал,* шлях, який йде Внутр.-Карп. долиною (Сніна—Перечин—Свалява), Нижні Веречки—Міжгір'я—Хуст й ін.; вони використані для реґулярного автомобільного транспорту.

Див. також *Бойки, Гуцульщина, Закарпаття, Лемківщина* (зокрема історія), а також гасла, що подають поодинокі частини К.

Література: Rehman A. Ziemie dawnej Polski. Л. 1895; Pax F. Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpathen, I—II. Ляйпціґ 1898, 1910; Uhlig V. Bau und Bild der Karpathen. Відень 1903; Рудницький С. Знадоби до морфології сточища Дністра. Зб. Матем.-Природописно-Лікарської Секції НТШ. Л. 1905, 1907; Рудницький С. Основи морфології і геології Підкарпатської Руси і Закарпаття. ч. 1, 2. Ужгород 1925, 1927; Kubijowicz W. Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich. Кр. 1926; Kubijovyč V. Rozšířeni kultur a obyvatelstva v Severnich Karpatech. Братіслава 1932; Kubijovyč V. Pastyrsky život v Podkarpatské Rusi I—II. Братіслава 1935; Попов М. Очерк растительности и флоры Карпат. М. 1949; Анучин В. География Советского Закарпатья. М. 1956; Цысь П. Геоморфологические районы Советских Карпат. Геогр. сборник Львовского Ун-та, выпуск 3. Л. 1956; Бондарчук В. Радянські Карпати. К. 1957. *В. Кубійович*

«Карпатія», т-во взаємних забезпечень на життя й ренти у Львові; діяло в 1911—39 рр. Основний капітал 220 000 злотих, на забезпечувальному фонді понад 1 млн (1939 р.), дир. — Б. Янів, з 1930 р. І. Ґижа, заступник дир. Л. Макарушка.

«Карпаторусскій Голосъ», русофільська газ. на Закарпатті 1931—44; короткий час виходила як щоденник; видавець С. Фенцик.

«Карпатська Правда», орган закарп. орг-ції Ком. Партії Чехо-Словаччини, виходив з перервами в Мукачеві в 1920—38 рр., до 1923 п. н. «Правда»; редаґувалася спочатку рос. язичієм, з 1925 укр. мовою за ред. І. Мондока, П. Бойчука, О. Борканюка. З 1944 відновлена п. н. *«Закарпатська Правда»*.

Карпатська Січ, також Організація Народної Оборони К. С., парамілітарна орг-ція на Закарпатті в 1938—39 рр., оформлена в листопаді 1938 з утвореної у вересні націоналістами Укр. Нац. Оборони; гол. Укр. Нац. Оборони був С. Росоха. На чолі К. С. стояла Гол. команда (комендант Д. Климпуш, заступник І. Роман) і штаб з осідком у Хусті; в окремих р-нах були районні команди (10) і підлеглі їм місц. орг-ції, які провадили військ. і політ. вишкіл (кільканадцять тис. чл.). В 5 постійних ґарнізонах К. С. провадився нормальний військ. вишкіл, а частина січовиків виконувала допо-

Гол. Команда Карпатської Січі; зліва І. Роман, І. Рогач, Д. Климпуш (командант), С. Росоха

міжну службу в поліції чи прикордонній сторожі. К. С. вела також культ.-осв. працю серед населення (артистична група «Летюча естрада») та видавала тижневик «Наступ» (ред. С. Росоха). Серед старшин К. С. та в постійних ґарнізонах була, крім місц., значна кількість гал. українців. Після проголошення самостійности Карп. України К. С. стала її нац. армією (начальник штабу полк. М. Колодзінський) і в березні 1939 чинила збройний опір угор. армії. В цей час бл. 2 000 чл. К. С. було під зброєю; кілька сотень з них згинуло в боях з чехами (13. 3.), а потім з угорцями. Перед переважаючою угор. силою бійці К. С. відступили до Румунії і Словаччини; румуни видали частину їх угорцям, а ті в свою чергу передали багато галичан полякам. Боротьба К. С. проти угорців була першим збройним виступом, що попередив другу світову війну (див. також *Закарпаття*). *В. М.*

Карпатська Україна, назва автономної карпато-укр. держави в рамках Чехо-Словаччини в 1938—39 рр., офіц. вживана поряд попередньої «Підкарп. Русь», і єдина назва самостійної карпато-укр. республіки, прийнята конституційним законом ч. 1 сойму К. У. (15. 3. 1939). Назву К. У. неофіц. вживано і до 1938 р. на означення *Закарпаття.*

Карпатське загір'я, інколи вживана назва на означення *Потиської низовини.*

Карпатське підгір'я, інколи вживана назва для *Передкарпаття.*

Карпатський Кость (1880—1923), актор в трупах О. Суслова, Д. Гайдамаки, М. Ярошенка та в 1 пересувному Харківському театрі на ролях простаків.

Карпатський Лещетарський Клюб (КЛК), спортове т-во, засноване у Львові 1924 для плекання *лещетарського спорту;* крім лещетарської — секції плавання, спортових ігор і ін. Мало свої філії в Галичині; перший гол. З. Русин, згодом В. Паньків. Ліквідований 1939 большевиками, відновив свою діяльність 1941, а згодом на еміґрації в Мюнхені (1945), Нью-Йорку (1955) і Торонто.

«Карпатський Союз», земляцьке гром.-політ. т-во еміґрантів із Закарпаття, постало у 1950 р. в Нью-Йорку з метою згуртування в укр. організованому житті давнішої закарп. еміґрації в ЗДА та для оборони політ. інтересів Закарпаття проти угор. і чехо-словацьких претенсій; має свої філії в більших осередках ЗДА. Гол. «К. С.» в Нью-Йорку були — В. Черешня, Й. Бесага, В. Шандор; «К. С.» видавав короткий час місячник «Карп. Зоря». В Зах. Европі й Австралії існують земляцькі т-ва закарпатців п. н. «К. С.», що співпрацюють із «К. С.» в ЗДА.

«Карпать», осв.-рел. тижневик, орган єпархіяльного управління і Т-ва св. Василія В., виходив в Ужгороді 1873—86 за ред. М. Гомичкова; видавався в рос. дусі рос.-укр. язичієм; з 1882 більшість ст. угор. мовою.

Карпека Володимир (*1877), правник-цивіліст і фінансист, проф. Київ. Ун-ту (1917), згодом Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва співр. ВУАН. Засланий 1937 р.

Карпеко Олександер (*1891), педагог, проф. Ін-ту Нар. Освіти в Ніжені (деякий час його ректор) і в Києві, заступник завідателя Аґітпрому ЦК КП(б)У (1930), заступник нар. комісара освіти УССР (1932—33), гол. Всеукр. Радіокомітету; 1934 р. заарештований. Дальша доля невідома.

Карпенки Г. та С., брати, актори і автори відомого водевіля старого романтичного стилю «Сватання на вечерницях»; лишили по собі зб. водевілів (1860).

Карпенко Георгій, сучасний механік, проф., дир. Ін-ту Машинознавства та Автоматики АН УРСР; спеціяльність — механіка матеріялів; «Вплив активних рідких середовищ на витривалість сталі» (1955).

Карпенко Єлисей, актор театру 1920-их рр. на ролях коміків і простаків; драматург (символічні п'еси), наслідувач Метерлінка.

Карпенко Олександер (*1896), аґроном родом з Полтавщини; в 1930-их рр. дир. Київ. Ін-ту механізації й електрифікації сіль. госп-ва, з 1940-их рр. у Москві; чл. Всесоюзної Академії с.-г. наук і керівник її відділу с.-г. машин; автор понад 120 праць.

Карпенко Петро (1868—1934), актор школи Кропивницького, на сцені театру Садовського; ролі молодих парубків і простаків.

Карпенко Сергій (1895—1959), драматичний актор на ролях простаків; на сцені периферійних театрів з 1920 р., згодом в Одеському Театрі Радянської Армії, Дніпропетровському ім. Шевченка і з 1948 в Житомирському обл.

Карпенко-Карий Іван, псевд. І. Тобілевича (1845—1907), видатний актор і драматург. Нар. К.-К. в с. Арсенівці Бобринецького пов. на Херсонщині, в родині шляхтича-чиншовика. З 14 років вступив на службу писарем і прослужив 23 роки, бувши довголітнім секретарем поліції в Єлисаветграді. У 1883 р. за зв'язок з укр. рев. гуртками і постачання пашпортів революціонерам був звільнений зі служби і вступив до театру М. Старицького, але того ж року був засланий і прожив до 1888 під наглядом поліції. З 1889 р. до кін. життя К.-К. не залишав сцени, працюючи перев. в трупі свого молодшого брата П. Саксаганського як актор і режисер. Його багате артистичне обдарування виявилося гол. у виконанні драматичних і комедійно-характерних ролей: Сторожа («По ревізії»), Мартина Борулі і Омелька («Мартин Боруля»), Прокопа («Сватання на Гончарівці»), Назара Стодолі, Опанаса («Бурлака»), Пузиря («Хазяїн»), Калитки («Сто тисяч») та ін.

І. Карпенко-Карий

Але найбільше уславився К.-К. як драматург. Почавши писати пізно (1883 появилося його оп. «Новобранець» і того ж року перша драма — «Бурлака»), він написав 18 ориґінальних п'єс; комедії: «Розумний і дурень» (1885), «Мартин Боруля» (1886), «Сто тисяч» (1890), «Хазяїн» (1900), «Суєта» (1902), «Житейське море» (1904); драми: «Бурлака» (1883), «Безталанна» (1885), «Наймичка» (1889), «Батькова казка» (1892), «Понад Дніпром» (1897); іст. й іст.-побутові п'єси: «Бондарівна» (1884), «Паливода XVIII ст.» (1893), «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (1896), «Чумаки» (1897), «Сава Чалий» (1899), «Гандзя» (1902). Як творець нової реалістично-побутової драми на соц. основі, К.-К. відбив у своїй творчості колоніяльне становище України в царській імперії кін. 19 в., за якого, в умовах аґрарного перенаселення, виростав, з одного боку, малокультурний сіль. глитай — від малих маштабів (драма «Бурлака») до

великого землевласника Калитки («Сто тисяч») і особливо Терентія Пузиря («Хазяїн»), а з другого — тривав процес обезземелення селянства, визискуваного царською бюрократією. Ці процеси знайшли відображення в найкращих реалістичних п'єсах К.-К. Значним кроком вперед у побутово-психологічних п'єсах К.-К. було переборення народницького етнографізму й мелодраматично-опереткової форми його попередників. Висуваючи на перший плян гром. колізії й конфлікти та акцентуючи увагу на психологічній характеристиці героїв, творчість К.-К. становить собою вершинне досягнення реалістично-побутового театру і створює передумови для модерного театру (Див. ще ЕУ І, стор. 766).

Література: Тобілевич І. Твори, I—VI. Х.—К. 1929—31; Карпенко-Карий І. П'єси. К. 1949.
Єфремов С. Карпенко-Карий. К. 1924; Тобілевич С. Життя І. Тобілевича. Мистецтво. К. 1948; Стеценко Л. І. Карпенко-Карий. К. 1957.

Карпенко-Криниця Петро (*1917), поет, родом з Чернігівщини; зб. поезій: «Гримлять дороги» (1942), «Полум'яна земля» (1947), «Підняті вітрила» (1950), «Солдати мого леґіону» (1951), «Поеми» (1954), «Повернення друга» (1958). Тепер на еміґрації в ЗДА.

П. Карпенко-Криниця

Карпеченко Г. (†1942?), ботанік-генетик; в 1930-их рр. проф. Ленінградського ун-ту; праці з генетики рослин; заарештований 1941, помер на засланні.

Карпи, ранньоіст. дацьке (Шараневич, Грушевський, Браун, І. Нестор) або слов. (Шафарик, Забєлін, Богуславський, Нідерле) плем'я, що в останніх вв. до Хр. жило в Карпатах над гор. Прутом та Дністром. У 2 в. по Хр. перейшло над дол. Дунай, де воювало з римлянами; в кін. 3 в. переможені остаточно, К. були переселені у півд. Панонію.

О. Карпинський

Карпинець Іван, сучасний історик, дослідник історії Галичини 18—19 вв.; розвідка «Гал. залізні гути та їх продукція в рр. 1772—1848» (ЗНТШ, т. 154, 1937) й ін.

Карпинський Олександер (1869—1929), гром.-політ. діяч родом з Підляшшя; за царських часів суддя в Чернігові, на поч. 1918 р. товариш мін. внутр. справ у кабінеті Винниченка, за гетьманату чл. ради мін-ва закордонних справ; по війні адвокат у Рівному на Волині, в 1922—28 рр. чл. поль. сенату і гол. укр. сенаторського клюбу у Варшаві.

Карпіні Пляно (Carpini de Plano) Джованні (бл. 1182—1252), францісканець, італ. подорожник, 1245 посланий папою Інокентієм IV до Монголії; під час свого дворазового переїзду через Україну (1245, 1246) дістав допомогу від кн. Данила і Василька Романовичів і посередничав у зв'язках між ними і папою. Склав опис своєї подорожі «Liber Tartarorum» й ін., де подав цінні відомості й про тодішню Україну.

Карпінський Олександер (1847—1936), визначний рос. геолог, президент Рос. Академії Наук; дослідник тектоніки і палеографії Сх. Европи, а в її межах й України; праці про корисні копалини Донбасу й Харківщини.

Карпов Геннадій (1839—90), рос. історик, учень Соловйова, доц. Харківського Ун-ту, з 1871 в Москві; досліджував історію Росії та України 17 в. «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся 1654—1672» (1870), «Костомаров как историк Малороссии» (1871), «Переговоры об условиях соединения Малороссии с великою Россией» (1871) й ін.; ред. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (10 і 14 тт.). К. був представником моск. централістичних тенденцій ставлячися неприхильно до укр. історіографії.

Карпович В., псевд. львівського археолога Богдана *Януша.*

Карпович Леонтій (†1620), архимандрит Віленського правос. манастиря св. Духа; обраний на єп. Володимирського, помер перед висвяченням. Активний захисник православія, видатний проповідник і полеміст.

В. Карп'як

Карпяк Володимир (* 1909), актор, оперетковий тенор, на сцені з 1934 р. в гал. театрах ім. Тобілевича, Котляревського, Лесі Українки і оперному у Львові; на еміґрації в ЗДА, в ансамблі львівських акторів.

Карст, Карстові явища (назва від вапнякового нагір'я в Півд.-Сх. Альпах), своєрідні форми рельєфу в місцевостях, складених з розчинних гірських порід (вапняки, ґіпс); характеристичні форми: лійкуваті заглиблення, провалля, печери, підземні ріки,

оз. тощо. На Україні К. я. найбільше розвинені в гор.-юрських вапняках *Кримських гір* (К. на масивах Яйли); далі в гіпсах півд.-зах. Поділля й Покуття,

Карстові явища в р-ні Ай-Петрі

в мерґелях півд.-зах. Поділля й Волині, в *Товтрах*, далеко слабше в півд. частині Донбасу і Сер. височини. В Кавказьких горах поширені К. я. на *Чорноморському Кавказі і Скелястому Хребті*.

Карський Євфимій (1861—1931), білор. мовознавець філологічного напрямку, проф. Варшавського, потім Петроградського Ун-ту, в 1905—18 рр. ред. «Русского филологического вестника». Крім основоположних праць з історії й діялектології білор. мови й іст. білор. літератури, досліджував староцерк.-слов. тексти, синтаксу Лаврентівського літопису, видав критично Лаврентівський літопис і Руську Правду, укр. Люцидарій 17 в., дав важливий курс «Славянская кирилловская палеография» (1928), публікував матеріяли з півн.-укр. говірок і дав заг. огляд укр. діялектів у «Русская диалектология» (1924). Список праць у «Известиях» АН СССР, Отд. общественных наук, 1932.

Картвелішвілі Лаврентій, больш. діяч на Україні в 1917—20 рр., грузинського роду, чекіст; у травні 1918 співзасновник підпільної *Ком. Роб. Партії України*, в 1919—20 командував однією з укр. дивізій червоної армії; в 1920-их рр. чл. ВУЦВК та ЦК КП(б)У; в 1930—31 — чл. Політбюра КП(б)У і другий секретар ЦК КП(б)У; зник під час чисток 1933—34.

Картографія. Карти України до пол. 18 в. Найдавнішою картою, що стосується частини теперішньої укр. території, є карта побережжя Чорного м. (від Варни до Керчі) з грец. написами, збережена на щиті рим. вояка, знайденому в Дура Европос над Ефратом; ця мапа є взагалі найдавнішою картографічною пам'яткою античної доби в усій світовій картографії. За середньовіччя Україна була репрезентована на таких рукописних картах світу, як Tabula Rogeriana араб. географа Ель Ідрізі (1100—66), есп. монаха Беатуса з 776 р., що збереглася в рукописі з пол. 11 в., т. зв. Ербсторська карта світу з 13 в., Герфордська карта світу з 1280 р., та на ін. середньовічних картах, зокрема на т. зв. портулянах (Чорне м. з його побережжями). Перші карти усієї укр. території були роблені переписувачами «Географії» Клавдія Птолемея (87—150), почавши з 13 в. Вони були надруковані вперше як Восьма карта Европи (Евр. Сарматія) і Друга карта Азії (Азійська Сарматія) в ульмських вид. «Географії» Птолемея з 1482 і 1486 р. і входили потім до всіх 57 вид. цієї «Географії» до 1730 р. включно. По черзі укр. територія була представлена на відомій (приписуваній рим. космографові 4 в. по Хр. Касторіюсові) Tabula itineraria або Tabula Peutingeriana, яка зберігалася в бібліотеці авґсбурзького гуманіста Конрада Певтінґера (1508—47).

Першими модерними картами Сх. Европи, в тому ч. й України, були незбережені в цілості до нашого часу карти краківського історика і каноніка Бернарда Ваповського (1475?—1535) родом з Перемищини, який мав бути автором

Сарматія Европейська і Азійська. Карта С. Мюнстера у вид. Solinus, C. J. Polyhistor. 1538

трьох карт, в тому ч. однієї, що охоплювала тодішню Польщу, Русь, Угорщину, Волощину, Туреччину, Татарію і Мазовію, і другої, ген., що охоплювала Польщу, Литву, Русь і Московщину, фраґменти яких були знайдені в 1932 р. Ваповський був також співавтором перших тогочасних «модерних карт» Сх. Европи: карти Марка Беневентанського «Tabula moderna Poloniae, Ungariae, Boemiae, Russiae, Lithuaniae», вміщеної в «Геогра-

фії» Птолемея, виданій 1507 р. в Римі, яка охоплювала укр. територію по Дніпро на сх., і карти Мартина Вальдземюллера вміщеної у страсбурзькому вид. цієї ж «Географії» 1513 р. п. н. „Tabula moderna Sarmatie Evr. sive Hungarie, Polonie, Russie, Prussie et Valachie“ з таким же самим засягом укр. території. Карти Ваповського, Беневентанського та Вальдземюллера мали значний вплив на картографічні праці таких космографів і картографів 16 в., як С. Мюнстера, Я. Ґастальді, Г. Меркатора, В. Ґродецького, А. Поґрабського та ін., зокрема на карту Польщі, Руси (України), Литви і Московії, вміщену у віршованій космографії („Rudimenta Cosmographica“) Й. Гонтера (1498—1549) і скопійовану потім С. Мюнстером у його «Космографії», та на карту Молдавії і суміжних країн, вміщену у кн. Ґ. Райхерсторффа „Moldaviae quae olim Daciae Pars“, виданій у Відні 1551 р. Першою картою, що охоплювала укр. територію від Дніпра на сх. і на півд. до Чорного й Озівського м., була карта Московії, зроблена італ. географом Баттістою Аньезе на підставі інформацій Димитрія Герасімова, посла моск. кн. Василія IV до Риму і надрукована 1548 р. Ця карта лягла в основу пізніших карт Московщини Я. Ґастальді, Ґ. Русцеллі та ін. Наступною картою, що охоплювала сх. і півд.-сх. області України, була карта Антонія Віда (1500—58), зроблена на підставі інформацій Івана Ляцького і опублікована 1555 р., яка мала вплив на пізніші карти Московії С. Мюнстера (дві) і карти різних авторів, вміщувані у різних вид. „Rerum Moscovitarum Commentarii“ Зіґмунта *Герберштайна* (1486—1566). Оригінальною західньоевр. картою Руси, Московії і Татарії з Центр. та Сх. Укр. Землями і Чорним м. була карта англ. подорожника Антонія Дженкінсона († 1611), датована 1562 р. і вміщена вперше 1570 р. в „Theatrum Orbis Terrarum“ Абрагама *Ортелія* (1527—98). Докладнішими картами Зах. Укр. Земель були: відома карта Польщі і суміжних обл. В. Ґродецького († 1591), вміщена у багатьох вид. атласу А. Ортеліюса, подібна карта Польщі, вміщена в атласах Ґерарда де Йоде (1515—91) з 1578 і 1593 р., карти Литви і Надчорномор'я основоположника модерної картографії Ґерарда *Меркатора* (1512—94), що охоплювали майже всю центр. укр. територію, як також карта Криму і надчорноморського побережжя, зроблена секретарем короля Баторія українцем Мартином *Броньовським* й опублікована в його праці „Tartariae Descriptio“, видана в Кельні 1595 р. До цього ж періоду належить і карта Львова й околиць А. Пассаротті (1607).

Першими картами укр. території, зробленими вже на основі топографічних вимірів, були карти Маковського і Боплана, опубліковані в першій пол. 17 в., вперше з назвою Україна. Томаш *Маковський* (1575—1620?), співр. лит. кн. Миколи Радзівіла (1549—1616), був автором приписуваної останньому і справді виданої його ж заходами та коштом в

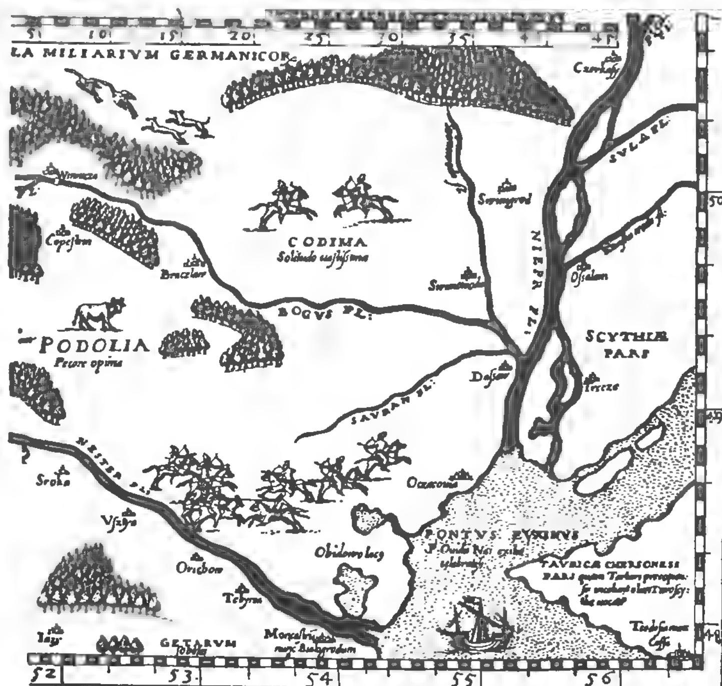

Вирізка з карти Европейської Сарматії А. Пограбіюса, виданої в Венеції 1569

Амстердамі 1613 р. і виконаної Гесселем Ґеррітсом великої карти Литви і Дніпра на чотирьох аркушах в мірилі 1 : 1 300 000. Ця карта копійована багато разів і видавана в різних атласах впродовж 17 в., охоплює укр. землі аж поза Дніпро, але на півдні сягає тільки до лінії Снятин-Кам'янець-Брацлав і Черкаси; області на півд. від цієї лінії були представлені

згодом на мапах Угорщини амстердамських картографів Н. Фішера і К. Аллярда, виконаних в тому ж мірилі і з подібними написами. Мапа Дніпра Маковського була репродукована згодом як окрема карта і вміщувана до різних атласів впродовж 17 в., і її ще й досі дехто приписує безпідставно Боплянові. Найвидатнішими картографічними працями 17 в., що мали визначний вплив на картографію України також і в 18 в., є карти франц. картографа Ґійома Лявассера де *Бопляна* (1600—73), що був на поль. службі й перебував на Україні в 1630—47 рр. Карти Бопляна, виконані на підставі проведених ним особисто топографічних вимірів, були заплянвані як доповнення до його відомого «Опису України». Найбільша картографічна праця Бопляна — це спеціяльна мапа України „Delineatio specialis et accurata Ukrainae" в мірилі 1 : 452 000, ґравірована і видана в 1650—53 рр. В. Гондіюсом у Данціґу в небагатьох 5 аркушах франц. географом Н. Сансоном у Парижі. Ген. Карта України Бопляна „Delineatio Generalis Camporum desertorum vulgo Ukraina" (1 : 1 800 000), видана вперше 1651 р. в Данціґу, скопійована і видана з франц. назвою 1660 р. в Руані і перевидана потім багато разів п. н. „Typus generalis Ukrainae" охоплює цілість укр. території з чорноморським побережжям, Волинню і частиною Червоної Руси. Третя з картографічних праць Бопляна — це карта Дніпра, опублікована Йоганом Блавом в латинському, есц., голл. і франц. виданнях його «Великого атласу» в 1659—72 рр. на трьох окремих аркушах (від Києва до Чорного м.), два перші в мірилі 1 : 226 000 і третій у мірилі 1 : 452 000, видана згодом Янсоніями і Піттом на одному аркуші. Карти України Бопляна, зокрема його ген. карта України були використовувані в другій пол. 17 і в першій пол. 18 в. багатьома західньоевр. картографами, і відо-

Вирізка з ген. карти України Бопляна, виданої В. Гондіюсом 1648—51 у Ґданську (орієнтована півднем угору)

пробних примірниках на 8 аркушах, перевидана згодом амстердамським картографом Й. Блавом чотирма окремими картами частин України — Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття; доповнена Волинню, вона була видана на мі карти України Ґійома Деліля, Йогана Б. Гоманна (два вид.), П'єра ван дер Аа, М. Сойтера, Т. К. Льотера і Крістофа Вайґеля є тільки точними її копіями. Так же само точно копіювали карти Маковського і Бопляна майже всі тогочас-

ні автори і видавці карт Польщі, що охоплювали Україну і Литву; деяку оригінальність і використання нових даних виявили тільки нюрнберзький картограф і математик Тобіяс Маєр (1723—62) і франц. географ і картограф Жан Баптіст д'Анвіль (1697—1782).

Якщо йдеться про сх. області України, то найвидатнішою картографічною працею кін. 17 в. є атлас ріки Дону з картами Чорного й Озівського м., опрацьований голляндцем адміралом Корнелієм Круйсом (Cruys) або Крейцем (Creitz) (1657—1727), що був на службі Петра I, і виданий 1703 р. у Донкерта в Амстердамі. Деяку вартість має, гол. якщо йдеться про Полтавщину і Харківщину та суміжні обл., карта України і Чорного м., опрацьована Юрієм фон Менґденом і графом Яковом Брюсом та видана Я. Тесінґом 1699 р. в Амстердамі. За гетьманування I. Мазепи, наприкінці 17 і на поч. 18 вв., на Україні були розпочаті топографічні праці для картографування території окремих коз. полків. Багато з цих карт збереглося в Бібліотеці Гідрографічного Департаменту Морської Фльоти і в Геогр. Відділі Нац. Бібліотеки в Парижі; всі вони (поза кількома винятками) досі не вивчені і неопубліковані. До оригінальних карт 17 в., зроблених на Україні, треба зарахувати також «Чертежъ украинскимъ и черкаскимъ городамъ отъ Москвы до Крыма», що зберігаються у Держ. Архіві у Стокгольмі в Швеції. Карти Київщини, Криму і Надчорномор'я та Донщини і Кубані, вміщені у відомому «Российском Атласе», виданому Петербурзькою Академією Наук 1745 р., більш схематичні і значно слабші від виданих ще в пол. 17 в. карт Бопляна.

Література: Кордт В. Материалы по истории русской картографии. К. 1899—1910; Cordt B. Monumenta cartographica Ukrainae, т. I. К. 1931; Olszewicz B. Kartografja polska... Polski Przegl. Kartogr. m. IV—V. 1930—32; Bagrov L. Anecdota Kartographica I. Die ersten Karten der Ukraine. Берлін 1935; Лебедев Д. Очерки по истории географии в России XV и XVI вв. М. 1956; Андреев А. Труды русских географов и путешественников XVII—XX вв. по изучению Украины. Известия Всероссийского Географического Общества, т. 86, випуск 2, 1954; Яцунский В. Историческая география. М. 1955; Krawciw B. Guillaume le Vasseur Sieur de Beauplan's „Description of Ukraine" and his military maps of Ukraine, Description of Ukraine by... Beauplan. Нью-Йорк 1959.

Б. Кравців

З сер. 18 до 1917 р. Точніші топографічні знімки терену на підставі трієнґуляційних вимірів розпочали на укр. землях під кін. 18 в. Росія, Австрія і почасти Польща. Вислідом їх були: карта іст. Польщі Ріцці Занноні („Carte de la Pologne...") 1 : 700 000 (1772), пруські карти 1 : 520 000 (1770—77) та насамперед рос. ген. карта Евр. Росії Оппермана 1 : 840 000 (1796—1816), що охоплювала всі укр. землі, які тоді належали до Росії. В 1821—39 рр. появилася спеціяльна карта зах. частини евр. Росії Шуберта 1 : 420 000. Зах. Укр. Землі, що опинилися в складі Австрії й Угорщини, під кін. 18 в. і в перший пол. 19 в. представлені на карті Бенедікта 1 : 172 000 (1797 р.), Гельденсфельда 1 : 172 000 і Лізґаніґа 1 : 288 000 (1790, 1847), на рукописній карті Міґа 1 : 28 000 (1779—83) та ін.; крім того, на карті монархії в мірилі 1 : 144 000 (1809—48); перший атлас Галичини Ф. І. Мера (Maire) появився в 1790 р. (11 карт).

Вирізка з рос. триверстової карти (1 : 126 000). Околиці Трипілля над Дніпром

В другій пол. 19 і на поч. 20 в. були опрацьовані основні топографічні карти України здебільша на базі довготривалого топоздіймання, а частково й фотограметрії. Їх видавала Росія, Австро-Угорщина і почасти Німеччина.

До найважливіших віськ.-топографічних карт, що їх видала Росія (Корпус военних топографів), належали: 1) т. зв. спеціяльна карта Сх. Европи 1 : 420 000 («десятиверстка») Стрільбицького (1864—80 рр.) із зазначенням кольором лісів, що обіймала всі укр. землі (також і в Австро-

Угорщині); її гол. полуденник був віддалений на 10° на сх. від Пулкова. 2) Топографічна карта 1 : 126 000, або «триверстка», виготовлена за проєкцією Бонна, охоплювала всі укр. землі під Росією, але без Передкавказзя, однобарвна, терен зображений рисками; до першої війни вона була вже застарілою. 3) Найкраща — нова топографічна карта зах. Росії 1 : 84 000 («двоверстка»), видана в двох кольорах з ізогіпсами; вона обіймала лише зах. частину центр. України, не доходячи до Дніпра на сході. 4) З цих самих оригінальних плянів опрацьовано також одноверствову (1 : 42 000) і півверствову (1 : 21 000), обидві в одному кольорі. Довж. всіх тих карт подавана від Пулкова (30° 19′ 42″ на сх. від Ґрініча), іноді з додатком Парижу або Ферро; висоти подані в сажнях.

Підставовою топографічною картою для укр. земель в Австро-Угорщині (вид. Військ. Геогр. Ін-ту у Відні) була спеціяльна карта 1 : 75 000, видана вперше в 1873—89 рр., і карта 1 : 25 000 — обидві гіпсометричні в сполуці з рисками, в одній чорній фарбі. Менш детальні: ген. карта 1 : 200 000 і карта сер. Европи 1 : 750 000, обидві кольорові, різьблені рисками. Вони обіймають і центр. Україну по лінію Київ—Одеса на сході. Майже всі укр. землі охоплює кольорова карта 1 : 400 000. До давніших карт Австро-Угорщини належали: карта Галичини Куммерсберґа 1 :115 200 (61 аркушів, 1855, 1861, 1888), Угорщини і Галичини 1 : 288 000 (1869—72), ген. карта сер. Европи Шеда 1 : 576 000 (1871), що сягала аж по Київ на сході, та її переробка 1 : 300 000 (1872—76). Довж. всіх цих карт подавалася від Ферро.

Вирізка з австрійської спеціяльної карти (1 : 75 000); околиці Старого Самбора над Дністром

З нім. карт обіймають частини укр. земель: 1 : 100 000 (півн.-зах. частину), Сер. Европи 1 : 300 000 (по лінію Київ-Одесса на сх.) і карта Европи 1 : 800 000. Під час першої світової війни німці перевидали (частково й австрійці) рос. карти 1 : 84 000 і 1 : 126 000, заміняючи їх мірило на 1 : 100 000. Всі укр. землі представлені на міжнар. карті світу 1 : 1 000 000.

Як видно з цього перегляду, точніші карти (1 : 75 000 і 1 : 84 000) мала до першої світової війни лише одна третина укр. земель, перев. частина мала лише недосконалу 1 : 126 000, а Передкавказзя не мало й такої.

Картографія укр. держави. Гол. геодезичне управління видало 1918 р. такі карти України: 54 аркушів держ. «спеціяльної» 1 : 420 000, 1 : 1 050 000 (4 аркуші), 1 : 1 680 000 (П. Тутковського) і два пляни Києва в 6 аркушах (один у горизонталях з укр. номенклятурою, другий за зніманнями з 1897 р.).

Після 1920 р. нові карти України опрацювали і видали ті держави, що її окупували. В СССР спочатку перевидали виправлені карти рос. імперії 1 : 42 000 і 1 : 420 000 (частково також 1 : 126 000 і 1 : 21 000), а згодом опрацювали зовсім нові карти, базуючи їх на нових багатогранних конічних проєкціях і застосовуючи Ґрініч як гол. полуденник та вживаючи метричної системи. Ці карти базуються на новому топоздійманні з допомогою фотографії. Основною топографічною картою СССР є карта 1 : 100 000, але найточніша — 1 : 25 000 (старе вид. 1937—39, нове 1950—52), детальна гіпсометрична кольорова карта, що подає також розміщення лісів, ґрунтів і найрізнорідніші топографічні деталі. Ін. карти мають мірила 1 : 50 000, 1 : 200 000, 1 : 300 000 — (основна літунська карта), 1 : 500 000, 1 : 750 000, 1 : 1 000 000 і 1 : 2 000 000. Названі карти опрацьовані для військ. цілей і охоплюють всі укр. землі; карти більшого мірила неприступні для загалу. Картографічні праці в СССР вело спочатку Вище геодезичне управління, з 1939 Гол. Управління Геодезії і Картографії (ГУГК).

Укр. землі, що входили між двома світовими війнами до складу Польщі, представлені на поль. топографічних картах: на т. зв. тактичній 1 : 100 000 (кольоровій) і 1 : 25 000 (однокольоровій) та операційній 1 : 300 000 (кольоровій). Всі ці карти гіпсометричні, з багатьма топографічними деталями, геогр. довж. подана від Ґрініча. З переглядових карт найважливіші — 1 : 500 000 (особливо літунська) і 1 : 1 000 000 (міжнар.). Сучасна Польща залишилася при тих самих картах. Закарпаття було представлене на картах Чехо-Словаччини, яка залишалася при давніх австр., дещо доповнених картах: 1 : 25 000, 1 : 75 000, 1 : 200 000 і 1 : 750 000. Буковина і Басарабія були охоплені рум. топографічними картами 1 : 20 000 (Буковина), 1 : 100 000, 1 : 200 000 і 1 : 500 000.

Німеччина під час останньої світової війни і перед нею перевидала всі найважливіші власні карти з першої світової війни, видання Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії й Угорщини та сов. карти 1 : 100 000, 1 : 200 000 і особливо цінні кольорові карти 1 : 300 000, 1 : 500 000; названі карти обіймають всі укр. землі. Англія й ЗДА перевидали частково чи також цілком всі важливіші карти Польщі і Чехо-Словаччини, а тим самим і Зах. України; ЗДА ще нім. літунську карту (1 : 250 000).

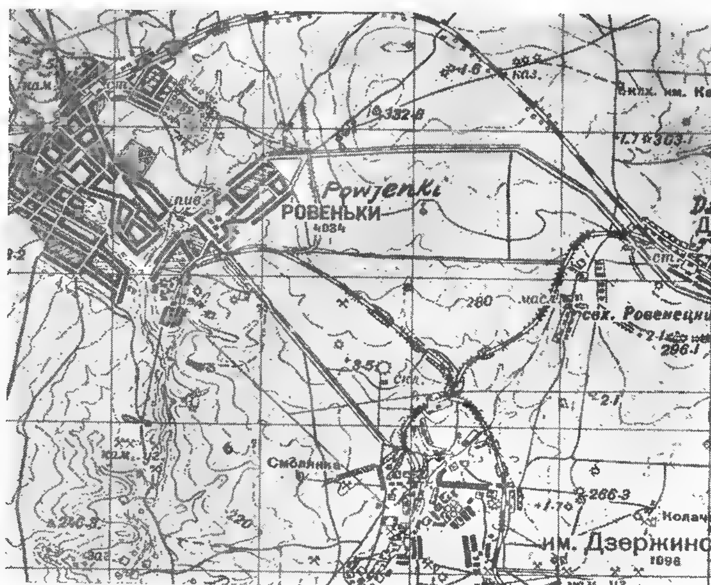

Вирізка з советської карти 1 : 100 000, нім. переробка 1942; околиці Ґовенок у Донбасі. Ориґінал у 4 кольорах (чорному, червоному, зеленому, синьому); ізогипси що 10 м

До топографічних карт можна зарахувати різного роду туристичні карти, пляни міст та їх околиць, областей, спеціяльні інженерно-геол. (1 : 10 000, 1 : 5 000, 1 : 2 000, 1 : 1 000) тощо. З підручних карт, в яких представлено укр. землі, треба згадати міжнар. карти 1 : 1 000 000; з фізичних — карти С. Рудницького (1 : 1 000 000 з 1918 р. і 1 500 000 з 1930), Кубійовича — Кулицького (1 : 1 500 000 з 1937, 1942 і в зменшеному мірилі 1 : 2 500 000) та карту УССР 1 : 750 000 (К. 1955); з адміністративних — карту УССР 1 : 750 000 і 1 000 000 й ін. Невеликим атласом, що обіймає лише УССР в межах до 1939, є атлас Кльованого (2 вид. 1929), важливішим атласом України є атлас В. Кубійовича (1937), який охоплює всі укр. землі. Укр. землі представлені у великому сов. «Атласі світу» — кращому з 1940 р. (фіз. й екон. карти), але незабаром вилученому з ужитку, і слабшому з 1954 р. (лише фіз. карти). Цінним спеціяльним атласом є «Атлас сіль. госп-ва УРСР» (1958).

Г. Колодій

Картопля (Solanum tuberosum L.), рослина з родини пасльонуватих, одна з гол. с.-г. культур України, важлива для прохарчування людини, як високоцінний корм для домашніх тварин, особливо для свиней; і як сировина в спиртово-горілчаній і крохмально-мелясовій пром-сті (вихід спирту з 1 га посіву К. перевищує зернові культури в 3—4 рази). Приблизно 40—45% заг. збору К. в СССР іде на прохарчування населення, 25% — на корм. В сер. бульби К. мають 20% крохмалю, 2% сирого протеїну, 1% клітковини, 0,2% товщу, 1 % попелу, 75% води, багато вітамінів С. З огляду на велику врожайність (пересічно вдесятеро вищу від зернових), К., при своїй меншій поживній вартості (1 кг дорівнює 0,28 кг жита), найбільше поширена в бідніших, а також густо заселених р-нах, зокрема б. великих міст. К. вологолюбна культура, натомість мало вибаглива до ґрунту.

На Україні К. з'явилася у другій пол. 18, а сильніше поширилася в другій пол. 19 в. З одного боку, вона стала гол. сировиною для спиртової пром-сти (гол. на поміщицьких землях), з другого, підставовим прохарчуванням для малоземел.

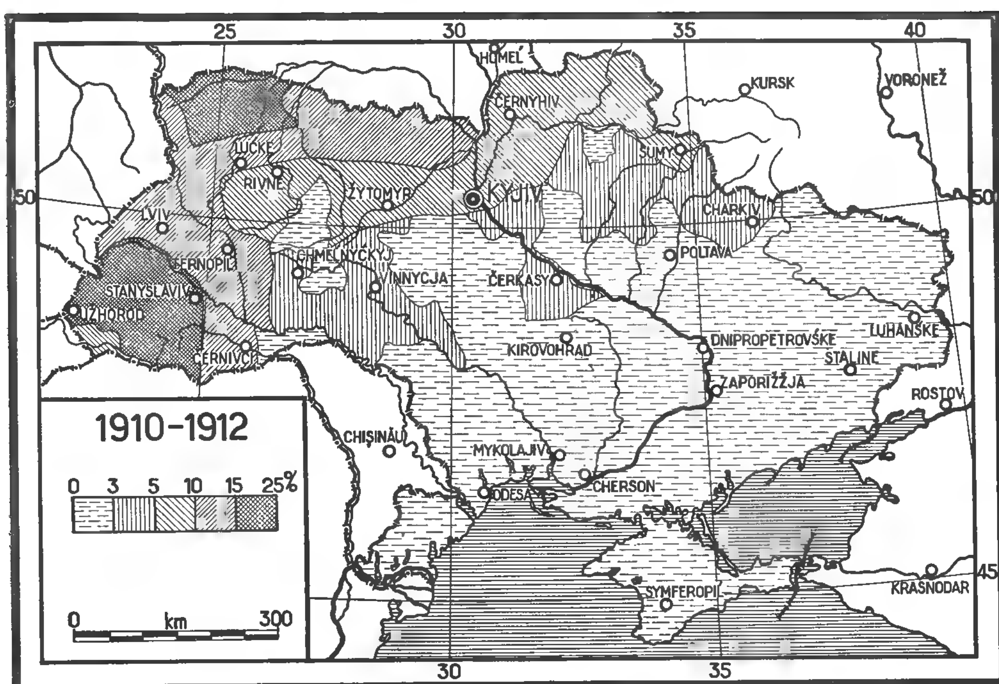

Посівна площа картоплі під урожай 1910—12 рр. в % до загальної посівної площі

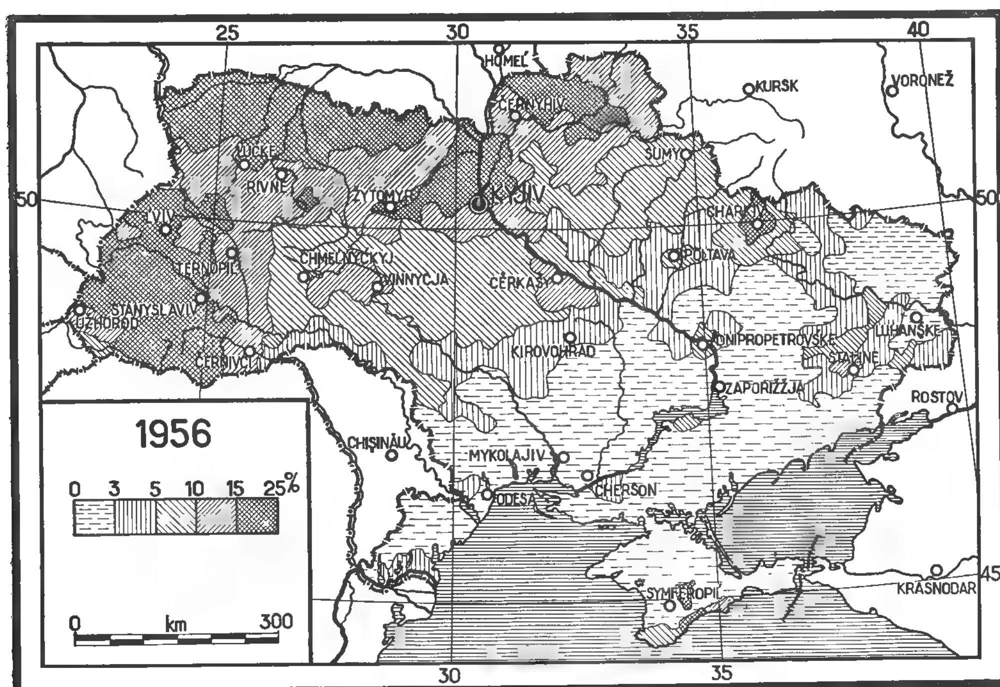

Посівна площа картоплі під урожай 1956 р. в % до загальної посівної площі

сел. госп-в. 1913 р. площа К. займала на території УССР в нинішних межах 1,1 млн га (на всіх укр. етногр. землях бл. 1,3 млн га), або 3,9% всієї засівної площі. В період між двома світовими війнами посівна площа К. зазнала великого збільшення на Центр. і Сх. Землях, зокрема в Донбасі й Дніпропетровському пром. р-ні, й дійшла 1940 р. до 2,0 млн га; 1958 р. становила 2,3 млн га (7,0% засівної площі УССР; на всіх укр. етногр. землях бл. 2,8 млн га). К. є гол. культурою в індивідуальних госп-вах колгоспників, робітників, службовців та одноосібників і займає на їх наділах 1 264 000 га, що становить аж 53% їхньої землі (в колгоспах 3,2%, в радгоспах 1,6%) і 57,1% засівної площі К. по всіх видах госп-ва (ч. на 1956).

Урожайність К. на Україні до першої світової війни становила приблизно 90 центнерів з 1 га; нині 100 центнерів (Німеччина — 218, Великобрітанія — 195, ЗДА — 161, Польща — 116, СССР — 100; числа на 1955 р.). Заг. збір К. в УССР — 221 млн цетнерів (1956) ставить Україну з 8% світової продукції на 4 місце після Німеччини, РСФСР і Польщі.

Геогр. розміщення К. подібне до розміщення *жита.* Вона найбільш зосереджена в півн. поліській смузі з її легкими ґрунтами (15,2% заг. посівної площі зони — 1956), в Лісостепу (8,6%), в Карпатах (25,6%) і Підкарпатті (20,2%), натомість її менше на посушливому півдні (2,2%), і тут урожайність К. найслабша. Подробиці видно з карт. *В. К.*

Кархут Василь (*1905), лікар, пластовий діяч і письм.; перший організатор ремісничого Пласту, ред. ж. «*Вогні*»; оп. для молоді з життя тварин — «Гомін з-поза нас» (1933), «Цупке життя» (1940), «Пшеничні нетрі» (1942) і повість «Полум'яний вихор» (1941).

Кархут Спиридон (1869—1931), укр. кат. свящ., педагог і гром. діяч, клясичний філолог і проф. Укр. Ун-ту і Гр.-Кат. Духовної Семінарії та Богословської Академії у Львові, чл. Нац. Ради ЗУНР. «Граматика укр. ц.-слов. мови» (1927), «Нове видання Служебника».

о. С. Кархут

Касименко Олександер, сучасний сов. історик, д. чл. АН УРСР: дир. *Інституту Історії*, ред. його «Наук. Записок», ред. зб., присвячених «возз'єднанню» України з Росією й ін., автор монографії «Рос.-укр. взаємовідносини 1648 — поч. 1651 рр.» (1955) і програмових ст. про завдання іст. науки в УРСР.

Касиненко Микола (бл. 1843—1907), актор-резонер в трупах Кропивницького і Старицького, в 1890-их рр. короткий час керівник гал. театру «Руської Бесіди»; автор театральних споминів «Сочиненія», т. I (1898).

Касіян Василь (*1896), графік родом з Галичини; студіював у Празькій Академії Мистецтв, 1927 переїхав на Сов. Україну; викладач Київського і Харківського Художніх Ін-тів, чл. АРМУ і «Жовтня», з 1944 завідувач катедри графічних мистецтв у Києві, дир. Ін-ту Мистецтвознавства АН УРСР, д. чл. Академії Мистецтв СССР (з 1947) і Академії Архітектури УРСР (з 1950), учасник багатьох виставок на Україні і за кордоном (Б'єннале в Венеції).

К. дуже плідний і всесторонній мистець у всіх графічних техніках: дереворізі, ґравюрі на міді, лінолеумі, літографії, рисунку пером, акварелі. Празький період характеризує графіка на соц. теми, підібрані односторонньо (самі неґативні), але життєво правдиві. З 1927 р. змушений працювати на замовлення, виконуючи велику кількість пропаґандивних творів (радісні обличчя колгоспників під час голоду, зображення «квітучої України» в час ліквідації укр. інтеліґенції, панегіричні цикли, присвячені Леніну, Сталіну і т. д.). Документальну вартість мають його ґравюри на теми Дніпрельстану і Донбасу. Ілюстрації до творів Шевченка, Гоголя, Франка, Коцюбинського, Стефаника, Кобилянської, Тесленка, численні портрети укр. письменників і мистців. Соцреалізм шкідливо відбився на творчості К. елементами натуралізму і підроблюванням під малярську техніку. Автор ст. про графічні техніки і про укр. (Кульчицьку, Їжакевича, Шевченка) і чужих (Леонарда да Вінчі, Рафаеля, Рембранта) мистців.

В. Касіян (автопортрет)

Література: Чукин Д. В. Касіян. Х. 1931; Каталог ювілейної виставки творів В. І. Касіяна. К. 1946; Сокольников М. Василий Ильич Касиян. М. 1948; Портнов Г. Василий Ильич Касиян. М. 1957. *С. Г.*

Касіянович Андрій, львівський ювелір першої пол. 17 в.; срібний хрест з фігурною різьбою (1638) в Успенській церкві у Львові.

Касоги, літописна назва черкесів, яких сусідні осетини і нині звуть «косогами». Тмутороканський кн. Мсти-

слав Хоробрий воював з касогами, розбив їх і підкорив тмутороканському князівству.

Касперович Микола (*1885), маляр і реставратор творів старого мистецтва; провадив реставраційні роботи в музеях Чернігова, з 1924 дир. реставраційної майстерні Всеукр. Музейного Городка в Києві; 1934 заарештований, дальша доля невідома.

Касяненко Григорій (*1891), авіяторконструктор в УССР; зник під час чисток укр. інтеліґенції в сер. 1930-их рр.; в добу визвольних змагань чл. Центр. Ради і Крайового Комітету для охорони революції.

Касяненко Євген (*1889), брат Григорія, ком. діяч і ред.; чл. Центр. Ради від УСДРП, від якої перейшов 1918 з групою *Нероновича* до КП(б)У; ред. різних больш. вид., а з 1925 офіціозу «Вісті ВУЦВК»; переклади з нім. мови. Зник під час чисток укр. комуністів в 1930-их рр.

Каськів Теодосій (*1878), учитель, один із піонерів укр. культ. життя в ЗДА (з 1903 р.), родом з Галичини; довголітній дириґент хору «Боян» в Ньюарку, гол. Дяковчительського Т-ва в Америці і ред. «Рідної Школи».

Касьяненко Володимир (*1901), зоологморфолог, д. чл. АН УРСР і дир. Ін-ту Зоології; праці з порівняльної морфології, зокрема присвячені аналізі кістково-м'язової системи свійських ссавців; чл. ред. колеґії «Фавни України».

Касьянов Олександер, (*1910?), архітект, дир. Ін-ту Містобудівництва Академії Будівництва і Архітектури УРСР та її чл.-кор., гол. ред. ж. «Будівництво і Архітектура» (з 1958); плянував забудову Запорізької ГЕС і відбудову Харкова (площа ім. Дзержинського); праця «Про містобудівництво України» (1954).

Катакомбова культура, культура бронзової доби у степовій Україні (2000—1250 до Хр.), що була продовженням т. зв. *ямної культури.* Існувала у скотарських племен, які також займалися хліборобством. Померлих ховали випростаними, посипаних червоною охрою, часто з рабинями, у заглибленнях (катакомбах), вибраних у стіні похоронної ями; б. них прикметна кераміка кулястих форм, прикрашена геометричними узорами з нарізів та відтисків шнурка, бронзове, мідяне і крем'яне знаряддя й прикраси. Помітні торг. зв'язки з Кавказом.

Катамай Богдан (*1911), гром. діяч і журналіст у ЗДА, родом з Галичини; організатор і гол. Ліґи Укр. Кат. Молоді (з 1933), Т-ва Мазепинців (з 1934) і ред. його органу «Голос Мазепинців»; ред. «Америки» (1941—51), яку перетворив на щоденник; довголітній чл. дирекції Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету і Укр. Конґресового Комітету Америки.

Катамай Дмитро (1886—1935), політ. і гром. діяч, один з організаторів Січей, секретар *Бойової Управи* УСС (1914—17); чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії, в 1911—14 ред. «Гром. Голосу».

Категорія граматична, вживається в двох значеннях: 1) граматичного поняття, притаманного словам або їх сполукам у реченні, вираженого мовними засобами; засобами виражувати К. г. в укр. мові є: афіксація *(стол-и, -ів, сипнув, -ав),* «внутр. флексія» або чергування голосних і приголосних *(нес-ти; ніс, нос-ити, нош-у; мук-а, муц-і),* наголос *(ру́ки, руки́)* та дуже обмежено здвоювання *(білий-білий)*; 2) кляса слів, що характеризується своїми власними окремими К. г. (іменник — категоріями роду, числа, відмінків; дієслово — категоріями особи, числа, роду, часу, виду, способу, стану). Число К. г. різне в різних мовах та змінюється впродовж історії (в укр. мові заникла категорія іменних основ, двоїни, родовости прикметників у множині, деяких дієслівних часів: аориста, імперфекта; розвинулася ж К. г. істоти в іменниках, дієслівних видів).

Катерина I, імператриця Росії (1725—27), якою стала по смерті свого чоловіка царя Петра I, родом лотиська селянка. К. I продовжувала політику Петра I; фактичним керівником уряду був О. *Меншіков;* на Україні за К. I всіма справами керувала *Малоросійська Колеґія.*

Катерина II (1729—96), імператриця Росії (1762—96), родом княжна Ангальт-Цербстська. Царювання К. II позначилося глибоко реакційною внутр. політикою (остаточне покріпачення селянства, поширення прав і привілеїв рос. дворянства) та великими успіхами рос. імперіялізму (війни з Туреччиною 1769—74 і 1787—91 та розбори Польщі). Політика К. щодо не рос. країн і народів імперії була централістична, зокрема на Україні. 1764 було скасовано гетьманат, а в 1780-их рр. повністю ліквідовано держ. автономію Гетьманщини; 1765 було скасовано Слобідські полки; 1775 знищено Запор. Січ; 1783 анектовано Крим, а в 1790-их рр. прилучено до імперії т. зв. «Ханську Україну» (землі між рр. Богом і Дністром) і все Правобережжя. В царині культури правління К. II позначилося дальшою русифікацією України. Права й інтереси Укр. Церкви було ущерблено секуляризацією манастирських маєтностей 1786. На Правобережній Україні уряд К. II провадив політику нищення Укр.-Кат. Церкви.

Катеринодар, кол. назва *Краснодару.*

Катеринопіль (V—11), с. над р. Гнилий Тикич, р. ц. Черкаської обл.

Катеринослав, кол. назва м. *Дніпропетровського.*

Катеринославське козаче військо, коз. корпус, зформований 1787 р. кн. Г. Потьомкіним з кол. запорожців та військ. поселенців-одновірців Катеринославщини з метою їх участи в рос.-тур. війні (1787—91); 1790 р. «великим гетьманом» Катеринославського і Чорноморського війська призначено Потьомкіна. Заг. кількість К. к. в. — 50 000 осіб, в тому ч. бл. 20 000 козаків. К. к. в. вславилося в боях з турками. 1796 К. к. в. було скасоване; бл. 3 000 осіб увійшло згодом до Кубанського коз. війська.

Катеринославський Республіканський Кіш, організований під час протигетьманського повстання в листопаді 1918 р., заходами М. Горобця і Ю. Божка, перший командир А. Гулий-Гуленко; начальник штабу В. Савченко. В січні 1919 реорганізований і дістав назву *«Запорізька Січ»*, яка під командою отамана Ю. Божка увійшла до складу реґулярної Армії УНР.

Катеринославці, група большевиків, гол. з півд. губ. України, яка на поч. 1918 р. проголосила т. зв. *Донецько-Криворізьку Республіку Совєтів.* Лідери К. — Е. *Квірінґ*, Е. *Яковлев* й ін. К. ставилися неґативно до укр. нац. питання і творення окремої укр. сов. держави (див. *Ком. Партія України*).

Католицька Акція (або світське апостольство), співпраця світських в апостольській діяльності церк. ієрархії, ведена в кат. орг-ціях під наглядом церк. влади. Серед українців К. А. розвивалася в Галичині в 1930-их рр.; централею був Ген. Ін-т К. А. гр.-кат. гал. провінції у Львові, утворений з представників кат. орг-цій — Т-ва Укр. Студентів-Католиків (ТУСК), *«Обнова»*, молодечої орг-ції *«Орли»*, т-ва *«Скала»* й ін. Ген. церк. асистентом від гр.-кат. єпископату був єп. І. Бучко, а пізніше єп. Н. Будка, през. М. Дзерович, активними діячами І. Бабій, В. Глібовицький, П. Ісаїв, Ю. Редько, Е. Тишинська, К. Чехович й ін.; пресовий орган — квартальник «Кат. Акція» (1934—39 рр.).

В Канаді К. А. існує з 1933 р., тобто з створенням кат. гром. орг-цій: *Братства Українців Католиків* (БУК), *Ліґи Укр. Кат. Жінок* (ЛУКЖ), Укр. Кат. Юнацтва (УКЮ) та «Обнови», завершених в централі українців католиків кожної єпархії та всієї Канади (1960 р. — през. П. Воробець, гол. діячі В. Вал, А. Баран, І. Боцюрків, В. Денека, К. Кравс, М. Поронюк й ін; пресовий орган — місячник «Кат. Акція»). У ЗДА діють відділи ТУСК і «Обнови» та ін. т-ва при парафіях; в Бразілії — Ін-т Катехиток (з 1940 р., виховна і харитативна діяльність).

В Німеччині діє К. А. з 1947 р., в усій Европі з 1949 р.; гол. С. Крет, гол. церк. асистент о. І. Хома, пресовий орган — тижневик «Христ. Голос» (в Англії місячник «Наша Церква»); важливіші орг-ції — ФТУСК і УКАО «Обнова», активні діячі: Є. Перейма, М. Томашівська, Р. Данилевич, В. Янів й ін.

«Католицький Всхід», квартальник, орган укр.-кат. богословів 1904—07 у Львові; видавець о. Г. Плакида.

Катонін Євген (*1894?), архітект, д. чл. Академії Архітектури УРСР; споруди в стилі італ. ренесансу в Києві, співтворець архітектурного ансамблю моск. метро «Київ. кільцева» й ін.

Катран, див. *Акула-катран.*

Катран татарський (Crambe tataria Sebeök), синьозелена довгорічна висока рослина (до 1 м) з родини хрестоцвітих, росте в степ. смузі України, зрідка в лісостепу; стигле насіння містить в собі бл. 15% жирної олії, молоді стебла та коріння вживають як салату, з стебел виготовляють маринади. На пісках і ракушняках по берегах Чорного й Озівського м. росте К. понтичний (C. pontica Stev. = C. maritima M. B.).

Катренко, справжнє прізвище Катрухин Олександер, письм., зб. «Оповідання» (1900), «Пан Природа» (1901), ст. в «К. Ст.».

Каучуконоси, рослини, які містять у собі каучук. До 1930-их рр. природний каучук давали лише дерева і кущі з тропіків (гол. каучукове дерево або ґевея), згодом також зіллясті рослини поміркованої смуги, *кок-сагиз, крим-сагиз, тау-сагиз*, культивовані на Україні.

Кафа, Каффа, назва м. *Теодосії* в Криму в 13—18 вв.

Кахівка (VII—14), м. обл. підпорядкування, р. ц. Херсонської обл., положене на лівому березі Дніпра, де він творить Кахівське водоймище; 19 000 меш. (1956). К. була до революції значним центром торгівлі хлібом та вовною і найбільшим на півд. Україні ринком праці с.-г. робітників; тепер важлива річна пристань, пром-сть: машинобудівельна, електротехн. і будів. матеріялів; 12 км на півд. зах. знаходиться Кахівська гідроелектростанція (див. *Кахівський гідровузол*).

Кахівський гідровузол, найнижче положений з гідровузлів дніпрового каскаду (див. *Дніпро*) на віддалі 12 км на півд.-зах. від м. Кахівки, друга велика гідроелектростанція (ГЕС) на Дніпрі з номінальною потужністю 312 000 квт (6 аґреґатів, потужність кожного — 52 000 квт). Включена в систему Дніпроенерґо,

К. ГЕС продукує в сер. 1 400 млн квт год. на рік і постачає електроенерґію для пром-сти і сіль. госп-ва низового Подніпров'я, Донбасу і Півн. Криму, м. Херсону, помпувальних станцій тощо. Будову К. г. розпочато 1950 р., в 1955 р. відкрито плавбу через шлюзу, перекрито річище Дніпра й урухомлено 2 аґреґати, в 1956 — останні 4. К. г. обіймає такі бетонні споруди: будинок ГЕС, водозливну греблю, судноплавну шлю-

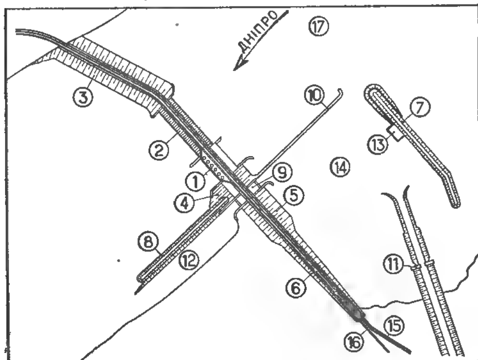

Каxівський гідровузол

1 — Гідроелектростанція; 2 — водозливна залізобетонна гребля; 3 — земляна руслова гребля; 4 — земляна гребля; 5 — заплавна земляна гребля; 6 — понадплавна земляна гребля; 7 — дамба-хвилелом; 8 — земляна дамба; 9 камера шлюзи; 10 — залізобетонна причальна стінка; 11 — головна споруда Краснознам'янського канала; 12 — низовий підхід до шлюзи; 13 — порт; 14 — аванпорт; 15 — залізниця; 16 — автомобільна дорога; 17 — водоймище (Каxівське море)

зу, поч. Краснознам'янського зрошувального канала; крім того, земляні греблі й дамби, хвилелом з портом, водоймище. Гребля К. г. (довж. 435 м) складена з 28 водозливних отворів по 12 м

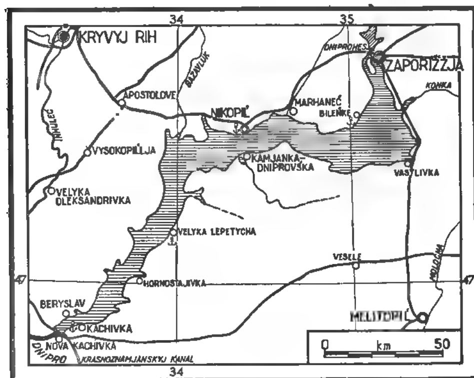

Каxівське водоймище

довж., розділених проміжними биками. По греблі перетинають Дніпро зал. і автомобільний шляхи. Вона підносить рівень води в Дніпрі на 16 м, затримує весняні води, реґулює для забезпечення енерґетики й водного транспорту стік Дніпра. До судноплавних споруд належать: аванпорт, оточений залізобетонною причальною стіною (1 км довж.) і земляною дамбою — хвилеломом, однокамерна шлюза з металевими воротами і низовий підхід до шлюзи, відгороджений від ріки земляною дамбою. До земляних споруд входять: греблі — руслова (довж. 1,2 км, найбільша висота 30 м), заплавна (довж. 0,4 км, найбільша висота 17,5 м), між шлюзою і ГЕС (найбільша висота 21 м) і на надзаплавній терасі (довж. 1,3 км, найбільша висота 12 м); дамба-хвилелом (довж. 1,1 км) і дамба низового підходу до шлюзи (довж. 1,4 км, найбільша висота 20,2 м). У аванпорті знаходиться забудова *Краснознам'янського канала*, що постачає воду для зрошення земель Херсонської обл., а в майбутньому і Криму. Водоймище (Каxівське море) покриває площу в 2 155 км^2 (об'єм бл. 19 млрд м^3), його довж. по фарватеру — 230 км, найбільша ширина — до 25 км). Побіч К. г. збудовано м. *Нову Каxівку*. Всі проєктні й дослідні роботи були виконані Укр. відділом Всесоюзного Ін-ту Гідроенерґопроєкту під керівництвом С. Андріянова (керівник Дніпробуду) при співробітництві Г. Левицького, В. Левушкіна, П. Непорожнього, Ф. Лухтанова, М. Чернявського й ін.

Література: Андриянов С. Строительство Каховской ГЭС. Гидротехническое строительство, ч. 5. 1957; Левушкин В. Некоторые итоги строительства Каховского гидроузла. Информационный бюллетень Днепростроя, ч. 1. 1957; Лухтанов Ф., Чернявский М. Каховская гидроелектростанция. 1959.

А. Жуковський

Кахлярство, виробництво кахель (К., для облицьовування печей — груб і комінків) і керамічних плиток (для покривання стін будинків і підлог), називаних також «кахлями», з випаленої ганчарської, merґельової і фаянсової глини, — теракотових, фаянсових і порцелянових, перев. полив'яних. Кахлі із спіднього боку, на відміну від керамічних плиток, мають вигляд відкритої скриньки.

Керамічні плитки на Україні відомі з 10 в. (Київ, Білгородка, Галич й ін.), кахлі — з 15 в.; перші не полив'яні, барельєфні К. виробляли ганчарі, цегельні й кахлярні. Найбільшого розвитку К. досягло в 17—18 вв. з появою керамічних зав. Кахельними грубами забезпечувалися не тільки доми гетьманів, вельмож і манастирі (келії Києво-Печерської Лаври), але й сер. заможних людей, а з сер. 18 в. і селянські. К. і готові печі (перев. з Чернігівщини) вивозили до Росії (печі в Коломенському дворі під Москвою й ін.).

Форму й орнаментику кахляних печей зах.-евр. стилів укр. майстрі при-

стосовували до укр. ґрунту (геометричні взори, рослинна орнаментика, побутові сцени, гол. з коз. життя й ін.). Сел. печі були перев. із зеленої або жовтої рельєфної К., з «кружалочкою», квіткою або китицею із трьох квіток, т. зв. «фіялкою». З 18 в. відомі майстрі полив'яних К. — стародубський А. Жуков, погарський Я. Негоразда, новгородсіверський С. Жолдак, чернігівський С. Перепілка; з 19 в. майстрі розмальованих К.:Ситко, Пархоменко, Тищенко й ін.; з Зах. Укр. Земель відомі О. Бахмінський з Косова і Шостопалець з Сокаля.

В пол. 19 в. гол. кахельні працювали на Полтавщині, Київщині, Харківщині, Чернігівщині (всіх бл. 20); до цегельно-кахельних зав. належали Гудим-Левковича в Києві і Романовського в Юрковім Протоці; на зав. Миклашевського у Волокитині на Чернігівщині виробляли порцелянові грубки.

Нині К. для печей і облицювальні керамічні плитки виробляють індустріяльні зав. архітектурної кераміки (в Києві, Полтаві й ін.). Див. також *Керамічна промисловість* і ЕУ I, стор. 302; там же малюнки, стор. 302 і 303.

Література: ЕУ I, стор. 315; Вабенчиков М. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. М. 1945; Нестеренко О. Розвиток пром-сти на Україні. К. 1959.

Я. Пастернак

Кахникевич Кирило (1850—1926), журналіст і гром. діяч у Львові; співред. «Діла» (1884—90), ред. урядового щоденника «Нар. Часопис» (1891—1914 і 1918), двотижневика «Госп. Часопис» (1910—18) і «Госп. Бібліотеки»; ст. і популярні праці на госп. теми у вид. «Просвіти» і «Сіль. Господаря».

Кацнельсон Абрам (*1914), поет жид. роду з Чернігівщини; зб. ліричних поезій в сов. дусі: «Краплі сонця» (1935), «Достигають плоди» (1938), «Ряст» (1940), «Передній край» (1947), «В ім'я життя» (1953), «Погожі дні» (1956), «Вибране» (1958).

о. С. Качала

Кача, р. в Криму, у гор. течії гірська, у дол. степ.; довж. — 70 км., сточище — 570 км²; впадає в Чорне м.

Качала Степан (1815—88), свящ., гал. політ. і гром. діяч, народовець, оборонець рівноправности українців з поляками, 1848 чл.-засновник т-ва «Гал.-Руська Матиця» і представник українців на слов'янському з'їзді у Празі, з 1861 посол до гал. сойму, деякий час і до віденського парляменту; чл. засновник Т-ва ім. Шевченка, т-ва «Просвіта» й ін. Популярні брошури на політ. і суспільні теми; праця «Polityka Polaków względem Rusi» (1879), перекладена на укр. мову п. н. «Коротка історія Руси» (1886) та частково на рос. (1885).

Каченовський Дмитро (1827—72), знавець міжнар. права, проф. Харківського Ун-ту. Домагався заборони каперства, виступав проти теорій, які заперечували міжнар. право. 1862 підніс на міжнар. конференції в Лондоні питання про кодифікацію міжнар. права. Найважливіші праці: «О каперах и призовом производстве» (1855), «Курс международного права» (1863—66).

Д. Каченовський

Каченовський Михайло (1775—1842), рос. історик і публіцист, грец.-укр. походження, родом із Слобожанщини; з 1810 проф. Моск. Ун-ту, 1805—30 ред. «Вестника Европы». Противник націоналістичних поглядів Карамзіна. К. був творцем скептичної школи в рос. історіографії; він заперечував вірогідність «Повісти временних літ», «Руської Правди», «Слова о полку Ігореві», вважаючи їх за пізніші твори і спонукаючи тим дослідників до детальної аналізи згаданих пам'яток. Визначніші праці: «О Русской Правде», «О баснословном времени в российской истории».

Качка, дика К. (Anas), водний птах з ряду платівчастодзюбих. На Україні зустрічається на перелетах чи гніздуванні кілька видів д. К., з яких найчисельнішими є: крижень (A. platyrhyncha L. = A. boschas L., довж. тіла до 63 см, розмах крил понад 1 м, вага 1,5—2 кг) і чирка більша, тріскунець (A. querquedula L., вага 0,3—0,6 кг), поширені по всій Україні; менш чисельною є широконіска (A. clypeata L., вага 0,5—0,8 кг). Перев. в півн. Україні гніздиться чирка менша, свистунець (A. crecca L., вага 0,2—0,5 кг) і шилохвіст (A. acuta L., вага 0,6—1 кг); нерезень (A. strepera L., вага 0,6—1 кг) найбільше зустрічається на морському узбережжі і на великих озерах зах. Полісся; рідкий (і на перелетах) свищ (A. penelope L.). Вважають, що від крижня походить *Качка домашня*.

Качка домашня (Anas domestica), домашній птах, походить від *качки дикої* (мабуть, від крижня); К. розводять ради смачного м'яса; найбільше на Україні відомі: пекінські, що походять з Китаю, та місцеві — українські породи і чорні

— білогруді, поліпшені Укр. н-д. станцією птахівництва в Борках (Харківщина); сер. вага 3—3,5 кг.

Качковський (Kaczkowski) Зиґмунт (1826—96), польс. письм. родом із Сяніччини; іст. повісті з апотеозою життя шляхти на Зах. Укр. Землях (гол. Сяніччини) в 16—18 вв. („Powieści ostatniego z Nieczujów", 1853—56, „Anuncjata", 1858, „Teka Nieczui", „Olbrachtowi rycerze" 1885 й ін.).

Качковський Михайло (1802—72), суспільний і культ. діяч, суддя, народовець-австрофіл. Допомагав в-вам і авторам обох тодішніх гал. таборів — староруському й народовецькому; його коштом засновано у Львові ж. «*Слово*» (1861—87); залишив т-ву «Нар. Дім» у Львові фундацію (понад 60 000 ґульденів) на нагороди за твори місц. укр. літ. мовою, добродій акад. молоді. За це тодішній провід старорусинів назвав його ім'ям засноване 1874 на зразок т-ва «Просвіта» просвітнє *Общество ім. Качковського*, хоч К. москвофілом ніколи не був.

М. Качковський

Качмар Іван (1883—1944), укр.-кат. свящ., церк. і гром. діяч на Зах. Лемківщині, в 1932—35 рр. єпископський візитатор Лемківщини, згодом в Перемишлі — крилошанин катедральної капітули.

Качор Андрій (*1908), економіст-кооператор і публіцист; до 1944 у Львові, з 1950 в Канаді. Статті на суспільні й екон. теми в пресі; окремі праці: «Укр. молочарська кооперація в Зах. Україні», «Господарство України в системі СССР», монографії про визначних гал. економістів та ін.

А. Качор

Качур Петро (*1918), укр.-кат. свящ., бібліст, ред. «Укр. Вістей» в Едмонтоні.

Качура Яків (1897—1943), сов. письм., автор низки оп. на теми першої світової війни й революції; романи з доби 1917—19 рр. «Чад» (1929) і «Ольга» (1931), іст. повість «Іван Богун» (1940). Загинув у нім. таборі полонених. Вид. творів: «Вибрані твори» 1947 і в 2 тт. 1958.

Качуровський Ігор (*1918), поет і прозаїк на еміґрації в Арґентіні, родом з Чернігівщини; зб. поезій «Над світлим джерелом» (1948), «В далекій гавані» (1956), зб. оповідань «Шлях невідомого» (1956), повість «Залізний куркуль» (1958), статті з віршознавства тощо.

І. Качуровський

Каша Михайло (*1920), хемік, нар. в родині укр. іміґрантів в ЗДА; проф. і декан хем фак. Фльорідського Ун-ту; праці з теорії про хем. реакцію плутонію.

Кашинський Павло (*1890), видавець, журналіст і педагог з Києва; дир. в-ва «*Вернигора*» в Києві, Відні й Мюнхені, в 1925—35 рр. видавець і ред. „Osteuropäischer Pressedienst" у Відні.

Каштан їстівний, К. справжній (Castanea sativa Mill. = C. vesca Gaertn.), дерево з родини букуватих 20—35 м вис., виступає в лісах на Чорноморському побережжі Кавказу (в околицях Туапсе і Сочі). Тут, в Криму та на півд. Україні, культивується завдяки їстівним плодам і коштовній деревині, яка використовується в будівництві, столярстві, токарстві та на винні бочки.

Каштан кінський, див. *Гіркокаштан.*

Кашубинський Іван (1837—79), деворитник, літограф, мав у Львові літографічне заведення; видав серію образів укр. князів та ікон.

Кашшай Антін (* 1921), маляр-пейзажист із Закарпаття, учень Й. Бокшая; «Зима в Карпатах» (1952), «Перший сніг» (1952), «Перевал» (1954), «Під горою» (1956) й ін.

Кащенко Андріян (1858—1921), письм. з Катеринославщини; почав писати 1883 р., але став відомим по 1905 р., коли послабли заборони укр. слова. К. автор великої кількости повістей і оп., гол. для юнацтва, з іст. козаччини й Запоріжжя: «У запалі боротьби», «Славні побратими», «Під Корсунем», «Борці за правду», «Запор. слава», «Зруйноване гніздо», «З Дніпра на Дунай», «На руїнах Січі» і багато ін. (вперше друковані перев. Укр. в—вом у Катеринославі і пізніше багато разів перевидавані гол. в Галичині й на еміґрації). Твори К. не

А. Кащенко

відзначаються великою літ. вартістю, проте, завдяки легкості викладу і романтичному освітленню іст. тематики, набули великої популярности й відограли визначну ролю в патріотичному вихованні молоді. Такий самий характер мають і його іст. спроби «Оп. про славне військо запор. низове», «Про гетьмана коз. Самійла Кішку» й ін., з них найбільш науковий характер має кн. «Великий Луг Запорозький».

Кащенко Василь (1812—94), садовод і лісівник, працював на Катеринославщині; один з перших почав застосовувати лісозахисні насадження в степ. Україні.

Кащенко Георгій, сучасний металюрґ, проф. військ. академії в Москві; автор підручників і праць з металознавства.

Кащенко Микола (1855—1935), біолог, зокрема ембріолог, акліматизатор і творець нових форм овочевих та декоративних рослин, д. чл. Укр. АН (з 1919) і деякий час керівник її фіз.-матем. відділу. 1880 закінчив Харківський Ун-т, в 1888—1912 рр. проф. Томського Ун-ту, 1919—21 — проф. зоології Київського Політехн. Ін-ту, 1919—35 дир. Акліматизаційного Саду АН в Києві (був його засновником) і Помологічного Музею. Бл. 60 праць з обсягу ембріології (гол. про творення мезенхіми) й акліматизації рослин, зокрема плодових дерев у Сибіру; для півн. України вивів ряд морозостійких жердель, актинідії та ін., для Сибіру нові сорти яблук. Під час перебування в Томську згуртував укр. садівників і організував укр. громаду. Список праць в «Известиях» АН СССР, 1951, ч. 4.

Каяла, р. згадана в «Слові о полку Ігореві», де 1185 половці розгромили військо Ігоря Святославича; мабуть, теперішній Калміюс

Квадро (Quadro) Ґабрієле, італ. будівничий, що працював у Львові бл. 1561.

Квак (Nycticorax nycticorax L.), гніздовий птах з родини чапель, довж. тіла до 60 см; полює вночі за рибами в заплавах рік і озер; поширений по всій Україні, найбільше на півдні.

Квареґлі Джакомо, див. *Ґваренґі* Джакомо.

Квартет, назва циклічного муз. твору для чотирьох голосів чи інструментів; струнний К. одна з найтиповіших форм камерної музики, улюблена форма укр. композиторів 20 в.: П. Сениця, В. Костенко, В. Барвінський, П. Козицький, Б. Лятошинський, З. Лисько, М. Гайворонський, А. Рудницький, К. Данькевич, Г. Таранов, В. Ґрудин та ін.

Також назва ансамблю чотирьох виконавців (вокалістів або інструменталістів); у склад струнного К. входять 2 скрипки, віоля і віольончеля; на Україні відомі струнні К.: ім. Вільйома в Харкові (1921—50), ім. Чайковського в Києві (1924), ім. Леонтовича в Харкові (1925—30), що виконував перев. твори укр. композиторів, і К. Респ. Філармонії в Києві (з 1956); з вокальних К. відомий ім. Лисенка (чоловічий) в Харкові (з 1925) і на еміґрації в Зах. Европі (1945—49).

Квартник (з латинської quarta, quartensis), назва поль. коронної монети і монети, карбованої спеціяльно для Галичини (після приєднання її до Польщі) поль. королями Казіміром III (1333—70), Людовіком угорським (1340—82) і його намісником Володиславом Опольським (1372—79) та Володиславом Яґайлом (1386—1434). На гал. К. зображувано гал. герб — лева, що стоїть на задніх лапах; написи на К. Казіміра III: Moneta Doi (= Domini) Ruscie; на ін. — Moneta Russie. Назва походить від вартости К.=1/4 скойца. К. були дуже поширені не тільки в Галичині, але й на сусідніх землях, що були під зверхністю Литви. Поруч з К. Володислав Яґайло карбував у Львові у вартості коронних півгрошів 1399—1414 рр. півгроші з написом: Moneta Lemburg (ensis) = монета львівська.

Кварцит, тверда гірська порода, зложена в основному з кварцу, продукту метаморфізації пісковиків; використовується як будів. матеріял, на виробництво вогнетривкої цеґли (динасу) й ін. На Україні К. виступають б. Овруча, на півн. зах. Київщини, в зах. частині Донецького басейну, б. Кривого Рогу, б. Глухова на Лівобережжі та ін. К. на Україні є підставою динасової пром-сти (див. *Вогнетривка пром-сть*).

Квас Леопольд, нім. ксилограф, в 60-их рр. 19 в. працював у друкарні Києво-Печерської Лаври і навчав ґраверства в Лаврській школі; виконав ґравюри до Акафістника, Молитвослова, Акафіста Богородиці, Київ. Нар. Календаря на 1867 р. та ін.

Квасениця борова, К. звичайна, заяча капуста (Oxalis acetosella L.), довгорічна рослина з родини квасеницюватих; росте по тінистих, перев. шпилькових лісах; викликає отруєння у свійських тварин; в нар. медицині К. б. використовують на лікування від цинги, пропасниці, листки від гнояних ран та наривів.

Квасниця Іван (*1893), журналіст, політ. діяч, один з провідних діячів самостійницького крила УСДП; співред. її органів щоденника «*Вперед*», «Світ», «Професіональний Вісник», ред. «Укр. Еміґранта»; вивезений большевиками в грудні 1939 р., з 1955 живе у Львові.

Квасницький Олексій, сучасний фізіолог, д. чл. АН УРСР; м. ін. працює над

питаннями фізіології травлення і біології розмноження свиней.

Квасов Андрій, архітект сер. 18 в.; з 1748 на Україні, будував палац Розумовських (1749—51) і розпочав будову Успенського бароккового собору (1752—57) в Козельці; плянував будинок земського суду в Острі (1774, побудований 1781), будову міськ. ансамблів Глухова (квартал з резиденцією гетьмана, торговельні ряди 1778—79, губ. будинок з надвірними будівлями) й ін.

Квасоля, див. *Фасоля.*

Квачевський Олександер († 1890), правник, брав участь в опрацюванні рос. суд. статутів 1864, з 1873 присяжний повірений у Полтаві й Києві. Праці з рос. процесуального і карного права та іст. цивільного права, м. ін. «Литовский статут как источник местных прав» та «Законы Черниговской и Полтавской губерний».

Квебек (Québec), провінція в сх. частині Канади, площа 1 524 000 км², 4,1 млн меш. (1951), з них 90% — франкомовні римо-католики; густіше заселена лише в півд. низинній частині, над р. св. Лаврентія. З 12 900 українців (1951) 11 200 живе в найбільшому м. К. *Монтреалі.*

Квірінґ Еммануїл (*1888), больш. політ. діяч, лотиського роду; один з перших керівників КП(б)У, очолював т. зв. «праву» або «катеринославську» фракцію, яка обстоювала окупацію України армією РСФСР, і сприяв сепарації Катеринославщини від України та приєднанню її до *Донецько-Криворізької Республіки Совєтів;* в 1919 К. став гол. Ради Нар. Госп-ва УССР, 1920—22 першим секретарем Донецького губкому партії, а в 1922—25 — першим секретарем ЦК КП(б)У. На цій посаді очолював опір українізації, за що був обвинувачений укр. нац. комуністами в рос. шовінізмі. Пізніше К. працював у Москві в Держпляні СССР, 1937 заарештований, дальша доля невідома.

Квіслінґ (Quisling) Відкуп (1886—1945), норв. військовик і політик, ворог большевиків; 1931—33 р. військ. мін., провідник фашистської партії «Нац. Об'єднання», за нім. окупації — прем'єр-міністер; за держ. зраду розстріляний. В 1921—22 рр. К. був співр. Ф. Нансена в справі допомоги голодуючим на Україні і в Росії.

Квітка Григорій, літ псевд. Грицько Основ'яненко (1778—1843), письм. шляхетського роду з околиці Харкова Основи. Хоровитий з дитинства, К. відзначався лагідністю й побожністю і на 23 р. життя вступив до Курязького манастиря, але по 4 рр. послушництва повернувся до світського життя (назавжди зберігши побожність, що позначилася на всій його творчості) і розвинув різноманітну гром. діяльність, бувши дир. театру в Харкові, керуючим справами в «Обществе благотворения», фундатором дівочого ін-ту, пов. маршалком, гол. харківської палати уголовного суду тощо.

Писати К. почав пізно, спочатку рос. мовою («Малороссийские анекдоты», 1820—22), а потім і укр. Як представник укр. шляхетської провінційної верстви, що лишалася відданою рос. цареві, визнаючи непорушним існуючий стан речей (К. не торкається в своїй творчості жодних проблем соц. і нац. несправедливости), К. йшов спочатку в річищі літ. травестії («котляревщина»), розглядаючи писання по-укр. як забаву. Таким є його перше (і перше в новій укр. літературі взагалі) укр. оп. «латинська побрехенька, по-нашому розказана» — «Салдатський патрет» (альманах «Утренняя звезда», 1833). Почасти до цього жанру належать й ін. гумористичні повісті К.: «Пархімове снідання», «Підбрехач», «На пущання як зав'язано», «Купований розум». Далеко більше значення мали його «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком» (1834—37): «Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов», «Божі діти», «Перекотиполе» й ін., в яких він від жарту-травестії переходить до трактування поважних тем, щоб довести, що й від укр. мови «можна розчулитися». Саме ці повісті мали великий вплив на дальший розвиток укр. літератури і забезпечили К. почесне ім'я «батька укр. прози». Квітчина (нетравестійна) повість, сюжет якої розгортається цілковито поза соц. конфліктами, з її ідеальними цнотливими й побожними героями, є типовим зразком укр. сантименталізму, що живиться з двох джерел — «і книжними впливами, і впливами нар. творчости» (М. Зеров). Цими останніми пояснюються риси сантименталізму в укр. прозі аж до найновіших часів. З другого боку, замилування К. до етногр. описовости позначилися на укр. прозі до кін. 19 в. і навіть далі. Знижений стиль сантиментальної повісти К. супроти, напр., рос. пояснюється тогочасними уявленнями, що по-укр. треба писати, дивлячись на предмет очима простої людини.

Г. Квітка-Основ'яненко

Як драматург К. популярний і досі на укр. сцені комедією «Сватання на Гон-

чарівці» (1836) і «Шельменко — волосний писар» (1831) та «Шельменко-денщик» (1837). З кількох комедій рос. мовою деякі дослідники вважають п'єсу «Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе» (завдяки подібності сюжету) попередницею «Ревизора» М. Гоголя. З прозових творів рос. мовою особливою популярністю користувався роман «Пан Халявский» (1839).

Характером своєї творчости К. належить до доби клясицизму, не переходячи в романтику, що тоді вже починалася. Гол. значення його в поширенні засягу укр. мови на «поважну» прозу й у значному впливі на «етногр.» школу наступної доби. *І. Кошелівець*

Квітка Ілля (1745—після 1814), дядько Григорія *Квітки*-Основ'яненка, написав «Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г.» (1812), розпочавши цим досліди іст. Слобожанщини.

Квітка Климент (1880—1953), муз. етнограф, в 1922—33 рр. керівник Кабінету Муз. Етнографії УАН, з 1933 р. у Москві; д. чл. НТШ. К. — автор численних розвідок з муз. етнографії, дослідник укр. нар. пісень, згрупованих навколо певних сюжетів (напр., «Пісні про дівчину-втікачку», 1926; «Укр. пісні про дітозгубицю», 1928). Гол. твір: «Укр. нар. мелодії» (743 зразки, 1922), з ін. «Нар. мелодії з голосу Лесі Українки» (1917), що була дружиною К., «Професіональні нар. співці і музиканти на Україні» (1924), «Посібник для збирачів фолкльору», «До досліджування побуту лірників», «Фолкльористична спадщина М. Лисенка», «Пентаноніка у народів СРСР» та ін.

К. Квітка

Квітки, старшинський рід на Слобожанщині. Семен К., сотн. харківського полку (1672), згодом полковий суддя; син його — Григорій-К. (бл. 1670—1734), полк. харківський (1713), Іван К. (†1751), син Григорія, полк. ізюмський (1743), дід Г. *Квітки*-Основ'яненка.

Д. Квітковський

Квітковський Денис (*1909), бук. політ. і гром. діяч, публіцист, адвокат, співзасновник націоналістичного руху на Буковині, ред. тижневика «Самостійність» (1934—37) і співред. місячника «Самостійна Думка» (1931—37) у Чернівцях; на еміґрації чл. проводу ОУН (групи полк. Мельника, 1946—56), співред. зб. «Буковина — її минуле і сучасне» (1956); з 1949 р. в ЗДА.

КВОММ, скорочена назва Комісії Виховних Осель і Мандрівок Молоді, однієї з форм конспіративної діяльности Пласту під Польщею (з 1933). КВОММ відновлено на еміґрації в країнах, де закони не дозволяють на самостійну пластову орг-цію, не підпорядковану держ. скавтській орг-ції (з 1949 р. в Англії).

Квятковський Вінкент, у 60-их рр. 19 в. дириґент оркестри дворянського театру на Волині; автор музики до п'єс «Маруся», «Бувальщина» та ін. творів, що були в репертуарі тодішнього укр. гал. театру.

Кегичівка (IV—16), с. м. т. на півд. Харківщині, р. ц. Харківської обл.

Кедрин Іван, псевд. Івана Рудницького (*1896), журналіст і політ. діяч з Галичини; чл. Центр. Комітету УНДО, довголітній секретар Т-ва Письм. і Журналістів у Львові; 1920—22 співр. журн. «Воля» у Відні, в 1922—39 співред. «Діла» (тоді ж, в 1925—31 рр., кореспондент і пресовий референт Укр. Парляментарної Репрезентації у Варшаві), в 1937—39 його політ. ред. На еміґрації гол. Укр. Центр. Допомогового Об'єднання Австрії (1946—49); тепер у ЗДА, чл. ред. «Свободи». Важливіші праці: «Берестейський мир» (1928), «Причини упадку Польщі» (під псевд. Гомополітікус, 1940) й ін.; ред. книжкових вид. і альманахів (м. ін. іст. Січ. Стрільців «Золоті Ворота»), численні ст. в укр., поль. і нім. пресі.

І. Кедрин

Кедрина, див. Со*сна-кедрина*.

Кедр ливанський (Cedrus Libani Laws.), вічнозелене дерево з родини соснуватих, до 25-40 м вис., яке високо цінилося в старовину як будів. матеріял; на Україні культивується як декоративне в Крим. горах.

В. Кедровський

Кедро Ростислав (*1904), псевд., зах.-укр. поет-неоклясик; зб. «Сонети» (1931), «Пінистий ке-

ліх» (1939), «Скобине гніздо» (1957); тепер у Канаді.

Кедровський Володимир (*1890), гром. і політ. діяч, чл. ЦК УПСР в 1917—18 рр., чл. Центр. Ради, заступник гол. Укр. Військ. Комітету, потім заступник Військ. Секретаря, літом 1919 гол. держ. інспектор Армії УНР, з осени 1919 до 1921 посол УНР в Латвії, Естонії й Фінляндії. З 1923 р. в ЗДА. Автор споминів і ст. в укр. пресі; тепер шеф Укр. Відділу «Голосу Америки» у Вашінґтоні.

Кейван Іван (*1909), графік і маляр, студіював в Академії Мистецтв у Варшаві; виставляє з 1932; портрети, кн. графіка, пейзажі; статті в пресі; з 1949 в Канаді.

І. Кейван

Кейзер Данило († після 1858), свящ. Чернігівського полку, вчився в Київській духовній семінарії; у зв'зку з повстанням *Чернігівського полку* (1825) позбавлений духовного сану і засланий до арештантських рот.

Келеберда (V—14), с. Кременчуцького р-ну Полтавської обл., над Дніпром; кол. сотенне м-ко Полтавського полку; нищене татарами в 1675 і 1696 рр.

Келермеські могили, група багатих могил меотських чи скитських царів б. станиці Келермес на Кубанщині (Ґіяґінського р-ну Адиґейської автономної обл.), досліджена М. Веселовським та ін. у 1903—04 рр. У могилах були дерев'яні комори на стовпах, навколо них багато забитих коней (до 24), всередині, б. померлих, дуже багатий виряд; діядеми, чаші, дзеркала, збруя.

Келлер (Keller) Ґеорґ Зіґмунд (* 1887), нім. філолог; в 1926—34 рр. чл. Кураторії Укр. Наук. Ін-ту в Берліні; м. ін. праця про чумацькі пісні.

Келлер Федір (1857—1918), рос. генерал, реакціонер і ворог українства; 1914 як командир рос. 10 кавалерійської дивізії відомий погромами в Галичині; 1918 призначений гетьманом Скоропадським головнокомандуючим усіх збройних сил Укр. Держави; після перемоги Директорії застрілений під час утечі.

Кельмінці (V—7), с. в півн. Басарабії (Хотинщина), р. ц. Чернівецької обл.

Кельти, група племен, що в останні вв. до Хр. займала велику частину Зах. і Центр. Европи, гол. сьогоднішню Францію. Під сильним культ. впливом Греції К. витворили високу культуру, яку поширили під час своїх мандрівок по різних просторах Европи. На Україну її принесли кельтські племена *бастарнів* та *скірів*. Вона прикметна масовим виробом залізних предметів, гол. зброї (див. ілюстрації ЕУ II, стор. 99), рільничого знаряддя та поширенням посуду, робленого на ганчарному колі. Гол. займаттям К. було хліборобство й торгівля з власною монетою (див. *Кельтські монети*).

Кельтські монети, здебільша імітації срібних тетрадрахм Філіппа Македонського та золотих статерів Олександра В., що появлялися на Україні в лятенську добу. Цілі скарби їх знайдено в Скоморохах (Сокальського пов.), Мукачеві (див. ілюстрації ЕУ II, стор. 99) та Розавлі (Мармарощина), натомість К. м. невідомі на Центр. і Сх. Землях.

Кембрійський період, див. *Геологія України*.

Кемень (Kemény) Янош (1607—62), семигородський кн., учасник спільного походу семигородців та українців під проводом полк. А. *Ждановича* на Польщу 1657.

Кемпе Лаврентій (1901), актор, з 1921 на сцені мандрівних театрів Галичини, 1941—44 в театрах Львова й Станиславова, з 1945 на еміґрації, тепер у Канаді.

Кенаф (Hibiscus cannabinus L.), однорічна прядивна рослина з родини мальвових, культивована з 1920-их рр. на Кубані і півд. Україні. В останні роки на Україні не культивується.

Кенігсек (Кеніґсен?) Фрідріх (†1708), саксонський інж., осаул ген. артилерії й помічник гетьмана Мазепи в удосконаленні гарматної справи на Гетьманщині, один з керівників оборони Батурина в жовтні 1708 р. Помер від ран у дорозі до Глухова, куди росіяни везли його на страту.

«Кеніґсберзький літопис», у 18 в. знаходився в Кеніґсберзі, раніше у власності Радзівілів (тому зветься також «Радзівілівський л.»), відпис Суздальського л. з поч. 16 в., перша частина — Несторів л. Зокрема цінний своїми ілюстраціями (понад 600), які є в значній частині під впливом зах. графіки, але почасти ймовірно — копіями старіших оригіналів; культ.-іст. надзвичайно цінні. Вид. в «Памятниках древней письменности» т. 118, праці М. Артамонова та Арциховського в «Известиях Академии Истории Материальной Культуры» X, 1 (1931) та XIV, 2 (1934).

Кеппен Петро (1793—1864), статистик, географ і етнограф родом з Харкова, чл. Рос. Академії Наук; досліджував Крим і півд. Україну; в працях «Этнографическая карта Европейской России» (1851), «О народных переписях в России» (1889),

у виданих при його співучасті «Списках населенных мест России» (69 тт.) багато матеріялів про Україну.

Керенський Олександер (*1881), рос. політ. діяч, провідна постать революції 1917 р. в Росії, в 4 Держ. Думі гол. фракції трудовиків. В Тимчасовому Уряді спочатку мін. юстиції, згодом — війни, а з липня до жовтня 1917 гол. лябільних коаліційних кабінетів. Намагався маневрувати між різними течіями та інтересами з метою втримати цілість імперії («керенщина»). Не маючи за собою реальної сили, ця політика балянсування була приречена на невдачу. З 1918 К. на еміґрації в Лондоні і Парижі, згодом у ЗДА. У своїх виступах проти царського уряду К. м. ін. атакував його також за неправильну нац. політику і переслідування укр. мови. До укр. нац. революції ставився в міру її наростання і загрози для єдности Росії все більше неґативно, що виявилося в забороні 2 Всеукр. Військ. З'їзду, яку К. згодом змушений був анулювати. Зріст авторитету Центр. Ради після I універсалу і неуспіхи на фронті примусили К. до переговорів з Ген. Секретаріятом у Києві (липень 1917), які закінчилися визнанням Центр. Ради та автономії України. На еміґрації К. веде політ. і публіцистичну діяльність, метою якої є відновлення дем. Росії, побудованої на федеративних основах. *Л. Б.*

Керестур Руський (Руски Крстур, по-угор. Báczkeresztur), укр. с. в *Бачці* (Юґославія), осередок бачванських українців, які тут поселювалися з 1746 р.; 6 500 меш. (1948), гр.-кат. парохія (з 1750). Вид. центр: тижневики — «Руски Новини» (1922—41) і «Руске Слово» (з 1945), дитячі місячники — «Наша Заградка» (1938—41) і «Пионирска заградка» (з 1946), літ.-мист. квартальник «Шветлосц» (1952—54), календарі, шкільні підручники, друкарня (з 1936); гімназія (з 1945), аматорський театр.

«Керзонова лінія», умовна назва лінії, що проходить через Гродно — Ялівку — Немирів — Берестя — Дорогуськ — Устилуг, на сх. від Грубешова, через Крилів, на зах. від Рави Руської, на сх. від Перемишля аж до Карпат і мала становити сх. кордон Польщі, в тому ч. і між Польщею та Україною. Вперше «К. л.» як сх. кордон Польщі визначила Найвища Рада Антанти 8. 12. 1919. Ту саму лінію запропонував в липні 1920 мін. закордонних справ Великобрітанії Д. Керзон (звідси назва «К. л.») як кордон Польщі і Сов. Росії під час наступу сов. армії на Варшаву. «К. л.» з поправками на користь СССР прийнято як нім.-сов. кордон в договорі між Німеччиною і СССР 28. 9. 1939. Востаннє «К. л.» прийнята, на цей раз з поправками на користь Польщі, як поль.-сов. кордон на *Ялтинській конференції* (січень 1945), її згодом санкціонував договір між СССР і Польщею в Москві 16. 8. 1915. (Див. карта на 345 стор.).

Керкінітіда, грец. (дорійська) колонія б. теперішньої Евпаторії в Криму, оборонний форпост Херсонесу, з власною монетою; її некрополь сягає ще 6 в. до Хр.

Керконел (Kirckonnell) Ватсон (* 1895), кан. поет, публіцист і історик літератури, проф. і ректор Акадійського Ун-ту, д. чл. НТШ; знавець і прихильник укр. справи в Канаді; численні ст. про українців та про укр. літературу, про англізми в укр. мові, переклади з укр.; м. ін. «The Ukrainian Canadians and the War» (1940), «Our Ukrainian Loyalists» (1943), «The Ukrainian Agony» (1943).

В. Керконел

Керницький Іван (* 1913), псевд. Ґзимс, Ікер, письм., фейлетоніст і гуморист; співр. пресових вид. Тиктора у Львові; з 1949 в ЗДА фейлетоніст «Свободи» і співред. «Лиса Микити»; оп. «Мій світ» (1938), «Село горить» (1940); гуморески «Циганськими дорогами» (1947), Перелетні птахи» (1952); п'еси «Король стрільців» (1943), «Квіт папороті» (1943, для дитячого театру) й ін.; повість «Герой передмістя» (1958).

І. Керницький

Керування, одна з форм граматичного зв'язку поміж членами речення (поруч узгодження), в якій відмінкова форма залежного чи то пояснювального, керованого імени (без прийменника — безпосереднє К.; з прийменником — посереднє К.) зумовлена характером пояснюваного, керівного слова безпосередньо (*віддалюватися, відділюватися* завжди керує за допомогою прийменника *від* з родовим відмінком керованого імени) або в зв'язку з характером семантично-граматичних стосунків між керівним і керованим словом (*купувати* в сполуці з назвою предмета, себто прямим об'єктом дії, вимагає безприйменникового знахідного або — родового, коли це частковий об'єкт: *сіль, соли*). Розрізняються словосполуки з сильним К., коли керівне слово

конечно вимагає при собі залежного імени в окресленій відмінковій формі (*добитися слави*) та із слабим К., коли цієї конечности зв'язку нема. Див. *Прилягання.*

Керч (VIII—17), м. обл. підпорядкування і порт у сх. частині Криму над *Керчинською протокою,* мальовничо положене у підніжжя гори Мітрідат; 99 000 мешк. (1959).

К. заснована в 6 в. до Хр. як грец. колонія *Пантікапей,* з 5 в. була столицею Боспорського царства, з 1 в. належала Римові, згодом Візантії. В 10 в. тут було слов. селище Корчев, що належало до Тмутороканського князівства; в 14—15 в. К. належала ґенуезцям, з кін. 15 в. туркам, які зробили з неї фортецю. За Кучук-Кайнардійським договором 1774, К. разом з сусідньою фортецею Єнікале відійшла до Росії. Завдяки зручному положенню вона стала важливою пристанню й торг. м., осередком рибальства, тут розвивалася харч. пром-сть, постав метал. зав.; населення зросло з 10 500 в 1863 р. до 33 400 в 1897. Після занепаду під час першої світової війни й революції (1926 р. — 34 600 мешк.) з кін. 1920-их рр. розбудовуються різні галузі промсти, насамперед залізорудна і метал.; населення зростає до 104 500 мешк. в 1939. Після сильного знищення в 1941—44 рр. К. майже відбудовано.

Керч, базар і гора Мітрідата

К. є осередком *Керчинського залізорудного басейну* (гол. галузі пром-сти — залізорудна і метал.) і центром риболовецької (керчинський оселедець, кефаля) і рибообробної пром-сти Криму. Ін. галузі пром-сти — суднобудівництво, будів. матеріялів, харч., легка. Важливий порт, через який іде аґльомерат з Камиш-Бурунського залізорудного комбінату, вугілля, хліб, риба; поронна переправа зал. поїздів з Криму на Кавказ. В К. працює Ін-т рибного госп-ва та океанографії і Іст.-археологічний музей з цінною колекцією пам'яток минулого К.

Керч (псевд.) Оксана (* 1911), письм. на еміґрації в Арґентіні; повість «Альбатроси» (1957); з 1959 в ЗДА.

Керчинська протока, кол. Боспор Кіммерійський, протока між Керчинським півостровом в Криму і Таманським на Кубані, з'єднує Чорне й Озівське м.; довж. 40 км, шир. — 4—15 км; замерзає на 2 місяці; важливий морський шлях; зал. переправа пороном.

Керчинський залізорудний басейн, другий щодо значення, після *Криворізького,* залізорудний басейн України, розташований в півн.-сх. частині *Керчинського півострова.* Основними рудами є бурі залізняки еолітової побудови гор. третинного віку; вони розміщуються на дев'ятьох ділянках — мульдах, з яких найвидатніші є Камиш-Бурунська (найкраще розроблена), Катерлазька, Киз-Аульська і Ельтигенська. Заг. запаси керчинських руд становлять 2,1 млд т (1 658 млн категорій A + B + C_1 і 431 млн т категорії C_2), себто 8,5% запасів УССР. Сер. потужність рудних пластів 6—12, подекуди до 24 м, глибина залягань невелика, лише в середині мульд досягає 100—160 м, що дозволяє видобувати руду відкритим способом. Вміст заліза невеликий: в сер. перев. 28—39%, манґану 0,8—4,3%, фосфору 0,6—1,1%, сірки 0,2—0,8%, арсену 0,07—0,13%, ванадію 0,02—0,08%. Для застосування керчинської руди в доменному процесі треба її збагачувати з уваги на невеликий вміст заліза і шкідливі домішки, зокрема арсену.

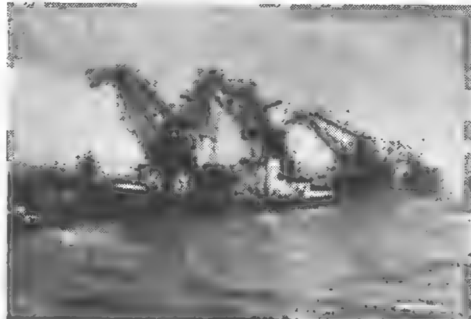

Вантаження на судна аґльомерату з Камиш-Бурунського залізорудного комбінату

Початок експлуатації керчинських руд припадає на кін. 19 в., хоча перші проби мали вже місце в 1840-их рр.; 1900 р. видобуто 390 000 т, 1913 — 370 000 т, або 5% заг. укр. продукції. Частину руди перероблювано на місц. металюрґійному зав. (1914 р. на ньому працювало 3 000 робітників), частину вивозили до зав. в Маріюполі й Таганрозі. Експлуатація керчинської руди збільшилася щойно з побудовою Камиш-Бурунського комбінату (збагачувальна фаб-

рика 1936 р., аґльомераційна — 1939) з 51 000 т у 1928 р. до 852 000 у 1938 і 1 280 000 у 1940. Руду переробляли на керчинському металюрґійному зав. ім. Войкова та на жданівському зав. *«Озівсталь»*; кокс достачав місц. коксохем. зав., що працював на базі донецького вугілля, металюрґійних вапняків місц. і балаклавського родовища.

Всі ці заводи були цілковито знищені під час війни, частково відбудовані й реконструйовані на поч. 1950-их рр. 1958 р. видобуто 4,3 млн т залізної руди (9% заг. укр. продукції), 0,6 млн т металюрґійних вапняків, вироблено 3,2 млн т концентрату на збагачувальній фабриці, 1,9 млн т аґльомерату; відкрито нову Чорноморську рудню. Керчинські руди є далі підставою метал. пром-сти Жданова (він переробляє весь аґльомерат К. з. б.). В період семирічки 1958—65 плянується поширення видобутку руди до 6—7 млн т та розбудова її збагачувальних і аґльомераційних процесів як безпосередньо на руднях, так і на метал. зав. *Жданова*; це зумовлене загрозою близького вичерпання багатих руд Кривого Рогу і потребою переробляти також вбогі руди (див. *Залізорудна пром-сть*). Хоч керчинську руду легко видобувати, але її занечищення і порошкова форма є причиною, що витоп 1 т чавуну з керчинської руди на «Озівсталі» коштує на 40% більше, ніж з Криворізької руди. *С. Процюк*

Керчинський півострів, сх. частина Кримського півострова, відділена від нього перешийком шир. в 17 км; площа бл. 3 000 км². Поверхня горбиста (до 190 м), збудована з вапняків і піщано-глинястих порід, зім'ятих в складки. Серед горбів і вздовж моря озера й обширні солонці, багато *болотяних вулканів;* річок немає; безлісний степ. В сх. частині К. п. багатий *Керчинський залізорудний басейн*. Гол. м. *Керч*.

Кесслер Карл (1815—81), рос. зоолог, 1844—61 проф. Київського, згодом Петербурзького Ун-ту, дослідник фавни України, зокрема риб, річок, Чорного та Озівського м.

Кефаля, кефаль (Mugil), родина морських прибережних риб. У Чорному і Озівському м. та в лиманах поширені 5 видів, з яких пром. значення мають: лобань (M. cephalus L.), сингіль (M. auratus Risso) і гостроніс (M. saliens Risso); довж. цих видів доходить до 75 см, вага 1—2 (лобань) кг. 1938 р. в Чорному і Озівському м. було виловлено 26 200 центнерів К.

Кибалюк Неофіт (1894—1948), гром. і правос. діяч на Волині та на еміґрації; статті на іст.-церк. теми, оп.; помер у Німеччині.

Кибальчич Микола (1854—81), революціонер родом з Київщини, чл. партії *«Земля і Воля»*, згодом *«Народної Волі»;* виготовив бомбу для вбивства Олександра II; засуджений на смерть і повішений з А. Желябовим, С. Перовською й ін.; публіцистичний псевд. — Дорошенко.

Кибальчич Надія (1856—1918), псевд. Наталка Полтавка, письм., дочка *Номиса* М. (Симонова); оп. й нариси містила в гал. «Зорі» 1900-их рр. («Баба-яга», «Самовродок») і «ЛНВ» («Зустріч», «Його право», «Останній раз», «Кому яке діло» й ін.); драма «Катерина Чайківна».

Кибальчич Надія (1878—1914), за чоловіком Козловська, поетка, дочка Надії К.; друкуватися почала 1898 р. в «ЛНВ». Більшість творів К. увійшли до зб. «Поезії» (1913).

Кивелюк Іван (1866—1922), суддя, гром. і політ. діяч; посол до гал. сойму (1908—18) і чл. Крайового виділу у Львові; в 1910 — 12 рр. гол. т-ва «Просвіти» у Львові.

Киверці (III—6), м. на зах. Волині, р. ц. Волинської обл.; зал. вузол, лісообробна, мебльова пром-сть, мех. зав., торфорозробки.

Кивлицький Євген (1861—1921), літератор, педагог і гром. діяч; 1889—92 ред. «КСт.», 1890—98 бібліотекар Київ Ун-ту.

«Киевлянин», зб.-альманах у Києві 1840, 1841 і в Москві 1850; іст. матеріяли про Київ і Україну; вид. і ред. М. Максимович.

«Киевлянин», щоденна рос. газ. в Києві (1864—1919), субвенціонована царським урядом, первісно антиполь. напрямку, згодом україножерна; вела боротьбу з «укр. сепаратизмом і поль. інтриґою»; засновник і ред. В. Я. Шульгин (1864—78), його наступники — Д. І. Піхно (1878—1911) і В. В. Шульгин (1911—19).

Києво-Могилянська Академія (до кін. 17 в. Колеґія), висока школа в Києві, яку заснував 1632 р. митр. Петро Могила на базі школи *Богоявленського Братства*, до якої була приєднана школа Печерської Лаври (існувала з 1631). 1635 р. Колеґія одержала привілей короля Владислава IV. К.-М. А. створена була на зразок зах. колеґій, але рівень навчання мала академічний. Викладовою мовою була латинська, але багато уваги приділювано грец. і ц.-слов. мовам. Навчання складалося з трьох груп: нижча — граматика з трьома клясами (інфіма, граматика, синтакса); сер. — реторика з двома клясами (піітика й реторика) й вища — філософія (з діялектикою та логікою). Боґословської кляси офіц. не було, але богословські науки частинно вивчали у філософській групі. Очолювали Колеґію ректор, що був водночас і ігуменом Братського манастиря, і префект, які підлягали безпосередньо митр. Митр.

дбав про належний рівень навчання, кваліфікацію професорів, про побутові обставини школи, про її правне та матеріяльне забезпечення. Для утримання Колеґії митр. надав кілька маєтків Братському манастиреві. З огляду на швидке зростання Колеґії та кількости її студентів, була утворена філія у Вінниці, що потім була перенесена до Гощі на Волині й існувала там до кін. 17 в. Першими проф. Колеґії були вчителі Львівської Братської Школи — Ісая Трофи-

Вудинок Києво-Могилянської Академії на Подолі; ґравюра поч. 18. в.

мович-Козловський (перший ректор Колеґії) й Сильвестер Косів. Ректорами Колеґії в 17 в. були також Ігнатій Оксенович-Старушич, Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Ґізель, Лазар Баранович, Іоанікій Ґалятовський, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський. Після тимчасового занепаду в часи руїни Колеґія досягає повного розцвіту в добу Мазепи, що був її великим добродієм. 1689 р. відкрито богословську клясу, що було стверджено 1694 р. царською грамотою, яка надавала Колеґії також прав суд. автономії. В 1700—01 рр. Колеґія одержала й офіц. титул Академії. Коштом Мазепи було збудовано гарний будинок Академії. Серед проф. Академії з'являються такі визначні вчені, як Стефан Яворський, Теофан Прокопович. Зростає число студентів, серед яких були представники старшинської аристократії.

Після нової перерви, викликаної Полтавською катастрофою, розцвіт К.-М. А. триває і далі, особливо за часів митр. Рафаїла Заборовського, який дуже дбав про неї (добудова Мазепинського корпусу Академії, збільшення коштів на її утримання, добір кращих проф. тощо). К.-М. А., як і раніше, була заг.-осв. високою школою, приступною для всіх станів людности України, а також для чужинців: в ній вчилися білоруси, балканські слов'яни, румуни, росіяни, греки, араби та ін. Значно зросло ч. студентів (понад тисячу). 1744 р. студентів світського походження було 722, духовного — 380; пізніше це співвідношення міняється на користь останніх. Повний курс навчання тривав 12 років і складався з 8 кляс, що з них вищі були філософія (2 роки) й богословіє (4 роки). Для світських студентів курс звичайно закінчувався філософією. Предмети були ті самі, що й раніше, а крім того, математика (з основами фізики та астрономії), мови: франц., нім., рос., поль. й старожидівська, малювання. Жива укр. мова мала вплив на виклади, а ще більше вживалася в акад. побуті та в акад. літературі (зокрема в драматичних творах Г. Кониського, Г. Щербацького, у віршах Танського й Некрашевича, в перекладах тощо). Наук. рівень К.-М. А. був високий: серед проф. її в 18 в. були такі визначні вчені, як Т. Прокопович, Симон Тодорський, Георгій Кониський, Сильвестер Ляскоронський, Георгій Щербацький, Давид Нащинський, Іриней Фальковський та багато ін. З К.-М. А. вийшло чимало наук., держ. і церк. діячів України й усієї Сх. Европи. Тут вчилися гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок; св. Дмитро Туптало, Я. Маркович, Г. Сковорода, М. Ханенко, Г. Полетика, О. Лобисевич, М. Бантиш-Каменський, кн. О. Безбородько, Д. Трощинський та ін. У 2 пол. 18 в. було кілька проєктів перетворити К.-М. А. на ун-т (1763 р. гетьмана К. Розумовського, згодом Рум'янцева, київ. шляхетства 1767 р. тощо), але рос. уряд поставився до цього неґативно. 1786 р. маєтки Братського манастиря, з яких утримувалася К.-М. А., були секуляризовані, і дальше існування її залежало від щорічних урядових асиґнувань. Рос. уряд русифікував К.-М. А., що поволі втрачала світський характер. 1817 р. К.-М. А. була закрита, а замість неї 1819 р. створено *Київську Духовну Академію.*

Література: Голубев С. История Киевской Академии, I. К. 1886; Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII в. К. 1895; Серебренников В. Киевская Академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г. К. 1896; Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska, K. 1899—1900; Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и в начале XVIII в. К. 1901; Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII в. К. 1903; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии, відділ II, I—III тт. К. 1904—07; Петров Н. Киевская Академия в гетманство К. Г. Разумовского. К. 1905; Титов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—поч. XIX в. К. 1924. *Р. М.*

Києво-Могилянська Колеґія, див. *Києво-Могилянська Академія.*

Києво-Печерська Лавра, чоловічий манастир, заснований преподобним Антонієм в пол. 11 в. навколо печери, яку викопав собі свящ. с. Берестова, майбутній київ. митр. Іларіон (бл. 1051 р.). Першим ігуменом був преп. Варлаам (1061), по ньому — преп. Теодосій, що завів суворий студитський устав манастиря.

Київ. та ін. князі й бояри підтримували манастир, дарували йому землі, будували церкви, а деякі з них були там ченцями. Серед ченців було багато освічених людей, і манастир став скоро найбільшим рел. і культ. осередком Київ. Руси. Звідси вийшли «Поученія» преп. Теодосія, Несторові «Чтеніє» про Бориса і Гліба та «Житіє Теодосія Печерського», тут складалась «Повість временних літ», «Патерик Печерський» та ін.; процвітали переклади з ін. мов, переписування й оздоблення книг, будівництво й рел. малярство (славні мистці: преп. Алімпій, Григорій та ін.). Про святе життя подвижників-ченців і про чудесне збудування гол. храму манастиря виникло згодом багато переказів і леґенд.

Манастир часто плюндровано, зокрема 1096 р. — половцями, 1169 — Андрієм Боголюбським, 1203 — Рюриком Ростиславичем і чернігівськими князями, 1240 — Ватиєм; у пол. 15 в. кн. Семен Олелькович відбудував манастир, але 1482 р. татари знову спалили його, проте, згодом манастир був відбудований. В другій пол. 16 в. він одержав від Царгородського патріярха ставропіґію і став називатися Лаврою, складаючись із 6 манастирів, об'єднаних в одне ціле.

По Берестейській унії К.-П. Л. короткий час стала предметом спору між правос. і католиками; 1613 перемогли правос., підтримані кн. К. Острозьким. 1615

Велика Лаврська церква (ґравюра 1623 р.)

р. архимандрит Єлисей Плетенецький влаштував у К.-П. Л. друкарню (першу в Києві), що випустила за недовгий час кілька десятків книг — богослужбових, рел.-полемічних, з канонічного права, морально-повчальних та учбових. Архимандрит П. Могила відбудував і щедро прикрасив К.-П. Л., а 1631 р. відкрив при ній школу на зах. взірець (згодом, сполучена з Братською школою, дала поч. *Києво-Могилянській Колеґії*). 1688 р. К.-П. Л. стала ставропіґією моск. патріярха.

Гетьмани й коз. старшина, а також моск. царі щедро підтримували К.-П. Л. 1718 р. велика пожежа ушкодила більшість будівель К.-П. Л., в тому ч. Велику церкву й друкарню, і знищила бібліотеку й архів. Манастир потім відбудовували кількадесят років. Великої шкоди завдала Лаврі заборона рос. уряду 1720 р. друкувати нові книжки, а також заведення синодальної цензури для всіх видань. 1786 р. рос. уряд секуляризував маєтки К.-П. Л., перевів її на держ. утримання і скасував стародавній звичай

Києво-Печерська Лавра, загальний вигляд

вибирати всією братією «соборних старців», що складали Духовний Собор — керівний орган Лаври. Їх став призначати митр., який у 19—20 вв. мав свою резиденцію в Лаврі. З цього часу починається і дедалі зростає русифікація К.-П. Л., хоч вона й далі зберігала деякі укр. церк. традиції. К.-П. Л. була єдиним манастирем, який варив св. миро на всю Рос. Імперію. Ч. ченців і послушників перед революцією перевищувало 1200.

К.-П. Л. була до большевизму одним із найславетніших в усьому правос. світі місць прощ, куди приходило багато сотень тисяч прочан. Найвідоміші святощі К.-П. Л. — мощі св. подвижників-ченців; печери, де жили і покояться вони і за якими названо весь манастир, становлять собою лябіринти коридорів та крипт, викопаних у м'якому пісковику та в лесі; найдавніші з них походять ще з часів неоліту. В 1643 р. митр. П. Могила канонізував печерських подвижників. За гол. святиню вважалася закладена 1073 р. Велика Лаврська церква з чудотворним образом Успіння.

Сов. влада конфіскувала в К.-П. Л. в 1921—22 рр. багато реліквій і коштовних речей великої іст. й мист. вартости та зайняла ряд приміщень для госп. й ін. потреб. З пам'яток і збірок К.-П. Л. організовано Лаврський Музей Культів і Побуту, де сконцентровано також зб. деяких київ. музеїв (гол. *Київ. Церк.-Археологічного Музею,* музеїв Київ.

Держ. Ун-ту, *Всеукр. Іст. Музею* й ін.). 1926 уряд УССР закрив манастир, а територію К.-П. Л. проголосив Держ. Культ.-Іст. Заповідником — Всеукр. Музейним Городком, влаштувавши в ньому низку музеїв (зокрема антирел.), архівів, бібліотек, робітень. 1934 р. Музейний Городок зліквідовано, а нагромаджені збірки частково й поступово передавано різним новостворюваним музеям Києва. 1941 р. большевики, відступаючи, підклали міни під гол. церкву Успіння пресв. Богородиці, що вибухли під час нім. окупації 3 листопада 1941 р., зруйнувавши церкву та заподіявши багато ін. шкод. По другій світовій війні Лаврський заповідник відновлено п. н. «Київ. Держ. Заповідник К.-П. Л.», але Успенську церкву залишено в руїнах. На терені заповідника приміщені *Держ. Музей Театрального Мистецтва УРСР*, відділ нар. мистецтва *Київ. Держ. Музею Укр. Мистецтва* та ін. При лаврських печерах дозволено відновити чоловічий манастир (рос. правос. церкви), що має понад 100 ченців і знову притягає прочан.

К.-П. Л. багата на архітектурні пам'ятки. Деякі з них давні, як Собор Успіння (11 в.) та гол. брама з церквою св. Трійці (збудована 1106 р.), але вони були кількакратно перебудовані й пишно удековані барокковими оздобами в 1720-их рр.; стіни собору були вкриті фресками, серед них були зображення князів; в соборі були надгробки кн. К. Острозького та ін. Ін. церкви були збудовані в 17—18 вв. коз. старшиною, як церква Воздвиження над Ближніми печерами (1700), церква Всіх Святих, гарний зразок укр. барокко, збудована гетьманом Мазепою 1696 р. водночас із церквою-баштою преподобного Іоана Кущника, «Малярною» баштою та мурами навколо манастиря, на яких ці башти знаходяться. Деякі церкви з тих часів, як церква Зачаття св. Анни (1679), Різдва Пресвятої Богородиці (1696) — обидві коло Дальніх печер, та церква Воскресіння (1698), змінено пізнішими перебудовами. В 1720-их рр. збудовано келії соборних старців, друкарню, пекарню та ін. служби. Останні будівлі не раз переороблялися. Велика лаврська дзвіниця (96,5 м висоти) збудована в клясичних ордерах архітектом Г. Шеделем (1731—45). Дзвіниці коло Дальніх (1754) і Ближніх печер (1759) збудовані лаврським архітектом С. Ковніром. Дзвони з усіх цих дзвіниць знято сов. владою в 1931—32 рр. 19—20 в. принесли знищення й переробку ряду давніх будівель і спорудження кількох церков у казенному моск.-синодальному стилі (Трапезна церква та ін.).

Література: Титов Ф. Путеводитель при обозрении Киево-Печерской Лавры. К. 1910; Шероцкий К. Киев. Путеводитель. К. 1918; Провідник по Киеву (вид. ВУАН, за ред. Ф. Ернста). К. 1931. Київський Держ. Заповідник-Музей «Киево-Печерська Лавра». К. 1957; Логвин Г. Киево-Печерская Лавра. М. 1958.

В. Павловський

«Києво-Печерський Патерик», зб. оп. про ченців Києво-Печерської Лаври. Відома нам з двох пізніших обробок: Тверської 1406 р. (т. зв. Арсенівська) та Київської 1462 р. (Касіянівська). Первісна ред. постала після 1215, але не пізніше 1230 р. з листування ченців Печерської Лаври Симона (тоді вже єп.) та Полікарпа. Листи обох авторів можна вважати лише літ. формою. В цих листах подано 20 оп. про праведних або грішних ченців лаври на підставі усних переказів та деяких писаних джерел, що до нас не дійшли (напр., житіє св. Антонія Печерського, лаврський «літопис»). Пізніші обробки, скільки можна судити, мало змінили первісний текст, але дещо додали до нього, м. ін. житія св. Теодосія, похвалу йому, оп. про св. Ісаакія (з літопису),

Із Києво-Печерського Патерика 1661 р.

оп. з іст. манастиря (зокрема будова церкви коштом варязької пожертви) тощо. Київська обробка подає відомості про пізніші впливи візантійського «гезихазму». 1635 «Патерик» вийшов друком поль. мовою, а 1661 — ц.-слов.-укр. Пізніших вид., значно зіпсованих поправками, було кілька.

Більшість оп. первісного тексту торкається подій 11 віку. Характер оп. дуже різноманітний: від короткої звістки про окремий факт (Пимен та Кукша) до оп. характеру новель або романів (Мойсей Угрин, Федір та Василь). Тенденція більшости оп. суворо аскетична, ставлення до «світу» (м. ін. до кн.) здебільша неґативне, одночасно деякі оп. свідчать про підупад манастирського життя (приватна власність окремих ченців тощо). Поруч з датами про лавру, оп. подають силу культ.-іст. матеріялу: про іконописання (св. Алімпій), про вірменських та сирійських лікарів у Києві, про ролю варягів в культ. житті, про долю киян, полонених Болеславом у війні з Ярославом Мудрим, про хліб з лободи в часи голоду, про соляну монополію кн., про судівництво, про приватні бібліотеки та читання ченців тощо. Лише почасти в житіях зустрічаємо окремі мандрівні сюже-

ти (чорти виконують накази святого, зачарований скарб; взагалі чимало демонологічних мотивів). Порівняно простий стиль (зокрема у Симона), але дуже різноманітна мова, багата лексика та вміння характеризувати осіб і зображувати їхнє внутр. життя засобами розмов, молитов та навіть «внутр. монологу» роблять «Патерик» одним з найвизначніших творів староукр. літератури, що визначив собою великий крок наперед в літ. мистецтві. Наук вид «К.-П. П.» Д. Абрамовича: «Києво-Печерський Патерик» (1931).

Д. Чижевський

Києво-Печерської Лаври евангеліє (теж Лаврське), пам'ятка 14 в. (перед 1370 р.), апракос, 181 листок; рукопис переписаний з півд.-слов. оригіналу, зберігається в Музеї АН у Києві, виявляє низку укр. особливостей у фонетиці, морфології й словництві; зразки його мови подають О. Шахматов, А. Кримський («Нариси з історії укр. мови»).

«Киевская Мысль», щоденна рос. газ. в Києві (1906—18), найбільша на Україні; стримано антиукр. напрямку.

«Киевская Старина», наук. місячник українознавства, виходив у Києві 1882—1906 рос. і 1907 п. н. «Україна» — укр. мовою. «К. С.» постала з ініціятиви Т. Лебединцева при гол. співробітництві В. Антоновича, О. Лазаревського, П. Житецького й ін. і була неофіц. органом Старої Громади, яка з 1893 р. була її фактичним власником. Видавали й редаґували «К. С.» Т. Лебединцев (1882—87), О. Лашкевич (1888—89), Є. Кивлицький (1889—92) і В. Науменко (1893—1907). «К. С.» була понад 25 рр. єдиним друкованим органом укр. думки на підрос. Україні. Величезна кількість уміщеного в ній наук. та документального матеріялу — іст., археологічного (зокрема в додатку до «К. С.» «Археологическая Летопись Южной России», 1899—1901), етногр., філол., літ. (з 1890 р. в «К. С.» друкувалися також белетристичні твори, з 1897 і укр. мовою), бібліографічного та критичного — була дуже поважним вкладом в укр. науку й культуру. «К. С.» об'єднувала кращі наук. та культ. сили того часу, і т. ч. гурт її співр. являв собою справжнє наук. т-во. Показники до «К. С.»: Павловський И., Щепотьев В., Явойский А., Систематический указатель журнала «Киевская Старина» (1882—1906), 1911; Дорошенко В. Систематичний покажчик до «Киевской Старины» і «України», ЗНТШ, т. 109 і окремо (1912). *О. О.*

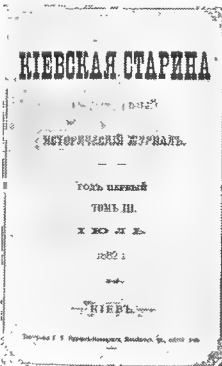

«Киевские Губернские Ведомости», рос. урядова газ. в Києві з 1838 р. до 1917 р.; містила матеріяли з укр. етнографії, особливо в 1846—70 рр.

«Киевские Епархиальные Ведомости», офіц. церк. журн. рос. мовою, виходив у Києві 1861—1917, містив багато укр. іст. побутового й етногр. матеріялу.

«Киевские Отклики», рос. газ. в Києві 1898—1906 рр., що присвячувала багато місця укр. справам. Ред. «К. О.» були І. Лучицький і М. Василенко, серед ін. укр. співр. були С. Петлюра, С. Єфремов, Б. Кістяковський, Є. Кивлицький, М. Могилянський та ін. З 1906 р., замість «К. О.», виходили «Киевские Отголоски», згодом «Киевские Вести» (до 1910).

«Киевский Телеграф», політ., наук. і літ. газ. рос. мовою, виходила двічі на тиждень у Києві 1859—76, прихильна до укр. справ; з 1874 (ред. Ю. Цвітковський) була неофіц. ограном Київ. Громади; співр., побіч росіян, В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, О. Русов, П. Чубинський, П. Житецький, Я. Шульгин, С. Подолинський, В. Навроцький та ін.

Киевское Общество Охраны Памятников Старины и Искусства (1913—17), засноване з ініціятиви М. Біляшевського і В. Хвойки при київ. ген. губернаторі; мало свій відділ в Умані. Чл. т-ва вели також розкопи, перев. в Києві.

Кизаревич Філотей, ієромонах і друкар; чл. гуртка вчених друкарів і намісник Києво-Печерської Лаври, знавець, ред. і автор передмов до «Акафиста» (1625), «Поучения Доротея» (1627) й ін.; з 1628 ігумен Овруцького манастиря.

Кизим (Кизима) Богдан (†1638), полк. білоцерківський (1620), сотн. київський (1632), один з керівників повстання 1637 на Лівобережній Україні. Страчений М. Потоцьким, разом з сином, у Києві.

Кизіль, див. *Дерен.*

Київ (III—11), іст. столиця України, її політ., рел. і культ. центр; нині гол. і найбільше м. УССР (1959 р. — 1 102 000 меш.); осідок центр. влади, найвизначніший культ. осередок, одно з найбільших пром. міст, важливий транспортовий вузол.

П о л о ж е н н я. К. лежить на фізіографічному пограниччі двох гол. смуг України — ліс. і лісостеп., де Дніпро, прийнявши свої найбільші притоки Прип'ять і Десну, стає потужною рікою, на його правому, високому, горбуватому і тому зручному для оборони, березі, в місці, де перехід через ріку особливо вигідний. З давніх часів К. був природним місцем обміну продуктів трьох ге-

ографічно-екон. р-нів, які тут стикалися: рільничої Придніпровської височини, лісисто-багнистого Полісся і рільничо-лугово-лісистого Придніпровського низу. Далеко більше значення мало положення К. на перехресті шляхів: водних — Дніпровського «з варягів в греки» (див. *Варязькі шляхи)* і Десною й Сеймом на схід, Прип'яттю на зах.; сухопутних — Залозного, який прямував до Керчі в Крим, «Соляного» (на Галич і Прикарпаття) і Волинського. Завдяки цьому вигідному положенню К. виріс в 11 в. на найбільший торг. і політ. центр та найбільше м. Сх. Европи і столицю Київ. держави. Але згодом положення край степів було однією з причин його ослаблення від нападів кочовиків, а потім і упадку. Сучасний К., хоч є більшим від ін. м. України природним вузлом водних і сухопутних шляхів, також ексцентрично положений щодо кордонів України (тепер півн.) і гол. екон. р-нів — Донбасу і Дніпропетровського пром. р-ну. Новітня розбудова Дніпрового шляху (див. *Дніпро*) улегшує його зв'язок з цими р-нами і морем.

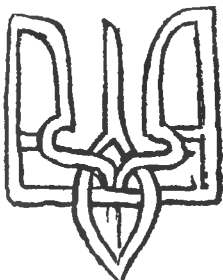

Гербовий знак Київських князів, Київської Держави і міста Києва

Природа. Основна частина К. лежить на правому високому березі Дніпра та прилеглій до нього невисокій терасі, нагірні р-ни — на мальовничих горбах між Дніпром і долиною його притоки Либеді (Київські гори). Найвищі точки нагірної частини сягають до 200 м, а Дніпро пливе на висоті 90 м, так що його берег має до 100 м висоти; він стрімкий, повний зсувів; його тепер зміцнили, а Дніпро взяли в р-ні м. в ґраніт. Найбільший яр нагірної частини — Хрещатий ділить її на дві частини: півн.-зах. — Старий Київ, до якого прилягає від зах. Нове місто і півд.-сх., де міститься давня частина К. — Печерське, і нова дільниця — Липки. В Хрещатому яру лежить нині гол. вулиця К. — Хрещатик. Київ. плято поступово спадає на зах. та на півд. зах. до широкої долини р. Либеді, забудованої щойно в другій пол. 19 в., а потім знову підносяться майже на 100 м горби, на яких розкидані частини К. — Батийова гора, Солом'янка, Чоколівка, Совки, Голосієво й ін. На півд.-зах. периферіях К. Київ. гори заникають, переходячи в легкохвилясту рівнину.

Зах. і півд.-зах. окраїни К. (Святошин, Пуща-Водиця) лежать вже на зниженій пісковій рівнині Полісся серед просторих соснових лісів. Півн.-сх. частина К. розташована на широкій терасовій рівнині Придніпровського низу; її складають дві тераси: нижча — заливно-лугова і вища — борова, піскова, з рештками соснових лісів. На правому березі Дніпра вона покриває невеликі простори; в її півд. частині між високим берегом Дніпра і його річищем лежить стара дільниця К. — Поділ, далі на півн. Куренівка й Пріорка. Обидві тераси займають великі

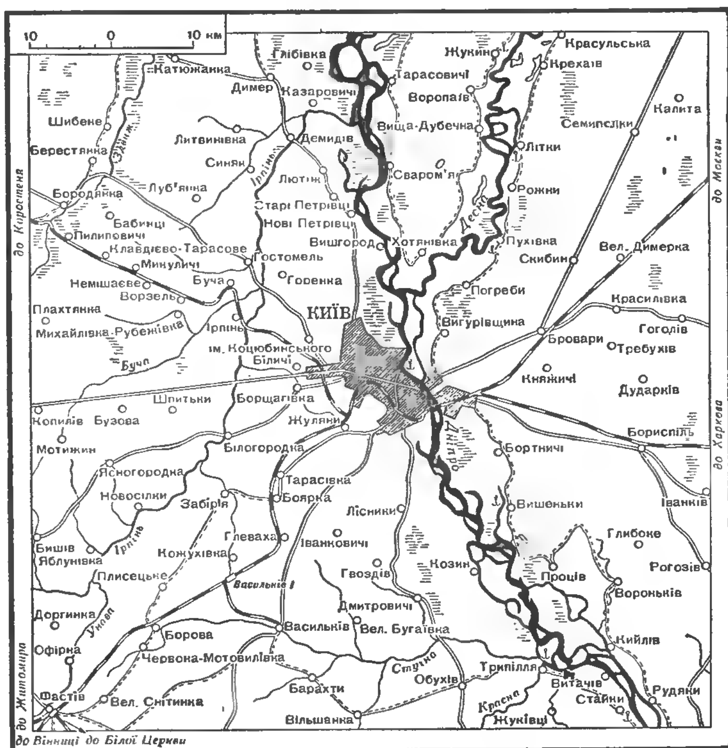

Київ та його околиці

простори також на лівому березі Дніпра; тут на деякій віддалі від ріки лежить новий р-н К. — Дарницький.

К. лежить у смузі помірковано континентального, вологого клімату. Його гол. елементи такі: сер. річна температура +7,2° Ц. (в різні роки від 5,9 до 8,6), липня + 19,5 (17,5 до 23°), січня —5,8 (—0,2 до 14,5), абсолютний максимум +40° Ц., мінімум —34°, сер. кількість морозних днів — 136 на рік; відносна вологість у грудні — 89, у травні 63; соняшного світла — 1 714 годин на рік (від 1 163 до 2 057); ч. опадів 590 мм (від 405 до 925) на рік, найбільше в червні й липні (155 мм), найменше в січні й лютому (65 мм), ч. днів з опадами 160 (від 117 до 204), з сніговим покривом 106 (від 42 до 160). Згадані кліматичні елементи зазнають на території К. змін залежно від рельєфу, наявности ліс. і водних масивів, характеру забудування, матеріялу домів і вулиць тощо; наприклад, температура повітря

Високий берег Дніпра і пам'ятник св. Володимира; на задньому пляні Труханів острів, на який веде пішохідний міст

в центрі вища, ніж на периферіях (в лагідні дні літом на 2—3°, зимою на 1°), соняшна радіяція і вологість менші.

Дніпро на терені К. — широкий (до 700 м, в час повені — 10—12 км, глибина

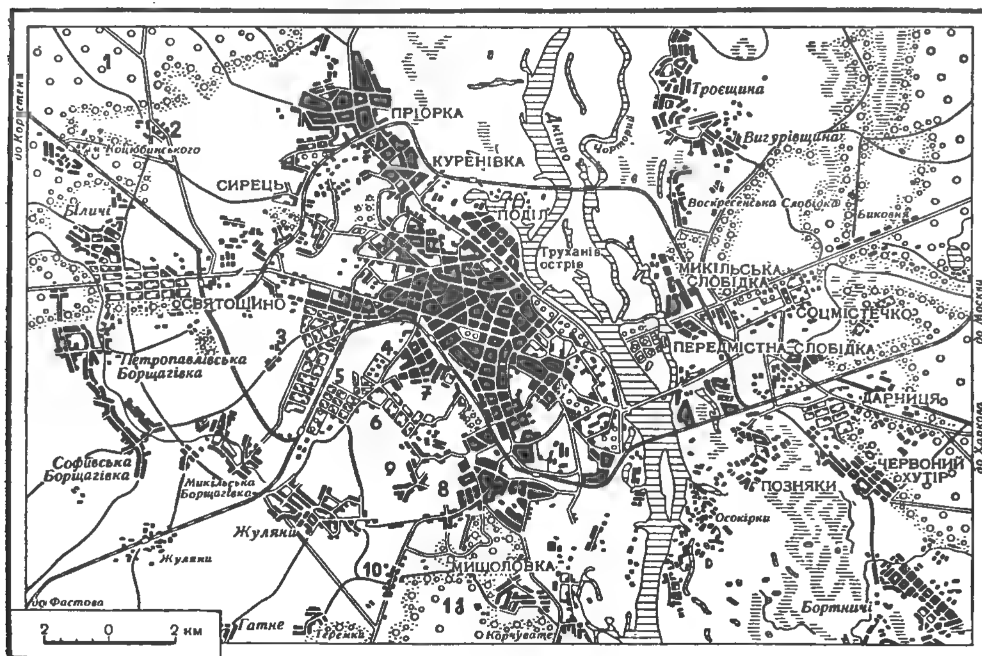

Схематичний плян Киева

1 — Пуще-водицький ліс. 2 — Берковець. 3 — Караваївські дачі. 4 — Солом'янка. 5 — Чоколівка. 6 — Олександрівська слобода. 7 — Батийова гора. 8 — Деміївка. 9 — Совки. 10 — Голосієво. 11 — Голосіївський ліс

його сягає до 8 м); протягом віків він часто міняв своє річище, творячи охаби, стариці, а між відногами острови; найбільшим з них є Труханів о. між Дніпром і його відногою Чорторием, який до 1840-их рр. був глибший, ніж самий Дніпро.

Льодовий покрив на Дніпрі триває пересічно 110 днів, період навіґації — 250 днів. Дніпрові, крім транспортового значення, належить також виключна роля у водопостачанні Києва. *В. Кубійович*

Найдавніший К. Найдавніші сліди заселення на території К. походять ще з палеоліту (*Кирилівська стоянка й ін.*), за неоліту трипільські поселення були в багатьох місцях. В різних місцях К. були викопані пам'ятки з бронзової та залізної доби, скарби рим. монет і поховання з цього ж часу, що вказує, що на терені К. вже тоді було більше селище, важливий торг. пункт, початок пізнішого К. Сов. археолог-історик Б. Рибаков заснування К. відносить до сер. 6 в.

В добу переселення народів територія сучасного К. була заселена предками українців антами, які заложили город на горі Киселівці і високо розвинули ювелірне мистецтво. К. увійшов тоді в торг. зв'язки з Центр. і Півн. Европою, з країнами араб. й тюркського світу та їхніми сусідами і став важливим осередком торгівлі між Азією та сходом Европи; у К. знайдено багато сх. монет тих часів.

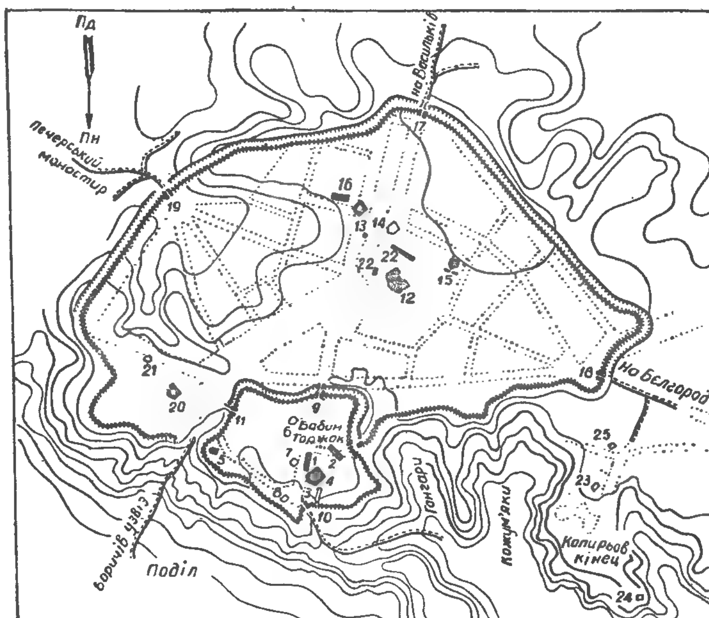

Схематичний плян стародавнього Києва

1 — палацова споруда 10 в.; 2 — палац Мстислава; 3 — палац Володимира; 4 — Десятинна церква; 5 — церква Василія; 6 — церква Федорівського манастиря; 7 — церква Андріївського (Янчина) манастиря; 8 — церква Хрестовоздвиженська; 9 — міська брама (Софійська, або Батийова); 10 — брама Подільська (або Київська); 11 — брама Михайлівська; 12 — Софійський собор; 13 — Ірининський манастир; 14 — Георгієвський манастир; 15 — церква невідомої назви; 16 — палацова споруда; 17 — Золота брама; 18 — Львівська брама; 19 — Лядська брама; 20 — Михайлівський Золотоверхий манастир; 21 — церква Дмитрівського манастиря; 22 — стіни стародавньої кладки, відкриті в 1948 р.; 23 — церква, виявлена в 1947 р.; 24 — церква, виявлена в 1878 р.; 25 — церква на Копирьовському кін. (11 — поч. 12 вв.)

Княжа доба. З 8 в. К. став столичним городом племени полян. В той час на території К. були три окремі городища: на Андріївській горі, на Киселівці та в р-ні теперішньої Кирилівської вулиці, які в 10 в. сполучилися в одне ціле. В одному з цих городищ містився княжий двір.

Торг. центром К. з 8—9 вв., а можливо й раніше, був Поділ і гирло майже зниклої тепер р. Почайни, що було гаванню для купецьких човнів.

Кн. Володимир В., увівши бл. 988 р. християнство, поширив це городище, заклав там *Десятинну церкву* і новий княжий двір з кам'яними, багато оздобленими будівлями. Там були також двори бояр і дружинників, оселі ремісників і торгова площа («Бабин торжок»), прикрашена трофейними статуями. Та частина, що лежала поміж теперішніми В. Житомирською вулицею та вулицею Героїв Революції (кол. Трисвятительська), називалася, на відміну від Подолу, Гора або Верхній город.

В часи Володимира В. К. був політ. і адміністративним центром великої держави — Київ. Руси. Він почав швидко рости. В 1037 р. кн. Ярослав Мудрий поширив Верхній город на сусіднє плято, оточив його величезним (до 14 м заввишки) валом з брамами, частоколом і ровом, збудував тут соборну церкву св. Софії та ін. храми і цивільні будівлі. За Ярослава й ін. князів К. став містом

міжнар. торг. і політ. значення; блиском і пишністю княжого двору, красою і багатством будівель та кількістю населення він був одним з перших поміж столицями Европи, про що свідчать описи зах.-евр. подорожників.

Одночасно К. був церк.-рел. центром Сх. Европи. Тут був осідок митр., багато церков, ряд манастирів, між ними — славнозвісний згодом Печерський манастир (див. *Києво-Печерська Лавра)*; К. був також осередком шкільної освіти, писання, переписування, перекладання та збирання книг (у св. Софії була перша на Україні, княжа, бібліотека), складання літописів (у Печерському та Видубецькому манастирях), взагалі культ. центром усієї Сх. Европи.

Поділ міста на окремі частини зберігався й надалі. Верхній город був перев. адміністративним, військ. та пром. центром. Далеко люднішим був Поділ, центр торг. та пром. життя; там, коло гавані, були склепи для краму, двори для приїжджих купців, цілі колонії чужоземних купців, доми й майстерні ремісників, ринок, церкви з належним до них причетом, адміністративні будівлі і т. д. Там же збиралося віче. Недалеко від самого міста тих часів лежало на горах княже с. Берестове, за ним — Печерський манастир, а ще далі на півд. — *Видубецький манастир*.

Багатство і слава К. віддавна притягували до нього ворогів. Не раз на нього нападали печеніги і особливо половці, які завдавали К. великої руйнації. Коли Київ. держава почала ділитися на ряд окремих князівств, київ. кн. був старшим, що стало приводом до невпинної боротьби князів за київ. престол, від чого дуже терпіло місто. Особливо сплюндрував К. суздальський кн. Андрій Боголюбський 1169 р. Багато шкоди наробив також напад на К. кн. Рюрика Ростиславича в союзі з чернігівськими князями й половцями 1203 р.

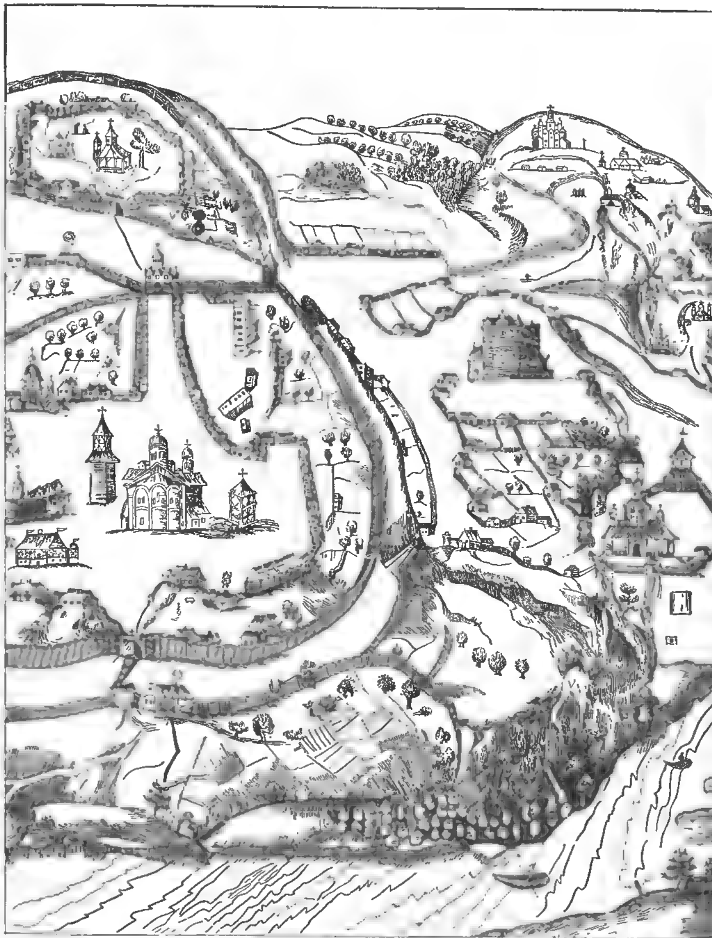

Києво-Печерська Лавра з сусідніми манастирями і частиною старого Києва

За пляном в кн. А. Кальнофойського «Тератургіма» з 1638 р. (копія надрукована в кн. «Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное И. Фундуклеем», К. 1947). На пляні зліва Києво-Печерська Лавра, оточена парканом, з її церквами і печерами. Над нею в лівому куті Вознесенський жін. манастир. З правого боку посередині пляну Пустинно-Миколаївський манастир, над ним лівіше ще не відновлений тоді собор Спаса на Берестові й в гор. куті з правого боку — старий Київ з Софійським собором. Територія між Києво-Печерською Лаврою і Берестовим, з одного боку, і Старим Києвом, з другого, з яром Хрещатика посередині представлена непропорційно малою

Занепад К. (13—16 вв.). В нас-

лідок невпинних воєн та плюндрувань К. його значення в 13 в. дуже зменшилося. 1240 р. К. завоювало монголо-тат. військо хана *Батия,* зруйнувало м. й знищило більшість населення. Бл. 1362 р. за В. кн. лит. Ольґерда Київщина увійшла до складу Лит.-Руської держави на правах удільного князівства, що дісталося Володимирові Ольґердовичу, нащадки якого княжили (з деякими перервами) в К. до 1470 р. На поч. 15 в. торгівля й ремісництво у К. відродились настільки, що міщанська громада на Подолі одержала від В. кн. Витовта привілей на самоуправління на засадах маґдебурзького права, яке пізніше підтверджували поль. королі й моск. царі.

Великої шкоди К. завдавали тат. напади 15—16 вв. 1482 р. крим. хан Менглі-Ґірей, союзник моск. кн. Івана III, сплюндрував і спалив К. та послав до Москви золоту чашу й дискос із св. Софії. Верхнє місто стояло по цьому спустошеним понад 100 років; все життя зосереджувалося на Подолі. Він був зв'язаний торгівлею з зах. країнами і з Сходом (гол. через Крим) та з володіннями Москви на півночі. Над Подолом, на горі, пізніше названій Киселівкою (замкова гора) стояв замок лит. (а згодом поль.) воєводи К.

Схематичний плян Києва з 1810 рр.

А — Фортеця «Старий город»; В — Мініхові вали; С — Печерська цитаделя; Д — рівчак. Частини міста: І — Гора (Старий Київ); II — Печерське; III — Поділ. Історичні пам'ятки і важливіші об'єкти: 1 — св. Софія; 2 — св. Варвара; 3 — Печерська Лавра; 4 — Кловський палац; 5 — Царський палац; 6 — Неводницька пристань; 7 — «Нижній пам'ятник Хрищення»; 8 — Флорівський манастир; 9 — Собор Успіння; 10 — Гостинний двір; 11 — Маґістрат; 12 — Контрактовий дім; 13 — Братство; 14 — Кладовище на Щекавиці. Шляхи між частинами міста і до Дніпра: а — Неводницький міст на плотах і Неводницький шлях від Дніпра на Печерське; в — Старий Іванівський шлях з Печерського на Гору; с — шлях з Печерського на Поділ; d — Андріївський узвіз з Подолу на Гору; е — Кудринський шлях з Гори на Поділ (Вознесенський узвіз)

1569 р. за Люблинською унією К. і київ. воєводство були приєднані до Польщі. Поль. влада розпочала силоміць польонізувати укр. населення, що разом з політикою соц.-екон. визиску викликало завзятий опір укр. людности.

17—18 вв. У першій пол. 17 в. К. відродився як політ. і культ.-церк. осередок України. Гетьман П. Сагайдачний зробив К. своєю резиденцією, відновлення правос. ієрархії в 1620 р. повернуло до К. резиденцію правос. митр. (по Берестейській Унії 1595 К. був лише осідком уніятського митр.). Бл. 1615 р. була заснована школа при *Богоявленському братстві* на Подолі, 1616 р. заведено першу друкарню в К. при Печерській Лаврі. Митр. Петро Могила значно поширив київ. культ. осередок; заснована ним (1631) Печерська школа об'єдналася з Братською школою й утворила славнозвісну *Києво-Могилянську Колеґію.* П. Могила багато зробив для відбудови церк. величі Києва: його заходами й коштом було відбудовано низку старовинних київ. церков (зокрема св. Софію) і побудовано нові. А в кін. 1648 р. К. тріюмфально зустрів Богдана Хмельницького.

1651 р. К. зайняло поль.-лит. військо кн. Я. Радзівіла, яке пограбувало місто й спалило Поділ. Після Переяславської угоди 1654 р. у К. з'явилася моск. залога, яка відновила фортецю у Верхньому (Старому) городі. За Андрусівською угодою 1667 р., К. був відданий Москві на 2 роки, проте перебував під нею й далі, а за «вічним миром» 1686 р. залишився за Москвою. З того часу аж до 1793 р. К. втрачає частину запілля (Правобережжя) і стає прикордонним м., що некорисно впливає на його госп. розвиток. Багато зробив для культ. піднесення К. гетьман Іван Мазепа, який збудував тут кілька великих церков (див. далі), багато оздобив старі київ. храми (Лавру, св. Софію та ін.). Його заходами Києво-Могилянська Колеґія набула прав академії, для неї збудовано новий будинок. Ці й ряд цивільних будівель (митрополичий дім, ансамбль Києво-Печерської Лаври та ін.) надали К. 18 в. вигляду бароккового м.

По Полтавській битві (1709) значення К. як культ. центру України захиталося, а укр. нац. рух був загальмований. Рос. царі, зокрема Анна й Катерина II послідовно позбавили К. його міської автономії, призначаючи своїх урядовців на

колись виборну посаду київ. війта. Українцям утруднювано торгівлю, натомість підтримувано моск. купців, які стали щораз більше поселюватися в місті.

В кін. 18 в. К. складався з трьох окремих поселень, відділених одне від одного незабудованими просторами: Подолу, що управлявся своїм маґістратом, та укріплених — Верхнього (або Старого) міста, де жив митр., і Печерського, навколо Печерської Лаври й фортеці, збудованої на поч. 18 в. Там був осідок рос. військ. та цивільної влади.

К. у 19 і на поч. 20 в. Після скасування Гетьманщини К. став 1782 р. центром Київ. намісництва, до складу якого ввійшли частина Лівобережної України, а 1797 р. — нової Київ. губ., розташованої на Правобережжі, яке відійшло до Росії по другому розборі Польщі, і Київ. ген.-губернаторства; тоді ж переведено до К. щорічний Контрактовий ярмарок з Дубного. Це спричинило новий розвиток торгівлі, яка, однак, перейшла з укр. рук в рос. На розвиток К. впливав і той факт, що він був важливим ґарнізоновим і паломницьким (Печерська Лавра) м. Тому на поч. 19 в. К. став центром всієї Правобережної України («Юго-Западного Края»), а його населення зросло з 35 000 меш. в кін. 18 в. до 45 000 в 1840 р. Поважний відсоток серед нього становили поляки, які наплинули з Правобережжя. К. почав розбудовуватися; особливо перебудовано Поділ після пожежі 1811 р. Дальша плянова перебудова й поширення К. зв'язані з будовою, почавши з 1830-их рр., нової фортеці на Печерському. Для виселених звідти меш. створено нові р-ни, положені в долині Либеді й Хрещатого яру, постала нова багата дільниця — Липки на горбі між Хрещатиком і Печерським та ін. Прорізано ряд нових вулиць, в тому ч. Хрещатик, Володимирську та Бібіковський бульвар (тепер Бульвар ім. Шевченка). Уряд і приватні особи почали будувати нові кам'яні будівлі, церкви (на Аскольдовій могилі, Рождественську — 1812 р. на Подолі, та ін.) й цивільні будинки (Контрактовий на Подолі, ун-т та ін.) в клясицистичному стилі. Почали укріплювати схили гір над Дніпром, 1853 р. збудовано перший постійний міст через Дніпро (Ланцюговий). В наслідок розбудови Печерське, Липки і Старе місто почали зливатися і стали розростатися передмістя.

На другу чверть 19 в. припала посилена русифікація К., коли після поль. повстання 1830—31 рр. уряд почав викорінювати поль. впливи, а разом з тим і старі укр. традиції, русифікуючи Правобережжя. 1835 р. К. остаточно позбавлено маґдебурзького права. Замість маґістрату, введено, за рос. зразком, міську думу, з міським гол. на чолі. Цю посаду стали займати рос. купці: уряд заохочував їх селитися в К., надаючи їм усяких пільг (звільнення від податків тощо), і відсоток рос. населення в К. почав швидко рости. Щоб прискорити русифікацію «Юго-Западного Края», цар Микола I відкрив ряд нових учбових закладів: Ун-т св. Володимира (1834 р., див. *Київ. Держ. Ун-т)*, гімназії, кадетський корпус, ін-т «благородних дівиць» тощо. Ще раніше була зросійщена Київ. Академія, яка з 1819 р. була перетворена на духовний учбовий заклад (див. *Київ. Духовна Академія)*. 1838 р. почала виходити (рос. мовою) перша газ. *«Киевские Губернские Ведомости»*.

На той самий час припадає, однак, і укр. нац. відродження 19 в., яке щільно зв'язане з К. Тут діяли чл. *Товариства З'єднаних Слов'ян* (1823—25), *Кирило-Методіївське Братство* (1846—47). З 1834 р. в К. діяв М. Максимович. В кін. 1850-их рр. серед інтеліґенції К., перев. студентів ун-ту, було поширене «хлопоманство». З-поміж студентства виділилася група в майбутньому визначних укр. діячів (В. Антонович, Т. Рильський, М. Лисенко й ін), що заснувала студентську громаду,

Схили Хрещатинської долини в другій пол. 19 в. На задньому пляні старий Київ, на передньому оз. в кол. садибі Ф. Мерінґа (тепер площа б. Театру ім. І. Франка) перед його розбудовою

яка пізніше перетворилася на Стару Громаду і відограла ролю провідного осередку укр. життя. 1859—62 рр. укр. інтеліґенція організувала в К. перші в Рос. Імперії *недільні школи*, де намагалися вчити укр. мовою, для чого надрукували низку укр. підручників.

Буйний ріст К. в другій пол. 19 в. пов'язаний з заг. розвитком країни, зокрема цукроварства, та прокладенням через К. 1869—70 рр. першої залізниці на Курськ (Москву) і Одесу. Гол. ролю в нар. госп-ві К. і далі відогравала торгівля, насамперед цукром (50% всього торгу; К. став екон. центром цукрової пром-сти Рос. Імперії), згодом збіжжям, машинами, мануфактурою. Крім ярмар-

кової форми (*Київ. Контрактовий Ярмарок* і п'ять менших), щораз більше значення мала постійна торгівля; в 1860-их рр. в К. було вже 1 060 торг. підприємств. Центр торг.-фінансового життя перенісся з Подолу на Хрещатик. Другорядне значення мала пром-сть, гол. харч. (62% обороту — млини, цукрорафінадний зав., кондиторська і тютюнова фабрики), на дальшому пляні металооробна і машинобудів. (гол. зав. для обслуговування харч. пром-сти, водного та зал. транспорту) та легка (виробництво взуття, одягу, трикотажу). Це були перев. невеликі зав. (в кін. 19 в. — 113 зав. з 7 000 робітників); 1912 р. нараховувано в К. 14 600 робітників і 30 000 ремісників і кустарів. К. як пром. осередок стояв позаду Харкова, Катеринослава й Одеси; гол. через велике віддалення від вугільної і залізорудної бази. І далі К. був важливим культ. (м. ін. 1898 заснований Політехн. Ін-т), церк., адміністративним (резиденція митрополита, осідок ген.-губернаторства) і військ. центром.

Кількість населення зростала буйним темпом: 1863 — 68 000 меш.; 1874 — 127 000, 1897 — 248 000, 1917 — 468 000. Суцільніше забудовувалися поодинокі дільниці м., зокрема Хрещатик, привокзальна частина в долині р. Либеді, Поділ; місто розросталося гол. в зах. напрямі, його територія поглинала сусідні села й урочища (Лук'янівка, Шулявка, Протасів яр тощо) і обіймала на поч. 20 в. 18 000 га.

Одночасно із швидким зростанням К. почалося його впорядкування. 1872 р. вулиці стали освітлювати газом, 1875 р. побудовано водогін, бл. 1886 р. — телефон, 1892 р. кінний, з 1895 р. — електричний трамвай (перший в Рос. Імперії і другий в Европі). 1890 р. запроваджено електричне освітлення вулиць, 1894 р. влаштовано каналізацію, 1896 р. — артезіянське водопостачання; 1898—1899 рр. збудовано новий річковий порт на Дніпрі. Відповідно до потреб краю і міста, в 1890-их і 1900-их рр. в К. збудовано ряд репрезентативних будівель: банки, нові учбові заклади, бібліотеки, музеї, театри, Народний дім, Народну авдиторію, лікарні, готелі, Критий ринок тощо, а також виріс ряд модерних житлових будинків. З погляду архітектури ці забудови являли собою еклектичну мішанину модних тоді стилів невисокої мист. вартости, типу «віденської сецесії», ренесансу, модерну тощо. В кін. 19 і на поч. 20 в. К. вважався одним з перших міст в Росії щодо розвитку комунального госп-ва. Але упорядкованою була лише центр. частина міста. Про контрасти між центром і передмістями свідчить той факт, що ще в 1912 р. в К. переважали дерев'яні будинки (11 500) над кам'яними (5 500), а майже ²/₃ домів були партерові й одноповерхові, електрика, водогін, каналізація й бруковані вулиці охоплювали лише центр м.

На другу пол. 19 в. припадає посилена русифікація Правобережжя і самого К., частково як вислід поль. повстання 1863 р. Уряд організував низку сер. хлоп'ячих та дівочих шкіл і мережу початкових шкіл, ряд рос. культ.-просвітніх та проф. т-в; 1864 р. почала виходити щоденна російська газ. «*Киевлянин*», відкрито рос. театр тощо. Тоді ж для протидії русифікаційним заходам рос. уряду нац. свідома укр. інтеліґенція К. організувала громаду (Стара Громада), яка відразу стала на чолі всього укр. нац. руху. 1873 р. Стара Громада створила наук. укр. т-во з назвою Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, яке провадило широку наук. роботу в царині українознавства, органом Громади стала газ. «*Киевский Телеграф*».

В 1875—76 рр. рос. уряд заборонив усю цю діяльність, як і укр. слово взагалі. Укр. рух пішов у підпілля; з цього часу до 1900-их рр. у К. існував ряд нелеґальних гуртків, створюваних все новими змінами молоді, перев. студентами ун-ту, Вищих Жін. Курсів тощо, для нац. і політ. самоосвіти (гуртки Доброграєвої, Дегенів та ін.). Ці гуртки, перев. під впливом М. Драгоманова, виховали ряд діячів укр. відродження, які пізніше

Хрещатик в 1910-их рр.

створили Молоду Укр. Громаду. 1889 р. укр. молодь К. організувала нелеґальну «Просвіту», що складала заборонені рос. владою укр. бібліотечки для села. Єдиним леґальним укр. вид. був наук. журн. рос. мовою «Киевская Старина», заснований 1882 р. заходами чл. Старої Громади. 1892 р. було засноване братство Тарасівців з Б. Грінченком на чолі. Стара Громада 1897 р. була ініціятором заснування підпільної *Загальної Укр. Безпартійної Дем. Орг-ції*, що мала об'єднувати укр. громади в усіх місцях їх іс-

нування. Крім культурницької, провадилася політ. робота. 1900 р. К. став осідком *Рев. Укр. Партії — РУП;* Заг. Укр. Безпартійна Дем. Орг-ція 1904 р. перетворилася на *Укр. Дем. Партію,* а згодом, об'єднавшись з Укр. Радикальною Партією, прийняла назву *Укр. Дем. Радикальної Партії.*

Після рос. революції 1905 р. К. став осередком кипучої укр. культ. і політ. діяльности. Почали виходити: щоденна укр. газ. п. н. «*Громадська Думка*» (1906 р.), а потім «*Рада*» (1907—14 pp.); тижневики — «*Рідний Край*», «Маяк», «Слово», «Село», «Засів», «Рілля», «Наша кооперація», «Комашня» й ін.; місячники — «*Літературно-Науковий Вісник*», «*Укр. Хата*», «*Дзвін*», «Світло», «Сяйво», «Вісник Культури й Життя» та ін. 1908 р. засновано політ. об'єднання *Т-во Укр. Поступовців* (ТУП), «Просвіту», «*Укр. Наук. Т-во*», Муз.-Драматичну Школу М. Лисенка (1904); перший на Україні постійний укр. театр. М. Садовського (1907), відкрито укр. клюб, постало понад десять укр. в-в, діяв Комітет по спорудженню пам'ятника Т. Шевченка, влаштовувалися виставки праць укр. мистців тощо.

Рос. реакція скоро почала утискувати цей широкий рух (особливо відома заборона святкувати 100-ліття народження Шевченка), але це було не в її силах. Лише з поч. першої світової війни 1914 р. майже всі укр. орг-ції були закриті владою. Одним з осередків рос. реакції в К. був «Союз Русского Народа».

К. столиця укр. держави (1917—20). 1917 р., коли повалено царський уряд, К. зробився всеукр. осередком нац.-держ. відродження під заг. проводом Укр. Центр. Ради, не зважаючи на численні перешкоди з боку петроградського уряду і місц. антиукр. сил. Вже в березні 1917 р. почала знов виходити укр. газ. («Нова Рада»), постала Тимчасова Укр. Військ. Рада, виникли різні укр. клюби — Військовий, Залізничників та ін.; на Свято Волі (1. 4) на вулицях відбулася величезна (понад 100 000) укр. нац. демонстрація. Відбувся ряд з'їздів: Кооп. з'їзд, з'їзди різних політ. партій, *Всеукр. Нац. Конґрес*, з'їзд Діячів Укр. Села, *I Всеукр. Селянський З'їзд, Всеукр. Робітничий З'їзд, I Укр. Трудовий З'їзд,* три *Всеукр. Військ. З'їзди,* скликаний Центр. Радою З'їзд Народів Росії та ряд ін. Виникла низка укр. нац. орг-цій — рел., культ.-осв., мист., кооп., торг. та ін. Так, 1917 р. створено *Всеукр. Правос. Церк. Раду,* організовано Вчительську Громаду, відкрито першу укр. гімназію, *Укр. Держ. Академію Мистецтв,* організовано *Дніпросоюз,* кооп. *Українбанк* та ін. 1917 р. створено Укр. Держ. Театр. 20. 11. 1917 р. в К. на Софійській площі Центр. Рада проголосила створення Укр. Нар. Республіки (3 Універсал); 22. 1. 1918 р. в К. проголошено УНР незалежною, самостійною й суверенною державою (4 Універсал). Але вже 8. 2. 1918 р. больш. війська під проводом Муравйова, підтримувані больш. повстанцями в самому місті, в бою захопили К., спаливши й зруйнувавши ряд будинків, в тому ч. М. Грушевського з цінними мист. збірками. Почалися грабунки й розстріли мирного населення, особливо ж — укр. нац. елементу. За три тижні замордовано понад 5 000 осіб.

1 березня 1918 р. К. зайняли війська Центр. Ради і союзні нім. частини; повернулася Центр. Рада. З 29 квітня до 14 грудня 1918 р. К. був столицею гетьманської Укр. Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. На цей час припадає відкриття Укр. Держ. Ун-ту і заснування Укр. Академії Наук; крім того, засновано Держ. Нац. Бібліотеку, Укр. Держ. Театр та ін. 14 грудня 1918 р. влада перейшла до Директорії Укр. Нар. Республіки. 22. 1. 1919 в К. проголошено об'єднання всіх укр. земель. 7 лютого 1919 р. больш. війська знову захопили К.; під час їхнього перебування в К. ЧК вигубила в своєму осідку в Липках кілька тис. осіб. 31 серпня 1919 р. з'єднані укр. армії УНР та УГА з боями увійшли в К., але мусіли відступити перед рос. Добровольчою Армією, яка одночасно з ними вступила до К. 16 грудня її вибили з К. большевики, які своєю чергою 7 травня 1920 р. відступили під натиском Армії УНР і союзних поль. військ. 12 червня, після відступу поль. військ, большевики знов окупували К. — цим разом надовго.

За роки визвольних змагань, з багаторазовими боями за місто, і в голодні роки, що прийшли за цим, госп-во міста зовсім занепало, а частина населення виїхала на село, так що в 1920 р. в К. було ледве 376 000.

1920—30-і pp. З поч. НЕП-у життя в К. знову пожвавилося, населення почало зростати і в 1926 р. дійшло вже до 514 000. Згідно з заг. політикою больш. влади, торгівля, що була до революції основним джерелом добробуту міста, загубила своє провідне значення; натомість почала набирати все більшої ваги плянована державою пром-сть. Старі підприємства міста було поширено і збудовано низку нових. Проте К. з перенесенням столиці до Харкова, втративши значення великого адміністративного центру, був занедбаний, ріст пром-сти і населення К. був слабший, ніж в ін. мі-

Рисував А. Жуковський

Плян Києва

ПОЯСНЕННЯ ДО ПЛЯНУ КИЄВА

1 — Пам'ятник В. Хмельницькому
2 — Софійський собор
3 — Держ. Історичний Музей (на місці Десятинної церкви)
4 — Андріївський собор
5 — Академія Будівництва і Архітектури УРСР
6 — Пам'ятник кн. Володимирові
7 — Кол. Контрактовий будинок
8 — Золоті Ворота
9 — Держ. Академічний Театр Опери та Балету ім. Т. Шевченка
10 — Володимирський собор
11 — Держ. Університет ім. Т. Шевченка
12 — Бібліотека АН УРСР
13 — Пам'ятник Т. Шевченкові
14 — Держ. Музей Західнього і Східнього Мистецтва
15 — Держ. Музей Російського Мистецтва
16 — Академія Наук УРСР
17 — Філіял Центр. Музею В. Леніна (кол. Центральна Рада)
18 — Держ. Музей Т. Шевченка АН УРСР
19 — Готель «Інтуріст»
20 — Держ. Російський Драматичний Театр ім. Лесі Українки
21 — Центр. Універмаґ
22 — Будинок Міської Ради
23 — Міністерство культури
24 — Президія Укр. Академії Сіль.-Госп. Наук
25 — Телевізійний центр
26 — Головна пошта
27 — Будинок-музей Т. Шевченка
28 — Брама Заборовського
29 — Держ. Художній Інститут
30 — Річковий двірець
31 — Пам'ятник Маґдебурзького права
32 — Укр. Респ. Філармонія
33 — Прокуратура УРСР
34 — Держ. Респ. Бібліотека УРСР ім. КПРС
35 — Держ. Музей Українського Мистецтва
36 — Держ. банк
37 — Рада міністрів УРСР
38 — Верховна Рада УРСР
39 — Держ. Консерваторія ім. П. Чайковського
40 — Пам'ятник І. Франкові
41 — Держ. Академічний Укр. Драматичний Театр ім. І. Франка
42 — Будинок ЦК Ком. Партії України
43 — Критий ринок
44 — Кінотеатр «Київ»
45 — Цирк
46 — Держ. Театр Муз. Комедії
47 — Міністерство закордонних справ УРСР
48 — Держ. Респ. Театр Юного Глядача
49 — «Зелений Театр»
50 — Аскольдова могила
51 — Пам'ятник Слави
52 — Києво-Печерська Лавра
53 — Видубецький манастир
54 — Залізничий двірець
55 — Політехнічний Інститут
56 — Медичний Інститут
57 — Палац культури зав. «Більшовик»
58 — Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка
59 — Кирилівська церква
60 — Зав. «Більшовик»
61 — Берстатобудівельний зав. ім. М. Ґорького
62 — Зав. «Червоний екскаватор»
63 — Зав. «Ленінська кузня»
64 — Ґазовий зав.
65 — Плянетарій
66 — Водна станція «Динамо»
67 — Броварня
68 — Кондиторська фабрика
69 — Фабрика одягу
70 — Теплоцентраля
71 — Будинок обласних організацій
72 — Педагогічний Інститут
73 — Анатомічний театр
74—76 — Взуттєва фабрика
77 — Міська електростанція
78 — Арсенал

A — Міст ім. Є. Патона
B — Пішоходний міст через Дніпро
C — Фунікулер
D — Дитяча залізниця
E — Байкове кладовище
F — Володимирська гірка
G — Парк «Аскольдова могила»
H — Центральний парк культури і відпочинку
I — Університетський ботанічний сад ім. А. Фоміна
K — Ботанічний сад АН УРСР
L — Пушкінський парк
M — Лиса гора
N — Зоологічний парк
O — Першотравневий парк
P — Радянський парк
R — Лук'янівське кладовище
S — Старий Жидівський цвинтар

a — Респ. стадіон ім. М. Хрущова
b — Гіподром
c — Стадіон «Динамо»
d — Бельодром
e — Спортивний комплекс (закритий водний басейн)
f — Стадіон Політехнічного Інституту
g — Стадіон «Спартак»
h — Стадіон Київ. військової округи

Площі

I — Богдана Хмельницького (Софійський майдан)
II — Калініна
III — Поштова
IV — Червона (кол. Контрактова)
V — Сталіна
VI — Урядова
VII — Льва Толстого
VIII — Басарабська
IX — Вокзальна
X — Івана Франка
XI — Львівська (кол. Сінна)
XII — Лук'янівська
XIII — Житньоторзька (кол. Житній базар)
XIV — Перемоги
XV — Печерська
XVI — Володимирська
XVII — Дзержинського
XVIII — Урицького
XIX — Театральна

Станції метрополітену

α — Плятформа Дніпро
β — Арсенальна
γ — Хрещатик
δ — Оперний театр
ε — Вокзальна
ζ — Зав. «Більшовик»
η — Політехнічний Інститут

Увага: На пляні зазначено лише деякі промислові об'єкти.

стах України, зокрема в Харкові. Натомість К. залишився далі осередком укр. наук. життя, скупченого в Укр. Академії Наук з її численними установами і в високих школах, які в 1926—29 рр. майже цілком перейшли на викладання укр. мовою; він також був осідком укр. церк. життя (УАПЦ з 1921 р.). У К. купчилися значні літ. сили, зокрема він був осідком двох визначних літ. груп відродження 1920-их рр. «неоклясиків» і Ланки-Марс. Але на поч. 1930-их рр. розпочався широкий наступ

К. почав швидко зростати після перенесення (в червні 1934 р.) до К. столиці УССР з Харкова і посилення росту його пром-сти. Населення К. збільшилося (1934 р. — 560 000, 1939 — 846 000, не рахуючи війська, постійно скупченого в місті й околицях). Це вимагало будови нових житлових і гром. будинків, забудови вільних просторів в самому місті і поширення його меж. При перебудові Старого К. і розбудові т. зв. урядової площі було знищено ряд цінних іст. пам'яток, м. ін. Михайлівський (Золото-

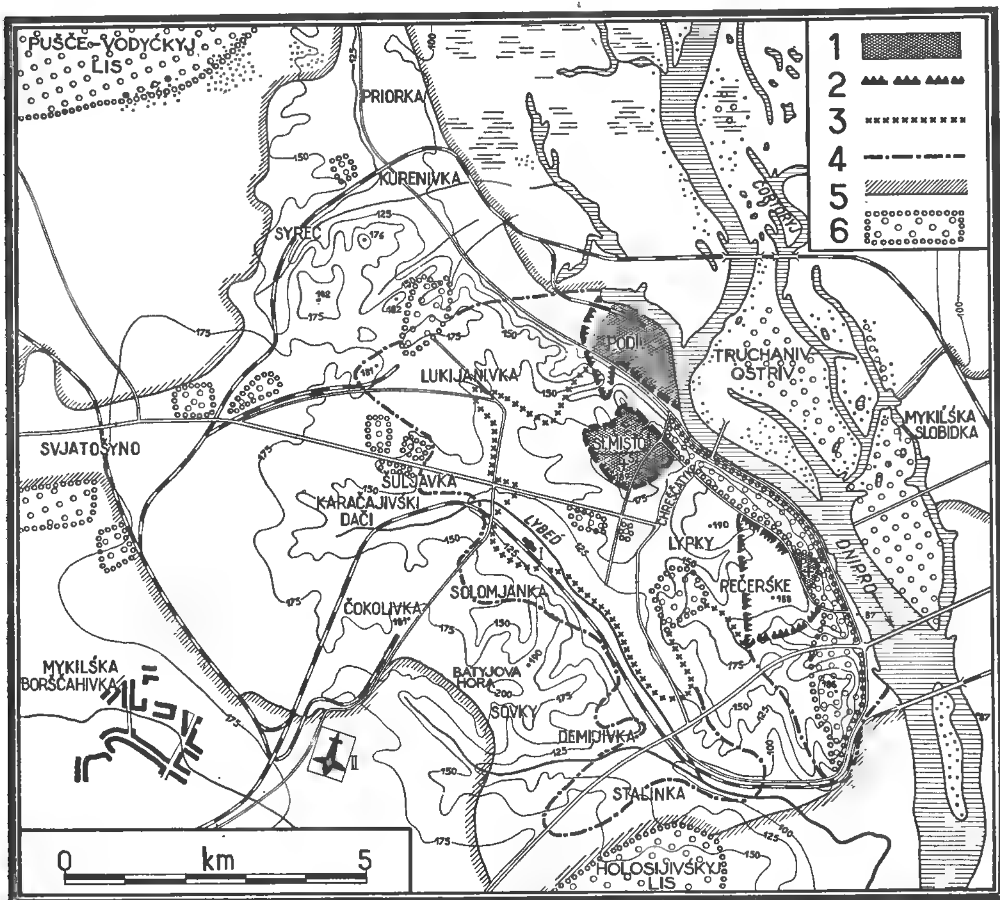

Територіяльний розвиток і рельєф Києва

1—5 — Територія Києва в різні часи: 1 — Княжа доба; 2 — 1800 р.; 3 — 1880 р.; 4 — 1910 р.; 5 — 1960 р.; 6 — Парки і ліси. 1 — Залізничий двірець. 2 — Аеропорт. S — Софійський собор. P — Києво-Печерська Лавра. Ізогіпси що 25 м.

большевизму на укр. нац. культуру, який відкрила справа Спілки Визволення України; після того пішла посилена русифікація укр. держ. і наук. установ та учбових закладів. В багатьох з високих і фахових шкіл укр. мова майже зникла з викладів. Русифікація охопила, зрештою, все місто.

верхий) манастир і Трисвятительську церкву. Збудовано ряд нових будинків (Ради мін. УССР, ЦК КП(б)У, Верховної Ради УССР й ін.). До К. увійшла низка навколишніх селитьб. Спочатку К. ширився в сх. напрямі за Дніпро (Дарниця). Простір К. збільшився до 42 900 га. Тоді ж поширено зал. мережу

навколо К., закінчено другий зал. міст через Дніпро, розпочатий ще до 1917 р., і збудовано новий величний пасажирський двірець, аеропорт, дві нові потужні електровні та ряд ін. споруд.

1941—44 рр. З вибухом нім.-сов. війни 1941 р. евакуйовано підприємства і частину населення. Напередодні переходу К. в нім. руки, большевики заклали міни під ряд гром. та низку житлових будинків, а покидаючи місто, знищили всі мости через Дніпро, зал. віядуки, електровні й водогін та запаси харчів. 19. 9. 1941 р. нім. війська зайняли К., а вже 24. 9 почали вибухати сов. міни й виникла організована залишеними больш. аґентами величезна пожежа, що охопила весь Хрещатик з прилеглими вулицями і знищила майже всі будинки на них; в листопаді вибухом сов. міни був зруйнований Успенський собор у Лаврі. (Всі ці руйнації большевики тепер приписують німцям).

Відразу по захопленні К. німцями українці намагалися самочинно наладнати культ., екон. і політ. життя. Виникли об'єднання письм. і мистців та скромна вид. діяльність, відновлено УАПЦ (1942), організовано Укр. Червоний Хрест, відновлено Вукопспілку і ряд екон. установ та створено нові, виник Військ. Клюб. Цю роботу вела спочатку Міська Управа (гол. О. Оглоблин, В. Багазій, Л. Форостівський); Укр. Нац. Рада (гол. М. Величківський), створена в К., мала стати політ. центром України. Всю працю придушили зимою 1941—42 німці, які в К., як і по всій Україні, завели терор, знищили більшість укр. діячів і не дозволили ні на яку діяльність, заборонили високі й сер. школи. Вже 1941 р. нім. влада розстріляла бл. 100 000 населення міста, перев. жидів, силоміць почали вивозити на роботи до Німеччини і, забороняючи довозити харчі, спричинили зимою 1941—42 голод. Літом 1943 р. в К. лишилося тільки 305 000 меш.

Окупація К. німцями тривала понад два роки. Залишаючи К., вони сплюндрували місто й вивезли музейні та бібліотечні збірки, устаткування зав. та приватне майно населення, знищили поселення на лівому березі Дніпра, спалили будинок ун-ту й низку ін. будов, зруйнували відбудовані раніше мости тощо. 6. 11. 1943 р. К. знову підпав під владу большевиків.

Після 1944 р. К. почав відбудовуватися. Відновлено старі зав. і збудовано ряд нових, особливо з галузі сер. і точного машинобудування. Побудовано, замість зруйнованих, нові гром. та житлові будинки, реконструйовано ряд вулиць (насамперед Хрещатик), на окраїнах К. постали нові квартали багатоповерхових житлових будинків (зокрема Чоколівка); на лівому березі Дніпра розбудовано Дарницю, де тепер живе бл. 200 000 меш. Разом у 1945—47 рр. збудовано і відбудовано 2 млн м² житлової площі. Проведено часткову газифікацію, розбудовано міський транспорт, поширено озеленення. Нині К. займає площу 75 000 га і має 1 102 000 (1959) цивільного населення. *В. Павловський*

Нар. госп-во. Провідною галуззю нар. госп-ва К. є тепер пром-сть. Після занепаду під час революції вона досягла 1925—26 рр. довоєнного рівня і зазнала сильної розбудови в роки п'ятирічок, зокрема машинобудів. та легка; низку старих зав. реконструйовано, побудовано нові. Ті самі галузі пром-сти відбудовано після знищення К. в 1941—44 рр. Зміну питомої ваги окремих галузей пром-сти К. (% до валової продукції) видно з таблиці:

	1913 р.	1957 р.
Важка	18,5	42,8
Легка	14,3	35,6
Харчова	60,0	18,7
Інші	7,2	2,9

Провідною пром-стю К. є нині різноманітне сер. і точне машинобудування, яке спирається на привозному металі з Дніпрового пром. р-ну і Донбасу. Воно виробляє устаткування і прилади для різних галузей харч., хем., легкої і деревообробної пром-сти, для електростанцій, друкарень, торг. підприємств (ваги, касові апарати), установ (друкарські машинки), лікарень, ляборaторій тощо і в'яже К. з госп-вом усієї України. До найбільших зав. цієї групи промсти належить зав. «Більшовик» (до революції Ґретера і Криванека, устаткування для цукр. і хем. пром-сти), верстатобудів. ім. Ґорького, кабельний («Укр. кабель»), точних електровимірних приладів («Точелектроприбор»), тракторних запасних частин ім. Лепсе, мед. інструментів, «Трансcиґнал», «Трактородеталь», зав. для виробу радіоапаратури, кіноапаратури, фотоапаратів (марки «Киев»), рентґеноапаратури («Рентгок») тощо. До транспортобудів. пром-сти належать зав. будування річних суден («Ленінська кузня», судноремонтний зав. ім. Сталіна), трамвайних вагонів (ім. Дзержинського), мотоциклів, паровозоремонтний, вагоноремонтний, авторемонтний, зав. «Червоний екскаватор». Крім того, є ряд великих зав. і майстерень воєнного значення.

К. є найважливішим центром легкої пром-сти України (14% продукції УССР), насамперед взуттєвої (1/4 продукції УССР), і трикотажної, а далі тонкововняної, бавовнопрядильної, шовкової,

штучного волокна (комбінат у Дарниці), одягу й ін. Харч. пром-сть має порівняно з дорев. періодом менше значення: млини, елеватори, великий м'ясокомбінат, хлібозав., фабрики консервів, кондиторська ім. К. Маркса, тютюнова, макаронні та ін.

З ін. родів пром-сти треба відзначити хем., а саме: фармацевтичну, лісохем., ґумову (м. ін. Дарницький реґенераторно-ґумовий зав.) і парфумерну; будів. матеріялів (зав. — цегельні, цементний, облицьовувальної кераміки, шлякоблоків, шиферу, сухого тинку, мінеральної вовни, скляний та ін.); деревообробну і меблеву (фабрика ім. Боженка, деревообробний комбінат, фанерний зав. й ін.) та велику сітку підприємств пром. кооперації. Заг.-укр. значення має поліграфічна пром-сть (фабрики — книжково-журн., 4 поліграфічна, кольорового друку, картографічна, друкарня в-ва «Радянська Україна» й ін.).

Зав. і фабрики К. розміщені раціонально поблизу зал. колій, над Дніпром (Поділ) і на окраїнах, зокрема в Дарниці та на Шулявці.

Одночасно з розвитком пром-сти створювалася нова енерґетична база. Збудовано міську районну електростанцію (КРЕС), теплоелектроцентралю (ТЕЦ), Дарницьку ТЕЦ з великою потужністю. В післявоєнні роки енерґетичне госп-во К. зміцнене побудовою газопроводу Дашава-Київ.

К. є одним з найбільших транспортових вузлів України і СССР, де перехрещуються зал. лінії, автомаґістралі, авіолінії заг.-союзного і респ. значення з водним шляхом на Дніпрі. Значення цього вузла зменшує той факт, що тут перехрещуються лише 4 зал. лінії; важливими сортувальними станціями є Дарниця і Пост Волинський. Добре механізований річковий порт на Дніпрі, — вантажний (вантажообіг бл. 5 млн т річно) і пасажирський — найбільший річковий порт України.

Більше, ніж в будь-якому ін. м. України, населення працює в торгівлі; в К. містяться найбільші маґазини, банки, центр. установи респ. торг. підприємств.

В. Кубійович

Л ю д н і с т ь. За княжих часів К. був великим м. з 50—100 000 мешк.(?). По нападі татар 1240 р. в м. лишилося ледве 200 житлових будинків; у 15—17 вв. К. мав 4—6 000 мешк. З другої пол. 17 в. населення К. поволі зростало і в кін. 18 в. досягло бл. 35 000; 1840 р. — 45 000 (не рахуючи військ.); 1863 — 68 000 цивільного населення. В другій пол. 19 в. розвиток торгівлі і пром-сти притягав до К. населення ззовні, багато росіян і жидів, так що К. постійно зростав (в тис.: 1874 — 127, 1897 — 248, 1907 — 404) і був по Одесі другим щодо величини м. України. Під час першої світової війни населення К. збільшилося коштом припливу втікачів з областей, охоплених війною (1917 — 468); в роки визвольних змагань воно зменшується (1920 — 370) і тільки згодом постійно зростає, гол. в 1930-их рр., у зв'язку з ростом пром-сти і перенесенням столиці (1923 — 413, 1926 — 514, 1939 — 846). У висліді другої світової війни людність К. впала до 305 000 (1943), але за деякий час досятла довоєнного стану і навіть перевищила його: 1956 — 993 000, 1959 — 1 102 000).

Нац. склад населення К. в перший раз був підрахований під час перепису 1874 р., організованого чл. Старої Громади. Як і в ін. великих м. України, в К. виступають три основні нац. групи: українці, росіяни і жиди. До революції та відновлення поль. держави в К. жило також чимало поляків. Бідсоток жидів постійно зростав через наплив їх з м-к і сіл. В ч. росіян (зокрема за переписами 1874, 1917, 1920) входять частково зрусифіковані українці. Дані за минулі роки в світлі переписів показує таблиця (у % до всього населення):

Рік	українці	росіяни	жиди	поляки	інші
1874	30,3	47,0	11,0	8,2	3,5
1897	22,1	54,4	13,0	8,0	2,5
1917	16,4	50,0	18,6	9,1	5,9
1919	25,1	42,7	21,1	6,8	4,3
1920	14,3	46,8	32,0	3,8	3,1
1923	25,0	36,2	32,1	3,0	3,3
1926	41,6	25,5	26,3	3,3	3,3

Даних про сучасний нац. склад населення К. немає. Порівняно із станом з 1926 р. зменшився відсоток жидів, більшість яких знищили німці 1941—42 рр., натомість збільшився відсоток росіян. Ще більшим є поширення рос. мови, бо нею говорять не лише росіяни, але й більшість жидів і частина українців.

К. я к ц е н т р н а у к и й к у л ь т у р и. К. є гол. наук. і культ. центром Сов. України. В К. знаходиться більшість н.-д. установ УССР. Тут має свій осідок АН УРСР (див. *Укр. Академія Наук*), розташовані майже всі її н.-д. ін-ти (разом 28), *Ботанічний сад* та різні ін. досл. і наук. установи. В К. міститься *Укр. Академія С.-Г. Наук*, що є одночасно вищим наук. і учбовим закладом, *Академія Будівництва і Архітектури УРСР*, яка об'єднує ряд н.-д. ін-тів і два музеї, Філіял Ін-ту марксизму-ленінізму та ряд різних досл. ін-тів, перев. з ділянки техн. і мед. наук, що підлягають різним мін-вам та пром. орг-ціям. К. має 18 високих шкіл, серед них *Київ. Держ. Ун-т ім. Т. Шевченка*, згадана вище Укр. С.-Г. Академія, *Київ. Політехн.*

Ін-т, Київ. Мед. Ін-т ім. акад. О. Богомольця, Київ. Пед. Ін-т, Київ. Держ. Консерваторія ім. П. Чайковського, Київ. Держ. Ін-т Театрального Мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, Київ. Держ. Художній Ін-т, Київ. Держ. Ін-т Фізичної Культури та низка ін. (автомобільно-шляховий, харч. пром-сти, легкої пром-сти, фінансово-екон., пед. чужих мов, інженерів водного госп-ва, інженерно-будів., цивільної повітряної фльоти ім. К. Ворошилова, вища партійна школа при ЦК КП України). У високих школах К. вчиться 40 000 студентів. Крім того, є ряд військ. шкіл і одна духовна семінарія рос. правос. церкви. К. має 33 технікуми, 170 загальноосв. шкіл, 60 робітничих шкіл і деяке ч. шкіл-інтернатів, в яких разом вчиться бл. 150 000 учнів (числа на 1956 р.). К. є осідком усіх респ. правлінь мист. спілок — письм., малярів, композиторів тощо.

В К. міститься найбільша на Україні *Держ. Публічна Бібліотека Академії Наук УРСР*, яка має понад 5 млн тт кн. і журн.; значно меншими є Держ. Іст. Бібліотека, Респ. Бібліотека УРСР ім. КПРС, Респ. Наук.-мед. Бібліотека, Наук.-тех. Бібліотека й ін.

Серед музеїв К. найважливіші: *Київ. Держ. Іст. Музей, Київ. Держ. Музей Т. Шевченка АН УРСР, Київ. Держ. Музей Укр. Мистецтва, Київ. Держ. Музей Зах. і Сх. Мистецтва, Музей Театрального Мистецтва, Київ. Держ. Музей Рос. Мистецтва,* й ін. До заповідників належать: заповідник-музей *Києво-Печерська Лавра,* держ. архітектурно-іст. заповідник Софійський Музей, *Літ. Меморіяльний Будинок-Музей Т. Шевченка.* З ін. наук. і культ. закладів треба згадати астрономічну обсеваторію (з 1845 р., див. *Астрономія*), плянетарій (з 1951), ботанічні сади, зоопарк.

К. є здавна центром укр. т е а т р а л ь н о г о і м у з. мистецтва. Тут в 1904 р. М. Лисенко заснував першу *Муз.-Драматичну Школу,* перетворену 1918 р. на *Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка;* 1907 постав перший стаціонарний театр М. Садовського, в часи укр. державности діяли *Держ. Драматичний Театр* і *Держ. Нар. Театр,* в 1922—26 рр. *«Березіль».* Нині в К. працюють *Київ. Держ. Академічний Театр Опери та Балету ім. Т. Шевченка, Київ. Держ. Академічний Укр. Драматичний Театр ім. І. Франка, Київ. Держ. Рос. Драматичний Театр ім. Лесі Українки, Київ. Держ. Театр Муз. Комедії,* Київ. Держ. Респ. Театр Юного Глядача, Київ. Респ. Театр Ляльок, Київ. обл. пересувний театр, *Укр. Респ. Філармонія,* Держ. Укр. Капеля *«Думка», Держ. Капеля Бандуристів УРСР, Держ. Ансамбль Танцю УРСР, Держ. Симфонічний Оркестр УРСР, Держ, Укр. Нар. Хор* та ряд ін. мист. колективів.

К. є центром укр. к і н о м и с т е ц т в а. Тут міститься *Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка* (з 1928), студії хронікальних і наук. та наук.-популярних фільмів. К. має (1958) 44 кінотеатри, в тому ч. 2 широкоекранні стереофонічні, і стереокіно (з 1954) та панорамний кінотеатр; кілька радіостанцій, а з 1951 р. телевізійний центр. З 1903 р. в К. існує стаціонарний цирк; 1956 оголошено його українізацію, але вона була короткотривалою й тільки частковою.

До 1914 р. К. був, за винятком років заборони укр. друків, побіч Львова, найважливішим вид. осередком України. В 1917—18 рр. в К. працювало 20 в-в, виходило понад 40 газ. і журн., було 15 книгарень. Нині в К. 14 респ. книжкових в-в і 6 поліграфічних підприємств, які випускають до 3 000 назв книжок річно (заг. тираж понад 70 млн прим.); понад 80 журн. і 24 газ. укр. і рос. мовами.

Р е л. ж и т т я. Багато століть К. був осередком рел. життя України. Він був осідком митр., 1914 р. в К. було 7 чол. і 3 жін. манастирі, 4 собори, 36 парафіяльних і 40 ін. церков. З встановленням укр. держави 1917 р. К. став осередком укр. правос. руху: 1917 постала *Всеукр. Правос. Церк. Рада* з В. Липківським на чолі. Після знищення церк. життя большевиками в 1930-их рр. лишалося не закритими кілька церков на кладовищах і одна на Трухановому острові. По другій світовій війні больш. влада дозволила відкрити кілька церков та манастирів. Тепер в К. діють 3 жін. манастирські громади, чол. манастир при лаврських печерах (понад 100 монахів) та 4 церкви (не рахуючи церков на кладовищах): Володимирський собор, Андріївська, Притиско-Микільська та Троїцька. Всі ці церкви належать до Рос. Правос. Церкви, яка має тут свого митр. і духовну семінарію.

О б л и ч ч я К. і с у ч а с н е б у д і в н и ц т в о. Обличчя сучасного К. обумовлюють кілька чинників — рельєф його території, іст. минуле і плянова розбудова. Розчленування території К. вплинуло на те, що він не ріс органічно з одного центру, а з трьох (Старе місто, Поділ, Печерське), які тільки в 19 в. зрослися в одне ціле. Рельєф К. утруднює й тепер сполучення, але надає місту властивої йому краси. Дніпро і його широка заплавина були століттями гострою межею К. на сході, за яку він перейшов щойно в 1930-их рр. (Дарниця). Вплив іст. минулого на вигляд нинішнього К. невеликий: з княжого горо-

да не залишилося ніяких слідів, за винятком руїн Золотих Воріт і собору св. Софії, зовн. вигляд якого зовсім змінився. Натомість в краєвиді К. яскраво відзначаються бароккові церкви і манастирі з 17—18 в., хоч їх значно зменшилося після больш. руйнації 1930-их рр. Плян старого К., течія його вулиць затерлися у зв'язку з розбудовою фортеці на Печерському 18 в. і перебудовою Подолу на поч. 19 в. після його пожежі; решту зробили большевики в 1930-их рр., зруйнувавши ряд іст. пам'яток. Постали

Житлові будинки на Червоноармійській вулиці

в 19 в. Нове місто і Липки забудовані пляново; будівництво кращих будинків цього періоду велося здебільша в клясичному стилі; пром. передмістя в зах. частині К. будовано перев. безпляново.

Часткова перебудова К. і будова нових кварталів в 1930-х рр., а ще більше після воєнного знищення була вже зовсім плянова. Відбудова центру міста,

Забудова нової вулиці в селиці Жовтневе на Багриновій горі (1949)

зокрема Хрещатика, здійснена за заг. керівництвом архітекта О. Власова, тривала бл. 15 рр. Вона була заплянована так, щоб зробити з центру міста репрезентативну цілість з імпозантними гром. та житловими будинками до 13-14 поверхів. Ці будинки, щедро оздоблені всупереч всякій доцільності прикрасами, є зразками своєрідного антимист. псевдоклясицизму сталінської доби. Забудову нових р-нів провадять або будинками типу котеджів (напр., на Багриновій горі), або великими, 3-9-поверховими будинками, поміж якими вставлені більші будинки — гром. та адміністративні. Їх будують за кількома типовими проєктами, які мало різняться між собою. Це створює заг. враження одноманітности, не зважаючи на зелень, якою їх оточують. На нове будівництво витрачаються величезні кошти, але старі будови часто стоять без найнеобхіднішого ремонту, і умови життя в них — нижче всякого стандарту.

Знищення в 1930-их рр. ряду стильних споруд 17—18 вв. і забудова великих р-нів міста новими будівлями, що не мають яскраво окреслених рис якогось певного стилю, — все це значно змінило типове обличчя К. і позбавило його кол. краси й чару. *В. Павловський*

Дільниці К. Сучасний К. займає площу 750 км², його територія простягається на 50 км з півдня на північ і на 45 км в поперечному напрямі; під забудовами є лише $^1/_8$ всіх міських земель, бл. пол. під лісами і лісопарками, 7% під водними просторами. Сучасний К. ділиться на 9 адміністративних р-нів: Ленінський, Сталінський і Печерський у центрі, Подільський на півн., Залізничий і Моск. на півдні, Жовтневий і Шевченківський на зах., Дарницький на сх. Цей поділ не збігається з кол. поділом К. на дільниці й передмістя і часто міняється.

Суцільно забудованою є центр. частина міста, яка виникла в старі часи і розширилася в 19 в.: Старий К., Поділ, Печерське, Липки, привокзальна частина, Лук'янівка приблизно до першої смуги зелені (парків і цвинтарів) та по долину Либеді на зах., до Дніпра на сх. Далі назовні сягають нові дільниці, часто розтягнені вздовж гол. шляхів, де суспіль забудовані квартали чергуються з горбами, заливними низинами й ін., незручними до забудови місцями.

Гол. маґістраля К., його «Cité», Хрещатик між нагірними частинами — Старим містом і Печерським, виник у першій пол. 19 в. і став осередком його торг. життя. Хрещатик — найрепрезентативніша вулиця К., що простягається від Володимирської гірки до бульвару Шевченка на довж. 1 200 м, з високою терасою зелених насаджень, житловими будинками, крамницями, урядовими і гром. будинками (Міської ради, Консерваторії, Респ. бібліотеки, будинку зв'язку, Укоопспілки й ін.; див. також плян). З Хрещатика йдуть вулиці до всіх дільниць К.

На півд. сх. від Хрещатика простягаються найкращі, нагірні дільниці К. — Печерське і Липки (сучасний Печерський р-н), кол. багата дільниця, нині забудована житловими будинками

й держ. установами. Тут, на вулиці Кірова (кол. Олександрівська), містяться будинки Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, Музей Укр. Мистецтва, недалеко (вулиця Жовтневої Революції — кол. Інститутська) Держ. Банк; серед мальовничих парків на високому березі Дніпра — стадіон «Динамо», «Зелений Театр», Аскольдова могила, Києво-Печерська Лавра, а ще далі на півд. великий Ботанічний сад АН і рештки Видубецького манастиря.

В нагірній частині К., з другого боку Хрещатика, розташовані С т а р е М і с т о з Золотими Воротами, Софійським майданом (тепер площа Б. Хмельницького), а на ньому Софійський собор і пам'ятник Б. Хмельницькому, Держ. Іст. Музеєм, Андріївським собором, пам'ятником св. Володимира й ін. іст. пам'ятниками та прилеглі до нього новіші дільниці (нині Ленінський і Сталінський р-ни). Поруч Софійського майдану міститься т. зв. Урядова площа, постала на місці зруйнованого Михайлівського манастиря з будинком обл. і міських установ. Ця частина К. кілька разів перебудована, порізана рядом широких вулиць — Володимирська, Леніна (кол. Фундуклїївська), розкішний бульвар Шевченка (кол. Бібіковський бульвар). В новіших дільницях містяться найважливіші наук. й учбові установи К. — АН УРСР та її бібліотеки, університет, Медичний Ін-т тощо, музеї (Держ. Музей ім. Шевченка, філіял центр. музею В. Леніна — кол. Педагогічний Музей, в якому 1917—18 рр. містилася Центр. Рада, й ін.), театри (м. ін. Академічний Театр Опери та Балету, Держ. Театр Рос. Драми ім. Л. Українки), Університетський Ботанічний Сад ім. Фоміна; ця частина міста — вулиці Володимирська, Леніна, бульвар Шевченка — це акад. квартал К. В привокзальній частині м. — низка зав.: «Ленінська Кузня», «Транссиґнал», теплоелектроцентраля й ін.

Хрещатик і центр міста. Лівий бік забудований держ. (на першому пляні Універмаг), правий — житловими будинками

Вулиця Кірова. З лівого боку Першотравневий та Радянський парки, з правого — великий будинок Ради Мін. УССР, перед ним Держ. Музей Укр. Мистецтва, в глибині з лівого боку видно баню будинку Верховної Ради УССР

В півн. частині К., на дніпровській заплавині, лежить одна з найдавніших частин міста — П о д і л; його зв'язок з ін. частинами міста утруднений стрімкими схилами горбів. З Старим містом Поділ сполучають Андріївський спуск і фунікулер. Характер Подолу промисловий: електростанції, підприємства харч. і легкої та деревообробної пром-сти, авторемонтний і судноремонтний зав., а також порт. В центрі Подолу міститься кол. Контрактовий будинок, поруч Братський манастир і кол. Духовна Академія. Поділ зв'язаний довгою вулицею ім. Фрунзе (кол. Кирилівська) з кол. пригородами:

Софійський майдан (поч. 20 в.)

пром. Куренівкою і Пріоркою та курортно-відпочинкового типу Пуще-Водицею, положеною серед соснових лісів. Вже за Дніпром лежить Труханів о. — місце літнього відпочинку киян з пляжами та обладнанням для водного спорту.

На зах. від Подолу, в нагірній частині м., розташований Шевченківський р-н, основну частину якого становить кол. дільниця К. — Лук'янівка; частково пром. характеру (харч. пром-сть, кабельний зав., трамвайний парк) і житлові будинки. Побіч простягається Жовтневий р-н (кол. Шулявка й ін.), положений уздовж Брест - Литовського шосе, що є продовженням бульвару Шевченка. Характер дільниці пром. (гол. машинобудування) і житловий; гол. заводи: «Більшовик», «Червоний екскаватор», «Українкабель», «Точелектроприлад», фабрики кольорового друку й ін. На поч. Брест-Литовського шосе розташований Політехн. і Мед. Ін-ти, Пушкінський і зоол. парки, Кіностудія ім. Довженка. На периферії м. серед соснових лісів розкидані відпочинкові селища, зокрема Святошин.

В півн.-зах. частині К. положені Залізничий і в півд. частині Московський р-ни, пов'язані Червоноармійською вулицею з Хрещатиком, вони охоплюють долину Либеді з пасажирською і вантажною зал. станціями, забудовану ще в 19 в., з низкою зав., які обслуговують перев. зал. транспорт; тут знаходиться Держ. Театр. Муз. Комедії і великий стадіон ім. Хрущова. Далі назовні розбудовуються нові дільниці, розложені по схилах долини Либеді і на нагірних легкохвилястих частинах. В півд.-зах. напрямі це — дільниці Солом'янка (розбудована вже з кін. 19 в.), Батийова гора, зокрема Чоколівка, Олександрівська Слобода, Караваївські Дачі й ін., положені вздовж Повітрофльотського шосе і зал. лінії. В півд. частині Моск. р-ну (на Деміївці) розвивається харч. (велика броварня, кондиторська фабрика ім. К. Маркса) і будів. пром-сть. Проспект 40-річчя жовтня веде до мальовничо положеного Голосієва, ліс. місцевости з великим мішаним лісопарком, Сіль.-Госп. Академії і постійної респ. Виставки передового досвіду в нар. госп-ві.

Єдиною частиною К., розташованою за Дніпром є Дарницький р-н (Стара і Нова Дарниця, Микільська слобідка та ін.), який приєднано до К. щойно в 1930-их рр.; після повного знищення німцями під час їх відступу, відбудований і поширений. Дарницький р-н обіймає велику територію 22 000 га, себто $^1/_3$ території К., яка лише частинно забудована і далі сильно розбудовується. Різноманітна пром-сть; до найбільших зав. належать: Комбінат штучного волокна і шовку, Дарницький регенераторно-ґумовий, вагоноремонтний зав., м'ясокомбінат, фанерна фабрика й ін.; великий розподільний вузол. *В. Кубійович*

Поділ; на задньому пляні з лівого боку Дніпровський порт

Впорядкування К. провадилося після революції в більших розмірах в 1930-их рр. і зокрема після знищення в 1941—43 рр. Тоді ж поширено водогін (1937 р. збудовано другий додатковий з Дніпра під Вишгородом), введено (1939) теплопроводи для центр. опалення будинків, 1948 проведено з Дашави газ і газифіковано бл. 100 000 квартир (за останні роки відчувається недостача газу, бо більшість його забирає Ленінград, а на будову другого газопроводу бракує кредитів), заасфальтовано важливіші вулиці.

Засобами сполучення в К. є насамперед трамвай, але трамвайна мережа не досить розвинена, м. ін. через незручний рельєф міста (1952 р. — довж. 150 км), з 1925 р. застосовано автобусне сполучення, з 1935 р. — тролейбусне, яке по війні щораз більше заміняє трамвай, передусім на гол. вулицях. З метою розвантаження К. від автотранспорту навколо міста спо-

руджується кільцева шосейна асфальтована дорога і трамвайна лінія. З 1958 р. будується метрополітен; перша його частина від Дніпра до зав. «Більшовик» на Шулявці, довж. 9 км, буде частково пущена в рух 1960 р. З більш віддаленими передмістями і приміськими р-нами К. сполучений частково електрифікованими залізницями. Сполучення через Дніпро — незадовільне: його становить, крім двох зал. мостів, лише один автомобільний (ім. Патона) і відкритий 1957 р. пішоходний міст на Труханів острів.

К., поруч Львова, є найбільш озелененим м. України. В самому м. багато садів, парків і бульварів з алеями каштанів, тополь, лип й ін., що надає місту надзвичайної краси. На високому березі Дніпра простягаються парки від Володимирської гірки майже до Лаври, а далі на південь — *Ботанічний сад АН* (180 га). В зах. частині міста простягається Університетський Ботанічний Сад ім. Фоміна (22 га), Шевченківський і Пушкінський парки, Зоопарк. Ліси і лісопарки оточують К. майже кільцем; з них найважливіші: масив соснових лісів Пущі-Водиці (понад 4 000 га) та мішаний Голосіївський на півдні. На Трухановому о. є піщаний пляж; на цьому ж о. споруджено гідропарк. Є три більші спортові стадіони: ім. Хрущова (кол. Респ.) на понад 50 000 місць, «Динамо» на 20 000 місць,

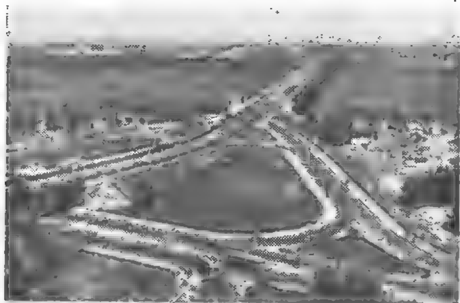

Міст Патона

і менший «Спартак», крім цього, в К. є гіподром, вельодром, зимовий басейн для плавання та ін. спортові споруди.

Охорона здоров'я бере свій початок з пол. 18 в.; вже в 1782 р. в К. існував міський шпиталь на 100 ліжок. 1841 р. при ун-ті було створено мед. фак., при якому згодом організовано клініки. В другій пол. 19 в. постав ряд мед. закладів, міських і приватних, що з них найбільшими були — Військ. шпиталь, мед. клініки ун-ту і Олександрівська (тепер — Жовтнева) лікарня (з 1874 р.), а згодом — також Єврейська лікарня та лікарня Червоного Хреста. Нині К. має понад 300 цивільних лікарських закладів, в яких працює 5 000 лікарів, між ними — 52 лікарні (понад 9 000 ліжок), 20 санаторій, 65 дитячих ясел, 23 жін. консультації, низка районових поліклінік та спеціяльні заклади: туберкульозний ін-т, стоматологічний, рентґенівський, онкологічна клініка й ін. В найближчих околицях К. — на схилах Дніпра, в лісах над р. Ірпенем, у Пущі-Водиці, Боярці, Ворзелі й ін. курортних місцевостях знаходиться багато будинків відпочинку та санаторій.

Архітектурні пам'ятки К. Найдавніший відомий нам зразок кам'яного будівництва в К. — *Десятинна церква*, закладена кн. Володимиром В. 986—93 рр.; від неї збереглися лише підвалини. Заціліли пам'ятки з пізніших часів — 11—12 та 17—18 вв. — згруповані здебільша по кол. та існуючих манастирях. З них найважливіші: *Софійський собор*, закладений кн. Ярославом Мудрим 1037 р., а коло нього — Трапезна церква й митрополичий дім, закладені 1722 р., з брамою *Заборовського* (1746 р.) роботи Ґ. Шеделя та дзвіницею поч. 18 р., з надбудовами 1748 й 1852 рр. Недалеко Софійського собору стоять руїни пілонів *Золотих Воріт*, закладених Ярославом Мудрим 1037 р. Коло Володимирської гірки містився *Михайлівський Золотоверхий манастир* з Михайлівською (Дмитрівською) церквою, збудованою 1062—78 рр. і знищеною большевиками в 1934—36 рр. разом з низкою ін. давніх іст. і мист. пам'яток К. Недалеко від Михайлівського манастиря стояла *Трисвятительська церква*, збудована у 12 в. і знищена 1935 р. У кол. Видубецькому манастирі (тепер — частина Ботанічного саду АН УРСР) частково збереглися церкви архангела Михаїла (1088), Георгіївська (1696—1701) і Трапезна.

Найбагатша пам'ятками старовини *Києво-Печерська Лавра;* її гол. церква — Успенський собор, збудована 1073—78 рр., була зруйнована сов. міною в листопаді 1941 р.; залишилася дзвіниця, найвища будова К. (96 м), роботи Ґ. Шеделя. Недалеко мурів Лаври стоїть церква Спаса на Берестові, збудована на поч. 12 в., але частково зруйнована і згодом перебудована. На Куренівці стоїть Кирилівська церква (1140 р.); її дзвіниця, збудована в 1760 р. І. Григоровичем-Барським, зруйнована в 1936—37 рр. Всі ці церкви К. з 11—12 вв. були перебудовані в 17—18 вв. і втратили свій зовн. початковий вигляд, набувши рис поширеного в ті часи стилю *барокко*. Недалеко Лаври, на Печерському, були ще два давні манастирі: Миколаївський («Великий Микола»), з собором св. Миколая, збудованим Й. Старцевим (1696) і, поруч з ним, Слуп-Микільський манастир («Малий Микола») з церквою св. Миколая (1715 р.) — обидва знищені большевиками

1935—36 рр. Тоді ж знищено ін. дорогоцінну бароккову будівлю гетьмана Мазепи — собор Братського манастиря (збудований Й. Старцевим), разом з низкою ін. церков на Подолі (Успіння, Миколи Доброго, Петра й Павла й ін.). З сер. 18 в. походять пізньо-бароккові (стилю рококо) Андріївський собор (1747—53) за проєктом В. Растреллі, а також — царський (1755) і Кловський (1758) палаци в Липках, обидва сильно понівечені й перебудовані.

Найкращими зразками будівель клясичного стилю 19 в. є гол. будинок ун-ту ім. Шевченка (1837—43 рр.) архітекта В. Беретті, ін-т «благородних дівиць» (тепер — Жовтневий палац культури, 1838—42), ряд будинків і церков поч. 19 в. архітекта А. Меленського й ін. На поч. 20 в. побудовано низку будівель у стилі ампір (кол. Педагогічний музей, будинок УАН і прибутковий будинок на площі Б. Хмельницького архітекта П. Альошина, з елементами укр. барокко та ін.).

К. небагатий на пам'ятники. Найдавніший з них — монумент Маґдебурзького права на узбережжі Дніпра (проєкт А. Меленського, 1802), далі кн. Володимирові В. на Володимирській гірці (роботи П. Клодта, 1853), Богданові Хмельницькому на Софійській площі (М. Мікешина, 1888), Тарасові Шевченкові — проти ун-ту (М. Манізера, 1939), Іванові Франкові проти театру ім. Франка (О. Білостоцького і О. Супрун, 1957) та ін. Крім того, є ряд суто сов. пам'ятників: пам'ятник Ленінові проти Басарабки (С. Меркулова, 1946), ген. Ватутінові в Сов. Паркові — кол. Маріїнському (Є. Вучетича, 1948), Миколі Щорсові на Бульварі Шевченка (М. Лисенка, 1954), обеліск-пам'ятник на могилі Невідомого Солдата в Паркові вічної слави, кол. Аносівському (1957) та ін. *В. Павловський*

Література: Закревский Н. Описание Киева. I—II. М. 1868; Захарченко М. Киев теперь и прежде. К. 1888; Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева. К. 1897; Иконников В. Киев в 1654—1855 гг. КСт., і окремо К. 1904; Шероцкий К. Киев, путеводитель. К. 1917; Київ та його околиці, зб. вид. ВУАН. К. 1926; Київ, провідник за ред. Ф. Ернста. К. 1930; Прокопович В. Під золотою корогвою. Париж 1943; Марченко И. Киев — столица Укр. ССР. М. 1950; Микорский В. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934—36 годах. Материалы Института по изучению СССР. Мюнхен 1951; Повстенко О. Золотоверхий Київ. Вашінґтон 1954; Київ. Справочник-путеводитель. К. 1954; Гаврилюк Б., Речмедін О. Природа Киева та його околиць. К. 1957; Нариси історії архітектури УРСР. К. 1957; Архітектура Радянської України за 40 років. К. 1957; Каргер М. Древний Киев. I. М.-П. 1958; Київ. Путівник-довідник. К. 1958; Шулькевич М. Київ (Архітектурно-іст. нарис). К. 1958; Історія Киева I. К. 1959.

«Київ», літ. двомісячник у Філядельфії з 1950 р.; ред. Б. Романенчук; містить твори сучасних письм., переклади з світової летартури; багатий рецензійний і критичний відділ.

Київська Академія, див. *Києво-Могилянська Академія.*

Київська Археографічна Комісія («Временная Комиссия для разбора древних актов»), утворена за ініціятивою М. Максимовича 1843 р., існувала до 1917 р. як урядова установа при київ. генерал-губернаторстві. Завданням К. А. К. було збирати, опрацьовувати й публікувати актовий та документальний матеріял, гол. з іст. Правобережної України, який, на думку уряду, міг би обґрунтувати рос. політ. інтереси на цьому терені супроти Польщі. Але з самого поч. участь у праці укр. культ. та гром. діячів (М. Максимович, М. Іванишів, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Судієнко, М. Ріґельман та ін.) скерувала діяльність К. А. К. в бік поважних іст. та археологічних дослідів. У К. А. К. працювали згодом такі визначні вчені, як В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, С. Голубєв, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, І. Каманін, В. Кордт, О. Левицький, Н. Молчановський, А. і М. Стороженки, С. Терновський, В. Щербина та ін. К. А. К. видала низку важливих матеріялів до укр. історії, археології, палеографії, картографії тощо, зокрема «Древности Юго-Западного Края» (3 зошити), «Памятники» (4 тт.), величезний *«Архив Юго-Западной России»*, видання коз. літописів, «Материалы» до іст. картографії (2 тт.), «Палеографический Изборник», «Сборник материалов для исторической топографии Киева», «Сборник материалов по истории Юго-Западной России» (2 тт.) та ін. 1921 р. К. А. П. була приєднана до УАН. Див. також *Археографія.* *О. О.*

Київська Астрономічна Обсерваторія, див. *Астрономія.*

Київська Братська Школа, одна з найвизначніших *братських шкіл*, яку заснувало Київ. *Богоявленське братство* бл. 1615 р. У цій школі навчали граматики, реторики, початків філософії та богословія, грец., слов., латинської й поль. мов. Ректорами школи були Йов Борецький (1615—18), Мелетій Смотрицький (перед 1620), Касіян Сакович (1620—24). Школа була приступна для учнів різних станів. 1632 р. К. Б. Ш. була з'єднана із школою при Києво-Печерській Лаврі й тим дала початок *Києво-Могилянській Академії.*

Київська група, або армійська група ген. А. *Кравса*, утворена в серпні 1919 з 1 і 3 корпусів УГА, Запор. Корпусу Дійової Армії та повстанців отамана Соко-

ловського й отамана Мордалевича під командуванням ген. А. Кравса й зміцнена 9 і 4 гарматними полками УГА та 6 гарматним полком Січ. Стрільців з метою відбити Київ, що й здійснила вночі 31. 8. 1919.

Київська держава, див. *Руська (Київська) держава.*

Київська Державна Консерваторія ім. П. Чайковського, висока муз. школа, організована 1913 р. на базі Муз. Школи (з 1868); 1934 р. К. Д. К. включила в себе муз. частину Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка, з 1940 — ім. П. Чайковського. При К. Д. К. є муз. десятирічка, оперова студія, симфонічна оркестра і оркестра нар. інструментів; з 1952 р. Кабінет-Музей М. Лисенка. Між ін. педагогами — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, Г. Верьовка, А. Штогаренко, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут й ін. К. Д. К. найбільший муз.-пед. і наук.-дослідний центр України.

Київ. Держ. Консерваторія ім. П. Чайковського

Київська Дивізія, 4 Київ. стрілецька дивізія армії УНР; командир — отаман Юрко Тютюнник; утворена літом 1919, брала участь в зимовому поході 1919—20; восени 1920 бої з большевиками на Поділлі.

Київська Духовна Академія, вища духовна школа в Києві. Відкрита 1819 р. у Братському манастирі, де до 1817 р. існувала *Києво-Могилянська Академія,* що її продовженням фактично й стала К. Д. А. Спочатку вона діяла за уставом 1814 р. На чолі тогочасної К. Д. А. стояв ректор, а також конференція й правління. Вищий нагляд над К. Д. А. мала до 1839 р. Комісія Духовних Училищ, а після того — Синод. За уставом 1869 р., в духовних академіях були поширені права академічних рад, підвищені вимоги щодо кваліфікації професорів, програма навчання поділена на три групи: богословську, церк.-історичну і церк.-практичну. 1884 р. запроваджено новий устав, який передав нагляд над К. Д. А. київ. митр. «Тимчасові правила» 1906 р. усунули цей нагляд, а право надавати наук. богословські ступені, що незадовго перед тим було передано Синодові, повернено акад. радам. Число студентів К. Д. А. пересічно сягало 200 (1897 р. — 175 студ., 1908 р. — 197). Велике ч. студентів по закінченні академії не залишалися на церк. службі, а переходили на працю у світських ділянках. В К. Д. А. викладали визначні наук. сили (Макарій Булгаков, майбутній архиєп. харківський і митр. московський, філософи О. Новицький і П. Юркевич, історики Церкви — брати Ф. і С. Терновські, М. Петров, С. Голубєв, Ф. Тітов та ін., що зробили великий вклад в укр. науку, а з академії вийшло багато укр. церк., наук. і гром. діячів. При К. Д. А. з 1837 р. видавався популярний журн. «Воскресное Чтение», а з 1860 — наук. журн. «Труды Киевской Духовной Академии». Дуже цінна бібліотека К. Д. А., початок якої поклав ще Петро Могила, мала великий відділ рукописів і стародруків. З 1872 діяло при К. Д. А. Церк.-Археологічне Т-во і при ньому Церк.-Археологічний Музей, фундатором і багаторічним дир. якого був М. Петров. К. Д. А. була єдиною правос. високою богословською школою на Україні; ліквідована сов. владою в 1920 р. *І. К-ий*

Київська Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, спочатку Кінофабрика, збудована 1928 р. *ВУФКУ,* з 1936 п. н. Київ. Кіностудія (по смерті О. Довженка К. К. х. ф. присвоєно його ім'я); найбільша укр. кіностудія, що за 30 рр. свого існування випродукувала понад 200 художніх фільмів. Серед них ряд визначніших творів укр. кіномистецтва: «Одинадцятий» (1928) Д. Вертова, фільми О. Довженка «Земля» (1930) й «Іван» (1932), низка творів І. Кавалерідзе (в тому ч. останній — «Григорій Сковорода», 1958), І. Савченка й ін. З 1939 існує студія хроніки, поширена 1940 р. до студії наук. і підручно-техн. фільмів. За плянами реконструкції К. К. х. ф. випускатиме ближчими роками 24—26 фільмів на рік (75% кольорових) і бл. 100 дубльованих.

Київська козаччина, сел. повстанський рух 1855 р., що почався в лютому у Васильківському пов., поширився на ін. пов. Київщини й на Чернігівщину та тривав до літа. У зв'язку з *Крим. війною* селяни масово вписувалися у відділи ополчення («в козаки»), сподіваючися визволення від панщини і наділення землею, відмовлялися робити панщину та виконувати розпорядження місц. влади. В деяких місцевостях сіль. громади перебрали на себе управу й охорону маєтків. Рух селян (зокрема в с. Бикова Гребля, Яблонівка, Березна та в м-ку Корсунь) був за допомогою війська кри-

ваво придушений; організаторів повстання покарано на смерть або вислано на Сибір. К. к. постала на соц. тлі, але виявляла також нац.-рев. форми в бажанні відновити козацтво як стан і військ. формацію.

Київська митрополія, постала на Україні-Русі з прийняттям християнства й орг-цією церк. ієрархії; з 11 в. вона перебувала в юрисдикції царгородського патріярха. Час заснування К. м. й імена перших митр. невідомі; церк. традиція вважала першим митр. грека Михаїла. Київ. митр. були, за правилом 34 св. апостолів, обл. митр., первоієрархами церк. области, що складалася з низки єпархій (в дотат. часи до 16, з них 10 на укр. землях; див. *Єпархія*). До 1240 р. з 22 (або 24) митр. тільки два були з місц. людей: *Іларіон* (1051—54) та *Клим Смолятич* (1141—54), поставлення яких було продиктоване бажанням мати свою нац. ієрархію. Влада царгородських патріярхів виявлялася в праві: 1) благословляти й призначати митр. на Київ. катедру, 2) зміняти місце митр. катедри або й виділяти з київ. нову митрополію, 3) судити митр., 4) вирішувати рел.-обрядові суперечки та видавати патріярші послання, 5) надавати ставропігії, 6) візитувати, 7) призначати своїх екзархів. Церк. залежність К. м. від Царгороду обмежувалась т. ч. актами вищого канонічного порядку та вищої духовної опіки; у внутр. житті та управлінні вона користувалася в ті часи широкою свободою, що дає історикам Церкви підставу говорити про фактичну автокефалію Київ. митр. Це сприяло Церкві християнізувати народ, а для держави, яка складалася з удільних князівств, митр. у Києві був об'єднуючим чинником. Така роля митр. з занепадом Києва викликала боротьбу між новими держ. організмами за митр. катедру. Самі ж київ. митр. після зруйнування Києва татарами почали орієнтуватися на незнищену суздальсько-моск. північ. Вже митр. *Кирило II* (1243—81) жив і помер у Володимирі на Клязьмі, підготувавши цим пізніше перенесення центру митрополії на Московщину. Це змусило гал.-волинських кн. утворити окрему *Гал. митрополію,* яка проіснувала з значними перервами від 1303 р. до кін. 14 в., коли її єпархії повернулися до К. м.

В 14 і на поч. 15 в. ведено боротьбу за окремого митр. для Лит. Руси (див. *Лит. митрополія*). Лит. митр. титулувався митр. «Київ. і всеї Руси»; так само титулувалися митр., що сиділи у Москві й керували єпархіями на Московщині. Т. ч. бувало, що на катедрі К. м. було одночасно дві особи (напр., митр. Роман і митр. Олексій та ін.). 1458, у зв'язку з *Фльорентійською унією,* від К. м. відокремилася Моск. Церква, яка стала на шлях незалежности від Царгороду, а її митр. з 1461 р. стали титулуватися моск. К. м. (укр.-білор. Церква) залишилася й надалі в юрисдикції Царгородського патріярха в складі 8 укр. і 2 білор. єпархій; з них Гал.-Львівська бл. 150 років залишалася без правлячого єп., будучи відірваною від адміністрації К. м. й підпорядкованою поль. королем львівському кат. архиєп.

Перший київ. митр. по відокремленні від неї моск. митрополії, *Григорій Болгарин,* був присланий 1458 р. з Риму, але 1470 р. він звернувся до царгородського патріярха Діонисія, який приєднав його до православія і затвердив на Київ. катедрі. Наступних київ. митр. *Мисаїла* (1475—80), *Симеона* (1481—88), *Йону Глезну* (1489—94), *Макарія* I (1495—97) обирали на обл. церк. соборах.

Призначення В. кн. Олександром смоленського єп. *Йосифа Болгариновича* митр. київ. (1498) було початком застосування права патронату («право подавання — королями — столиць духовних і хлібів духовних»), зловживання яким мало для Укр. Правос. Церкви згубні наслідки й було однією з причин орієнтації здеморалізованої правос. ієрархії на Рим і переходу її при митр. Михайлі *Рагозі* на унію, оформлену на Берестейському соборі 1596 р. при активній участі поль. держ. влади, після чого поль. король Жигмонт III передав права й привілеї Київ. правос. митрополії новоутвореній уніятській митрополії.

П р а в о с. м и т р о п о л і я не припинила одначе свого існування. Царгородський патріярх продовжував іменувати своїх екзархів до К. м., а 1620 р. заходами укр. козацтва була відновлена правос. ієрархія К. м. з митр. *Йовом Борецьким* на чолі. Хоч поль. уряд не визнав ієрархії 1620 р., але К. м. під охороною козацтва стала чинною. Після смерти Жигмонта III, при обранні Володислава IV, Польща змушена була леґалізувати («Пункти заспокоєння 1632 р.») правос. К. м. та її ієрархію на чолі з митр. *Петром Могилою* (1633—47). Наступниками Петра Могили в 17 в. були: митр. Сильвестр *Косів* (1647—57), Діонисій *Балабан* (1657—63), Йосиф *Нелюбович Тукальський* (1663—75) і одночасно обраний (партія єпископату і гетьмана Тетері) Антоній *Винницький.*

В 1685—86 рр. сталася зміна юрисдикції правос. К. м., а після того і втрата прав правос. обл. митрополії. Обраний на вільну впродовж 1679—85 рр. митрополичу катедру єп. луцький кн. Гедеон Святополк-Четвертинський (1685—90) зайняв її не з благословення царгородського патріярха, а був поставлений на

неї 8. 11. 1685 р. моск. патріярхом Йоакимом; підпорядкування К. м. моск. патріярхові було здійснене моск. урядом за згодою царгородського патріярха Діонисія IV (1686) за підтримкою гетьмана Івана Самойловича. Про цей акт через 238 років царгородський патріярх Григорій VII писав, що «перше відірвання від нашого престолу К. м.... і прилучення до моск. церкви відбулося не за приписами канонічних правил»... (Томос патріярха з 13 листопада 1924 р. «Про визнання автокефалії Правос. Церкви в Польщі»).

Незабаром за Петра I К. м. спочатку фактично, а з утворенням Синоду Рос. Правос. Церкви («Духовний Реґлямент» 21. 1. 1721 р.) й формально була ліквідована як автономна церк. область і стала звичайною єпархією; в 1722—43 рр. було відібрано у київ. архипастиря навіть титул митр. і наказано його іменувати архиєп.; за Катерини II (1770) заборонено було в титулі «митр. київський, галицький і Малия Росії» вживати слова «і Малия Росії». Впродовж 18 в. київ. митрополичу катедру посідали українці з походження; в 19 в. йде ряд митр. великорусів. Київ. митр. був постійним чл. Синоду.

Після революції 1917 р. й відродження Укр. Правос. Церкви, яка проголошена була в 1919—21 р. автокефальною, гол. УАПЦ став іменуватися «митр. київським і всієї України». Цей титул мали митр. Василь *Липківський* (1921—27) і Микола *Борецький* (1927—30). Насильна ліквідація УАПЦ припинила короткотривале існування укр. К. м. Після другої світової війни К. м. стала складовою частиною рос. Церкви, оформлена як «Экзархат Русской Православной Церкви» на Україні з рос. урядовою мовою та русифікаційними завданнями. Очолює екзархат митр. рос. походження Іоан Соколов.

Література: Митр. Евгений (Волховитинов). Описание Киево-Софийского собора. К. 1825; Архив Юго-Западной России, ч. I тт. I—XII. К. 1859—1905; митр. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. I—V; IX—XII. 1866—83; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. П. 1877; Голубинский А. История Русской Церкви. М. 1901; Чистович И. Очерк истории Западно-Русской Церкви. I—II. П. 1882—84; Грушевський М. Історія України-Руси. I—X. Л.—К. 1898—1937; Беднов В. Правос. Церковь в Польше и Литве. Катеринослав 1908; Chodynicki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, B. 1934; Власовський I. Нарис історії Укр. Правос. Церкви. I—III. Нью-Йорк 1953—57.

І. Власовський

Кат. Митрополія. К. м. до *Берестейської унії* треба вважати спільною для обох віровизнань — правос. і кат.; зокрема в перші часи свого існування віроісповідно та юрисдикційно К. м. хиталася між Візантією й Римом.

Під кін. 16 в. оформилось (нове в церк. течіях) сх. католицтво. Іст. здійсненням його була укр. кат. митрополія (що її також називають уніятською, з уваги на білор. партнера), проголошена *Берестейською унією* 1596 р. З 1596 К. м. входить офіц. в ієрархічні зв'язки з Римом на правах К. м. в царгородській юрисдикції. Єдність віри та затвердження обраного митр. були гол. зв'язками між Римом і Києвом, згодом доповнені ще апеляцією в складних справах; обрядовість та церк. сх. культура були залишені за укр. церквою. Рим. патріярх дотримував зобов'язань церк. і духовного характеру, що були оформлені в т. зв. «умовах» берестейського порозуміння, натомість поль. влада не виконала багатьох цивільних і політ. «умов», так, напр., допущення єпископів до сенату не було визнане аж до 1790-их рр.

З 1596 р. існувала в Києві лише кат. митрополія. З відновленням правос. митрополії 1620 р. з обох боків роблено поважні заходи, щоб усунути дуалізм через т. зв. «заг. унію», якій сприяли митр. В. *Рутський*, Р. *Корсак*, Г. *Коленда*, К. *Жоховський* з кат. боку та митр. Й. Борецький, П. Могила, Й. Тукальський з правос. З переходом Києва під моск. займанщину ці намагання припинилися, особливо коли правос. К. м. перейшла під юрисдикцію моск. патріярха та втратила права обл. митрополії.

З поширенням унії на зах.-укр. землі з кін. 17 і поч. 18 в. до складу кат. К. м. входило 9 єпархій: Київська митрополича, полоцька і смоленська архиєпархії, пинсько-турівська, берестейсько-володимирська, холмсько-белзька, перемисько-самбірсько-сяніцька, львівсько-гал.-кам'янецька та луцько-острозька.

З 1595 р. кат. К. м. дає безперервний ряд митр. до 1805 р., обираних безпосередньо збором єп. та василіянських протоархимандритів. Вони діставали митрополію перев. на правах спадкоємства, стаючи єп.-помічниками ще за життя митр.: за винятком трьох, всі митр. мали вищі закордонні студії. Низка визначних митр. київ. — І. *Потій*, В. *Рутський*, К. *Жоховський*, Л. *Кішка*, А. *Шептицький*, Я. *Смогоржевський* були оборонцями прав кат. К. м. від надуживань з боку латинського кліру і поль. влади та мали чималі заслуги в укр. нац. відродженні. *Замойський синод* з 1720 р. оформив надовго церк., обрядове, духове та культ. обличчя кат. К. м.

З окупацією України і Білоруси Росією за Катерини II, після розборів Польщі, кат. К. м. стала швидко занепадати. Її переслідування, особливо після моск. окупації Правобережжя (1793 р.), вияви-

лися в перериванні її контактів з Зах. і Римом, у проповіді православія, скасуванні всіх епархій та конфінуванні останнього київ. кат. митр. Т. *Ростоцького* в Петербурзі (†1805). Цар Олександер I дозволив 1806 р. відновити кат. митрополію, але без титулу «київ.», тому митр. Г. *Лісовський* і Г. *Коханович* виконували митр. функції з титулом апостольських адміністраторів. Митр. Й. *Булгак* також не міг добитися визнання титулу «київ.». З його смертю в 1838 вигасла фактично К. кат. м., як вигасла вона юридично із смертю Т. Ростоцького. Провід укр. католицизму перебрала з 1807 р. відновлена *гал. митрополія* (з такими самими правами як і київ.).

Література: Kulczynski I. Specimen Ecclesiae Ruthenicae. Рим 1733; Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. Л. 1862; Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom, т.т. I—II. Відень 1878—1880; Томашівський С. Вступ до історії Церкви на Україні. Жовква 1932; Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955—1939). Ляйпціґ 1942; Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія 1954; Kaminskyj E. De potestate Metropolitarum Kioviensium Catholicorum (1596—1805). Рим 1954; Welykyj A. Epistolae Metropolitarum Kioviensium Catholicorum, т.т. I—VI. Рим 1956—61. *Г. Великий*

Київська область, область в центр. частині УССР, обабіч р. Дніпра; обіймає частини *Придніпровської височини, Придніпровської низовини* і *Полісся;* 28 900 км², 2 821 000 населення (1959), в тому ч. 1 547 000 міськ. і 1 274 000 сіль.; 33 р-ни, 14 міст. 26 с. м. т., 653 сіль. рад.

«Київська Правда», газ., орган київ. обл. і міськ. комітетів КПУ, виходить з 1943 р. як продовження «Пролетарської Правди» (1921—41).

Київська Рисувальна Школа (1875—1901), визначний осередок мист. життя підрос. України, утримуваний на кошти І. Терещенка, під керівництвом М. *Мурашка.* В К. Р. Ш. викладали М. Мурашко, П. Попов, Х. Платонів, Г. Дядченко, С. Костенко, М. Пимоненко й ін. Учні й викладачі К. Р. Ш. брали участь у реконструкції фресок Кирилівської церкви і в розмальовуванні Володимирського собору в Києві.

Київська Українська Громада (Стара Громада), див. *Громади.*

Київська Школа Графіки й Друкарської Справи (1903—18), мист.-реміснича школа, постала з ініціятиви В. *Кульженка;* викладали Ф. Красицький, О. Судомора, Г. Золотов, В. Кульженко й ін. В майстернях школи друкувалися дорогі мист. вид.

Київське братство (Київське Богоявленське братство), див. *Богоявленське братство.*

Київське князівство (стольний город — Київ), утворилося в сер. 9 в. До 11 в. межі його мінялися, але в основному це були річки: Прип'ять, Дніпро, Стугна (Рось) і Случ (Горинь). Населення складалося перев. з полян і деревлян. К. к. лежало на перехресті торг. шляхів з півн. на півд. та з сх. на зах., які сполучали Европу й Азію. Це вигідне положення сприяло розвиткові торгівлі у місц. населення та його добробутові. Найстаріші міста К. к. — *Київ, Вишгород, Білгород* тощо. К. к. в 10—12 вв. було політ. осередком великої імперії — *Руської (Київської) держави.* Проте в самому геогр. положенні К. к. була постійна загроза його існуванню: весь час воно дуже терпіло від нападів кочовиків, які перетинали торг. шляхи через степи; зубожіння збільшувала світова коньюнктура: в наслідок хрестових походів відкрився ближчий шлях із Сходу до Зах. Европи. В 13 в. К. к. втрачає своє керівне значення. Політ. осередок переноситься на зах., до Гал.-Волинської держави. Тат. навала завдала великої руйнації К. к., але воно існувало й далі. 1362 р. К. к. перейшло під владу Литви й існувало як удільне князівство (до 1470 р.) в складі Лит.-Руської держави, з кн. з роду Ольґерда. (Див. також ЕУ I, стор. 422 і карту стор. 416). *Н. П.*

Київське Товариство Природників, засноване 1869 при Київ. Ун-ті п. н. «Киевское Общество Естествоиспытателей», займалося дослідами природи України, зокрема Правобережжя, видавало свої «Записки» (1870—1926 — 27 тт.; з 1919 — укр. мовою), «Показатели литературы по математике и природе» (1872—94); з його ініціятиви засновано Дніпровську біол. станцію (1909). Перестало існувати в кін. 1920-их рр.

Київське Художнє Училище (1901—18), сер. держ. мист. школа, до якої перейшли учні *Київ. Рисувальної Школи* (1902 р. понад 500 учнів); діяла під контролем Петербурзької Академії Мистецтв; організатори і викладачі: Х. Платонов, М. Пимоненко, В. Орловський та ін. На поч. 1920-их рр. перетворена на Київ. Художньо-Пром. Школу.

Київський Археологічний Інститут, висока школа, заснована 1917 р. групою проф. Київського Ун-ту з М. Довнар-Запольським на чолі; відділи археологічний, архівознавчий, з 1920 р. — етногр. Ліквідований 1924 р.

Київський Ботанічний Сад АН УРСР, див. *Ботанічний Сад АН УРСР.*

Київський Братський манастир, Київський Богоявленський манастир, див. *Богоявленський манастир.*

Київський Державний Академічний Театр Опери і Балету ім. Т. Шевченка, постав на базі Київ. Міськ. Театру, що існував з 1856, відбудований по пожежі

1896; з 1867 р. мав сталу рос. оперову трупу і постійно міняв назви; з 1919 — ім. К. Лібкнехта, з 1926 р. — Держ. Акад. Оперний театр м. Києва, з 1939 р. — під теперішньою назвою; українізований 1926 р. Попри соцреалістичне наставлення й завантаження новочасними сов. операми, театр, завдяки скупченню в ньому визначних мист. сил, здійснив багато значних вистав світових і клясичних та нових укр. опер. В сучасному репертуарі серед ін. опери: «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Енеїда» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Дума чорноморська» Б. Яновського, «Кармелюк» В. Костенка, «Золотий обруч», «Щорс» Б. Лятошинського, «Наймичка»

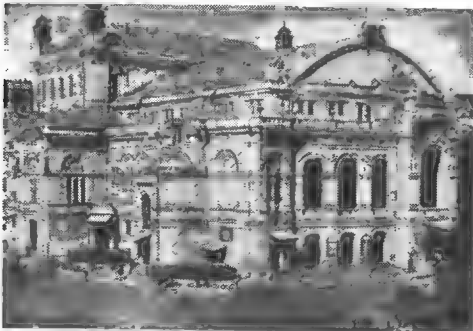

Київ. Держ. Акад. Театр Опери і Балету ім. Т. Шевченка

В. Верикiвського, «Молода ґвардія» Ю. Мейтуса, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Мілана» Г. Майбороди й ін.; балети — «Лісова пісня» М. Скорульського, «Лілея» К. Данькевича, «Пан Каньовський» В. Верикiвського, «Ростислава» Г. Жуковського, «Маруся Богуславка» О. Свешнікова й ін. Диригенти за сов. часу: В. Йориш, В. Пірадов, В. Дранішніков, Л. Брагинський, А. Рудницький, А. Пазовський, Б. Чистяков, О. Климов; балетмайстри: В. Литвиненко, В. Верховинець, Л. Жуков, П. Вірський, О. Болотов, В. Вронський та ін.; режисери: В. Манзій, Н. Смолич, М. Стефанович, В. Скляренко та ін.; декоратори: С. Евенбах, Г. Кіґель, І. Курочка-Армашевський, Ф. Нірод, А. Петрицький. За останні десятиліття в К. Д. А. Т. О. Б. виступало багато визначних укр. солістів: М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, О. Ропська, О. Лобанова-Рогачова, О. Маньківська, М. Сокіл, З. Гайдай, Н. Захарченко, О. Колодуб, М. Скибицька, Є. Чавдар, Л. Руденко, М. Донець, І. Паторжинський, Ю. Кипоренко-Доманський, В. Дідківський, В. Козерацький, І. Шведов, М. Зубарів, Г. Манько, М. Частій, М. Роменський, Б. Гмиря, М. Гришко, А. Іванов, П. Білинник та багато ін.; крім того, на його сцені виступають солісти рос. і зах.-евр. опер.

Київський Державний Академічний Український Театр ім. І. Франка, постав 1920 р. у Вінниці під керівництвом Г. Юри з частини акторів «Молодого Театру» і «Нового Львівського Театру». Після мандрівного періоду (Вінниця, Черкаси, Кам'янець Подільський, Донбас) 1923 р. театр переїхав до Харкова, а 1926 р. був переведений до Києва. На відміну від *«Березоля»*, з яким він змагався за першість на Україні, К. Д. А. У. Т. не вдавався в шукання нових шляхів театрального мистецтва, залишившись у 1920-их рр. реалістичним і без опору перейшовши на соцреалістичні позиції з поч. 1930-их рр., завдяки чому він не зазнав переслідувань, був фаворизований владою і з її допомогою після розгрому «Березоля» став репрезентативним театром України. Відповідно до такої лінії в К. Д. А. У. Т. переважала спочатку укр. (М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Старицький), рос. (М. Гоголь, О. Островський, М. Ґорький) і зах.-евр. (Льопе де Веґа, Шекспір, Мольєр, Ґольдоні, Ібсен) клясика, а пізніше твори сучасних сов. авторів. Уникаючи проблемно-нац. новаторських п'єс М. Куліша (крім таких, як «97»), театр ставив п'єси І. Кочерги, а гол. «надійних» авторів — І. Микитенка й О. Корнійчука, а далі — В. Суходольського, Я. Баша, як також і сучасних рос. У К. Д. А. У. Т. зібрані найкращі артистичні сили України: крім основного складу першого періоду, він весь час поповнювався акторами старшого й молодшого покоління — Г. Борисоглібська (з 1925), Ю. Шумський, після роз-

Київ. Держ. Акад. Укр. Театр ім. І. Франка

грому «Березоля» — ряд кращих його акторів (в тому ч. А. Бучма, Н. Ужвій та ін.), декоратор А. Петрицький, а з 1953 р. гол. режисером його став кол. мист. керівник Харківського Держ. Театру ім. Шевченка М. Крушельницький. Але й при такому складі театр не спромігся виробити своє оригінальне мист. облич-

чя, здобувшись тільки на поодинокі добрі вистави, гол. зах.-евр. авторів: «Пригоди бравого солдата Швейка» в поставі Г. Юри (1928); «Король Лір» — В. Оглоблина (1959) та ін.

Київський Державний Інститут Театрального Мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, висока театральна школа, створена 1918 р. на базі Муз.-драматичної школи М. Лисенка (з 1904 р.); до 1934 існував як факультет *Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка,* 1934 реорганізований в Театральний Ін-т, з 1945 носить ім'я Карпенка-Карого. К. Д. І. Т. М. має 3 фак.: режисерський, театрознавчий і акторський, останній з відділами укр., рос. і кіномистецтва. В Ін-ті в різні часи викладали — Л. Курбас, О. Загаров, М. Старицька, П. Рулін, В. Ігнатович, К. Хохлов, Г. Гаєвський, Д. Ревуцький, В. Корд., А. Бучма, Г. Юра й ін.

Київський Державний Історичний Музей, див. *Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка.*

Київський Державний Музей Західнього і Східнього Мистецтва, заснований з частини приватних колекцій Б. і В. *Ханенків* (з 1870), переданих В. Ханенковою 1919 р. ВУАН та доповнений ін. збірками. В музеї знаходяться цінні твори античного грец. і рим. мистецтва, образи і різьби італ. мистців (Перуджіно, Белліні, Донателльо); голл. (Ґуґо ван дер Гус, Бройґель ст., Рубенс, Гальс); есп. (Веляскес, Ґойя); франц. (Ґрез, Давід). Сх. мистецтво представлене творами з старого Єгипту, Персії, Арабії, Туреччини, Індії й Китаю.

Київський Державний Музей Російського Мистецтва, організований 1922 р. (спочатку як Київ. Картинна Ґалерія) перев. з кол. збірок М. *Терещенка* (з 1890 р.) і приміщений в його ж будинку. 1933 р. туди передано також картини і скульптури з розкасованого *Всеукр. Іст. Музею ім. Т. Шевченка.* К. Д. М. Р. М. дає перегляд розвитку рос. іконопису, малярства, графіки й скульптури, почавши з 13 в., і виробів предметів мист. пром-сти, гол. з порцеляни, скла і кришталю 18—19 в. Як твори рос. мистецтва демонструються також цінніші роботи укр. мистців, які перев. працювали в Росії (Д. *Левицького,* В. *Боровиковського,* М. *Ґе,* І. *Крамського,* М. *Ярошенка,* скульптора І. *Мартоса* й ін.).

Київський Державний Музей Т. Г. Шевченка, літ.-мист. музей, створений 1949 р. на базі матеріялів Центр. Музею Т. Шевченка (з 1940), мист. і літ. творів Шевченка з Харківської картинної ґалерії й ін.; з понад 4 000 експонатів у 22 залях, тільки 800 творів і пам'яток Т. Шевченка (в тому ч. бл. 300 малюнків).

Київський Державний Музей Театрального Мистецтва УРСР, заснований 1923 р. в Києві за почином театру *«Березіль»;* понад 112 000 експонатів представляють розвиток укр. театру, почавши з 18 в., і зокрема працю корифеїв театру; міститься на терені Києво-Печерської Лаври.

Київський Державний Музей Українського Мистецтва, центр. мист. музей України, створений 1936 р. в приміщенні і з частини багатих колекцій кол. Міськ. Мист.-Пром. Музею (див. *Всеукр. Іст. Музей ім. Т. Шевченка),* — є фактично ґалерією сучасних сов. мистців (17 заль). В К. Д. М. У. М. розвиток укр. мистецтва показано тільки з 14 в. (5 заль); побіч нечисленних зразків укр. іконопису, малярства, скульптури і графіки дорев. періоду, в музеї демонструються також (як доказ впливу рос. культури на укр.) твори рос. мистців. До цінніших збірок музею належать картини В. *Боровиковського,* Д. *Левицького,* І. *Сошенка,* Т.

Київ. Держ. Музей Укр. Мистецтва

Шевченка, К. *Трутовського,* С. *Васильківського,* П. *Мартиновича,* М. *Пимоненка,* П. *Левченка,* Ф. *Красицького,* О. *Мурашка,* Ф. *Кричевського,* Ю. *Нарбута,* М. *Самокиші,* С. *Світославського,* І. *Труша,* скульптури П. *Позена* й ін. На терені Києво-Печерського Заповідника відкрито філію К. Д. М. У. М. із збірками укр. нар. мистецтва.

Київський Державний Російський Драматичний Театр ім. Лесі Українки, створений 1926 р. на базі театру М. Соловцова (з 1891 р.) в приміщенні кол. театру Бергоньє, з 1941 р. носить ім'я Л. Українки. Театр ставить твори рос. клясиків, сов. і рідко укр. драматургів; м. ін. поставив уперше рос. мовою «Камінний господар» Л. Українки, «Дочка прокурора» Ю. Яновського. Довгий час режисером був К. Хохлов (1938—52), з 1953 М. Романов.

Київський Державний Театр Музичної Комедії, постав 1934 р., ставить перев. сов. оперети і оперети сателітних країн. Гол. режисер І. Земгано.

Київський Державний Університет ім. Т. Шевченка, заснований 1834 р. на базі перенесеного до Києва *Кременецького Ліцею*, професура якого, бібліотека й наукові колекції ввійшли до складу ун-ту; до 1919 р. ун-т носив ім'я св. Володимира. Спочатку ун-т мав 2 фак. — юридичний та філос. (1850 поділений на історико-філол. і фіз.-матем.); з 1841 р. відкрито мед. (замість закритої віленської медико-хірургічної академії). Першим ректором ун-ту був Михайло *Максимович*. Ч. студентів у 1830—40-их рр. — 500, перев. поляків, 1883 р. — 1 700 (перев. українці і росіяни), 1913 — 5 000 і 160 проф. та доц. Не зважаючи на русифікаторську політику уряду, провідником якої весь час була частина професури, Київ. Ун-т завдяки діяльності кількох поколінь укр. вчених, які були його професорами (зокрема В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер. О. Кістяковський, М. Костомаров, І.

Київ. Держ. Університет (гол. будинок)

Лучицький, В. Перетц, М. Довнар-Запольський, А. Лобода й ін.), зробив багато для розвитку укр. науки та культури й виховав чимало визначних укр. культ. та гром. діячів. Укр. студентство в Київ. Ун-ті творило свої громади і землячтва, а 1905 р. домагалося заснувати 4 катедри з укр. мовою викладання. 1906 ун-т прохав відкрити 2 укр. катедри (історії й літератури), 1907 проф. А. Лобода і В. Перетц розпочали виклади укр. літератури, але й це було заборонено. Щойно 1917 р. засновано 4 укр. катедри, але проти укр. викладової мови виступила більшість професури Київ. Ун-ту.

Починаючи з 1919 р., Київ. Ун-т кілька разів реорганізовано із зміною назв, причому мед. фак. виділено в окремий ін-т, а юридичний фак. передано Ін-тові Нар. Госп-ва (він був повернутий вже до відновленого ун-ту). 1920 р. іст.-філол. і фіз.-матем. фак. були реорганізовані як Вищий Ін-т Нар. Освіти (ВІНО) ім. М. Драгоманова, згодом *Київ. Ін-т Нар. Освіти* (КІНО). 1933 р. ун-ти в УРСР, в тому ч. й Київ., були відновлені. 1939 р. Київ. Ун-тові було надано ім'я Шевченка.

Тепер К. Д. У. має 11 фак.: геогр., геол., іст.-філос., філол., механіко-матем., фіз., хем, радіофіз., біол., юридично-екон. та журналістики; ч. студентів бл. 6 000; крім цього, вечірній і заочний відділи — 4 300 студентів (числа на 1958 р.). При К. Д. У. є ряд наук.-допоміжних закладів: Астрономічна обсерваторія (1845 р.), Ботанічний сад (1841), Бібліотека та створені в нові часи низка наук.-досл. ін-тів, учбово-досл. госп-во, Аґробіол. станція та ін. К. Д. У. має власну друкарню і в-во. На 81 катедрах і в наук. установах К. Д. У. працює понад 800 проф., доц., викладачів і наук. співр.

Публікації Київ. Ун-ту: «Киевские Университетские Известия» (1861—1916), «Записки Київ. Ін-ту Нар. Освіти» (1926—30), пізніше — «Наук. Записки Київ. Держ. Ун-ту», «Праці Київ. Держ. Ун-ту», ряд монографічних праць і посібників.

Гол. корпус К. Д. У. збудовано в 1837—43 рр. за проєктом В *Беретті* в стилі ампір; після пошкодження німцями (1943) його відбудовано з малими змінами в 1948 р.

Література: Владимирский-Буданов М. История Императорского Университета св. Владимира. К. 1884; Иконников В. Биографический словарь профессоров Киевского Университета. К. 1884; Василенко М. Кременецький Ліцей і Ун-т св. Володимира. Записки соц.-екон. відділу ВУАН, т. I. К. 1923; Історія Київ. Ун-ту. К. 1959.

Київський Державний Художній Інститут, висока школа, створена 1922—23 рр. на базі *Укр. Академії Мистецтв* (з 1917) і Київ. Архітектурного Ін-ту (з 1918), спочатку п. н. Київ. Ін-т Пластичних Мистецтв; багато разів реформований; має 2 фак. — малярства (з підвідділами графічного мистецтва і скульптури) і архітектури. Викладали з 1922 р. П. Альошин, О. Вербицький, М. Даміловський, В. і Ф. Кричевські, М. Бойчук, В. Касіян, А. Шовкуненко, С. Григоріїв та ін.

Київський Інститут Народної Освіти, висока школа, постала 1920 після закриття Київ. Ун-ту (див. *Київський Держ. Ун-т ім. Т. Шевченка*) на базі його іст.-філол. і фіз.-матем.-природничого фак., Київ. Учительського Ін-ту з Фребелівським Пед. Ін-том, Вищих Жін. Курсів; деякий час назва Вищий Ін-т Нар. Освіти (ВІНО). 1933 став базою відновленого Київ. Ун-ту.

Київський Контрактовий Ярмарок (Контракти), щорічний ярмарок, переведений 1798 р. Павлом I з Дубного для пожвавлення екон. життя Києва; тривав з 15. 1 по 1. 2 (називався ще Водохрищанським), з сер. 19 в. 3 або 4 тижні у лютому (Стрітенський). З 1817 р. К. К. Я. відбувався в спеціяльному будинку

(«Контрактовий дім»), збудованому на Подолі архітектом Гесте.

К. К. Я. був найбільшим на Україні і дорівнював славою ярмаркам в Ляйпціґу; туди з'їздилися тисячами шляхта й купці з України та сусідніх країн. Основним об'єктом торгівлі було збіжжя, а з 1840-их рр. — також цукор. Крім безпосереднього продажу, на К. К. Я. складалися контракти на продаж, на оренду маєтків і зав., угоди на постачання матеріялів, найми обслуги, закладались спілки і т. д. К. К. Я. був також часом розваг — балів, концертів і театральних вистав (іноді — укр. мовою), на які часто приїздили ґастролери з-за кордону. Під

Заг. вигляд Контрактового Ярмарку на Подолі в Києві в 1890-их рр.

час тривання К. К. Я. в 1850—57 рр. видавано спеціяльний щоденник «Киевские Объявления». Найбільший розквіт К. К. Я. був у 1820-их рр., значення його підупало з кін. 1830-их рр. через конкуренцію Харкова й Одеси, а згодом — через відкриття Київ. біржі та з розвитком залізниць. Проте ще в кін. 19 в. туди звозили краму на 2 млн карб. і продавали на 1,5 млн крб. За сов. влади К. К. Я. цілком втратив своє значення і в 1927 р. був ліквідований. *В. П.*

«Київський літопис». Уже т. зв. «Несторів літопис» писано в Києві. У вужчому сенсі «Київським літописом» звуть ту частину «К. л.», що її зберіг нам т. зв. «Іпатський літопис» — це літопис 1118—1200 р. І в цій частині є запозичення з ін. пам'яток, напр., з втраченого чернігівського та з втраченої частини гал. літопису; «К. л.» ведено й далі, щонайменше до 1237 р., деякі уривки з нього увійшли в новгородські літописи.

«К. л.» не є суцільним твором; крім окремих коротших хронікальних заміток, до нього входять такі твори, як оп. про долю кн. Із'яслава II (Київ. кн. з 1146 р.), оп. про забиття киянами кн. ченця Ігоря чернігівського (1147 р.), звіт київ. посла Петра Бориславича до кн. Володимирка гал. (1152), оп. про смерть кн. Ростислава Мстиславича (1168), про забиття кн. Андрія Боголюбського (1175), про похід кн. Ігоря Святославича (1185), проповідь-похвала видубецького ігумена Мойсея кн. Рюрикові Ростиславичу (1200) й ін. Але ці вставки не порушують певної стилістичної єдности літопису, писаного «прикращеним» стилем, спорідненим з стилем «Слова о полку Ігореві». Зустрічаємо тут численні діялоги, прислів'я та «іст. вислови» дієвих осіб, численні сталі формули, якими описані гол. військ. події. Світський характер оп. кидається в очі, хоч серед авторів є і духовні особи (останню частину обробив імовірно ігумен Мойсей). Ідеологія літопису в значній мірі «лицарська»; питання «чести» та «слави», за авторами, так само керують діяльністю кн., як і матеріяльні інтереси; «руський» патріотизм своєрідно сполучається з вузькими місц. політ. цілями. Що ідеал кн. був ідеалом «християнського лицаря», підкреслено численними висловами надії на поміч Божу та переконанням, що перемога завжди на боці того, хто за справедливу справу, або ентузіястичними згадками про «хрестоносців» (1188 і 1190 рр.). Описи окремих подій іноді дуже мальовничі, характеристики осіб пластичні й яскраві. Над джерелами «К. л.» працювали М. Грушевський («Іст. України-Руси», т. II, «Іст. укр. літератури»); М. Приселков («История русского летописания», 1940), Д. Лихачев («Русские летописи», 1947). Характеристика стилю у М. Грушевського («Іст. укр. літератури»), Д. Чижевського („Geschichte der altrussischen Literatur", 1948 та «Іст. укр. літератури», 1956). Вид. в складі *«Іпатського літопису»*.

Т. зв. «Короткий Київський літопис» є компіляцією 16 в. перев. з новгородських джерел з додатком деяких фактів з іст. Лит.-Руської держави та похвали кн. Острозькому з приводу перемоги під Оршею 1515 р. *Д. Чижевський*

Київський Медичний Інститут ім. академіка О. Богомольця, постав 1921 р. на базі Ін-ту Охорони Здоров'я, що існував

Будинок Київ. Мед. Інституту

з 1920 р. і об'єднав мед. фак. Київ. Ун-ту (з 1841) з мед. фак. Укр. Держ. Ун-ту і Жін. Мед. Ін-ту; фак.: лікувальний, санітарно-гігієнічний, педіятричний, сто-

матологічний. Ч. студентів і викладачів: 1917 р. — 1 300 і 105, 1940 — 3 200 і понад 400, 1956 — 4 200 і бл. 500. К. М. І. випустив до 1917 р. — 5 000 лікарів, далі до 1957 — 26 000

Київський Політехнічний Інститут, найбільша висока техн. школа на Украї-

Київ. Політехнічний Інститут

їні, заснована 1898 р., з ініціятиви ряду київ. промисловців та орг-цій, у складі 4 фак.: мех., інженерного, хем. та с.-г. (у 1920-их рр. поділеного на аґрономічний і лісотехн.); основні будинки К. П. І. (проєкт І. Кітнера) містяться в дільниці Києва Шулявці. До 1914 р. пересічне ч. студентів бл. 2 000, в тому ч. бл. 55% українців, серед професури росіяни становили бл. 55%, українці бл. 25%. В половині 1920-их рр. українізований, в кін. 1920-их і в 30-их рр. кілька разів реорганізований, із зміною назв, при чому з деяких фак. створено окремі ін-ти; по другій світовій війні повернуто стару назву. Тепер складається з 10 фак.: гірничий, металюрґійний, хем.-технологічний, хем.-машинобудів., теплотехн., мех., електротехн., радіотехн., кіно-інженерний та заочний; ч. студентів понад 6 000. К. П. І. відограє велику ролю в розвиткові техніки і науки на Україні.

Київський полк, один з 10 полків Гетьманщини 17—18 вв., з осередком полкової адміністрації в м. Козельці.

Київський розспів, коло церк. мелодій, вироблених на Україні в 11 в.; першим вогнищем К. р. була Києво-Печерська Лавра; мелодії К. р. мають багато спільних рис з укр. нар. мелодіями.

Київський Університетський Ботанічний Сад, організований 1836—41 рр. проф. Р. Траутфеттером, перебрав колекції, зібрані в саду *Крем'янецькогоЛіцею,* розташований поруч з ун-том, в центрі міста, займає територію 22,5 га. Пізніше для його розвитку багато зробили О. Рогович, І. Борщов, І. Баранецький, К. Пуріевич, С. Навашин і, особливо, *О. Фомин,* ім'я якого К. У. Б. С. тепер носить.

Відділи К. У. Б. С.: дендрології, травистих рослин, фізіології рослин, селекції, гербарій, музей та бібліотека. К. У. Б. С. має теплиці (2 000 м²) з колекцією до 2 000 видів тропічних і субтропічних рослин, паркові насадження з фльорою різних геогр. зон, дільниці — степу, альпійську,

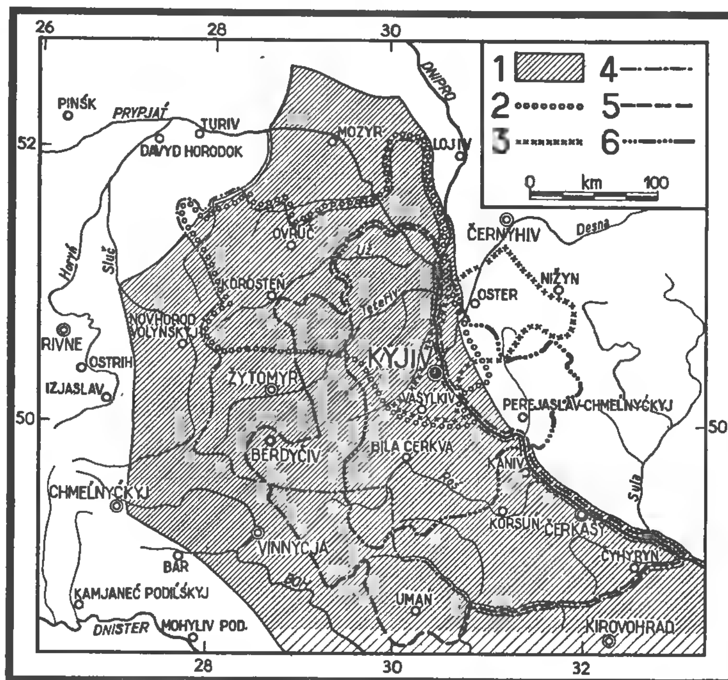

Київщина

1 — Київське князівство. 2 — Київський полк за Б. Хмельницького. 3 — Київський полк за Гетьманщини. 4 — Київське воєводство. 5 — Київська губернія. 6 — Київська область

системи рослин та ін. К. У. Б. С. обслуговує викладання ботаніки в Ун-ті та в деяких фахових учбових закладах і ве-

де н.-д. роботу; частина його відкрита для публіки; орган «Вісник К. У. Б. С.».

Київський Церковно-Археологічний Музей Духовної Академії, заснований 1872 р. М. *Петровим* як музей Церк.-Археологічного Т-ва при Київ. Духовній Академії, мав бл. 20 000 експонатів (з того ч. 2 500 суто археологічних) перев. церк. старовини, архітектурних пам'яток Києва 10—12 вв., цінну збірку ікон 4—15 вв., портрети, картини, монети й ін. 1923 р. збірки К. Ц.-А. М. Д. А. ввійшли до *Лаврського музею культів і побуту;* згодом розподілені і по ін. музеях.

Київські гори, сх. берег Придніпровської височини в р-ні Києва, до 200 м висоти, що стрімко спадає до Дніпра (до 100 м). К. г. збудовані з третинних і четвертинних шарів (мерґелі, глини, піски), вкритих лесом, порізаних річками і ярами.

Київські Листки (Київський Місал), здогадно найстаріша збережена глаголицька пам'ятка (10 в.) староцерк.-слов. мови моравської ред.; віднайдена І. Срезневським 1874; зберігається в Києві. З укр. учених її опрацьовували М. Грунський, Ю. Шевельов.

Київщина, іст.-геогр. край, політ. ядро України, положена в півн. її частині обабіч р. Дніпра, перев. на Правобережжі, в ліс. і лісостеп. смузі; з геогр. погляду К. обіймає частину *Полісся* (т. зв. Київське Полісся), *Придніпровської височини* і незначну частину *Придніпровської низовини;* гол. м. *Київ.*

В ранню добу К. заселювали укр. племена *поляни* і *деревляни,* з поч. 9 в. вона становить *Київське князівство,* з 1470 воєводство Литви, а з 1569 Польщі (повіти: Київський, Житомирський, Овруцький). За Б. Хмельницького частину території К обіймав Київський полк. В *Андрусівському договорі* 1667 і т. зв. «вічному мирі» 1686 невелика сх. частина К. з м. Києвом попала під зверхність Москви (Київський полк), її основна частина становила і далі Київське воєводство в межах Польщі (гол. м. Житомир). Після розборів Польщі 1793 утворено з К. Київську губ., при чому зах. її частину з м. Житомиром приділено до Волинської губ. За сов. часів частина К. становила Київську округу, а з 1932 р. *Київську область.* Докладніше див. карту.

Кий, леґендарний засновник Києва, полянський кн.; найстарший з трьох братів (Кий, Щек і Хорив), що збудували м. й назвали його на честь старшого Києвом; «Повість временних літ» подає і другу леґенду (але відкидає її) про те, що К. був перевізником на Дніпрі.

Килимарство, галузь мист. ткацтва, виробництво взористих тканин, килимів. Вживання килимів відоме здавна на Україні, але іст. К. слабо досліджена. Перші докладніші відомості про виробництво килимів на Волині, в маєтку кн. М. Гольшанської, припадають на 1588 р. У 17—19 вв килимами користувалися як речами щоденного вжитку широкі верстви укр. людности. Килими виробляли проф. ремісники, манастирські і поміщицькі майстерні (див. ЕУ І, стор. 288—90). Нар. К. було поширене гол. на Полтавщині (Зіньківський, Миргородський, Роменський і почасти Полтавський і Прилуцький пов.), Київщині, Поділлі, Волині, Львівщині і Гуцульщині, менше на Чернігівщині, Херсонщині й Слобожанщині. З 18 в. в Києві, Харкові й Корці на Волині «коцарством» займалися вже ремісники. У 1850-их рр. у Харкові виробляли бл. 25 000 килимів і коців річно. Діхтярівські і решетилівські килими й харківські коци продавалися на ярмарках по всій Україні й вивозилися за її межі. Щоб урятувати К. від занепаду, який почався в другій пол. 19 в., і піднести його техн. і мист. рівень, почали відкривати школи килимарів (у Косові 1882, Глинянах 1894, Діхтярях 1898 й ін.), ткацькі відділи в техн.-пром. школах і закладати приватні майстерні (Ханенків в Оленівці, С. Косецької в Коритній, кн. Щербатової в Немирові, Собанського в Паньківцях, Семиградової в Скобцях, Федоровича в Вікні й ін.). Друга спроба піднесення К., на Зах. Укр. Землях, припадає на 1920-і рр. («Гуцульське Мистецтво» в Косові і робітня Хамули в Глинянах). На Центр. і Сх. Землях К., об'єднане в килимарські кооперативи, занепало з поч. колективізації, передусім через брак сировини і погану орг-цію праці. По другій світовій війні К. зосереджено в мист.-пром. артілях, а гол. центрами його стали Зах. Землі (8 артілей в 4 обл.), з найбільшим осередком на Станиславівщині в Косові (в артілі ім. Т. Шевченка понад 600 килимарів) і Полтавщина (6 артілей). На Буковині, Гуцульщині й Закарпатті, крім пром. артілей, збереглося ще й домашнє К. для задоволення власних потреб.

Артілі виробляють переважно гладкі безворсові довгасті килими, рідше стрижені ворсові. Всі артілі на Україні підпорядковані Укрхудожпромспілці і від неї централізованим порядком одержують узори, механічне копіювання яких спричиняється до шабльоновости і зниження мист. якости продукції. Кадри майстрів К. готують технікуми (в Кролевці, Діхтярях, Решетилівці й ін.), училища прикладного мистецтва й відділи мист. текстилю в ін-тах прикладного і декоративного мистецтва (у Києві, Харкові, Львові). Див. ще ЕУ І, стор. 288—292.

Література. Матеріяли з етнографії та художнього промислу, вип. 2. К. 1956 і вип. 3. К. 1957; Яцевський В. Нар. художні промисли зах. областей України. Нар. творчість та етнографія, ч. 4. К. 1958; Сидоренко Г. Килимарство Полтавщини. Нар. творчість і етнографія, ч. 1. К. 1959.

Килимник Олег, літературознавець в УССР; монографії про сов. письм.: «Андрій Головко» (1954), «Юрій Яновський» (1957), літ.-критичні статті в пресі.

Килимник Степан (*1890), педагог і публіцист родом з Поділля; з 1945 на еміґрації в Австрії, з 1949 в Канаді; ст. і розвідки на іст., етногр. і краєзнавчі теми в еміґраційній пресі, зб. і журн.; «Укр. рік у нар. звичаях в іст. освітленні» (I—IV 1955—57).

Кипарис (Cupressus), вічнозелене шпилькове дерево, поширене в помірковано теплому кліматі, гол. як декоративне. На Україні К. розповсюджений на Чорноморському узбережжі Криму і Кавказу; найчастіше зустрічається К. вічнозелений (C. sempervirens) до 30 м висоти, 50—60 см товщини; цінний для виробу меблів; в культурі поширена його пірамідальна форма.

Кипоренко-Доманський Юрій (1888—1956), визначний оперовий співак, героїчний тенор, родом з Харкова; на сцені з 1906 р. в трупі О. Суходольського, Д. Гайдамаки і в рос. опері С. Зіміна в Москві (1913—17) і Саратові (1919—21); з 1921 р. на Україні на сценах одеської, харківської і київської (1939—41 і 1944—50) опер; Хозе («Кармен»), Льоенґрін, Трістан, Тангойзер, Отелло (в одноіменних операх), Андрій («Тарас Бульба»), Вакула («Різдвяна ніч») і багато ін.

Ю. Кипоренко-Доманський

Кипріян († 1406), митр. київ., ймовірно болгарин, хіротонізований на бажання В. кн. лит. Ольґерда в Константинополі 1376 р., але не визнаний Москвою, лише 1389 р. став митр. «всея Руси»; проживав на Московщині, хоч бував у Києві й укр. епархіях. Виправляв церк. обряди і книги, що доти притримувалися т. зв. студитського уставу, і пристосовував до нового — ієрусалимського, який поширився в 14 в. на Сході й серед півн. слов'ян. Залишив кілька дрібних творів літургійного змісту і 3 послання з роз'ясненням заплутаних справ пастирської практики, з цінними інформаціями про церк. побут 14—15 вв. Родич митр. Григорія *Цамблака*.

Кипріян, ієромонах, укр. письм., один з діячів острозького гуртка. Вчився у Венеції і Падуї, побував на Афоні та, можливо, у Царгороді. 1596 був перекладачем на Берестейському соборі. Бл. 1600 р. переклав «Бесіди» Золотоустого та Макарія Єгипетського.

Кипріян Іван (1856—1924), укр.-кат. свящ., гром. діяч Равщини, капелян УГА; автор церк. композицій і «Учебника початкових відомостей музики і співу» (1885); помер на засланні в Сибіру.

Киргизи, тюркський народ, який живе в основному в *Киргизькій ССР*. До 1925 р. К. не розрізняли від *казахів* і називали помилково обидві групи К., а самих К. кара-киргизами або дико-кам'яними К. Мовою К. належать до кіпчацької групи тюркських народів (літ. мова витворилася у К. після 1920 р.), антропологічно до монголоїдної раси, віра — мохаммеданськo-сунітська. За переписом 1959 в межах СССР жило 974 000 К. (1926 р. — 763 000, 1939 р. — 884 000), в тому ч. 837 000 в Киргизькій ССР (40,5% всього населення), 92 000 в Узбекській ССР; понад 100 000 К. живе в Китаї, Афганістані й Пакістані. Казахська народність остаточно оформилася у 19 в. До поч. 20 в. основним зайняттям К. було скотарство, пов'язане з кочовим або півкочовим способом життя; нині, після переходу до осілого способу життя, також сіль. госп-во і пром-сть. В хліборобських частинах краю і в містах К. живуть вперемішку з українцями і росіянами.

Киргизька ССР, Киргизстан (К.), сов. республіка в Сер. Азії, територія 198 000 км², 2 100 000 населення (1959 р.; 1926 — 1 000 000, 1939 — 1 500 000), в тому ч. 34% живе в містах, столиця — Фрунзе. Бл. 15% меш. становлять українці, а півн.-зах. окраїни К. належать до укр. поселенчих земель.

К. — це гірська країна, вкрита високими (до 7 439 м) хребтами зах. частини Тянь-Шаня і Паміро-Алтая, розчленованими долинами і котловинами (Чуйська і Таласька — обидві на висоті 600—1 000 м на півн., Усик-Кульська, сх. частина Ферґанської). Підсоння континентальне, гостре, назагал сухе, залежно від висоти; в р-нах укр. поселення температура січня від —6 до —8° Ц., липня 20—25° Ц., 300—400 мм атмосферних опадів, сіроземні ґрунти.

К. в 19 в. належав до Кокандського ханства, в 1855—76 рр. його зайняла Росія і приєднала до Степового (Семереченська обл.) і Туркестанського (Ферґанська обл.) ген.-губернаторства. Після придушення самостійницького руху в К. його опанували в 1920—22 рр. большевики, які 1924 виділили заселені киргизами землі в Киргизьку автономну обл. (до 1925 р. назва Кара-Киргизька АО), пе-

рейменовану 1926 на автономну респ., 1936 на КССР.

До революції госп-во К. мало скотарський характер з невеликою часткою хліборобства, нині К. є пром.-с.-г. країною. Галузі сіль. госп-ва — скотарство (для м'яса і вовни), інтенсивне сіль. госп-во на зрошуваних землях (гол. техн. культури — бавовна й ін.) та зернове на неполивних. Пром-сть (70% валової продукції К.): металообробна, машинобудів., харч., вугільна й ін.

З часу зайняття К. Росією по містах і придатних для хліборобства р-нах стали оселюватися українці і росіяни; цей приплив збільшився в 1930—50 рр., у висліді чого відсоток киргизів зменшується. Нац. відносини за переписами з 1926 і 1959 рр. такі:

	1926 р.		1959 р.	
	1 000	%	1 000	%
Киргизи	661	66,5	837	40,5
Росіяни	116	11,7	624	30,2
Українці	64	6,5	137	6,6
Узбеки	110	11,1	219	10,6
Інші	42	4,2	249	12,1
Разом	993	100,0	2 066	100,0

В дійсності ч. українців в К. сягає 250—300 000. Вони заселюють насамперед Чуйську і Талаську долини (1926 р. 2/3 всіх українців в К.) в півн. К., які входять до складу укр. поселенчої землі в Сер. Азії (див. *Сер.-Азійський Степовий Край*); менші укр. скупчення є в сх. частині Усик-Кульської котловини і Ферґанської долини і в більших містах.

В. К.

Киреєнко Іван (*1879), проф. Київ. Політехн. Ін-ту (з 1918); д. чл. Академії Будівництва і Архітектури УРСР (з 1958); понад 60 наук. праць з ділянки будівельної індустрії.

Кирейко Віталій (* 1926), композитор, учень Л. Ревуцького, викладач Київ. Консерваторії; опера «Лісова пісня» (лібретто на основі твору Л. Українки), 2 симфонії, 2 увертюри, струнний квартет, фортепіянові, хорові твори і пісні на слова Шевченка, Франка, Л. Українки й ін.

Кириківка (III-16), с. м. т. Охтирського р-ну Сумської обл.

Кириленко Іван (1902—39), письм. родом з Дніпропетровщини, провідний діяч ВУСПП-у, почав друкуватися з 1923 р.; повісті: «Курси» (1927), «Кучеряві дні» (1928), «Аванпости» (1933), «Весна» (1936) та ін. Проза К., писана на теми поточної політики, перев. про колективізацію, в стилі примітивного соцреалізму, мист. вартости не має. Помер на засланні.

Кирилиця, давня система слов. письма, побудована на грец. маюскульному

Глаголиця	Число	Первісна кирилиця	Число	Транскрипція
Ⰰ	1	а	1	а
Ⰱ	2	б	—	б
Ⰲ	3	в	2	в
Ⰳ	4	г	3	ґ
Ⰴ	5	д	4	д
Ⰵ	6	є	5	е
Ⰶ	7	ж	—	ж
Ⰷ	8	ѕ	—	дз
Ⰸ	9	з, ꙁ	7	з
Ⰹ, Ⰺ	10	і	10	і
Ⰻ	20	и	8	і
Ⰼ	30	—	—	—
Ⰽ	40	к	20	к
Ⰾ	50	л	30	л
Ⰿ	60	м	40	м
Ⱀ	70	н	50	н
Ⱁ	80	о	70	о
Ⱂ	90	п	80	п
Ⱃ	100	р	100	р
Ⱄ	200	с	200	с
Ⱅ	300	т	300	т
Ⱆ	400	оу, ѵ	400	у
Ⱇ, Ⱇ	500	ф	500	ф
Ⱚ	—	ѳ	9	грец. ϑ
Ⱈ	600	х	600	х
Ⱉ	700	ѡ	800	о
Ⱋ	800?	щ	—	шт
Ⱌ	900	ц	900	ц
Ⱍ	1000	ч	—	ч
Ⱎ	—	ш	—	ш
Ⱏ	—	ъ	—	ъ
ⰟⰊ	—	ꙑ	—	бл. до и
Ⱐ	—	ь	—	ь
Ⱑ	800?	ѣ	—	е, êа
Ⱓ	—	ю	—	ю
—	—	ꙗ	—	я
—	—	ѥ	—	е
Ⱔ	—	ѧ	900	ę
Ⱗ	—	ѫ	—	ǫ
Ⱘ	—	ѩ	—	ję
Ⱙ	—	ѭ	—	jǫ
—	—	ѯ	60	кс
—	—	ѱ	700	пс
Ⱛ		ѵ	400	грец. υ

письмі (устав, унціял). Грец. абетка спершу, мабуть, була застосовувана принагідно балканськими слов'янами для запису слов. імен і поодиноких слів. Коли, після вигнання з Моравії (885), учні св. *Кирила* і *Методія* осіли в Македонії й Болгарії, вони заступили абетку св. Кирила, *глаголицю*, грец. письмом, але впорядкувавши його й доповнивши з глаголиці літерами для тих фонем, яких бракувало в грец. мові. Можливо, що ця реформа була зроблена св. Климентом Охрідським. Ця синтезована з грец. письма й глаголиці абетка була названа К. на честь творця першої слов. абетки. Первісна К. мала 36—38 літер (звуки *у*, *и* передавано двома літерами *оу*, *ъі*), деякі з них уживані тільки або перев. в грец. словах (ѳ, ѡ, ѱ, ѯ, ѵ). Більшість літер мала також числове значення (див. таблицю). З Македонії й Болгарії К. ширилася поміж слов'ян разом з ширенням християнства грец. обряду. З певними змінами (найрадикальнішою з них було запровадження *гражданки*) К. вживається досі в укр., рос., білор., болг., македонському і серб. письмі. Сучасна укр. К. супроти первісної К. не вживає літер ѕ, ѳ, ѡ, ъ, ы, ѣ, ѫ, ѧ, ѱ, ѯ, ѵ, впровадила нові літери *я*, *е*, *ґ* (Смотрицький), ї (Рудченко, Желехівський), змінила звукову вартість літер *г* (=h, а не g), *є* (=je, а не *е*), *и* (=у, а не *і*), *щ* (=šč, а не št), *ь* (знак м'якшення, а не короткий голосний переднього ряду). Ю.Ш.

Кирилівка, кол. назва с. *Шевченкове*, рідного с. Тараса Шевченка.

Кирилівська стоянка, верхньопалеолітична стоянка, виявлена і досліджувана В. *Хвойкою* (1894—1900) на Кирилівській вулиці в Києві. В нижньому горизонті, з ранньої мадленської доби, виявлені залишки вогнищ, скупчення кісток мамута (на деяких стилізовані рисунки) і сибірського носорожця та крем'яного знаряддя. У верхньому горизонті, пізньої мадленської доби, знайдене також крем'яне знаряддя та кістки ведмедя, лева, вовка й росомака.

Кирилівський манастир, заложений кн. Всеволодом Ольговичем у Києві після того, як він оволодів м. 1140 р.; бл. 1146 тут же побудовано церкву, в якій хоронено кн. Ольговичів з Чернігівської династії. Знищений під час тат. навали К. м. був відбудований 1605 р., в сер. 18 в. добудовано до церкви зах. фронтон і 5 нових бань, а 1760 р. надворітню дзвіницю-церкву роботи архітекта І. *Григоровича-Барського* в бароккововому стилі (зруйнована 1937—38 р.). 1786 р. манастир скасовано і віддано на дім для інвалідів і лікарню. Нині п. н. Кирилівський заповідник зберігаються церква з багатими ліпними барокковими прикрасами на фронтоні й башта з огорожі манастиря з сер. 18 в. — роботи архітекта І. Григоровича-Барського; в церкві цінні фрески на стінах з 12 в.

Кирилівська церква

Кирило, св., чернече ім'я Константина (826/27—869), визначного візант. богослова, філософа і місіонера. Родом з Салонік, К. добре знав македонську слов. говірку. Після дипломатично-місійних

Апостол Константин-Кирило (з Кеніґсберзького літопису)

подорожей до арабів і до хозарів (860—61), 863 р. К. разом із своїм братом *Методієм* на просьбу моравського кн. Растіслава і з доручення візант. імператора Михаїла вирушив до Моравії, щоб запровадити там слов. богослужбу. Для цього К. створив найстарішу слов. систему письма, *глаголицю*, й заходився

коло перекладу церк. книг, насамперед євангелія-апракосу. Мова, використана (а великою мірою створена) К. для цих перекладів і відома п. н. староцерковнослов. мови, була своєрідним компромісом між знаною йому здавна македонською говіркою й мовою слов'ян Моравії. Праця К. була визнана й схвалена папою Адріяном II. К. був автором кількох грец. теологічних праць, а також, імовірно, поезії «Проглас» до євангелія, де він боронив право кожного народу, а зокрема слов'ян мати богослужбу своєю мовою. Створені К. абетка і перша слов. літ. мова мали вирішальне значення для розвитку укр. письма, книжної мови й літератури (див. ще *глаголиця, кирилиця, церковнослов. мова*). *Ю. Ш.*

Кирило (1781—1836), світське ім'я Діонисій Куницький, проф. і ректор (1827—28) Київ. Духовної Академії, єп. чигиринський, вікарій Київ. митрополії (1828—35).

Кирило I, митр. київ. (1224—33), родом грек, прийшов на Україну з Нікеї, користувався повагою у князів, яких не раз мирив.

Кирило II (†1281), київ. митр. 1242-43—81 рр., родом з Галичини, до обрання на митр. — єп. холмський. Бл. 1250 р. їздив до Нікеї на затвердження свого сану від Царгородського патріярха; не бажаючи жити у зруйнованому татарами Києві, оселився у Володимирі (Суздальському), але туди митрополичої катедри не переніс; похований у Київ. Софії. Авторству К. приписуються «Правила», схвалені 1274 на соборі єп. у Володимирі, що займався численними тоді випадками порушення церк. порядку. Приписування К. таких творів, як «Поученіє к попам», непереконливе.

Кирило Лукаріс (1572—1633), екзарх олександрійського патріярха Мелетія Пігаса на Україні, активний учасник Берестейського собору 1596 по стороні правос., вчитель Острозької академії, від 1602 — олександрійський, з 1621 — царгородський патріярх. Підтримував жваві зв'язки з Україною, затвердив луцьке братство і статут його школи, що став ін. братським школам за зразок.

Кирило Олександрійський (†444), олександрійський патріярх (з 412 р.), автор проповідей, деякі з них у слов. перекладі були відомі на Україні за старих часів.

Кирило Турівський, єп. турівський (до 1182 р.), блискучий проповідник (збереглося бл. 10 проповідей), автор молитов і 2 повчальних оп. Проповіді К. — це самостійні обробки творів Івана Золотоустого і грец. джерел (в оригіналі), більшість з них присвячені христології. К. надзвичайно вміло користується засобами ораторської техніки (діялоги, «плачі» тощо), дає чимало поетичних малюнків (відомий опис весни тощо), виявляє нахил до символічного тлумачення св. Письма. Проповіді К. мали вплив і за межами України та увійшли в різні зб. проповідної літератури. Молитви суворо аскетичного характеру є у вжитку до наших днів. Тема про «сліпого та кульгавого» розповсюджена в фолкльорі, тема другого оп. — запозичена з «Варлаама і Йоасафа». Про К. див. «Исследования» Сухомлінова (1858, передрук 1908) та І. Єрьоміна «Литературное наследие Кирила Туровского». *Д. Ч.*

Кирило-Методіївське Братство, таємне т-во, засноване з ініціятиви М. Костомарова в грудні 1845 — січні 1846 в Києві, що ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість,

Кирило-Методіївське Братство
(мал. О. Куриласа)

свободу, рівність і братерство шляхом здійснення ряду реформ: 1) соц. (ліквідація кріпосництва і зрівняння в правах усіх станів), 2) в ділянці нац. зрівняння в правах всіх слов. народів щодо розвитку їх нац. мови й культури, 3) поширення освіти в нар. масах і 4) об'єднання всіх слов'ян в дусі тодішнього слов'янофільства в федеративній державі, провідну ролю в якій мала відогравати Україна. До К.-М. Б. належали: М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький, Д. Пильчиків, О. Петров, П. Куліш, О. Маркович, Ю. Андрузький, І. Посяда, М. Савич, Т. Шевченко й ін. А що К.-М. Б. не дійшло до орг. вивершення в розумінні чіткого оформлення членства, його склад лишається до кінця не вияснeним. Довгий час спірне питання про приналежність до нього П. Куліша й Т. Шевченка пізнішими дослідами розв'язане позитивно, але про заг. число чл. є лише одне свідчення О. Конисього, занотоване ним з уст Д. Пильчикова, за яким К.-М. Б. нараховувало (можливо, перебільшено) бл. 100 чл.

Основними документами, в яких за-

фіксовані погляди й програма діяльности К.-М. Б. (див. ЕУ I, стор. 470), є «Книги битія укр. народу» (в матеріялах слідства — п. н. «Закон Божий») і «Устав Слов'янського Товариства св. Кирила і Методія. Головні ідеї», написані М. Костомаровим, та записка В. Білозерського, що є поясненням до статуту. В основу як діяльности К.-М. Б., так і цих документів лягли ідеї укр. відродження першої пол. 19 в. (зокрема помітний вплив «Історії Русів»), а також помітні впливи евр. романтизму (в тому ч. поль. визвольні ідеї, зформульовані в «Книгах поль. народу» А. Міцкевіча), руху декабристів та тогочасного панславізму.

Орг. неокресленістю К.-М. Б. пояснюється й той факт, що братчики, єднаючись на базі спільних ідей, мали різні погляди на шляхи їх здійснення — від ліберально-поміркованого реформізму М. Костомарова й ін. до рев. закликів Т. Шевченка (посередині між ними стояли М. Гулак і О. Навроцький). Братство не встигло розвинути своєї діяльности, бо вже в березні 1847 р. за доносом його чл. О. Петрова братчиків виарештувано й покарано засланням або ув'язненням. Відносно поміркование покарання чл. К.-М. Б. (Т. Шевченко й П. Куліш були покарані за ін. провини), якщо зважати на його антисамодерж. характер, пояснюється, з одного боку, тим, що царський уряд хотів приховати перед суспільством наявність антиурядових настроїв, а з другого — не хотів суворими карами відштовхувати слов. рух на Заході, представники якого були пов'язані з кирило-методіївцями. Короткочасна діяльність К.-М. Б. все ж мала відгомін серед сучасників (про що свідчить поширення антирос. проклямацій в час арешту його чл.) і особливо значний вплив на розвиток українства пізнішої доби. Тому сов. історіографія, ніби визнаючи «проґресивність» його (боротьба проти самодержавства й нац. поневолення), неґативно підкреслює «буржуазний» характер і «націоналістичні» тенденції в його діяльності (Ф. Ястребов, П. Зайончковський). В укр. історіографії питанням К.-М. Б. присвячено багато уваги в пізніших публікаціях самих братчиків, а далі в працях О. Кониського, С. Єфремова, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Возняка, П. Зайцева й багатьох ін.

Література: Кониский А. Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка. О. 1898; Семеновский В. Кирилло-Мефодиевское общество. Голос минувшего, чч. 10—12. 1918; Возняк М. Кирило-Методіївське Братство. Л. 1921; Багалій Д. Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці. Х. 1925; Gołąbek J. Bractwo św. Cyryla i Metodego w Kijowie. B. 1935; Зайончковский П. Кирилло-Мефодиевское общество. М. 1959.

I. Кошелівець

Кирилов Єлпідіфор (* 1883), фізик, проф. катедри фізики Одеського Ун-ту, фундатор і дир. Дослідного Фізичного Ін-ту в Одесі й ред. наук. ж. «Записки Фіз. Ін-ту в Одесі»; відомий працями в галузі теорії захованого відображення й фотопроцесів.

Кирилович Зенон (1865—1919), свящ. у Галичині, цитрист і автор творів для цитри.

Кирилович Йосиф († 1634), протосинґел олександрійського патріярха Кирила Лукаріса, 1623—24 і 1628—32 чл. гуртка вчених друкарів у Киево-Печерській Лаврі, 1625—28 у Львові управитель Братської друкарні; ред. і автор передмов до «Псалтиря» (1623—24), «Бесід на Діянія» (1624) й ін.; з 1633 в Москві.

Кирилюк Євген (* 1902), літературознавець, чл.-кор. АН УРСР, керівник відділу шевченкознавства Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР, проф. Київ. Ун-ту: праці з шевченкознавства й укр. літератури 19 в.: «Шевченко і Чернишевський», критико-біографічний нарис «Тарас Григорович Шевченко», монографія «Т. Г. Шевченко» (1959), «Бібліографія праць О. П. Куліша та писань про нього» (1929), «Реалізм Панаса Мирного», «Гоголь і Шевченко» і багато ін. Співавтор (з С. Масловим) «Нарису іст. укр. літератури» (1945), гостро критикованого і вилученого з ужитку за «націоналізм».

Кириченко Ілля (1889—1955), проф. клясичної філології Київ. Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР, завідувач відділу словників Ін-ту Мовознавства АН УРСР, лексикограф (автор «Мед. термінологічного бюлетеня», 1934, «Словника мед. термінології», 1936, співавтор «Рос.-укр. словника АН УРСР», 1937; співр. «Рос.-укр. словника», 1948; гол. ред. 1 тому «Укр.-рос. словника», 1953, «Укр.-рос. словника власних імен людей», 1954; праця «Укр.-рос. словники й принципи складання їх»); співукладник офіц. «Укр. правопису» (1946), автор «Орфографічного словника» (6 вид. 1946—55, найширше останнє, 1955, бл. 45 000 виразів).

Кириченко Олекса (* 1908), сов. політ. діяч родом з Херсонщини; з 1938 в апараті ЦК КП(б)У; в червні 1953 став першим секретарем ЦК на місце усуненого Л. *Мельнікова*, з 1955 чл. президії ЦК КПСС; з 1957 секретар ЦК КПСС; член президії Верховних Рад УССР і СССР, керівник делеґацій КПСС на чужоземні партійні з'їзди. З 1960 усунений з відповідальної партійної роботи.

Кириченко Федір (* 1908), поет родом з Полтавщини, друкуватися почав 1926 р.; зб. поезій «Слово героям» (1932).

Кириченко Федір, сучасний селекціонер, чл. Укр. і Всесоюзної Академії С.-Г.

Наук, керівник Всесоюзного Селекційно-Генетичного Ін-ту в Одесі, вивів кілька морозостійких сортів твердої пшениці.

Кириченко Юрій (1888—1951), хоровий дириґент, азкінчив муз. школу М. Лисенка в Києві, чл. Укр. Респ. Капелі, з 1925 р. в ЗДА дириґент церк. хорів, автор обробок укр. нар. пісень.

Кирієнко Іван (* 1879), проф. Київ. Політехн. Ін-ту, співр. УАН, д. чл. Академії Будівництва й Архітектури (з 1958 р.), керівник н.-д. ін-ту споруд у Києві (1925—34), спеціяліст з будів. матеріялів і будови доріг.

Кіріяк Ілля (1888—1955), письм. у Канаді, родом з Галичини, педагог; в тритомовому епічному творі «Сини землі» подав суспільно - побутове життя перших укр. поселенців у зах. Канаді.

І. Кіріяк

Кирлибаба, с. на бук. Гуцульщині над р. Золотою Бистрицею на межі укр.-рум. нац. території, нині в Сучавській обл. Рум. Нар. Респ.; 1916 р. запеклі бої рос. військ з австр.-угор. армією за перехід через Карпати, в яких брав участь бук. гуцульський курінь під проводом сотн. Омеляна Левицького, який там загинув.

Кирнарський Марко (* 1893), графік, учень Нарбута; обкладинки: «Кобзар» Шевченка, «Ґроно», «Шляхи мистецтва», кн. графіка.

Кирницький Григорій, учений 17 в., родом з Львівщини, подорожував на Сході, учився в Падуї та Венеції, д-р філософії Падуанського Ун-ту.

Кирпань Володимир (*1925), композитор, учень Б. *Лятошинського*; оркестрова сюїта, увертюра, поема «Олександер Матросов», обробка укр. нар. пісень.

Кирчів Павло (1862—1916), письм., нар. учитель; оп. в бук. і гал. пресі, м. ін. «Нелю і Петраш ...», «Туркавки» (1890) «Нар. Театр» (1890) й ін.

Киселиця Лесь (* 1884), бук. пед. і гром. діяч, нар. учитель, ред. «Дитячої Бібліотеки» в Чернівцях (1909—14), ст. в чернівецьких газ.

Кисельов Йосип, сучасний сов. літ. критик і театрознавець; «Театральні портрети» (1955), «Драматургічна майстерність» (1956), «Епічна поезія» (1958) й ін.; статті в газетах і журн.

Кисельов Олександер (* 1903), літературознавець, співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; праці про П. Грабовського: «Павло Грабовський. Його життя та діяльність» (1940), вступні ст. і примітки до творів Грабовського (1941, 1951).

Кисілевська Олена (1869—1956), уроджена Сіменович, гром. діячка з Галичини, редакторка, письменниця (псевд. О. Галичанка, Калина, Незнана). В 1923 — 39 рр. видавець і ред. двотижневика «*Жіноча Доля*» в Коломиї та його альманахів; ст. в укр. пресі, зокрема на жін. і виховні теми; оп. й описи подорожів («Листи з-над Чорного моря», «По Рідному Краю»). Заслужена організаторка сел. жіноцтва, 1923—28 — орг. референт Союзу Українок, 1935 — гол. Секції Господинь при «Сіль. Господарі», 1928—35 — сенаторка у поль. сенаті від УНДО, з 1948 — перша голова *Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій* (СФУЖО); померла в Канаді.

О. Кисілевська

Кисілевський Володимир (*1896), син Олени, історик і соціолог; в 1932—39 рр. дир. Укр. Бюра в Лондоні; з 1940 в Канаді, проф. Оттавського Ун-ту, д. чл. НТШ; праці про іміграційні проблеми в Канаді й ін.

В. Кисілевський

Кисілевський Кость (* 1890), мовознавець і педагог, проф. УВУ, д. чл. НТШ, автор низки шкільних підручників з укр. мови і дидактичних праць, укр.-поль. і поль.-укр. словника (спільно з Є. Грицаком). Досліджував мову *Ганкенштайнового кодексу* (ЗНТШ, т. 159), укр. говірки басейну Дністра й Пруту («Надпрутський говір», ЗНТШ, т. 162), запропонував перегляд клясифікації укр. говірок.

К. Кисілевський

Кисіль Адам (1580—1653), поль. держ. діяч і дипломат, з старого волинського шляхетського роду, постійний представник поль. уряду в переговорах з козаками, воєвода брацлавський (1647) і київський (1649). Комісар поль. під час повстання Павлюка (1637); провадив низку переговорів з Б. Хмельницьким 1648—52, намагаючися знайти компроміс

між Польщею і Військом Запорозьким. Брав активну участь у церк. справах як лідер укр. правос. шляхти, хоч особисто схилявся до унії. Один з найбагатших людей і дбайливих господарів на Україні.

А. Кисіль

Кисіль Іван (*1896), маляр, учень В. Кричевського, працює в галузі прикладного мистецтва (проєкти меблів, декоративних тканин, мист. оформлення житла); краєвиди.

Кисіль Олександер (1889—?), історик укр. театру, театральний критик і педагог; «Укр. вертеп» (1916, 2 вид. 1918), «Укр. театр» (1925), «Карпо Соленик» (1929), «Шляхи розвитку укр. театру» (1929), «До історії першого театрального будинку в Києві» (1930); ст. в періодичній пресі; 1933 заарештований; дальша доля невідома.

Кисіль Остафій, псевд. Ґеласій Дипліц, перший ректор «академії», що постала (бл. 1614) при заснованій Ю. Чапличем соціиіянській громаді в м-ку Киселині на Волині. Писав богословські трактати поль. і латинською мовами (м. ін. проти М. Смотрицького) і грец. вірші.

Кислич, див. *Байбарис звичайний.*

Кисловодськ (X-23), м. крайового підпорядкування в Ставропільському краю РСФСР, лежить у підніжжя Кавказьких гір над р. Підкумком на висоті 830—900 м; 79 000 меш. (1959); важливий кліматичний (лагідна зима, соняшні літо й осінь) та бальнеологічний курорт із групи курортів *Кавказькі Мінеральні Води.* Вуглекислі мінеральні води (нарзани) важливі для лікування серцевосудинних розладів.

Китай (Хіни, Хіна), держава в Сх. і Центр. Азії, 9,9 млн км^2, понад 650 млн меш.; з 1949, після перемоги комуністів, — Китайська Нар. Респ. (КНР); під владою китайських націоналістів (Чан Кай Шек) лишився лише о. Тайвань (Формоза).

Трудно простежити початки й перебіг укр.-китайських зв'язків, які аж до найновіших часів були тільки спорадичними. З кін. 17 в. вони існували в рамках взаємин Росії з К. (наявність укр. ченців у рос. правос. місіях тощо). Пізніше укр. знавцями К. були мандрівник Ю. *Тимківський,* М. *Бантиш-Каменський,* лікар Й. Войцехівський, якому китайці за видатну участь у лікуванні пошестей поставили за життя пам'ятник (1829) та ін. По революції в УССР жило бл. 1 000 китайців і в 1926 р. в Києві виходила «Хуанґун-бао» («Китайська роб. газ.»). Зацікавлення К. і систематичні студії розвинулися в 1920-их рр., гол. у зв'язку з працями Всеукр. Наук. Асоціяції Сходознавства (1926—30), після ліквідації якої хінознавство занепало і почало відновлюватися щойно після встановлення ком. влади в К. Взагалі, почавши з 1949 р., в пляні госп. й культ. зближення СССР з КНР, плекаються культ. зв'язки УССР з К. З 1957 в Києві існує сер. школа-інтернат, в якій 700 учнів вивчають китайську мову з 1 кляси.

З 1958 р. у Львівському Ун-ті заведено спеціялізацію з китайської мови. Протягом останнього десятиліття на Україні побувало понад 100 китайських делеґацій; у високих школах УССР навчається бл. 400 китайських студентів, а кілька тис. китайців відбувають практику на укр. підприємствах. За цей же час в китайських перекладах появилися твори Т. Шевченка (перший переклад — 1934), І. Франка, В. Стефаника й ін. клясиків та бл. 50 назв сучасних сов. письм. (О. Корнійчук, О. Гончар, А. Головко, О. Довженко, Ю. Збанацький та ін.). Приблизно така ж кількість і перекладів з китайської на укр. З 1949 р. багато укр. інженерів, письм., вчених і акторів побувало в К., між УССР і КНР відбувається постійний обмін театральними й мист. ансамблями, виставками й ін., а між наук. установами і бібліотеками — обмін книжками. 1958 в Києві створено Т-во Укр.-Китайської Дружби.

Істотних госп. зв'язків України з К. за досов. часів не було. З 1925 р. коротко-часно існувала Укр.-Сх. Торг. Палата, через яку йшла й торгівля з К., хоч вона й не набрала ширших розмірів (експорт України до К. за 1926—27 р. становив лише 2,8 млн карб.). Особливо розвинулися укр.-китайські госп. зв'язки з 1950 р. Не менше 35% усієї екон. допомоги СССР К. йде з України. Це становить впродовж 1950—58 рр. пересічно понад 500 млн карб. на рік (бл. 7% щорічних китайських капіталовкладень). З УССР до К. вивозять автоматичні верстати, метал. устаткування, вугільні комбайни, електромотори, авта, трактори, с.-г. машини, труби, чорні метали, хем. добрива й ін. В 1958 р. Україна постачала устаткування для будівництва майже 100 пром. підприємств в КНР. Укр. підприємства й н.-д. ін-ти виконують замовлення на плянування й комплексне устаткування пром. закладів. За цю допомогу СССР дістає з К. оплату товарами в довготермінових розрахунках, з чого на Україну йде шовк-сирець, поліметали, чай, консерви, тканини й ін. *Л. Голубнича*

Українці в К. До кін. 19 в. в К. були тільки ті українці, що працювали в різних установах кол. Рос. Імперії на території К. (посольства, пошта, пароплавство, купці, духовні особи в пекінській духовній місії). Значно більше їх наплинуло з моментом збудування сх.-китайської (манджурської) залізниці, проведеної Росією 1898 р. на території Манджурії, що належала до К. Тоді створилися укр. скупчення на станціях і в містах, положених при зал., гол. в Харбіні, що став центром усієї півн. Манджурії; менші були в сер. і півд. Манджурії (Мукден, Дайрен, Ґірин), у самому К. — Шанхай.

До революції в Манджурії жило понад 20 000 укр. родин, в основному — службовців сх.-китайської залізниці, які підтримували тісні зв'язки з Україною й українцями, поселеними на *Зеленому Клині*. Укр. життя виявилося в діяльності аматорських (звич. при клюбах залізничників) і проф. (перша трупа Мирославського) гуртках; по революції 1905 постала укр. громада в Шанхаї (1906), укр. клюб у Харбіні (1907) й ін. Укр. преси не було, але офіціоз сх.-китайської зал. «Харбинский Вестник» містив багато укр. інформативного матеріялу.

Революція 1917 р. принесла пожвавлення укр. життя та призвела до заснування ряду установ та орг-цій, які були об'єднані в Манджурській Окружній Раді (гол. І. Мозолевський та чл. П. Твердовський, С. Кукуруза, М. Юрченко). Манджурські українці брали активну участь в укр. політ. житті Далекого Сх., зокрема в *Далеко-Сх. Укр. З'їздах* та підтримували тісний зв'язок з Києвом; в кін. 1917 вислано з Харбіна укр. військ. частину на Україну під командуванням П. Твердовського, який восени 1918 р. повернувся як укр. консул. В осередку укр. руху — Харбіні було організовано укр. школу і гімназію, укр. правос. парафію та низку укр. установ, які містилися в будинку укр. клюбу (Укр. Нар. Дім). Виходив тижневик «Засів» (34 чисел). Ч. українців в К. збільшилося коштом втікачів з окупованого большевиками Далекого Сх.

В 1922—31 рр. буйне укр. життя в Манджурії загальмувалося завдяки припиненню зв'язків із Зеленим Клином, а ще більше через труднощі з боку китайської адміністрації, опанованої рос. впливами (конфіскація Укр. Нар. Дому в Харбіні, ліквідація укр. гімназії й установ). Тоді значну ролю відограло т-во «Просвіта» в Харбіні, яке, щоб уможливити своє існування, діяло при харбінському відділі ІМКА, виходив тижневик «Укр. Життя» (Харбін; за підписом японця, щоб не підлягати китайській адміністрації).

Кращі умови для українців склалися з часу орг-ції японцями 1931 р. буферної держави — Манджу-Го, хоч японська військ. місія втручалася у внутр. справи укр. колонії. Їх життя скупчилося знову в Укр. Нар. Домі в Харбіні, в якому гуртувався ряд установ: Укр. Нац. Громада, Союз Укр. Еміґрантів, «Просвіта», Союз Укр. Учителів, Спілка Укр. Молоді, Спілка Молоді «Зелений Клин» й ін. 1935 р. постала Укр. Нац. Колонія як централя для всіх українців в Манджурії, в якій після закриття японцями 1937 р. ін. укр. орг-цій було зосереджене усе укр. життя. В 1932—37 рр. виходив «Манджурський Вісник» (ред. І. Світ), з 1934 українці мали свої радіопересилання в Харбіні (з 1942 також у Шанхаї). Співпраця з еміґрацією ін. поневолених Росією народів мала місце в клюбі «Прометей» (Харбін). Після окупації Манджурії 1945 р. сов. військами більшість українців була заарештована й вивезена, а укр. установи ліквідовані.

На території самого К., крім *Шанхаю* (деякий час укр. представництво для всього К., часописи «Шанхайська Громада», «Укр. Голос на Далекому Сході»), існувало в 1920—40-их рр. організоване укр. життя в містах півн. К. — Тянтзіні, Ціндао (часопис «На Далекому Сході»), Ханькоу й ін. Всі ці українці виїхали 1949 перед приходом комуністів до країн вільного світу.

Ч. українців в К. докладніше невідоме; на 1930-і рр. можна його визначити разом з Манджурією на бл. 30 000, в тому ч. пол. в *Харбіні*. *І. Світ*

Китайгород (V—7), с. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., на сх. Поділлі над р. Тернавою, поблизу її впадіння до Дністра; кол. оборонне м-ко.

Китастий Григорій (* 1907), бандурист і композитор з Полтавщини; закінчив Муз. Ін-т ім. Лисенка, з 1941 мист. керівник Капелі Бандуристів ім. Шевченка, з якою концертував в Европі й ЗДА; численні твори й обробки укр. нар. пісень для чоловічого хору в супроводі бандур, в тому ч. циклічний твір «Поема про Запор. Січ», твори для мішаного хору і сольоспіву з фортепіяном.

Г. Китастий

Китник, лисохвіст (Alopecurus), рід багаторічних, рідше однорічних трав; на Україні поширені: К. лучний (A. pratensis L.), цінна кормова багаторічна трава,

взята в культуру, К. здутий (A. ventricosus Pers.) й ін.

Кишакевич Осип (* 1872), муз. діяч у Галичині, дириґент і композитор численних хорових і церк. творів; гармонізація місц. напівів (Служба Божа, панахида, коляди).

Кишеньки (V-15), с. над. р. Ворсклою, поблизу її впадіння до Дніпра, р. ц. Полтавської обл.

Кишинів (VI-9), гол. м. *Басарабії*, нині столиця Молд. ССР, 214.000 мешк. (1959). Невелика укр. колонія (1941 р. — бл. 2000); в 1930-их рр. існувала Громада укр. політ. еміґрантів.

Кишинівський Соломон (1864—1942), маляр-реаліст жид. походження, у 1920-их рр. імпресіоніст; працював в Одесі; учасник пересувних виставок, з 1925 чл. *АРМУ*, з 1934 ОСМУ; побутові тематичні картини; «Просьба» (1889), «Ранок у холодній» (1897), «Спір» (1904), «Гра в карти» (1906), пейзажі.

Кишка Лев (1668—1728), церк. діяч, василіянин; студіював богословіє в Римі, 1703 протоархимандрит чину, 1711 єп. володимирський, з 1714 — митр. Багато зробив для укр.-білор. кат. Церкви, дбав про освіту кліру, 1720 скликав *Замойський Синод*. Твори з іст. церкви і церк. права: «Собраніє припадковъ краткое и духовным особам потребное». Його листування з Римом видане А. Г. Великим (1959).

Кишко Іван (* 1904), композитор, учень Б. *Лятошинського;* увертюра на укр. теми, фортепіянові та хорові твори, обробки укр. нар. пісень.

Кияниця Петро († 1933), укапіст, пізніше чл. КП(б)У, співр. іст. установ ВУАН та ВУАМЛІН, працював у галузі новітньої історії. В липні 1933 заарештований і розстріляний ОГПУ нібито за приналежність до УВО.

Кібзей Амвросій (1888—1954), лікар-психіятр, гром. і осв. діяч у Канаді (з 1905) і ЗДА (з поч. 1920-их рр.), родом з Галичини; автор мед. довідника «Укр. Лікар» (1945) та фахових ст. з медицини англ. мовою.

Кібчик, кібець, див. *Сокіл.*

Півшенко Олекса (1851—95), укр. маляр, вчився в Академії Мистецтв у Петербурзі, з 1893 її проф.; картини з укр. побуту, іст. і батального жанру репродуковані в мист. додатку до «Нивы» (1880—90).

О. Півшенко

Кіґель Григорій (* 1901), театральний декоратор Київ. опери; оформлював опери «Снігуронька» (1936), «Про рибака й золоту рибку», «Тихий Дон», «Піднята цілина», балет «Міщанин з Тоскани» й ін.

Кікаль Франц, підполк. австр.-угор. армії, з грудня 1916 до липня 1917 командант Леґіону УСС.

Кікін Василь († бл. 1676), моск. стольник і дипломат, виконував важливі дипломатичні місії на Україні за Б. Хмельницького, І. Виговського й пізніше.

Кілія (VIII—10), м. і порт в півд. Басарабії на Кілійській віднозі Дунаю в Одеській обл.; кол. тур. фортеця 16—18 вв., згодом торг. пункт; побіч Вилкова другий риболовецький центр на Дунаї, судноремонтний зав.

Кілька чорноморська, шпрот, сарделя, сардинка (Sprattus sprattus phalericus Risso), морська риба з родини оселедцюватих (довж. до 12 см, вага — до 9 гр), весною у масовій кількості підходить до берегів Чорного м., зрідка заходить в Озівське м.; вилов К. в півн.-зах. частині Чорного м. сягає бл. 30000 центнерів на рік.

Кімерик, грец. колонія, півд.-зах. форпост і гавань Боспорського царства, тепер городище в 50 км на півд. від Керчі в Криму.

Кіммерійці, найдавніше іст. населення півд. України, що його згадує вже Гомер. За Геродотом К., зрушені у 7 в. до Хр. скитами з степів, переселилися на півд. береги Чорного м., частина залишилася в Криму під назвою таврів. Культура К. ще мало досліджена.

Кімполюнґ (Câmpulung), також Довгополе (VI-6), кол. пов. м. в півд. Буковині над р. Молдавою, тепер р. ц. Сучавської обл. Рум. Нар. Респ., бл. 9000 мешк., перев. румунів; півн. частина кол. Кімполюнґського пов. належить до укр. нац. території (Гуцульщини), в пов. українці становлять 12% всього населення.

Кінах Гліб Григор (*1888), василіянин, церк. діяч, письм., архівіст; в 1920—30-их рр. один з реформаторів Чину св. Василія В. на Закарпатті, згодом ген. вікарій василіян у Римі; розвідки на іст. і архівознавчі теми та вид. іст. джерел Закарпаття.

Кінбурн, до 1774 тур. (Кілі-Бурну), згодом рос. (до 1860) фортеця в гирлі Дніпра, проти Очакова, що мала перешкоджати запорожцям виходити в море; тепер б. її руїн невелика рибальська оселя.

Кінбурнська коса (VII—12), піщана коса між Дніпрово-Бозьким і Ягорлицькими лиманами, довж. — до 40 км, шир. — 8—10 км. Багато прісних і солоних озер. Піщані горби вкриті степом, вологі зниження — лісами, частково півн. типу. 3 заповідні ділянки з площею бл. 10000 га.

Кіннота, кавалерія, до другої світової війни один з родів суходільних військ.

Значення К. зменшив розвиток вогнепальної зброї й техн. озброєння. Під час першої світової війни лише на її поч. відбувалися ще бої більших кінних з'єднань, в кін. війни вона вже не мала більшого оперативного застосування; натомість К. відограла велику ролю в війнах у Сх. Европі в 1918—20 рр. Згодом К. перестала бути окремим родом зброї.

В княжі часи укр. військо було спершу перев. піше; К. почала творитися щойно в боях з степовими ордами, гол. за Володимира В. і Ярослава Мудрого; вона бувала важкоозброєна і легка. До важкої К. належала княжа дружина; її озброєння складалося з шолома, панцера, щита, списа й меча; у легкій К. спочатку були степовики на княжій службі; згодом К. була утворена за їх зразком з укр. населення, озброєна шаблями, списами та луками. З часом К. так поширилася, що становила ядро княжого війська.

В лит.-поль. війську гол. значення мала К. — насамперед важка панцерна, озброєна важкими списами і мечами, що своїм наступом розпорошувала ворога. Натомість в коз. війську К. мала другорядне значення; це була легка К., озброєна списами, шаблями, пістолями, короткими рушницями, додатково луками. Вона складалася з малих відділів, які перед боєм викликали противника на герці і лише зрідка збиралися у більші з'єднання і тоді виступали до бою лавами. Щойно в війську Б. Хмельницького К. відогравала більшу ролю; значні кавалерійські з'єднання з додатком легкої артилерії здійснювали не раз великі рейди, як рейди кінних груп полк. С. Морозенка чи А. Ждановича під час воєн гетьмана Хмельницького з Польщею. За Гетьманщини 17—18 вв. були охотницькі кінні полки (т. зв. компанійці); крім того, існували ще відділи К. волоської, тат., серб., нім. (у другій пол. 17 в.). Кінними були також укр. карабінерні полки в складі рос. армії кін. 18 в. *Р. М.*

В новітніх укр. військ. частинах і арміях К. не відогравала поважної ролі. При Леґіоні УСС було створено невеликий відділ К. (ініціятор — поручник Р. Камінський), служба якого зводилась до зв'язку та розвідки. На весні 1918 р. в Укр. Армії на 13 000 бійців кіннотчики становили ледве 2 000. В той час особливо вславився своїми бойовими операціями *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка* під командуванням полк. В. Петрова. Ін. частини Армії УНР мали лише при своїх штабах незначні відділи К., перев. сотні, які виконували службу зв'язківців і розвідчиків (напр., полк Січ. Стрільців на бл. 3 000 вояків, мав розвідку на 50 шабель). За гетьманщини було заплянованo створення 4 дивізій К., але створено лише 1 полк т. зв. Сердюцький Лубенський кінний полк. Під час реорганізації Армії УНР було заплянованo створення 11 бриґад К., по 2 полки в кожній з них, але цей плян не був реалізований, і тільки при штабах груп і дивізій діяли штабні сотні, а при полках незначні відділи К. З більших формацій К. діяли: Кінний дивізіон Січ. Стрільців і кінні полки — Гайдамацький ім. К. Гордієнка, Лубенський ім. М. Залізняка, Чорних Запорожців, ім. гетьмана І. Мазепи та короткий час ім. кошового І. Сірка та 2 полк дивізії Сірожупанників. Склад цих полків був нечисленний (300 до 700 шабель), а в процесі боротьби він постійно зменшувався через брак відповідних поповнень. Сила К. зросла щойно під час першого Зимового походу, бо тоді було використано всіх здорових коней та посаджено на них тих вояків, які мали деякий кінний вишкіл і досвід (бл. 3 000 кіннотчиків). В 1920 р. було заплянованo створення по одному полку при кожній з 6 дивізій і окрему Кінну дивізію в складі 6 полків, але ця справа не була доведена до кінця.

Під час творення УГА не використано всіх можливостей створення сильних формацій К., не зважаючи на наявність відповідного матеріялу. Тільки в процесі дальшої боротьби стали творитися при штабах бриґад сотні К., а крім того, в червні 1919 створено Кінну бриґаду УГА в складі 2 полків, яка в найкращому стані налічувала 1 000 вояків; в бойові дії вона вступила щойно після походу за Збруч та наступу на Київ. Під час розгортання повстанських дій майже по всіх повстанських загонах творились відділи К., які, однак, зникали після кожного виступу.

К. в Армії УНР мала вирядження та озброєння за рос. зразком: шаблі, карабіни, у старшин і підстаршин револьвери, ручні скоростріли системи Кольта або Люїса, важкі скоростріли системи Максима, які пізніше, за прикладом і досвідом махнівців та повстанців, стали возити на спеціяльно пристосованих тачанках. К. в УГА мала вирядження та озброєння за австр. зразком: шаблі й карабіни, скоростріли системи Шварцльоза, які перевозили в'ючними кіньми.

Назагал в часи відродження укр. збройних сил в 1917—20 рр. творення формацій К. було недостатнім, не взято до уваги тактики рухомих фронтів і стратегії партизанщини, де велика, часто основна роля припадала К. Натомість укр. армія зустрічалася в боях з сильними з'єднаннями ворожої К., насамперед больш. (м. ін. дивізіон, згодом бриґада і дивізія Червоного Козацтва,

з'єднання Г. *Котовського*, С. Будьонного й ін.), денікінців і поляків.

Під час другої світової війни *Дивізія «Галичина»* мала лише одну сотню К., УПА (Укр. Повстанська Армія) мала також свої незначні відділи К., скорше кінні розвідки. *М. Курах*

Кіно на Україні, вперше появилося 1896 у вигляді «синематографа» братів Люм'єр в Одесі, а потім і в ін. м. Спочатку демонструвалися короткометражні фільми, привезені з Франції, але вже в тому ж році харківський фотограф А. *Федецький* почав демонструвати фільми власного виробу: «Відхід поїзда від харківського вокзалу», «Хресний хід з Куряжа в Харків» (1896), «Нар. гуляння на Кінній площі» (1897) та ін. На поч. 20 в. кіноательє Києва, Харкова, Одеси й ін. м. почали продукувати фільми з укр. тематикою. Особливо активними режисерами того часу були А. Олексієнко, Д. Байда-Суховій, Д. Сахненко й ін. Переважала тут примітивна малоросійщина типу «Кума мірошника», «Сватання на вечерницях», але рівночасно почали появлятися й екранізації п'єс клясичного укр. репертуару, зокрема катеринославська студія зафільмувала у виконанні театру М. Садовського «Наймичку» І. Тобілевича і «Наталку-Полтавку» І. Котляревського (обидва 1911), з участю М. Садовського, М. Заньковецької, Г. Борисоглібської, Л. Ліницької, І. Мар'яненка, С. Бутовського й ін. Під час революції розвиток К. майже припинився («Украінфільма» за Укр. Держави випустила кілька хронікальних фільмів).

Період ВУФКУ. Окупувавши Україну, большевики знаціоналізували приватні кіностудії й передали їх у розпорядження кіносекції Театрального Комітету, що після кількох реорганізацій у 1922 р. перетворилася на Всеукр. Фото-Кіно-Управління *(ВУФКУ)*, підпорядковане Нар. Комісаріятові освіти. З цього часу починається найплідніший період розвитку укр. кіна, що триває до 1930 р. На цей період припадає велике зростання виробничої бази кінопродукції, техн. і мист. кадрів, поширення сітки театрів тощо. Спочатку працювало 2 кінофабрики (Одеська й Ялтинська), з 1929 р. вступила до ладу найбільша кінофабрика ВУФКУ — Київська. За неповними даними, в 1923 р. випущено 4 фільми, у 1924 — 16, у 1927 — 20, у 1928 — 36, у 1929 — 31. Відповідно зростав техн.-виробничий апарат кінофабрик, від 47 осіб у 1923 р. до понад 1 000 — в 1929. Визначнішими режисерами цього періоду були: П. Чардинін, В. Гардін, Г. Стабовий, Г. Тасін, Д. Вертов, Ф. Лопатинський, М. Терещенко, О. Довженко, І. Кавалерідзе й ін. Сценаристами серед ін. працювали визначні укр. письм.: М. Бажан, Ю. Яновський, Г. Епік, Д. Фальківський, О. Досвітній, або фахові сили (С. Лазурін) та ін. Крім корифеїв укр. театру, що виступали ще в дорев. фільмах, до К. прийшло велике ч. визначних акторів старшого і молодшого покоління; серед них: І. Замичковський, Ю. Шумський, березільці А. Бучма, В. Чистякова, Н. Ужвій, В. Гаккебуш, М. Крушельницький, актори Довженкових фільмів — С. Свашенко, С. Шкурат, М. Надемський і багато ін.

Серед фільмів цього періоду визначне місце належить невеликій кількісно групі творів з чисто укр. історичною чи літ. тематикою: «Тарас Шевченко» (П. Чардиніна, з А. Бучмою в загол. ролі, 1926), «Борислав сміється» (І. Рони, з участю І. Замичковського і Ю. Шумського, 1927), «Микола Джеря» (М. Терещенка, з А. Бучмою в гол. ролі, 1927), «Тарас Трясило» (П. Чардиніна, з участю А. Бучми, Н. Ужвій, І. Замичковського, Ю. Шумського, 1927), «Черевички» (П. Чардиніна, 1928), «Звенигора» (О. Довженка, з С. Свашенком і М. Надемським, 1928). Усі ці фільми, хоч і різною мірою, становили певні техн. й мист. досягнення німого К., і майже всі вони без винятку в різний час зазнали нападів з боку офіц. критики за «націоналістичні» збочення та ін. «ідейні» хиби і на поч. 1930-их рр. були зняті з екрана. Особливо гостро критикований був фільм І. *Кавалерідзе* «Злива» (1929, з участю С. Шкурата й І. Мар'яненка), в якому режисер, відтворюючи епопею гайдамаччини, застосував цікаві формальні шукання, відмовившись від натурного знімання, натомість користуючись новими принципами освітлення на фоні чорного оксамиту й сукна та декораціями геометричних форм.

Кадр з фільму О. Довженка «Земля»

В ряді ін. фільмів, побудованих на укр. матеріялі, але вже з сов. часів, все ж значною мірою зберігається укр.

нац. тло або через сов. пропаґанду пробивається мист. правда. До цих належать: «Остап Бандура» (В. Гардіна, з участю М. Заньковецької, 1924) — один з перших мист. фільмів про гром. війну з глибокою психологічною характеристикою образів, що виходить за межі пропаґандивного задуму сценарія; «Укразія» (П. Чардиніна, 1925); «Два дні» (Г. Стабового, 1927); «Арсенал» (О. Довженка, з участю С. Свашенка і А. Бучми, 1929) та ін. Решта фільмів належить або до побутових, невисокої мист. вартости, або до великої кількости чисто пропаґандивних, хоч і серед цих останніх траплялися часом цікаві формальні шукання, як напр., у фільмі Д. Вертова «Одинадцятий» (1928), або вони підносилися над пересічним рівнем подібних їм завдяки винятковому акторському виконанню (А. Бучма в фільмі «Проданий апетит» І. Рони, 1928).

Вершинне досягнення укр. німого фільму становлять три фільми О. *Довженка:* «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929) і «Земля» (1930). Надхнений укр. визвольним рухом 1917—21 pp., в якому він сам брав участь, Довженко прийшов в укр. кіно в 1926 р. з візією тисячолітньої леґенди України і після перших спроб («Ягідки кохання», 1926, «Сумка дипкур'єра», 1927) втілив цю леґенду в найпоетичнішому в історії укр. К. фільмі «Звенигора» («Картину я не зробив, а проспівав, як птах»). В «Арсеналі» понад офіц. сов. зміст (кін. першої світової війни і громадянська війна) підноситься монументальна експресіоністична образність, стисла поетичність вислову, своєрідно довженківський пейзаж, що все разом справляє враження мист. неповторности. Але найвищим досягненням Довженкової творчости був фільм «Земля». І тут офіц. сюжет з доби колективізації відсувають на задній плян убрані в поетичні образи вічні філософічні проблеми життя й смерти, народження й любови, і то на такому мист. рівні, що органічно нац. твір виростає до рівня загальнолюдського: заборонивши за кілька тижнів після його появи, за «біологізм» — большевики були змушені поновити фільм в кін. 1950-их pp., а міжнар. жюрі на Брюссельській виставці 1958 р. зарахувало його до 12 найкращих фільмів світу. Довженко виробив свій стиль в кіномистецтві й відповідно до нього виховав ряд визначних акторів, серед яких особливо вирізнялися С. Свашенко, С. Шкурат, М. Надемський, а його постійним співр. був один з найталановитіших операторів світового К. — Д. *Демуцький.*

Кадр з фільму І. Кавалерідзе «Коліївщина»

Від 1930 до 1941 р. Кін. німого фільму в історії укр. кіномистецтва співпадає з поч. тотального сов. розгрому укр. культури, в тому ч. й К. ВУФКУ на поч. 1930 р. було перетворене на «Українфільм», підпорядкований кілька років пізніше Москві, двотижневик «Кіно» (1925—33) перестав виходити, Одеська кінофабрика перейшла майже в монопольне користування «Мосфільму» і «Ленфільму», а Ялтинська й офіц. перейшла у власність рос. кіноорг-цій. Одночасно з цим протягом 1930-их pp. були ліквідовані або усунені від праці в К. ряд визначних режисерів (Ф. Лопатинський, Г. Стабовий, Я. Галицький та ін.). Те саме сталося з багатьма сценаристами й операторами. М. Калюжний, І. Кавалерідзе змушені були відмовитися від формальних шукань. 1930 р. вийшов останній фільм Ф. Лопатинського «Кармелюк», 1932 р. О. Довженко випустив свій перший наспіх зроблений звуковий фільм «Іван» (в якому Довженка нагадували вже тільки окремі кадри), після чого мусів перейти на працю до «Мосфільму», перебувши в моск. засланні рівно 20 pp. Його фільм «Аероград» (1935) не має нічого спільного з укр. тематикою, а «Щорс» (1939) у зв'язку з єжовським терором кілька разів перероблявся і вийшов спотвореним і монументально-крикливим, лише з поодинокими типово довженківськими

Кадр з фільму І. Савченка «Б. Хмельницький»

фраґментами. На кін. 1930-их рр. устандартизувався антимист. тип сов. фільму, що являв собою або екранізацію літ. творів «надійних» авторів — «Загибель ескадри» (за О. Корнійчуком) А. Кордюма (1934), або іст. псевдомонументальні твори з фальсифікацією минулого України в дусі сталінської історіографії — «Богдан Хмельницький» (1941) І. Савченка (теж за Корнійчуком), або, нарешті, малоросійщину у вигляді екранізації «Запорожця за Дунаєм» і «Наталки Полтавки» (обидва 1937). Якісний занепад відбувався одночасно з скороченням продукції, так що з бл. 25 фільмів у 1932 р. ч. фільмів упало до 10 в 1933 і менше 5 (скрізь числа приблизні) в 1937 р.

Друга світова війна захопила укр. фільм у стані повної руїни, яка фактично протривала аж до 1956 р. На поч. війни фабрикувалися або короткометражні аґітки, або дороблялися фільми, розпочаті перед війною: «Дочка моряка» (Г. Тасіна, 1941) і «Морський яструб» (В. Брауна). В дальшому аж до кін. війни так само переважають екранізації літ. творів: «Олександер Пархоменко» (Л. Лукова, 1942), «Як гартувалася сталь» (М. Донського, 1942), дедалі більше вже на воєнну тематику: «Партизани в степах України» (І. Савченка, 1942) за О. Корнійчуком, «Райдуга» (М. Донського, 1943) за В. Василевською, «Битва за нашу радянську Україну» (О. Довженка, 1943) та ін.

Повоєнна продукція (1945—54), в умовах ждановщини і посиленої боротьби проти «націоналізму» (надзвичайно мала кількісно — 2—3 фільми на рік, найбільше за 1954 — 7), не дала ні одного визначного твору. Ледве можна виділити серед ін. фільм «Тарас Шевченко» (1951), який завдяки талановитому режисерові І. Савченкові і виконавцеві гол. ролі С. *Бондарчукові* дещо підноситься над заг. рівнем, але й він спотворений принизливим запобіганням перед російщиною. Русифікація укр. К. в ці роки досягла найвищого рівня, кращих укр. акторів забирано до Москви, а рос. актори заповнювали укр. кіностудії.

З 1955 р. укр. К. перебуває в стані певного зрушення. Воно стосується передусім зміцнення виробничої бази: поширюються Київ. студія ім. О. Довженка й Одеська, з 1957 укр. К. повернуто Ялтинську студію (1958 р. випустила 2 фільми), побільшено продукцію хронікальних і наук.-популярних фільмів, вжито заходів до українізації студій, до кількісного зростання продукції: у 1957 р. випущено 22 художні фільми (Київська кіностудія — 16, Одеська — 6), перев. до 40-річчя больш. революції в офіцлякованому насвітленні («Правда» В. Петрова, «Перекоп» Т. Левчука, «Народжені бурею» Я. Базеляна й ін.) або про колгоспне с. («Далеке і близьке» Макаренка, «Слідами минулого» К. Лундінова, «Диктатура» В. Лапокниша й ін.) в тому ж дусі. У 1958 р. вся продукція художніх, хронікально-документальних, наук.-популярних та ін. фільмів становила 109 назв, з них 22 художніх (Київ. кіностудія — 14, Одеська — 6, Ялтинська — 2). Якісно вони одначе не підносяться над сірим рівнем сов. мистецтва взагалі, поминаючи хіба один фільм І. Кавалерідзе — «Григорій Сковорода». На 1959 р. заплянoвано було в заг. сумі 115 фільмів. Це зрушення триває покищо тільки в напрямі кількісного зросту; щодо якости, то в умовах устабілізування сов. диктатури після 1956 р. і нової хвилі русифікації на покращення покищо немає надії. Саме про це свідчить і випадок передачі Довженкового сценарія «Поема про море» студії «Мосфільм», хоч сам автор плянував робити фільм на Київ. студії, наслідком чого твір великою мірою втратив свою нац. специфіку, набравши характеру сов. аґітки.

Ч. кінотеатрів в УССР постійно зростає: 1914 р. — 265, 1928 — 5 394, 1940 — 5 822, 1950 — 7 188, 1956 — 9 645, 1958 — 12 776; ще швидше зростає ч. відвідувачів: з 212 млн 1950 р. до 540 млн 1956 р. і 656 млн 1958 р.; 1958 р. один кінотеатр припадав на 3 260 меш. (в СССР на 2 680), а один меш. відвідував пересічно на рік 16 кіносеансів (в РСФСР — 18, в БССР — 11, в Молд. ССР — 10, в Польщі — 8, Румунії — 4, Угорщині — 4, Німеччині — 16); 1956 р. на 9 645 кінотеатрів в УССР припадало 4 308 пересувних (перев. в селах), 2 230 міських, 7 415 сільських.

Література: Роміцин А. Роздуми про художність кінотворів. Мистецтво, I. К. 1956; Піскун І. Життя вимагає. Мистецтво, 6 К. 1956. Роміцин А. Укр. радянське кіномистецтво. К. 1958; Довженко О. Твори, І—ІІ. К. 1958—59; Юренев Р. Александр Довженко. М. 1959; Роміцин А. Укр. радянське кіномистецтво. 1941—1954. К. 1959; Корнієнко І. Укр. радянське кіномистецтво. 1917—1929. К. 1959; Журов Г. З минулого кіно на Україні. К. 1959. Жукова А. Журов Г. Укр. радянське кіномистецтво 1930—1941. К. 1959.

І. Кошелівець

«Кіно», орган ВУФКУ, виходив у Харкові як двотижневик і місячник (1926—33).

«Кіно», двотижневий журн. у Львові (1930—36); вид. і ред. Д. Кренжаловський.

Кінцурашвілі (Ясамані) Михайло (†1955), грузинський письм., закінчив Харківський Ун-т (1912), учень М. Сумцова; перекладач Т. Шевченка; ст. про Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Українку й ін. укр. письм.

Кінь, див. *Конярство*.

Кінь-тарпан, дикий кінь, див. *Тарпан*.

Кіпа Вадим (*1912), піяніст і педагог родом з Києва; викладач Київ. Держ. Консерваторії, лавреат конкурсу піяністів СССР (1937); з 1951 в Нью-Йорку.

Кіпріянов Андрій (*1896), хемік, проф. Харківського, згодом Київського ун-тів, д. чл. і дир. Ін-ту Органічної Хемії АН УРСР (з 1945 р.); фахівець з теорії кольоровости ціянінових фарбників, а також синтези фізіологічно активних речовин — протитуберкульозних препаратів (саназин та ін.).

Кіреєвський Петро (1806—56), рос. етнограф, збирач фолкльору; в його зб. «Песни, собранные П. Киреевским» (1860—74, 4 вид. 1929) є дещо й укр. матеріялу.

Кіркор Адам Гонорій (1818—86), поль. археолог, історик, етнограф і публіцист родом з Білоруси; праці К. стосуються гол. Білоруси й Литви, а також укр. земель, м. ін. археологічних дослідів зах. Поділля і Покуття.

Кірова імени (IV—18, кол. назва Попівка), с. м. т. в півн. Донбасі, Краснолиманського р-ну Сталінської обл.

Кіровоград (V—13), кол. Єлисаветград, деякий час Зінов'ївське, обл. м. на півд.-сх. частині Придніпровської височини, положене над гор. Інгульцем на межі лісостепу й степу. К. заснований 1754 на землях Запоріжжя як фортеця св. Єлисавети; 1784 р. перетворений на м. з назвою Є., незабаром став важливим торг. пунктом збуту с.-г. продуктів (Георгієвський ярмарок), які з Є. відправляли до Миколаєва й Одеси. Після загальмування росту в першій пол. 19 в. завдяки перетворенню Є. на м. військ. поселень (1850 р. — 15 000 меш.) він зростає з 1860-их рр., зокрема після зал. сполучення з Одесою і будови (1874) великого зав. с.-г. машин Ельворті (теперішній зав. «Червона Зірка», 1911 р. понад 1 200 робітників); ч. меш. 1897 р. — 62 000. Є. став і поважнішим культ. осередком, зокрема завдяки постійному міському театрові, в якому ставилися й укр. п'єси, а з 1870-их рр. діяли І. Тобілевич і М. Кропивницький. 1918 р. в околицях Є. були розташовані відділи Укр. Січ. Стрільців; на весні 1919 Єлисаветградщина була тереном затяжних боїв повстанців отамана Григорієва з большевиками.

Нинішній К. є важливим індустріяльним м. з 127 000 меш. (1959 р., 1926 — 65 000, в тому ч. 45% українців, 28% жидів, 25% росіян). Галузі пром-сти: зав. с.-г. машин (найбільший «Червона Зірка», що випускає сівалки), харч. (млинарська, кондиторська, олійна й ін.), легка (трикотажна, швейна, взуттєва), будів. матеріялів тощо. В К. працюють укр. і рос. драматичні театри, пед. ін-т, ряд технікумів, краєзнавчий музей, низка бібліотек.

Кіровоградська область, обл. в центр. частині УССР; обіймає півд.-сх. частину *Придніпровської височини;* 23 800 км², 1 218 000 населення (1959), в тому ч. 376 000 міськ. і 842 000 сіль.; 31 р-н, 10 міст, 15 с. м. т., 386 сіль. рад.

Кіровське (VIII—16), кол. Іслам-Терек, с. м. т. і р. ц. в півд.-сх. частині степ. Криму.

Кіровський (V—15), с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., положене на лівому березі Дніпра.

Кірхбах (Kirchbach) Гюнтер (1850—1925), граф, нім. ген., з серпня 1918, після вбивства маршала фон *Айхгорна,* головнокомандувач нім. військ на Україні.

Кіс (Turdus merula L.), співучий птах з ряду горобчаків, споріднений з дроздом (див. *Дрізд),* поширений в ліс. і лісостеп. смузі, перелітний в степ.

Кістяковський Богдан (1868—1920), син Олександра К., відомий правник, соціолог і філософ права; проф. Ярославського Ліцею і Київського Ун-ту, д. чл. ВУАН. Писав ст. на політ. теми в «Освобождении», «Русской Мысли» (під псевд. «Украинец») та в «Украинской Жизни». Редаґував твори М. Драгоманова, написавши до них вступну розвідку. Наук. праці К. присвячені теорії права та соціології. Найважливіші: «Gesellschaft und Einzelwesen», «Социальные теории науки и право» та ін. Для філософії мають значення його ст. до методології наук. К. обороняв у них «методологічний плюралізм», виходячи з поглядів модерного кантіянства.

Б. Кістяковський

Кістяковський Володимир (1865—1952), син Олександра К., видатний фізико-хемік, д. чл. Укр. АН (з 1919) і АН СССР (з 1929), проф. Ленінградського Політехн. Ін-ту (1903—34), згодом дир. заснованого ним Кольоїдно-Електрохем. Ін-ту; 1918 р. працював короткий час у Києві. Праці з ділянки електрохемії, кольоїдної хемії, теорії розчинів, швидкости хем. реакцій, корозії металів й ін. (всього бл. 150).

В. Кістяковський

Кістяковський Ігор (*1876), син Олександра К., правник-цивіліст, доц. Київ. і Моск.. ун-тів; за П. Скоропадського мін. внутр. справ, федераліст. На еміґрації діяч білої рос. еміґрації. Праці: «Долговая ответственность наследника в римском праве» (1900), «Понятие о субъекте права» (1903) й ін.

Кістяковський Олександер (1833—85), правник, проф. кримінального права Київ. Ун-ту; співзасновник «Киевского Юридического Общества», співр. «Основи». К. досліджував укр. звичаєве право, суд. устрій Гетьманщини; видав і дослідив зб. законів «Права, по которым судится Малороссийский народ» (1879). Ін. праці: «Исследование о смертной казни» (1867), «Элементарный учебник общего уголовного права» та ін.

О. Кістяковський

Кістяковський Юрій (*1900), син Богдана К., видатний фізико-хемік укр. походження; нар. в Києві, студіював у Берліні, з 1926 р. в ЗДА, з 1930 доц., з 1933 проф. Гарвардського Ун-ту, чл. Амер. Нац. Академії Наук, в 1940—44-их рр. чл. Амер. Комітету Нац. Оборони, 1944—45 керівник відділу вибухових речовин атомової ляборaторії в Льос-Алямос, з 1957 — дорадник през. Айзенгауера в справах науки і технології; понад 150 праць з різних галузів фізико-хемії, перев. з кінетики реакцій у газовій фазі, структури поліатомних молекул, з термохемії органічних сполук, студій детонаційних хвиль та ін.

Ю. Кістяковський

Кість, матеріял, з якого на Україні ще з палеолітичної доби виробляли ручки ножів і мечів, гребінці, ґудзики, ручки до дзеркал, платівки для панцерів, стріли, побічні луків і сідел, скриньки й навіть шахи (викопані у Києві й Вишгороді). Майстерні кістяних виробів княжої доби були досі виявлені в Києві, Витячеві, Білгороді, Шаргороді та на Княжій горі б. Канева. Матеріялом для виробів служили кістки більших тварин, а також слонова кість. (Див. ще ЕУ І, стор. 307).

Кіт Олександер (*1904), рибовод у Франції, родом з Галичини; досліджує хвороби пструґів; виплекав нову породу — жовтого пструга.

Кіт дикий ((Felis silvestris Schreb.), ссавець з ряду хижаків, довж. тіла до 75 см, вага до 8 кг. Раніше поширений в ліс. і лісостеп. смузі та в зах. частині степ., нині нечисленний в лісах Зах. України, в Кавказьких горах і плавнях Дністра.

Кіцмань (V—6), м. в півн. частині Буковини, р. ц. Чернівецької обл., бл. 5 000 меш. (1930); перші іст. відомості з 1497 р.; за австр. часів пов. м., в листопаді 1918 р. осідок укр.-бук. уряду; до 1940 значний укр. культ. осередок півн. Буковини, в 1904—18 рр. укр.-нім. гімназія і укр. с.-г. школа (нині с.-г. технікум).

Кіцула Василь, адвокат і гром.-політ. та кооп. діяч у Самборі, чл. Гол. Управи Радикальної Партії, чл. УВО, 1941 заарештований і вивезений большевиками.

Кіцький Войцех, укр. шляхтич, 1615 надрукував у Добромилі діялоґ поль. мовою „W obronie Ukrainy“, в якому Україна розмовляє з шляхтичем, жовніром та сатиром.

Кічура Мелетій (*1881), поет родом з Галичини, з 1920-их рр. в УССР; належав до групи «Зах. Україна»; зб. «Без керми» (1910), «Tempi passati» (1913), «На старті» (1928), «Відблески криці» (1930), «Передодні» (1930), «Останні могікани» (політ. сатира, 1930); з 1933 доля невідома.

Кіш (з тат. «кошик», «хижка»), місце зустрічі чи група людей, що мають спільні інтереси; в запорожців — місце постою коз. війська. Звідси назва керівника на Запоріжжі — *кошовий отаман.*

Кіш Українських Січових Стрільців, формація для поповнень леґіону УСС, зформований в пол. березня 1915, комендант сотн. Н. Гірняк; в грудні 1918 переформований на Запасний Кіш І Бриґади (УСС) УГА.

Кішка Андрій (*1909), гром. діяч у Бельгії, організатор укр. студентських осередків у Лювені й Мадріді, активний інформатор чужинців про укр. справи (ініціятор Т-в Приятелів України); в 1942—45 рр. центр. суспільний опікун укр. с.-г. робітників у Німеччині (при «Райхснерштанді»).

Кішка (Кошка, Кушка) Самійло, коз. гетьман (1600, 1602), походив з брацлавського роду Кошків або Кошичів; льояльною політикою до поль. уряду бажав повернути втрачені коз. привілеї; в 1602 р. К. з 2 000 козаків брав участь у лівонській війні й загинув у битві під Феліном. К. — герой коз. думи, що оспівує його багаторічну тур. неволю.

Клавдієве-Тарасове (III—10), с. м. т. Бородянського р-ну Київської обл., на

Київському Поліссі; деревообробна і місц. пром-сть.

Кларк (Clarke) Едвард Даніель (1769—1822), англ. мандрівник, проф. Кембріджського Ун-ту; у кн. „Travels in Russia, Tartary und Turkey" дає опис подорожі по сх. і півд. Україні, Кубані й Криму.

Клебанів Дмитро (*1907), композитор, скрипаль і диригент родом з Харкова, учень С. Богатирьова; опера «Одним життям», 2 балети, симфонія, «Укр. сюїта», твори для фортепіяна і скрипки, музика до фільмів та ін.

Клевань (III—6), с. м. т. на зах. Волині над р. Стублою, притокою Горині, р. ц. Рівенської обл.; руїни замка Чорторийських з 15 в., перебудованого в 17 в.

Клейноди, ознаки влади в Запор. Війську, див. *Інсиґнії*.

Клемертович Михайло (1836—1903), письм.-популяризатор, москвофіл; видавець і ред. журн. «Учитель» (1869—74 і 1880) і дитячого журн. «Ластівка» (1869—81), ред. «Временника» Ставропігійського Ін-ту (1868—1903), співр. «Слова» й «Изданий имени М. Качковского»; оп., п'єси, казки, брошури.

Клемм Катерина (1884—1941), графік-реаліст, проф. Київ. Художнього Ін-ту; студіювала в Берліні, Парижі, Мюнхені; портрети; «Виробництво скла», «Громадянська війна», екслібриси.

Клен (Acer), листяне дерево або кущ з родини кленуватих, поширене в мішаних і листяних лісах; чисті деревостани К. рідкі. Цінна ліс. порода; тверду і міцну деревину вживають у столярстві й токарстві (для виробу меблів, муз. інструментів тощо); як декоративне дерево в парках, в деревонасадженнях; весняний сік К. має 2—5% цукру, листя — барву; медоносне. На Україні поширені: К. звичайний або гостролистий (A. platanoides L.), до 30 м висоти, розповсюджений всюди, зокрема в лісостепу як домішка до букових або дубових лісів; явір (A. pseudoplatanus L.), до 40 м висоти, поширений на Зах. Україні, м. ін. в Карпатах, скрізь культивується в парках; К. польовий, паклен, білоклен (A. campestre L.), до 15 м висоти, в затінку залишається чагарником, посухостійний, часто розводиться в живоплотах; К. тат., чорноклен (A. tataricum L.), невисоке дерево або кущ, росте часто як пілісок у дібровах; як декоративний поширений К. амер. або ясенолистий (A. negundo L.).

Клен Юрій, псевд. Освальда Бурґгардта (1891—1947), укр. поет і літературознавець нім. походження з Поділля, освіту дістав на філол. фак. Київ. Ун-ту; 1914—17 як нім. підданий був на адміністративному засланні в Архангельській губ. По повороті до Києва приєднався до *«неоклясиків»*, дав багато перекладів з нім., франц. й англ. мов віршами й прозою (ориґінальні поезії з 1928). 1931 К. виїхав до Німеччини, де викладав слов. літератури в різних ун-тах (найдовше в Мюнстері), розгорнувши водночас широку літ. діяльність як поет, перекладач, літ. критик (по останній війні також новеліст). Як один з видатних співр. «Вісника» Д. Донцова К. мав великий вплив на укр. поезію на Зах. Укр. Землях і на еміґрації, особливо на націоналістичну. Перебуваючи після війни в Австрії, К. редаґував літ. журн. «Літаври» (1947). Помер в Авґсбурзі.

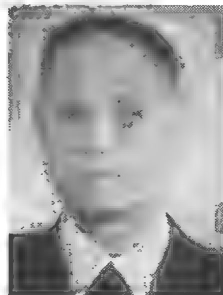
Ю. Клен

Відзначаючись широтою тематики і досконалістю поетичної техніки, властивою неоклясицизмові, поезія К. становить в ідейному пляні пристрасний заклик до активної іст. дії, до здійснення нац.-держ. обов'язків, накладених на Україну її власним минулим і майбутнім. Гол. твори: поема «Прокляті роки» (1937), зб. лірики «Каравели» (1943), історіософічна епопея «Попіл імперій» (вид. 1957), новелі «Акація», «Яблука», «Архангел Рафаїл»; спільно з Л. Мосендзом зб. ґротесків і пародій під псевд. Порфирія Горотака «Дияболічні параболи» (1947).

В. Державин

Клеопов Юрій (1902—42), ботанік (фльорист, систематик, ботаніко-географ), проф. Харківського Ун-ту, дослідник фльори України як сучасної, так і в третинному та четвертинному періодах. К. описав 6 нових видів рослин, висунув ідею «ценоелементів» у ботаніці, склав «Карту рослинности УРСР» і леґенду до неї (разом з Є. Лавренком); бл. 40 праць, м. ін. «До історії рослинного вкриття України» (1930), «Про геоморфологічні мотиви розвитку рослинного вкриття УРСР» (1935) й ін.

Ю. Клеопов

Клепатський Павло (1885—?), історик, проф. Кам'янець-Подільського Ун-ту і Полтавського Ін-ту Нар. Освіти; гол. праці: «Очерки по истории Киевской земли», т. I. «Литовський період» (1912), «Огляд джерел до історії України» (1920), «Дворянське земське ополчення (козаки)

1812 р. на Полтавщині» (в «За сто літ», 1930) й ін. В 1930-их рр. помер на засланні.

Клесів (II—7), с. м. т. на Волинському Поліссі в Сарненському р-ні Рівенської обл.; виробництво вогнетривкої цегли, обробка ґраніту.

Клим Антін (1868—1937), бук. пед. і гром. діяч, учитель гімназії в Чернівцях, дир. укр. гімназії у Вижниці (1908—12), крайовий інспектор укр. шкіл. Буковини (1912—23).

Клим Іван (1909—44), діяч ОУН, засуджений поляками; 1939—41 діяв на Посянні, згодом в Донбасі; організував радіопересилання УПА в Карпатах; розстріляний ґестапом.

Клим (Климентій) **Смолятич,** церк. діяч та письм. 12 в., чернець Зарубського манастиря, другий після Іларіона українець на катедрі київ. митр. (1147—54). К. С. був обраний на митр. собором укр. духовенства, заходами київ. кн. Із'яслава II, але царгородський патріярх його не затвердив; по вигнанні Із'яслава II К. С. втратив митр. катедру і був єп. у Володимирі Волинському. К. С. славився як проповідник і вчений («філософ»); зберігся (в пізнішій переробці) його лист до пресвітера Хоми з обґрунтуванням символічного пояснення св. Письма, в листі згадано Платона і Арістотеля.

Клименко Пилип (*1880), історик, проф. Кам'янець-Подільського Ун-ту, наук. співр. ВУАН; 1936 р. засланий; праці з екон. й соц. історії України 17—19 вв., зокрема студії над цехами на Правобережжі. «Западно-русские цехи XVI—XVIII вв.» (1911), «Цехи на Україні» (1929), «Місто і територія на Україні за Гетьманщини» (ЗІФ ВУАН, 1926) й ін.

Климент I, св., папа по св. Петрі, один з апостольських отців церкви, автор послання до корінтян, помер мученицькою смертю на вигнанні в Херсонесі; за переказом, його мощі перевіз Володимир В. до Десятинної Церкви; дуже шанований на Україні в домонгольські часи.

Климент VIII (Aldobradini), папський леґат у Польщі, пізніше, як папа (1592—1605), прийняв укр.-білор. церкву до єдности з Римом 1595, дбав про зрівняння її в правах з церквою латинською в поль. державі. Обширне листування К. в справі унії та її оборони видане А. Г. Великим у «Документах Римських Архиєреїв до іст. України», т. I. (1953).

Климишин Микола (*1909), діяч ОУН, засуджений за участь у замаху на поль. мін. Перацького на досмертну в'язницю; організатор похідних груп ОУН (групи Бандери) в 1941 р.; з 1949 у ЗДА.

Климів Володимир (*1889), скульптор, в 1930-их рр. проф. Київ. Художнього Ін-ту; скульптури «Запорожець», погруддя Шевченка, мініятюри; працював перев. в дереві.

Климів Іван (1915—42), псевд. Леґенда, чл. ОУН, діяльний у протиполь., протибольш. і протинім. резистансі; крайовий провідник під час першої больш. окупації Зах. України і чл. Проводу ОУН; замучений ґестапом у в'язниці.

Климкевич Ірина (1893—1955), уроджена Шміґельська, дружина Михайла К., санітарний хорунжий УГА; спомини й оп. з визвольної війни 1917—20 в гал. журн. і альманахах («Літопис Червоної Калини» й ін.).

Климкевич Михайло (1889—1944), сотн. УГА, командир Коз. Затону ім. Ґонти після А. Долуда і якийсь час 10 Янівської бриґади УГА. Після війни правний референт «Рідної Школи» у Львові. Як майор дивізії «Галичина», загинув у бою під Бродами.

Климкевич Роман, псевд. Оріон (*1920), син Ірини і Михайла К., геральдик і письм. родом з Галичини, з 1950 в ЗДА; розвідки і ст. на геральдичні теми, вірші й оп., переклади; зб. поезій «Вітри з далечіні» (1941).

О. Климко

Климко Олександер (*1908), маляр, карикатурист; ілюстратор гумористичних журн. «Зиз», «Комар» у Львові й «Мітла» в Буенос-Айресі»; декоратор фільмових студій Лондону, Нац. Театру в Буенос-Айресі й ін.; баталістичні малюнки («Крути»), краєвиди. З 1956 в ЗДА.

Климкович Ксенофонт (1835—81), письм., співр. «Слова», «Вечерниць» та «Основи» у Львові, «Слов'янської Зорі» у Відні; 1863 видавав журн. «Мета», 1864 — бібліотеку «Руська Читальня»; переклади з Гоголя, Гребінки, Квітки, Байрона, Міцкевича й ін.; перекладав Т. Шевченка і М. Вовчка на нім. мову.

Климов Олександер (*1903), дириґент, учень В. Бердяєва; проф. Київ. Консерваторії, з 1954 гол. дириґент Київ. опери.

Климович Петро (1855—1919), адвокат, суспільно-політ. діяч; чл. Одеської Громади кін. 19 і поч. 20 вв., діяльний в укр. житті Одеси; за Укр. Центр. Ради керуючий мін-вом фінансів у кабінеті В. Голубовича; розстріляний большевиками.

Климовський (Климів) Семен, харківський поет; 1724 р. підніс цареві Петру I дві дидактичні поеми «О празосудію» і «О смиренії . . .» — моральні повчання цареві. К. є героєм комедії кн. А. Шаховського «Казак-стихотворец», що спричинилася до постання драматичних

творів І. Котляревського. Пізніша правдоподібна традиція приписує К. авторство нар. пісень. Твори К. видав В. Срезневський (1905).

Климченко Костянтин (1817—49), різьбар і маляр клясицист (під впливом І. Мартоса); «Паріс з яблуком», «Вакханки», портрет Катерини II., «Жертвоприношення Авраама».

Клинці (I—13), м. в півн. Чернігівщині (територія кол. стародубського полку), нині м. обл. підпорядкування і р. ц. Брянської обл. РСФСР, 33 000 меш. (1956); давній центр текстильної пром-сти (фабрики сукна), мех., шкіряні й ін. зав.

Клирик Анастасій, ґравер 17 в., працював у Львові 1642—68; дереворити в «Тріоді Цвітній» 1642 і 1661 та ін.

Клирик Острозький, псевд. правос. полеміста, учня острозької школи, що 1598 видав відповідь І. Потієві та іст. Фльорентійського собору (вид. в «Пам'ятках полемічної літератури», т. III), в яких виявив богословську та світську вченість (цитує Петрарку й ін.). Дотеперішні припущення про особу К. О. всі непевні.

Клівленд (Cleveland), найбільше м. стейту Огайо в ЗДА, над озером Ірі, центр важкої індустрії; 1 000 000 меш. (1956), в тому ч. бл. 30 000 українців, перев. лемків і закарпатців. 10 укр. церков (5 правос., 3 кат., 1 євангелицька, 1 баптистська) та цілий ряд укр. орг-цій і установ, об'єднаних в централі — Укр. Злучені Орг-ції (м. ін. Укр. Банк. філія Муз. Ін-ту в Нью-Йорку, Укр. Музей-Архів тощо). В парку Рокфелера міститься з 1939 р. м. ін. т. зв. «культурними городами» Укр. Культ. Город з пам'ятниками-погруддями Володимира В., Т. Шевченка, І. Франка роботи О. Архипенка та плоскорізьбами Б. Хмельницького і М. Грушевського; окремий культ. город мають закарпатці з пам'ятником О. Духновича.

Клімат України, див. ЕУ І, стор. 82—89.

Кліматологія, див. *Метеорологія й Кліматологія.*

Кліш Іван (1905—42), пластовий діяч, в 1924—30 рр. виховник новацтва й організатор його таборів. Розстріляний ґестапом.

Кліщеєв Леонид (1871—1935), режисер; працював у Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Шевченка в Києві (1921—26), в харківських Червонозаводському і Юного Глядача (1927—33); вистави «Розлом» (Б. Лавреньова), «Княжна Вікторія» (Я. Мамонтова) й ін.

Клокічка, К. пірчаста, клекичка (Staphylea pinnata L.), кущ або невисоке дерево з родини клокичкуватих, трапляється зрідка в широколистяних лісах півд.-зах. України та правобережного Лісостепу; декоративна медоносна рослина; квашені пуп'янки та олія з насіння К. — їстівні.

Клоков Вячеслав (*1928), син К. Михайла, скульптор, працює в Києві; «Перед стартом» (бронза, 1953), «Біля струмка» (майоліка, 1957), «Ланкова» (дерево, 1957).

Клоков (псевд. Доленґо) Михайло (*1896), ботанік (фльорист-систематик, ботаніко-географ), поет і літ. критик; проф. Харківського Ун-ту; вивчав фльору укр. степів, Харківщини, Донбасу, узбережжя Чорного м.; бл. 60 друкованих праць, м. ін. про укр. чебреці; «Визначник рослин УРСР» (1950) та ін.; описав багато нових видів рослин, співред. вид. «Флора УРСР».

М. Клоков

Під псевд. Доленґо відомий як поет і літ. критик; зб. поезій 1920-их рр. «Об'єктивна лірика» (1922), «Блакитна жалоба» (1923), «Зросло на камені» (1929), «Цілюще зілля» (1946) й ін.; літ.-критичні ст. в літ. журн. і окремо зб. «Критичні етюди».

Клопотов Борис (*1882), ботанік-географ, фльорист, дослідник боліт і торфів України.

Клосовський Олександер (1846—1917), метеоролог, проф. Одеського Ун-ту, організатор метеорологічної мережі на Україні; збудував магнітно-метеорологічну обсерваторію в Одесі, праці про атмосферичні опади на Україні, про клімат Києва, Одеси; «Метеорология» (1908), «Основы метеорологии» (1910) й ін.

Клосовський Сергій (*1913), маляр-реаліст, працює в Запоріжжі; індустріяльні пейзажі (1946), «Дніпрогес» (1957), «Біля берегів Трипілля» (1957).

Клочковський Вячеслав (1873—1931), укр. військ. діяч, контр-адмірал Чорноморської фльоти, начальник севастопільського порту і дивізії підводних човнів; 1918 командувач укр. держ. фльоти.

С. Клочурак

Клочурак Степан (* 1896), закарп. гром.-політ. діяч. правник, 1918—19 організатор Гуцульської Республіки в Ясіні; деякий час соц.-дем., ред. газ. «Вперед», згодом лідер укр.

фракції аґрарної партії і з 1934 ред. її органу «Земля і Воля»; 1939 посол до сойму і мін. уряду Карп. України; на еміґрації з 1939 в Празі, 1945—56 — на засланні в СССР.

Клоччя Андрій (*1905), сов. прозаїк і критик; стоячи завжди на офіц. позиціях, був чл. ВУСПП і одним з організаторів «*Молодняка»,* по війні в керівництві обл. орг-ції письм. Донбасу. Зб. оповідань «Шахтарське» (1928), «На 117 сажні» (1930), «Героїка» (1931) та ін.

Клюб Русинок, культ.-осв. і харитативне жін. т-во, засноване у Львові 1893 р.; з ініціятиви К. Р. постала кооператива «*Труд», Т-во опіки над домашньою прислугою, Т-во Укр. Захоронка* й ін; перша гол. Г. *Шухевич,* провідні діячки: М. *Білецька,* О. *Барвінська,* М. *Грушевська,* О. Лучаковська, В. Коцовська, О. Гнатюк, З. Майковська, О. Роздольська. 1909 К. Р. об'єднався з Кружком Українок у т-во *Жіноча Громада.*

Клюн Еміль (1885—1958), отаман УГА, 1919 командант Армійського Вишколу УГА, згодом у штабі Начальної Команди.

Ключевський Василь (1841—1911), видатний рос. історик, проф. Моск. Ун-ту; кілька разів перевиданий «Курс русской истории», «Боярская Дума в древней Руси», праці про «Руську Правду» й ін. важливі для укр. історії.

Ключко Ганна (*1892), дочка І. Франка, з 1952 в Канаді; спомини «І. Франко і його родина» (1956), «Рукописи І. Франка в Канаді» (1957).

Ключники, двірські службовці князя в давній Україні-Русі, підручні *тивунів,* завідували майном кн. («ключ»); К. найчастіше походили з рабів.

Кляйн (Klein) Фелікс (1849—1925), визначний нім. математик, д. чл. НТШ.

Кляса, поняття, уживане від старорим. часів (classis). Нині воно означає різні категорії осіб, речей і абстрактних (матем., логічних) форм. В новіші часи особливого значення набрало соціологічне поняття кляси. Під час франц. революції воно замінило поняття стану. В модерному розумінні соц. кляса це категорія людей, що мають однакове чи подібне відношення до засобів виробництва, до власности і участи в суспільних прибутках. Давніший поділ суспільства на замкнені *стани* на основі правних і звичаєво-традиційних норм замінився сучасним поділом на пливкі екон. кляси, а давніші міжстанові суспільні напруження замінились сучасною боротьбою кляс, насамперед власників засобів виробництва (капіталістів) і робітників (пролетаріяту).

На Україні розвиток від станового до клясового суспільства припізнений. Як у всій Рос. Імперії, так і на Україні правно існував становий улад аж до 1917 р. з поділом на дворянство (див. *Шляхта*), *міщанство* і *селян.* Але життя суспільства поволі переходило на клясову структуру. Революція 1917—1918 рр. знесла правні рами станової будови, а в дальшому ході й початки капіталістичного ладу. Ком. ідеологія і сов. держава визнають кляси: робітництво, селянство і трудову інтеліґенцію, але тільки для перехідного періоду від клясового до безклясового суспільства.

Клясова боротьба. «Вся історія людського суспільства аж понині це історія боротьби кляс» (Ком. Маніфест, див. *Марксизм*). Модерна соціологічна думка критично ставиться до такого визнання екон. умов і боротьби екон. кляс як єдиної, основної бази історії і до розуміння всіх ін. духових і політ. процесів як тільки надбудови цих перших. Однак модерна соціологія визнає методологічну вартість підкреслення ваги економіки й боротьби кляс в історії людства. В сучасних дем., економічно розвинутих державах клясова боротьба злагіднюється розбудованим соц. забезпеченням і щораз більшою співучастю працюючих у суспільних прибутках.

На Україні клясова боротьба ускладнюється нац. боротьбою проти чужих окупацій. Політ. й екон. панівні верстви були неукр. Тому соц.-клясова боротьба ставала одночасно нац. боротьбою проти чужометропольних верств. Така боротьба вимагала солідарности і зменшувала й так невеликі в укр. суспільстві клясові різниці й напруження. Соц.-рев. рухи років укр. революції й державности 1917—20 були не так виявами клясової боротьби, як боротьби укр. селянства проти перев. неукр. землевласництва.

Безклясове суспільство — це офіц. мета держ. політики СССР, яка вже іноді — поруч із поділом на робітництво, селянство і трудову інтеліґенцію — подається як дійсність. Коли виходити з визначення клясового поділу в залежності від відношення до засобів продукції і коли ті засоби стають власністю суспільства, тоді справді зникає принцип поділу і в дефініції маємо безклясове суспільство. Однак в такому «безклясовому» суспільстві створюються нові політ. і госп. панівні касти (партія, бюрократія, військ. верхівка), а клясова боротьба придушується диктатурою цих нових каст. На сучасній Україні безклясове суспільство це справа дефініції. В житті це покищо тільки утопія.

І. Витанович

Клясицизм, в ширшому значенні слова — всяке наслідування правил антич-

ної поетики, у вужчому — літ. течія, що постала як опозиція до барокко і виробила свою поетику, яка характеризується вимогами ясности вислову, плеканням ідеалу краси та суворим додержанням певних правил або наслідуванням античних зразків.

На Україні ця течія (приблизно з 1750-их рр.) репрезентована гол. другорядними з погляду К. ґатунками, «травестіями», які (за Буальо й античними зразками) визнані поетикою К. Це був час нац. занепаду, і деякі укр. клясицисти писали виключно рос. мовою (І. Богданович, В. Капнист, В. Наріжний, В. Рубан). Травестія репрезентована «віршами» 18 в., потім І. Котляревським, П. Гулаком-Артемовським, П. Білецьким-Носенком («Горпинида»), К. Думитрашком («Жабомишодраківка»), В. Довговичем, Я. Кухаренком («Харко») й ін.; вірші в поважному тоні писали П. Гулак-Артемовський, К. Пузина (ода «Малоросійський крестьянин») та ранні укр. байкарі; п'єси — І. Котляревський, В. Гоголь, Г. Квітка. Найвищим досягненням укр. К. є проза Квітки. Вплив укр. К. поза межами України незначний і обмежується використанням укр. тем. Лише «Енеїда» Котляревського була зразком для білор. (незакінченої) «Енеїди» Дуніна-Марцінкевича. *Д. Чижевський*

К. в мистецтві, окреслення стилю, зв'язаного з античною культурою і її мист. зразками, що протиставили простоту й строгість форм декоративному барокко. На Україну К. прийшов з Центр. і Півд. Европи в пол. 18 в., спочатку на Зах. Укр. Землі, де виявився гол. в архітектурі низки палаців і будинків Галичини (у Львові) і Волині (палац у Вишнівці 1730—40, митрополичий дім у Городку 1740 й ін.), а згодом на Центр. і Сх. Землі за посередництвом італ., франц., англ. і нім. архітектів. Найбільше цінних зразків К. залишилося в будовах Чернігівщини: палац графа Завадовського в Ляличах (1794—95, проєкт Д. *Кваренґі*), садиби в Стольному (1797—99), Понурівці (1804), Нижньому (друга пол. 18 в., будинок М. Миклашевського), Козельці (Дарагана), палаци звеличника К. гетьмана К. Розумовського в Почепі (1796, проєкт *Де Лямота*, будова О. Яновського) і Батурині (1799—1803, проєкт Ч. *Камерона*). Далі в численних поміщицьких дворах, розсіяних по всій Україні, церквах і врешті в міськ. будинках.

Будинок Галаґана в Сокиринцях (архітект П. Дубровський)

К. в скульптурі був репрезентований творами І. *Мартоса* і М. *Козловського*, які працювали в Петербурзі й Москві як передові мистці й педагоги, і К. *Клименка*, що творив у Римі. Укр. малярі-клясицисти великою мірою вплинули на розвиток рос. мистецтва: А. *Лосенко*, творець іст. школи в рос. акад. малярстві, Д. *Левицький*, найвизначніший портретист свого часу, і його учень В. *Боровиковський*, іконописець і портретист — працювали в Петербурзі. Реалістами клясичної школи були В. Тропінін — росіянин, що довго жив на Поділлі, М. Теренський у Перемишлі, Л. *Долинський* і І. Лучинський у Львові. В ґравюрі К. відбився в творах Г.ココребницького, М. Козловського, В. Боровиковського, в автолітографіях І. Щедровського, П. Боклевського, К. Трутовського, М. Микешина й ін. Назагал творчість клясицистів позбавлена нац. рис. К. втримався на Україні до пол. 19 в., а далі перейшов в академізм.

С. Гординський

Література: Зеров М. Нове укр. письменство, І. К. 1924; Зеров М. До джерел, 2 вид. Кр. 1943; Чижевський Д. Іст. укр. літератури. Нью-Йорк. 1956; Голубець М. Мистецтво. Історія укр. культури. Л. 1937; Січинський В. Історія укр. мистецтва, І. Нью-Йорк 1956; Нариси іст. архітектури УРСР. К. 1957.

Клясична філологія. Прийняття християнства з Візантії відкрило шлях великому культ. впливові старовинної Греції на Україну. Безпосередніх свідчень про клясичну освіту на Україні за княжих часів немає, але про знання грец. мови і культури свідчать переклади з грец. отців Церкви, хронік, уривків і цитат старо-грец. філософів, що їх зустрічаємо в зб. «Пчела», «Діоптра» і т. д. Можна припускати, що елементи К. ф. як науки існували в ті часи за середньовічним стилем у деяких укр. манастирях. Поруч навчання грец. мови могло існувати і навчання латинської, доказом чого є відомий лист латинською мовою кн. Із'яслава до папи Григорія VII та численні латинські листи пап до укр. князів і владик. Більшу вагу мала латина в Гал.-Волинському князівстві.

Приналежність укр. земель до Поль.-Лит. Держави внесла в укр. науку новий латинський напрям. Латинська мова стала мовою адміністрування, науки, ос-

віти й поезії, а через те зростало зацікавлення рим. літературою і клясичною культурою взагалі. Тоді саме починається на Україні знайомство з латинською патристикою, зокрема з творами св. Авґустина і схоластичною літературою (св. Альберт Великий, св. Бонавентура, св. Тома Аквінський, Дунс Скот та ін.).

Вплив зах.-евр. гуманізму, розвиток теологічної полеміки в 16 в. та студії укр. рел. діячів у зах.-евр. ун-тах посилили зацікавлення античною культурою взагалі та клясичними мовами зокрема. З постанням братських шкіл на Україні, насамперед Львівської Успенської Братської Школи (1586), Острозької Школи (1580—1608) і Києво-Могилянської Колеґії (1632), К. ф., а зокрема клясична філософія, реторика й поетика, стали важливими предметами навчання, а в деяких із цих шкіл латинська мова була викладовою. В цих школах навчалися не тільки майбутні богослови, але й представники світської інтеліґенції, навіть деякі чужинці; клясичну освіту дістав в Острозькій Школі м. ін. кн. Андрій Курбський, що переклав на книжну мову (старослов.) Ціцеронові „Paradoxa stoicorum“. В укр. колеґіях ширилися твори Платона, Арістотеля, Ціцерона і св. Авґустина, а в кін. 17 в. також твори найбільшого вченого доби реформації Еразма Дезідерія з Роттердаму. Не чужим також був у той час для укр. учених відомий філологічний спір між т. зв. еразмівцями і ройхлінівцями, в справі етацизму та ітацизму, тобто вимови грец. довгого е (ета) та ін. літер.

На високому рівні стояла К. ф. в 17—18 вв. в Київ. Академії. Тут опрацьовувано проблеми клясичної філософії, грец. і рим. літератури (Дяковський), клясичної поетики й метрики (М. *Смотрицький*, Климович), видано 1632 р. на честь митр. Петра Могили «Евхарістеріон», зб. грец. поем, побудованих на клясичних зразках, звідси виходить застосування клясичних мотивів у проповідях, напр., Радивиловського (†1688) або *Ґалятовського*. Знавцем клясичної культури, зокрема латинської мови був С. Чарнковський (Чарнецький), автор відомої поетики і реторики. Великим знавцем К. ф. в той час був також Д. *Туптало* (св. Дмитро Ростовський), засновник латинської колеґії в Ростові, автор грец. мітології п. н. «Басни еллинскіи» і першого перекладу Овідієвих «Метаморфоз» на книжну мову з коментарем. Великі заслуги в поширенні клясичної освіти на Україні мав Т. *Прокопович*, який студіював у Римі до 1704 р. латинську теологію і К. ф., а після повороту до Києва спершу як проф. Києво-Могилянської Академії, а з 1710 р. як її ректор здійснив ґрунтовну реформу навчання латинської мови в усіх відділах і філіях академії та застосував зах.-евр. методи. Однією з таких метод є безпосереднє наслідування клясичних поетів, зокрема латинських (Катулл, Овідій, Горацій). Зразок цієї методи він подав у своєму творі „Lucubrationes“ зокрема в поемі „Elegia Alexii“ — наслідування Овідієвих «Трістій». Також його підручник поетики „De arte poetica“ (1705) — написаний на основі зразків грец. і рим. клясичної поезії. В другій пол. 18 в. в Київ. Академії працював Г. *Козицький*, спершу її учень (1751—58), після студій в Ляйпціґу та в Ґеттінґені (у Р. М. Ґеснера) — лектор латинської мови, а пізніше проф. клясичних і зах.-евр. літератур.

Централістична політика Катерини II і її спадкоємців була некорисна для розвитку К. ф. на Україні. Правда, К. ф. мала ще далі належне місце в Київ. Академії, в новоутвореному Харківському Ун-ті (1805), у Крем'янецькому Ліцеї (1819) та від 1834 в Київському Ун-ті; укр. вчені переносили її також і на рос. ґрунт (напр., Р. Тимковський, М. Новосадський, Ф. Зеленогорський та ін.), але в основному вона почала втрачати укр. характер. Укр. клясичні філологи публікували свої праці звич. тільки рос. мовою (або латинською). Вони працювали у рос. наук. установах, напр., «Общество Истории и Древностей» (1830), в якому провели цінні досліди над грец. колоніями півн. Причорномор'я (З. Аркас, В. Модестов, С. Дложевський та ін.). Студії К. ф. були в основному спрямовані на вузький шлях спеціялізації в галузі грец. епіграфіки і частково історії грец. мови. Ведено також досліди з іст. грец. літератури (А. Деревицький, Ф. Мищенко й ін.), з рим. літератури (В. Модестов, М. Сумцов, Рославський-Петровський), з клясичної філософії (П. Ліницький, О. Новицький), з клясичної археології й мистецтвознавства (А. Добіяш, Д. Яворницький), античної іст. (Ю. Кулаковський, О. Переяславський) і т. д. На поширення знання К. ф. на підрос. Україні впливало те, що латинська і грец. мови були предметами навчання в гімназіях і духовних школах.

На Зах. Україні осередками К. ф. були ун-ти у Львові й Чернівцях. Хоч наука К. ф. стояла в усій Австро-Угорській Монархії на високому рівні (гол. центр Відень) і обидві клясичні мови вивчали в гімназіях (деякий час латинська мова була навіть викладовою), проте соц. умови і сильні поль. впливи не дозволяли й тут розвиватися укр. К. ф. Щойно з заснуванням Наук. Т-ва ім. Шевченка (1873)

починають появлятись також праці з обсягу К. ф. і античної культури. Велику ролю відограла зокрема Комісія К. ф. при НТШ під керівництвом Філарета Колесси та Остапа Макарушки (1906—14).

В ділянці К. ф. працювали: *А. Артимович, Я. Гординський, І. Дем'янчук, В. Дикий, Р. Ілевич, С. Кархут, В. Кміцикевич, Ю. Кобилянський, І. Кокорудз, І. Копач, О. Макарушка*, П. Мостович, М. Посацький, *О. Роздольський, М. Сабат*, брати Г. і Р. *Цеглинські, В. Щурат* і ін. К. ф. збагатив *І. Франко* ст. та перекладами з грец. лірики і драми.

Після закінчення першої світової війни розвиток укр. К. ф. як науки припиняється майже зовсім. На Центр. і Сх. Укр. Землях вона перестала існувати як гуманістична наука, і тільки де-не-де зберігається для суто утилітарного застосування (медицина і фармакологія), частково також заради потреб давньої історії та історії права. Через те укр. клясичні філологи змушені переключатись на ін. дисципліни, як, напр., літературознавство, чужі мови, заг. археологію і заг. мистецтвознавство. Невелика кількість укр. клясичних філологів мала можливість працювати при АН УРСР і АН СССР і займатися студіями грец. і рим. пам'яток на укр. Причорномор'ї (*А. Коцевалов*).

На Зах. Укр. Землях К. ф. як укр. наука набирає з конечности суто шкільної форми (шкільні підручники, популярнонаук. статті й переспіви та переклади з грец. і рим. письменства. В обсягу К. ф. працювали, крім кількох довоєнних філологів, М. *Білик, О. Домбровський, Ф. Слюсаренко* (Прага), *М. Соневицький, В. Стецюк* й ін.

Після другої світової війни збережено відділ клясичної культури в Львівському Ун-ті ім. Франка та відкрито також окремі відділи в Харківському, Одеському і Ужгородському ун-тах, але праця цих відділів має вузько обмежений характер, бо гол. завдання їх — випускати нових фахівців грец. епіграфіки і клясичної археології та нових викладачів латинської мови для мед. і юридичних ін-тів та деяких типів сер. школи.

В. Стецюк

Кльоновіч Себастіян Фабіян, псевд. Acernus (1551—1602), поль. поет, автор латинської поеми „Roxolania", в якій подав укр. голосіння й пісню про чабана та описи природи, побуту і звичаїв Галичини, що належать до ч. перших укр. етногр. записів. Укр. переклад І. Франка. Зах.-укр. мотиви трапляються і в поль. сатиричній поемі К. „Worek judaszów, to jest złe nabycie majętności" (1600).

Кмета Архип (*1891), підполк. Армії УНР, командир 4 полку Січ. Стрільців, боронив Житомир перед большевиками (1919); тепер в ЗДА.

Кметь, в давньому чес. праві — воєвода, у півд. слов'ян і поляків — вільний селянин, згодом дещо залежний від пана і прикріплений до землі. З 14 в. на укр. землях під Польщею вільних селян почали називати К. та поступово закріпачувати. В обов'язки К. входило плачення чиншу за землю, податок в натурі та панщина; право виходу К. з-під залежности пана було обмежене, він підлягав і приватному судові пана (див. *Домініяльні суди*). Назва К. і відгук цієї інституції збереглися у звичаєвому праві на Закарпатті ще в 20 в. на визначення бідного селянина, який осідав у чужій хаті за обов'язок обробки землі. У старовинних рукописах («Слово о полку Ігореві» й ін.) К. називали дружинників.

Кмин (Carum carvi L), дворічна пром. рослина з родини окружкових, культивується ради насіння, що вживають до приправ і на ліки; часто росте дико на вогкіших луках.

Кмицикевич Микола, романтик з пол. 19 в.; мріяв про відродження і самостійність Польщі та України; бувши студентом богословія у Перемишлі написав пасквіль проти ген.-губернатора Галичини Фердінанда фон Есте та виступав в обороні прав укр. народу в 1834 р.

Кміт Михайло (1910), маляр-модерніст, родом з Галичини, студіював у Краківській Академії Мистецтв, виставляв у Кракові, Львові, Льєжі, Австралії; з 1959 у ЗДА.

Кміт Юрій (1872—1944?), укр.-кат. свящ., письм., автор проповідей, оп., гол. з бойківського життя (деякі з них писані бойківською говіркою). «З гір», «В затінку і на сонці», «Тремтіння душі» (1922), етногр. описи Бойківщини.

В. Кміцикевич

Кміцикевич Володимир (1864—1942), пед. діяч у Галичині, згодом на Буковині, учитель гімназії, автор «Нім.-укр. словаря» (1912), «Грец.-укр. словника» (1922—23), перекладів на укр. мову Шіллера («Вільгельм Тель», 1887), Платона («Оборона Сократа», 1898) й ін.; ст. в бук. пресі на культ.-осв. теми.

Книга, появилася на Україні в другій пол. 10 в. (з прийняттям християнства) в рукописному вигляді: перекладні богослужбові К., житія св., твори отців Церкви; з 11 в. появляються оригінальні К.,

мист. переписувані в манастирях, гол. в Києві (див. ЕУ I, стор. 733—43). Винахід друкарства, що розвинулося на Україні з другої пол. 16 в., значно побільшив книжкову продукцію, хоч вона й далі лишалася ручною працею, при якій К. ще кілька вв. не могла набрати великого поширення (див. про цю добу ЕУ I, стор. 970—72, а також *Друкарство*). Щойно з поч. 19 в., коли замість ручного преса почали застосовувати друкарську машину, книжкове виробництво стало важливою галуззю пром-сти (див. *Поліграфічна промисловість*).

Першу книгу новою укр. мовою («Енеїду» І. Котляревського) надруковано в Петербурзі (1798), а на Україні (в Харкові) в 1840-их рр. (казка П. Гулака-Артемовського «Солопій та Хівря»). До 1847 р. в Харкові ж були друковані твори Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, І. Котляревського, А. Метлинського й ін. (бл. 100 друків), але починаючи вже з цього року, вид. К. на Україні зазнає постійних утисків і заборон з боку царського уряду, наслідком яких вид. К., поза піднесенням в окремі роки майже не зростало. Зрісши з 3 К. у 1848 р. до 41 в 1862 р., воно наслідком валуєвського обіжника впало до 5 у 1865 й 1870 рр., піднеслося в 1875 до 30, щоб знову впасти в 1877 до 2, а 1880 р. не вийшло жадної укр. книжки (всі числа для підрос. України).

В обставинах цих утисків, починаючи з 1860-их рр., осередком книжкового видавництва все більше стає Галичина, зокрема Львів. Так, уже в 1875 р. в Галичині було видано більше К., ніж на підрос. Україні — 62, з них у самому Львові 42, у 1894 — 177 (у Львові 136), тоді як на Центр. і Сх. Землях — 30. Цей стан переваги Галичини в продукції К. залишився аж до війни 1914 р., бо хоч наслідком революції 1905 р. на підрос. Україні 1913 вийшло 246 К., в Галичині їх появилося — 326 (з них у Львові — 238). На Буковині ширилися К. з Галичини, хоч в 1870-их рр. почали засновуватися й власні в-ва політ. літератури й красного письменства, які до 1918 р. видали бл. 270 назв. На Закарпатті укр. вид. рух розвинувся пізніше. 1875 р. вийшло 4 К., 1894 — 3, 1913 — 22.

За весь цей період на підрос. Україні переважало красне письменство й популярні К. «для народу», отже й якісно її переважала Галичина, де було друковано значно більше наук. К.

В роки державности книжкова продукція швидко зросла. На Центр. і Сх. Землях 1917 видано 747 К. укр. мовою, 1918 — 1 084, у 1919 р. у висліді наступу на укр. територію білої і червоної рос. армій лише — 665.

Зовсім новий період у розвитку укр. К. починається за сов. окупації, зокрема в 1921 р., коли нормалізується ринок, зокрема й книжковий. Протягом першої й поч. другої пол. 1920-их рр. були остаточно ліквідовані приватні в-ва і вся книжкова продукція зосередилася в держ. в-вах, гол. ДВУ (пізніше (ДВОУ), «Книгоспілка» і ряд ін. спеціялізованих. Крім красного письменства поширилися вид. К. всіх галузей науки й техніки, хоч весь час непропорційно великий відсоток припадав на політ.-пропаґандивну літературу. Розвиток книжкової продукції УССР (без Криму і Зах. України) за 1913—39 рр. видно з діяграми і таблиці:

Ч. назв книжок	1918	1921	1923	1924/5	1928	1931	1934	1939
Всіма мовами	1 526	667	2 461	4 508	5 695	8 086	4 266	4 369
Укр. мовою	1 084	214	385	1 813	3 220	6 455	2 536	1 895
Укр. мовою у % до всіх К.	71	32	16	40	57	80	59	43

Як показують числа, в роки українізації при заг. зростанні книжкової продукції дедалі більше зростає питома вага укр. К., аж до 1931 р., в якому ч. укр. назв досягає 80% (у 1923 р. — 16%). Але вже з 1932 р., у зв'язку з наступом на укр. культуру і посиленням русифікації, починається зворотний процес зменшення ч. К. взагалі і відносного зростання ч. рос. К. коштом укр., так що в 1939 р. ч. укр. К. падає супроти 1931 р. до 31%, а їх питома вага з 80% до 43%. Ч. укр. К., які появлялися в СССР, становило порівняно із всіма К., виданими в СССР, значно нижчий відсоток від відсотка українців (16,5%): 1928 р. — 9,3%, 1931 — 11,7%, 1939 р. лише 4,3%.

За цей період, особливо до поч. 1930-их рр., появилися цінні вид. клясиків укр. літератури, багато вид. сучасних письм. (пізніше значною мірою заборонених), а також цінних вид. ВУАН, підручної літератури тощо; широко розгорнулася вид. наук. й техн. літератури, що в 1930-их рр. дедалі більше переходило на рос. мову, а К. з українознавства все більше набирали тенденційного антинаук. характеру в дусі великорос. шовінізму.

На укр. землях під Польщею (фактично майже лише в Галичині) книжкова продукція між двома світовими війнами перевищила щойно під кін. 1920-их рр. довоєнну (1913 р. — 362 назви, 1924 — 195, 1927 — 321, 1928 — 450, 1929 — 391), в 1930—38 рр. пересічно становила річно — 366 (1938 р. — 476, себто 22% продукції укр. К. в УССР. Серед ін. тут появився ряд цінних видань з іст. й історії визвольних змагань, зокрема, з географії, перша на Україні «Заг. Укр. Енциклопедія», а також ряд вид., що не могли б появитися або були заборонені в УССР.

На Буковині під тиском рум. цензури по першій світовій війні книжкова продукція сильно занепала (за 1921—28 рр. вийшло всього 39 назв), зате на Закарпатті під Чехо-Словаччиною умови були багато ліберальніші, і тут появилося між двома світовими війнами понад 1 000 назв (разом з т. зв. «подкарпаторуськими» К.).

Друга світова війна майже цілковито зруйнувала і виробничу базу і книжковий ринок, особливо на терені кол. УССР, так що там, поза випадковими місц. виданнями, майже нічого не появилося протягом періоду нім. окупації. Тільки в Кракові існувало Укр. В-во, пізніше з філією у Львові, яке видавало укр. підручники, популярні, а також і наук. К. (Про розвиток К. від поч. 19 в. до кін. другої світової війни на всіх укр. землях, докладніше див. ЕУ I, стор. 972—81). *Р. М*

По другій світовій війні, коли всі укр. землі опинилися під окупацією СССР, вся книжкова продукція сконцетрована в держ. в-вах. Її розвиток в УССР (в сучасних межах) видно з діяграми (стор. 1052) і таблиці:

Ч. назв книжок	1940	1946	1950	1955	1958	1959
Всіма мовами	4 836	2 151	4 136	4 821	6 616	6 817
Укр. мовою	2 012	1 311	1 856	2 378	3 975	4 048
Укр. мовою у % до всіх К.	41,5	61	45	49	60	59,5

Щойно за останні роки після смерти Сталіна збільшилося ч. укр. друків, і нині вони мають перевагу над К., писаними рос. мовою. Все ж таки і тепер видається в УССР далеко менше укр. К., ніж на поч. 1930-их рр.: 1959 — 4 048, 1931 (разом з Зах. Землями) — 6 850.

Ще більше, ніж число К., в УССР за останні роки зріс їх тираж, зокрема К. укр. мовою: 1940 р. він становив 51,4 млн (в тому ч. укр. мовою 41,3), 1950 р. — 77,6 (62,2), 1958 — 116,2 (88,4), 1959 — 99,4 (75,3); для порівняння подаємо, що тираж укр. К. становив 1928 р. приблизно 30 млн, 1934 р. 56 млн. Рівночасно збільшився пересічний тираж однієї К. з 11 600 примірників в 1940 р. до 18 800 в 1950 (17 600 в 1958, 14 600 в 1959). Подробиці для 1959 видно з таблиці (в дужках відсотки):

	Всі К.		Укр. мовою		Рос. мовою	
Ч. назв К.	6 817	(100,0)	4 048	(59,7)	2 628	(38,6)
Тираж (в млн)	99,4	(100,0)	75,3	(75,4)	22,0	(22,1)
Аркуші (в млн)	848,0	(100,0)	594,1	(70,0)	229,6	(27,0)
Сер. тираж однієї К. (в 1 000)	14,6		18,6		8,4	
Сер. об'єм однієї К. в аркушах	8,5		7,9		10,4	

К. укр. мовою появляються в СССР лише на Сов. Україні; 1958 за межами УССР вийшло ледве 5 укр. К., 1959 ледве 2. Проявом русифікаційної політики большевиків є факт, що в УССР, в якій живе 7,4 млн росіян, появилося 1959 р. 2 628 рос. К., а в ін. частинах СССР, в яких живе 5,1 млн українців (за переписом 1959 р.; в дійсності 8—10 млн), вийшло всього 2 К. укр. мовою.

Дискримінацію укр. К. в СССР видно з порівняння продукції К. укр. і рос. мовами з відсотком українців та росіян в СССР (за даними перепису з 1959 р. 17,7% і 54,9%). Так, 1959 р. К. укр. і рос. мовами становили порівняно з продукцією всіх К. в СССР такий відсоток:

	укр.	рос.
Ч. книжок	5,9	71,4
Тираж	6,5	81,4
Аркуші	5,0	83,4

На одного українця появилося 1959 р. 2,0 К. укр. мовою, на одного росіянина 8,3 К. рос. мовою. В дійсності наведені числа є ще більш некорисні для українців, бо їх ч. за сов. статистикою зменшене, а ч. росіян перебільшене.

Поділ книжкової продукції УССР за тематикою і призначенням (1959) такий:

а) За тематикою	Ч. К.	Тираж в 1 000	Аркуші в 1 000
Політ. і соц.-екон. література	1 147	15 941	121 729
Природничі й точні науки	379	10 526	108 418
Нар. госп-во	2 422	14 792	134 438
Нар. здоров'я, медицина, фізкультура	504	5 101	16 082
Культура, освіта	662	4 862	21 130
Мовознавство	169	9 586	105 636
Літературознавство	153	4 263	59 619
Красне письменство	887	31 256	268 057
Мистецтво	159	785	6 309
Друк, книгознавство	319	2 042	4 932
б) За призначенням			
Аґітаційно-пропаґандивна література	662	11 425	65 974
Наукова	680	2 883	28 349
Виробнича й інструктивна	2 256	15 720	112 230
Учбова	779	27 556	327 725
Програмова і методична	963	6 776	23 326
Красне письменство, мемуари і нарисова література	622	13 807	191 943
Дитяча література	319	18 019	79 487
Офіц.-документальна і довідкова	524	3 099	14 745
Вся книжкова продукція	6 817	99 426	847 991

Подані вище числа стосуються до всієї книжкової продукції в УССР і не відходять назагал від відносин в усьому СССР. Натомість досить велику різницю показує тематика укр. К. порівняно з К. рос. мовою (точніших чисел для цього зіставлення, за винятком перекладної літератури і красного письменства, не маємо). З К., які появилися в 1946—59 рр. укр. мовою, 78,7% припадає на ориґінальні твори, 21,3% на переклади, в тому ч. 18,0% — рос. мові, 0,9% з мов ін. народів СССР і ледве 2,4% з мов народів, що живуть за межами СССР. 1959 перекладено в СССР на укр. мову лише 133 т. зв. «зарубіжних» творів, але аж 1 672 на рос.; ін. словами, українці повинні знайомитися з закордонними творами, зокрема з красного письменства, здебільша лише в рос. перекладах.

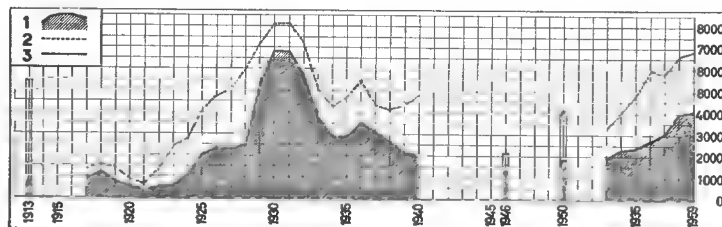

Друки в УССР в 1913—59 рр.

1 — Укр. друки на території УССР в сучасних межах (до 1939 разом із зах. окраїнами, які тепер належать до Польщі). 2 — Всі друки на території УССР в межах до 1939. 3 — Всі друки на території УССР в сучасних межах

В 1918—59 рр. з'явилося в СССР 13 221 укр. К. з красного письменства тиражем 277,6 млн; 1959 на 887 К. (тираж 31,3 млн), які вийшли в УССР, припадало 614 (69%) на К. укр. мовою, в тому ч. 508 (57,4%, 51,0% тиражу) на ориґінальні твори, інші на переклади гол. з рос. мови. Для порівняння подаємо, що 1959 р. появилося в СССР 3 751 творів з рос. красного письменства тиражем 247,2 млн, себто в 10 разів більшим, ніж тираж укр. красного письменства (23,7 млн), хоч за офіц. статистикою ч. росіян є лише втричі більшим, ніж ч. українців.

За офіц. статистикою за 1918—57 рр. в СССР перевидано з укр. клясиків найбільше творів І. Франка (тираж 11,7 млн) і Т. Шевченка (10,2), далі М. Коцюбинського (6,6), Лесі Українки (3,3), П. Мирного (2,7), О. Кобилянської (2,0), С. Васильченка (1,8), Г. Квітки-Основ'яненка (1,4); згадані числа включають також переклади. З сучасних укр. письм. (теж разом з перекладами) появилися найбільшими тиражами твори В. Василев-

ської (яка вважається укр. письменницею; — 8,9 млн), О. Гончара (5,6), О. Довженка (4,7), П. Воронька (3,7), О. Вишні (3,4), Н. Рибака (2,8), П. Тичини (2,5), Я. Галана (2,4), Ю. Яновського (2,2), А. Корнійчука (1,8), В. Собка (1,7), М. Рильського (1,6), М. Бажана (1,3). З дитячих письменників найбільший тираж мають К. Н. Забіли (10,1), О. Іваненко (2,5) й ін.

Важко дати докладну аналізу всієї книжкової продукції в УССР. Але вже на підставі числових даних за 1959 р. за тематикою (див. таблицю на стор. 1052) кидається у вічі непропорційно велика кількість політ. і соц.-екон. К. (1 147 або 16,8% усіх назв за цей рік), це перев. пропаґандивні брошури (матеріяли партійних з'їздів, партійні й урядові постанови, антирел. пропаґанда тощо) укр. мовою, що мають тільки неґативну вартість; натомість вартісні К. з природознавчих і точних наук, нар. госп-ва, медицини тощо друкуються в перев. більшості рос. мовою. Публікації клясиків укр. літератури, що виходять великими накладами, тратять свою вартість від того, що ні одного з них не видають повністю з об'єктивними коментарями й повною бібліографією, а лише тенденційно добирають «вибрані твори», уникаючи небажаних режимові творів, а часто й фальшуючи їх, а декого й далі тримають під забороною (П. Куліш). Щодо К. сучасних сов. письм., які друкуються досить у великій кількості й значними накладами, то мист. їх вартість дуже низька, вони значною мірою теж належать до пропаґандивної літератури і мають значення хіба тим, що підтримують існування укр. мови в щоденному вжитку. Зовсім мало перекладів зах. письм., і то перев. поновні вид. давно відомих клясиків, а з нових тільки ком. письм. Так само здебільша тенденційні (на догоду рос. шовінізмові) і наук. маловартісні К. з українознавства (іст., літературознавство, мовознавство тощо).

Найважливішим осередком укр. книжкової продукції є Київ, в якому вийшло 1958 аж 3 491 назв, себто 53% всіх К., виданих в УССР, 86,5% їхнього тиражу і 73% аркушів та 67% всіх К., писаних укр мовою. Значно далі за Києвом іде Харків з 822 назвами (12,5% всіх), в тому ч. лише 133 укр. мовою, Одеса (303 назви, в тому ч. 121 укр.), Львів (301 і 285), Крим (246 і 10), Сталіне (209 і 24), Дніпропетровське (163 і 68), Житомир (116 і 68), Ужгород (106 і 75), Вінниця (95 і 43). Порівняно з 1920-ми рр. втратив своє значення Харків як осередок книжкової продукції, зокрема укр.; зменшилося число укр. К., виданих у Галичині (пересічно в 1930-их рр. 366 назв, 1958 — 363), перестали існувати такі кол. осередки, як Коломия, Жовква, натомість виріс Ужгород. *В. Кубійович*

К. на еміґрації. До 1914 р. укр. К. за межами України появлялася тільки спорадично: у Росії (Петербурґ), Австрії (Відень), Швайцарії, ЗДА (Нью-Йорк, Джерсі-Сіті, Філядельфія), Канаді (Вінніпеґ) й ін. Під час першої світової війни важливим осередком книжкової продукції став Відень, укр. К. появлялася також у Женеві й у таборах полонених у Німеччині (Раштадт, Зальцведель, Вецляр). По першій світовій війні укр. К. появлялася крім Відня й — короткий час Женеви — в гол. осередках укр. політ. еміґрації в Берліні, Ляйпціґу, Варшаві, Празі, Подєбрадах, Парижі, Харбіні й ін.; деяку продукцію К. давала також укр. неполіт. еміґрація в Америці й Бачці. Під час другої світової війни осередками укр. книжкової продукції був Краків *(Укр. В-во)*, меншими Прага, Берлін (в цих трьох осередках 1939—41 вийшло понад 500 К.).

По другій світовій війні вид. К. короткочасно розвинулося в осередках нової еміґрації в Німеччині й Австрії, меншою мірою у Франції, Англії, Бельгії, Швайцарії, Італії. За даними І. Лучкова, в Зах. Европі в 1945—50 рр. вийшло 2 104 К. (в тому ч. 96 чужими мовами); з них на сусп.-політ. теми — 577, література й літературознавство — 557, релігія — 295, історія й географія — 172, точні й прикладні науки — 135; мовознавство — 98. Після переселення переважної більшости укр. еміґрації в заокеанські країни гол. осередками укр. К. поза УССР стали ЗДА (Нью-Йорк, Філядельфія, Чікаґо), Канада (Торонто, Вінніпеґ, далі Йорктон, Едмонтон й ін.), Арґентіна (Буенос-Айрес), менше Бразілія (Прудентополіс, Курітіба) й Австралія, але існують укр. в-ва й далі в Німеччині (Мюнхен, Новий Ульм), Франції (Париж), а далі й в Англії (Лондон), Італії (Рим), що обслуговують перев. еміґрацію в ЗДА й Канаді. Осередком невеликої укр. книжкової продукції в Юґославії є Керестур, у Польщі — Варшава, в Чехо-Словаччині — Пряшів.

Книжкова продукція еміґрації в цілому не обрахована. Є лише деякі дані по окремих країнах. Так, за даними М. Сидора-Чарторийського, за 1956 р. у ЗДА вийшло 74 К. За В. Кравцевим, у 1956—58 рр. поза Україною вийшло 56 зб. поезій (в тому ч. 18 перевидань, антологій, перекладів і переспівів). За його ж підрахунком, у 1959 р. на еміґрації вийшло 8 тт. двох збірних вид., зб. поезій — 24, прози — 38 К., дит. літератури — 7, літ. критики — 4. Наук. продукція за цей же

р. становить 62 назви (в тому ч. історія — 20, літературознавство — 12, мемуаристика — 9, право й суспільні науки 9, етнографія — 4). За даними Я. Рудницького й Д. Сокульського, в Канаді видано укр. й ін. мовами К. і брошур: 1952 — 87, 1953 — 106, 1954 — 90, 1955 — 82, 1956 — 79, 1957 — 78, 1958 — 83. Покищо немає органу, який би нотував укр. вид. з усього світу поза УССР. Спробу бібліографії усієї укр. продукції за межами УССР за 1957 р. зробили О. Данко і М. Лабунька («Річник укр. бібліографії. 1957», 1960). (Див. також ЕУ І, стор 975, 979—80). *Б. Кравців*

Література: Див. ЕУ І, стор. 981; Печать СССР за сорок лет 1917—1957. М. 1957; Печать СССР в 1958 г. М. 1959; Печать СССР в 1959 г. М. 1960.

«Книгар», критико-бібліографічний місячник в-ва «Час» у Києві (1917—20) за ред. В. Королева-Старого й М. Зерова. Як продовження «К.» появилося 1 ч. ж. «Голос Друку» (1921) і кілька ч. п. н. «Книга» у в-вах «Книгоспілка» (1923) і «Шлях Освіти» (1924) в Харкові.

Книгарство, див. ЕУ І, стор. 1 004—05, *Укркниготорг* та *Укркнигоекспорт.*

«Книголюб», неперіодичний журн. Т-ва Любителів Книги, присвячений укр. книгарству і бібліографії в Празі 1927—32; ред. С. Сірополко.

Книгоспілка (Укр. Кооп. Вид. Союз), вид. і книготорг. орг-ція в Києві (1918—20) на чолі з М. Стасюком; видавала кн. з літератури, природознавства, наук.-популярні, шкільні підручники тощо. Закрита після больш. окупації України, К. відновилася в 1923 з центром у Харкові й філіями в Києві й Одесі. Гол. вид. К. цього періоду — «Літ. бібліотека» (серія вибраних творів укр кляси-ків), «Світова література» (переклади О. Бальзака, А. Франса, Ґ. де Мопасана й ін.), акад. вид. творів Л. Українки й М. Коцюбинського, шкільні підручники, муз. бібліотека (ред. Л. Ревуцький) та ін. Київ. філію К. очолював М. Кочеровський, ред. її вид. був С. Титаренко (1924—27). 1931 р. К. була ліквідована.

«Книгоспілка», книжкове в-во в Нью-Йорку, засноване 1952 Ю. *Сірим* і А. *Білоусом,* перевидало м. ін. «Правописний словник» Г. Голоскевича, «Історію України-Руси» та «Історію укр. літератури» М. Грушевського, твори Л. Українки, М. Коцюбинського, І. Франка й ін.

Книготорг, див. *Укркниготорг.*

«Книжка», критико-бібліографічний журн. у Станиславові (1921—23) за ред. І. Чепиги, з додатком «Всеукр. бібліографія» (ред. І. Калинович).

Книжкова Палата УРСР, наук. бібліографічна установа, постала 1922 р. в Харкові п. н. Укр. К. П., на базі Гол. К. П., створеної в Києві 1918 р. і Центр. Бібліографічного Відділу Всеукр. Держ. В-ва (див. *Держ. В-во України*) в Харкові; Укр. К. П. підлягав *Укр. Наук. Ін-т Книгознавства* в Києві. К. П. здійснювала реєстрацію всіх друків в УССР (укр. друків також поза її межами). Висліди праць Укр. К. П. публіковані в журн. «Книга» з додатком «Библиографический Бюллетень Укр. К. П.» (I—IV, 1923), «Нова Книга» (1924—25), і гол. в «Літописі Укр. Друку» (1924—30); окремо виходили «Картковий Репертуар», а як додатки до «Радянського Книгаря» «Книжкові Новини УРСР», «Рекомендаційні списки», «Бюлетень рецензій на книжково-журнальну продукцію УРСР» й ін.; Укр. Наук. Ін-т Книгознавства видавав ж. «*Бібліографічні Вісті*» (1923—30). З 1935 р. К. П. УРСР підпорядковано Всесоюзній К. П. і з того часу вона виконує тільки допоміжну роботу для централі в Москві.

«Книжная Летопись», бібліографічний тижневик, виходить з 1907 р., спочатку вид. Гол. Управління в справах друку в Петербурзі, 1920 перенесений до Москви як орган Держ. бібліографії СССР, вид. Всесоюзної Книжкової Палати; реєструє й укр. друки.

«Книжочки місійні», популярний осв.-рел. місячник, виходив 1890—1911 в Бережанах, Львові, Перемишлі й Тернополі; вид. і ред. о. Л. Джулинський; містив м. ін. краєзнавчий матеріял з Галичини о. В. Чернецького.

Книш Григорій (* 1922), сов. поет і журналіст; зб. поезій «Вірність» (1951), «Джерело» (1955), «Над Збручем» (1958).

Книш Зиновій (* 1906), публіцист і журналіст (псевд. Б. Михайлюк), в 1920-их рр. чл. УВО, в 1930 — його бойовий референт, 1930—36 у поль. в'язниці, з 1940 чл. Проводу Укр. Націоналістів (групи полк. Мельника); з 1949 у Канаді. Автор спогадів: «Бунт Бандери» (1950), «Дух, що тіло рве до бою» (1952), «Дрижить підземний гук» (1953) «Перед походом на Схід» (1959) та ін.

Книш Ірина (*1906), уроджена Шкварко, дружина Зиновія К., ред. жін. вид. у Канаді (з 1950), родом з Галичини; кн. на теми жін. руху «І. Франко та рівноправність жінки» (1956), «Жінка вчора й сьогодні» (1958), біографія Н. Кобринської «Смолоскип у темряві» (1957) й ін.

Кнігиницький Антін (1867—1915), поміщик в Галичині, добродій т-ва «Просвіти» у Львові, якому записав увесь свій маєток на стипендії для бідних учнів.

Кнор (Knorr) Іван (1853—1916), нім. композитор і педагог, проф. консерваторії в Франкфурті; деякий час жив на Україні. Серед ін. творів «Варіяції» для оркестри на тему укр. нар. пісні та

«Укр. любовні пісні» для вокального квартету.

КНС, див. *Комітети Незаможних Селян.*

Княгиницька-Душенко Тетяна (* 1916), малярка і письм., за фахом адвокат; портрети, пейзажі; поезії і оп. в чернівецьких журн., з 1950 в журн. ЗДА; учасниця виставок *ОМУА*.

Княгиницький Йов, див. *Йов Княгиницький.*

Княжа Гора, б. с. Пекарів Канівського р-ну, з городищем, де в 1870—1900-их рр. було виявлено безліч окремих предметів особистого, с.-г. і хатнього вжитку княжої доби, в тому ч. 12 скарбів з золотими і срібними прикрасами, які вказують, що городище було кол. княжим осідком, мабуть, залишками літописного городу *Родні.* Систематичні дослідження М. Біляшевського і В. Тарновського в 1890-их рр.

Княжата, упривілейована група васалів у В. Князівстві Лит., що утворилася з удільних князів з пол. 15 в.; вони користувалися різними привілеями і входили до Вального сойму. Разом з «панятами» К. виходили на війну з своїми загонами (корогвами), що складалися з дрібних шляхтичів, оселених на їх землях, — їх підвасалів.

Княждвір, тепер Верхнє, с. над Прутом на зах. від Коломиї; найбільший тисовий ліс в Европі (площа 70 га); п'ятибанна церква 18 в. — цінна пам'ятка укр. дерев'яного будівництва.

Княж-двір, загал службовців княжого управління, також його осідок і місце княжого суду та розправи; в К.-д. перебувала княжа адміністрація — *тивуни, ключники, дітські, отроки, ябетники,* що були одночасно в приватно-правній залежності від кн., та чл. молодшої дружини — гриді й мечники. В лит. добу К.-д. відповідав т. зв. госп. двір.

Княжевич Дмитро (1788—1844), культ. діяч і педагог, куратор одеської шкільної округи, засновник і гол. «Одесского Императорского Общества истории и древностей» та ред. його «Записок».

Княжий муж («муж княж»), в давній Україні-Русі особа, приналежна до старшої княжої дружини; К. м. виконували в час миру важливі функції держ. управління, а під час війни супроводили кн. З К. м. згодом постала верства великих землевласників.

А. Княжинський

Княжинський Антін (*1893), учитель гімназій в Галичині, осв. діяч; ст. на пед., мовні й літ. теми, окремо «На дні СССР» (1958), «Дух нації» (1959); в 1945—55 рр. в'язень сов. тюрем, тепер у ЗДА.

Княжі договори, за Київ. Руси угоди між кн. або між народом і кн., а також договірні акти укр. кн. з чужими володарями (про останні див. *Міжнародні договори).* З постанням після Ярослава Мудрого ряду самостійних князівств укр. кн. часто укладали між собою дво- або багатосторонні договори — перев. союзного й оборонного характеру. К. д. з народом увійшли в практику з 12 в. в Києві, а згодом і в ін. землях. Народ, репрезентований вічем, ставив вимоги до нового кн., а він зобов'язувався їх виконувати. Цей тип К. д. називався «рядом». Ін. назви К. д. в пам'ятках — «докінчення», «хресне цілування», «мир», «правда». К. д. — важливе джерело давньо-укр. права.

Княжі з'їзди («снеми»), з'їзди кн. Київ. Руси (разом з їх дорадниками з чл боярських рад) для розгляду спільних справ для всіх князівств, що визнавали зверхність Київ. кн. На К. з. обговорювалися гол. військ.-оборонні справи, полагоджувалися претенсії кн. на окремі княжі престоли та ін. Головував на К. з. київ. кн. Відомі з К. з.: Вишгородський (1072), на якому Ярославичі опрацювали «Руську Правду»; Любецький (1097), що схвалив спадкове право кн. на батьківські землі; Увітицький (1100) — суд над Давидом Ігоровичем за осліплення Василька. Реальна влада К. з. була невелика, скликалися вони рідко і не набрали виразних орг. форм.

Княжі устави, законодавчі акти кн. Київ. Руси, спрямовані на доповнення чи зміни існуючого звичаєвого права в справах держ. управління або суду. Більшість з них (напр., постанова Ярославичів про заміну права помсти на виру, про кари за вбивство княжого мужа, Мономаха — про відсотки тощо) увійшли до «Руської Правди». К. у. як важливе джерело давнього права найчастіше згадуються поруч з княжими уроками, але останні мали характер тимчасових фінансово-податкових розпоряджень і не набирали такого тривалого значення, як К. у. Однак деякі дослідники не надають значення законів і К. у. (В. Сергеєвич, П. Мрочек-Дроздовський, Р. Лащенко). У лит. добу деякі законодавчі акти кн. теж називалися «уставами» (див. *Земські уставні грамоти).* Акти, що нормували становище Церкви в державі, зокрема визначали компетенцію церк. судів, називалися *церк. уставами.*

Князь, назва носіїв держ. влади, в засаді монархічного типу, у багатьох слов. народів. На Україні-Русі К. були керівниками племен і очолювали пле-

мінні держави-землі вже до 9 в., хоч найчастіше влада цих К. обмежувалася воєнною обороною, деякими адміністративними й судовими функціями; землі, волості й громади були керовані своїми самоуправними органами влади. У 9 в., з приходом династії Рюриковичів, княжа влада поступово зміцнюється й набирає монархічного характеру. Династія Рюриковичів організувала велику феодальну державу (10—13 вв. — див. *Руська Держава),* яка під владою *Великого князя,* об'єднала більшість сх.-слов. земель. К. мали свої осідки — «столи» в окремих землях, уділах, волостях. К. не був носієм виключної держ. влади: він правив з допомогою *боярської ради й віча.* В його руках були справи місц. законодавства, військо, в тому ч. призначення урядників, важливіші судові справи, збирання податків. Порядок наслідування княжих столів був складний: принцип «родового старшинства», за яким всі чл. княжого роду Рюриковичів мали право на здобуття старших княжих столів і на випадок смерти одного з К. пересувалися вгору з уділу до уділу, раз-у-раз порушувався то на основі претенсій «отчинности» (наслідування стола по батькові), то вибором К. вічем (з порушенням старшинства), то захопленням княжого стола силою.

Крім К., що були володарями певних земель, були ще «служебні К.»: ті з Рюриковичів, що не мали власних володінь і йшли на службу до ін. К. Після нападу татар роля К. значно зменшилася. Тат. хан мав вплив на обсаду кн. столів, даючи т. зв. «ярлики» зокрема тим кандидатам, які запобігали перед ним і приносили дарунки. З переходом частини укр. земель під зверхність В. к. лит. в 14 в. укр. К. опинилися на становищі його васалів. Поступово, протягом 15—16 вв., вони перестали бути володарями, перетворившись на впливових зем. маґнатів, що зберігали ще деякі з своїх давніх привілеїв (напр., окремі загони — «корогви» під час походів), але вже творили тільки вищий прошарок єдиної шляхетсько-землевласницької верстви. *Л. О.*

Кобанська культура, праіст. культура скотарських та мисливських племен центр. частини півн. Підкавказзя з часу переходу від бронзи до заліза на переломі другого-першого тисячоліття до Хр. Назва від с. Кобан в півн. Осетії, розкопи Г. Филимонова (1876), графа О. Уварова, Е. Шантра та ін. (1878—80). Виявлені поселення й могильники. Поховання у кам'яних домовинах, одинцем, скорчені, з багатим вирядом (прикраси з бронзи, бронзовий посуд, ліпна кераміка, полірована з геометричним нарізуваним орнаментом, прикметні вигнуті бронзові сокирки). Розвинуте бронзівництво з застосуванням заліза в інкрустації предметів. Зв'язки з Поволжям, Подонням, Придніпров'ям, Закавказзям, та Малою Азією. Помітні впливи скитської культури.

Кобелів Олександер (1860—1942), архітект, проф. Київ. Держ. Художнього Ін-ту; будував у Києві будинки Держ. Банку (разом з О. Вербицьким, 1902—05) в ренесансовому стилі, Комерційного Ін-ту (разом з В. Обремським, 1906), Вищих Жін. Курсів (1911—13), Техн. Т-ва (1914) — в стилі модернізованого ампіру й ін. «Курс архітектури» (6 тт.).

Кобеляки (IV—15), р. ц. Полтавської обл. на Придніпровській низовині над р. Ворсклою, понад 10 000 меш. (1939); харч. пром-сть; 1649 сотенне м-ко полтавського полку, до революції пов. м.

Коберський Карло (1890—1940), гром. і політ. діяч, кооп. теоретик, публіцист, доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, д. чл. НТШ; з 1928 ред. кооп. ж. «*Кооп. Республіка*» та ін. видань Ревізійного Союзу Укр. Кооперативів у Львові; чл. Гол. Секретаріяту Укр. Радикальної Партії. Автор політ. (часто під псевд. К. Пушкар) і екон. ст.; з більших праць: «Укр. народництво по обох боках Збруча» (1924), «Націоналізм — критика фраз» (1933), «Україна в світовому господарстві» (1933), «Економіка приватних підприємств» й ін. 1940 знищений большевиками.

К. Коберський

Коберський Остап (1895—1944), брат Карла, діяч Укр. Радикальної Партії і співред. її вид., один з організаторів руху молоді в Галичині, зокрема «Січей», «Лугів», «Каменярів»; старшина УСС, чл.-засновник УВО, підсудний в процесі С. Федака за замах на Й. Пілсудського.

Кобець Олексій, див. *Варавва* Олексій.

Кобза, муз. струнний інструмент типу лютні, сх. походження; відома на Україні з 11 в., згодом (з 16 в.) витиснена *бандурою;* в новіші часи назви К. і бандура вживають як синоніми, проте К. відрізняється від бандури вужчим корпусом, коротшою шийкою і меншим ч. струн (часто 3).

«Кобзар», мішаний хор, заснований 1953 р. в Філядельфії, диригент А. *Рудницький.*

Кобзарі (також бандуристи), нар. співці-музики, що співали, приграваючи на кобзі, виконавці іст. пісень і дум. Особливу ролю в укр. житті відогравали К.

в 16—18 вв., беручи участь в коз. походах і гайдамацьких повстаннях. Вони гуртувалися в братствах на зразок ремісничих цехів, мали свої звичаї, закони й арґо (т. зв. «лебійська мова»). З занепадом козацтва К. змішалися з жебраками-

Кобзарі на Археологічному з'їзді 1902 р. в Харкові

лірниками, грою і співом випрошуючи милостиню. Між ними були визначні нар. мистці: з 19 в. відомі О. *Вересай*, А. Шут, Т. Пархоменко, І. Крюковський, А. Никоненко, з 20 в. — М. *Кравченко*, Г. *Гончаренко*, І. Кучеренко й ін. До популяризації й відродження кобзарства на поч. 20 в. спричинився Г. *Хоткевич*, наслідком діяльности якого з'явилися вишколені ансамблі бандуристів сучасного типу. В Кабінеті образотворчого мистецтва Держ. Публічної Бібліотеки АН УРСР зберігається альбом О. *Сластіона* з 23 графічними портретами К.

Кобзей Тома (* 1895), гром. і роб. діяч у Канаді, куди прибув 1911; в 1920-их рр. ген. секретар просов. Роб.-Фармерської Орг-ції і чл. політбюра ком. партії Канади, в 1935 зірвав з комунізмом; засновник і ген. секретар антиком. Укр. Роб. Орг-ції в Канаді.

Кобиленков Михайло (*1922), графік, працює в Ужгороді; станкова і книжна графіка, акварелі; «Дівчина з верховини» (1954), «Бокораші» (1957).

Кобилецький Юрій (*1906), літературознавець; праці про І. Франка («Поетична творчість І. Франка», 1946; «І. Франко. Літ. діяльність та поетична творчість», 1951) і О. Кобилянську та вступні ст. до їх творів.

Л. Кобилиця

Кобилиця Лук'ян (бл. 1803—51), політ. діяч бук. Гуцульщини, селянин, провідна постать укр. нац. відродження Буковини 1848 р. К. очолював сел. рухи проти соц. гніту чужинецьких поміщиків на Гуцульщині (1842—43 і 1847), за що був караний в'язницею. Вибраний 1848 р. до австр. парляменту, виступав за політ. автономію Буковини і приєднання її до Галичини, за передачу землі селянам без відшкодування; поборюючи рум. послів на Буковині, організував нар. зібрання, т. зв. «сесії», на яких виступав нібито як уповноважений австр. цісаря і за допомогою озброєних гуцулів заводив нові порядки. В кін. 1848 р. повстання охопило усю Буковину і перекинулося на Галичину; дії К. стояли мабуть у зв'язку з угор. революцією під проводом Л. Кошута. На весні 1849 р. повстання було придушене силою, К. заарештований в Жабйому і засуджений. Після звільнення 1851 р. К. перебував під поліційним наглядом у Сольці і не міг повернутися на Гуцульщину. К. став героєм нар. пісень та леґенд і поеми Федьковича («Лукіян Кобилиця», 1865).

Література: Франко І. Лук'ян Кобилиця — епізод з іст. Гуцульщини в першій пол. 19 ст. ЗНТШ, XLIX. Л. 1902; Ревакович Т. Лук'ян Кобилиця ЗНТШ, CXXVI—VII. Л. 1918; Balan T. Luchian Cobiliţa. Чернівці 1926; Сел. рух на Буковині в 40-их рр. 19 ст. Зб. документів. К. 1949; Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця. К. 1958. *А. Ж.*

Кобилянська Ольга (1863—1942), письм. родом з Буковини; нар. в м-ку Ґурагумора, з 1891 жила в Чернівцях. Освіту здобула самотужки. Вихована під впливом нім. культури, К. літ. творчість почала нім. мовою, але знайомство з С. Окуневською, Н. Кобринською й О. Маковеєм розбудило в ній нац. свідомість і привело її до укр. письменства. Крім оп. і новель, К. написала ряд повістей: «Людина» (1894), «Царівна» (1896), «Ніоба» (1907), «У неділю рано зілля копала» (1909), «Земля» (1910), «Через кладку» (1912), «За ситуаціями» (1914), «Апостол черні» (1926), основні проблеми яких — емансипація жінки, культ сильної жін. особистости «аристократичного характеру». У пізніших творах (особливо «Земля») К. звертається й до сел. життя, змальовуючи владу землі й природи над людиною. Оп. й новелі К. виповнені описами природи, між якими глибшим психологічним підходом вирізняються «Некультурна», «Природа», «Valse melancholique» та мініятюри в прозі у зб. «Покора», «До світла». Спираючись на естетичний принцип у літ. творчості, К. висловила в своїх творах велику тугу за красою, наділяючи деякі постаті прикметами духового аристократизму, який доводить їх до

О. Кобилянська

конфлікту з оточенням і умовами сірого життя. Нахил К. до неоромантизму виявився в розробці нар. леґенд («У неділю рано зілля копала») або в фантастичному зображенні природи як живої істоти, що має владу над людиною («Битва»).

Література: Маковей О. Ольга Кобилянська, ЛНВ, XII. Л.1902; Євшан М. Під прапором мистецтва. К. 1910; Вступні статті до творів К.: Якубський Б. Новелі. Х. 1925, Ніковський А. Ніоба. К. 1927, Филипович П. У неділю рано зілля копала. Х. 1927, Лизанівський І. Твори. IV. Х. 1927—28, Филипович П. Земля. Х. 1929, Вабишкін О. Твори. І. К. 1956.

В. Радзикевич

Кобилянський Антін (1837—1910), гром. діяч, лікар і винахідник; відомий тим, що в молодості 1861 р. виступав проти русифікації укр. мови В. Дідицьким у часописі «Слово» («Slovo na Slovo do Redaktora „Slova"» та «Holos na holos dla Halyčyny») та впливав на О. Федьковича писати укр. мовою замість нім.

Кобилянський Бронислав (* 1896), доц. Львівського Пед. Ін-ту, дослідник півд.-зах. укр. говірок, зокрема гуцульських («Укр. діялектичний зб.», І, 1928), лексики Шевченка, Гоголя, Тичини, автор підручника староцерк.-слов. мови та праць з методики навчання укр. мови.

В. Кобилянський

Кобилянський Володимир (1895—1919), письм. родом з Буковини; оп. й поезії почав друкувати до 1913 р., належав до групи Музагет (1919); зб. поезій «Мій дар» (1920), переклади з Г. Гайне, Ф. Шіллера й ін.

Кобилянський Люцій (1855—1941), лікар, гром. і культ. діяч родом з Київщини; в 1870-их рр. чл. Київ. Старої Громади. Перебуваючи на Кавказі як губ. мед. інспектор, вів культ. працю, м. ін. був гол. «Просвіти» в Баку; чл. Укр. Центр. Ради від УПСР; 1918—19 — радник укр. посольства в Туреччині, згодом на еміґрації в Чехо-Словаччині.

Кобилянський Юліян (1859—1922), бук. пед. діяч, клясичний філолог (учитель Чернівецької гімназії), шкільні підручники, «Латинсько-укр. словар» (1912).

Кобільник Володимир (1885—1937), лікар, культ. діяч Самбірщини; один із засновників і меценат музейного т-ва «*Бойківщина*» та співред. його органу «Літопис Бойківщини»; ст. з археології Бойківщини.

Коблево, с. Тилігуло-Березанського р-ну Миколаївської обл. б. моря; у 1950 р. там відкрито поселення скитського часу (4—3 вв. до Хр. і перших вв. по Хр.) з багатьма залишками кам'яних будівель та городище 4—1 вв. до Хр.

Кобрин Михайло (1870?—1956), церк. і осв. діяч на Холмщині (до 1914) і на Волині, педагог; викладав у правос. духовних семінаріях у Холмі й Крем'янці, з 1934 дир. укр. приватної гімназії в Крем'янці; співр. та ред. укр. церк. вид., перекладач богослужбових книг на укр. мову, що виходили накладом Укр. Наук. Ін-ту у Варшаві.

Кобринська Наталія (1851—1920), письм. й піонерка укр. жін. руху в Галичині; освіту здобула самотужки. 1884 р. організувала «Товариство руських женщин у Станиславові»; 1887 — видала альманах «Перший Вінок»; 1891 р. скликала в Стрию перше жін. віче, на якому висунула справу дитячих садків; 1893 р. почала видавати другий альманах «Наша Доля» (наступні випуски 1895 і 1896). Жін. доля була й темою оп. К.: «Пані Шумінська» (1887, у пізнішому вид. «Дух часу»), «Задля кусника хліба» (1884), «Ядзя і Катруся» (1893), «Жидівська дитина» (1910), в яких вона виявила значний літ. хист. Темою пізніших оп. були нар. вірування («Судільниці», «Рожа», «Чортище») і перша світова війна («Каліка», «Свічка горить», «На цвинтарі»). Крім того, К. належить ряд публіцистичних ст., присвячених жін. рухові.

Н. Кобринська

Кобринський Володимир (1873—1958), гром. і культ. діяч Коломийщини, основник (1926) і довголітній дир. музею «Гуцульщина» (з 1927 р.) в Коломиї (нині — п. н. Держ. музей нар. мистецтва «Гуцульщина»); праця про мосяжні вироби Гуцульщини.

В. Кобринський

Кобринський Йосафат (1818—1901), гром. діяч, гр.-кат. свящ., засновник «Нар. Дому» в Коломиї, на який дав значну суму; писав на госп. й пед. теми у «Слові» і коломийських часописах; 1842 видав перший «Буквар» гражданкою і ст. «Способ борзо виучити читати» нар. мовою.

Кобринь (І-5), м. над р. Мухавцем на зах. Поліссі, р. ц. Берестейської обл. БССР. 11 000 меш. (1956 р.); харч.

пром-сть. Початки К. відносяться до 11—12 вв., в 13 в. належав до Волинського князівства, з другої пол. 14 в. був резиденцією удільних кн. Кобринських з роду В. кн. Ольґерда, після їх вимирання з поч. 16 в. належав до Підляського, згодом до Берестейського воєводства в складі Литви; 1795—1939 пов. м. Правос. Спаський манастир з 14 в., з 17 в. — кат., закритий 1838. К. і Кобринський р-н лежать на чисто укр. нац. території.

Ковалевська Марія (1849—89), уроджена Воронцова, дружина *Ковалевського* Миколи, гром. і рев. діячка 1870-их рр.; належала до рев. гуртків в Одесі й Києві (т. зв. київ. комуна бунтарів). 1879 засуджена на каторгу, де й загинула.

Ковалевська Софія (1850—91), уроджена Корвин-Круковська, математик укр. роду, проф. Стокгольмського Ун-ту, авторка праць з теорії функцій і механіки.

Ковалевський (Ковалівський) Андрій (*1895), історик-орієнталіст і етнограф, наук. співр. Ін-ту Іст. Укр. Культури ім. Д. Багалія в Харкові; у 1930-их р. засланий, тепер проф. Харківського Ун-ту; «Новооткрытый текст Ибн-Фадлана» (1938), «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-22 гг.» (1956) й ін.

Ковалевський Володимир (1844—1902), рос. економіст-фінансист укр. роду, спочатку революціонер-народник, згодом високий урядовець, 1900—02 — товариш мін. фінансів, гол. Імператорського Техн. Т-ва. Праці з галузевої економіки.

Ковалевський Євграф (1790—1867), рос. держ. діяч укр. роду з Харківщини; високий урядовець в гірничому департаменті і дир. Гірничого Кадетського Корпусу в Петербурзі, розбудував Луганський зав. (1826—28), досліджував вугільні й соляні поклади в Донбасі; 1858—61 як мін. освіти провадив ліберальну політику, 1861 дозволив друкувати «Кобзар» Т. Шевченка; прихильник автономії земств.

Ковалевський Іван, ген. осавул за Б. Хмельницького (1655, 1656) та Виговського (1658), визначний дипломат (посольство до Валахії 1654, до Семигороду 1656, до Польщі 1658). Підписав договір з Семигородом 7. 9. 1656 і (разом з Немиричем та Богуном) Корсунський укр.-швед. союзний договір 6. 10. 1657.

Ковалевський Іван (1882—1955), драматичний актор, школи М. Кропивницького, родом з Чернігівщини; 1906—20 актор і адміністратор Театру М. Садовського, згодом у Держ. Нар. Театрі, Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Шевченка в Києві (1922—25), Одеському Держ. Укр. Драматичному Театрі (1925—29) і Житомирському обл. театрі (1933—43); з 1945 на еміґрації, помер у Німеччині.

Ковалевський Максим (1851—1916), видатний правник, історик, соціолог і суспільний діяч родом з Харківщини; чл. Рос. Академії Наук і численних наук. т-в і академій проф. Моск. (1877—87) і Петербурзького (1905—16) ун-тів, а під час перебування за кордоном (1887—1905) проф. ун-тів у Стокгольмі, Оксфорді й ін. 1901 заснував у Парижі Рос. вищу школу суспільних наук, в якій викладав іст. України М. Грушевський. Після повороту до Росії один з лідерів лібералів. 1906 — чл. Держ. Думи, 1907 — Держ. Ради, видавець ж. «Вестник Европы». К. співпрацював з укр. фракцією в Думі, був гол. допомогового т-ва ім. Шевченка в Петербурзі, очолив ред. енциклопедичного вид. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», виступав за перебудову Росії на принципі автономії нерос. народів. Гол. праці: (Первобытное право» (I—II, 1886), «Происхождение современной демократии» (I—IV, 1895—99), «Социология» (2 тт.), студії про суспільні відносини і звичаєве право народів Кавказу й ін.; праці з укр. тематики: «Происхождение старозаимочного землевладения в Слободской Украине», «Общинное землевладение в Малороссии в 18 в.» та ін. *В. М.*

М. Ковалевський

Ковалевський Микола (1841—97), учитель кадетського корпусу, діяч Київської і Одеської Громад, 1879—89 за укр. діяльність перебував на засланні. Підтримував публіцистичну діяльність М. Драгоманова та гал. радикальні вид. («Народ» тощо); автор популярної 'Історії України», виданої у Львові під псевд. І. Маркевича.

Ковалевський Микола (1892—1957), політ. діяч, кооператор і публіцист, родом з Чернігівщини; гол. укр. студентської громади в Москві (1912) і Києві (1915), 1917 один з чільних чл. і гол. Всеукр. Сел. Спілки УПСР та гол. ред. їх щоденника «Нар. Воля», чл. Центр. Ради і мін. продовольчих справ з грудня 1917 до квітня 1918, за Директорії мін. зем. справ у кабінетах Остапенка, Мартоса і Мазепи (1918—20); з 1920 на еміґрації,

М. Ковалевський

перев. в Австрії і Варшаві, помер в Інсбруку. Співр. різних укр. і чужих журн., зокрема ж. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» і квартальника «Sprawy Narodowościowe», в 1940—44 співред. ж. «Наше Життя» в Букарешті, з 1950 ред. аґентства «Express-Pressedienst» (Інсбрук); співр. «ЕУ». Статті про больш. політику; окремі праці: «Як заложено УПСР» (ЛНВ, 1919), «Україна під червоним ярмом» (1937), «Опозиційні рухи в Україні і нац. політика СССР 1920—54» (1954), «При джерелах боротьби» (1961).

Ковалевський Олександер (1840—1901), визначний рос. біолог, проф. Київського (1869—74) і Одеського (1874—91) ун-тів, один з організаторів Севастопільської морської біол. станції; м. ін. досліджував чорноморську фавну.

Ковалевський Олександер (*1890), гром.-політ. діяч, кооператор, публіцист; 1919—21 засновник і гол. укр. нар.-респ. партії, 1920 мін. рільництва УНР; згодом кооператор на Волині і дир. Українбанку в Луцькому, в 1930-их рр. ред. проурядової газ. «Волинське Слово»; 1939 заарештований большевиками, дальша доля невідома.

Ковалевські, старшинсько-шляхетський рід на Слобожанщині, що походить від Семена К. (пол. 17 в.). Син його Василь був харківським полковим обозним. Один з його нащадків був мін. освіти в Росії (див. *Ковалевський* Євграф); брат останнього — Єгор (Юрій) був рос. держ. діячем і письм. З цього роду походив і проф. Максим *Ковалевський.*

Коваленко А., сучасний механік, чл.-кор. АН УРСР, дослідник теорії пластин і оболонок, для яких винайшов нову методу розрахунку міцности і деформативности.

Коваленко Борис, сов. критик, перший ред. київ. «Літ. газети» (1927), організатор і ідеолог комсомольської літ. орг-ції «Молодняк». Послідовно тримаючись офіц. лінії, на поч. 1930-их рр. пропаґував «пролетарський реалізм». Репресований в сер. 1930-их рр., дальша доля невідома.

Коваленко Григорій (1868—?), письм. і популяризатор родом з Чернігівщини; гром. і культ. діяч на Полтавщині передрев. доби і перших років революції, організатор «Просвіт» на Полтавщині, видавець ж. *«Життя і Знання»* (1913—14); співр. «Этнографического обозрения», «КСт.», «Зорі», «ЛНВ», «Дзвінка» та ін.; зб. оп. «Жарти життя» (1911), п'єси для дітей, популярні кн. («Початковий курс укр. історії» й ін.), біографічний нарис «Григорій Сковорода» (1919) та ін. У 1930-их рр. заарештований, загинув у в'язниці.

Коваленко (літ. псевд.) Людмила (*1898), дружина М. *Івченка,* письм. і гром. діячка; організаторка Укр. Червоного Хреста в Києві (1941), ред. ж. «Громадянка» (1946—49) у Німеччині. Писати почала 1926. Зб. п'єс «В часі і просторі» (1950), фантастичний роман «Рік 2245» (1958), зб. оп. на рел. теми «Віта нова» (1957), «Давні дні» (1960); переклади Золя, Бальзака, Вольтера, Мопасана. З 1950 в ЗДА.

Л. Коваленко

Коваленко Микола, селянин з Полтавщини, гол. ініціятивної групи Хліборобського конґресу 29. 4. 1918, на якому проголошено П. Скоропадського гетьманом України. Коли Союз Хліборобів-Власників розпався на дві течії, К. очолював «дрібних хліборобів», що стояли на ґрунті самостійности України.

Коваленко Михайло († 1919), поміщик на Полтавщині, чл. Держ. Думи; 1917 стояв на ґрунті самостійности України; за його ініціятивою постав Союз Хліборобів-Власників.

Коваленко Олекса (1880—1927), поет, зб. поезій «Спів солов'я», «Срібні роси»; упорядник декляматора «Розвага» (1905) і альманаха «Терновий вінок» (1908); переклад «Войнаровського» К. Рилеєва. Керував в-вом «Ранок» у Києві.

О. Коваленко (*1875)

Коваленко Олександер (*1875), інж.-механік, гром. діяч, один з засновників РУП, брав визначну участь у повстанні на рос. панцернику «Кн. Потьомкін» (1905), згодом, до 1917, на еміґрації; 1919—22 на укр. дипломатичній службі (Женева, Париж), в 1922—30-их рр. лектор і доц. Укр. Госп. Академії і УТГІ. Підручники механіки і математики, спомини (ЛНВ, 1906, зб. «З минулого», 1939). Тепер у Швайцарії.

П. Коваленко

Коваленко Прохор (*1884), драматичний актор і педагог родом з Чернігівщини; з 1910 на сцені театру М. Садовського; 1917 в Держ. Нар. Театрі; 1920—26 режисер театру в Умані, з 1926 в Київ. Театрі ім. Франка; знімався в фільмах «Земля»,

«Щорс», «Іван», «Вершники»; з 1933 викладач Київ. Держ. Ін-ту Театрального Мистецтва; автор спогадів.

Ковалик Іван (*1907), мовознавець, учень Я. Янова, В. Ташицького, доц. Львівського Ун-ту. Праці з ділянки словотворення, фонетики, мови й стилю зах.-укр. письменників (функційність діялектизмів В. Стефаника й ін.), історії укр. синтакси 17 в., спроби застосування фонології до іст. укр. мови.

Ковалик Сергій (1846—1926), революціонер-народник родом з Полтавщини; в 1870-их рр. організатор рев. гуртків у Києві, Харкові й ін.; пропаґатор «ходіння в народ». 1874 заарештований і засуджений на каторгу; з 1898 р. після звільнення жив у Мєнську.

Ковалів Іван (*1916), скрипаль і письм.; з 1952 диригент і керівник Муз. Ін-ту ім. Лисенка в Торонто; зб. віршів «Прелюдії» (1943), поезії, новелі, оп.

Ковалів Левко (бл. 1890—1930-і рр.), діяч Укр. Ком. Партії (боротьбістів); в 1917 чл. Укр. Центр. Ради, чл. ЦК УПСР. 1919 разом з Г. Гриньком висланий від ЦК боротьбістів на переговори з Комінтерном про визнання боротьбістів єдиними репрезентантами комунізму на Україні; в грудні підписав угоду з КП(б)У про співпрацю; після розпуску партії боротьбістів до КП(б)У не увійшов. Заарештований в 1933 р. і загинув на засланні.

Ковалів Пантелеймон (* 1898), доц. Київ. Пед. Ін-ту й Ун-ту, проф. УВУ, проф. і ректор Богословської Академії УАПЦ в Мюнхені, д. чл. НТШ. Праці з історії укр. мови (зокрема «Нариси з історії укр. мови», 1941, спільно з Грунським), укр. і рос. описової й іст. морфології (префікси, дієприкметники, наголос); статті на теологічні теми; «Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст.» (1960) та ін. Тепер у ЗДА.

Ковалів Степан (1848—1920), письм. родом з Дрогобиччини; оп. з життя бориславських робітників: «Громадські промисловці» (1899), «Образки з гал. Каліфорнії» (1913); автор оп. для дітей старшого віку — «Чародійна скрипка» (1910), «В останній лавці» (1911) й ін. Літ. псевд. — Степан П'ятка.

С. Ковалів

Ковалівка (III—15), с. Зіньківського р-ну Полтавської обл.; кол. сотенне м. Гадяцького, потім Полтавського полку; 1658 зруйноване татарами.

Ковалівський Петро (1865—1942), проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти, д. чл. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки; засновник «Просвіти» в Харкові. Праці з питань проф. освіти, виробничого краєзнавства, працезнавства, госп-ва Слобожанщини й ін.

Ковалінський Михайло († 1807), учень і друг Г. Сковороди, товаришував О. Розумовському в подорожах за кордон. «Житие Григория Сковороды» (вид. Д. Багалія 1894) — гол. джерело біографічних відомостей про Г. Сковороду.

Коваль Борис (1903—59), сов. партійний і держ. діяч, гол. Ревізійної Комісії КПУ, в 1954—59 рр. мін. вищої освіти УССР.

Коваль Володимир (1885—1927), кооператор і інж.-агроном, фахівець з с.-г. механіки, родом з Волині; гол. Всеукр. С.-Г. Кооп. Союзу — Централ у Києві й проф. Київ. Політехн. Ін-ту; з 1921 на еміґрації в Німеччині та Франції, з 1924 в Чехо-Словаччині. Праці з ділянки сіль. госп-ва, зокрема механізації сіль. госп-ва.

Коваль Федір (* 1916), поет, зб. поезій «Зелені ромби» (1953). Тепер у Німеччні.

Ковальницький Дмитро (1839—1913), родом з Волині, ректор і проф. Київ. Духовної Академії (заг. історія церкви); своїм почином та коштом багато допоміг справі дослідження минулого Київ. Академії. Згодом архиєп. херсонський та одеський.

Ковальов Олександер (*1916), скульптор-реаліст родом з Одеси; бюсти-портрети (М. Лисенка, М. Рильського, Б. Хмельницького, В. Філатова).

Ковальство, перші ковальські вироби (К. в.) з'явилися на Україні вже в мідяну, енеолітичну добу (2 500—1 800 до Хр.); на їх місц. виріб вказують знахідки деякого ковальського знаряддя (молотки, ковадла, матриці) та наявність родовищ мідяної руди на Закарпатті і в Донеччині. Від залізної доби (800—500 до Хр., гальштатська) К. сполучене лише з обробкою заліза; ширше почався виріб залізних госп. речей (коси, серпи, рала, сокири) від приходу кельтів на Закарпаття; в рим. добу (1—4 вв. по Хр.) з'явилися перші печі до витопу залізної руди. В княжу добу К. становило важливу галузь пром-сти, а К. в., майже всі вже теперішнього типу, посіли перше місце між с.-г. знаряддям. «Ковач», «кузник», «кузнець» — різні назви коваля у княжу добу. Тоді вже був відомий ковальський міх та сталева (харалужна, булатна) зброя. В пізніші віки К. в. досягли мист. рівня: окуття церк. дверей, хрести на церк. банях, церк. колодки. (Див. ще ЕУ І, стор. 214).

Ковальський Василь (1826—1911), гром. діяч, суддя в Перемишлі, згодом радник

Найвищого Суду у Відні; перший перекладач «Вісника держ. законів» на укр. мову, посол до гал. сойму і австр. парляменту; діяльний публіцист у 1850—70-их рр.; автор цікавих описів-ст., шкільних читанок, чл.-засновник «Нар. Дому» і «Гал.-Руської Матиці»; під кін. життя — москвофіл.

В. Ковальський

Ковальський Іван (1850—78), революціонер-народник з священичої родини на Поділлі; студент Одеського Ун-ту. Вів пропаганду гол. серед сектантів; за збройний опір поліції під час арешту засуджений на смерть. Співавтор звернення «Голос честных людей».

Ковальський Микола (1885—1944), гром. і політ. діяч родом з Волині; діяч РУП, пізніше УСДРП, чл. Укр. Центр. Ради, в 1918—20 рр. дир. Департаменту Держ. Контролю УНР; на еміґрації гол. Укр. Центр. Комітету у Варшаві; загинув в нім. концентраційному таборі в Дахав.

М. Ковальський

Ковальський Микола (*1899), публіцист і гром.-політ. діяч серед укр. еміґрації у Франції, родом з Києва, співр. «ЛНВ», «Тризуба» й ін.

Praванько-Кованківський Петро (*1876), економіст-фінансист, з 1909 р. доц. Київ. Ун-ту, з 1914 проф. Комерційного Ін-ту, в 1920—30-их рр. Ін-ту Нар. Госп-ва в Києві; на еміґрації працює в Ін-ті Вивчення СССР у Мюнхені. Праці про нар. госп-во і фінанси СССР, м. ін. «Производительные силы Украины» (1922), «Бюджет м. Києва» (1929), «Бюджет СССР» (1956) та ін.

Ковач Михайло (*1909), бачвансько-укв. письм. і педагог; інтимна лірика, оп. і п'еси з життя бачванського села та інтеліґенції, автор шкільних підручників.

М. Ковбасюк

Ковбасюк Микола (1817—89), гром. діяч, селянин із Вербіжа під Коломиєю, в 60-их рр. 19 в. посол до гал. сойму і австр. парляменту; виступав у справах сервітутових, в обороні лісів і пасовиськ, проти відшкодування панів за втрату панцизняних тягарів.

Ковбек (Koubek) Ян (1805—54), чес. письм. і славіст, проф. ун-ту в Празі, слов'янофіл; мав вплив на «Руську Трійцю», зокрема на М. Шашкевича.

Ковбель Семен (*1877), письм. у Канаді; поезії писав під впливом Франка; заг. відома драма «Дівочі мрії», що ставилася на укр. сцені в Канаді й Америці.

Ковель (II—5), м. обл. підпорядкування на волинському Поліссі над. р. Турією, р. ц. Волинської обл.; 23 000 мешк. (1956);

Благовіщенський собор у Ковелі

великий зал. вузол, підприємства по обслуговуванню зал. транспорту, місц. пром-сть. К. вперше згадується на поч. 14 в., міські права дістав 1515 р.; з 1795 до 1939 — пов. м. Літом 1919 бої Волинської дивізії з поляками. Цінні пам'ятки архітектури — дерев'яний Благовіщенський собор (1505) і дзвіниця з 17 в. та зал. двірець (архітект О. Вербицький) знищені під час другої світової війни.

Ковенко Михайло, інж., діяч УСДРП, згодом Укр. Партії Самостійників-Соціялістів, організатор куреня «вільних козаків» у 1917—18 рр. з роб. молоді Києва; в січні 1918 військ. комендант Києва, за Директорії гол. Верховної слідчої комісії для боротьби з контрреволюцією; з 1920 р. жив на еміґрації в Румунії.

Коверко Андрій (* 1893), гал. різьбар-монументаліст; різьби в каплиці гр.-кат. Духовної Семінарії у Львові, пам'ятник митр. А. Шептицького, плоскорізьби-портрети в дереві О. Новаківського, І. Франка й ін.; учасник виставок Гуртка Діячів Укр. Мистецтва і АНУМ у Львові.

Ковжун Павло (1896—1939), визначний графік, маляр і організатор укр. мистецтва на Зах. Укр. Землях, родом з Волині; студіював у Києві, з 1921 в Галичині; працював гол. в книжній графіці (численні обкладинки, екслібриси, вид. знаки, плякати, ініціяли, ілюстрації, карикатури), автор (разом з М. Осінчуком) церк. поліхромій в укр. візант. стилі (Озірна, Сокаль, Зашків, Долина, Мик-

лашів, Наконечне, Калуш, Стоянів й ін.), мист. монографій (Глущенко, Грищенко, Ґец), ст. на мист. теоретичні теми і про окремих мистців (Архипенка, Дольницьку), учасник багатьох крайових і закордонних укр. виставок (Прага, Брюссель, Варшава, Берлін, Рим, Неаполь), співорганізатор Гуртка Діячів Укр. Мистецтва (1921) і Асоціяції Незалежних Укр. Мистців (АНУМ, 1931) у Львові, ред. журн. «Митуса» і «Мистецтво».

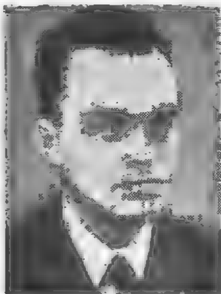
П. Ковжун

К. мистець модерний, але тісно пов'язаний з укр. образотворчою традицією. Перші праці під впливом футуризму і символізму, пізніше Нарбута, з 1924 експресіонізму й конструктивізму, проте, К. залишився різко окресленою індивідуальністю з своїм наскрізь нац. власним стилем. Укр. культура завдячує К. відродження мистецтва книги на Зах. Укр. Землях.

Література: Федюк М. Графіка. Л.-К. 1924; Екслібріс. Л. 1932; Голубець М. Павло Ковжун. Л. 1939; Гординський С. Павло Ковжун. Л. 1943.

С. Г.

Ковила, тирса, шовкова трава (Stipa L.), багаторічні рослини з родини трав, 30—100 см заввишки; одні з основних степ. рослин. На Україні росте 8 видів, поширених в Степу й рідше в Лісостепу; найпоширеніші: тирса або К. волосиста (S. capillata L.), має остюки волосовидні (не пірчасті), і К. пірчаста, шовкова трава (S. pennata) — збірний вид, що поділяють на кілька видів: К. Іванова (S. Joannis Čel) найчастіше в Лісостепу, К. Лессінґа (S. Lessingiana Trin. et Rupr.), К. вузьколиста (S. stenophylla Czern.), К. укр. (S. ucrainica P. Swirn.) й ін. Молода К. є добрим кормом для домашніх тварин, пізніше вона стає шорсткою і мало їстівною.

Ковінька Олександер (*1900), сов. письм.-гуморист, у 1920-их рр. чл. «*Плуга»;* зб. гуморесок «Індивідуальна техніка» (1929), «Колективом подолаємо» (1930); гуморески на актуальні сов. теми в поточній пресі.

Ковнір Степан (1695—1786), визначний майстер-будівничий з Київщини, понад 60 рр. провадив будів. роботи в Києво-Печерській Лаврі: т. зв. Ковнірський корпус, дзвіниця б. дальніх Печер і ін; поза Лаврою — Кловський палац (1754—58), церква і дзвіниця в Василькові й ін. Будови К. в укр. барокковому стилі з багатими ліпними оздобами на фронтонах. К. виховав цілу школу майстрів-каменярів.

Ковпак Сидір (* 1887), сов. діяч і командир партизанських загонів часів революції і другої світової війни, ген.-майор родом з Полтавщини; в 1918—19 рр., очолюючи партизанський загін, боровся з укр. визвольним рухом, 1942 оперував у нім. тилах на Поліссі, влітку 1943 зробив рейд у Карпати, де м. ін. відбулися сутички між червоними партизанами й УПА. 1944 загін К. став Укр. партизанською дивізією під командуванням підполк. П. *Вершигори.* К. з 1946 чл. Верховної Ради СССР і мін. оборони УССР, з 1947 заступник гол. Президії Верховної Ради УССР, чл. ЦК КПУ. Автор спогадів «Від Путивля до Карпат» (1945).

Ковтун Іван, див. *Вухналь* Юхим.

Ковтурман Костянтин (* 1894), графік, працює в Одесі; станкова графіка, офорти; «Верби» (1929), «Горлівка» (1937).

«Ковчег» («The Ark»), кат. церк.-осв. місячник, виходив 1946—56 у Стемфорді (ЗДА), укр. і англ. мовами.

Ковшевич Роман (1873—1932), адвокат, суддя, правник-каноніст; д. чл. НТШ; проф. Укр. Ун-ту, а пізніше Богословської Академії у Львові; досліджував суд. справи українців і поляків перед рим. Ротою. Праці: «Індуктивний метод в юриспруденції» («Зб. Правничої Комісії» НТШ, тт. I-II); «De primis litibus Ucrainorum apud Romanam curiam indicatis» («Богословіє», VII, 3) та ін.

Коган Олександер (* 1895), композитор родом з Одеси, з 1944 доц. Одеської Консерваторії; увертюра і поема для оркестри, струнний квартет, тріо і 2 сонати для скрипки з фортепіяном; підручник сольфеджо і гармонії.

Коган-Ясний Віктор (1889—1958), терапевт-клініцист та ендокринолог, родом з Полтави, проф. Харківського Мед. Ін-ту (з 1930), заслужений діяч науки УРСР; перший в СССР виготовив інсулін та налагодив його виробництво у Харкові (1922); 175 наук. праць, в тому ч. низка великих монографій.

Когильник (Кундук), р., що протікає Басарабською височиною і Причорноморською низовиною: довж. — 240 км, сточище — 3 900 км², впадає до Сасицького лиману.

Когуська Наталія (*1905), гром. діячка в Канаді родом з Волині, гол. Союзу Українок Канади і ред. ж. «Промінь»; оп. «Мати», «В польоті до Вілі».

Когут Лев (1878—1947), бук. гром.-політ. і екон. діяч, журналіст і видавець, адвокат у Чернівцях. В 1902—03 рр. ред. вид. РУП, що виходили в Чернівцях («Гасло», «Селянин», окремі брошури); в 1903—24 рр. перший дир. централі укр. кооператив на Буковині «*Селянська*

Каса»; в 1920-их рр. ред. низки укр. газ. у Чернівцях, м. ін. «Рідний Край» (1926—30), в 1930—40 рр. щоденника «Час». Ред. і видавець «Нар. Бібліотеки», «Спілкової Бібліотеки», листування М. Драгоманова з М. Павликом (1912) та ін. Співзасновник і діяч Укр. Нар. Орг-ції Буковини (1922—27), віцепрез. *Укр. Нац. Партії* (1927—38). Численні ст., зокрема на екон. і культ. теми; окремо вийшли: «Бук. спільництво» (1907), «Україна і моск. імперіялізм» (1916) й ін. Помер на еміґрації в Ґраці.

Л. Когут

Когут Михайло, в чернецтві Микола (*1911), церк. і гром. діяч у Канаді й ЗДА, василіянин, закарп. походження; в 1946—53 рр. в Римі, як консультор і ген. секретар ЧСВВ, ген. секретар і ректор Колеґії св. Йосафата, в 1953—58 рр. протоігумен амер. василіянської провінції.

Когут Осип (1891—1941), гром. і політ. діяч, за студентських часів організатор радикальної молоді і УСС; з 1920-их рр. адвокат у Богородчанах і чл. Гол. Управи УСРП, в 1928—30 рр. посол до варшавського сойму; 1939 заарештований большевиками, помер на засланні.

О. Когут

Когутяк Іван (*1893), антрепренер і актор «Укр. Рухомого Драматичного Театру», організованого 1920 р. в Станиславові, об'їздив міста і села Галичини й Волині з перев. побутовим репертуаром; в 1939—44 дир. Коломийського муз.-драматичного театру.

Кодак (Кудак), фортеця на правому березі Дніпра б. порогів, 10 км нижче від теперішнього Дніпропетровського, збудована поль. урядом 1635 р., щоб загородити дорогу до Запоріжжя, Дону й Чорного м. Відбудована після зруйнування козаками на чолі з гетьманом І. Сулимою, набрала особливого значення після невдалого коз. повстання 1637—38 рр., коли Польща поставила там залогу з нім. жовнірів. 1648 р. К. був взятий Б. Хмельницьким. За Мазепи К. був сторожовим постом супроти Січі; у 18 в. його військ. значення занепало. Руїни К. збереглися до наших днів, на місці кол. К. лежить с. Старі Кодаки.

Кодак (псевд.) Юрій (*1916), архітект, закінчив Київ. Художній Ін-т; з 1948 в Канаді, проектував і будував церкви в Канаді (Гамільтон, Судбори, Нове Торонто, Монтреал) і ЗДА (Бостон, Бавнд-Брук); К. використовує мотиви укр. архітектури, перев. укр. бароко.

Кодацький (Старо-Койдацький) поріг, перший з *Дніпрових порогів,* довж. 512 м, спад 1,8 м.

«Кодекс законів про народну освіту УСРР», зб. законів, що нормували справу шкільництва і нар. освіти, затверджений ВУЦВК 2. 11. 1922; проіснував до поч. 1930-их рр., згодом замінений окремими законами і положеннями (статутами).

«Кодекс законів про працю малолітніх та підлітків», встановлений постановою Ради нар. комісарів УССР 21. 9. 1921; згодом перестав діяти і був включений до *«Кодексу законів про працю УСРР»;* реґляментацією праці підлітків займались також спеціяльні постанови і закони держ. органів УССР та СССР.

«Кодекс законів про працю УСРР», з 1922 р. основне, проте фраґментарне джерело трудового права в УССР і Молд. ССР. «К. з. п. п. УСРР», точно відтворюючи відповідний кодекс РСФСР, був прийнятий ВУЦВК 2. 12. 1922 та введений в дію з зворотною силою — 15. 11. 1922, себто з того часу, коли і «К. з. п. п. РСФСР». Кодекс складається з 192 ст., систематизованих в 17 розділах: заг. частина; про порядок наймів і подачі робітної сили; про порядок притягнення до трудової повинности громадян УССР; про колективні угоди; про трудову угоду; про правила внутр. ладу; про норми випродукування; винагорода за працю; ґарантія та компенсація; робочий час; час відпочинку; про учеництво; праця жінок і неповнолітніх; охорона праці; про проф. (виробничі) спілки робітників та службовців і їхні органи на підприємствах, в установах та госп-вах; про органи розгляду конфліктів та справ порушення законів про працю; про соц. страхування. Лише 18 ст. не є буквальним передруком відповідних ст. «К. з. п. п. РСФСР». Численні зміни і доповнення тільки спершу були відповідно кодифіковані у формі нової редакції статтей, додатків та офіц. доповнень; видані ж після 1936 р. взагалі не були внесені до кодексу.

На відміну від початкового сов. трудового законодавства, що характеризувалося встановленням т. зв. роб. контролю над виробництвом, «К. з. п. п. УСРР» не встановлює права робітників та службовців на виробниче співуправління, а лише реґулює взаємовідносини «наймача» — працедавця та «наймитів» — працівників. Кодекс у своїй першій ред. віддзеркалює соц.-госп. систему *НЕП*-у.

Деякі з останніх актів сов. трудового права повертаються до постанов окремих ст. «К. з. п. п. УСРР».

У висліді постанови президії Верховної Ради УССР «Про перегляд кодексів законів УРСР» 14. 5. 1956, окрема комісія мін-ва юстиції УССР розробила новий проєкт «К. з. п. п. УРСР», який враховує нові акти соц.-трудового законодавства; проєкт ще не затверджений (див. також *Трудове право, Праця).*

Література: Данилова Є. Кодекс законів про працю, практичний коментар. Х. 1929; Шерешевський С. Основи трудового права. Х. 1929; Згурська К. Кодифікація законодавства Укр. РСР. Радянське право, І, 4. К. 1958. *Б. Цюцюра*

«Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР», основне джерело родинного права в УССР і Молд. ССР; проєкт схвалений правничою комісією, опублікований у Харкові в 1925 р., затверджений з незначними змінами Всеукр. Центр. Виконавчим Комітетом 31. 5. 1926; одночасно втратили силу діючі доти декрети Ради Нар. Комісарів УССР з 20. 2. 1919 про цивільні шлюби і про розлучення. «К. з. п. р.» складається з 162 ст., об'єднаних у 5 відділах в такому порядку: про родину, опіку та піклування, одруження, про право громадян змінювати свої прізвища й імена, визнання особи безвісно-відсутньою або померлою; положення про реєстрацію актів громадянського стану має форму додатку до кодексу. Згідно з постановами діючої в 1926 р. конституції, «К. з. п. р.» базується на тих самих основах, що й кодекси ін. респ.: на моногамії, рівних правах чоловіка й жінки, розривності подружжя, відсутності різниці між шлюбністю і нешлюбністю дітей, виключенні впливу церкви на родину; зате в подробицях він значно відрізняється від кодексів ін. республік, а зокрема від пізніше схваленого родинного кодексу РСФСР. На відміну від рос. кодексу, що зрівнював перед правом зареєстровані й незареєстровані подружні відносини, укр. кодекс стверджує у ст. 105, що тільки реєстрація шлюбу в органах *ЗАГС* є безспірним, до спростування судом, доказом наявности одруження. Під час другої світової війни «К. з. п. р.» кілька разів змінювався, зокрема союзним указом з 8 липня 1944 р. (обов'язковість реєстрації одружень у всіх республіках, утруднення розлучень, відмінні обов'язки батьків дітей, народжених в подружжі й поза подружжям). Переклад повного тексту кодексу на нім. мову появився 1927 р. (H. Freund. Das Familienrecht der Sowjetrepubliken). З 1958 р. мін-во юстиції підготовляє новий текст родинного кодексу. (Про зміст «К. з. п. р.» див. ЕУ І, стор.. 678—79, *ЗАГС, Родинне право).* *Ю. Фединський*

Кодекс канонічного права, див. *Канонічне право.*

Кодень (II—4), м-ко на Підляшші над Бугом; костьол з чудотворною іконою Матері Божої (коденської), кол. уніятська церква поч. 16 в., в ґотичному стилі, з надгробком Івана Сапіги 1520 з укр. написом.

Кодима, права притока Богу, довж. — 150 км, сточище — 2 480 км²; К. становила в 16—18 вв. кордон Лит.-Поль. Держави й Туреччини, згодом Подільської й Херсонської губ. Над К. укр. військо (Семен Палій і лівобережні полки) 1693 р. розбили татар; 1738 — битва рос.-укр. війська проти тур.-тат. сил.

Кодима (V—10), с. м. т. в півд.-сх. частині Поділля, р. ц. Одеської обл.; цегляний, вапняковий і овочеконсервні зав.; 1919 бої УНР з большевиками та з денікінцями.

Кодня (III—9), с. на сх. Волині, 15 км на південь від Житомира, кол. м-ко. 1768 р. в К. під проводом реґиментаря Стемпковського поляки нещадно карали гайдамаків на смерть та каліцтво.

Кодра (III—10), с. м. т. Макарівського р-ну Київської обл., на Київському Поліссі; добування торфу.

КоДУС, скорочена назва Комісії Допомоги Укр. Студентству, заснованої 1940 у Кракові при *Укр. Центр. Комітеті;* 1942 перенесена до Львова. З 1945 діє самостійно на еміґрації — у Фюрті (Німеччина), з 1951 у Сарселі (Франція). КоДУС очолювали: о. І. Гриньох, Ю. Полянський, З. Кузеля (1944—52); з 1952 гол. О. Кульчицький, секретар з 1946 — Т. Волошин. В сумі уділено допомог 2 600 студентам на бл. 500 000 долярів, зібраних з пожертв громадянства і з допомоги УЦК (до 1945), кат. Церкви (за посередництвом архиєп. І. Бучка), ЗУАДК, Укр. Конґресового Комітету Америки й Фонду Допомоги Українців Канади.

Коельо (Coelho) Нето (1864—1934), відомий браз. новеліст, прихильник незалежности України, інформував браз. гром. думку про укр. культуру і укр. змагання (зокрема в «Jornal do Brasil» 1923).

Кожанчиків Дмитро (†1877), рос. книгар, видав 1867 р. в Петербурзі перше повне вид. «Кобзаря» Т. Шевченка.

Кожара, див. *Гагара.*

Кожевников Петро (1904—43), вчений лісовод; праці про ліси УССР, зокрема на Поділлі, про природно-госп. р-ни і типи лісів України й ін., автор типологічної карти лісів України.

Коженьовський (Korzeniowski) Юзеф (1797—1863), поль. письм. і драматург ро-

дом з Галичини, проф. Крем'янецького Ліцею й Київського Ун-ту, пізніше в Харкові й Варшаві; у повістях «Spekulant» (1846) і «Kollokacja» (1847) накреслив образ поль. шляхти на Волині й Поділлі; у драмі «Karpaccy górale» (1840, популярна на гал. сцені п. н. «Верховинці» в переробці П. *Свєнціцького* й Д. Лозинського) — побут гуцульського села і його конфлікти з австр. адміністрацією. П. Свєнціцький переклав також кілька ін. п'єс К. для укр. театру.

Кожухів, больш. концентраційний табір б. Москви, до якого на весні 1920 р. вивезено бл. 250 старшин і стрільців УГА, в тому ч. ген. О. Микитку і ген. Г. Ціріца; на поч. липня 1920 р. звідти вивезено 217 старшин в напрямі до Архангельську, де всі загинули без вісти.

Кожухівка (III—11) і сусідня Крушинка, с. Києво-Святошинського р-ну на півд. зах. від Києва; бої Січ. Стрільців з рос. добровольчими гетьманськими частинами в листопаді 1918, з большевиками в лютому 1919 та УГА з большевиками в серпні 1919.

Коза, див. *Козівництво.*

Коза, нар. муз. інструмент, див. *Дуда.*

«Коза» (звичай «водити козу»), парубоцьке колядування, при якому один з парубків переодягається козою; драматизоване замовляння з побажальною частиною, з піснями й танцями (див. ЕУ І, стор. 258). Також дівоча забава з весняного циклу.

Коза дика, див. *Сарна.*

Козак Едвард (*1902), псевд. Еко, Мамай, Майк Чічка, карикатурист, гуморист і маляр родом з Галичини, учень О. Новаківського; ілюстратор і ред. «*Зиза*» (1926—33) і «*Комара*» та ілюстратор усіх вид. Тиктора у Львові (1933—39), учасник виставок *АНУМ*; з 1944 на еміґрації, гол. УСОМ, ред. «*Лиса Микити*» (з 1948) в Німеччині й ЗДА; з 1951 в ЗДА, працює в церк. мистецтві, ілюструє казки в телевізії. К. ілюстратор великої кількости книжок і журн., особливо дитячих («Світ Дитини», «Дзвіночок», «Юні Друзі», «Веселка»), автор гумористичних віршів і фейлетонів. Малюнки К. імпресіоністичні, декоративні, часто під нар. лубок, в них домінує лагідний гумор і композиційна легкість («Ярмарок» — 1942, «Січ» — 1943, «Стара Коршма» — 1953, композиції до укр. пісень), в карикатурах помітний нахил до анімалізму. К. творець модерного гумористичного журн., що на укр. ґрунті понад 35 рр. активно впливає на формування гром. думки. Окремі вид. альбом «ЕКО» і альбом карикатур п. н. «Село» (1946—48). Див. ще «*Гумористична преса*» і «*Карикатура*».

Е. Козак

Козак Євген (1857—1933), славіст, дослідник історії Буковини, зокрема іст. церкви, правос. свящ., проф. ц.-слов. мови і літератури Чернівецького Ун-ту (1899—1919), москвофільський гром. діяч; студії про слов. написи („Die Inschriften aus der Bukovina", 1903) на Буковині й Молдавії та ін.; доводив автохтонність українців на Буковині; на церк. полі виступав проти румунізації бук. правос. архиєпархії.

Козак Євген (*1907), композитор і диригент із Львова, дир. вокального ансамблю Львівського радіо; хорові твори, пісні, обробки нар. пісень.

Козак Іван (*1891), сотн. УГА, організатор і комендант Польової Жандармерії УГА, 1923—26 комендант табору для інтернованих частин УГА в *Йозефові*, згодом адвокат і гром. діяч в Угнові (Галичина); тепер в ЗДА.

І. Козак

Козак Сергій (*1920), оперовий співак-баритон; з 1950 соліст Київ. опери; автор сольових і хорових пісень.

Козаки підпомічники, категорія козацтва, яка утворилася в процесі його екон. диференціяції під кін. 17 в. і вперше була оформлена за Мазепи (1701). Менш заможні, ніж *виборні козаки,* К. п., залишаючися вдома, повинні були виряджати від 2—3 або більше дворів одного козака для чинної військ. служби й повністю утримувати («підпомагати») його. В разі особливої потреби (оборона країни тощо) й К. п. притягалися до участи в походах. Остаточно поділ на виборних і підпомічників був проведений рос. урядом у 1734—36 рр.

Козаневич Маріян (1877—1940), гірничий інж., 1918—19 чл. Нац. Ради і секретар публічних робіт (від УСДП) ЗУНР.

Козар Павло (1898—1944), історик-археолог, викладач Дніпропетровського Ун-ту, співр. Іст. Музею під керівництвом акад. Д. Яворницького; учасник Дніпровської археологічної експедиції в 1927—32 рр.

Козацтво, вільна, воєнно-пром. людність в сх.-евр. степах, що дістала цю назву значно пізніше своєї появи. Назва «козак» тюркського походження, вперше зустрічається в словнику половецької мови з сер. 13 в.; маємо її також у візант. джерелах, інструкціях італ. міст своїм колоніям на Чорноморщині й ін. Козаками ці джерела називають озброєних людей, які займалися охоронною службою в пограничних місцевостях, давали охорону купецьким караванам на степ. шляхах або й самі займалися степ. промислами. Під кін. 15. в. назва козаків поширюється й на ту частину людности Центр. і Сх. України, яка ходила на різні промисли, «уходи», займалася полюванням, рибальством, бджільництвом, видобутком соли, салітри тощо.

Укр. К. відмінне від інших коз. формацій Сх. Европи не тільки своїм етнічним походженням, але й ролею, яку воно відогравало в історії України, зокрема в змаганнях укр. народу за відродження своєї державности, а також своєю боротьбою проти навали тюркసько-тат. світу. Саме в процесі боротьби степ. «уходників» з тат. нападами виникла десь у пол. 16 в. коз. орг-ція Запор. Січі (див. *Запоріжжя*). Тат. напади примушували В. кн. Лит. будувати в півд. околицях України замки-фортеці (в Каневі, Черкасах, Вінниці, Хмельнику, Брацлаві, Барі й ін.). Для їх оборони формувалася протягом 16 в. друга категорія К. — городове К., організаторами якого були місц. старости: черкаські — Остафій *Дашкович*, Семен Полозович, хмельницький — Предслав Лянцкоронський, барський — Бернард Претвич, шляхтич Самійло *Зборовський*, кн. Дмитро *Вишневецький* (Байда), кн. Богдан *Ружинський* та ін. Вони, разом з городовими й запор. (низовими) козаками, заходили в глибину степів у гонитві за татарами для відбою ясиру-невільників або й відплатно нападали на тат. і тур. побережні міста. За таких обставин росла сила й досвід К., слава його лицарських подвигів і подив до нього з боку місц. людности, а згодом і ширшого світу. Разом з тим поволі зростала у К. свідомість власної ваги й відповідальности, не лише станової чи льокальної, але й заг.-національної. На цьому ґрунті неминуче й щораз більше виникали конфлікти К. з місц. маґнатами та держ. адміністрацією, а згодом з кін. 16 в. і поль. урядом. (Див. ЕУ I, стор. 439—43).

Під кін. 16 в. королівські універсали й постанови сойму (напр., 1590) намагалися обмежити значення К., зводячи його ролю лише до охорони степ. пограниччя, і охопити якнайменше число К. реєстром, спочатку малим — до 300 осіб, а пізніше, під тиском обставин, збільшуваним до 6 000 і 8 000, призначаючи над ним, замість виборних провідників, урядового старшого і полковників. Але війни Польщі з Москвою і Туреччиною примушували поль. уряд іти на деякі поступки К. Зокрема Стефан Баторій 1578 р. ствердив деякі права й вольности К. Поволі К. починає провадити власну, незалежну від поль. уряду й нерідко суперечну його інтересам, зовн. політику (участь у молд. справах, союз з цісарем Рудольфом у 1590-их рр. тощо). До великої сили доходить К. в першій чверті 17 в., коли гетьман Петро *Сагайдачний* не тільки прославив його вдалими походами проти татар і турків і допомогою поль. військові під Москвою 1618 та під Хотином 1621 р., але й міцно пов'язав політику К. з нац.-рел. боротьбою укр. народу проти Польщі, відроджуючи при цьому держ. традиції княжої України-Руси.

Поразки коз. повстань в 30-их рр. 17 в. затримали розвиток К., значно зменшуючи коз. реєстр та ізолюючи реєстрове К. від «виписчиків» (ті, що не потрапили до реєстру) і низового Війська Запор. Цей наступ Польщі на К. призвів 1648 р. до повстання Богдана *Хмельницького* і тривалої війни України проти Польщі (1648—58), наслідком якої було утворення Укр. Коз.-Гетьманської Держави 17—18 вв. — «Війська Запорозького» (згодом Гетьманщини), у якому козацтво було упривілейованим станом, коз. старшина — провідною верствою, а коз. устрій став основою всієї держ. орг-ції. Поруч з тим існувала (до 1775 р.) автономна коз. республіка Війська Запорозького Низового (Запоріжжя).

Після ліквідації Гетьманщини (остаточно в 1780-их рр.) значна частина К. на території пізніших Чернігівської і Полтавської губ. існувала до 1917 р., як окремий стан вільної сіль. людности, маючи свої, застережені законом, права і привілеї. Намагання відновити К. як військ. силу на Лівобережжі мали лише короткотривале значення: зформовані рос. урядом 1831 під час поль. повстання коз. полки були після закінчення воєнних дій розформовані. Натомість коз. формації, утворені на базі запор. К., проіснували довше. Це були: *Задунайська*

Січ на території Туреччини (1775—1828) і козаки на території Банату в Австр. Монархії (1785—1812); Бозьке Коз. Військо, зформоване 1784, що одержало землі між Дністром і Богом і 1792 було перенесене на Кубань як *Чорноморське Козацтво,* яке 1861 р., після об'єднання його з т. зв. *Лінійним Військом,* дістало назву — *Кубанського Козачого Війська; Озівське Військо,* створене з частини Задунайського К., яка 1828 перейшла на рос. бік, поселене над Озівським м. і в 1865 р. частково перенесене на Кубань. Кубанське Коз. Військо було єдиною формацією укр. К., яка існувала ще 1917 р. і мала деяку, дуже обмежену автономію (докладніше див. *Кубань*).

На Правобережжі К. було скасоване постановою поль. сойму 1699, але існувало (з 1704 р. під реґіментом лівобережного гетьмана) до 1714 р. У 18 в. надвірні міліції поль. маґнатів мали подекуди устрій, подібний до коз. Постанова поль. сойму 1790 про створення двох полків К. не була здійснена.

До укр. К. належало також Слобідське К., яке користувалося в 1638—1765 рр. досить широкою автономією в межах Московської (рос.) Держави: воно творило 5 полків (див. *Слобожанщина*).

Деякі укр. шляхетські роди коз. походження зберегли нац. традиції, і їх представники приєдналися до новітнього укр. нац.-визвольного руху, і взагалі нащадки коз. стану дали поважну кількість укр. інтеліґенції — діячів модерного укр. нац. відродження та визвольного руху. Вплив коз. традицій відбився в укр. визвольних змаганнях 1917—20 рр. зокрема у формації «*Вільного Козацтва*», реґулярних військ. частин і в будівництві гетьманської Укр. Держави 1918 р. Але спроба гетьмана П. Скоропадського відновити коз. стан вже не могла бути здійснена (див. ще ЕУ I, стор. 439—72, 642—47).

Література: Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, I—III, 3 вид. О. 1885—86; Эварницкий Д. История запорожских казаков, I—III. П. 1892—97; Багалій Д. Історія Слобідської України. Х. 1918; Дорошенко Д. Нарис історії України, I—II. В. 1932—33; Stöckl G. Die Entstehung des Kosakentums. Мюнхен 1953; Голобуцкий В. Черноморское казачество. К 1956; Грушевський М. Історія України, Руси, тт. VII—X. Нью-Йорк 1956—58; Голобуцкий В. Запорожское казачество. К. 1957. Див. ще ЕУ I, стор. 442—43 і 465—66, а також ЕУ II — *Запоріжжя, Донщина.*

І. Витанович

Неукр. К. Побіч укр. існувало на території Сх. Европи неукр. К. Найважливішим було Донське К., яке оформилося в 16 в.; воно мало в собі багато укр. елементу й стояло в тісних зв'язках з укр. К. (див. докладніше *Донщина*). Перев. з виходців-донців створилися нові коз. війська: Яїцьке (згодом перейменоване на Уральське), Оренбурзьке, Гребенське-Терське (на сх. Передкавказзі), Астраханське й ін. Деякі з них, як напр., Волзьке, що існувало у 18 в., були перев. укр. походження. Чимало укр. елементу було і в Терському війську. Всі ці війська під тиском рос. уряду втратили свою незалежність, а згодом і автономію. На поч. 20 в. існувало 12 коз. військ: Донське, Кубанське, Терське, Астраханське, Уральське-Яїцьке, Оренбурзьке, а на території Азії — Сибірське (Омське), Семирічинське, Єнісейське, Забайкальське, Амурське й Усурійське. Козаки у активній военній службі становили численну і важливу частину рос. армії, гол. кінноти. У 1912 р. всі коз. війська нараховували 4 054 000, в тому ч. 445 000 «служилого состава». На території коз. військ, крім козаків, жили також «іногородці», що не мали прав і обов'язків козаків і становили 53% всього населення. Найчисленнішими коз. військами були Донське (1 392 000 козаків на 3 143 000 всього населення) і Кубанське (1 214 000 на 2 836 000); лише ці війська мали великі суцільні території.

Після революції 1917 р. серед К. виник автономістичний рух, зокрема на Кубані й Дону, що спричинився до виникнення окремих коз. держ. формацій. Коз. землі були одночасно базами білих рос. армій, що разом із козаками ставили опір большевикам і зазнали у 1920 р. остаточної поразки. Частина козаків (бл. 160 000, в тому ч. жінки, діти та старші віком) вийшли на еміґрацію й поселилися гол. у Юґославії й Франції, менше в Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі. Гол. осередками коз. еміґрації були Беоґрад, Прага, Париж, Варшава; тут діяли їх центр. орг-ції, установи, преса.

Під час другої світової війни козаки на еміґрації та на коз. землях, гол. на Дону, створили військ. частини, які воювали проти большевиків в рамках нім. армії; цих козаків разом з їхніми родинами англійці видали большевикам. Інші козаки, що воювали в складі Рос. Визвольної Армії (РОА), теж були видані большевикам американцями, що сильно підірвало коз. потенціял на еміґрації.

В політ. відношенні козаки на еміґрації діляться на кілька груп — в основному на самостійників, федералістів та

монархістів (останніх до другої світової війни очолював ген. Н. Краснов). Поза тим існує позапартійний «Общеказачий Союз» та менші угрупування, як коз. комбатантів та інші. Козаки групуються в станицях з станичними отаманами на чолі.

Найчисленнішу та найактивнішу на еміґрації групу становлять козаки-самостійники (Вільнокоз. Рух, Козачий Нар. Рух — Вільне Козацтво). На чолі його стали: донці — полк. Гнілорибов і осавул. М. Фролов та кубанець І. Білий. З 1920-их рр. коз. самостійники домагаються створення окремої, суверенної федеративної держави — Козаччини (Козакії), яка обіймала б т. зв. іст. землі — 6 коз. військ. в Европі (разом з територіями, що лежали між цими військами), себто Півн. Передкавказзя, Дон і півн. частину Надкаспійщини (територія бл. 870 000 км², з 14 млн населення, на якій до революції козаки становили бл. ⅓ всього населення). До складу такої держави входила б і частина укр. етногр. території як суцільної (Кубань, частина Донщини), так і мішаної (Сх. Передкавказзя). Деякі ідеологи К. вважають його за окремий народ — 4 слов. групу Сх. Европи.

Нині козаки-самостійники розбиті на еміґрації на дві групи — І. Білого і В. Глазкова. Козаки-самостійники політ. стоять бл. до українців і прагнуть союзу Коз. Держави з її зах. сусідом — Україною; вони співпрацюють з українцями, влаштовують спільно різні гром. виступи та свята і входять разом з ними до *АБН* (І. Білий) і *Паризького Бльоку* (В. Глазков). Козаки-самостійники мають свою пресу: м. ін. на поч. 1920-их рр. у Варшаві виходив «Голос Казачества», в 1927—39 — двомовний ж. «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» (спершу в Празі, згодом у Парижі; ред. І. Білий); тепер у Парижі виходить «Казак» (Орган Білого), двомовний «Казачья Жизнь — Козаче Життя» в Нью-Йорку (орган Глазкова) й ін.

Більшість кубанців не визнає концепції «Великої Козаччини», але стоїть за автономію Кубані у зв'язку з Україною.

Література: Сватиков С. Россия и Дон. Прага 1924; Вилый И. Казачья Земля. Территория и народонаселение. Прага 1928; Трагедия Казачества. Прага 1933; Быкадоров И. История Казачества. Прага 1930.

Козацька старшина, або просто старшина, заг. назва осіб, що мали урядові посади в укр. коз. війську та в адміністрації Гетьманської держави 1648—1781 рр. К. с. поділялася на *ген. старшину,* полкову та сотенну.

До полкової старшини належали: полковий обозний (командувач артилерії), суддя, писар, осавул (найближчий військ. помічник полк.), хорунжий (охоронець полкової корогви-прапора). До сотенної старшини, крім сотн., належали: сотенний або городовий отаман (заступник сотн.), писар, осаул та хорунжий.

К. с. часто називають також всю верхню станову групу суспільства Гетьманської України, включаючи сюди т. ч. і *Значне військ. товариство,* яке урядових посад не мало.

«Козацький Голос», фронтова газ. 1 корпусу УГА (з березня 1919), з листопада 1919 орган Пресової Квартири Начальної Команди УГА; вийшло 68 чч.

Козацький загін (відділ) **ім. Ґонти,** військ. частина під командуванням отамана А. *Долуда,* прибула в листопаді 1918 з Придніпрянщини на допомогу УГА під час боїв за Львів; згодом боролася на протиполь. фронті на півн. від Львова, літом 1919 брала участь в поході на Київ в складі Десятої бриґади УГА. К. з. ім. Ґ. складався спершу з придніпрянців, пізніше також і галичан.

«Козацькі літописи», див. «*Літописи*».

Козача Лопань (III—17), с. м. т. над р. Лопань Деркачівського р-ну Харківської обл.

Козаченко Василь (*1913), сов. письм. родом з Кіровоградщини; друкуватися почав 1936 р.; передвоєнна зб. оп. «Золота грамота», ряд повістей і оп. після війни в офіц. сов. дусі: «Три літа» (1946), «Безсмертя» (1948), повість «Зорі назустріч» (1952), «Атестат зрілости» (1954) та ін.; оп. для дітей. Деякі повісті й оп. К. появилися в рос. перекладах.

Козаченко Григорій (1858—1938), композитор і диригент; закінчив Петербурзьку Консерваторію, хормайстер опери в Петербурзі; оркестрові твори, опери (м. ін. «Пан сотник» на сюжет Шевченка).

Козачинський Михайло (1687—1756), письм., учень, пізніше проф. і префект (1739) Київ. Академії. 1745 архимандрит Видубецького манастиря; автор двох барокових п'єс (одну з них — «Благоутробіє Марка Аврелія» виставив 1744 в Києві) і кн. «Філософія Арістотелева» (1745). 1733—38 ректор і вчитель реторики в Карловицях у Сербії. Його діяльністю там треба пояснити популярність у Сербії церк.-слов. граматики М. Смотрицького. Там же К. написав п'єсу «Король Урош п'ятий», в якій подав ко-

роткий нарис серб. історії (збереглася в серб. переробці).

Козачківський Дем'ян (*1896), актор і режисер; на сцені з 1916 р. З 1923 р. в театрі ім. І. Франка, згодом в Харківському Театрі Революції, з 1945 р. актор і режисер театру ім. М. Заньковецької у Львові.

Козачковський Аверкій, визначний ґравер першої пол. 18 в., працював у Києві. Виконав 1721—37 рр. понад 40 ґравюр, перев. для вид. Києво-Печерської Лаври — мідерити, офорти і «чорною манерою» (Розп'яття). До найкращих належить «Покладення у гріб Ісуса Христа»; 2 цікаві види Києво-Печерської Лаври.

Козачковський Андрій (1812—89), лікар у Переяславі, приятель Шевченка, з яким познайомився в Петербурзі в 1841 р. і допомагав йому матеріяльно та листувався з ним, коли поет перебував на засланні. Шевченко гостював у К. в Переяславі в 1845 р. й написав у його хаті «Заповіт», «Кавказ», «Наймичку» і вступ до поеми «Єретик». К. автор цінних спогадів про Шевченка («Киевский Телеграф», 1875).

Козачок, нар. танок у такті 2/4 жвавого темпу, сольовий (чоловічий) або парою.

Козел, кол. назва р. ц. *Михайло Коцюбинський.*

Козелець (Tragopogon L.), дворічні або довгорічні рослини з родини кошичкоцвітих. На Україні найбільш розповсюджені: К. великий (T. majus Jacq.) до 1 м заввишки, росте по степах, ліс. галявинах, шляхах; К. укр. (T. ucrainicus Artemcz. - T. Floccosus auct. non. W. K.) — на

Собор у Козельці (архітекти А. Квасов і І. Григорович-Барський)

пісках в соснових борах; К. лучний (T. pratensis L.) — на луках, степах. Див. також *Жовтець.*

Козелець (III—12), с. м. т. на Придніпровській низовині над р. Остром, р. ц. Чернігівської обл.; відомий з поч. 17 в., за Б. Хмельницького сотенне м-ко київ. полку, з 1781 до 1917 пов. м. В К. збереглося багато архітектурних пам'яток 18 в.: п'ятиверхий собор Різдва Богородиці (1752—63), збудований А. Квасовим і І. Григоровичем-Барським з високомист. різьбленим іконостасом і багатоповерховою дзвіницею (1766—70, архітект ймовірно А. Квасов), будинок маґістрату (1755, архітект ймовірно І. Григорович-Барський), будинок Дарагана й ін.

Козельський Яків (бл. 1727—після 1793), з полтавського козачого роду, вчений енциклопедист і філософ, вихованець Київської Академії і Петербурзького Ун-ту, викладач акад. гімназії й Артилерійського та Інженерного Корпусу в Петербурзі, чл. Малорос. Колеґії (1772—78); автор підручників з математики, фізики; перекладач численних філос. та іст. творів (Гольберґ, Верто, Шофін й ін.) та їх коментатор. Гол. праці «Философические предложения» (1768), «Рассуждения . . . о человеческом познании» (1780), в яких К. виявив себе прихильником франц. сенсуалізму. Відстоюючи ідеї політ. лібералізму, К. опрацював цілий ряд екон. питань, виступачи проти госп. нерівности, за зміцнення дрібної трудової власности, реґляментацію кріпацької праці, справедливий розподіл оподаткування тощо.

Козельщина (IV—14), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Полтавської обл.; місцева харч. пром-сть.

Козирка, с. Очаківського р-ну Миколаївської обл., положене б. кол. *Ольвії,* де було відкопане на городищі поселення 1—3 вв. по Хр. з залишками кам'яних будівель, з фресковим розписом і гіпсовими ліпленнями на стінах та значним речовим інвентарем. Б. нього сарматський могильник 2 в. по Хр. (кістяки в дерев'яних трунах з багатим вирядом).

Козицький Григорій (бл. 1725—75), вихованець Київ. Академії й Ляйпціґського Ун-ту, з 1758 — проф. філософії й словесних наук акад. ун-ту в Петербурзі, згодом адьюнкт і почесний радник Академії Наук, статс-секретар Катерини II, письм. і видавець журн.; переклав Овідієві «Метаморфози» (1772).

П. Козицький

Козицький Пилип (1893—1960), композитор родом з Київщини, закінчив Київ. Консерваторію, учень Б. Яворського і Р. Ґлієра; проф. Муз.-Драматичного Ін-ту в Харкові і (з 1945) Київської Консерва-

торії (історія музики); ред. журн. «Музика» (1923—26) і «Музика масам» (1928—31), гол. Спілки композиторів України. Опери «Невідомі солдати» (1934), «За Батьківщину» (1941); оркестрова сюїта «Козак Голота» (1925), поема (1938), струнні квартети, сюїта (1913) і прелюди для фортепіяна, оригінальні своєю фактурою хорові твори, церк. твори, обробки нар. пісень, музика до фільмів та театральних вистав («Сава Чалий», «Король бавиться» у Березолі).

С. Козицький

Козицький Сергій (1883—1941), гром. діяч на Волині, нар. учитель, в 1922—28 рр. посол до поль. сойму і гол. укр. парляментарного клюбу, в 1928—30 рр. чл. поль. сенату.

Козівництво, галузь тваринництва, розведення кіз, яких плекають на молоко, м'ясо, шкіру, пух і вовну; на Україні відоме ще з неоліту. Поширення К. подібне до *вівчарства,* але значення його далеко менше; 1916 в 9 укр. губерніях було лише 60 400 кіз (натомість 7 352 000 овець), найбільше в Криму, на Херсонщині й Чернігівщині; 1925 їх було в УССР — 54 700. Зубожіння селян в наслідок колективізації вплинуло на сильне збільшення ч. кіз, які часто заміняють корову. Числа в тис. для УССР: 1935 р. — 333, 1941 — 598, 1951 — 1 275, 1956 — 1 611 (в тому ч. 1063 у колгоспників, 300 у робітників і службовців в м., зокрема в Донбасі, 221 в селах), 1957 — 1 026, 1959 — 608 (ч. овець — 10 707). На Україні плекають кіз гол. ч. для молока, найбільше поширена порода — рос.

Козій Григорій (*1898), ботанік (фльорист, геоботанік), дир. Природничого Музею АН УРСР у Львові, проф. Львівського Мед. Ін-ту; досліди над рослинністю, зокрема торфовищ і лісів Сх. Карпат.

Козік Михайло (1879—1948), маляр-реаліст, студіював у Києві й Москві; проф. Одеського, Київського і Харківського (з 1939) художніх ін-тів, активний чл. АХЧУ; портрети (М. Біляшевського, В. Кричевського, І. Стешенка), жанрові картини («Шахтарка» 1925, «1 травня» 1934, «Зоопарк» 1937), «Церква св. Андрія в Києві» (1943), ілюстрації (до Марка Вовчка) й ін.

Козланюк Петро (*1904), письм. і публіцист родом з Коломийщини, писати почав 1926 р. Писані в ком. дусі ще під Польщею твори К. друкувалися перев. в УССР: «Хлопські гаразди» (1928), «В селі» (1929), «Оселедчики» (1930), «Пасинки життя» (1930), «Вогонь» (1931) та ін. Після 1939 р. К. став відразу активним політ. і літ. діячем, публікуючи спогади, ст. й ін. в просов. тенденційному дусі; такого самого характеру й великий роман з гал. життя «Юрко Крук» (Трилогія, 1946—57), репортажі «Подорожі» (1959) й ін.

Козлів (IV—6), с. на Зах. Поділлі, р. ц. Тернопільської обл.; кол. м-ко.

Козлов В. (1842—1920), кооп. діяч, учень Д. *Пильчикова,* впливав на Харківську Громаду по лінії екон. зацікавлень; завдяки йому постало Миколаївське споживче т-во (бл. 1900).

Козлович Іван (†1757), проф. піїтики й реторики в Київ. Академії, з 1742 префект, згодом ректор Слов'яно-Греко-Латинської Академії в Москві, з 1753 єп. переяславський і бориспільський; дбав за освіту, завів при переяславських церквах доми для убогих.

Козловська Валерія (1889—1956), археолог, кустос археологічного відділу Всеукр. Іст. Музею ім. Шевченка у Києві, чл. Всеукр. Археологічного Комітету (ВУАК), старший наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР, дослідниця (розкопи, публікації) трипільської культури та княжої доби, ред. «Хроніки археології і мистецтва»; понад 40 праць («Розкопки 1916 р. б. с. Сушківки» 1918, «Розкопки в с. Верем'ї 1926, «Археологічні розкопи у 1930 р. у Києві на горі Дитинці» 1931 й ін.). Померла на еміґрації в ЗДА.

В. Козловська

Козловський Всеволод (*1877), гром. діяч родом з сх. Поділля, бібліотекознавець, секретар першого укр. щоденника в Києві «Гром. Думка» (1906), згодом на еміґрації у Львові; 1914—17 секретар Союзу Визволення України, 1918 — секретар укр. посольства в Берліні. Повернувшись на Україну, працював у Всенар. Бібліотеці України, в 1930-их рр. переїхав до Алма-Ати в Казахстан.

В. Козловський

Козловський Іван (*1900), оперовий співак, ліричний тенор, родом з Полтавщи-

ни; закінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка в Києві, виступав в оперових театрах Харкова і Свердловська; з 1926 соліст «Большого театра» в Москві; кращі партії Ленський в «Євгеній Онєгін» (Чайковського), Юродивий в «Борис Ґодунов» (Мусорґського), Левко в «Майська ніч» і Берендей у «Снігуронька» (Римського-Корсакова), Льоенґрін і Вертер в одноіменних операх Ваґнера і Масне й ін. К. один з найвидатніших представників вокального мистецтва СССР, виконавець окремих партій в укр. операх (Андрій у «Запорожець за Дунаєм»), пісень укр. композиторів і укр. нар. пісень.

І. Козловський

Козловський (Kozłowski) Леон (1892—1944), польс. археолог і політик, проф. Львівського Ун-ту, дослідник неоліту і трипільської культури в Галичині (Бучач, Кошилівці, Незвиська), «Zarys pradziejów Polski południowo wschodniej», 1939.

Козловський Михайло (1753—1802), скульптор, ґравер і маляр; учень Петербурзької Академії Мистецтв, з 1794 р. її проф. Ранні праці К. на теми укр. історії («Кн. Володимир і Роґніда», «Хочуть убити Із'яслава Мстиславича», «Побачення Святослава з матір'ю і дітьми по повороті з Дунаю») позначені рисами бароккового і рококового стилів, пізніше — клясицизму; різьби К. прикрашують Таврійський палац Потьомкіна, Мармуровий палац, Ермітаж і бульвари Петербурґу. К. залишив бл. 40 скульптур, 42 ґравюри і портрети; помер у Петербурзі.

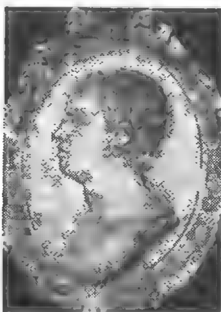
М. Козловський (скульптура роботи В. Демут-Малиновського, 1802)

Козловський Олександер (1876—98), поет з Дрогобиччини; зб. поезій «Мірти і кипариси» видав з своєю передмовою І. Франко (1905).

Козловський Олексій (*1892), довголітній секретар Укр. Госп. Академії — Укр. Техн.-Госп. Ін-ту (1922—51), чл. закордонної делеґації УСДРП та ред.-видавець її центр. органу «Соціял-Демократ» (в Подєбрадах); тепер у ЗДА.

Козловський-Трофимович Ісая (†1651), доктор богословія (1640), видатний правос. богослов 17 в., родом з Галичини; деякий час учитель Львівської братської школи, з 1631 Лаврської школи в Києві, ректор Києво-Могилянської Колеґії, ігумен Київ. Пустинно-Миколаївського манастиря; був гол. автором «Правос. Ісповідання Віри», прийнятого при митр. Петрі Могилі на Київ. соборі 1640 р. і апробованого потім всією Вселенською Правос. Церквою.

Козова (IV—6), с. у верхів'ях р. Коропець на зах. Поділлі, р. ц. Тернопільської обл.; кол. м-ко.

Козолист, див. *Деревник.*

Козоріс Михайло (*1882), письм., родом з Галичини, писати почав 1908 р., друкуючись у гал. і бук. вид. (поезії, оп., байки, п'єси для дітей). Лишившись після першої світової війни в УССР, К. став чл. спілки письм. «Зах. Україна» (1925); м. ін. прозовими творами повісті «Село встає» (1929), «Чорногора говорить» (1931), роман «Голуба кров» та ін. У 1930-их рр. був репресований, і про дальшу його долю відомостей нема.

М. Козоріс

Козуб Сергій (*1897), літературознавець, співр. Іст.-Філол. Відділу УАН; праці про М. Коцюбинського; у сер. 1930-их рр. репресований, дальша доля невідома.

Козубський Борис (*1881), гром.-політ. діяч родом з Волині, чл. РУП і УСДРП та співр. її органу «Слово»; по першій світовій війні адвокат у Крем'янці, в 1922—28 рр. посол до польс. сойму, згодом один з провідних діячів УНДО.

Козубський Гедеон, василіянин, ігумен Почаївського манастиря (1730—36), з еп. Т. Рудницьким фундатор почаївської друкарні 1732 р.; автор передмови до «Служебника» (1735).

Б. Козубський

Козуля, див. *Скельниця.*

Козюренко Олександер (1892—1959), графік-карикатурист, працював у Києві; політ.-пропаґандивні плякати, сатиричні рисунки і карикатури в журн. «Перець», «Всесвіт» й ін.

Козятин (IV—9), м. в зах. частині Придніпровської височини, р. ц. Вінницької обл., важливий зал. вузол; великий пта-

хокомбінат; 19 700 мешк. в 1956 р. (1897 р. — 9 000). В кін. 1918 — бої повстанців з німцями; в лютому 1919 бої корпусу Січ. Стрільців, літом 1919 — під час наступу на Київ — Укр. Гал. Армії проти большевиків.

Козятинська бриґада, частина армії УНР, в січні 1919 брала участь у боях під Львовом, командир — полк. Дідюків.

Козьма Індикоплов (грец. Індикоплейстос), візант. письм. 6 в. Бл. 547—49 рр. написав «Християнську топографію», перекладену ймовірно в Болгарії й розповсюджену з 11—12 вв. на Україні, в якій подає навіть на свій час застарілий виклад космографії, дані (почасти фантастичні) з географії і тваринного світу.

Кокель Олекса (1880—1956), маляр-імпресіоніст, згодом реаліст, чуваського роду; з 1916 р. в Харкові, з 1927 проф. Харківського Художнього Ін-ту; краєвиди, натюрморти, портрети, політ. пропаґандивні плякати, картини з сов. рев. тематикою.

Коковський Франц (1885—1940), суддя й адвокат, гром. діяч Сяніччини й Бережанщини, письм.; зб. поезій «Сердечні струни» (1907) і «Настрої» (1909), зб. оп. «Вчорашні дні» (1931), «Людська вдячність» (1934) й ін.; численні оп. для дітей; переклади. Помер у больш. тюрмі.

Кокорудз Ілля (1857—1933), педагог, клясичний філолог і україніст, д. чл. НТШ; 1911—27 дир. академічної ґімназії у Львові, пізніше гол. т-ва «Рідна Школа» і його добродій («Фундація Іллі й Іванни Кокорудз»); розвідки і ст. з клясичної культури, педагогіки й іст. укр. літератури (про Шевченкове «Посланіє», М. Шашкевича, О. Огоновського, старо-укр. законодавчі пам'ятки та ін.)

І. Кокорудз

Кокс (Coxe) Вільям (1747—1828), англ. мандрівник й історик; 1778 був на Україні й у кн. «Мандрівки по Польщі, Росії . . .» (1784) описав Степ. Україну.

Кок-сагиз (Taraxacum kok-saghys Rodin), багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина з родини кошичкоцвітих, коріння якої містять у собі 10—14% каучуку. К.-с. знайдений в дикому стані 1931 в Тянь-Шані, культура К.-с. швидко поширилася в СССР; на Україні в ліс. і лісостеп. смугах. 1940 р. площа К.-с. в УССР мала бл. 50 000 га, теперішні дані невідомі.

Коксохемічна промисловість, важлива галузь хемічної пром-сти, яка переробляє методою коксування кам'яне вугілля на кокс і ряд побічних продуктів. Кокс поступово замінив раніше вживане деревне вугілля і став незамінним паливом насамперед для витопу чавуну, як також вживається і при ливарному виробництві, кольоровій металюрґії, хем. пром-сті, як паливо тощо. Коксовий газ використовується як джерело одержання тепла та для газифікації пром. підприємств і міських комунальних потреб; ін. продукти коксування мають поважне значення для виробництва різноманітних хем. продуктів (див. *Хем. пром-сть*).

Перші коксові печі збудовано на Україні в Юзівці (Донбас), де в 1872 р. почала працювати перша на Україні доменна піч на мінеральному паливі (коксі). На поч. 20 в. кокс став загальновизнаним видом палива для доменного витоплювання, і вже в 1913 р. на Україні 75% чавуну витоплювалось за допомогою коксу. Перші коксові печі будувались перев. б. шахт і рудень, і за дореволюційного часу тільки бл. 1/3 всіх коксович печей були комбіновані з метал. підприємствами. Дорев. техн. рівень К. п. був досить низький, що частково пояснюється дрібними формами виробництва та недостатнім технологічним устаткуванням. В 1908 р. з 37 коксових установок тільки на 6 уловлювались побічні хем. продукти. В цілому на Україні в 1913 р. вироблялось понад 90% продукції коксу кол. Рос. Імперії.

За 1921—28 рр. повністю відбудовано занепалу в 1917—20 рр. К. п. та збудовано деяку кількість нових одиниць. В період довоєнних п'ятирічок розпочато будівництво нових швидкохідних динасових печей (перев. системи Бекер-Гіпрококс), огріваних доменним газом з повним вловлюванням хем. продуктів. Питома вага виробництва коксу в динасових печах у загальному випалі коксу зросла з 17% в 1929 р. до 73% в 1940 р., а виробництво коксу в печах з вловлюванням хем. продуктів з 29,4% в 1913 р. до 96% в 1940 р. Значно піднісся техн. рівень виробництва, період коксування помітно зменшився, посилилась концентрація виробничих форм, а пересічна річна продуктивність однієї печі в 1940 р. збільшилась удвічі порівняно із станом на 1913 р. В теперішній семирічці приділяється багато уваги освоєнню побічних хем. продуктів коксування. Коксохем. зав. кооперують тепер насамперед з метал. (1940 р. питома вага коксу, виробленого в коксових печах, комбінованих з метал. зав., становить 73% заг. випалу

коксу), наслідком чого відбувається сильне наближення коксового виробництва до р-нів розміщення металюргії; воно розміщується, поруч з Донбасом, також в Придніпров'ї і Приозів'ї. Створюються нові великі комбінати, що поєднують коксове і метал. виробництво з продукцією хем. і синтетичних виробів. Розвиток К. п. в УССР видно з чисел (в млн т.): 1913 р. — 4,3, 1928 — 4,0, 1932 — 7,3, 1940 — 15,7, 1950 — 15,0, 1955 — 28,7, 1959 — 29,2.

В Донбасі найбільші коксові установки і коксохем. зав. розміщені в Горлівці, Макіївці, Рутченковому, Єнакієвому, Краматорському, Сталіному, Ворошиловському, Константинівці й ін.; у Приозів'ї в Жданові; у Придніпров'ї — в Дніпропетровському (Амур-Нижньодніпровському), Дніпродзержинському, Запоріжжі, Кривому Розі та ін.; потужний коксохем. зав. є в Харкові (геогр. розміщення К. п. буде представлене на карті при гаслі *Хем. пром-сть*). У зв'язку з значним поширенням К. п. у сх. обл. СССР питома вага УССР в повоєнні роки зменшилася з 74,5% в 1940 р. до 54,7% в 1959 р. заг. виробництва коксу в СССР. К. п. УССР посідає перше місце в СССР і друге (після Німеччини) в Европі, вивозячи деяку частину своєї продукції поза межі, зокрема для ливарного виробництва в РСФСР. Проблеми коксування і плянування К. п. на Україні веде н.-д. ін-т в Харкові (на зав. «Гіпрококс»).

Література: Хемізація країни та п'ятирічний плян розвитку пром-сти України. Х. 1929; Коксо-химическая промышленность Юга СССР. Х. 1934; Лукьянов П. Краткая история химической промышленности СССР. М. 1959. *Б. Винар*

Коктебель, кол. назва курорта *Планерського* в Криму.

Колас Якуб, справжнє прізвище Міцкевіч Константин (1882—1956), білор. поет, прозаїк і драматург родом з Менщини, один з основоположників нової білор. літератури. Дорев. творчість К. пройнята ідеями боротьби за соц. й нац. визволення й нац. відродження Білоруси, з 1930-их рр. пише в офіц. сов. дусі. Зб. поезій «Песьні жалобы» (1910), «Водгулле» (1922), й ін.; оп. «Апавяданьні» (1912), «Радныя з'явы» (1914), «Першыя крокі» (1924). «У ціхай вадзе» (1925); п'еси «Забастоўшчыкі», «Вайна вайне» й ін. К. перекладав Т. Шевченка, його твори поширені в укр. перекладах.

Я. Колас

Колачевський Михайло (1851— між 1910—12), композитор, за фахом адвокат, родом з Полтавщини; закінчив консерваторію в Ляйпціґу (1876), жив і працював у Кременчуці; автор «Укр. симфонії», побудованої на основі укр. нар. мелодій, струнного квартету, тріо, реквієму, хорових творів, пісень.

Колгосп (колективне господарство), від 1930 р. домінуюча в УССР форма орг-ції с.-г. виробництва, введена насильно (див. *Колективізація*); с.-г. *артіль* з груповоусуспільненою, без права виділення, власністю на гол. засоби виробництва (крім землі, що належить державі), з колективною працею, але з індивідуальним розподілом доходів натурою і грішми, чим відрізняється від ін. типів колективних госп-в — *комун, тсозів* і *радгоспів*; правно автономний госп. суб'єкт, що діє на підставі власного статуту в межах адміністративно-правових та договірних зносин з державою, з ін. підприємствами та з власними членами (про колгоспне право див. в ЕУ I, стор. 685—89). В. 1958 в користуванні К. було 86,1% с.-г. земель УССР.

Характеристику довоєнних К. див. в ЕУ I, стор. 1043—46. Сучасні К. стали після злиття дрібних К. у 1950 великими підприємствами. Їхня кількість в УССР мінялася так (на кін. року): 1940 — 28 374, 1949 — 33 653, 1950 — 19 295, 1953 — 16 035, 1955 — 15 404, 1957 — 14 694, 1958 — 13 192; нині лише 58% К. припадає по одному на одне село; решта — один К. на 2—9 сіл. Найбільші К. є в Степу — розміром понад 20 000 га, найменші — на Підкарпатті — до 500 га. За багатством К. різняться навіть у межах одного р-ну (див. також таблицю). На кожні 100 га землі в 1954—55 66,6% К. УССР мали менше, ніж по 50 000 карб. грошових прибутків, 27,8% — від 50 000 до 100 000 карб.; а 5,6% — від 100 000 до 150 000 карб.; третина всіх К. — дуже бідна. Гол. причиною цієї нерівности є те, що, в наслідок встановлення норм заготівель та натуроплати МТС (машинно-тракторні станції) згідно кількости землі, а не врожаю, держава залишила диференціяльну ренту тим К., що мають кращі землі чи розміщені ближче до ринків збуту. Велика нерівність прибутків К. призводить і до різниць у заможності колгоспників.

Гол. сенс існування К. в сов. екон. системі полягає в творенні ними максимально великого, безплатного капіталу для держави, потрібного їй для розбудови важкої пром-сти, озброєння армії та утримання бюрократії. Знаючи попит на с.-г. продукцію в країні й за кордоном, держава визначає К. одночасно максимальний розмір заготівель і мінімальні заго-

тівельні ціни. Заготівельні ціни з погляду держави є коштами, які слід ощаджувати, зводячи їх до мінімуму; перепродує ж держава заготовану в К. продукцію за максимально високими продажними цінами, які є її доходом (див. *Заготівлі с.-г. продуктів* та *Ціни*). Висота продажних цін визначається необхідністю абсорбувати наявну купівельну спроможність споживачів та зрівняти їх попит з наявною кількістю с.-г. продукції. Теоретично можна вважати, що обидві ціни — заготівельну й продажну — держава встановлює на тому рівні, де її граничні (мінімальні) кошти дорівнюють її граничному (максимальному) доходові з перепродажу, себто — у найвигіднішій для неї точці монополістичної рівноваги. Зиск з цієї операції, що дорівнює різниці між продажними і заготівельними цінами, держава забирає у свою скарбницю через *податок з обігу*. Цей зиск у значній мірі є абсолютною рентою, яку держава витягає з К.

на 780 карб. праці й капіталу, а держава платила за ці яйця лише по 200 і 450 карб. Така експлуатація гальмувала ріст продуктивности К. і вбивала зацікавлення у колгоспників до праці; тому на 9,6 млн колгоспників у 1953 р. нараховувалося лише 60 000 «передовиків», а з них тільки 1 000 мали високі нагороди. Щойно пленум ЦК КПСС у вересні 1953 вперше напіввизнав ці факти, і з того часу запроваджуються деякі реформи. 30. 6. 1958 підвищено заготівельні ціни, об'єднано усі форми заготівель в одну та наказано поступово переводити К. на госп. розрахунок.

До 1955 усі деталі госп. життя К. централізовано плянувалися з Москви. Уряд СССР встановлював однакові для всіх К. норми виробітку, форми орг-ції й оплати праці, норми і терміни висіву чи збирання врожаю, видавано інструкції навіть про те, на яку віддаль садити одну рослину від другої, без дозволу райземвідділу К. не міг ні орати, ні сіяти, ні збирати.

Характеристика середнього колгоспу

На когосп в сер. припадає	Вся УССР 1940	1955	1958	Природні краї УССР на 1955 р. Степ	Лівобережжя	Правобережжя	Полісся	Зах. Україна
Дворів	141	361	421	299	300	445	345	396
Працездатних чол.	242	495	571	389	355	589	497	626
Посіву в га	784	1 767	1 970	2 749	1 948	1 561	1 451	943
Великої рогатої худоби, гол.	122	449	674	555	526	410	446	309
Основних засобів виробн. в тис. карб.	164	1 030	2 268	1 512	1 066	983	798	777
Грошових доходів у тис. карб.	171	1 240	2 576	1 845	1 265	1 182	994	746
Вироблено трудоднів у тис.	68	180	182	240	188	199	164	127

Для К. заготівельні ціни є їхнім доходом, який вони мусять прирівнювати до своїх видатків праці й коштів у виробництві. Чим нижчі заготівельні ціни, тим менше у К. зацікавлености продукувати; чим вони вищі, тим вигідніше К. підвищувати продукцію. Отже екон. інтереси К. і держави, виявлені в заготівельних цінах, — протилежні. До 1956 р. в К. не велося жадного госп. розрахунку — обліку коштів та затрат праці. Щойно дані Статистичного Управління УССР з 1957 вперше виявили, що багато К. були дефіцитними. За цими даними сер. собівартість 1 центнера свинини в К. становила 1 158 карб., а держ. заготівельна ціна — лише 425 карб., ціна децентралізованих закупок — 880 карб.; собівартість 1 центнера молока становила 142 карб., а держ. ціни 55 і 135 карб.; щоб випродукувати 1 000 яєць, К. мусіли затрачувати

К. мусіли все це виконувати, не зважаючи на те, що воно часто було недоцільне й не відповідало місц. умовам. Щойно 9. 3. 1955 К. надано деяку госп. автономію; відтоді вони одержують (на 5—7 рр. наперед) лише плян заготівель продукції, а як саме його виконувати, вирішують самі, хоч над виконанням наглядають районові с.-г. інспекції та райпарткоми. Також К. здобули право, якщо можуть, вільно продукувати будь-яку продукцію, не передбачену пляном заготівель або понад цей плян, і продавати її на вільному ринкові чи розподіляти поміж членами.

З 1956 р. К. вперше дозволено мати у власності трактори, але повністю ця реформа була здійснена лише законом з 1. 8. 1958, який майже цілком скасував систему *машинно-тракторних станцій* (МТС). Протягом 1958 94% К. відкупили

у МТС трактори й ін. машини. На один К. припало в УССР по 12 тракторів та 3 зернових комбайни. З цього часу К. мають право самі купувати у держави с-г. машини та пальне.

Постанова ЦК КПСС з 6. 3. 1956 також надала К. право самим вносити зміни в статут артілі; доти був обов'язковим для всіх К. однаковий «Типовий статут». Відтоді кожен К. сам вирішує заг. зборами членства про норми виробітку, форми орг-ції й оплати праці, розміри присадибних ділянок та обов'язковий до відробітку мінімум трудоднів. Однак, і ця нова колгоспна демократія залишається дуже обмеженою, бо вирішальну ролю в житті К. грає партосередок К. (в сер. 18 чл., включаючи гол. К. та ін. керівників), який за інструкціями райпарткому керує госп. життям К.

Після скасування МТС та райземвідділів кадри с.-г. спеціялістів зосередилися в К. На кожен К. тепер припадає по 4 фахівці: аґроном, зоотехнік, інж.-механік, ветеринарний лікар. В 1958 бл. 40% голів К. мали с.-г. освіту. Також рядові колгоспники постійно вчаться на різних с.-г. курсах.

Робоча сила в К. розподілена поміж бриґадами (по 3—4 в К.) на постійно. На польову бриґаду в сер. припадає по 110 осіб; на городні, тваринницькі й ін. — по 25—30 осіб. За кожною бриґадою не менш, як на один рік, закріплюється земля, будівлі, ремanент, худоба. Така орг-ція праці скерована на витворення спеціялізації й фаховости в роботі колгоспника. Бриґади городні та по обробці просапних культур діляться ще на ланки, натомість з 1950 скасовані ланки у польових бриґадах, бо вони перешкоджали вжиткові машин МТС.

Кожен вид робіт в К. має визначену норму виробітку та оцінений певною кількістю умовних мір, що звуться *трудоднями*. Таких видів робіт і норм є бл. 2 000; усі вони поділені за рівнем оцінки в трудоднях на 9 груп (протягом 1933—47 на 7 груп); найнижча група найлегших робіт оцінюється в 0,5 трудодня, а найвища з найважчих та фахових робіт — в 2, 5 трудодні. За виконання норми колгоспникові начисляється відповідна кількість трудоднів. При кін. року, після того, як К. виконає свої зобов'язання перед державою, він розподіляє рештки свого доходу на усю суму відроблених в К. трудоднів, щоб визначити, скільки припадає на трудодень. Після цього кожен колгоспник дістає таку частку доходу К., яка відповідає кількості трудоднів, зароблених ним впродовж року.

Слабими місцями в орг-ції й оплаті праці в К. є т. зв. «зрівнялівка» та «знеосібка», спричинені низькою спеціялізацією с.-г. праці та наявністю зайвої робочої сили в К. Для виконання більшости с.-г. робіт колгоспникові не треба бути спеціялістом, бо ті роботи не складні, а лише важчі чи легші фізично. Якщо їх оплачувати нерівно, то за високооплачувані роботи між колгоспниками виникає боротьба, а на низькооплачувані ніхто не хоче йти. Щоб уникнути таких конфліктів поміж членством, К. постійно прагне до «зрівнялівки» в оплаті праці, але однакова оплата праці, в свою чергу, не стимулює росту продуктивности. Система ж ротації колгоспників по різнооплачуваних роботах, щоб дати кожному можливість заробити, витворює «знеосібку» — себто безвідповідальність. Проти «зрівнялівки» і «знеосібки» К. боруться примусовими методами, штучно спеціялізуючи працю колгоспників по другій світовій війні дані зовсім дами й ланками на довший час та ін.

Про розміри оплати праці колгоспників по другій світовій війні дані зовсім не публікувалися. Лише на підставі вибірки випадкових згадок у газетах про окремі колгоспи можна обчислити, що у 1954 на трудодень в сер. припало по 1,8 кг зерна та по 4 карб. грішми, а в 1957 відповідно по 2,3 кг зерна та 7,9 карб. (в 1935 по 2,4 кг зерна, в 1936 — по 2,6 кг та по 80—90 коп.). З 1956 поступово поширюється нова система щомісячного грошового авансування колгоспників. В остаточному рахунку К. мабуть перейдуть цілком на грошову оплату, як у радгоспах. Заміни натуральної оплати праці грошовою вимагає й заведення госпрозрахунку в К., але держава не поспішає з цією реформою, бо зосередження на селі значної маси грошей змушувало б до розширення там торгівлі та збільшення виробництва пром. споживчих товарів. Все ж таки деякі К. вже перейшли на повну грошову оплату праці. В 1953 на трудодні було розподілено 50,5% грошових доходів К., а з часом цей відсоток, певно, зростає. Також є в окремих багатших К. нова система ґарантованого мінімуму оплати трудодня. Досі держава примушувала К. ґарантувати мінімум оплати трудодня лише для трактористів (по 3 кг зерна на трудодень) та ін. фахових робітників, а колгоспникам при кін. року могло не припасти нічого на трудодень.

Не маючи достатньо стимулів до праці в К., колгоспник намагався віддавати її більше своєму *присадибному госп-ву*, яке держава залишила йому після колективізації, щоб задовольнити традиційні приватно-власницькі навики селян і тому, що вона знала, що з К. вона заби-

рає надто багато продукції й для розподілу між колгоспниками залишає надто мало. Цей дуалізм між К. і власним госпвом постійно роздирає інтереси колгоспника й неґативно відбивається на його продуктивності. Щоб змусити колгоспника більше працювати в К., держава завела в 1939 обов'язковий до виробітку мінімум трудоднів — по 60—100 на особу; з 1942 цей мінімум збільшено до 100—150, а нині по окремих К. він становить 200—250 трудоднів. Проте багато колгоспів часто цей мінімум не виробляють (в 1955 в УССР 17%). В 1955 на присадибні ділянки в УССР припадало 5,3% землі К., а в. сер. на двір — по 0,43 га; колгоспникам належало 35% поголів'я всієї рогатої худоби (в тому ч. 48,6% корів) і 30% свиней. Все ж таки лише 56,1% дворів мали власних корів, 81,8% — свиней, 46% — овець та кіз. Але навіть і це бідне госп-во давало колґоспникові значні засоби на прожиття. У 1954 р. (який, щоправда, був неврожайним) дохід сер. колгоспника складався на 54% з К. й на 46% з присадибного госп-ва; за офіц. обрахунками, присадибне госп-во дає звичайно 25% доходу колгоспника.

Після останніх реформ госп-во К. дещо поліпшилося. Зокрема зросли їхні грошові доходи: в 1940 вони становили 4,8 млрд карб., в 1949 — 4,2, в 1953 — 11,4, в 1957 — 25,0 млрд карб. Але зросли одночасно й обов'язкові відрахування до неподільних фондів: в 1940 вони становили 15%, в 1953 — 18%, а в 1959 — вже 23%, бо тепер К. самі мусять купувати свої машини й т. ін.

К. дали державі величезні капітали для індустріялізації, але через визиск їхня власна продуктивність залишилася низькою. Врожайність в К. донедавна була весь час нижчою, ніж до революції. Продуктивність праці (гуртова продукція на працездатного) в 1953—58 була лише на 17,3% вищою, ніж у 1937—38, і дорівнює лише 31% амер. рівня, а в тваринництві — лише 19%. Причиною такої відсталости є не лише брак стимулів в економіці К., а й наявність перенаселення в К. та низький рівень *механізації сіль. госп-ва.*

З 1956 К. дозволено розвивати на селі свою власну кооп. пром-сть. В 1958 вже 69% К. були об'єднані в районові міжколгоспні будів. кооперативи на паях та мали бл. 300 своїх цегелень, 500 столярних майстерень, збудували 116 кооп. електростанцій і т. д. Це сприяє розвиткові продуктивних сил К. і створює умови для більшого заробітку колгоспників. Держава перекладає на К. обов'язок будувати школи, лікарні й ін. на свій кошт. Так протягом 1953—58 К. УССР побудували своїми власними силами 720 сіль. шкіл, 125 лікарень, 800 лазень, 1 800 клюбів. К. провадять також власними силами лісонасаджування, будують зрошувальні системи, нові шляхи й т. ін.

Література: АН УРСР. Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. К. 1939; Нагорний П. Розвиток сіль. госп-ва УРСР за 30 рр. радянської влади. К. 1947; Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. 1953—57 гг. М. 1958; Н.-Д. Ін-т Економіки і Орг-ції Сіль. Госп-ва. Сіль. госп-во Укр. РСР. К. 1958; История колхозного права, 1917—1958 гг., 2 тт. М. 1958.

В. Голубничий

Колгоспне право, частина сов. права, яка нормує орг-цію і діяльність сільгосп. колективних госп-в. Джерелами К. п. є закони і постанови верховних органів СССР, союзних республік та КПСС, як також рішення місц. рад, насамперед «Зразковий статут с.-г. артілі». Хоч, згідно з конституцією СССР, заг.-союзному законодавству підлягає лише встановлення основних принципів землекористування, все ж сов. практика виявила постійну інтеґрацію суюзних органів в компетенції УССР, включно до оперативної реґламентації К. п. Див. докладніше ЕУ I, стор. 685—89 та ст. *Земельне законодавство, «Земельний Кодекс УСРР»* і *Колгосп.*

«Колгоспне Село», с.-г. газ., орган ЦК КПУ, виходить з 1949 в Києві 5 разів на тиждень укр. і рос. («Колхозное Село») мовами.

«Колгоспник України», популярний місячник мін-ва сіль. госп-ва УССР у Києві з 1954 р.

«Колгоспниця України», двотижневик, орган КП(б)У, виділився з журн. «Комунарка України» й виходив у Києві 1924—41 (до 1931 р. п. н. «Селянка України»).

Колеґії, сер., деколи й вищі школи на Україні, що існували в 17—18 вв. і були побудовані за зразком зах.-евр. К. Першими К. на Україні були кат. К. *езуїтів* (найдавніша в Ярославі з 1574), що відзначалися на той час найвищим рівнем з усіх шкіл. За їх зразком Петро Могила заснував 1632 правос. Києво-Могилянську К., з акад. характером, перетворену 1700—01 на *Києво-Могилянську Академію.* За зразком Київської К. були організовані ін. правос. К.: на Правобережжі — її філія в Вінниці, перенесена 1639 до Гощі на Волині, на Лівобережжі — *Чернігівська* К. (з 1700), *Харківська* К. (з 1734) і К. в *Переяславі* (з 1738), що називалася то семінарією, то К. У всіх цих К. навчання було організоване за зразком Києво-Могилянської К. з тими самими клясами: фара, інфіма, граматика, синтакса, піїтика, реторика, філософія й богословіє (останніх двох у деяких К., напр., Чернігівській і Переяславській,

не було); крім цих схоластичних наук, вони мали в програмах (в різний час у різному обсязі) мови — франц., нім., грец. (викладовою мовою була латинська), математику з основами фізики та астрономії, малювання, спів тощо. К. були приступні для всіх шарів населення і відограли визначну ролю в поширенні освіти й науки на Україні. З другої пол. 18 в., після відібрання, за наказом Катерини II, манастирських маєтків, що були основним джерелом існування К. на Лівобережжі, ці останні втратили поступово своє значення.

На Правобережжі, крім К. *єзуїтів* і *піярів*, були поширені, зокрема в 18 в., уніятські К. *василіян*.

За традицією назву К. носила укр. приватна гімназія у Києві — *Колеґія Павла Ґалаґана*, К. називаються також церк. навчально-виховні установи — *Колеґія Св. Андрія в Вінніпеґу* і *Колеґія св. Йосафата в Римі*. *Р. М.*

Колеґія адвокатів, див. *Адвокатура*.

Колеґія Малоросійська, див. *Малоросійська Колеґія*.

Колеґія оборонців, див. *Адвокатура*.

Колеґія Павла Ґалаґана, школа, яку заснував 1871 в Києві Г. *Ґалаґан* у пам'ять свого померлого сина, відписавши на її утримання великі маєтності в Полтавській і Чернігівській губ. і подарувавши їй велику бібліотеку (по революції передану до Держ. Публічної Бібліотеки УРСР). Назву колеґії взято для збереження традиційної назви кол. *колеґій*. К. П. Ґ. за програмою дорівнювала 4 старшим клясам клясичної гімназії і була розрахована на виховання 70 учнів (30 стипендіятів Г. Ґалаґана і 40 своєкоштних), що всі мали жити в інтернаті. Дир. й учителями К. П. Ґ. було багато чл. Старої Громади й визначних укр. діячів (І. Нечипоренко, П. Житецький, В. Науменко, Є. Трегубов, З. Архімович та ін.); з неї вийшло багато наук. і гром. діячів: А. Кримський, О. Малиновський, М. Максимейко, М. Чубинський, А. Лівицький, П. Филипович і багато ін. По революції большевики ліквідували К. П. Ґ., перетворивши її на «трудову школу».

Будинок Колеґії ім. П. Ґалаґана в Києві

Колеґія св. Андрія в Вінніпеґу, заснована 1946 р. як приватна «деномінаційна» школа Укр. Греко-Правос. Церкви в Канаді; утримується з пожертв вірних. Складається з сер. школи і відділу теології (Правос. Духовна Академія); при К. влаштовуються літні курси українознавства. Ректор К. — протоієрей С. *Савчук*, декан теологічного відділу — митр. *Іларіон*.

Колеґія св. Йосафата в Римі, папська інституція для виховання богословів українців, заснована 1897 папою Левом XIII; становить ексклюзиву Ватикану; з 1904 під проводом гал. василіян. В 1930-их рр. в К. св. Й. навчалися богослови з усіх укр. єпархій; за час свого існування виховала бл. 300 свящ. К. св. Й. є осередком укр. церк. і гром. життя в Римі; має літній осідок у Кастельґандольфо б. Риму.

Будинок Колеґії св. Йосафата в Римі

Колективізація сільського господарства, в больш. термінології: переведення сел. госп-ва з приватно-капіталістичного на колективно-соц. спосіб виробництва. Ідея К. с. г. віддавна відома в соц. і кооп. рухах, а *марксизм* безпосередньо включив її в свою програму, хоч за Ф. Енґельсом процес К. с. г. мусів бути цілком добровільним і повільним. Рос. большевики прийняли програму К. с. г. щойно після Жовтневої революції.

В УССР вже в 1919 р. створилися перші колективні сіль. госп-ва — *комуни*, складені гол. чином з робітництва. У лютому 1921 в Одесі відбувся І з'їзд с.-г. колективів. Декрет ВУЦВК 9. 8. 1922 заохочував добровільну К. с. г. значними пільгами. Т. зв. «кооп. плян» Леніна передбачав поступову К. с. г. шляхом розвитку усіх родів кооперації, зокрема кооп. машинових т-в, які екон. заохочували б селян до спільного обробітку їхньої землі. Укр. аґрарники-кооператори (І. Клименко, М. Одинець, Триліський та ін.) в УССР також розробляли теорію добровільної К. с. г., гол. чином у формі тсоз'ів, а не *артілей*.

В 1921 існувало 193 добровільні колгоспи, 1928 — 9 734, яким належало 2,5% всіх госп-в та 2,9% землі. За першим ва-

ріянтом пляну I п'ятирічки УССР, на кін. 1932 К. с. г. мала бути доведена до 12% усіх земель сел. сектору, а остаточний варіянт п'ятирічки, затверджений у квітні 1929, передбачав довести К. с. г. до 25%. Однак, у листопаді 1929 усі ці пляни скасовано і розпочато насильну К. с. г.

Примусову К. с. г. ВКП(б) розпочала тому, що для виконання першої п'ятирічки приспішеної індустріялізації не вистачало капіталу. Додатковий капітал можна було здобути тільки коштом збільшення експорту с.-г. продуктів, а для цього треба було заготовити достатню їх кількість по низьких цінах. Тим часом селяни не бажали здавати державі хліб за безцінь. На додачу, депресія на світових ринках значно понизила ціни на експортне збіжжя. К. с. г. мала на меті піднести товаровість зерна і заготовляти дешевий хліб державі, піднести, завдяки механізації та раціональній ор-ції праці, врожайність, і т. ч. створити капітал для індустріялізації, а також, позбавивши селян власних засобів виробництва, виштовхнути їх зайву робочу силу з села до міста.

Примусова К. с. г. була апробована постановою пленуму ЦК ВКП(б) 17. 11. 1929, яка наказувала: «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки орг-ції великого усуспільненого госп-ва». Пленум постановив розпочати будівництво *Харківського тракторного заводу* та виробництво комбайнів у Запоріжжі. Керуючись цією постановою, листопадовий пленум ЦК КП(б)У та уряд УССР постановою з 25. 12. 1929 передбачили довести до жовтня 1930 К. с. г. до 21,6% землі, але постанова ЦК ВКП(б) з 5. 1. 1930 наказала приспішити К. с. г., закінчити її в гол. зернових р-нах за один-два роки і «ліквідувати куркуля як клясу», поскільки припускалося, що *куркулі* очолять опір К. с. г. Для виконання цих завдань КП(б)У направила на село багато партійців (з 1930 до 1932 їхня кількість на селі зросла з 38 500 до 112 000), пром. робітників з міст (1930 — 10 500), які призначалися гол. колгоспів та сільрад, і 19 400 міськ. робітників і службовців, що дістали тимчасові відрядження на село. К. с. г. середняцької маси селян велася, як ствердив гол. уряду УССР В. *Чубар*, за принципом: «Іди в колгосп, а коли ні — то на Соловки!» Заяви на вступ до колгоспу часто підписувалися під фізичним терором. Вживано також екон. тиск: індивідуальні селяни в 1930 мали здавати державі по 300—450 пудів хліба, а колгоспники від цього звільнялися; грошовий податок колгоспники платили в розмірі 5—7% свого прибутку, а усі ін. селяни — 7—70%.

Темп К. с. г. був дуже приспішений. На 10. 3. 1930 колективізовано 65% дворів та 70% робочої худоби, в багатьох випадках усуспільнювалося все, навіть кури та домашній посуд. Насильство викликало значні заворушення серед селян, зокрема т. зв. «бабські бунти». Сталін цього злякався і 2. 3. 1930 написав у «Правді» ст. п. н. «Запаморочення від успіхів», в якій наказав зупинити примусову К. с. г. Слідом за цим, 15. 3. 1930 ЦК ВКП(б) дозволив селянам виходити з колгоспів та забирати назад своє майно. На Україні майже пол. селян негайно покинула колгоспи (див. таблицю) і на 1. 11. 1930 залишилося лише 30% колективізованих сел. дворів. Коли ж виявилося, що без застосування примусу всі колгоспи розваляться і селяни повернуться до одноосібного господарювання, знову застосовано примусову К. с. г.

Темпи К. с. г. в УССР 1926—37 рр.
(у відсотках)

На дату	Дворів	Землі	На дату	Дворів	Землі
1. 10. 1928	3,4	3,8	20. 1. 1932	70,0	73,5
1. 10. 1929	8,6	8,9	1. 6. 1933	69,5	86,1
10. 3. 1930	65,0	70,0	1. 6. 1934	78,0	90,6
1. 7. 1930	30,4	39,7	1. 10. 1935	91,3	98,0
1. 4. 1931	55,4	61,9			

В УССР урядовий опір цим постановам протривав ще кілька місяців, але вже в листопаді 1930 уряд УССР постановив довести до весни 1931 К. с. г. до 70%, а грудневий пленум ЦК ВКП(б) підвищив до 80% і додав, щоб впродовж 1932 К. с. г. була цілком закінчена. Так взимку 1930—31 розпочалася друга хвиля К. с. г. Вже 2. 8. 1931 ЦК ВКП(б) відзначив, що К. України наближається до «успішного кінця». Про опір укр. селян свідчать офіц. дані про те, що протягом одного лише 1931 р. в 24,7% новостворених колгоспів України наближається до «успішного кінця». доби, в 9,6% — псування машин, в 44,0% — напади на активістів, а в багатьох селах були бунти й повстання; цей опір робили не куркулі, бо вони були ліквідовані гол. в 1930 р. Про опір селянства

К. с. г. свідчить також масове різання приватної худоби, щоб не віддавати її до колгоспу. Між 1928 і 1932 кількість великої рогатої худоби в цілому по УССР зменшилася з 8,6 млн гол. до 4,8 млн. В 1930 Москва збільшила заготівлі хліба на Україні на 115% порівняно з 1926—27; з врожаю 23,1 млн т було забрано 7,7 млн т. Такого ж розміру плян було накладено і на врожай 1931, хоча примусова К. с. г. зменшила врожайність бо колгоспи були безгосподарними, а селяни не вміли і не хотіли колективно працювати; тому, хоч врожай 1931 й становив 18,3 млн т, за офіц. даними, 30—40% його було втрачено при збиранні. З фактичного збору 1931 11—13 млн т — владі вдалося забрати 7,0 млн т. Т. ч. укр. селянам для споживання залишилося в сер. по 112 кг зерна на душу, через що на весні 1932 р. вибух *голод* на Україні. Не зважаючи на голод, на врожай 1932, що дорівнював 13,4—14,7 млн т на пні і втрати якого становили знову 40—50%, Москва наклала плян хлібозаготівель 6,6 млн т, хоч змогла забрати з цього лише бл. 5 млн т, бо, як висловився М. Скрипник, «брати було нічого, все вже забрали під мітьолку». В наслідок цього на душу сіль. населення УССР залишилося для споживання в сер. по 83 кг хліба, і тому в 1933 голод досяг ще більших розмірів. В Росії голоду майже не було, бо норми хлібозаготівель там були встановлені значно нижчі, ніж на Україні. Про свідому експлуатацію України свідчить те, що врожай її становив 27% врожаю всього СССР, а хлібозаготівлі — аж 38%.

Щоб не дати голодним селянам розтягати колгоспний хліб, уряд СССР видав 7. 8. 1932 закон «Про охорону соц. майна», який дозволяв за це навіть розстрілювати селян. Поскільки протягом 1932 К. с. г. не посунулася, а колгоспи були в жалюгідному стані, 30. 1. 1933 уряд СССР видав постанову «Про зміцнення колгоспів», яка дозволяла конфіскувати усю власність та засилати на Сибір усіх селян, що ще відмовлялися вступати до колгоспів. Одночасно при *МТС* (машинно-тракторні станції) було утворено т. зв. політвідділи, що одержали повну адміністративну владу на селі. Складені гол. з чекістів, політвідділи терором завершили К. с. г. Колгоспи дещо зміцніли лише після того, як з 1933 *механізація сіль. госп-ва* на базі МТС стала швидко зростати. (Ще в 1932 уся енерґоозброєність сіль. госп-ва УССР складалася на 76,2% з живого тягла і лише на 23,8% — з мех.).

В маштабах усього СССР натиск К. с. г. робився гол. на Україні, на Дону й Кубані. К. с. г. в РСФСР проходила повільніше, ніж на Україні; на 1. 10. 1929 тут було колективізовано 7,4% сел. дворів, 1. 3. 1930 — 59,3%, 1. 5. 1930 — 23,4%, 1. 7. 1932 — 59,3%, а 1. 10. 1937 — 92,6%.

Вже після 1935, завдяки К. с. г., держава була спроможна закуповувати за безцінь і відбирати понад 50% гуртової продукції сіль. госп-ва України, яку вона потім перепродувала по підвищених цінах у містах і самим селянам та за кордоном і за кошт так створеного безплатного капіталу фінансувала розбудову важкої пром-сти (див. *Заготівлі с.-г. продуктів* та *Колгосп*). Завдяки К. с. г. *капіталовкладення* в СССР вже в 1932 змогли перевищити рівень 1928 в 5,2 рази. К. с. г. створила для індустрії також велике джерело робочої сили, яка набиралася в колгоспах в пляновому порядку, як до армії.

К. с. г. Зах. Укр. Земель розпочалася після першої окупації Зах. України літом 1941; на поч. 1941 колективізовано лише 3,1% сел. госп-в, а на 1. 6. 1941 — вже 13,0%. Після війни нова хвиля К. с. г. мала місце восени 1948, остання на весні 1950, як про це свідчить відсоток сколективізованих сел. госп-в: 1. 1. 1948 — 9,6%, 1. 1. 1949 — 49,0%, 1. 7. 1950 — 92,7%. Для проведення К. с. г. большевики стосували тут ті самі методи, що свого часу й на Центр. і Сх. Укр. Землях; зокрема, при МТС були створені політвідділи, складені з озброєних емведистів. Під час К. с. г. на Зах. Україні, особливо на Підкарпатті, завзятий опір колективізаторам ставила УПА. Більшість колгоспів на Зах. Укр. Землях довгий час залишалися недолугими й злиденними (див. також ЕУ I, стор. 550—51 та *П'ятирічки, КПСС, КПУ, Голод, Колгосп*).

Література: Ленин В. О кооперации. М. 1923; Сталин Й. Вопросы ленинизма. М. 1937; Всеукрсоюз сельско-хозяйственных коллективов. Колхозное движение на Украине. Х. 1929; Чубар В. До нових перемог. Х. 1930; Наркомзаг СССР. Бюллетень по хлебному делу. М. 1932—34; Демченко М. Шляхи соц. перебудови сіль. госп-ва на Україні. Х. 1930; Яковлев Я. Вопросы организации социалистического сельского хозяйства. М. 1933; Никулихин Я. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. М. 1934; Коммунистическая Академия. Основные директивы партии и правительства по хозяйственному строительству 1931—34 гг. М. 1934; Мацієвич К. Колективізація сел. госп-ва на Україні. Праці Укр. Наук. Ін-ту, т. XXXII. В. 1936; Вольцева А. Сталін — організатор перемог колгоспного ладу на Україні. Наук. записки ІМЕЛ, ч. 1. К. 1940; Soloviy D. The Golgotha of Ukraine. Нью-Йорк 1953; The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Торонто 1953; АН УССР. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М. 1954; Timoshenko V. Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR. Report on the Soviet Uninion 1956. Нью-Йорк 1956; Чмыга А. Очерки по истории колхозного движения на Украине. М. 1959.

В. Голубничий

Колективний договір, договір праці, укладений між керівництвом профспілки від імени робітників або службовців та адміністрацією підприємства або установи. В УССР К. д. укладалися до сер. 1930-их рр., згодом їх припинено. В 1947 відновлено практику укладання К. д., але договірна воля сторін сильно обмежена т. зв. типовими К. д.; в сов. практиці К. д. є скорше «засобом мобілізації робітників і службовців на виконання і перевиконання завдань держ. пляну» («Трудове право», 1959), ніж джерелом забезпечення прав і претенсій робітника супроти працедавця. Див. докладніше *Трудове право* і ЕУ І, стор. 690.

Колендяни, с. над р. Нічлавою б. Чорткова (Галичина); у лісах городище, з якого збереглися ще вали, за переказом, рештки кол. м. Райгорода, знищеного татарами. З старого замка залишилися дві вежі, перероблені у 1840 р. на палац.

Колесник Петро, письм. і літературознавець, чл. «Нової Ґенерації»; роман «На фронті сталися зміни» (1935); 1936 репресований, 1956 реабілітований; ст. в пресі, праці про І. Франка.

Колесниченко Трохим (*1876), антрепренер і актор; в 1907—17 рр. об'їздив з своєю трупою міста України з побутовим і евр. репертуаром; автор драм («Панщина», «Чад». «Новий закон», «За волю й правду») і перекладач.

Л. Колесса

Колесса Іван (1864—98), брат Олександра і Філарета, етнограф, з фаху лікар; зб. етногр. матеріялів із с. Ходовичі, «Гал.-руські нар. пісні з мелодіями (1901).

Колесса Любка (*1904), піяністка, дочка Олександра К., учениця Є. Зауера в Відні; з 1920 р. з успіхом виступає в Европі й Америці з власними концертами і як солістка симфонічних концертів з визначними дириґентами (Б. Вальтер, В. Фуртвенґлер й ін.). 1929 К. відбула концертове турне по УССР; з 1940 в Канаді, проф. королівської Консерваторії в Торонто.

М. Колесса

Колесса Микола (*1904), композитор і дириґент, син Філарета К., закінчив консерваторію в Празі, учень В. Новака; викладач Вищого Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка у Львові (1931—39), з 1944 проф. Львівської Консерваторії, з 1953 її дир.; дириґент хорів («Боян», «Бандурист», «Студіо-хор»), в 1944—47 дириґент оперового театру і симфонічної оркестри у Львові. Як композитор К. використовує перев. гуцульський і лемківський фолкльор. Твори для оркестри: «Сюїта», «Симфонія», «Варіяції», «В горах»; фортепіяновий квартет, сюїти, сонатіна для фортепіяна, «Лемківське весілля» для мішаного хору, обробка нар. пісень й ін.

Колесса Олександер (1867—1945), брат Філарета, мовознавець й історик літератури, гром. і політ. діяч, д. чл. НТШ (з 1899), доц. (з 1895) і проф. (1898—1918) Львівського Ун-ту, один з засновників УВУ, його проф., перший і кількаразовий ректор, проф. Карлового Унту в Празі (1923—39). В 1907—18 рр. посол до австр. парляменту, де боронив укр. права в справах шкільництва і унту; один з засновників і заступник гол. Загально-Укр. Культ. Ради у Відні; 1921 гол. дипломатичної місії ЗУНР в Римі. У мовознавстві К. — представник школи Міклошіча; досліди староукр. текстів, зокрема городиської групи рукописів і «Житія Сави Освященного», останнє з важливими узагальненнями про особливості староукр. текстів супроти старорос. Заг. концепцію історії укр. мови К. подав у «Погляді на історію укр. мови» (1924). Як історик літератури К. досліджував укр.-поль. літ. взаємини — «Укр. нар. пісні в поезіях В. Залеського» (1892), «Шевченко і Міцкевич» (1894), творчість Ю. Федьковича, а також заг. проблеми укр. літературознавства — «Погляд на сучасний стан іст. розслідів укр. літератури» (1901) й ін. Поезії, м. ін. популярна «Шалійте-шалійте, скажені кати», (1889).

О. Колесса

Ф. Колесса

Колесса Філарет (1871—1947), брат Олександра, музикознавець-фолкльорист, етнограф і композитор, д. чл. НТШ (з 1909) і ВУАН (з 1929); з 1939 проф. Львів-

ського Держ. Ун-ту ім. І. Франка, з 1940 керівник Львівського відділу *Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору і Етнографії АН УРСР* і дир. Львівського Держ. Етногр. Музею. Праці гол. про походження і розвиток укр. нар. творчости, зокрема укр. нар. дум, у яких К. відстоює погляд про нар. походження дум, та ритміку і мелодику нар. пісень і дум: «Огляд укр.-руської нар. поезії» (1905), «Ритміка укр. нар. пісень» (1906—07), «Мелодії укр. нар. дум» (1910—13), «Варіянти мелодій укр. нар. дум, їх характеристика і груповане» (1913), «Про генезу укр. нар. дум» (1921), «Нар. пісні з гал. Лемківщини» (1929), «Укр. усна словесність» (1938) й ін.; автор хорових творів «Вулиця», «Обжинки», «Гагілки», «Шкільного співаника» й ін.

Х. Колесса

Колесса Христя (*1915), віольончелістка, дочка Олександра К., учениця Г. Бекера; концертує з 1926 р. в Европі, згодом Америці, включаючи твори укр. композиторів, зокрема В. Барвінського; з 1948 в Канаді, з 1953 працює як викладач Укр. Муз. Ін-ту в Торонто.

Коленда Гавриїл (†1674), білор. василіянин, 1655 полоцький архиеп., 1665 київський уніятський митр. і протоархимандрит Василіянського Чину; твердо обстоював права унії. Його листування видано в Римі у 2 т. «Epistolae Metropolitorum Kioviensium catholicorum» (1956).

Коливо, обрядова страва на похоронному обіді: розварена пшениця або ячмінь з додатком меду. Зерна і мед К., як і куті, мають алегоричне значення: зерно, зотліле в землі, воскресає в новій рослині. Так і тіло померлої людини, поховане в землі, зотліє, але потім воскресне. Мед символізує солодкість майбутнього життя.

Колима, р. в півн.-сх. частині Сов. Азії (*Якутська АССР, Магаданська обл.* РСФСР), довж. — 2 600 км; сточище — 644 000 км^2; впадає до Льодового океану. Півд.-сх. частину сточища займають гори й височини, півн.-зах. — низовина; суворе підсоння (температура січня до — 70° Ц.), тайґа і тундра; край здебільша не заселений.

В басейні К. розміщена група *концентраційних таборів,* які входили в систему «Дальстроя» і були організовані на поч. 1930-их рр. До 1955 р. в них перебувало до 3,5 млн в'язнів, у великій мірі українців. Колимські концтабори належали до найважчих в СССР; в'язні працювали здебільша в копальнях золота.

Колискові пісні, пісні, що виконуються при заколисуванні дитини; звичайні для К. п. образи тварин, приємних дітям; відповідно змістові їм властиві поетичні здрібнілі й пестливі форми, в яких мати накликає своїй дитині здоров'я, красу, щастя-долю. Докладніше в ЕУ І, стор. 267.

Коліївщина (від слова колії), гайдамацьке повстання на Правобережній Україні 1768 під проводом М. Залізняка і І. Ґонти (див. *Гайдамаччина).*

Колісник Дмитро (1883—1958), письм. в Канаді; автобіографічні оп. в 3 частинах «Моє село» (1955).

Коліух Дмитро (бл. 1882— бл. 1937), кооперативний і гром. діяч родом з Россоші (півд. Вороніжчина), активний організатор укр. споживчої кооперації; 1917—20 гол. правління *Дніпросоюзу,* одночасно 1918 мін. харч. справ в уряді Голубовича; з 1920 заступник гол. управління *Вукопспілки* і гол. Кооптаху, деякий час дир. Укрзовнішторгу. Бл. 1930 заарештований, помер на засланні в Сер. Азії.

Колки (II—6), с. м. т. над Стиром на Волинському Поліссі, р. ц. Волинської обл.; 1915 важкі бої рос. військ з нім. і австр.-угор. У 1943—45 рр. центр розташування групи УПА — Північ, що вела операції проти німців і сов. партизанів, та кількох шпиталів УПА.

Коллард Юрій (1875—1951); інж.-технолог, гром. і політ. діяч; один з засновників РУП, 1917—19 належав до партії соціялістів-самостійників; за Центр. Ради гол. комісар поліських залізниць, за гетьмана старший інспектор, за Директорії управитель мін-ва шляхів; на еміґрації в Чехо-Словаччині, Польщі і Німеччині. Спомини: «З юнацьких днів» (1930), «Спогади з минулого» (1931) та ін.

Ю. Коллард

Коллінс (Collins) Самуель, англієць, 1659—67 лікар моск. царя Олексія Михайловича; 1667 видав у Лондоні свої записки, де подав деякі відомості й про Україну та її населення.

Колляр (Kollar) Ян (1793—1852), чес. і словацький поет, етнограф і філолог, й проф. Віденського Ун-ту; мав великий вплив на «*Руську Трійцю*», зокрема на М. Шашкевича. Слов'янофільські ідеї К. відбилися також у творчості Т. Шевченка і кирило-методіївців.

Колмен (Kcleman) Артур Прудден (*1897), амер. славіст, засновник Амер.

Т-ва вчителів слов. і сх.-евр. мов і співзасновник укр. секції при ньому; автор кн. «A brief Survey of Ukrainian Literature».

Коловодник (Tringa), рід птахів з ряду куликів, невеликий бродун; деякі К. гніздяться на Україні, деякі перелітні. До гніздових належать: К. звичайний, травник (T. totanus L.), К. набережник, білобрюшок (T. hypoleucos L.) й ін.; до перелітних — К. чорний (T. erythropus Pall.), К. малий (T. glareola L.) та ін.

Кологривий Григорій († до 1790), осавул Ген. Артилерії з коз. роду на Глухівщині, 1750 р. гостро виступав проти перебування моск. війська на Україні; автор цікавої промови, виголошеної на Запоріжжі 1768 р., в якій підкреслював, що велике держ. діло Б. Хмельницького було зруйноване через чвари його наступників.

Колода, див. *Міри.*

Колода Іван, композитор 17 в., співак у Києві, згодом керівник царської капелі (1666); автор хорових концертів.

Колодзінський Михайло (1902—39), псевд. Кум, Гузар, політ. і військ. діяч; з 1922 чл. УВО, в 1932—33 рр. військ. референт Крайової Екзекутиви ОУН на Зах. Укр. Землях; учасник військ. вишколу хорв. усташів в Італії. Як шеф штабу «Карпатської Січі», активний при обороні Карп. України й згинув у бою з угорцями. К. — автор студій «Укр. воєнна доктрина», «Воєнне значення й стратегічне положення Закарпаття» й ін.

М. Колодзінський

Колодій Василь (*1922), сов. поет, родом з Поділля; зб. поезій «Вітрам наперекір» (1957).

Колодій (Kolody) Олена (*1912), браз. поетка укр. походження, авторка трьох зб. португальською мовою, перекладачка Т. Шевченка та співавторка «Антології укр. літератури» португальською мовою (1959).

Колодка, забава на масниці, при якій на стіл кладуть поліно (К.), яке чіпляють парубкам і дівчатам, що не одружилися до масниць. Від К. відкупляються, і за ці складки влаштовують гульбища.

Колодкевич Микола (1850—84), рос. революціонер укр. роду, чл. Виконавчого Комітету «Народної Волі», брав участь у змові на Олександра II, помер у Петропавловській фортеці.

Колодуб Оксана (*1905), оперова співачка, драматичне сопрано, з 1929 на сцені Київської опери, з 1935 під прізвищем Березовської в «Большом театре» СССР у Москві.

Колодуб Олександер (*1901), оперовий співак і режисер, ліричний тенор; при кін. 1920-их рр. соліст Харківської опери, з 1930 Київської; з 1934 оперовий режисер, керівник оперової студії Київської Консерваторії.

Колодяжин, княжий город 12-13 вв., над р. Случ, спалений татарами у 1241 р., нині с. Колодяжне Дзержинського р-ну Житомирської обл. Розкопи Ін-ту Археології АН УРСР 1948—50 рр. відкрили рештки 22 жител, ремісничих робітень та госп. приміщень, в пригороді-посаді 16 півземлянок; також кістяки полеглих в бою з татарами та тисячі предметів.

Колокольцов Василь, поміщик на Харківщині, вчений аґроном, визначний земський діяч, гол. Вовчанського пов. земства; мін. зем. справ в уряді Ф. Лизогуба та ініціятор закону про право продажу та купівлі землі (1918). В жовтні 1918 підписав т. зв. «записку дев'ятьох» про потребу відновлення єдности Росії.

Коломак, ліва притока Ворскли (притоки Дніпра); довж. — 100 км, сточище — 1 650 км².

Коломак (IV—16), с. над р. Коломаком (лівою притокою Ворскли), р. ц. Харківської обл.; засноване в другій пол. 17 в. на місці Коломацького городища з 16 в.

Коломан (бл. 1070—1114), угор. король, одружений з Євфимією, дочкою Володимира Мономаха, втручався в усобиці укр. кн. і пішов 1099 р. походом на Галичину як союзник *Святополка* II київ. проти перемиського кн. *Володаря Ростиславича,* але був розгромлений під Перемишлем.

Коломан (бл. 1207—41), син угор. короля *Андрія II,* на основі *Списької умови* коронований зимою 1215—16 королем гал. при одночасній окупації Галичини угор. військами; зимою 1220—21 панування К. скінчилося, коли *Мстислав Удатний* вибив угорців з Галича, полонив К. і відіслав його в свій город Торчеськ.

Коломацька рада, ген. рада над. р. Коломаком, на кордоні Гетьманщини, яка відбулася 25 липня 1687 р., після скинення й арешту гетьмана І. Самойловича. Оточена з усіх боків моск. військом під командуванням кн. В. Ґоліцина, рада в присутності обмеженої кількости козаків, під тиском вибрала на гетьмана Івана Мазепу і підписала складені напередодні нові «статті» (т. зв. Коломацькі).

«Коломацькі статті», укр.-моск. договір, укладений при обранні гетьманом І. Мазепи, над р. Коломаком, 25 липня 1687 р. Договір складався з 22 статтів і мав в основі *«Глухівські статті»* 1669 р. з додатками, зробленими за І. Самойловича.

Поруч з декляративним підтвердженням укр. прав і привілеїв та збереженням 30-тисячного реєстру, К. с. забезпечували інтереси вищої старшини (гетьман не мав права змінювати її без царського указу) й передусім військ.-політ. права Москви на Україні (повна заборона дипломатичних зносин; зобов'язання додержувати «вічний мир і союз» з Польщею, що по суті було визнанням поль. панування на Правобережжі; обов'язок посилати укр. військо проти Криму і Туреччини; перебування в Батурині моск. стрілецького полку тощо). Договір вперше зобов'язував укр. уряд «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое сугласие приводить супружеством и иным поведением». К. с. були дальшим кроком на шлях обмеження держ. прав України Москвою. *О. О.*

«Коломацькі чолобитні», дві петиції вищої укр. старшини до царя Петра I, складені, за ініціятивою полк. миргородського Данила Апостола, під час походу над р. Коломаком влітку 1723 р. з доманням відновити права України, дозволити обрати нового гетьмана й скасувати побори з маєтностей, встановлені над звичай Малоросійською Колеґією. Рос. уряд відповів на ці й ін. подібні петиції арештом наказного гетьмана Павла Полуботка й вищої укр. старшини та ін. репресіями.

Коломиєць Авенір (1905—46), журналіст і письм. родом з Волині; друкуватися почав 1928 в ЛНВ, 1930—33 співр. прокомуністичної преси у Львові («Нові шляхи»), але скоро від комунізму одійшов. З різноманітної творчости К. слід назвати поему «Дев'ятий вал» (1930), зб. поезій «Провісні кадри» (1932), п'єси «Іменем» (1933), «Єретик» (1936) та ін. Крім того, К. залишив багато недрукованих творів. Помер на еміґрації в Австрії.

А. Коломиєць

Коломиєць Анатоль (*1918), композитор родом з Полтавщини, учень Л. Ревуцького; оркестрові твори: «Варіяції», «Поема», дитячий балет «Влискавичка»; фортепіянова соната, сюїта, фантазія на теми опери «Тарас Бульба» М. Лисенка, пісні й ін.

Коломийки, особлива форма коротких лірично-побутових пісень жартівливого, гумористичного й сатиричного характеру, часто з злободенною тематикою. Поєднання поетичного тексту К. з інструментальною музикою і танцем свідчить про старовинність цих форм. 14-складовий коломийковий вірш з його характеристичним розподілом наголосів зустрічається в дуже давніх піснях. Закінчені зразки коломийкового циклу маємо в рукописних зб. кін. 17 в. У першій пол. 19 в. коломийка становить собою вироблений тип нар. пісенної творчости. Вірш типової К. вкладається в форму трикolінного 14-складового рядка з цезурами після 4 і 8 складу; строфа К. має двовіршову будову. Велику ролю в композиції К. відограє паралелізм, позитивний чи неґативний, а також заспів, запозичений з стародавнього пісенного матеріялу. К., поєднані з танцем, дають широке поле для імпровізаційних варіяцій. Найбільшу збірку К. видав В. Гнатюк «Коломийки» (Етн. Зб. НТШ, XVII—XIX, 1905—07).

Як нар. танець К. найбільше поширені на Гуцульщині. Виконується в замкнутому колі з довільним числом пар. Гол. кроки: голубка, «крутисі», гайдук, мережка, підскоки. Найстаріші коломийкові танці: висока, коло, півторак, рівна, трісунка, чабан. Мімічно-ілюстративний характер мають весільні К. (кочерга, подушковий танець) та косарський танець «косар».

Коломийська (2) бриґада УГА, постала в січні 1919 з групи «Старе Село», відзначилася в боях під Львовом в Сокільниках, Зубрі, Козельниках, під час Чортківської офензиви під Підгайцями, Нижневом, над Нараївкою; по переході за Збруч увійшла до складу центр. армійської групи ген. Кравса, вела переможні бої з большевиками під Калинівкою, Голендрами, Козятином, Жидівцями, Романівкою, Хвастовом, Васильковом та Крушинкою й увійшла 30 серпня 1919 до Києва; з рос. Добровольчою Армією вела важкі бої під Дашевом і Оратовим. 1920 перейменована на 2 піший полк 3 бриґади Червоної УГА; командири: отамани Ф. Тінкель, Р. Дудинський, А. Виметаль і Квапіль.

Коломийченко Михайло, сучасний хірург, з 1930-их рр. завідувач катедри хірургії в Київ. Ін-ті вдосконалення лікарів, гол. хірург мін-ва охорони здоров'я УРСР; бл. 100 наук. праць.

Коломийченко Олекса (*1898), брат Михайла, оториноляринголог, проф. Київ. Ін-ту вдосконалення лікарів (з 1944 р.), гол. київ. та укр. наук. т-в. оториноляринголгів, гол. оториноляринголог та чл. президії наук. ради мін-ва охорони здоров'я України; має понад 90 наук. праць та низку власних хірурґічних метод.

Коломийщина, урочище б. с. Халеп'я,

Обухівського р-ну, Київ. обл., де у 1934—38 рр. розкопано (С. Маґура, Т. Пассек, Є. Кричевський) велике поселення три-

Реконсрукція неолітичного селища трипільської культури в Коломийщині

пільського часу з 39 хатами у двох концентричних колах.

Коломия (V—6), м. обл. підпорядкування на лівому березі р. Пруту в півд.-сх. частині Галичини, гол. м. *Покуття*, р. ц. Станиславівської обл., зал. вузол, 34 000 меш. (1956). К. згадується в 13 в.; в минулому важливий осередок торгівлі сіллю (привілей Казіміра Яґайлончика на «вічний склад соли»), яку варено в околицях; завдяки положенню на границі з Молдавією К. багато терпіла від нападів молдаван і татар. За Австрії К. мала торг.-адміністративний характер і сильно зростала (1880 р. — 23 100, 1900 — 34 200, 1910 — 42 700 — здебільша жидів); згодом втратила своє значення через занепад торгівлі (1931 р. — 33 400 меш., в тому ч.

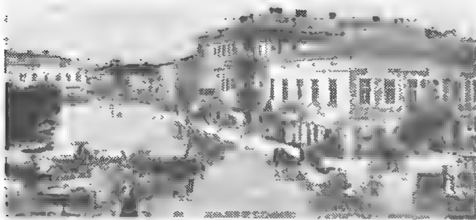

Ринок у Коломиї (весна 1915 р.)

18,6% українців, 42,3% жидів, 33,7% поляків і латинників, 5,1% німців; 1943 р. після ліквідації жидів нім. нацистами лише 18 500 меш.). До 1939 р., а ще більше до 1914 К. була одним з більших укр. культ. осередків у Галичині, зокрема вид. (до 1900-их рр. друге місце після Львова); важливіші в-ва до 1914 р.: М. *Білоуса*, «Библіотека для рускои молодежы» (1894)—1913) Ю. *Насальського*, *«Укр. Накладня»*, *«Жіноча Бібліотека»* й ін.; в 1920—30-их рр.: *«Заг. Книгозбірня»*, «В-во Укр. Заг. Енциклопедії, «Ока», «Рекорд» та ін.; 1875 в К. вийшло 17 укр. друків (у Львові — 42), 1913—28 — 238. В К. з гал. провінціяльних м. найбільше виходило неперіодичних друків (разом понад 30): *«Голосъ Народный»* (1865—68), гумористичне *«Кропило»* (1869), *«Наука»* (1871—86), *«Хлібороб»* (1891—95), *«Хлопська Правда»* (1903—09), *«Поступ»* (1903—06), *«Жіноча Доля»* (1925—39, ред. гром. діячкою О. *Кисілевською*) й ін. В К. містилася найстаріша після Львова і Перемишля укр. гімназія (з 1893 р.), філія муз. Ін-ту ім. Лисенка та ін. К. була також важливим осередком укр. радикального і січового руху, організованих К. *Трильовським*.

Нині К. має невелику пром-сть: легку (взуттєву, ткацьку, швейну), деревообробну, харч. (млини, м'ясокомбінат), зав. с.-г. машин, цегельно-черепичний; технікум механічної обробки дерева, пед. і мед. училища, музей нар. мистецтва «Гуцульщина» (заснований 1926 р. за почином В. *Кобринського*), драматичний театр.

Коломойцев П., режисер, в 1930-их рр. працював на Київ. кіностудії; фільми «Не затримуйте рух» (1930), «Генеральна репетиція» (1931), «Вогні Босемера» (1931), «Чорна шкіра» (1931), «Роман Міжгір'я» (1933), «Негр з Шеридану» (1933), «Щасливий фініш» (1934), «Укр. пісні на екрані» (1935) й ін.

Колонщина (III—10), с. Макарівського р-ну на зах. від Києва; бої окремого Запор. загону з большевиками в лютому 1918, УГА влітку 1919, Шостої стрілецької дивізії Армії УНР в травні 1920.

Колосовський Володимир (*1886), ген. штабу підполк. Армії УНР; у 1919 р. військ. радник у делеґації УНР на мирову конференцію в Парижі, 1919—20 рр. військ. аташе УНР у Франції; ст. на військ. теми в журн. «Табор» та в чужій фаховій пресі.

Колпак Опанас († після 1786), запор. козак (з 1745), курінний отаман, згодом полк. орельської паланки, учасник тур. війни 1769—74, багато зробив для колонізації Півд. України.

Колпиця, див. *Косар*.

Колтунюк Ярослав (1882—1953), гром. діяч, довголітній дир. забезпечувального т-ва *«Дністер»* у Львові, чл. управ багатьох гал. установ, зокрема госп., чл. ЦК УНДО.

Колубовський Яків (1863—бл. 1930), бібліограф та історик укр. й рос. філософії, за революції дир. Колеґії П. Ґалаґана, пізніше проф. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти. Бібліографічні огляди праць С. Гогоцького й П. Юркевича («Вопросы философии и психологии», 1894—98), огляд рос. філософії (з укр. матеріялами) в «Іст. філософії» Ібервеґа і Гайнце й ін.

Колцуняк Марія, див. *Кузьмова* Марія.

Колцуняк Микола (†1891), гал. етнограф, нар. учитель; зб. «Пісні з Коломийського Підгір'я», описи весілля на Коломийщині й ін.

Колчак Олександер (1873—1920), рос. адмірал і політ. діяч; 1916—17 командував Чорноморською фльотою, 1918—20 провідник руху білих в рос. гром. війні в Сибіру; 1919 визнаний Антантою як «верховний правитель Росії», проти чого протестували уряди нац. держав на території кол. Росії. 1920 розстріляний большевиками в Іркутську.

Колюбакін Олександер (1869—1914), рос. гром. діяч, кадет, чл. 3 Держ. Думи, прихильник українців; виступав за автономію України та за навчання в школах на Україні укр. мовою.

Коляда, назва нового року у візантійців (*καλάνδαι*) і римлян (calendae), що припадав через тиждень після веселих Сатурналій у другій пол. грудня. Свято К. у церк.-календарному пристосуванні охоплювало час від Свят-Вечора до Водохрищ, включаючи в себе різні обряди, в тому ч. й поминальні (див. ЕУ I, стор. 256).

Коляда Григорій (*1904), поет, друкувався в 1920-их рр.; зб. поезій: «Штурм» (1923), «Прекрасний день» (1926), «Золоті кучері» (1926), «Futur-extra» (1927); в 1930-их рр. засланий, тепер живе в Узбекістані.

Коляда Микола (1907—35), композитор родом з Полтавщини, учень Богатирьова, співзасновник *АПМУ*. Твори: оркестрова сюїта на укр. нар. теми, фортепіяновий квінтет, соната, варіяції і п'єси для скрипки з фортепіяном, обробка нар. пісень.

Колядинський Степан (1893—1926), скульптор; студіював і працював у Празі; бюсти-портрети в мармурі.

Колядки, обрядові пісні, що належать до зимового циклу. Зміст К. дуже різноманітний. В найдавніших К. трактується тема постання світу. Основна група К. — це величальні К. з хліборобськими мотивами, з образами родинного щастя і добробуту, з побажаннями врожаю, здоров'я, щастя; парубкам і дівчатам співають К. на теми кохання, сватання й одруження. В К. з воєнною тематикою відбилася лицарська і княжа доба. Окреме місце посідають К. з біблійною тематикою. Процес християнізації послідовно охопив увесь зміст колядської обрядовости і К. (див. ЕУ I, стор. 256—57).

Колядування, різдвяний звичай ходити з «звіздою» (чи без неї) й величати господаря, його дружину й дітей співом колядок (див. ЕУ I, стор. 230).

Коляндра, коріяндр (Coriandrum sativum L.), однорічна рослина з родини окружкових; частково культивується, трапляється як бур'ян; плоди містять етерову (до 1%) і жирну (до 20%) олію; уживають як приправу до хліба, в кондиторському, пивоварному і лікерному виробництвах; етерову олію застосовують як вихідну сировину для одержання великої кількости різних запашних речовин в парфумерії, косметиці й миловаренні.

Колянківський Микола (*1912), псевд. Точило, журналіст з Галичини; співр. «Краківських Вістей» (1942—44), у Німеччині співред. газ. «Час» (1946—49), в Канаді співр. газ. «Наша Мета» (з 1955), видавець і ред. ж. «Ми і Світ» (з 1950); зб. фейлетонів «Бомби на весело» (1947).

Коль (Kohl) Йоган Ґеорґ (1808—78), відомий нім. географ, подорожник і письм., автор численних творів про різні країни Европи і Америки, зокрема про Україну, де К. побував 1838 р. Праці К. «Reisen in Südrussland» (2 тт., 1841), «Reisen im innern von Russland und Polen... II Theil. Die Ukraine. Kleinrussland» (1841) і III частина «Die Bukowina, Galizien, Krakau und Mähren» (1841) належать до найцінніших описів України в першій пол. 19 в.

Кольберґ (Kolberg) Оскар (1814—90), поль. етнограф і композитор; в 40-томовій зб. «Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa i t. d.» 8 тт. присвятив етногр. матеріялам з Зах. України: «Pokucie» (1882—89 4 тт.), «Chełmskie» (1890—91, 2 тт.), «Przemyskie» (1891), «Wołyń» (1907).

Кольорова металюрґія, галузь важкої пром-сти, яка займається пром. переробкою *кольорових металів* та *поліметалів*. Початки К. м. відомі на Україні здавна. На базі місц. (невеликих) покладів мідної руди в Донбасі (к. Артемівського) й на пограниччі Херсонщини й Київщини існували в стародавні часи (в скитську добу) розробки міді. Вироби з золота, срібла, міді тощо були поширені на Україні за княжих часів, а згодом досягнули значного розвитку у формі дрібного кустарного і ремісничого виробництва. В 17—18 вв. поширилося виробництво гармат (ливарництво) і дзвонів (ліярництво). Деякі обмеження у виробництві зброї на Гетьманщині завів рос. уряд у 18 в. В 17, 18 і першій пол. 19 в. на Україні існувало мідно-ливарне виробництво (т. зв. гамарні; в 1828—32 рр. — 19 невеликих мідних зав.).

Більше розвинулася К. м. в другій пол. 19 в.; назагал однак, за винятком *ртутної пром-сти*, вона ще і тепер слаба, бо власні запаси сировини незначні й більшість її треба привозити з ін. частин СССР. Підприємства К. м. перев. розташовані в Донбасі і Дніпропетровському пром. р-ні та працюють на основі поєднання метал. виробництва з ін. пром. галузями. У 1938 р. на Україні було всього 14 підприємств перев. місц. значення, в 1950-их рр. виробництво К. м. трохи поширилося. До найбільших одиниць тепер належать: Константинівський цинковий зав. у Донбасі, збудований на поч. 1920-их рр. та

реконструйований в 1932 р., Дніпровський алюмінійовий комбінат ім. Кірова в Запоріжжі (див. *Алюмінійова пром-сть*), Микитівський ртутний комбінат у Донбасі й Артемівський зав. кольорових металів, збудований в 1950-их pp., що випускає латунь і латунний та мідний прокат; з ін. слід згадати зав. ферростопів, «Магнезит» і порошкової металюрґії в Запоріжжі, модерний цирконієвий зав. в півд. Донбасі, який дає також ін. рідкі метали (берилій, ніобій) тощо. К. м. не покриває попиту України, і решту кольорових металів довозять з Уралу, Казахстану, Вірменії й Сибіру.

Література: Проблема развития цветной металлургии на Украине (Труды комитета при Госплане УССР, ч. 15) X. 1927; Цветная металлургия Украины. Статистические данные за 1931—34 гг., ж. Социалистическая индустрия, ч. 1. М. 1935. *Б. Винар*

Кольорові метали, пром. назва всіх металів, за винятком заліза і манґану (чорні метали). На Україні родовища руд К. м. невеликі і перев. нині не експлуатовані. Більше значення мають лише руди *ртуті* (киновар), з ін. треба згадати *мідь*, алюмінійові руди (*боксити* й ін.), *титан, оливо, нікель, цинк, ванадій, молібден, хромисті залізняки* та *поліметалічні руди*. Найбільш родовищ К. м. є в Донецькому кряжі, в Карпатах та на Передкавказзі. Див. також *Кольорова металюрґія*.

«Комар», ілюстрований гумористично-сатиричний двотижневик, виходив у Львові 1900—05; ред. І. Кунцевич, ілюстратор Я. Пстрак, карикатурист Я. Струхманчук.

«Комар», гумористично-сатиричний тижневик у Львові 1933—39 (в-во «Укр. Преса»); ред. і гол. карикатурист Е. *Козак*; співр. М. Голинський, І. Гірний, І. Керницький, Т. Курпіта, Л. Сенишин і ін.

Комар Анатолій (1909—59), інж.-будівельник, д. чл. (з 1956) і през. (з 1957) Академії Будівництва і Архітектури УРСР; заступник гол. Держ. Комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, гол. інж. тресту «Дніпровськпромбуд». Наук. праці: «Збірні залізобетонні конструкції у пром. будівництві», «Досягнення радянської архітектурно-будів. науки на Україні за 40 років» (1958) й ін.

Комар Антін (*1904), фізик, дир. Ленінградського Фізико-Техн. Досл. Ін-ту, д. чл. АН УРСР; основні праці пов'язані з питаннями фазових переходів в металах та стопах, роботи в галузі вивчення, за допомогою рентґенових променів структури здеформованих кристалів, відкриття ненормальних змін електричного опору провідників в потужних магнетних полях.

Комар Григорій (*1882), маляр, театральний декоратор, з 1921 проф. Одеського політехнікуму образотворчого мистецтва; декорації до опери «Сорочинський ярмарок».

Комаревич Василь (1891—1927), гром. і церк. діяч на Волині; 1918 засновник і гол. т-ва «Просвіта» у Володимирі Волинському, з 1922 р. посол до поль. сойму.

Комарецький Сергій (1881—1952), хемік родом з Полтавщини, доц. (з 1922) і проф. (з 1927) Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, згодом Укр. Техн. Госп. Ін-ту (його дир. в 1941—45 pp.); праці з ділянки неорганічної хемії (м. ін. про одержання йоду з рослин Чорного м.), підручники хемії для високих шкіл. Помер у Німеччині.

Комаринський Володимир (*1906), син Івана, адвокат, гром.-політ. діяч на Закарпатті; 1938—39 керівник ресорту преси і пропаґанди та посол до сойму Карп. України; з 1939 на еміґрації, тепер у ЗДА, чл. Ради директорів Укр. Конґресового Комітету Америки; праця про звичаєве право Закарпаття словацькою мовою.

В. Комаринський

Комаринський Іван (*1880), суддя на Закарпатті родом з Галичини; 1938—39 през. Вищого Суду Карп. України, в 1939—45 pp. гол. Апеляційного Сенату Вищого Суду в Братіславі; нині в ЗДА.

Комарі (Culicidae), невеликі комахи з ряду двокрилих; самички мають довгий колючоссальний хоботок, яким смокчуть кров людей чи тварин. Поширені в сирих, заболочених місцях. Деякі види К. переносять збудників різних хвороб: малярію переносить малярійний К. (Anopheles maculipennis), зокрема розповсюджений на Поліссі, в гирлах Дністра, Кубані; жовту та семиденну пропасницю — жовтолихорадочний К. (Aëdes aegypti), що трапляється на чорноморському узбережжі Кавказу, деякі К. переносять різні збудники недуг тварин, птахів й ін. Близькі до К. москіти, поширені на півдні України, переносники збудників пропасниці — папатачі і лейшманіозів (захворювання шкіри). Дослідженням і боротьбою проти цих недуг займався в 1920-их pp. Укр. Протозойний Ін-т Наркомздоров'я УРСР, пізніше Укр. Ін-т малярії і мед. паразитології, Одеська обл. малярійна станція та ін. *Е. Ж.*

Комарів, с. Галицького р-ну Станиславівської обл., де був досліджений великий могильник ранньої бронзової доби (1800—1200 до Хр.), що дав назву ко-

марівській культурі (Т. Сулімірський 1934, Ґрабовський 1935). На ін. місцях було розкрите неолітичне селище, розкопані неолітичні могили (Т. Земенцький 1886), знайдене бронзове знаряддя трацького типу, досліджена могила Куштановицького типу (Я. Пастернак 1935) та викопаний з могили скарб срібних руських, львівських та яґайлонських монет 14—15 вв.

Комарівка (II—13), с. на півд.-сх. Чернігівщині, р. ц. Чернігівської обл.

Комарівка (IV—17), с. м. т., відпочинкова оселя Харківського р-ну в 15 км на півд.-зах. від Харкова; текстильна фабрика; мешканці частково зайняті на підприємствах Харкова.

Комарівна Галина (1877—1930), поетка, дочка Михайла Комарова. Перші вірші К. надруковані 1900 в «ЛНВ»; зб. поезій «Починок (пісні, думи та мрії)» видана в Одесі 1905.

Комарівська культура, мішана культура ранньої бронзової доби (культура шнурової кераміки із сильними трацькими впливами) з кістяково-тілопальним похованням, прикметним двовухим глиняним посудом та трацькими бронзами. В багатших могилах також золоті прикраси (Т. Сулімірський, 1934).

Комарницький Йосиф (1852—1920), укр.-кат. свящ., з 1891 проф. біблійних наук Нового Завіту Львівського Ун-ту, 1896—98 — його ректор; написав «Пояснення до Євангелія св. Матея» і багато наук. й популярних розвідок в ж. «*Душпастырь*» (був його ред.) та в «Руский Сіон»; ред. часопису «*Миръ*».

Комарно (IV—4), м. над р. Верешицею в Наддністрянській котловині, р. ц. Львівської обл.; К. — виникло в 12—13 вв.; дерев'яна Михайлівська церква (з 1661 або 1754 р.), оздоблена настінними фресковими малюнками.

М. Комаров

Комаров Михайло (1844—1913), бібліограф, етнограф, гром. діяч, популяризатор, нотар за фахом; автор багатьох бібліографічних ст. в журн. і покажчиків як усього укр. письменства разом («Библиографический указатель новой украинской литературы 1798—1883», 1883, і «Украинская драматургия. Сборник библиографических пособий 1815—1906», 1906), так і літератури про окремих письм. (І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка й ін.); нарис з іст. цензури на Україні, зб. прислів'їв та замовлянь («Нова Збірка», 1891). К. уклав також «Русско-украинский словарь» (4 тт.), виданий у Львові 1893—98 (М. Уманець і Спілка).

Комаров Олександер (псевд. О. Степовик), брат Михайла К., природознавець-популяризатор, автор книжок з природознавства і сіль. госп-ва в 1882—1911 рр.

Комасація, один із засобів *землевпорядкування,* який полягає у зведенні ділянок, що належать одному власникові, але розпорошені у різних частинах, у більші з метою зменшення посмужности, а тим самим — більш раціонального використання землі. Сел. землі на Україні завжди терпіли на посмужність, яка збільшувалася з дальшим розподілом і роздрібненням землі. Деякі комасаційні заходи було проведено на Центр. і Сх. Укр. Землях у зв'язку із *Столипінською реформою,* все ж таки до революції 90% сел. госп-в ділилося на 5—20 смужок. У Галичині стан був ще гірший. Досить інтенсивну К. провів поль. уряд у 1920—30-их рр. на півн.-зах. землях: К. охопила бл. 1,3 млн га.

«Комашня», див. «*Муравейник-Комашня*».

Комбатантські українські організації, орг-ції кол. укр. вояків (з франц. — combattant — вояк), зокрема укр. армій з 1917—20 рр., що мають на меті збереження укр. традицій, знання військ. справи, самодопомогу, товариські зв'язки тощо. К. у. о. постали після визвольних змагань 1917—20 і леґально могли існувати після окупації укр. земель лише на еміґрації. На Зах.-Укр. Землях до деякої міри можна вважати К. у. о. *Укр. Військову Організацію,* таємну нац.-рев. орг-цію перев. з вояків УГА (з 1920). Кол. вояки УГА скупчилися б. гром. орг-цій «*Молода Громада*» у Львові, їх заходами було організоване в-во «*Червона Калина*», яке у своїх виданнях здебільша містило матеріяли з історії визвольних змагань; гал. комбатантам-інвалідам обох укр. армій допомагало *Укр. Т-во Допомоги Інвалідам* (УКТОДІ) у Львові (16 філій).

Леґальні К. у. о. розвинулися з різних орг-цій в таборах інтернованих укр. вояків у Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині. Після їх ліквідації К. у. о. діяли насамперед у Польщі, Франції й Бельгії — країнах найбільшого скупчення кол. вояків Армії УНР. Це були дві орг-ції під однією спільною назвою *Товариство Вояків Армії УНР:* в Польщі (з 1924 в Каліші), у Франції (з 1927 у Парижі) і менш чисельне Т-во б. Укр. Вояків у Бельгії (з 1934 р.); всі три т-ва мали свої відділи, а два перші видавали бюлетені; орг-цією інвалідів була *Укр. Спілка Воєнних Інвалідів,* заснована 1920 в Каліші. Ін. К. у. о. були Союз Укр.

Старшин у Берліні (1921—43) і, до деякої міри, Укр. Вільне Козацтво (Укр. Нац. Козацький Рух), створений у Мюнхені І. Полтавцем-Остряницею з кол. чл. формації *Вільне Козацтво*. В ЗДА діяла Укр. Стрілецька Громада, заснована в 1924 р., з осідком у Філядельфії. За зразком цієї орг-ції була утворена 1928 *Укр.-Стрілецька Громада в Канаді* (централя у Вінніпеґу, ряд філій, місячник «Стрілецькі Вісті», з 1932 *«Новий Шлях»)*; другою К. у. о. був *Союз бувших Укр. Вояків у Канаді* (з 1937, з Ген. Управою в Торонто). В Півд. Америці діяла Укр. Стрілецька Громада в Арґентіні (з 1932 р. в Буенос-Айресі) і Т-во бувших Укр. Вояків у Бразілії (з 1936 у Курітібі).

Під час другої світової війни К. у. о. в Европі не діяли; все ж таки кол. укр. вояки гуртувалися в окремих клітинах при леґальних заг.-гром. орг-ціях — *Укр. Громаді* в Німеччині, при Укр. Допомогових Комітетах в Ген. Губернії (напр., Варшава, Холм), у Переворському тощо.

Після другої світової війни деякі К. у. о. відновили свою діяльність та постав ряд нових, серед них такі, що об'єднували вояків нових укр. війсь. формацій — Карп. Січі, Укр. Нац. Армії й УПА. Тепер у Зах. Німеччині діють: Союз Укр. Ветеранів (СУВ), заснований 1946 р. з 10 філіями в Зах. Німеччині й Австрії та крайовими відділами у Великобрітанії, Австралії, Арґентіні, Бразілії (орган «Укр. Комбатант»); Об'єднання Укр. Комбатантів (з 1947), Союз Укр. Военних Інвалідів (з 1947), *Братство Кол. Вояків І Укр. Нац. Армії* (з 1950) з Гол. Управою у Мюнхені, з 1957 в Нью-Йорку, що має свої крайові Братства в ЗДА, Канаді, Арґентіні й Австралії (орган «Вісті»). Тепер не проявляють, через виїзд чл за океан, діяльности; Укр. Нац. Ґвардія (УНҐ), заснована 1947 *Т. Боровцем* перев. з кол. вояків українців сов. армії (орган «Меч і Воля»); Місія УПА при Закордонному Представництві УГВР (з 1950; деякий час видавала ж. *«До зброї»)* і Об'єднання кол. Вояків УПА в Німеччині (з 1954). У Франції і Бельгії після війни відновили свою діяльність Т-ва Вояків Армії УНР, які об'єднують тепер усіх кол. вояків-українців; 1950 в Парижі постала Евр. Федерація кол. Укр. Вояків, яка об'єднує ті К. у. о., які стоять на плятформі екзильного держ. центру УНР. У Великобрітанії діють *Об'єднання бувших Вояків Українців у Великобрітанії* (ОбВУ), активна орг-ція кол. вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії (з 1949) та Союз бувших Укр. Вояків (СбУВ) у Великобрітанії (з 1947).

Найбільше кол. укр. вояків перебуває в Півн. Америці, тому там К. у. о. тепер найсильніші. В ЗДА діє *Об'єднання бувших Вояків Українців Америки* (ОбВУА), створене 1949 з Укр. Стрілецької Громади в ЗДА, що об'єднує, крім воятства укр. армій, також вояків-українців амер. й ін. армій; з ОбВУА співпрацюють такі К. у. о.: Братство Укр. Січ. Стрільців (УСС), Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії і Об'єднання кол. Вояків УПА. В Канаді, крім раніше створених К. у. о. (Укр. Стрілецька Громада і Союз бувших Укр. Вояків), виникли нові: Союз Укр. Кан. Ветеранів, чл. якого згуртовані в укр. відділах Кан. Леґіону, Братство Карп. Січовиків (з 1949), Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії, Т-во кол. Вояків УПА у Канаді, Об'єднання Станиць Вояків УПА та ін. В Австралії діють: Союз Укр. Комбатантів (в Сіднеї, Мельборні, Аделяїді), Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії, відділ Союзу Укр. Ветеранів. В Арґентіні діє Союз Укр. Ветеранів і Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії.

М. Стечишин

Комбінат, в СССР назва великого, розгалуженого і складного підприємства, між окремими частинами якого є тісна технологічна, екон., а також і адміністративна пов'язаність; назву К. уживають також взагалі для об'єднаних одним адміністративним керівництвом підприємств, нарешті для об'єднання дрібних виробництв — цехів в місц. пром-сті; з другого боку, низка великих підприємств з кількома технологічними процесами носить і далі традиційну назву заводів. В УССР існують такі К. у важкій пром-сті: хемічний у Костянтинівці, азотно-добривний у Горлівці; металюрґійний ім. Дзержинського в Дніпропетровському, Дніпровський алюмінійовий ім. Кірова у Запоріжжі, Камиш-Бурунський збагачувальний в Керчі, Південнорудний збагачувальний у Кривому Розі, Микитівський ртутний у Донбасі. К. с.-г. машинобудування ім. Г. І. Петровського у Херсоні; в легкій пром-сті: шовковий К. у Дарниці (Київ), К. натурального шовку (у Києві), трикотажний в Полтаві, камвольно-суконний в Чернігові (будується), бавовняний у Херсоні (будується), парфумерно-скляний К. в Миколаєві; ряд К. у деревообробній пром-сті. Особливо багато К. в харч. пром-сті; майже в кожному м. є м'ясокомбінат, молочний К., хлібопекарський К.; відомий К. «Массандра» — виноградно-виноробне госп-во в Криму (Судак), яке об'єднує 6 радгоспів, 4 винзав. і зав. шампанських вин. Дніпровським К. називають комплекс підприємств, що працюють на енерґії Дніпрогесу, які пов'язані техн. а не адміністративно. *Є. Г.*

Комедія (з грец.), п'єса веселого змісту, часто сатирична. Грец. майстрі К. — Арістофан, Менандр, рим. — Плавт, Теренцій. Поети укр. бароккo К. називають п'єси з «щасливим кінцем» або п'єси з дієвими особами «неважними», простішою мовою тощо. Початки укр. К. — в барокових інтермедіях, К. у властивому розумінні слова з цих часів немає. Перші укр. К. — п'єси І. *Котляревського* та В. *Гоголя*. Елементи суспільної сатири є вже в інтермедіях Г. *Кониського* (1747), їх розвинув Г. *Квітка* (в деяких п'єсах рос. мовою). Пізніші К. обох типів (веселі анекдоти й сатири) є в усіх майстрів укр. драматичної літератури: від М. *Кропивницького*, І. *Тобілевича* до М. *Куліша* й пізніших авторів. Елементи співу в укр. К. спричинилися до того, що деяким К. давали назву «оперети» (вже від І. Котляревського). (Див. також *Драма*).

Комерційна освіта, див. *Торговельна освіта*.

Комишеваха (VI—16), с. м. т. над р. Конкою, р. ц. Запорізької обл.

Комиш-Зоря (VI—17), с. м. т. на Приозівській височині, р. ц. Запорізької обл.

Комишня (III—14), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Полтавської обл.; місцева пром-сть.

Комінтерн, див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

Комінтернівське (VII—11), кол. Антоно-Кодинцеве, с. в зах. частині Причорноморської низовини, р. ц. Одеської обл.

Комісар (франц. commissaire — уповноважений), держ. урядовець з особливими повноваженнями, напр., поліційний К., або в деяких країнах, з доручення уряду тимчасово виконуючий обов'язки, замість виборного органу. В УНР за Укр. Центр. Ради К. очолювали повіти та губернії (див. *Губерніяльні комісари*).

В сов. управлінні К. — назва кількох адміністративних і військ. функцій: військ. К. — призначений партією і сов. урядом уповноважений для керівництва політ. пропаґандивною працею у військ. частині; часто роля К. була більшою, ніж звич. військ. командира. Зненавиджену старшинами і бійцями Червоної Армії інституцію військ. К. ліквідовано в 1942 р., проте залишилися військ.-політ. працівники в армії без звання К. В 1919—46 в УССР, за заг.-сов. зразком, К. називали чл. больш. уряду, а мін-ва нар. комісаріятами (див. *Рада народних комісарів*).

Комісаренко Василь (*1907), ендокринолог і патофізіолог, д. чл. АН УРСР, завідувач лябораторії ендокринних функцій в Ін-ті Фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР у Києві й катедри патологічної фізіології Київ. Мед. Ін-ту. Має понад 60 наук. праць.

Комісія Виховних Осель і Мандрівок Молоді, див. *КВОММ*.

Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права при УАН, осередок дослідження історії укр. права в 1920-их рр. Заснована в 1919 р., Комісія активно розгорнула свою працю з 1920 р., коли на чолі її став акад. М. *Василенко*. До участи в Комісії було притягнено О. Малиновського, М. Максимейка, М. Слабченка, І. Черкаського, С. Борисенка, С. Іваницького-Василенка, Л. Окіншевича, В. Гришка, О. Юрченка та ін. дослідників історії укр. права.

Наслідком праці Комісії були 7 тт. «Праць» (1—6, 8; т. 7 був знищений), що містять різноманітний іст.-юридичний матеріял дослідного характеру. Крім того, Комісія випустила один том «Матеріялів до історії укр. права» за ред. М. Василенка. Розпочата Комісією робота над складанням «Словника укр. юридичної старовини» (керівник І. Черкаський) була припинена в 1930-их рр. і великий зібраний матеріял загинув.

Комісія була ліквідована в 1934 р. в наслідок реорг-ції УАН після розгрому її нац. укр. кадрів. Вид. Комісії були позитивно оцінені в укр. і чужоземних іст. й іст.-юридичних виданнях. *Л. О.*

Комісія для виучування українського звичаєвого права при УАН, осередок дослідження звичаєвого права України в 1920-их рр., очолений акад. О. Малиновським, під керуванням проф. А. Крістера. Комісія видала 3 тт. «Праць». На поч. 1930-их рр. робота Комісії була припинена у зв'язку із розгромом ВУАН.

Комісія Допомоги Українському Студентству, див. *КоДУС*.

Комітат, див. *Жупа*.

Комітет Визволення (Амер. К. В.), постав 1951 в Нью-Йорку, філія в Мюнхені. Гром. амер. орг-ція, яка ставить собі завдання допомагати політ. еміґрації з країн СССР, втримувати моральний зв'язок з їхніми народами. К. В. сприяє встановленню дем. ладу на території СССР і визнає за всіма народами СССР право на самовизначення після визволення від комуністичної диктатури. К. В. фінансує *Інститут для вивчення СССР* і *радіо «Свобода»* (в Мюнхені); теперішній гол. К. В. — Ґовленд Саржент.

Комітет допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій (Комитет для оказания помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий), також «Общество помощи населению Юга России», укр. допомогова установа в Києві, яка діяла в 1914—18 рр. (затверджена владою в травні 1915) на території всієї України (в деякій мірі й Рос. Імперії) й успішно опі-

кувалася біженцями, також українцями, вивезеними рос. владою з Галичини й Буковини та українцями-вояками австр.-угор. армії, що опинилися в рос. полоні. Гол. В. Ігнатович, заступник гол. Д. Дорошенко, секретар М. Ішуніна, інші діячі: Л. Старицька-Черняхівська, Л. Шульгина, Н. Дорошенко, Н. Іщук-Шульгина, Кучма й ін.

Комітети Незаможних Селян (КНС), скорочено відомі як «комнезами» — сел. орг-ції на Україні, створені большевиками для зміцнення сов. влади на селі. КНС були організовані за прикладом «комитетов бедноты», що проіснували в РСФСР від червня 1918 до січня 1919. Пізніше «комбедів» в Росії не було, бо тут партія провадила відносно мирну політику на селі; на Україні ж, де хлібозаготівлі мали вирішальне для Росії значення, законом ВУЦВК від 9. 5. 1920 були створені КНС і уповноважені збирати на селі «продрозкладку» та розкуркулювати багатші госп-ва, залишаючи м. ін. 25% забраного збіжжя для власного вжитку «незаможників».

Ч. чл. КНС початково (1920) становило 791 000 осіб, з яких 60% були безземельні й батраки, а решта — бідняки й середняки. На кін. 1920 КНС відібрали від заможних селян 348 600 дес. землі і розподілили її між собою. Великі заохочування належати до КНС призвели до того, що в 1921 в них вже було 1 357 300 чл. Все ж таки з-поміж дійсно незаможних госп-в до КНС належало лише 31%. З другого боку, в 1923 р. серед чл. КНС вже лише 9,1% госп-в не мали землі, а 10,1% госп-в мали аж по 9,1 дес. і більше. Тому стали провадитися чистки членства КНС, і в 1924 в них залишилося лише 582 900 чл.

Під час ліберальнішої політики партії на селі (1923—27) діяльність КНС скеровувалася на творення т-в сел. взаємодопомоги, на керівництво кооперацією і т. д. З заведенням примусової *колективізації* роля КНС тимчасово відродилася; до них стало знов вигідно належати і їх членство зросло з 600 тис. на поч. 1929 до 1,6 млн у квітні 1930. Але партія стала вимагати від них подавати приклад і першими вступати до колгоспів; на 1. 2. 1930 було колективізовано вже 60% госп-в «незаможників». Коли ж виявилося, що вони неохоче віддають недавно придбану землю і майно у колгоспи, на поч. 1931 КНС були ліквідовані.

За час свого існування КНС відбули 7 всеукр. з'їздів.

Література: Ижевский В. Краткая история Комитетов незаможных селян на Украине. X. 1925; ЦСУ УСРР. Матерьялы по обследованию КНС в июне 1925 г. X. 1925; Ремнев М. Деятельность комитетов незаможных селян на Украине в 1920 году. Вопросы истории, ч. 4. М. 1954. *В. Гол.*

Комітет Українок Канади (КУКж), координаційна установа укр. жін. орг-цій — *Союзу Українок Канади, Орг-ції Українок Канади, Ліґи Укр. Католицьких Жінок,* заснована 1944, діє як відділ Комітету Українців Канади.

Комітет Українського Студентства Буковини (КУСБ), таємна крайова студ. орг-ція Буковини (1921—25); КУСБ репрезентував і координував діяльність студ. т-в «Союз» («Чорноморе»), «Запорожє» і «Правос. Академія» в Чернівцях; чл. ЦЕСУС-у, бл. 120 чл.; діячі І. Данилюк, О. Вельничук, М. Тарко, В. Руснак, М. Синявський, С. Попович та ін.

Комітет Української Молоді, див. *КУМ.*

Комітет Українців Канади (КУК), суспільно-гром. орг-ція українців Канади, заснована 1940 р. в Вінніпеґу для координації праці укр. орг-цій в Канаді і представництва укр. громади назовні, насамперед перед урядом Канади. Чл. КУК є орг-ції крайового значення; чл.-засновниками були: Братство Українців Католиків, Союз Гетьманців Державників, Союз Українців Самостійників, Укр. Нац. Об'єднання, Укр. Роб. Орг-ція, згодом приєдналися всі ін. укр. нац. орг-ції, організовані по війні. КУК має понад 200 відділів у всіх укр. скупченнях у Канаді. Найвищим керівним органом КУК є Конґрес Українців Канади.

Під час війни КУК вів роз'яснювальну роботу щодо гром. обов'язків українців стосовно Канади, спричинився до масового запису укр. добровольців до кан. армії й опікувався ними. По війні дбав за демобілізоване вояцтво і укр. біженців у Европі та з цією метою створив *Фонд Допомоги Українців Канади* (ФДУК) і Укр. Центр. Допомогове Бюро в Лондоні.

До успішних дій КУК належать м. ін. заходи в справі навчання укр. мови в ун-тах і сер. школах; політ. діяльність, в наслідок якої є укр. посли, сенатори, міністри, будується пам'ятник Т. Шевченкові у Вінніпеґу перед будинком парляменту й ін.

Довголітнім през. КУК (в 1940—52 рр. і з 1956) й одним із засновників КУК є *о.* В. *Кушнір.* Ін. визначніші діячі з старшої ґенерації — *о.* С. В. *Савчук,* В. *Коссар,* І. Г. *Сирник,* М. Погорецький, І. *Глинка* і за останні роки В. М. *Вал,* П. *Юзик, Я. Рудницький,* Т. Михайлівський, о. С. Їжик, В. *Мартинець,* Т. *Кобзей,* М. Марунчак, М. *Боровський,* І. Павлюк, С. Мокрій, Г. Кукса, з жінок — М. *Дима,* О. *Войценко,* Е. Ситник, М. *Ваврикова,* С. *Бубнюк;* екзекутивний дир. В. *Кохан.*

Комнезами, див. *Комітети Незаможних Селян.*

Коморник (помічник підкоморого), місц. шляхетський урядник у Поль.-Лит. державі, який відав зем. межовими справами.

Коморники, у В. Князівстві Лит., а згодом на укр. землях Поль.-Лит. держави, категорія бідних селян, які не мали власної землі і житла; останнє («комора») отримували від дідичів, за що виконували панщину (пішу) та складали данину грішми і натурою. Їхнє соц.-правне становище було уодностайнене «уставою на волоки» (див. *Волочний перемір).*

Компаневич Варлаам (1777—1858), василіянин родом з Волині, 1822—42 прокуратор василіян у Галичині; листувався з Є. *Копітаром* і М. *Погодіним.*

Компанейський Микола (1848—1910), композитор; опери «Тарас Бульба», «Майська ніч».

Компанієць Григорій (*1881), композитор і диригент з Полтави; закінчив Петербурзьку Консерваторію; викладач Харківської (1932—34) й Київської (1934—40) консерваторій. Опери «Сніжна хатка», 3 дитячі опери, квартет, колискова і укр. танець (для струнного квартету), фортепіянові твори.

Компанієць Лідія (*1914), сов. поетка і кіносценаристка; зб. поезій «У всіх у нас діла» (1951), «Працьовита в нас сім'я» (1954).

Компаніївка (V—13), с. над р. Суглеклею, на півд. схилах Придніпровської височини, р. ц. Кіровоградської обл.

Компанійські полки, вільнонаймане («охоче») військо на Україні-Гетьманщині 17—18 вв., що складалося з кількох (за Мазепи — до 8) кінних (охочекомонних або властиво компанійських) і піших (охочепіхотних або сердюцьких) полків, які виконували різні військ.-поліційні доручення, а також брали участь у заг. військ. діях. К. п. існували вже за Хмельниччини й перебували в розпорядженні гетьманського уряду, дістаючи від нього відповідне утримання.

Компаратив (вищий, другий ступінь), форма прикметника, яка показує більшу міру ознаки, вираженої прикметником, у порівнянні двох предметів *(біліший);* твориться лише від якісних прикметників суфіксами: *іший (гарніший)* і рідше *-ший (молод-ший;* лише від первісних і тих, що мають суфікс — *к* — з основою на один приголосний), а під чужим впливом і аналітично — слівцем *більш (більш гарний).* При К. вживаються порівняльні конструкції, подібні до підрядних речень, із сполучниками *ніж, як,* архаїчне *чим (твердіший, ніж сталь),* або з керуванням посереднім *(від* з родовим; *за, (по) над* із знахідним: *твердіший від сталі)* чи архаїчним уже безпосереднім *(чорніший чорної землі).* Див. *Ступенювання.*

Компути, реєстри коз. війська, які в часи належности України до Польщі визначали приналежність певної особи до козацтва як окремого суспільного стану. Після 1648 р. в укр. державі коз. компути, зберігаючи цей характер, містили також матеріяли про військ.-службову діяльність кожного козака та про його майнове забезпечення. У 18 в. виділяються окремі компути значного військ. т-ва, де також велися вписи військ. і службових доручень, що їх виконував кожний чл. цього зверхнього стану.

Комсомол, Комуністична спілка молоді, на Україні повна сучасна назва — Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (ЛКСМУ); згідно з статутом і програмою, «масова, непартійна орг-ція» молоді, «резерва» й «помічник» *КПУ-КПСС;* усю свою роботу виконує під керівництвом ком. партії. ЛКСМУ є складовою частиною Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді (ВЛКСМ) на правах обл. орг-ції, але з окремими з'їздами та ЦК.

За прикладом Петрограду й Москви, у Києві 22. 10. 1917 міська Соц. Спілка Роб. Молоді заснувала орг-цію III Інтернаціонал (на чолі з С. Мальчіковим та М. Ратманським). До нього належали не лише большевики, а й меншовики, есери та ін. У Харкові в листопаді 1917 при больш. партії Спілка Пролетарської Молоді створила III Інтернаціонал; такі ж ком. орг-ції молоді створилися й по ін. містах Окремо творилися соц. спілки шкільної молоді, з ком. ухилом, але багатопартійні. Разом усі ці орг-ції на поч. 1918 об'єднували бл. 1 500 чл., але між собою об'єднані не були.

В Росії К. засновано на I з'їзді Спілок роб.-сел. молоді 29. 10. 1918 у Москві. Ця дата й вважається поч. існування ВЛКСМ, яка тоді звалася (до 1926) Рос. Ком. Спілкою Молоді (РКСМ). Укр. К. не мав прямого орг. зв'язку з РКСМ аж до 1919, хоч і брав з нього приклад. Питання об'єднання орг-цій ком. молоді на Україні постало щойно у 1919, коли большевики зустрілися з сильною конкуренцією *боротьбістів.* При створенні УКП (боротьбістів) на поч. 1919 виникла й досить чисельна *Комуністична Юнацька Спілка* (КЮС) з-поміж лівоесерівської укр. молоді, гол. на Лівобережжі. Вона відразу стала успішним конкурентом К., і тому большевики вирішили негайно об'єднати свої орг-ції молоді в маштабах УССР.

26. 6. 1919 у Києві відбувся I з'їзд, на якому й засновано *Ком. Спілку Роб.-Молоді України* (КСРМУ). Цей з'їзд репрезентував бл. 8 000 чл. і ухвалив, що

КСРМУ стає обл. орг-цією РКСМ. Будучи крайньо ліво настроєним, з'їзд також проголосив, що КСРМУ приймає в свої чл. лише роб. молодь. II з'їзд КСРМУ відбувся в Харкові 11. 5. 1920. Він репрезентував 19 080 чл., 3/4 яких концентрувалося на Харківщині та в Донбасі. На цьому з'їзді вже виникло дві проблеми: ставлення до шкільної молоді та до укр. нац. руху. З'їзд ухвалив постанову приймати в чл. студентів. По нац. питанню на з'їзді створилася укр. опозиція т. зв. «федералістів» на чолі з Окуликом, яка запропонувала, щоб КСМУ відокремилася від РКСМ і самостійно входила до Ком. Інтернаціоналу Молоді (КІМ). З'їзд, на якому переважали росіяни (як у всьому К.), цю пропозицію відхилив.

Тим часом і КПУ змусила боротьбістів самоліквідуватися й злитися з нею. У липні 1920 самоліквідувалася й КЮС, а більшість її чл. вступила до КСМУ, де об'єдналася в бльок з «федералістами». Решта ж чл. КЮС, як і частина боротьбістів, до большевиків не пішла, а створила разом з укапістською *Незалежною Соц.-Дем. Спілкою Молоді*, що діяла гол. на Правобережжі, нову *Укр. Ком. Юнацьку Спілку* (УкрКЮС), яка була відома також під назвою «Комюн», себто Ком. Юнацтво. УкрКЮС продовжувала леґально конкурувати з КСМУ до 1925, коли її змушено злитися з КСМУ. У 1920 до КСМУ влилися також і ком. орг-ції жид. молоді — Євкомол, «Юґендбунд» та Єврейська Юнацька Роб. Орг-ція (ЄЮРО).

Після II з'їзду в КСМУ розпочався великий розлом. У ній створилися дві опозиції (як і в КПУ): 1) *Робітнича опозиція* синдикалістичного напряму, очолювана В. Дунаєвським, яка вимагала не допустити в чл. студентів, селян й ін. непролетарів; 2) укр. нац. «федералісти», які дуже зміцніли коштом кол. чл. КЮС та вимагали усамостійнення КСМУ від Москви. На відміну від того, що діялося в КПУ, обидві групи швидко між собою погодилися і виступили спільно п. н. Української опозиції на III з'їзді РКСМ у Москві в 1920 р. м. ін. з такою плятформою: унезалежнення нац. ком. орг-цій молоді від РКСМ, унезалежнення всього К. від партії, збереження його як клясово роб. орг-ції, допущення вільного творення безпартійних колективів роб. молоді на підприємствах і спілок сел. молоді по селах і надання їм права участи в управлінні підприємств та в радах й ін. Проти укр. опозиції на з'їзді виступив сам Ленін. Проте, опозиція продовжувала боротьбу ще два роки. Вона випускала дискусійні бюлетені, летючки і спричинила дискусію у всій КСМУ. Великий бій опозиція звела на III з'їзді КСМУ у травні 1921, але партійний апарат, що керував з'їздом, зумів її перемогти.

Після III з'їзду ситуація настільки загострилася, що КСМУ пішла на ліквідацію опозиції. На селах в цей час спонтанно виникали спілки сел. молоді, в яких провідну ролю грала Укр. КЮС, з якою опозиція в КСМУ стала входити у зв'язки. Тому на поч. 1922 в КСМУ проведено чистку і виключено 17% чл., а після цього розпочато заходи за опанування сел. молоді. Під час НЕП-у КСМУ (яка з 1924 стала зватися ЛКСМУ) перетворилася, як і КПУ, на упривілейовану касту: до неї стало вигідно належати, бо без її рекомендації не можна було дістатися до школи на навчання чи здобути добру посаду. Починаючи з IV з'їзду (1923), в КСМУ вже більше не було організованих бойових опозицій.

Після дискусії 1920—21 активність КСМУ стала скеровуватися партією в ін. напрямах. Протягом 1920—23 комсомольці брали активну участь у боротьбі проти різних укр. повстанців. Потім КСМУ стала надсилати своїх добровольців до *Червоного Козацтва* та взяла шефство над Чорноморською фльотою. Протягом 1924—27 комсомольців заохочувано робити вуличні антирел. демонстрації, громити й закривати церкви тощо. Далі під час лівого повороту в політиці партії в 1927—29 комсомольців кинуто на боротьбу за відбирання хліба у *куркулів*. На поч. *колективізації* й розкуркулювання в 1930 р. на селі діяло бл. 120 000 чл. ЛКСМУ, які активно допомагали партії змушувати селян вступати до колгоспів.

«Українізація» ЛКСМУ, себто ріст серед чл. питомої ваги українців, проходила значно швидше, ніж у КПУ чи в держ. апараті. В 1925 р. серед чл. ЛКСМУ українці становили 58,7%, а на поч. 1932 — вже 72%. Молодь сприймала укр. мову й культуру легко і з захопленням. Доходило до того, що навіть секретар ЦК ЛКСМУ О. *Бойченко* виступав на IX з'їзді ВЛКСМ у Москві в 1931 р. з вимогою не змушувати комсомольців вивчати рос. мову. Ідеї М. *Хвильового* були широко відомі й популярні в ЛКСМУ.

Але в 1933, під час *голоду* та розгрому «скрипниківщини», членство в ЛКСМУ раптово зменшилося з 1 148 тис. у 1932 до 449 тис. у 1934; решта була вичищена, значна частина репресована, керівні кадри заслані й розстріляні за опір голодові та за нац.-ком. ухили. Після цього ЛКСМУ перетворилася на знаряддя партійного апарату, призначене для виконування насамперед продукційних завдань (вербування молоді на будівництво підприємств на Україні й поза нею), а в ді-

лянці ідеології — для русифікації укр. молоді.

Напередодні другої світової війни в ЛКСМУ нараховувалося понад 1,3 млн чл. З них не менше пол. добровільно залишилися під нім. окупацією. В больш. партизанських загонах на Поліссі нараховувалося лише 25 000 комсомольців і за три роки партизанської боротьби вони прийняли в нові члени лише 5 000 молоді. По гол. містах України, побачивши звірства нім. окупації, деякі комсомольці спонтанно створили підпільні орг-ції, що активно боролися проти німців. Чимало укр. комсомольців під нім. окупацією активно співпрацювало, а то й було членами ОУН обох напрямків.

У повоєнний період К., як великою мірою й перед війною, цілком перетворився на виробничу орг-цію, в якій ідейність та політ. свідомість чл. вимірюється виконанням продукційних завдань. Так, протягом 1954—55 ЛКСМУ послала 80 000 чл. на освоєння цілинних земель в Казахстані й Зах. Сибіру; протягом 1956—57 — 120 000 чл. послано на розбудову шахт у Донбасі; в 1957 р. — 44 000 послано на тваринницькі ферми в колгоспах; в 1958 — 10 000 чл. послано на будівництво каналу Півд.-Донець-Донбас і т. д. Гол. фактором, що формує свідомість комсомольської молоді вже від 1930-их рр., є протиріччя між комсомольською теорією й фактичною дійсністю в СССР.

На 1. 1. 1956 в ЛКСМУ було 2 891 077 чл., себто 15,9% чл. ВЛКСМ. Вони були об'єднані в 66 758 первинних осередках на підприємствах та в школах. З усього членства 0,5 млн працювало на селі, 0,7 млн — в пром-сті, 1,1 млн — вчилося в школах, а решта була в армії та на бюрократичній роботі.

В 1920-их рр. до К. приймалася молодь віком від 14 до 23 років; в 1930-их рр. від 15 до 26, в 1940-их рр. — від 14 до 26, а тепер — від 15 до 28 років. Чл. партії можуть бути чл. К., але лише на керівних посадах. З'їзди ЛКСМУ відбуваються раз на 4 роки. Між з'їздами роботою К. керує Центр. Комітет та секретаріят. Під управою К. перебуває *піонерська орг-ція* шкільної молоді віком від 9 до 14 років, яка тепер нараховує 3,0 млн чл., себто бл. 60% школярів. В 1959 ЛКСМУ видавала 16 комсомольських та піонерських газ. і журн., з яких 12 було укр. мовою.

Література: История молодежи ЦК ЛКСМУ, Юношеское движение, зб. чч. 1—5. X. 1923—24 ; Вілокриницький С. Нарис історії ЛКСМУ, X. 1926; ВЛКСМ в цифрах и фактах. М. 1949; Бойова юність — спогади про перші кроки Комсомолу України. К. 1958; Fisher. R. T. Jr. Pattern for Soviet Youth, A Study of the Congresses of the Komsomol. Нью-Йорк 1959.

В. Голубничий

«Комсомолець України», див. *«Молодь України»*.

Комсомольськ на Амурі, м. обл. підпорядкування на Зеленому Клині, р. ц. Хабаровського краю РСФСР над дол. Амуром, заснований 1932 р., 177 000 меш. (1959), пристань на Амурі, центр метал. (зав. «Амурсталь») і машинобудів. («Амурлітмаш») пром-сти на Дал. Сході.

Комсомольське (IV—9), кол. Махнівка, с. над р. Гнилоп'яттю, притокою Тетерева, р. ц. Вінницької обл.; кол. м-ко, а в 1796—1846 рр. пов. м. на Київщині; зайняте 19. 8. 1919 в бою з большевиками частинами 2 корпусу УГА.

Комсомольське (VI—19), м. Старо-Вешівського р-ну Сталінської обл., в півд. Донбасі над р. Калміюс; видобуток флюсових вапняків; К. виникло в 1933 р.

Комулович (Comuleus) Олександер (†1598), з походження хорват, свящ., ватиканський дипломат кін. 16 в.; з доручення папи Климентія XIII їздив до Семигороду, Литви, Московщини, Молдавії й укр. козаків організувати протитур. лігу евр. держав; на весні 1594 р. відвідав Україну й вів переговори з Северином *Наливайком*.

Комуна, одна з форм колективного сіль. госп-ва, при якій на відміну від с.-г. артілі (див. *артіль, колгосп*) усуспільнюються всі засоби виробництва, включно з домашнім госп-вом, з колективною працею й розподілом доходів не за працею, а за потребами; ідеал і програма орг-ції сіль. госп-ва у комуністів та ранніх большевиків полягає зокрема в таких формах, як спільне харчування у їдальнях, мешкання в гуртожитках, з колективними обслугами (як пральні тощо), з колективним вихованням дітей у дитсадках і т. д.

Програма КПСС передбачала створення К. з самого початку. В УССР К. стали творитися в 1919 на базі кол. поміщицьких та манастирських маєтків. Членство К. складалося з червоних партизанів, міськ. робітників (що втікали з міст від голоду) та частини наймитів; в 1919 в УССР було 404 К.; в 1925 р. їх було в УССР 316, в 1929 — 412 (2,9% усіх колгоспів). Розмір цих госп-в був малий — в сер. по 49 га землі. Держава постачала їх машинами, не брала з них жадних податків і т. д.

У 1930-их рр. К. перейшли на статут с.-г. артілей. *В. Гол.*

Комунальне господарство, див. *Міське господарство*.

Комунальні банки, *банки* для кредитування житлового і комунального госп-ва і будівництва. В дорев. Україні К. б. вели перев гіпотечні операції (*Гіпотечні банки*) і діяли як акційні підприємства (*Акційне товариство*). В СССР К. б. діяли

як один з органів централізованого плянового держ. госп-ва. З листопада 1924 по квітень 1959 існував центр. (у Москві) банк фінансування комунального і житлового будівництва (Цекомбанк), якому були підпорядковані місц. К. б.; для координації їх діяльности в УССР існувала Всеукр. контора К. б. К. б. фінансували комунальне і житлове будівництво, видавали довготерміновий кредит на капітальний ремонт, вели розрахунково-касове обслуговування комунальних підприємств, видавали позики на індивідуальне житлове будівництво і ремонт, обслуговували короткотермінове кредитування комунальних підприємств, приймали від населення квартирну плату та платежі за комунальні послуги. 1959 р. Цекомбанк і К. б. були ліквідовані, а їх функції передані Держбанку СССР і Промбанку СССР (Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень, скорочена рос. назва *Стройбанк*).

Комунізм, у заг. прийнятому визначенні — суспільно-екон. і політ. лад з колективною власністю як на знаряддя продукції, так і на предмети споживання та з безклясовим і бездерж. устроєм. Прообраз такого ладу існував у первісному родовому суспільстві. К. називається також ідеологія та політ. рух, що прямує до такого ладу в новітні часи. Окремі ком. ідеї виразно виступають у гр.-рим. філософів, первісному християнстві, у середньовічних сект та сел. повстанців, в утопійних літ. творах. Термін «комунізм» вперше вжив франц. утопіст Е. Кабе (1840). У 1847—52 рр. існувала перша політ. орг-ція п. н. Ліґа комуністів, для якої К. Маркс і Ф. Енґельс написали «Ком. маніфест» (1848). Пізніше, до 1917 р., політ. орг-цій з такою назвою не було і сама назва майже зникла. Щойно в 1918 р. термін К. набрав особливого значення, бо Рос. Соц.-Дем. Партія (большевиків) прийняла назву Рос. Ком. Партії (большевиків), а в 1919 р. створився *Комінтерн*. К. з цього часу став окремим від соціялістичного політ. рухом, метою якого є збройне рев. повалення капіталізму і встановлення т. зв. диктатури пролетаріяту для побудови ком. ладу. Починаючи з 1918 р., створюються ком. партії й в ін. країнах світу. На 1960 р. у світі існує 91 ком. партія з 36 млн чл. (з цього ч. лише 7 млн поза сов. бльоком).

Ком. ідеї в політ. русі на Україні існували в рос. орг.-ціях: народницька Київ. Комуна (1873), осередки *«Землі і Волі»* та *«Нар. Волі»* (1876—85), *«Южно-Русский Рабочий Союз»* (Одеса — 1875, Київ —1880), марксистський *«Союз борьбы за освобождение рабочего класса»* (Київ, Катеринослав — 1897). «Ком. маніфест» Маркса й Енґельса появився на Україні в рос. перекладі в 1880 рр. У 1890-их рр. існували студентські та роб. гуртки в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, що вивчали марксистську літературу. В 1900-их рр. друкувалося багато ком. літератури, зокрема в Одесі. Популярними стали ком. утопії Атлантікуса, Богданова й ін. Тільки в утопійно-моралізаторській та наук.-фантастичній формі К. проник і в укр. літературу («Сон» П. Мирного і значно пізніше «Соняшна машина» В. Винниченка). Акад. марксизм на Україні (М. *Зібер*) не був ком.

Спонтанного нац.-укр. організованого ком. руху майже ніколи не існувало. *Ком. Партія України* виникла як рос. орг-ція. За своїм характером вона залишилася антиукр. й донині. *Боротьбисти, укапісти*, закордонна група УКП В. Винниченка й ін. не були послідовно укр. марксистськими ком. орг-ціями, а лише продуктами існуючої політ. ситуації, спробами пристосування до рос. больш. влади на Україні з тактичною метою продовжувати боротьбу в нових умовах. Ук. нац. опозиції в КПУ *В. Шахрая, О. Шумського, М. Хвильового*, а також і *М. Скрипника*) були більш спонтанними, хоч також являли собою гол. чином лише реакцію на політику Москви. Гол. ідея укр. нац. комуністів полягала в тому, що К. можна здійснювати лише в нац. формі, що для привернення укр. мас до справи К. потрібно задовольнити їх нац. вимоги, принести їм К. у формі укр. ком. держави, укр. мови й культури, школи, книжки тощо, а не накидати їм чужу рос. форму, незрозумілу й ворожу масам. Щоб улегшити сприймання К. укр. народом, укр. комуністи вимагали від Москви розширення прав УССР, українізації тощо. Москва ж розцінила ці вимоги як «націоналізм» і знищила всіх укр. нац. комуністів протягом 1930-их рр. Хоч укр. нац. К. і не мав впливу за кордоном, його ідеї виявилися тотожніми з нац. ком. рухами в Юґославії, Польщі, Угорщині й ін. в наші часи (див. *Ревізіонізм*).

К. у Галичині (*Ком. Партія Зах. України*) і на Закарпатті (*Ком. Партія Закарпаття*) появився на поч. 1920-их рр. *Сельроб* та ін. орг-ції на Зах. Укр. Землях хоч і були радянофільськими, але не послідовно марксистськими. Те саме слід сказати й про *«проґресистів»* серед укр. еміґрації в ЗДА й Канаді, з яких лише незначна частина належить до ком. партій.

К. як програма майбутнього суспільно-екон. ладу належить до гол. ідей *Ком. Партії Сов. Союзу* (КПСС) і КПУ. Вперше КПСС пробувала здійснити т. зв. «воєнний комунізм» (1918—21), але мусіла відмовитися від нього й перейти до НЕП-у. Пізніше, з уведенням *п'ятирі-*

чок, ліквідуючи приватний капітал і ринок, централізуючи плянування, застосовуючи колективізацію й фактично примусову працю і т. д., КПСС запевняла, що всі ці заходи і є здійсненням соціялізму з наступним переходом його в К. Але всі ці псевдотеоретичні міркування є тільки пристосуванням до внутрішньополіт. коньюнктури в залежності від якої міняються не тільки терміни побудови К., але й його гол. ознаки: заводячи терор, Сталін (всупереч Марксові) запевняв, що роля держави в процесі здійснення К. не зменшуватиметься, а, навпаки, зростатиме; по його смерті ця теза заперечена в теорії, але в практиці лишається дійсною і надалі. Щодо термінів, завжди змінних, за останніми обіцянками, доба К. має початися десь після 1970 р. Конкретні наслідки покищо виявляються не так у побудові К., як у зрості мілітарного потенціялу СССР.

В нац. питанні як Маркс, так і КПСС передбачають злиття й зникнення всіх націй, культур і мов, лише що Маркс уявляв собі це як довготривалий процес у світовому маштабі, тоді як Сталін, бувши речником рос. шовінізму, вважав, що при К. нації повинні злитися вже в межах самого СССР і рос. нація й мова абсорбувати всі нації й мови СССР. Після деяких хитань 1956—58 рр. (теж коньюнктурного характеру) більшість теоретиків К., гол. росіян, продовжує далі твердити, що з заведенням К. в СССР повинна скрізь запанувати рос. мова й культура. У цьому напрямі скеровується й практична нац. політика КПСС (див. ще *Марксизм, Ленінізм, Соціялізм*).

В. Голубничий

Комунікація, див. *Транспорт*.

«Комуніст», див. *«Радянська Україна»*.

«Комуніст України», теоретичний і політ. місячник ЦК КПУ. З 1926 р. у Харкові п. н. *«Більшовик України»*, з 1952 під теперішньою назвою.

«Комуністична Освіта», див. *«Радянська Школа»*.

Комуністична Партія Закарпатської України, створена в 1920 р. з лівих соц. груп на Закарпатті; з 1921 крайова орг-ція в складі Ком. Партії Чехо-Словаччини, спочатку під впливом русофілів, з 1925 прийняла укр. нац. плятформу. 1925, 1935 здобула у виборах до чехо-словацького парляменту і сенату найбільше (20—30%) голосів. Гол. діячі — посли і сенатори: І. Мондок, І. Локота, І. Боднар, М. Сидоряк, П. Фущич, О. Борканюк, К. Рещук й ін. Партія видавала газ. *«Карпатська Правда»*, а для угор. меншости «Munkás» (Робітник). 1938 заборонена урядом Карп. України, існувала підпільно; 1944—45 єдина офіц. партія на Закарпатті, організатор приєднання Закарп. України до УССР; згодом стала обл. орг-цією КП(б)У.

Комуністична Партія Західньої України, КПЗУ, постала 1923 р. як автономна територіяльна частина Ком. Роб. Партії Польщі (КРПП). Її предтечею була Ком. Партія Сх. Галичини (КПСГ), оформлена у Вінниці й Києві зимою 1919—20 Центр. Комітетом КП(б)У з різних ефемерних елементів (деякий час назва — Ком. Партія Сх. Галичини і Буковини); в квітні 1920 створено Гал. Орг. Комітет (Галорком). Після захоплення частини Галичини большевиками в липні 1920 р. створено тимчасовий ком. уряд для Галичини *Гал. Революційний Комітет* (Галревком) з В. Затонським на чолі, а в серпні єдиний Центр. Комітет для всієї КПСГ.

Після повторного зайняття Зах. України Польщею й *Ризького договору* КП(б)У уклала 1921 в Москві договір з Ком. Роб. Партією Польщі, на підставі якого КПСГ мала входити до складу КРПП на правах автономної частини. Напрями дальшої праці КПСГ мала схвалити її конференція у Львові, учасників якої однак заарештувала поль. поліція (див. *«Святоюрський» процес*). Проти злиття КПСГ з КРПП виступила укр. група КПСГ з О. Васильковим (О. Кріликом), К. *Максимовичем* і Р. *Турянським* на чолі насамперед через невияснення ще держ. приналежности Сх. Галичини з погляду міжнар. права. Тільки 1923 р., після рішення Ради Амбасадорів про прилучення Сх. Галичини до Польщі та постанов V Конґресу Комінтерну на II з'їзді Ком. Роб. Партії Польщі, реорганізовано КПСГ й поширено її діяльність на решту укр. земель в Польщі (Волинь, Холмщину, Підляшшя й частину Полісся) та перейменовано її на КПЗУ.

КПЗУ була з погляду поль. права нелеґальною орг-цією; до її складу входили, крім українців, також поляки і жиди, які проживали на території Зах. України. Будучи автономною частиною КРПП (1926 р. перейменованої на Ком. Партію Польщі — КПП), КПЗУ відбувала свої конференції і з'їзди (1921, 1925, 1928, 1934), обирала ЦК і мала місце в Комінтерні. Нелеґальними прибудівками КПЗУ був комсомол Зах. України і МОДР (філіял Міжнар. Орг-ції Допомоги Революціонерам), офіц. органом КПЗУ був місячник *«Наша Правда»* (1921—34, Відень, Берлін). Під впливом КПЗУ постала 1926 масова леґальна партія — Укр. Роб.-Сел. Соц. Об'єднання *«Сельроб»*; чл. КПЗУ працювали в деяких культ.-осв. орг-ціях, і гол. серед студентів (до 1927 р.) тощо. В різні роки

з ініціятиви КПЗУ виходили газ.: «Нове Життя», «*Сельроб*», «*Світло*», «Професійні Вісті», «Наша Земля» й ін.: на інтелектуальні кола мали вплив ж. «Вікна» (ред. *В. Бобинський*), «*Культура*» (ред. С. *Рудик*), «*Нові Шляхи*» (ред. *А. Крушельницький*). (Див також *Радянофільство*).

Не зважаючи на свій інтернаціональний склад, більшість КПЗУ з Васильковом, Турянським і Максимовичем на чолі стояла на укр. позиціях комунізму, солідаризувалася з нац. ком. опозицією *О. Шумського* в КП(б)У й розвинула сильну пропаґанду на її користь на форумі Комінтерну та в нім., австр. і поль. компартіях. На поч. 1928 р. спільними заходами КП(б)У, КПП і Комінтерну було розпущено ЦК КПЗУ, групу Василькова-Турянського виключено з партії, а тих з них, які були на території УССР, Москва зліквідувала. Розлам в КПЗУ спричинив також розлам «Сельробу» (див. ще «Сельроб»).

Після ліквідації групи Василькова-Турянського на чолі КПЗУ стояли М. Заячківський («Косар»), Г. Іваненко («Бараба»), М. Павлик, С. Бокатчук, І. Зарва, Ф. Мазур й ін.; як уповноважені КП(б)У діяли О. Кошан, Й. Купранець, М. Олексюк й ін. На поч. 1930-их рр. у зв'язку з новим курсом сов. політики і протиукр. терором в УССР впливи вже й так ослабленої КПЗУ зовсім підупали. Більшість з її провідних чл., що попали до СССР, була знищена (м. ін. Турянський, Максимович, Бобинський, А. Крушельницький з родиною й ін.), значна частина рядового членства перейшла до нац. табору. 1936 у зв'язку з заходами Комінтерну проти КПП виступила Москва й проти решток КПЗУ (зокрема проти Косара і Бараби), а 1938 р. КПЗУ разом з КПП була ліквідована. Після окупації 1939 р. Зах. України большевики заарештували більшість кол. чл. КПЗУ (м. ін. Чорнія-Розенберґа, С. Рудика й ін.). Після смерти Сталіна реабілітовано разом з КПП і КПЗУ (але не її нац.-ком. «ухил») і встановлено, що їх розпуск «був необґрунтований, побудований на матеріялах, зфабрикованих викритими пізніше провокаторами».

Література: Хомин Н. До історії Гал. Ком. Партії, газ. Укр. Щоденні Вісті. Нью-Йорк 1921; Баран М. Ком. Партія Сх. Галичини в процесі іст. розвитку, газ. Укр. Щоденні Вісті. Нью-Йорк; Ірчан М. Трагедія Першого Травня. Спогади з громадянської війни. Нью-Йорк; Гадзинский В. Революционное движение в Восточной Галиции. Москва 1924; Б-іч М. Шкідлива книжка, ж. Червоний Шлях, ч. 6. X. 1924; Кулик І. Радянська влада в Галичині, Вперед. Нью-Йорк 1924; Левицький М. Нац. ухил в КП(б)У і КПЗУ ж. Більшовик України, ч. 11. X. 1927; Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Зах. України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—39-ті рр.) К. 1955; З історії рев. руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріяли. Л. 1957; Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Редянською Україною. Документи і матеріяли (1921—39 рр.). Станиславів. 1957.

Р. М.

Комуністична Партія Совєтського Союзу, рос. тоталітарна політ. орг-ція, що з 1917 стоїть при владі в СССР, в тому ч. й на Україні (див. *Комуністична Партія України*); формально своєю ідеологією КПСС визнає *марксизм* і *ленінізм*. КПСС походить з рос. інтеліґентських та міщанських рев. гуртків, що спиралися на міськ. пролетаріят. Вона виникла з розколу в 1903 р. *Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії* на большевиків та меншовиків. З 1912 стала формуватися в окрему партію під назвою РСДРП(б), однак остаточно оформилася щойно в процесі революції 1917. На своєму VI з'їзді у липні 1917 КПСС взяла курс на захоплення влади, що й здійснила в *Жовтневій революції*. Тоді в партії було лише 115 000 чл.; на чолі її стояли: В. Ленін, Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменев, М. Бухарін, О. Риков, Й. Сталін та ін. У березні 1918 перейменована на Рос. Ком. Партію (большевиків) — РКП(б).

Протягом 1918—22 рр. РКП(б) провела глибоку соц. революцію в Росії, націоналізувала власність рос. і чужинецьких капіталістів та, успішно збуджуючи й використовуючи рев. настрої сел. і роб. мас, відстояла свою диктатуру в громадянській війні проти білих рос. армій. Але здобувши перемогу в Росії, РКП(б) потім розвинула збройну інтервенцію і проти посталих у ході революції нац. держав нерос. народів, в тому ч. й України, намагаючися приєднати їх силою до РСФСР. В 1918—20 рр. РКП(б) робила спробу негайно побудувати ком. суспільство й госп-во у вигляді системи *воєнного комунізму*, але ця спроба скінчилася госп. кризою й призвела до повстань проти сов. влади. У березні 1921 Ленін визнав, що ця політика була помилковою та завів *нову екон. політику*. В нац. політиці РКП(б), попри проголошення Леніном гасла «самовизначення аж до відокремлення», обстоювала збереження єдиної рос. держави, і то в унітарній формі. Тільки після відокремлення від Росії в 1917—18 ряду нац. республік, в ході їх поновного завоювання, РКП(б) перейшла на позиції визнання федеративної форми сов. державности, з тим, щоб усі нац. республіки влилися в склад РСФСР на правах автономії. Тільки через опір нац. республік, в т. ч. й нац. комуністів, РКП(б) не вдалося влити сов. нац. республіки в РСФСР, і в 1922 Ленін погодився на компроміс — збереження республік та розвиток їх нац. кадрів і культури в складі СССР.

Впродовж 1922—27, себто під час хвороби Леніна та після його смерти, в РКП(б) розгорнулася гостра боротьба між фракціями Сталіна і Троцького. *Сталін,* що в 1922 став ген. секретарем партії, спершу тримався правого курсу в політиці, а троцькісти домагалися рев. політики за кордоном та швидкої індустріялізації і колективізації («перманентної революції»); вони також вимагали збереження демократії в партії, свободи дискусії та твердили, що Сталін бюрократизує партію і веде революцію до загибелі. Сталіна підтримував партійний апарат, ним самим створений. Виключивши троцькістів з партії, Сталін частково перебрав їх програму і взяв лівий курс. Поскільки надій на революцію в Европі не було, Сталін вирішив будувати «соціялізм в одній країні», провести швидку індустріялізацію, мілітаризувати країну і потім розповсюджувати революцію на ін. країни збройною силою.

Швидка індустріялізація супроводилася ліквідацією НЕП-у та примусовою *колективізацією* села. Проти цього виступила права опозиція, очолена Бухаріном. Боротьба тривала впродовж 1928—30 і закінчилася новою перемогою Сталіна. У квітні 1929 Всесоюзна Комуністична Партія (большевиків) — ВКП(б) (так партія стала зватися з 1925) прийняла плян першої п'ятирічки, а в листопаді того ж року — постанову про колективізацію. В 1930 Сталін проголосив, що СССР вступив в епоху *соціялізму,* на XVII з'їзді в 1934 — що соціялізм уже побудовано, в 1937 — що в СССР вже створилося безклясове суспільство. Хоч в сер. ВКП(б) організованих опозицій більше не було, 1934 Сталін став арештовувати кол. опозиціонерів, а в 1936—38 по партії, як і по всій країні, вдарив єжовський терор (див. *Єжов).* За цей час з ВКП(б) було виключено і репресовано 0,9 млн чл., себто 47% усього членства 1935, включно з 71% членів ЦК. На трьох судових процесах у Москві були засуджені до розстрілу усі на той час живі керівники Жовтневої революції (Зінов'єв, Бухарін, Риков та ін.).

В процесі цих чисток склад ВКП(б) кардинально змінився. Партію заповнили кар'єристи з невиразним політ. обличчям; це не були переконані комуністи й революціонери, як в часи Леніна, а лише службовці сталінської диктатури, що служили їй з вигоди і страху. Партія розвинула культ особи Сталіна до меж ідолопоклонства та бездискусійно виконувала всі його примхи. Абсолютну більшість у новій сталінській бюрократії становили росіяни, нац. інтереси яких природно зливалися з сталінським централізмом. Ці зміни швидко позначилися й на офіц. партійній ідеології: ком. гасла відійшли на задній плян, а на їх місце прийшла пропаґанда відвертого рос. націоналізму. Цей факт яскраво виявився зокрема під час нім.-сов. війни 1941—45. По війні рос. шовінізм був остаточно леґалізований і став одним з найголовніших знарядь ВКП(б). Цю ідеологію зокрема розвивав А. Жданов. Деґенерація режиму Сталіна перед його смертю (1953) стала проявлятися в таких явищах, як закулісні змови, антисемітизм (1949—53) і т. ін. Імперіялістична політика ВКП(б) за кордоном призвела до розриву з югославськими комуністами (1948) та до «холодної війни» й перегонів у озброєнні з Заходом.

Після смерти Сталіна на чолі КПСС (Комуністична Партія Советського Союзу — назва партії з 1952) залишилися люди, яких підібрав і виховав сам Сталін. Вони створили «колективне керівництво», але воно проіснувало лише 4 місяці. Вже літом 1953 був заарештований і розстріляний Л. Берія, в 1955 впав Г. Маленков, в 1957 — Г. Жуков, В. Молотов, Л. Каганович та ін. В 1956 на XX з'їзді КПСС стримано осудила культ особи Сталіна та єжовський терор, однак більшість сталінської спадщини залишила недоторканою. З 1953 КПСС очолює М. *Хрущов,* а з ним на чоло партії прийшли нові люди, без імени і без ясного політ. обличчя. Терор Сталіна і заг. тоталітаризм не залишили в КПСС місця для нових ідеологів і великих особистостей. За програмою КПСС нібито зобов'язана будувати *комунізм* та поширювати його у світі. Але теперішнім керівникам КПСС це будівництво уявляється не як суспільне перетворення, а як техн. функція екон. росту (індустріялізація Сибіру і т. д.). Для примусово швидкого екон. росту дем. свободи не потрібні й навіть шкідливі. Тому, не зважаючи на реформи, які КПСС завела в СССР після смерти Сталіна, загалом сталінська система і програма залишаються незмінними. Незмінним лишається й злиття програми «будівництва комунізму» з нац. та соц. інтересами панівної рос. бюрократії. *В. Голубничий*

Комуністична Партія Східньої Галичини, див. *Комуністична Партія Західньої України.*

Комуністична Партія України (КПУ), до 1952 — Ком. Партія (большевиків) України, скорочено КП(б)У, частина *Ком. Партії Сов. Союзу* (КПСС), що об'єднує осередки останньої в межах УССР та керує всіма ділянками суспільного життя, посідаючи абсолютну владу. В теорії КПУ визнає *марксизм,* а за соц. програмою будує на Україні *комунізм.* КПУ

виникла з об'єднання осередків *Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії (большевиків)* на Україні. Пізніше, після захоплення влади, до її складу влилися невеликі групи *боротьбістів* і *укапістів* та жид. лівих соціялістів. Засновники КПУ та її перші керівники походили перев. з кіл рос. та жид. інтеліґенції. Рядове членство складалося з рос. та нац. несвідомого укр. пролетаріяту великих пром. центрів. На час створення КПУ не більше 7% її чл. вважали себе українцями. Укр. політика КПУ була визначена її установчим з'їздом так: «І з'їзд КП(б)У вважає, що завданням нашої партії на Україні є: боротися за рев. об'єднання України з Росією на засадах пролет. централізму в межах РСФСР». Це своє завдання КПУ намагається виконувати весь час.

Большевики на Україні відділилися від меншовиків у цілком окремі орг-ції щойно у 1917 р. Літом 1917 ЦК РСДРП створив з них два окремі територіяльні об'єднання: окружну орг-цію Півд.-Зах. Краю з центром у Києві та обл. орг-цію Донецько-Криворізького басейну з центрами у Харкові й Катеринославі. Київські большевики, під натиском укр. нац. комуністів, серйозніше потрактували укр. нац. революцію і голосували проти підготовки до *Жовтневої революції*, вважаючи її в умовах України нереальною, натомість харківські больш. осередки виступили за перебрання влади советами. На партконференціях у липні й грудні 1917 В. *Затонський*, В. *Шахрай* та Ю. *Лапчинський* вимагали об'єднання больш. орг-цій усієї України в одну укр. ком. партію, яка мала б включитися в укр. нац. революцію, щоб її опанувати. Натомість ЦК РСДРП(б) і харківсько-катеринославські осередки, які знеціновували вагу і силу укр. нац. відродження, пробували відокремитись від України, створюючи з її пром. р-нів «самостійну» *Донецько-Криворізьку Республіку*. Тільки у 1918, коли силою фактів большевики були змушені визнати існування УНР, а далі розпочати війну проти неї та створити в противагу Укр. Центр. Раді свій власний уряд УНР у Харкові, вони пішли на створення єдиної ком. партії України. На партконференції в Таганрозі 20. 4. 1918, все ще переборюючи опір рос. чл., М. Скрипник, підтриманий київськими большевиками провів резолюцію про утворення КП(б)У, як самостійної партії, орг. не зв'язаної з Рос. Ком. Партією (большевиків) — РКП(б).

Однак вже перший з'їзд КП(б)У, що відбувся у Москві 5—12. 7. 1918, скасував таганрозьку постанову і проголосив, що КП(б)У є складовою частиною РКП(б) та підпорядковується її ЦК. На цьому з'їзді й на наступних двох точилася запекла боротьба в питаннях тактики революції на Україні поміж київською і харківсько-катеринославською групою. Після кожної невдачі КП(б)У знайти підтримку укр. народу, а особливо в 1919 й 1920, в ній виникали укр. нац. опозиції (В. Шахрай, Ю. Лапчинський, а потім — кол. боротьбісти), що вимагали відокремлення КП(б)У від РКП(б) у самостійну укр. партію, яка була б достосована до укр. дійсности і т. ч. знаходила б зв'язок з масами. Але шовіністична Москва і рос. більшість в КП(б)У постійно ліквідували ці опозиції, вважаючи їх проявами укр. націоналізму.

КП(б)У стала при владі на Україні виключно за допомогою окупаційної армії РСФСР і не раз мусіла переносити свій осідок до Москви, устабілізувавшись на Україні щойно після остаточної її окупації большевиками. Вона була нечисленною (див. таблицю в кін. ст.) і непопулярною; українці становили в ній лише 19% (1920), і то це вже після влиття лівиці УСДРП («незалежників») та боротьбістів (серед пром. пролетаріяту українці тоді становили 52%). Політично КП(б)У була сектантською, і її соц.-екон. політика з самого поч. натрапляла на нар. опір. Накидаючи Україні систему *воєнного комунізму*, в 1919 КП(б)У не хотіла ділити поміщицьку землю між селянами і намагалася примусово перетворити поміщицькі маєтки на *радгоспи* й *комуни*, що в додаток до «продрозкладки» було причиною масових повстань. В 1920 в КП(б)У виникла *робітнича опозиція*, яка, будучи підтримана роб. страйками, захопила на IV з'їзді провід КП(б)У в свої руки та скасувала екон. політику воєнного комунізму. Ця опозиція була адміністративно ліквідована ЦК РКП(б).

Влада КП(б)У на Україні стабілізувалася щойно під час НЕП-у, зокрема після злиття з нею її конкурентів — боротьбістів та укапістів. В питанні нац. політики в КП(б)У точилася боротьба впродовж 1920-их рр. Коли в 1922—23 Й. *Сталін* і ЦК РКП(б) висунули знов свою стару пропозицію ліквідувати УССР та ін. сов. республіки і влити їх на правах т. зв. автономних республік до складу РСФСР, Політбюро ЦК КП(б)У цю пропозицію відкинуло, а укр. делеґати в Москві, очолені М. *Скрипником*, Г. *Гриньком* та О. *Шумським*, здобувши підтримку нац. комуністів ін. республік та переконавши В. Леніна, перемогли рос. шовіністів і зберегли УССР, хоч змушені були погодитися на компроміс у вигляді СССР.

Черговий ще більший конфлікт в КП(б)У виник з приводу *українізації*.

Неукр. більшість в КП(б)У, очолювана Е. *Квірінґом* та Д. *Лебедем* ставила впертий опір висуванню укр. кадрів у керівництво КП(б)У й УССР та поширенню укр. мови і культури. Проти цього рос. засилля гостро виступила нац. ком. опозиція в КП(б)У, очолена О. Шумським та М. *Хвильовим*, що мала широку підтримку серед укр. інтеліґенції та молоді, а також Скрипника. В наслідок цього спільного фронту ЦК ВКП(б) забрав Квірінґа з України, але прислав в 1925 на його місце на чоло КП(б)У Л. *Кагановича*, давши йому інструкцію: українізацію не спиняти, але одночасно укр. нац. комуністів розколоти й приборкати. Це своє завдання Каганович виконав. М. Скрипник і частина укр. комуністів змушені були виступити проти шумськізму-хвильовізму, які, не довіряючи рос. шовіністичній бюрократії, закликали «геть від Москви». Протягом 1926—28 з КП(б)У було виключено 36 300 чл., себто 12,5% усього складу. Також вся *Ком. Партія Зах. України* пішла тоді за шумськістами. Одночасно КП(б)У вела й боротьбу проти незначної троцькістської опозиції в своїх лавах.

Після встановлення, по перемозі над Троцьким і Бухаріном, особистої диктатури Сталіна в партії і в країні дійшло в СССР до суворої централізації влади, бюрократизації партії й всього суспільного життя. Природним союзником сталінської централізації став рос. шовінізм і його носій — рос. бюрократія, а перешкодою — кожна місц. нац. автономія. Тому в 1933—34 pp. Сталін різко змінив нац. політику ВКП(б), проголосив найголовнішим ворогом «місц. націоналізм» та наказав припинити і розгромити українізацію, як процес, що протистояв централізмові; на ті ж часи припала й примусова *колективізація* села, а разом з нею і ліквідація *куркулів* та *голод*. КП(б)У пережила ці зміни політики в глибокій кризі; вже в першій фазі колективізації та розкуркулювання, в 1929—30 pp., було виключено з її рядів 26 700 чл., яких тоді вже почали і заарештовувати, під час голоду 1932—33 ще — 51 000 чл. Вимоги Скрипника і частини ін. керівників КП(б)У знизити надто високі хлібозаготівлі й припинити голод, були розцінені Сталіном як ставлення інтересів укр. селян понад інтереси будівництва соціялізму, прихильників Скрипника обвинувачено в укр. націоналізмі. Негайно після цього українізацію припинено, а кадри українізаторів і багато укр. письменників та культ. діячів знищено, з КП(б)У було виключено ще 27 500 чл. Т. ч. впродовж цієї кризи з КП(б)У було виключено й репресовано 46% її членства, що існувало в 1929, в тому ч. й 49% чл. ЦК КП(б)У.

Цей терор провадив присланий з Москви у січні 1933 новий диктатор КП(б)У, другий секретар ЦК П. *Постишев*. Разом з ним з Росії прибула велика кількість рос. партійців, що замінили вичищених та опанували весь апарат КП(б)У й УССР. Постишев винищив усіх укр. комуністів, що будь-коли були боротьбістами, укапістами, шумськістами, скрипниківцями, троцькістами чи ін. опозиціонерами, з ними відійшло майже ціле покоління тих революціонерів, що створили КП(б)У і встановили сов. владу на Україні. Хоч до КП(б)У в 1934 прийнято нових чл. і участь українців зросла аж до 60%, проте це вже був елемент кар'єристів, що погоджувалися з кожною зміною політики; 20% чл. КП(б)У були апаратчиками, себто платними службовцями партії, натомість відсоток робітників зменшився з 58,5% в 1921 до 41,1% в 1933. Новий статут партії 1934 перетворив її на госп.-адміністративну установу, що стала керувати всіма відтинками суспільного життя; високоплатні партійці зайняли всі керівні посади. КП(б)У стала «монолітною» дисциплінованістю чл. заради вигод і з страху.

В 1936—38 цілком уже льояльна КП(б)У несподівано пережила другу за чергою велетенську чистку. Розраховуючи на неминучість війни з Німеччиною й Японією, Сталін вирішив винищити заздалегідь усіх «потенційних дворушників», які могли б стати «зрадниками». Впродовж 1936 з КП(б)У було вичищено й репресовано 45 000 чл., а в 1937—38, коли НКВД очолив М. *Єжов*, — ще 162 000 чл., що становило понад 50% усього членства. В процесі цього терору навіть П. Постишев і С. *Косіор* стали в опозицію до Сталіна, за що вони були ліквідовані. Протягом другої пол. 1937 був розстріляний майже весь ЦК КП(б)У і уряд УССР. Нове керівництво КП(б)У встановилося в 1938, коли на Україну з Москви прибув М. *Хрущов*, який привіз із собою цілий гурт рос. партійців, а також висунув на чоло КП(б)У й УССР нікому доти не відомих укр. партійців районового маштабу.

В заг. в 1930-их pp. КП(б)У остаточно втратила всі зв'язки з укр. народом. Цей брак опертя у масах яскраво виявився під час нім.-сов. війни, коли КП(б)У не змогла організувати численного підпілля на окупованій німцями території та очолити нар. опір окупантам. Майже всі чл. партії або втекли тоді на схід, або були мобілізовані до армії. На Україні залишилося не більше 1% чл. КП(б)У та й ті в більшості були серед сов. партизанів на Поліссі, а не в підпіллі.

По війні, завдяки своїй досконалій ад-

міністративній машині, опертій насамперед на *МВД*, КП(б)У досить швидко спромоглася стабілізувати свою владу над укр. народом та організувати відбудову укр. госп-ва. Але політ. й ідеологічно вона залишилася мертвою; на її з'їздах більше не порушуються ніякі програмові, теоретичні чи міжнар.-політ. проблеми; ідеологічний партійний орган «Комуніст України» в 1958 передплачувало лише 7% чл. партії. В КП(б)У немає ніяких опозицій; невеликі чистки 1946 і 1949—52, що виключили бл. 3% членства (за бездіяльність чи нельояльність під час війни та за прояви укр. націоналізму й жид. космополітизму), заг. рутини не порушували. Єдиною ідеологічною проблемою, що турбує КП(б)У по війні, є «укр. буржуазний націоналізм». За вказівками А. *Жданова* і Л. *Кагановича*, в повоєнний період КП(б)У перетворилася на відвертого носія рос. шовінізму; звеличуючи все рос., вона культивувала комплекс меншевартости в українців, систематично гальмувала і нищила укр. культуру, допустила до значної русифікації шкільництва і т. д. Русифікаторський курс і шовіністична пропаґанда досягнули найвищого щабля за секретарства Л. Мельнікова в 1950—53. Смерть Сталіна, а особливо виступ Хрущова проти Сталіна на XX з'їзді КПСС, а далі й розгром опозиції В. *Молотова*, Л. Кагановича, Г. Маленкова й Г. Жукова в 1956—58 закінчилися формальним осудом сталінізму, але рос. шовінізм осуджений не був. КПУ й далі залишається антинар. силою, а про її непопулярність і далі свідчить той факт, що до партії належить лише трохи більше, ніж 2% роб. кляси України; в 1956 на 1 000 меш. УССР припадало лише 22 комуністи (в РСФСР — 38).

З'їзди КПУ

З'їзд	Дата	Чл. і кандидати під час з'їздів в 1000	В тому ч. українці в %	Перший секретар ЦК під час з'їзду
I	5—12. 7. 1918	4,4	7[1])	Ю. П'ятаков
II	17—22. 10. 1918	5,0	[3])	Ф. Артем
III	1— 6. 3. 1919	16,4	[3])	Е. Квірінґ
IV	16—13. 3. 1920	33,5	[3])	С. Косіор
V	17—20. 11. 1920	42,0	19	В. Молотов
VI	9—13. 12. 1921	68,1	22	Д. Мануїльський
VII	4—10. 4. 1923	54,8	24	Е. Квірінґ
VIII	12—16. 5. 1924	105,0	33	Е. Квірінґ
IX	6—12. 12. 1925	167,6	40	Л. Каганович
X	20—29. 11. 1927	203,6	52	Л. Каганович
XI	5—15. 6. 1930	270,1	53	С. Косіор
XII	18—23. 1. 1934	469,8[2])	60[2])	С. Косіор
XIII	27. 5.—3. 6. 1937	[3])	[3])	С. Косіор
XIV	13—18. 7. 1938	306,5	[3])	М. Хрущов
XV	13—17. 5. 1940	636,9	63	М. Хрущов
XVI	25—28. 1. 1949	684,3	[3])	М. Хрущов
XVII	23—27. 9. 1952	777,8	58[1])	Л. Мельніков
XVIII	23—26. 3. 1954	833,8	[3])	О. Кириченко
XIX	17—21. 1. 1956	895,4	[3])	О. Кириченко
XX	16—19. 1. 1959	1 282,5	60	М. Підгорний

[1]) Обрахунок [2]) у жовтні 1933 [3]) не опубліковано

При кін. 1958 стан КПУ характеризувався такими даними: в ній було 1 095 250 чл. і кандидатів; за нац. приналежністю українці становили 60,3%, росіяни — 28,2%, ін. — 11,5%; 25% членства належало до партії з передвоєнних часів, 33% — з часів війни, 42% — з повоєнного періоду; за віком членство розподілялося так: до 30 р. — 17,6%, 31—40 рр. — 36,9%, 41—50 рр. — 28,2%, понад 50 рр. — 17,3%; жінки становили 17,5% членства; 40% чл. КПУ мали сер. і вищу освіту (в 1940 — 19%); в пром-сті, на будівництві й транспорті працювало 29% членства, у сільс. госп-ві — 19%, на бюровій та інтелектуальній роботі — 52% (відповідні показники за 1949 — 35%, 19% та 46%). Усі члени КПУ об'єднані в 52 983 осередках, що існують на підприємствах, в установах та орг-ціях. Осередки обирають делеґатів на районні партконференції, районні на обласні, а обл. — безпосередньо на всесоюзні з'їзди КПСС, а також на респ. з'їзд КПУ. Місц. осередками всіх ступенів керує апарат партійних комітетів на чолі з секретарями. Респ. з'їзд КПУ обирає ЦК КПУ раз на 2—3 роки. Пленуми ЦК збираються 3—6 разів на рік. Постійними органами ЦК та повсякденним найвищим керівництвом КПУ по політ. лінії є президія ЦК КПУ (раніше — політбюро) в складі 7—11 осіб, а по орг. лінії — секретаріят ЦК КПУ в складі 3—5 осіб. Очолює весь партійний апарат перший секретар ЦК КПУ.

Література: Равич-Черкасский М. История КП(б)У. Х. 1923; Кулик І., Яворський М. Нариси іст. КП(б)У. Х. 1923; Поссе С. й ін. Партія в боротьбі з правими ухилами, 1917—1928. К. 1929; Скрипник М. Статті й промови. Х. 1929—31; Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Х. 1931; Істпарт. Історія КП(б)У в матеріялах та

документах, 2 тт. К. 1933—34; XVI (так само XVII—XIX) съезд КП(б)У. Материалы съезда. К. 1949; (1952, 1954, 1956); Lawrynenko Y. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine. An Annotated Bibliography 1917—1953. Нью-Йорк 1953; Majstrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism. Нью-Йорк 1954; Шморгун П. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции 1905—07 гг. М. 1955; Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У, Укр. Збірник, ч. 9. Мюнхен 1957; Dmytryshyn B. National and Social Composition of Membership of CP(b)U. Journal of Central European Affairs, October 1957; Істпарт. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К. 1958; Holubnychy V. Ountline History of the Communist Party of the Ukraine, Ukrainian Review, no. 6. Мюнхен 1958; Armstrong J. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. Нью-Йорк 1959.; Borys J. The Russian Communist Party and the sovietization of Ukranine. Стокгольм 1960.

В. Голубничий

Комуністична Спілка Молоді України, див. *Комсомол.*

Комуністична Спілка Робітничої Молоді України, див. *Комсомол.*

Комуністична Юнацька Спілка (КЮС), лівоесерівська, боротьбістська орг-ція молоді, існувала від січня 1919 до липня 1920, мала бл. 8 000 чл., гол. на Лівобережжі; успішно конкурувала з больш. орг-ціями молоді, пропаґуючи совєтську, але самостійну Україну; в 1920 розкололася, частина чл. перейшла до больш., а решта — до укапістського *УкрКЮС* (див. *Комсомол та Українська Партія Соціялістів-Революціонерів Комуністів-Боротьбістів).*

Комуністичний Інтернаціонал, Комінтерн, також відомий як Третій Інтернаціонал, міжнар. орг-ція, що об'єднувала ком. партії усього світу, заснована в Москві в 1919. Спочатку К. І. вважав себе єдиною світовою компартією, що має здійснити світову революцію; з 1921 партії-члени стали вважатися секціями К. І., а домінуючою секцією стала рос. Осідком К. І. весь час була Москва. За Сталіна К. І. з усіма його секціями перетворився на експозитуру зовн. політики та розвідки СССР. Такий стан викликав в К. І. затяжні кризи й різні опозиції, проти яких Сталін застосовував терор навіть за кордоном. На чолі К. І. стояли, по черзі, Г. Зінов'єв, М. Бухарін, Г. Дімітров та Д. Мануїльський. За весь час відбулося 7 світових конґресів К. І. Щоб заспокоїти побоювання зах. альянтів, 1943 Сталін ліквідував К. І. Впродовж 1947—55 рр. існував ще Комінформ (Інформаційне бюро ком. партій), але до нього належали лише евр. компартії, і він не мав такого значення, як К. І.

Не зважаючи на свою приналежність до Рос. Ком. Партії (большевиків), *КП(б)У* весь час була також і окремою секцією К. І., маючи там спочатку три голоси, а потім один. Перший світовий маніфест К. І. від КП(б)У в 1919 підписав М. *Скрипник,* до Виконкому в 1921 від КП(б)У входив *О. Шумський;* на конґресах К. І. КП(б)У репрезентували також С. Гопнер, Ф. *Кон,* М. *Попов* та ін. В 1920 до К. І. окремо належали також і гал. комуністи. Домагання боротьбістів у 1919—20, щоб К. І. прийняв їх у чл. на правах самостійної укр. компартії, К. І. на вимогу РКП(б) відкинув.

Укр. політ. проблеми часто дебатувалися в К. І. протягом 1919—21. V конґрес К. І. 1924 проголосив, що укр. проблема має міжнар. значення та що від її розв'язки в УССР залежать симпатії до СССР народів Сх. та Півд. Европи. В 1925 К. І. ухвалив розпустити Укр. Ком. Партію (укапістів), мотивуючи це тим, що, мовляв, УССР є самостійна сов. держава, і тому немає потреби обстоювати її усамостійнення, як того вимагали укапісти. В 1927—29 в К. І. гостро дебатувалися проблеми шумськізму-хвильовізму та нац. політики Москви на Україні, бо *КПЗУ* оскаржувала КП(б)У перед К. І. в переслідуванні укр. комуністів, але під рос. тиском К. І. засудив КПЗУ. На XIII пленумі К. І. в 1933 та на VII конґресі К. І. в 1935 порушувалася також і справа М. Скрипника та *голоду* на Україні. До Комінформу КП(б)У не належала. Щойно в 1956—58 представників КПУ стали знову включати до складу офіц. делеґацій КПСС на деякі міжнар. ком. наради.

Література: ZK der KPZU. Die ukrainische nationale Frage. Materialen zur Frage der sogenannter ukrainischen nationalen Abweichungen („Schumskismus") in der KPU und der KPWU. Л. 1928; Гопнер С. Під прапором світової пролет. революції (до 10-ліття Комінтерну). Х. 1929; Лозовский А. История Коминтерна в конгрессах. Х. 1929; Гирчак Е. На два фронта в борьбе с национализмом. М. 1930; Коммунистический Интернационал в документах 1919—32. М. 1933; журн.: „Fahne des Kommunismus. Берлін 1927—33; «Коммунистический Интернационал». М. 1919—43; Majstrenko I. Borot'bism: A Chapter in the History Ukrainian Communism. Нью-Йорк 1954.

В. Голубничий

Комункульт, див. *Футуризм.*

Кон Фелікс (1864—1941), больш. діяч жид. роду, журналіст. У 1920—21 рр. К. належав до керівництва КП(б)У, керував боротьбою проти т. зв. «робітничої опозиції»; у 1920-их рр. був постійним представником уряду УССР при Совнаркомі РСФСР у Москві і представником КП(б)У в Комінтерні.

Конашевич-Сагайдачний Петро, див. *Сагайдачний Петро.*

Конвалія, ландиш (Convallaria majalis L.), довгорічна рослина з родини лілюватих, 20—30 см заввишки, поширена у ліс. і лісостеп. р-нах України; цінна лікарська рослина, використовується в медицині як сечогінний засіб і на реґулювання діяльности серця.

Конґреґація (згромадження), чернеча спільнота, заснована в новіші часи, яка різниться від чернечих чинів тим, що її члени складають тільки т. зв. звичайні (не урочисті) обіти. Такими К. є в укр. кат. Церкві сх. вітка *Редемптористів* і *Сестри Служебниці*.

Конґреґація для Східньої Церкви (повна назва — Священна К. для С. Ц.), відділ Рим. Курії (управління Кат. Церкви), керує справами сх. Церков, створена 1862 р. папою Пієм IX; до 1862 р. цими справами займалася Конґреґація для поширення віри (т. зв. Пропаґанди). Папа Венедикт XV 1915 повністю усамостійнив К. С. Ц. Гол. її є папа, а секретарем — один з кардиналів (1936—59 рр. кардинал Є. *Тіссеран*, з 1959 — кардинал А. Дж. Чіконіяні). Компетенцію К. С. Ц. окреслює канон 195 з Апостольського листа 11. 6. 1957, що проголошував особове право Сх. Церкви; згідно з ним у сх. країнах, в яких переважна більшість кат. населення належить до сх. обрядів, К. С. Ц. підлягають навіть вірні, установи та монахи і місіонери латинського обряду. Право давати дозволи на перехід з одного обряду на ін. належить К. С. Ц.; вона також має право видавати сх. літургічні книги. *о. В. Л.*

Конґреси Національних Меншостей, щорічні збори політ. представників нац. меншостей з різних країн Европи, крім СССР (разом бл. 40 млн осіб), влаштовувані в 1925—38 в Женеві, Берні або Відні установою п. н. «Конґреси організованих нац. груп в державах Европи» (коротко «Конґреси Меншостей», «Конґреси Національностей») з метою боротися за кращу міжнар. охорону нац. меншин та захищати їх інтереси проти зловживань панівних націй. Укр. Нац. Група з Румунії брала участь в К. Н. М. з 1927 р. (делеґати В. Залозецький та ін.), з Польщі з 1928 (делеґати: В. Левицький, З. Пеленський — один з них звич. репрезентував українців у Президії К. Н. М., та ін.). Укр. делеґати порушували на К. Н. М. гол. труднощі під окупаційними режимами; найважливіші виступи: у 1931 в Женеві в справі т. зв. *пацифікації*, 1932 у Відні — критика меншостевої процедури Ліґи Націй, 1933 в Берні справа *голоду* на Україні (виступи М. Рудницької). *М. Р.*

Конґресівка, див. *Королівство Польське*.

Кондакар, богослужбова книга, вживана на Україні в 11—15 в., нотована невмовим т. зв. кондакарним знам'ям.

Кондаков Никодим (1844—1925), рос. історик візант. та староруського мистецтва, чл. Рос. Академії Наук та одеського т-ва історії і древностей, автор багатьох описів пам'яток культури і мистецтва України княжої доби, що він їх вважав візант. імпортом; «История византийского искусства» (1891).

Кондзелевич Йов, маляр кін. 17 і поч. 18 в.; 1688—1705 виконав з своїм іконописним гуртком знаменитий іконостас у Манявському скиті. По скасуванні скиту (1785) іконостас перейшов до церкви в Богородчанах, а звідси 1923 (п. н. Богородчанського) до Нац. Музею у Львові (нині Львівський Держ. Музей Укр. Мистецтва).

Кондиторська промисловість, одна з важливіших галузей харч. пром-сти України (8% виробництва харч. пром-сти УССР у грошевому рахунку), почала розвиватись ще в другій пол. 19 в. До революції більші підприємства існували в Харкові, Києві, Одесі та Львові, багато дрібніших було розкинено по всій території України; пром. виробництво було незначне, даючи бл. 1 кг кондиторських виробів на душу населення України на рік. Ширший розвиток К. п. припадає на 1930-і рр., ще більше на 1950-і; продукція за окремі рр. (в млн т): 1940 — 191,8, 1950 — 190,4, 1955 — 265,4 і 1959 — 369,7. К. п. використовує у виробництві сировину, що нею є численні продукти ін. галузей харч. пром-сти, і виготовляє досить широкий асортимент виробів: карамельні, борошняні вироби, драже, овочево-ягідні вироби, цукерки, шоколяд та ін. К. п. тісно пов'язана в своєму розвиткові з цукровою пром-стю, бувши одним з основних споживачів цукру (вміст цукру — 60—90% в цукрових і до 30% в борошняних виробах). В повоєнні роки на частку цукристих виробів припадає бл. 80% всього виробництва К. п.

К. п. розміщена насамперед в р-нах більшого споживання кондиторських виробів, а такими є гол. великі міста. За станом на 1955 р. 59% підприємств К. п. (на всіх 399) розміщені в Харківській, Київській (Київська фабрика ім. Маркса), Одеській, Сталінській та Львівській обл. Виробництво К. п. УССР становить 20,6% всього СССР (1959 р.), деяка її частина вивозиться також і в ін. частини СССР. *Б. В.*

Кондра Петро (*1911), проф. тваринництва Манітобського Ун-ту в Вінніпеґу (Канада); праці з птахівництва.

Кондра Ярослав (1910—44), поет, літ. критик і перекладач родом з Тернопільщини; до 1939 р. друкувався в проком. журн. «Нові шляхи» й «Вікна»; зб. поезій «Юрба» (1931).

Кондратенко Гаврило (1854—?), маляр пейзажист реалістичного напрямку; «Місячна ніч у Севастополі», «Бахчесарай уночі» та ін.

Кондратович Іреней (1878—1957), гр.-кат. свящ., закарп. історик, автор «Історії Підкарпатської Руси» (1925) й нарису іст. мукачівської єпархії (1930); 1949 перейшов на православіє, тимчасовий адміністратор мукачівської правос. єпархії.

Кондратовіч (Kondratowicz) Людвік, псевд. Владислава Сирокомлі (1822—62), поль. поет, перекладач «Кобзаря» Т. Шевченка.

Кондратьєви, старшинський рід на Слобожанщині. 1655 р. отаман м. Ставищ на Правобережжі Герасим Кондратович переселився на Слобожанщину і заснував м. Суми. Син його Андрій К., забитий донськими козаками К. Булавина, і внук Іван К. (†1726—27) були полк. сумськими. К. були близько споріднені з старшинською аристократією Гетьманщини.

Конектікут (Connecticut), стейт в півн.-сх. частині ЗДА; 12 900 км², 2 млн меш., в тому ч. бл. 40 000 українців. Гол. укр. скупчення: Бріджпорт, Гартфорд, *Нью-Гейвен.*

Конецполь, Конецполь Новий, кол. м-ко на півд.-сх. Поділлі, тепер с. Першомайського р-ну Одеської обл., положене в гирлі р. Кодими; в 17 в. поль. фортеця на кордоні Польщі й Туреччини.

Конєцпольський Станислав (1591—1646), поль. полководець, краківський каштелян, польний і великий коронний гетьман, ворог укр. козаків, в 1625 р. ініціятор *Куруківської умови,* брав діяльну участь в придушенні коз. повстання у 1637—38 рр., воював з татарами і турками.

Коник Клим (*1888), ком. діяч з Галичини, старшина УГА і Червоної УГА; в 1920-их рр. працював в Нар. Комісаріяті Освіти (заступник завідуючого, деякий час завідуючий Укрнауки), був ректором Ін-ту Нар. Освіти в Житомирі. 1932 р. заарештований і засланий.

Кониський Олександер (1836—1900), письм. (під псевд. Верниволя О., Горовенко Ф., Буркун В., Перебендя, Хуторний О. і багато ін.), публіцист і гром. діяч, родом з Чернігівщини, друкуватися почав у «Черниговском Листке» (1858). Гром. праця К. велика й різноманітна. В Полтаві, де він служив, К. брав діяльну участь в орг-ції недільних шкіл і писав для них підручники, виступаючи одночасно в пресі на церк. теми. У Києві, як чл. міської ради, він домагався введення в школі укр. мови; багато приділяв уваги вид. діяльності на підрос. Україні й у Галичині. У зв'язку з переслідуванням укр. літератури й мови К. був засланий (1863) на півн., зазнаючи репресій і в пізніші роки. З 1865 р. жив за кордоном, зійшовшись близько з діячами укр. відродження в Галичині. Повернувшись до Києва, працював у «Киевском Телеграфе». К. був одним з фундаторів Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові (1873) й пізніше ініціятором перетворення його на НТШ. Поезії К. свого часу були дуже популярні («Я не боюсь тюрми і ката», «На похорон Т. Шевченка» та ін.), але більше значення мали його оп. й повісті. Тематика оп. К. — нар. побут («Хвора душа», «Старці», «За кригою») та соц. й нац. пригноблення України в царській Росії («Півнів празник», «Млин», «Спокуслива нива»); у повістях «Семен Жук і його родичі» та «Юрій Горовенко» порушені проблеми нац. відродження України. К. належить ґрунтовна біографія Шевченка, що не втратила значення ще й досі: «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя», I—II (1898—1902). В сов. літературознавстві К. зарахований до «націоналістів», і твори його (за винятком кількох поезій, передрукованих останнім часом) від кін. 1920-их рр. лишаються під забороною. Докладна бібліографія творів К. поміщена в КСт. (I, 1901).

О. Кониський

Література: Грушевський М. Пам'яті О. Кониського, ЗНТШ. Л. 1901; Франко І. Про життя і діяльність Кониського. Л. 1902; Єфремов С. Вступна стаття. О. Кониський. Вибрані твори, I. К. 1927. *І. Кошелівець*

Кониський Юрій (світське ім'я Григорій, 1717—95), визначний укр. письм., проповідник і церк. діяч шляхетського роду з Ніжена, вихованець Київ. Академії, з 1745 її проф., 1752 — ректор, 1755 єп. могилівський і білор., з 1783 р. архиєп. Автор віршів (у підручнику поетики). драми «Воскресеніє мертвих» (опублікована в «Летописях русской литературы», 1860), численних проповідей, двох рукописних курсів філософії, кількох іст. праць: «Prawa i wolności obywatelów Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego...» (1767), «Историческое известие о Белорусской епархии» (1776), «Записка... о том, что в России до конца XVI в. не было унии с Римской Церковью» (вид. 1847). К. дбав про інтереси правос. Церкви на Білорусі й сприяв поверненню уніятів на православіє. Пищучи вірші в стилі барокко, К. в проповідях схилявся до простішого

Ю. Кониський

клясичного стилю. Твори К. видані в 2 тт. (1835), проповіді окремо (1892).

Конка, Кінська, Кінські води, ліва притока дол. Дніпра, до якого впадала на території *Великого Лугу,* нижче гирла також назва лівої відноги Дніпра; нині дол. течія К. залита водами *Кахівського водоймища;* довж. — 140 км (раніше 240 км), сточище — 1 600 км^2.

Конкордат, угода між Кат. Церквою і державою як рівними контрагентами щодо т. зв. мішаних справ (causae mixtae, res utriusque fori), себто таких, що ними одночасно зацікавлена і держава і Церква, напр., церк. орг-ція, номінація осіб на вищі церк. уряди, матеріяльне забезпечення духовенства, церк. посілості, шкільництво, подружжя тощо; К. не охоплює справ, що вважаються внутр. для кожної установи (Церкви і держави) і підлягають виключно її нормативній і адміністративній компетенції. Де укладення К. натрапляє на труднощі, там установлюється лише т. зв. модус вівенді (напр., з Чехо-Словаччиною 1927 р.) на неозначений час, що не обов'язково охоплює всі «мішані» справи.

Для Укр. Кат. Церкви важливими були два К.: австр. К. з 1855 (формально скасований австр. урядом, але, доповнений деякими держ. законами, лишався в силі до кін. існування австро-угор. монархії) і поль. К. з 1925 р. (діяв до кін. другої світової війни). В обох К. Укр. Кат. Церква була прирівняна в правах до Зах. Церкви. Посилаючись на постанови К., ієрархи Укр. Кат. Церкви могли боронити свої права, що їх часто порушували неприхильно наставлені поль. церк. й урядові кола. Все ж таки К. виключив з-під юрисдикції укр. єп. гр.-кат. вірних на Волині, підпорядковуючи їх владі місц. латинських єп. о. *В. Л.*

Коноваленко Петро (*1889), співак, ліричний тенор, учень О. Муравйової; соліст Харківської опери (1911—20); спорадично виступав у театрі Садовського.

Коновалець Євген (14. 6. 1891 — 23. 5. 1938), полк. Армії УНР, військ. діяч і політик, комендант УВО, гол. Проводу Укр. Націоналістів. Нар. в с. Зашків Львівського пов. в родині учителя. Під час правничих студій у Львівському Ун-ті був секретарем львівської філії «Просвіти»; суджений за участь в боротьбі за укр. ун-т у процесі 101 студентів (1910), К. виявився політично як представник укр. студентської молоді в ЦК Укр. Нац.-Дем. Партії.

Опинившись як хорунжий австр. армії в рос. полоні (після бою на Маківці, 1915), К. організував разом з А. Мельником, Р. Сушком, В. Кучабським, І. Чмолою, Ф. Черником й ін. укр. групу полонених в таборі в Царицині як початок пізнішої військ. формації. Звільнившись восени 1917 р. з полону, К. виступив у Києві як співорганізатор Гал.-бук. Куреня, пізніше Куреня Січових Стрільців, який він очолив і який визначився у придушенні больш. повстання та в боях проти наступу Муравйова, а згодом, після Берестейського миру, в укр. протинаступі за звільнення Києва, 1. 3. 1918 р. К. розбудував частину, перейменовану на полк Січ. Стрільців, який згодом, після гетьманського держ. перевороту, роззброїли німці. Під час гетьманату К., не вступаючи в політ. спори, відновив у порозумінні з Укр. Нац. Союзом військ. формацію як Окремий Загін Січ. Стрільців з осідком у Білій Церкві. Після безуспішних переговорів з гетьманом, які не стримали проголошення федерації з Росією, К. виступив на чолі формації на боці Директорії й вирішально спричинився до успішности повстання, а згодом розбудував загін у дивізію, корпус та групу *Січових Стрільців.* Після самодемобілізації формації (Чортория, грудень 1919) К. опинився в поль. таборі полонених у Луцькому, звідки вибрався весною 1920 р. в порозумінні з С. Петлюрою за кордон з метою створити з укр. інтернованих вояків УГА в Чехо-Словаччині і українців, полонених у таборах Італії, військ. формацію, що йому не вдалося через неприхильність Є. Петрушевича до політики С. Петлюри.

Є. Коновалець

Після невдачі визвольних змагань К. намагався з-за кордону організувати збройне підпілля в сов. і поль. займанщинах, а влітку 1921 р. вернувся до Львова, щоб особисто розбудувати *Укр. Військ. Орг-цію* й керувати її діями. З грудня 1922 р. на еміґрації (до 1929 — Берлін, 1929—36 Женева, останні роки Рим). К. зміцнив орг-цію, встановив контакти з політ. колами Німеччини, Великобрітанії, Литви, Італії, Еспанії й ін., організував політ.-інформативну діяльність, ініціюючи постання укр. чужомовних пресових бюр та в-в в різних країнах. Рівночасно він підготував ґрунт для постання *Орг-ції Укр. Націоналістів,* яка остаточно оформилася на Конґресі у Відні в лютому 1929 р. і обрала К. на першого гол. Проводу Укр. Націоналістів. Під час подорожі по ЗДА й Канаді (1929) К. ініціював постання *Укр. Стрілецьких Громад,* які стали початком гром.-політ.

орг-цій (*Орг-ція Держ. Відродження України* в ЗДА та *Укр. Нац. Об'єднання* у Канаді). На своєму посту К. розбудував упродовж 10 рр. орг-цію в усіх займанщинах та на еміґрації, ініціював постання гром. орг-цій соборницького характеру у Франції, Німеччині та Австрії, намагався винести укр. питання на форум Ліґи Націй, а постійні спроби відновити націоналістичне підпілля в межах УССР призвели до його смерти в Ротердамі з рук больш. аґента.

К. — одна з найвидатніших постатей укр. історії першої пол. 20 в. Як військовик він визначився орг. здібностями й беззастережним послухом держ. владі; як політик він зумів сполучити принципіяльність з дипломатичною гнучкістю, як також творчу думку із систематикою й реалізмом, що забезпечило йому авторитет серед орг. кадрів і пошану навіть серед політ. противників. Його смерть на посту вождя укр. революції скріпила націоналістичні настрої серед молодого покоління.

К. — автор студії «Причинки до історії укр. революції» (1928, 2 вид. 1948).

Література: «Золоті Ворота». Іст. Січових Стрільців 1917—19. Л. 1937; Зб. Є. Коновалець. Париж 1938; Олесь О. — Кандиба О. Є. Коновалець. В-во Укр. Патріот 1948; Зб. Славному з славних. Париж 1953; Бойків О. Командир — держ. муж — творець організованого націоналізму. Зб. Орг-ція Укр. Націоналістів 1929—54. Париж 1955; Мірчук П. Є. Коновалець. Торонто 1958. *В. Янів*

Коновалець Мирон (*1894), псевд. Зашківський, брат Євгена, журналіст і гром. діяч, правник; м. ін. співред. щоденника «Новий Час» (1926—39) у Львові і ред. тижневика «Християнський Голос» (з 1949) в Мюнхені; довголітній секретар Гол. Управи Рідної Школи (1927—39) у Львові, в 1940—45 рр. правний референт УЦК; в 1950—56 — гол. Спілки Укр. Журналістів на чужині; численні ст., брошури на актуальні теми.

М. Коновалець

Коновалюк Федір (*1890), маляр-графік, реаліст, працює в Києві; ілюстрації до творів І. Котляревського («Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль Чарівник»), Г. Квітки-Основ'яненка («Пан Халявський»), Т. Шевченка («Єретик», «Кавказ», «Юродивий»), останні спільно з І. Їжакевичем.

Кононенко Константин (*1889), економіст і суспільно-політ. діяч родом з Слобожанщини. Чл. Укр. Центр. Ради від рос. соц.-дем. (меншовиків), 1919—20 дир. Харківського Союзу с.-г. кооператив, 1921—24 завідувач відділу нар. комісаріяту зем. справ УССР, 1924—30 дир. Всеукр. с.-г. банку і референт Держпляну. На еміґрації з 1943, з 1951 в ЗДА. Автор низки ст. і розвідок на екон. теми; важливіші праці: «Сіль. госп-во Лісостепу і Полісся України» (колективна праця, 1924), «Аґрарна політика большевиків (під псевд. Н. Олежко, 1947), „Ukraine and Russia, a history of the economic relations between Ukraine and Russia 1654—1917" (1958).

К. Кононенко

Кононенко Митрофан (*1899), драматичний актор; з 1923 в «Березолі», тепер у Харківському театрі ім. Т. Шевченка.

Кононенко (псевд. Школиченко) Мусій (1864—1922), письм., родом з Полтавщини, освіту здобув самотужки, співр. «Зорі», «Правди», «Буковини», «Дзвінка», «ЛНВ»; друкуватися почав 1883 (поема «Кохання»). Оп. «Між народ», «На скелі»; 5-томова зб. поезій «Хвилі» (1917—18). Деякі поезії К. («Вечір») стали нар. піснями.

Х. Кононенко

Кононенко Харитя (1900—42), гром. і госп. діячка родом з Полтавщини; активна в жін. русі на еміґрації в Чехо-Словаччині й у Галичині, в 1930-их рр. організаторка Секції Сіль. Господинь при т-ві «Сіль. Господар у Львові, замордована нім. поліцією у Рівному.

Кононович Олександер (1850—1910), астроном, проф. і завідувач астрономічної обсерваторії Новоросійського Ун-ту в Одесі, один з піонерів астрофізичних дослідів у Росії.

Конопле-джутова промисловість, галузь *текстильної пром-сти,* що займається переробкою волокна *конопель* і джуту; головніші вироби: мішки, линви, шпагат, тара та ін. До революції конопляна пром-сть мала перев. кустарний характер і концентрувалася в р-нах посівів конопель, гол. на Чернігівщині. З кін. 19 в. на Україні поширилася і джутова пром-сть, що, працюючи на

імпортній сировині, мала два більші зав.: Одеську джутову фабрику і канатний зав. (1100 робітників, 70% укр. продукції) й Харківський зав. мішкових та снопов'язальних виробів (300 робітників, 20% укр. продукції). Питома вага К.-д. п. України в продукції Рос. Імперії наближалась до 20% (14,3 млн карб. в незмінних цінах 1925—27 рр.).

Сов. влада ліквідувала дрібніші форми зав. виробництва (зокрема кустарний промисл); з 1930-их рр. майже припинено імпорт джуту, який заміняють сировиною коноплянику. Тоді ж було почато на Україні посіви півд. конопель, що значно збільшило базу сировини та виробництво: 1927—28 р. — 25, 4 млн карб, 1940 — 88 млн карб, або 4,1% виробництва укр. легкої пром-сти, даючи 28,6% виробництва СССР, в тому ч. союзного виробництва мішків — 50% та 45% линв. В 1955 р. на Україні працювали 27 зав. К.-д. п., які переробляли 22 700 т конопляного волокна, включаючи луб (1940 р. 27 зав., 24 600 т). Більші зав.: канатний (Харків), джутова фабрика (Одеса), зав. мотузяних виробів (Кіровоград); натомість немає К.-д. п. на Зах. Україні, хоч вона має бл. 1/5 заг. площі посівів конопель УССР. *Б. В.*

Коноплі звичайні (Cannabis sativa L.), однорічна дводомна рослина з родини шовковицюватих (матірка — жін. рослини, плоскінь — чоловічі), яку вирощують для волокна (вихід волокна 16—18% до ваги стебла) і олії (30—33% до ваги насіння), побіч *льону* гол. волокниста культура України. К. з. вимагають родючої землі, доброго забезпечення вологою та поживними речовинами. Волокно К. з. дуже міцне й стійке щодо гниття, воно йде на виробництво полотна, линв, мотузів, мішків, брезентів, шпагатів тощо; олія К. з. є сировиною для виготовлення вареної олії, лаків, фарб, менше для харчування, раніше також для освітлювання, макуха — високоякісний корм для худоби.

На Україні вирощують два роди К. з. — середньорос. (веґетаційний період 90—120 днів, довж. стебла 1,5—2 м, високий врожай насіння) і півд. (веґетаційний період 130—140 днів, довж. стебла 2,5—3 м, високий врожай волокна), який з 1930-их рр. інтенсивно поширюють (1956 р. — 87% в заг. посівній площі К.). До 1920-их рр. К. з. розводили селяни перев. з року в рік на тих самих ґрунтах, т. зв. коноплищах, нині (1956 р.) 91% посівної площі під К. з. припадає на колгоспи, 9% на землі колгоспників (здебільша середньорос. К., які дають і олію й волокно). Гол. і найдавнішим р-ом поширення К. з. є лівобережне Полісся і Лісостеп, зокрема Чернігівщина, який межує з великим рос. коноплянним р-ном. В новіші часи щораз більше поширюється культура К. з. зокрема в центр. і півн. Степу (обабіч р. Бога, в сточищі р. Самари й ін.) та на Черкащині. Площа зайнята під К. з. зазнає немалих коливань; до 1914 вона зменшилася (в 9 укр. губерніях) з 161 300 га в 1901—05 рр. на 149 300 га в 1906—10 рр. і 129 700 га в 1911—15 рр. гол. через конкуренцію імпортового джута. 1913 р. площа під К. з. в УССР становила 126 600 га, 1928 — 170 300, 1940 — 198 800, 1950 — 183 300, 1956 — 159 100 га (0,5% всієї посівної площі УССР), на всіх укр. землях в СССР бл. 200 000 га, себто 27,0 (34) % засівної площі у всьому СССР; в наступні роки вона зазнала значного зменшення. Продукція волокна становила 1956 р. в УССР приблизно 70 тис. т (на всіх укр. землях в СССР 85 тис. т), себто 19 (23) % світової продукції і друге місце в світі після Росії. До революції Україна вивозила більшість макухи і частину волокна за кордон (гол. до Великобрітанії й Німеччини), натомість олію використовували на місці, нині майже все волокно переробляється на Україні (див. *Коноплe-джутова пром-сть*). *В. К.*

Коноплянка, маковей (Carduelis cannabina L.), перелітна пташка з родини юркуватих ряду горобиних, бурувата, з червоною шапочкою на голові; на Україні гніздиться по садах, гаях, ліс. полянах в ліс. та лісостеп. смузі.

Конопніцька (Konopnicka) Марія (1842—1910), поль. поетка й письм.; серед ін. новелі з життя львівського міщанства «Moi znajomi» (1890), поеми про переслідування підляських уніятів після 1875 р., поема про поль. селян еміґрантів «Pan Balcer w Brazylii» (1892—1906) популярна в укр. літературі. Твори К. є в багатьох перекладах на укр. мову; останнє вид. «Вибрані твори» (1955) в перекладах І. Франка, М. Рильського й ін.

Конотіп (II—14), м. обл. підпорядкування над р. Єзуч (притокою Сейму), р. ц. Сумської обл., заснований і укріплений в першій пол. 17 в. Влітку 1659 під час укр.-моск. війни К., який захищав полк. Г. Гуляницький, облягала моск. армія кн. О. Трубецького; 8. 7 перша велика перемога гетьмана І. Виговського, який прийшов на оборону К., при чому 30 000 москвичів згинуло або розбіглося, а 5 000 потрапило в полон. 1664 К. зруйнували поляки. До революції пов. м. Чернігівської губ. К. почав зростати щойно з розбудовою зал. вузла (1860 р. — 8 600 меш., 1897 — 19 400, 1926 — 33 000, 1956 — 48 000). Машинобудів. (паротяго-вагоноремонтний, електро-мех. зав. й ін.) і легка пром-сть; іст. музей ім. А. Луначарського.

«Конотопські статті», договір укр. коз. уряду з Москвою, укладений б. Конното-

пу 17. 6. 1672, при обранні гетьмана І. Самойловича. «К. с.» (10 пунктів) повторювали «*Глухівські статті*» 1669 з дальшим обмеженням прав України, зокрема в царині зовн. політики.

Конрад Микола (1876—1941), свящ., педагог, проф. іст. філософії й соціології Гр.-Кат. Богословської Академії у Львові; ст. з обсягу філософії й соціології, «Нарис іст. старинної філософії» (1934—35), «Основні напрямки новітньої соціології» й ін. К. був організатором і духовним опікуном Т-ва Укр. Студентів-Католиків «*Обнова*». Замордований большевиками.

Консерватизм (латинське conservare — зберігати), духова настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі й у традицією освячених установах і формах життя, і тому бажає їх зберегти. У вужчому розумінні К. — політ. течія, що постала на переломі 18 і 19 в. як реакція на франц. (політ.) та англ. (індустріяльну) революції. Термін «консерватизм» вперше появився у франц. романтичного письм. Шатобріяна (1818). Протиставленням до К. в 19 в. вважався звич. духовий, політ. і екон. *лібералізм*.

Носіями К. були спочатку гол. шляхетські кола (noblesse) та вище духовенство, які змагалися за збереження «старого режиму», коли він знаходився в боротьбі з силами рев. поступу, або до реставрації «старого режиму», коли він перед тією революцією змушений був поступитися. Згодом створилася нова, синтетична форма «ліберального К.», який, не протиставляючись поступові та стоячи на позиціях конституційної свободи, наголошував потребу авторитету, ладу й дисципліни у суспільному житті, вірив у творчу місію традиційних установ (монархія, церква) і традиційної провідної верстви, і тому відстоював ідею інтеґрації сучасного нового з органічно створеним історією минулим.

У к р. К. д о п о л. 19 в. В укр. історії К., як стихійна духова настанова великої частини суспільства, відограв визначну ролю і виявився в міцному збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного і гром. життя. Така настанова помогла зберегти укр. нац. індивідуальність в умовах бездержавности і чужоземних окупацій. На К. спиралася реакція проти наступу поль. цивілізації, боротьба «старої віри» проти церк. унії. В історії Держави Війська Запор. зустрічаємо поруч консервативні, ліберальні та рев. первні, що виступали в різноманітних констеляціях. Гетьман Хмельницький, що спирався в боротьбі проти Польщі на рев. енерґію нар. мас, рівночасно використовував консервативні гасла («за короля проти королят») і притягав до держ. будівництва укр. панів. Політ. думка коз. провідної верстви хиталася між лібералізмом (нахили до республіканства та конституційно-представницького устрою) і консерватизмом: зусилля надати гетьманській владі монархічно-спадкового характеру (Б. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, К. Розумовський), посилання на традиції Київ. Руси та держ.-правний леґітимізм, що став ідеологічною плятформою «малоросійського шляхетства» кін. 18 — поч. 19 в. в його боротьбі за збереження нац. і станових «прав і вольностей». Рос. уряд, що прямував до ліквідації укр. автономії, вміло використовував для цієї мети не тільки клясову ворожнечу «черні» до провідної верстви, але й стихійний консерватизм сел.-коз. мас: їхню пошану до монархічної царської влади, підтримувану рел. авторитетом православія.

К. н а п і д р о с. У к р а ї н і в і д д р у г о ї п о л. 19 в. д о 1917 р. Модерний укр. нац. рух, розпочатий у 1840-их рр. Шевченком і кирило-методіївцями (див. *Кирило-Методіївське Братство*), ішов у річищі *народництва* і соц. *радикалізму*, які визначали основне політ. обличчя українства другої пол. 19 і поч. 20 вв. в межах Рос. Імперії. Але і К. виступав на поверхню то як опозиція до сучасної укр. «гайдамаччини» (П. Куліш), то як нахил до поміркованости з боку впливових в укр. культ. установах і гром.-політ. орг-ціях представників укр. землевласницьких і капіталістичних кіл. Звідси розходження між Старою Громадою (див. *Громади*), очолюваною В. *Антоновичем* і її радикальнішим членом М. *Драгомановим*. Звідси посередництво більш консервативних укр. кіл з підрос. України (В. Антонович, О. Кониський) між поль. консервативно-аристократичними правителями Галичини і провідниками гал. «народовців», що довело до т. зв. «*Нової ери*».

Представників укр. виразно консервативної думки та її епігонів зустрічаємо і в другій пол. 19 в. (Г. *Ґалаґан*, В. *Тарновський*, Г. *Милорадович* та ін.) і в кін. 19 та на поч. 20 в. (Ф. Уманець, В. *Горленко*, брати Андрій і Микола *Стороженки*, П. *Дорошенко* й ін.); з цих кіл вийшов і майбутній гетьман П. *Скоропадський*.

Причиною переваги народницьких і радикальних течій над консервативними до першої світової війни було й те, що царська Росія була цілком несприятливим ґрунтом для розвитку консерватизму евр. ліберального типу, і ритм її політ. життя хитався між крайностями революції й реакції. Це також

некорисно відбилося на укр. К. Під тиском реакційної політики рос. уряду, з одного боку, й під натиском укр. соц. радикалізму, з другого — укр. консервативні діячі знаходили своє політ. оформлення на базі рос. реакційного К. й ставали імперськими рос. діячами, зрештою часто не втрачаючи почуття свого етнічного походження та укр. територіяльного патріотизму (напр., ген. М. *Драгомиров*). Такий русифікований К., що не шукав підпори в рідному громадянстві та власних нац. традиціях, легко вироджувався в політ. й соц. реакцію (напр., газ. «Киевлянин» або «чорносотенні» орг-ції, що діяли на Україні після 1905 р., як «Союз русского народа» й ін.).

К. на підавстр. Україні. Інша доля К. на укр. землях в Австрії, насамперед у Галичині. Тут консервативні елементи суспільства знаходили духову й орг. основу в сильній установі, що тривало стояла в центрі всього нац. життя підавстр. українців: гр.-кат. Церкві, духовенство якої в Австрії зрівнялося щодо освіти і щодо прав з кат. духовенством латинського обряду. Проте між обома залишилася велика соціологічна різниця: укр. священики були одружені й господарили на землі. На цій основі створилася своєрідна священицька аристократія із квазідідичним характером. Ця провідна священицька верства, у протилежність до поль. шляхти, яка в першій пол. 19 в. мала ірредентистичну настанову супроти Австрії, постійно маніфестувала свою льояльність до габсбурзької династії, що особливо виразно виявилося в 1848—49 рр. Гал. українці, очолені *Гол. Руською Радою*, якою керувало консервативне духовенство, т. зв. «святоюрці» (від собору св. Юра у Львові), стали по боці австр. уряду проти поль. і угор. повстань, висуваючи домагання окремого «руського» коронного краю з укр. земель Австрії.

Цьому старосвітському укр. консерватизмові в Австрії були чужі соц. інтереси селянства і методи політ. боротьби в умовах модерної конституційної держави, а його патріотизм полягав у прив'язаності до церк. обряду, юліянського календаря, кирилиці з етимологічним правописом, як ознак, що відділяли русинів від поляків. Священицька аристократія відстоювала проти новіших течій (М. *Шашкевич* і його послідовники) традиційну церк.-слов'янщину, що виродилася у т. зв. «*язичіє*», яке вважалося «панською» мовою у протиставленні до «хлопської» народної.

Коли в 1860-их рр. австр. уряд порозумівся з поль. шляхтою й передав їй управління в Галичині, «святоюрці», розчаровані у своїх розрахунках на Відень, переорієнтувалися в бік царської Росії. Це дало поштовх до постання т. зв. москвофільського табору (див. *Москвофільство*), який став гол. збірищем гал. «твердої Руси» і, спираючись на духовенство, зокрема його вищу ієрархію, до 1880-их рр. мав перевагу над «народовецьким» табором (див. *Народовці*), що розвивався під впливом сх.-укр. дем. народництва. Орієнтація на сторонню силу, кастовість і крайня духова зашкарублість москвофільського табору довели до його поступового розпаду і зникнення.

Але й народовецький табір мав у собі консервативні елементи, репрезентовані діячами типу І. *Борисикевича*. Ю. *Лаврівського*, Д. *Танячкевича*, С. *Качали*, братів Володимира і Олександра *Барвінських*, що намагались зробити народовецтво «респектабельним». Коли ж у 1890-их рр. народовецтво перебрало політ. провід, в його лоні виявилися виразніші консервативні тенденції у згадуваній «Новій ері» та її відгомоні, *Християнсько-суспільній Партії*, і також серед деяких кіл *Націонал-Демократичної Партії*, провідної політ. групи Галичини перед першою світовою війною.

Укр. К. після 1917 р. Під час укр. революції й боротьби за державність 1917—20 рр. і під їх безпосереднім впливом прийшло відродження нац. змістом організованого укр. К. Це відродження виявилось у держ.-політ. (Укр. Держава з гетьманом П. Скоропадським на чолі) і в ідеологічній площині (праці В. *Липинського*). Зародком укр. політ. К. стала заснована в червні 1917 р. у Лубнях *Укр. Демократично-хліборобська Партія* (засновники М. *Боярський*, С. *Шемет*, Л. *Климов*, О. Шкляр й ін.; програму опрацював В. Липинський). Заснований на еміґрації у Відні 1920 р. В. Липинським, С. Шеметом, Д. Дорошенком і О. Скоропис-Йолтуховським *Укр. Союз Хліборобів-Державників*, перейменований згодом на Союз Гетьманців-Державників, та створена Липинським у «Листах до братів хліборобів» ідеологія укр. «клясократичної», трудової й дідичної монархії надали укр. К. нового обличчя, що протиставляло його як дем. республіканству, так і диктаторсько-тоталітарним («охлократичним») течіям.

В Укр. Державі 1918 р. укр. К. мав суперника не тільки в укр. соц. партіях, але і в рос. К. на Україні, що спирався на сильні орг-ції, як *Союз Земельних Власників* і *Протофіс*, які хотіли використати Україну як базу для будівництва єдиної Росії. Деяку співзвучність знаходив укр. К. серед поміркованих укр. партій, як соціялісти-федералісти

(див. *Укр. Партія Соціялістів-Федералістів*) та соціялісти-самостійники (див. *Укр. Партія Самостійників-Соціялістів*), а також в нечисленних укр. колах рос. *Конституційно-Демократичної Партії.*

Після першої світової війни вплив ідеології модерного укр. К. позначився на укр. духовому й політ. житті також поза межами гетьманського руху. Той вплив поширився і поглибився й завдяки тому, що Липинський дав поштовх до постання цілої школи консервативних істориків і публіцистів (Д. *Дорошенко,* С. *Томашівський,* В. *Кучабський,* Т. *Коструба,* О. *Назарук,* Б. *Гомзин* й ін.). Іст. праці Липинського в 1920-их рр. були досить відомі і на Сов. Україні, де залишили певний слід на думанні ряду укр. істориків. На Зах. Укр. Землях впливи консервативних ідей Липинського були помітні в усій кат. пресі й у пресі та писаннях різних націоналістичних авторів. зокрема згуртованих у партії *Фронт Нац. Єдности,* яка шукала синтези націоналізму й монархізму.

Організований укр. К. в період між двома світовими війнами пережив тяжку кризу у зв'язку з конфліктом між П. Скоропадським і В. Липинським, передчасною смертю Липинського, поступовим звужуванням людської бази руху в Европі через вимирання старшого покоління, тоді як молодше ішло за модерним націоналізмом. Певну підтримку укр. К. дала нова укр. еміґрація після другої світової війни. Тепер укр. К. не обмежений лише рамками гетьманського руху. Існують менші консервативні течії, монархічна (негетьманська) і респ., які, хоч не мають певних організаційних форм, все ж мають деякий вплив на політ. думку укр. еміґрації.

Література: Барвінський О. Спомини з мого життя, I—II. Коломия 1913; Хліборобська Україна, I—V. Відень 1920—25; Андрієвський В. До характеристики правих укр. партій. Берлін 1921; Томашівський С. Під колесами історії. Берлін 1922; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 4 т. Л. 1923—24; Липинський Б. Листи до братів хліборобів. Відень 1926, 2 вид. Нью-Йорк 1954; Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Л. 1929; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. 2 т. Укр. Гетьманська Держава 1918 р. Ужгород 1930, 2 вид. Нью-Йорк 1954; Кучабський В. Україна і Польща. Л. 1933; Андрусяк М. Генеза і характер гал. москвофільства в 19—20 ст. Прага 1941; Стахів М. Гетьманський режим в 1918 р. і його держ. правна якість. Скрентон 1951; Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен 1960. *І. Лисяк-Рудницький*

Консерваторії музичні, див. *Музична освіта.*

Консервна промисловість, одна з важливіших галузей харч. пром-сти України, що консервує харчові продукти, спеціалізуючись гол. ч. на виробництві плодоовочевих, м'ясних, рибних і молочних консервів. К. п. розвинулась на Україні вже в другій пол. 19 в., гол. на півдні, зокрема в Одесі (50% виробництва рибних консервів та понад 30% всього консервного виробництва України). В 1913 р. на Україні працювало 12 більших зав. К. п., що разом з дрібнішими підприємствами випродукували 16—18 млн умовних банок овочевих і 15 млн м'ясних і рибних консервів, даючи до 90% виробництва цієї галузі в Рос. Імперії. За сов. влади ліквідовано більшість дрібних підприємств К. п. та збудовано рівночасно ряд більших; найбільшим осередком К. п. стає Херсонщина (50% укр. продукції), далі Одещина (25%). Ріст продукції УССР такий (у млн умовних банок): 1940 р. — 339, 1950 — 298, 1955 — 667, 1959 — 967.

Найбільше значення має на Україні виробництво плодо-овочевих консервів (80% виробництва всієї К. п. України); в 1950-их рр. на Україні працювало 38 більших плодо-овочевих консервних зав., та бл. 215 дрібніших, розміщених перев. на півд. Україні. Найбільші з них працюють в таких містах, як Одеса, Херсон, Жданов, Осипенко, Мелітопіль, Симферопіль, Джанкой, Вінниця, Краматорське, Кам'янець Подільський, Черкаси, Біла Церква, Ніжен. Менш розвинена рибоконсервна пром-сть (6% заг. виробництва К. п. України), що розташована гол. в портових містах на Чорному і Озівському м. (Керч, Одеса, Херсон — великий консервний зав. ім. Сталіна, Миколаїв, Очаків, Жданов, Осипенко, Генічеське, Феодосія, Ялта), на Дніпрі (Київ, Дніпропетровське, Запоріжжя), на Бозі (Миколаїв, Вінниця, Вознесенське), на Дунаї (Кілія, Вилкове, Рені, Ізмаїл), на Дністрі (Білгород Дністровський). Ще слабше розвинене виробництво м'ясних консервів (бл. 5% заг. продукції К. п. України), що розташоване гол. у великих містах. З нових галузей слід назвати виробництво молочних консервів (шість зав.), натуральних соків, заморожених овочів і ягід, дієтних продуктів, сухих сніданків, харчових концентратів, вітамінів тощо. У зв'язку з швидкою розбудовою К. п. в ін. частинах СССР питома вага України у загальносоюзному виробництві зменшилася з 30,5% в 1940 р. до 22,5% в 1959. Значна кількість продукції (зокрема плодо-овочеві консерви) вивозиться з України в ін. частини СССР.

К. п. розвинена також досить сильно на Кубані: понад 10% продукції СССР, гол. плодо-овочева (Краснодар й ін.) та рибоконсервна (Новоросійське, Таганріг, Анапа та ін.). *Б. Винар*

Консисторія (з латинської consistere), колеґіяльна установа церк. управління. В

Кат. Церкві існує Папська К. (збір кардиналів для полагодження чи проголошення важливих рішень у справах віри, обряду і церк. орг-ції) та єпархіяльна К., що є апаратом єп. в управлінні єпархією; до неї входять каноніки, консисторські радники, архівари, референти і канцлер; К. існують у всіх укр. кат. єпархіях. У Правос. Церкві єпископська К. є допоміжним і дорадчим органом церк. управління при архиєреї. В Рос. Правос. Церкві К. введено 1744 — т. зв. духовні К.; гол. ролю в них відогравав секретар К., підлеглий обер-прокуророві синоду. К. існували в укр. правос. єпархіях й існують в УАПЦ після другої світової війни. На еміґрації подекуди вони мають вирішальний вплив на управління єпархії (Канада). При К. є консисторський суд, що розглядає справи свящ., а в деяких випадках і мирян (подружні справи).

Констанкевич Іван (1859—1918), укр.-кат. свящ. родом з Лемківщини, гром. і церк. діяч у ЗДА (з 1893); парох у Шамокіні, де заснував першу укр. парохіяльну школу в ЗДА, один з перших організаторів укр. життя в Америці, співзасновник Укр. Нар. Союзу і перший його гол. секретар, ред. «Свободи» (1895—96); К. очолював *Духовну Раду* в ЗДА (1901—07); гостро виступав проти москвофільської і угрофільської течій в укр.-амер. житті.

Константин, ґравер поч. 18 в., працював у Чернігові; дереворити-ілюстрації до книги «Краткое обучение о седми сакраментах» (1716) й ін.

Константин I (†1159), митр. київ. і всієї Руси, родом грек; 1155 поставлений у Царгороді замість *Клима Смолятича*, що довело до церк. заворушень у Києві. К. виїхав до Чернігова, де й помер.

Константин VII Багрянородний (Порфіроґенет 905—59), візант. імператор і письм.; під час його панування існували жваві зв'язки між Київ. і Візант. державами (невдалий похід Ігоря і його договір з Візантією 944 р., хрищення кн. Ольги тощо). Твори, написані (De administrando imperio) або зредаґовані (De thematibus, De ceremoniis) К. Б., містять багато матеріялів про іст. і географію Київ. держави.

Константин Добринич (†1022), держ. діяч 11 в., син *Добрині*; з 1017 новгородський посадник, 1018 допомагав Ярославові Мудрому, коли той після поразки від Болеслава Хороброго та Святополка прибув до Новгорода.

Константин Манасія (грец. Манассер), візант. письм. 12 в.; м. ін. написав виклад всесвітньої, гол. візант., історії, доведений до 1081 р. («Сінопсис»), що характеризується мальовничим поетичним стилем. Болг. переклад (бл. 1350) мав чималий вплив на Україні на мову та стиль літ. творів (зокрема вживання складних слів).

Константинів (IV—8), с. на сх. Поділлі над гор. Богом, Лятичівського р-ну Хмельницької обл.; 1648 і 1649 — бої козаків з поляками; 1919 бої Запор. корпусу з большевиками.

Константинів Володимир (*1904), балетмайстер; з 1923 р. в Київ. опері, з 1925 — соліст, 1936—42 балетмайстер і соліст Харківської опери; з 1950 викладач школи танців у Нью-Йорку.

Константинівка (IV—16), с. м. т. Краснокутського р-ну в зах. частині Харківської обл.; цукровий зав.

Константинівка (V—18), м. обл. підпорядкування Сталінської обл., положене на півн. схилах Донецького кряжу уздовж р. Кривого Торця; зал. вузол; великий пром. осередок Донбасу; 89 000 меш. (1959 р.; 1926 — 25 000). Роди промсти: хем. (виробництво фосфатних добрив і сірчаної кислоти), скляна (зав. «Автоскло» та ін.), керамічна, шкіряна; цинковий, металюрґійний зав. ім. Фрунзе (реконструйований по війні); технікум скляної пром-сти. К. зазнала великих знищень під час другої світової війни.

Константинович Іван (1821—94), гал. правник, чл. правничої комісії Собору руських учених у Львові 1848, автор укр. перекладу австр. кримінального кодексу.

Константинович Микола (1844—89), педагог, гром. діяч Чернігівщини, гол. Чернігівської губ. зем. управи; автор (разом з О. Лазаревським) «Обозрения Румянцевской Описи» (1866—75).

Константинович Митрофан (1841— до 1901), брат Миколи, гром. діяч на Чернігівщині, автор ст. з історії Остерщини в «КСт.» та ін. виданнях.

Константинович Ярослав (*1893), дослідник церк. мистецтва і мист. критик; «Wychowanie estetyczne w nowoczesnej szkole» (1936), праця про зах.-укр. ікони — «Ikonostasis» (1939). Тепер у Польщі.

Константиноград, кол. назва м. *Красноград*.

Константинопіль, див. *Стамбул*.

Конституанта, див. *Установчі Збори*.

Конституційно-Демократична Партія (Партія Народної Свободи), популярна назва «кадети», рос. ліберальна партія, заснована 1905; брала участь у всіх Держ. Думах (у першій Думі — 35% усіх депутатів). В нац. політиці К.-Д. П. визнавала права на розвиток нац. культури нерос. народів, але була проти перебудови Росії на засадах автономії чи федерації. Лідер кадетів П. Мілюков виступав (1914) в Думі проти заборони святкування роковин Т. Шевченка. Активними діячами К.-Д. П. з українців були: М. *Василенко*,

Ф. *Штайнґель*, Ю. *Соколовський*, І. *Шраг*, І. *Лучицький*, А. *Ржепецький* та ін. К.-Д. П. відогравала видатну ролю в Тимчасовому Уряді 1917, ставши на позиції перебудови Росії на демократичну республіку, проте більшість кадетів була проти автономістичних вимог Центр. Ради. У гетьманському уряді 1918 було кілька кол. кадетів (М. Василенко, А. Ржепецький, Ю. Соколовський).

Конституція (з латинської constitutio), основні закони про держ. устрій та взаємовідносини громадян і держави.

Першим документом конституційного характеру на Україні була *Бендерська конституція*, прийнята 1710 р. мазепинськими еміґрантами.

Укр. держ. формації, що виникли в 1917—20 рр. мали кілька К.: устрій УНР визначали окремі держ.-правні акти — універсали і закони аж до прийняття Центр. Радою 29. 4. 1918 суцільного документу — *Конституції Укр. Нар. Республіки*, яка не увійшла в життя в наслідок гетьманського перевороту. К. Укр. Держави за гетьмана П. Скоропадського міститься в «Грамоті» гетьмана та в «Законі про тимчасовий держ. устрій України» (див. *Гетьманський уряд* і ЕУ І, стор. 649—50). Конституційними актами УНР за Директорії були окремі декларації та закони, м. ін. «Закон про форму держ. влади», прийнятий трудовим Конґресом 28. 1. 1919. Значення для укр. політ. правної думки має проєкт «Основного держ. закону про устрій Укр. Держави», опрацьований у травні 1920 Всеукр. Нац. Радою в Кам'янці Подільському та проєкт, опрацьований 1921 р. О. Ейхельманом, який приймає федеративну структуру УНР. В ЗУНР прийнято було ряд законодавчих актів, що становили зміст *Конституції Зах.-Укр. Нар. Республіки.*

В УССР діє *Конституція УССР* з 10. І. 1937 з пізнішими змінами.

Постанови про автономію Закарпаття (Підкарп. Руси) були включені в К. Чехо-Словацької Респ. з 1920 р., а поширену автономію Карп. України в 1938—39 рр. зафіксував конституційний закон ч. 328. Конституційним актом проголошеної 15. 3. 1939 незалежної Карпато-Укр. Республіки був закон ч. 1 сойму Карп. України (див. *Закарпаття*). *В. М.*

Конституція Західньо-Української Народної Республіки (пізніше Зах. Области Укр. Нар. Республіки), гол. законодавчі акти ЗУНР, які визначали її політ.-правний устрій. Найважливішим з них є «Тимчасовий основний закон про держ. самостійність укр. земель бувшої Австро-угор. монархії» 13. 11. 1918. Цей закон охоплює 5 артикулів: Назва, Границі, Держ. суверенність, Держ. заступництво, Герб і прапор. Назву держави прийнято — ЗУНР, а її кордони покривалися з «укр. суцільною етногр. областю в межах бувшої австро-угор. монархії». Сувереном є весь народ, виявляючи свою волю через представництво, обране заг. рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням. До часу проведення виборів Установчих зборів усю владу в ЗУНР виконувала УНРада і відповідальний перед нею Держ. секретаріят.

Дальшими законами, які доповнювали К. ЗУНР були: з 16. 11. 1918 про тимчасову адміністрацію і орг-цію судів (закон залишив у силі австр. законодавство, «оскільки воно не противиться державности ЗУНР»), закони 3. 1. 1919 про злуку ЗУНР і УНР, 4. 1 про Виділ УНРади, 15. 2 про держ. мову, 8. 4 про виконування громадянських прав і обов'язків, 16. 4 про сойм ЗУНР, 9. 6 про передачу виконування всієї військ. і цивільної влади «уповновласненому диктаторові» й ін.

На підставі цих конституційних законів верховна влада в ЗУНР належала УНРаді, що виконувала насамперед законодавчу владу. Її Виділ на чолі з през. УНРади репрезентував ЗУНР назовні та здійснював деякі важливіші функції нар. суверенности (ствердження й оповіщення законів, покликування чл. Держ. секретаріяту тощо). Виконавча влада належала Держ. секретаріятові, який складався з окремих ресортів (держ. секретар) і був відповідальний перед УНРадою. Судівництво було незалежне, а верховною інституцією був Найвищий Держ. Суд у Львові.

К. ЗУНР виразно відзеркалювала тип правової держави. Структура органів влади дечим нагадувала УНР першого періоду (Укр. Центр. Рада і Мала Рада, Ген. Секретаріят).

Конституційний характер мають деякі проєкти держ.-правного статусу території ЗУНР, опрацьовані пізніше міжнар. й укр. чинниками: проєкт договору між Найвищою Радою держав Антанти і Польщею про автономний статус Галичини, опрацьований в Парижі 20. 11. 1919, але відкинений Польщею; проєкт «Основ держ. устрою Гал. Держави», опрацьований урядом Диктатора ЗУНР і пред'явлений Лізі Націй і, врешті, приватний проєкт К. ЗУНР видатного правника проф. С. Дністрянського.

Докладніше див. *Державний Секретаріят, Диктатор, Західня Область УНР, Західньо-Укр. Народна Республіка, Українська Національна Рада ЗУНР.*

Р. М.

Конституція Української Народної Ре-

спубліки, прийнятий 29. 4. 1918 основний закон УНР, що його зміст визначили великою мірою попередні законодавчі акти Укр. Центр. Ради; він поважно впливав на дальше законодавство і устроєві форми УНР. До прийняття К. УНР значення конституційних актів мали *Універсали Укр. Центр. Ради* та окремі закони: закон 8. 12. 1917 про порядок видавання законів, закон про вибори до Установчих Зборів України, закон 22. 12. 1917 про Укр. Держ. Банк і Гол. Скарбницю УНР, закони 15 і 30. 12. 1917 про судівництво УНР, закон 21. 1. 1918 про нац.-персональну автономію, закон 1. 3. 1918 про герб УНР, закон 2—4. 3. 1918 про громадянство УНР та ін.

Більшість з цих актів були зібрані в один конституційний документ — К. УНР, підготований окремою комісією та прийнятий Укр. Центр. Радою на її останній сесії 29. 4. 1918, в день перевороту гетьмана П. Скоропадського. К. УНР складалася з 83 ст. і 8 розділів: Заг. постанови, Права громадян України, Органи влади УНР, Всенар. Збори УНР, Про Раду нар. мін. УНР, Суд УНР, Нац. Союзи, Про часове припинення гром. свобід.

К. УНР стверджувала, що УНР є «державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною»; суверенне право в УНР належить народові України, який здійснює його через Всенар. Збори. К. УНР не визначала кордонів України, але зазначала, що її територія є «неподільна». Громадянам УНР без різниці статі і національности забезпечувалися основні громадянські і політ. права (див. *Громадянські права*). Верховним органом влади в УНР є Всенар. Збори, які видають закони та формують вищі органи держ. управління і суду. К. УНР устійнює порядок виборів до Всенар. Зборів, визначає їх орг-цію, порядок законодавства й компетенції найвищого держ. управління. Гол. Всенар. Зборів репрезентує УНР назовні. Вищу виконавчу владу в УНР виконує Рада нар. мін., покликувана гол. Всенар. Зборів у порозумінні з Радою старшин Зборів та затверджувана Всенар. Зборами. Рада нар. мін. відповідальна перед Зборами, які можуть їй або окремим мін. висловити недовір'я. Найвищим органом судової влади є Ген. Суд УНР, складений з колеґії, обраної на 5 р. Всенар. Зборами; Ген. Суд є касаційною інстанцією для всіх судів УНР. Стверджено принцип незалежности судівництва від виконавчої і законодавчої влади. Окремим розділом увійшов у К. УНР закон Укр. Центр. Ради про нац.-персональну автономію нац. меншостей України (див. *Національно-персональна автономія*). В кінці К. УНР містила постанови про тимчасове припинення громадянських прав у випадку конечности.

К. УНР залишила ряд важливих конституційних питань для розв'язання дальшому законодавству. Внески про зміну К. УНР мали розглядатися звич. законодавчим порядком, з тим, що для їх прийняття потрібно $^3/_5$ присутніх депутатів та додаткове схвалення новим складом Всенар. Зборів після найближчих виборів.

В заг. К. УНР стверджує принцип парляментарної демократії з перевагою законодавчої влади над виконавчою. Вона висловилася за децентралізацію та за адміністративне самоуправління. Розв'язана в ній проблема нац. меншостей свідчить про поступовість і лібералізм в політиці УНР супроти меншостей.

К. УНР, попри її законне схвалення найвищим органом влади УНР, залишилася скорше документом морально-політ. значення, бо гетьманський переворот в день її прийняття перешкодив їй здійсненню. Грамота гетьмана П. Скоропадського про перебрання ним влади і оголошений закон про тимчасовий устрій України з 29. 4. 1918 скасували К. УНР (див. ЕУ I, стор. 648—49). Її окремі постанови інспірували законодавство УНР доби Директорії (див. ЕУ I, стор. 649—50 і *Директорія*). *М. Стахів*

Конституція УССР, основний закон укр. сов. держави. Перша К. УССР прийнята 14. 3. 1919 р. на 3 *Всеукр. З'їзді Рад* роб., сел. і червоноармійських депутатів у Києві ще під час 2 походу рос. большевизму проти УНР. К. УССР була складена цілком за зразком К. РСФСР, прийнятої 10. 7. 1918 р., яка мала правно оформити режим «диктатури пролетаріяту». За К., органами держ. влади мали бути ради (совети) роб., сел. і червоноармійських депутатів по містах і селах. Найвищою держ. інстанцією став Всеукр. З'їзд Рад, постійним органом якого був *Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет* (ВУЦВК). Урядові функції виконувала обрана ВУЦВК Рада нар. комісарів УССР. У територіяльних адміністративних одиницях збірного типу (губ., пов., волості) органами управління були відповідні виконавчі комітети, вибирані на з'їздах рад цих одиниць. Виборчі норми до советів та їхніх з'їздів були неоднакові для різних категорій виборців. Пропорційно найбільше представників висилали робітники (до міськ. рад по 1 від 100 виборців, від ін. верств «трудящих» — по 1 від 300). При цій системі нерівних і непрямих (до вищих ланок сов. системи) виборів у центр. органах сов. влади представники перев. більшости населення України — селянства, становили меншість. Виборчих прав були позбавлені також представники т.

зв. «нетрудових» верств суспільства (див. *Вибори*).

Формально К. забезпечувала «трудящим» громадянські права і вільності; практично ж залишила можливість їх здійснення цілком волі органів влади. К. формально не встановлювала монопартійного режиму, але ще до 1924 р. всі політ. партії, крім ком., були зліквідовані. В основі держ. устрою лежала засада т. зв. «дем. централізму», основним принципом якого є цілковита підпорядкованість нижчих ланок вищим. При формально широких повноваженнях місц. рад вони не були органами самоврядування, бо безпосередньо підпорядковувалися вищепоставленим виконкомам і з'їздам совєтів.

К. УССР 1919 р. не визначала форм держ. зв'язку її з РСФСР. Останній установлювався на основі окремих актів обидвох цих держ. формацій. Резолюція Всерос. Центр. Виконавчого Комітету 1. 6. 1919 встановлювала військ. і госп. союз між сов. республіками. 30. 12. 1920 р. цей зв'язок був оформлений т. зв. союзним «Роб.-сел. договором» між РСФСР і УССР. 30. 12. 1922 р. було утворено СССР, що остаточно об'єднував сов. «суверенні респ.» в одну «союзну державу». К. СССР, затверджена 31. 1. 1924, формально складалася з деклярації про утворення СССР і союзного договору, що визначав нові взаємини між сов. республіками на принципі *федералізму*. Союзний договір, як і пізніші К. УССР, фіксують право виходу УССР із складу Союзу, яке при наявній політ. системі має лише теоретичне значення. За цією К., об'єднувалися такі ділянки держ. і госп. життя: зовн. політика, торгівля, військ. справи, шляхи сполучення, пошта і телеграф; для їх керування створено заг.-союзні органи. В ряді ін. галузей заг. керівництво залишалося за союзними органами, а виконання належало респ. органам (т. зв. директивні наркомати). Тільки деякі ділянки (внутр. справи, хліборобство, освіта, юстиція, соц. забезпечення, охорона здоров'я) належали до автономних компетенцій республіки. Але і в цих справах за союзними органами залишалося право встановлювати «заг. засади» законодавства і керівництва.

1925 р. була прийнята нова редакція К. УССР, яка вносила деякі зміни, пов'язані з приналежністю УССР до складу СССР; 15. 5. 1929 — 9 Всеукр. З'їзд Рад прийняв другу К. УССР, яка ще більше за формою і змістом наближалася до К. ін. сов. республік.

10. 1. 1937 р. на надзвич. з'їзді совєтів УССР було прийнято нову К., складену на основі К. СССР, прийнятої в грудні 1936 р. Основні риси К. з 1937 р. зводяться до того, що, поперше, в ній визначаються основи суспільного «соціялістичного» устрою, подруге, вводиться формування совєтів усіх категорій на основі заг., рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. У зв'язку з цим органами влади всіх щаблів є «ради». Вищий держ. законодавчий орган називається *Верховна Рада*, обл., районні, міські і сіль. органи влади — радами депутатів трудящих, що для практичної адміністративної діяльности вибирають відповідні виконавчі комітети. В К. задекльовано широкі *громадянські права*, але, разом із тим, законодавчим шляхом оформлено монопартійний режим (стаття 106), що констатує існування лише однієї політ. партії — *КПУ*. У зв'язку з приналежністю КПУ до КПСС, на правах «обл. орг-ції», ця постанова фактично оформлює повну політ. підпорядкованість України моск. центрові.

Від 1937 р. текст К. УССР зазнав чимало змін, гол. у зв'язку з відповідними змінами в тексті К. СССР. Проте, вони стосувались тільки певних сторін структури держ. орг-ції: зміна кількости і назв мін-в (перейменованих з кол. нар. комісаріятів 1946 р.) та органів місц. урядування, змін в адміністративно-територіяльному поділі тощо. Дещо поважніші зміни внесено 1. 2. 1944 та після 1953 р. 1944 р. УССР було надано права вступати в безпосередні взаємини з чужими країнами та мати свої військ. формації. Перше право використовується обмежено (представництво УССР в ООН). Друге залишилося без реалізації. Після смерти Сталіна в зв'язку з повною деконцентрацією урядування збільшено повноваження органів УССР. У травні 1957 р. скасовано більшість пром. мін-в, а з 1960 р. керівництво пром-стю зосереджено в Укр. Раді Нар. Госп.-ва і Держпляні УССР, які здійснюють це під контролем Держпляну і Ради міністрів СССР. Оперативне керівництво пром-стю здійснюють «ради нар. госп-ва» т. зв. екон. адміністративних р-нів (в УССР їх 11).

Основні засади держ. і суспільного устрою залишаються й надалі незмінними. Вони визначені в К. СССР і до тексту К. УССР внесені майже дослівно. На підставі 20 ст. К. СССР, закони УССР, якщо б вони розходилися із законами СССР, не можуть бути чинними.

Компетенція змінювати чи доповнювати К. належить Верховній Раді, яка вирішує більшістю не менше $^2/_3$ голосів (ст. 127). Практично зміни вносить Президія Верховної Ради, а остання тільки їх затверджує (див. докладніше ЕУ I, стор. 670-77). *О. Юрченко*

Конструктивізм, мист. напрям, побу-

дований на принципі утилітарного функціоналізму, користується перев. простими геометричними формами. В архітектурі відзначається увиразненням самої конструкції і будів. матеріялів (залізобетон, метал, скло) без декоративних прикрас. На Україні, поширений після 1920 р., залишив ряд споруд дещо фабричного характеру, але плодотворних для розвитку архітектури. До більш імпозантних будов К. належить Будинок держ. пром-сти і Будинок проєктів (1925-29, архітекти С. Кравець і С. Серафімов), пошта (1927-29, А. Мордвінов) і клюб будівельників у Харкові, палац культури в Кадіївці й ін.

Будинок поштового уряду в Харкові (архітект А. Мордвінов)

К. у малярстві культивує абстрактні комбінації ліній, об'ємів і барвних плям. Початки його поклали О. *Архипенко*, К. *Малевич*, пропаґував журн. «*Нова Ґенерація*». К. відбився в творах А. *Петрицького* (театральні декорації), В. *Меллера*, В. *Єрмілова*, П. *Ковжуна* й ін.

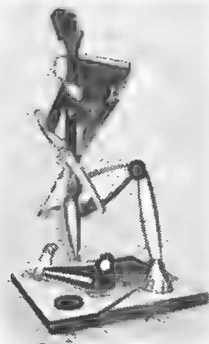

Медрано «Конструкція, 1912» О. Архипенка

У літературі елементи конструктивізму є в поезії раннього Є. *Маланюка*, М. *Бажана*, О. *Влизька*, Ґ. *Шкурупія* й ін. авторів «*Нової Ґенерації*». В музиці К. наявний у творах Б. *Лятошинського*, Б. *Яновського*, А. *Рудницького*, частково М. *Верикївського* й ін. 1932 К. в УССР проголошено «націоналістичним» і шкідливим. *С. Г.*

Консульська служба, частина зовн. служби держави, яка, на відміну від дипломатичної служби, відає торг. і госп. інтересами держави та виконує деякі адміністративні функції супроти власних громадян на території чужої держави. Основну установу К. с. — консульство (також консулят) очолює консул, який, залежно від ваги свого уряду й компетенцій, належить до однієї із 4 категорій: ген. консул, консул, віцеконсул і консульський аґент. К. с. є інституцією міжнар. права, джерелом якого у випадку К. с. є міжнар. звичай, договори (т. зв. консулярні, торг. тощо) та держ. законодавство країни, яка висилає консулів, та країни, що їх приймає.

На Україні в гетьманській коз. державі К. с. виконували дипломатичні посольства і делеґації. Перед першою світовою війною на укр. землях діяли під Росією консуляти в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, а під Австрією — у Львові та Чернівцях (в обох цих містах м. ін. були і рос. консульства, що також займалися русофільською пропаґандою).

В 1917—18 рр. чужомовні консульства на Україні відограли також політ. ролю; вони перші встановили контакт з укр. урядом (напр., бріт. ген. консул в Одесі П. Баґґе, який згодом став дипломатичним представником при уряді УНР). Більшість їх і далі працювали за укр. урядів; після Берестейського миру Центр. держави відкрили свої консульства на Україні, натомість консульства держав Антанти виїхали, а їхні інтереси відстоювали невтральні держави.

За гетьманату, коли зовн. взаємини Укр. Держави були відносно нормальними, на Україні були такі чужоземні консульства (при ген. консульствах додано г. к., при віцеконсульствах — в. к.): Австро-Угорщина — Київ (г. к.), Одеса (г. к.); Азербайджан — Київ; Білорусь — Київ, Одеса; Болгарія — Київ; Греція — Київ, Одеса; Грузія — Київ (г. к.), Харків, Одеса; Данія — Київ; Еспанія — Київ, Одеса (в. к.); Естонія — Київ; Італія — Київ (г. к.), Одеса; Латвія — Київ; Литва — Київ; Німеччина — Київ (г. к.), Харків, Одеса, Катеринослав, Миколаїв; Норвегія — Київ; Персія — Київ (г. к.), Одеса; Польща — Київ, Одеса; Росія (РСФСР) — Київ (г. к.), Харків, Одеса, Полтава; Румунія — Київ (г. к.), Одеса (г. к.); Туреччина — Київ (г. к.), Одеса; Фінляндія — Київ, Одеса; Швайцарія — Київ; Швеція — Київ.

Укр. уряди висилали за кордон насамперед дипломатичні представництва, яким було доручено виконувати і консульські функції. Але за гетьманату організовано й окрему К. с. (тоді в Києві були створені консульські курси). З цією метою укладено спеціяльні умови про встановлення консульських взаємин з РСФСР (договір про перемир'я 12. 6. 1918), Кубанню (16. 11. 1918), Грузією (5. 12. 1918) та Центр. державами (в Берестейському мирному договорі). В 1918—19 рр.

існували окремі від дипломатичних представництв укр. консульства в таких країнах: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія (г. к. в Тбілісі Лісняк, к. в Батумі, Сухумі й Ґаґрах); Дін (к. В. Міщенко), Кубань (г. к. П. Понятенко), Латвія, Литва, Німеччина (в Берліні, Мюнхені — В. Оренчук, Данціґу), Польща, Румунія (Ясси, Ґалац), Фінляндія (к. П. Сливенко), Угорщина, Швайцарія (к. Є. Сокович в Цюріху, О. Вілінський в Женеві), Швеція (г. к. Д. Антонович).

З уваги на велику кількість укр. громадян в Сов. Росії утворено там ряд укр. консульств, відразу ж після підписання з нею прелімінарного договору (закон з 4. 7. 1918). Ген. консульства відкрито в Москві (О. Кривцов) та Петрограді (С. Веселовський), консульства і консульські аґентства в Архангельську, Астрахані, Владивостоці, Воронежі, Казані (П. Бачило), Курську, Ново-Миколаївську, Омську (Адамович), Пензі, Рибинську, Самарі (О. Баґрій), Саратові (І. Яковлів), Ташкенті, Тобольську, Томську, Тулі, Харбіні (П. Твардовський), Царицині й ін. На консулів призначувано здебільша голів місц. укр. громад або ін. їхніх кандидатів. Всі ці консульства займалися в основному репатріяцією укр. громадян і орг-цією місц. укр. культ. життя, а подекуди й орг-цією укр. військ формацій. 24. 12. 1918 декретом совнаркому РСФСР наказано закрити укр. консульства в Росії; рівночасно укр. уряд запропонував рос. консульствам залишити Україну.

За Директорії УНР консульські функції виконували посольства і дипломатичні місії, за винятком тих консульств, що збереглися з попереднього періоду. ЗУНР так само не розбудовувала консульських представництв.

УССР не мала нормально утвореної і функціонуючої К. с. Після другої окупації сов. військами Києва, уряд УССР усунув усі чужоземні консульства з столиці України, посилаючися на те, що ці держави не визнають УССР і не дозволяють відкриття її консульств на своїй території (19. 3. 1919). Після заключення Ризького договору та встановлення дипломатичних взаємин з деякими несов. країнами, К. с. УССР виконували деякі представництва УССР в своїх окремих відділах (в Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині й Австрії) абож представництва РСФСР. В політ. договорах УССР (1920—22) з балтицькими країнами, Туреччиною, Австрією й Чехо-Словаччиною є постанови про консульські взаємини, а в деяких включено постанови про заключення пізніше окремих консулярних умов, проте до них не дійшло, а після утворення СССР вся зовн. служба УССР була ліквідована.

На території УРСР в 1930-их рр. діяли такі чужоземні консульства: нім. в Києві, Харкові й Одесі, італ. — в Харкові й Одесі, поль. — в Харкові й Києві, тур. — в Одесі, японське — в Одесі, чехословацьке в Києві. Починаючи з 1935 р. уряд СССР почав їх усувати у зв'язку з чисткою опозиційних елементів, яким закинено співпрацю з чужими дипломатами; з 1937 залишилися лише поль. і чехо-словацьке консульства в Києві. В К. с. СССР на нижчих постах працювали також українці, зокрема в країнах, де УССР мала деякі інтереси (наявність укр. меншости). В Канаді в 1920-их рр. виконував консульські обов'язки українець І. Кулик, в Польщі — Ю. Лапчинський (Львів).

На укр. землях під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною перебували чужоземні консульства у Львові (понад десять консульств), Чернівцях та Ужгороді. Під час автономної Карпато-Укр. Держави там перебували поль. консульство (Севлюш) і нім. ген. консульство (Хуст).

Після зміни конституції СССР і УССР в 1944 р. остання має право входити в безпосередні взаємини з чужоземними країнами та обмінюватися з ними дипломатичними і консульськими представниками (15-б ст. конституції УССР). Але до цього часу Україні не дозволено організувати власної К. с.; ця служба в СССР далі централізована. Так само на Україні не було відкрито чужих консульств за винятком поль. і чехо-словацького ген. консульства (обидва в Києві).

Література: Храпко І. Збірник законів і постанов укр. правительства відносно закордонних інституцій. Відень 1919; Україна на дипломатичному фронті, Альманах Червоної Калини. Л. 1938; Дорошенко Д. Історія України 1917—20 рр., І—ІІ. Ужгород 1930—32, 2 вид. Нью-Йорк 1954; Трембіцький В. До 40-ліття дипломатичних зносин укр. держави. Вісник, ч. 4—5. Нью-Йорк 1958; Markus V. L'Ukraine Soviêtique dans les Relations Internationales 1918—1923. Париж 1959.

В. Маркусь

Контактний Комітет, Комітет Контакту, діяв у Львові в 1937—39 рр. для координування укр. політики в Польщі в загальнопринципових питаннях і в противагу тодішній тактиці УНДО. До К. К. входили: від опозиції УНДО (т. зв. група «Діла») Д. Левицький і В. Кузьмович, від Фронту Нац. Єдности Д. Паліїв і С. Волинець, від УСРП М. Стахів та І. Костюк, від Союзу Українок (згодом Дружина Княгині Ольги) М. Рудницька і О. Шепаровичева, від УСДП В. Старосольський, від групи «Нової Зорі» О. Назарук. Хоча К. К. був конспіративний і не

виступав відкрито, але його постанови виконували солідарно всі представлені в Комітеті групи та їх преса.

Контрибуція, примусові побори грішми і натурою окупаційною армією на ворожій території; також грошеві вплати після війни на користь переможної держави у формі военного відшкодування. Під час першої і другої світових воєн окупаційні війська здійснювали на укр. землях К. односторонньою реквізицією майна. Зокрема больш. війська визначали К. в грошах і харчах на багатші верстви населення. Хоч *Берестейський мир* 1918 між Україною і Центр. Державами формально не ставив питання про К., проте його госп. постанови фактично накладали тягар К. на Україну. Під час революції 1917 большевики висунули популярне гасло «мир без анексій і К.».

Конфіскація, примусове і безвідплатне відібрання майна на користь держави у висліді судового рішення. К. відома здавна і фігурує чи не в усіх карних законодавствах як гол. або, найчастіше, додаткова кара.

В княжу добу К. називалась «потоком і розграбленням» і була звич. зв'язана із смертною карою або вигнанням; сконфісковане майно йшло на покриття шкоди та до княжого скарбу. У В. Князівстві Лит. К. мала те саме значення, з тим, що іноді пов'язували її з карою позбавлення чести. В Гетьманщині К. найчастіше виступала разом із позбавленням життя і чести. В УССР, за діючим кримінальним кодексом, повна або часткова К. майна може бути самостійною абож додатковою карою (нормально стосується в останній версії) і зв'язана гол. із злочинами військ., госп., службовими та злочинами проти держави. Держава задовольняє претенсії вірителів до засудженого із сконфіскованого майна.

Від суд. К. належить відрізняти К. звич. рев. порядком на підставі декретів чи адміністративних рішень, що широко практикувалося большевиками, зокрема в перший період їхньої влади. Вивласнення майна за винагородою є ін. порядку відчуженням майна (див. *Експропріяція*).

К. — також вживаний термін для заходів припинення окремих видань чи усунення деяких матеріялів із преси (див. *Цензура*). *В. М.*

Концевич Григорій (1863-?), композитор і етнограф; зб. укр. нар. пісень «Вандурист», пісні для кубанського військового хору.

Концентраційні табори, місця ізоляції цивільного населення під час миру або війни владою, яка розглядає окремих осіб чи цілі групи населення як політ. непевний і небажаний елемент; крім позбавлення волі, режим К. т. зв'язаний з обов'язком примусової праці.

Першим К. т., в якому перебували українці, можна вважати австр. табір інтернованих під час першої світової війни в *Талергофі,* де австр. уряд інтернував бл. 7 000 українців, закидаючи їм русофільство; через негігієнічні умови і пошесні хвороби поважний відсоток їх помер. Далеко більше українців (70—100 000) опинилося в 1919—20 рр. в таборах, куди поль. влада інтернувала, крім вояків УГА, тисячі українців, обвинувачених чи лише підозрюваних у непослухові владі. Найважливіші з цих таборів: *Стшалково, Берестя, Вадовіце, Домбє й ін.*; через невідповідні сан. умови, недостатнє харчування й пошесні хвороби (тиф, червінка) велика частина в'язнів загинула.

Поширення тоталітарних ідей в П о л ь щ і у 1930-их рр. дало поштовх для створення К. т. в *Березі Картузькій* (1934—39), в якому на підставі розпорядку през. Польщі (з 17. 6. 1934) органи адміністрації мали право приміщувати осіб, що «їх діяльність або поведінка давали основу здогадуватися, що з їх боку загрожує порушення безпеки, спокою і публічного порядку». Українці, підозрювані в приналежності до ОУН становили бл. 65% в'язнів. Велику кількість українців заслано до Верези Картузької з вибухом поль.-нім. війни 1939 р. (4 500 на 7 000 всіх в'язнів).

Після угор. окупації Закарпаття 1939 р. кілька сот укр. діячів і чл. Карп. Січі інтерновано в угор. К. т. у Кривій б. Хусту та у Варлапаш б. Ньїредьгази.

В націонал-соц. Н і м е ч ч и н і К. т. були заведені на підставі декрету «про безпеку Райху» з 1939 р. В них ізолювали як політ. противників нацизму, так і побутових злочинців. К. т. організаційно підлягали Гол. урядові безпеки Райху, очолюваному Г. *Гіммлером.* Під час другої світової війни К. т. в Німеччині розрослися до величезних розмірів, і не тільки як ізоляційні осередки, але й як осередки рабської праці та масового винищення в'язнів, зокрема жидів. Заг. ч. в'язнів в нім. К. т. перевищувало 10 млн. До більших нім. К. т., в яких перебували також українці, зараховувалися табори в Дахав, Бухенвальді, Ораніенбурзі, Саксенгавзен), Ґрос Розені, Фльоссенбурзі, *Освенцімі, Майданеку* (обидва на території Польщі), Мавтгавзені (Австрія), Терезині (Чехія) й ін.; дрібні К. т. були й на самій Україні (м. ін. у Києві).

В нім. К. т. перебували українці гол. з політ. мотивів, майже виключно чл. ОУН або запідозрені як її чл. (бл. 2 000 осіб). Арештовано їх двома хвилями — ран-

ньої осени 1941 р. і в пол. січня 1944. В К. т. потрапило також чимало робітників з Центр. і Сх. Земель, вивезених на примусові роботи до Німеччини (т. зв. *«остарбайтери»)*. Сотні тис. українців вояків сов. армії згинуло в нім. *таборах полонених*.

Концтабори в СССР офіц. звуться «поправно-трудовими таборами» (исправительно-трудовые лагери, ИТЛ), а вживання терміну «К. т.» карається як антисов. аґітація. На поч. революції сов. юриспруденція розглядала політ.-карний і поправно-виховний моменти окремо, програма Рос. Ком. Партії (б) передбачала заміну в'язниці виховними установами, а кари позбавлення волі — карою примусових робіт. Ця теорія знайшла свій вислів і в поправно-трудовому кодексі РСФСР та ін. сов. респ. Таборову систему примусової праці було заведено декретами Всерос. Центр. Виконавчого Комітету «Про табори примусової праці» 15. 4. 1919 та 17. 5. 1919. Такі табори мали створитися у кожній губ., але для важливіших політ. в'язнів у 1920 р. створено окрему систему таборів *Соловецькі* о. на Білому м. Сюди були заслані за декретом від 26. 9. 1919 гол. чином вищі держ. урядовці царської Росії, поміщики, аристократи, вищі церк. достойники, жандарми й ін. В 1920-23 з українців до цих К. т. були заслані гол. чином повстанці, зокрема махнівці. Тоді ж К. т. були створені на Печорі (гол. лісорозробка) й на золоторозробках у Сибіру. З 1924—25 з України до цих К. т. засилали свящ. УАПЦ, «непманів», а далі й «куркулів».

Період 1928-34 характеризується вже виникненням цілої мережі К. т., в яких мета перевиховання в'язнів все більше поступається перед госп. використанням їхньої праці. В'язні будували в цей час Віломорсько-Валтицький канал, гідроелектростанції на рр. Свирі й Ниві в Карелії, залізниці Котлас-Ухта, Байкало-Амурську й ін. Сов. уряд не приховував існування таборів примусової праці, підкреслюючи, що у них працею перевиховується «нетрудовий», «клясово ворожий» елемент. Але статистику в'язнів з сер. 1920-их рр. перестали публікувати. На Україні на цей період припадає перша важка хвиля *терору*, розкуркулення, *колективізації* й голоду. До К. т. за цей час з України було заслано понад 1 млн осіб, в тому ч. бл. 70% самих *куркулів*, а також багато інтеліґенції, письм., чл. кол. укр. нац. партій та опозиціонерів у КПУ. Куркулів засилали здебільша до спеціяльного роду К. т. — т. зв. «спецпоселень». Це були новостворювані (або й старі) села на Півночі, в Сибіру, в Сер. Азії, в яких оселювано депортованих куркулів, а також тих, хто відбув кару у поправно трудових таборах, але не мав права повертатися на батьківщину. Спецпоселенці були під постійним наглядом НКВД, не мали права відлучатися з села, але не були за дротом і мусіли самі собі заробляти на прожиток.

Ще в 1930 р. було оформлено «Положение об исправительно-трудовых лагерях», а в 1933 прийнято новий «Исправительно-трудовой кодекс РСФСР», побудований на визнанні «ИТЛ» та т. зв. трудових колоній для дрібних кримінальних злочинців як основного типу місць ув'язнення в СССР. Тому що більшість К. т. в цей час зосереджувалася на території РСФСР, цей кодекс набрав особливого значення. 10. 6. 1934 при НКВД СССР був створений славнозвісний ГУЛАГ — «Главное Управление исправительно-трудовых лагерей и трудовых поселений», якому підпорядковано усі К. т., за винятком дрібних «місцевих», що підлягали Наркомюсту. В структурі ГУЛАГ'у було кілька великих територіяльних Управлінь таборами; в кожному управлінні було по 10—20 відділів, а в кожному відділі по кілька лагпунктів, які й були самими місцями ув'язнення. До найвідоміших перед нім.-сов. війною належали такі відділи й групи К. т. як «Белбалтлаг» (Біломорсько-Балтицький), «Карлаг» (Караганда), «Дальстрой» (Колима), Темніковські табори (Саранськ-Потьма в Мордовській АССР), «Свірьстрой» б. Ленінграду та ін.

Під ГУЛАГ'ом К. т. остаточно перетворилися на госп. підприємства рабської праці. За даними Міжнар. Орг-ції Праці та Соц.-Екон. Комітету ООН у 1941 р. НКВД СССР примусовою працею продукувало на 6,8 мільярдів карб. продукції, що становило 14% всієї пром. продукції СССР (12% всієї продукції ліс. пром-сти, 5% вугілля, 2% нафти, 40% хромової руди, 77% золота і т. д.). В К. т. ГУЛАГ'у перед нім.-сов. війною нараховувалося бл. 10—12 млн в'язнів, тобто бл. 30% всієї робочої сили СССР, зайнятої поза сіль. госп-вом.

Основу К. т. становили політ. в'язні. Під час другої великої хвилі терору 1936—38 було заслано до К. т. бл. 1 млн укр. політ. в'язнів, гол. інтеліґенції, техн. та адміністративних працівників. До К. т. засилали також робітників і колгоспників (за дрібні крадіжки сов. майна, аварії машин тощо), а також майже всіх сектантів, чужинців, людей, що мали родичів за кордоном; далі спекулянтів, бандитів, хуліганів і т. д. Після окупації Зах. України, Зах. Білоруси та прибалтицьких держав до К. т. наплинув нац. свідомий елемент з цих країн. Під час

війни і після неї суджено і приміщувано в К. т. за антисов. аґітацію, вихваляння буржуазного ладу, співпрацю з німцями, за зв'язок або участь у підпільних орг-ціях, в протисов. русі тощо. В К. т. було багато й чужинців, гол. військ.-полонених, кол. комуністів, яких захопили большевики й ін.

Суворість режиму в К. т. в різний час мінялася. В 1930-их рр. умови перебування в К. т. були особливо важкими через сваволю й беззаконня адміністрації, яка складалася у великій кількості з кримінального елементу. Нерідко траплялися випадки звірств, знущань, садизму. Нестерпні умови витворювано навмисне ще й тим, що між політ. в'язнями поселювано бандитів і хуліганів, що тероризували інтеліґентів та жили за їх рахунок. В різні роки, зокрема 1937, 1938 і 1941, були відомими накази НКВД розстрілювати політ. шкідливих в'язнів; саме в цих хвилях розстрілів загинув цілий ряд видатних укр. культ. та політ. діячів, засланих на поч. 1930-их рр.

Норми виробітку, від яких залежало харчування й ін. приділи, були в К. т. завжди високими, так що їх не могли виконувати всі в'язні. В засаді вони отримували таке прохарчування, щоб їх втримати працездатними. Більшість в'язнів мала право листуватися й одержувати від родини пакунки. Однак у спеціяльних таборах-ізоляторах, куди засилали найбільших «злочинців», режим був далеко жорстокіший. В умовах суворого півн. клімату, браку найелементарнішої мед. опіки та важкої праці — хвороби і смертність серед в'язнів К. т. були дуже поширені.

В 1948 р. проведено перереєстрацію всіх в'язнів. Для тієї категорії, що була засуджена за зв'язок або за участь в протисов. орг-ціях, за диверсійну роботу, за шпигунство і за найважчі кримінальні злочини, в 1948 р. були організовані спецтабори, які відрізнялися від звичайних К. т. особливою суворістю режиму; в'язнів після відбуття терміну поселювали у віддалених місцевостях без права повертатися до родин. Спецтабори були під наглядом МГБ, що мало в кожному таборі свого офіцера. Суворий режим у спецтаборах часто переходив у сваволю охорони. Позбавлення можливости протестувати на протизаконні дії адміністрації і охорони леґальним шляхом було причиною виступів в'язнів, звич. у формі відмови виходу на роботу. Ці страйки в'язнів адміністрація таборів придушувала безжалісно всіма засобами, включно до танків і кулеметів. В 1953 р. більші повстання були на Воркуті й у Норильську, що спричинили велике ч. вбитих і поранених; під час повстання в Кінґірі (1954 р.) було вбито кілька сот в'язнів, в тому ч. багато жінок. Рушієм протирежимної дії в таборах були гол. чином українці, до яких приєднувалися ін. гноблені національності. Приблизне ч. в'язнів у спецтаборах становило бл. 1,5 млн (у всіх К. т. понад 10 млн в'язнів); кількісно на першому місці були українці, на другому — всі нерос. народи разом, на третьому — росіяни. Починаючи з 1954 р., режим у спецтаборах послаблено, вимагали лише виходити на роботу. Змінено також офіц. назву для означення в'язнів з «ворогів народу» на «тимчасово ізольованих».

Серед українців в К. т. після війни переважав сел. елемент, фізично загартований, який відносно легко переносив негоди таборового життя. Дуже важко переносили таборовий режим незвичні до фізичної праці інтеліґенти. Серед українців було багато укр.-кат. духовенства.

Місцями К. т., де ч. українців було дуже велике в 1945—54 рр., були (в дужках спецтабори): Воркута («Речлаг»), Інта-Абезь («Мінлаг»), Ухта, Саранськ-Потьма («Дублаг»), Омськ («Камишлаг»), Караганда («Песчлаг»), Кінґір-Джезказган («Степлаг» — пізніше приєднаний до «Песчлагу»), Тайшет («Єзьорлаг»), Норильськ («Горлаг»), Колима («Береглаг») та ін. Крім того широкі простори Азії та півн. Европи служили для поселювання виселенців з України. Більшість наведених К. т. знаходиться в півн. частині СССР, в смузі суворого полярного або субполярного клімату. До 1954 р. К. т. існували і в УССР, гол. в Донбасі та пром. р-нах Дніпропетровського і Кіровограду; в'язнями були гол. чином військ.-полонені.

Після смерти Сталіна наступила ґрунтовна зміна таборової системи. На XX з'їзді КПСС (1956 р.) визнано концепцію Сталіна про загострювання клясової боротьби в міру наближення СССР до соціялізму неправильною і висунено тезу, що соціялізм в СССР вже переміг, а разом з тим затерлися в свідомості населення буржуазні пережитки і вороже ставлення до соціялізму. У зв'язку з цим систему ГУЛАГ'у і багато К. т. ліквідовано; в'язнів, яким залишилося бути в ув'язненні менше 5 років, та тих, що були суджені за співпрацю з німцями, — звільнено, а решті — скорочено терміни; однак частина звільнених мусіла залишитися на території півночі. Категорію політ. в'язнів зменшено до невеликої групи активно вороже до режиму наставлених людей. Вони перебувають гол. чином у закритих в'язницях. Табори примусової праці, які тепер називаються

поправно-трудовими колоніями, існують далі, як форма пенітенціярної політики, що має на меті «перевиховати» засуджених судом порушників кримінального закону.

К. т. присвячено багату мемуарну літературу, а також твори красного письменства. Див. також *Заслання, Пенітенціярна система, Примусова праця.*

Література: а) К. т. в Березі Картузькій: Береза Картузька. Саскатун; Макар І. Береза Картузька. Торонто 1956. б) Нім. К. т.: Данський О. Хочу жити. Мюнхен 1946; Мартинець В. Brätz. Штутґарт 1946; Янів В. Нім. концентраційний табір. Мюнхен 1948. в) Сов. К. т.: Юрченко В. Шляхами на Соловки. Л. 1931; Підгайний С. Укр. інтеліґенція на Соловках. Мюнхен 1947; Dallin D. Nikolaewsky B. Zwangsarbeit in Sowietrußland. Відень 1948; Савченко В. Безимлаг. Авґсбурґ 1948; Slave Labor in Russia. American Federation of Labor. Вашінґтон 1949; Stalin's Slave Camps. International Confederation of Free Trade Unions. Брюссель 1951; Prychodko N. One of the fifteen million. Бостон 1952; Марголин Ю. Путешествие в страну Зе-Ка. Нью-Йорк 1952; Report of the Ad Hoc Committee on Forced Labur. United Nations. International Labour Office. Женева 1953; Иванов-Разумник Р. Тюрьмы и ссылки. Нью-Йорк 1953; Gerland B. Die Hölle ist ganz anders. Штутґарт 1954; Scholmer J. Die Toten kehren zurück. Мюнхен 1955; Яковлев Б. Концентрационные лагери СССР. Мюнхен 1955; Грицак П. Вежі й кулемети. Мюнхен 1959. Вілинський А. В концтаборах СССР. 1944—55, Мюнхен 1961.

А. Білинський, В. Голубничий

Конча-Заспа, рибний заповідник на правому березі Дніпра, в 20 км на півд. від Києва; з 1921 р. гідробіологічна станція Т-ва Природників у Києві, згодом УАН, площа 3 700 га. К.-З. розташована в річному займищі й охоплює оз. Конча і Заспа, старе річище Дніпра, луги, болота, сосновий бір і мішані ліси; на території К.-З. санаторія, доми відпочинку.

Кончак, половецький хан, який у другій пол. 12 в. об'єднав племена сх. половців і зробив ряд нападів на Переяславщину (1171, 1179, 1184), зокрема нищив землі вздовж Сули. 1185 зазнав поразки під Хоролом від кн. Святослава, Рюрика й ін. молодших, але в тому ж р. погромив на р. *Каялі* Ігоря Святославича, взяв його в полон та згодом напав на Київщину і Чернігівщину. Боротьба К. з укр. князями з Ігорем Святославичем на чолі стала сюжетом для «Слова о полку Ігореві».

Кончаковський Яків, ґравер на міді другої пол. 18 в., працював при друкарні Києво-Печерської Лаври; 1776-98 виконав понад 120 мідеритів, перев. копіюючи спадщину Л. *Тарасевича,* Г. *Левицького,* Д. *Ґалаховського,* А. *Козачковського* й ін.

Конюхи, с. на зах. Поділлі Бережанського р-ну, Тернопільської обл.; 1917 бої УСС з рос. військами.

Конюшина (Trifolium L.), однорічні й багаторічні зіллясті рослини з родини стручкових; цінні кормові рослини, листки та квітки яких мають 10—13% білка (на суху речовину), багаті на вітаміни, медоносні; на корінням К. в симбіозі є азотові бактерії, що збагачують ґрунт на азот; значна кількість К. введена в культуру. На Україні є понад 30 видів, з яких найпоширеніша К. лучна або червона (T. pratense L.), далі біла, або повзуча (T. repens L.) і швед. (T. hybridum L.), всі — багаторічні. Культура К. поширена гол. на Поліссі і півн.-зах. Лісостепу. Укісна площа К. в УССР (в тис. га): 1940 р. — 860, 1950 — 402, 1956 — 381, що становить бл. 40% всіх багаторічних трав. Врожаї сіна 30—40 центнерів з 1 га й більше, насіння 3,0 до 4,5 центнерів. Це майже виключно ранньостигла червона К., двоукісна. Кращі місц. сорти К.: Глухівська, Носівська, Чернігівська, Волинська, Київська та Подільська.

Конєва Надія, спортсменка України (Київ-Дарниця); мистець світу в метанні списом 55,48 м (по 1958 р.), бронзова медаля на олімпійських іграх у Мельбурні (50,28 м); перемоги на міжнар. змаганнях.

Конярство, становить важливу галузь тваринництва. До механізації сіль. госп-ва кінь був найпотрібнішою робочою твариною в сіль. госп-ві, чимале значення він мав для транспорту, військ. цілей і, нарешті, як постачальник м'яса та шкури. Нині на Україні коней використовують на допоміжних роботах у сіль. госп-ві, коли застосування машин екон. не доцільне, для місц. транспорту, щораз більше для спорту.

К. виникло на Україні вже в бронзову добу на території, охопленій трипільською культурою, де кінь, побіч вола, був робочою твариною в сіль. госп-ві, а також в степ. смузі. Велике значення К. мало у степовиків, зокрема у скитів (для їзди, м'яса, молока, шкури). У княжі часи К. мало й далі хліборобське, а ще більше військ. значення (див. *Кіннота*). Коні того часу були місц. годівлі, частково їх діставали від степовиків шляхом купівлі або здобичі. Великі табуни коней мали князі; їх доглядали конюхи, над якими стояв урядовець — конюший. Вже тоді були початки кіннозаводства й було відомо кілька кінських порід.

За коз.-гетьманської доби К. розвивалося зокрема в зв'язку з військ. потребами. Гетьманський уряд 17—18 вв. дбав за розвиток К. Великі кінські зав. за Самойловича й Мазепи були на Біловезькому степу Ніженського полку (для потреб ген. артилерії) і в Самбірському старостві Прилуцького полку. Вони існували й пізніше, але деякі з них перейшли в руки рос. уряду. Коней плекали

також великі землевласники з коз. старшини на Гетьманщині, Слобожанщині й Запоріжжі. З кін. 18 в. кінські зав. з'являються по маґнатських маєтках Правобережжя (Браницьких, Потоцьких, Ржевуських тощо).

В другій пол. 18 в., після витиснення татар із півд. степів, землевласники випасували на них великі табуни коней; К. набирало тоді ринкового характеру. Згодом, у зв'язку з заорюванням степів і зменшенням пасовищ при одночасно меншому попиті на коней для війська, в степах підупадало табунове К.; гол. робочою худобою для розорювання цілинних земель був тоді віл (напр., на Херсонщині ч. коней зменшилося з 400 000 у 1808 р. до 120 000 в 1861 р.). До відродження К. дійшло в другій пол. 19 в., коли, після розорання цілини, повільного вола заміняє як робоча худоба рухливий кінь (в лісостеп. смузі процес відбувся вже скоріше). Так, на тій же Херсонщині поголів'я коней зросло до 392 000 у 1881 р. і 814 000 у 1913 (в 1881 р. на 1 вола припадало 1,4 коня, в 1913 р. вже 8,7), а в усіх степ. губ. з 360 000 у 1861 р. до 1,1 млн у 1882 і 2,1 млн у 1912 р.; в ін. губ. з 2,3 млн у 1883 р. до 3,5 млн у 1912.

Разом в 1912 р. на території УССР в сучасних межах було 6,6 млн коней, а на всіх укр. етногр. землях 8,7 млн; таке саме ч. було і в 1916 р. 89% коней належало селянству, на одне сел. госп-во припадало пересічно 1,1 робочого коня, бл. 1/3 госп-в не мали коней. Укр. селянин докладав зусиль, щоб і на малому госп-ві мати свого коня. Тому сел. коняка була, через недостатню поживу й надмірну працю, невелика на зріст і слабосила. Лише невеликий відсоток коней належав до чистих порід. З місц. порід це були укр. і чорноморські породи, виплекані запор. (і кубанськими) козаками, поширені гол. на півдні України, донська на півд.-сх., поліська на півночі, гуцульська в Карпатах і — до деякої міри — т. зв. «коники» на Поділлі. Расових коней, яких розводили на кінських приватних і держ. зав. було небагато; найважливішими зав. були: Дубрівський в Миргородському пов. на Полтавщині, Новоолександрівський, Стрілецький, Деркульський — всі три в Старобільському пов. на Харківщині, зав. в Янові на Підляшші й у Радівцях на Буковині.

Після першої світової війни й революції ч. коней впало до 70% довоєнного стану (найнижче в 1923 р.), але вже в 1928 поновився попередній стан. 1929 р. на території УССР в сучасних межах було 6,8 млн коней (на всіх укр. землях 8,3), так що Україна посідала 4 місце в світі після РСФСР (24 млн), ЗДА (14) й Арґентіни (9,4), перед Бразілією (5,3), Польщею (4,1), Німеччиною (3,7), Канадою (3,4), Францією (2,9) й ін. На 100 га хліборобської площі припадало в УССР 15,6 коней (найбільше в густозаселеному лісостепу з дрібними сел. госп-вами і на Поділлі), на 100 душ сіль. людности 21 (найбільше в степ. смузі, в якій ведено однобічне зернове госп-во за допомогою кінської робочої сили).

Колективізація й механізація сіль. госп-ва, значно менше розвиток автотранспорту спричинили упадок ч. коней на Центр. і Сх. Землях — з 5,6 млн в 1929 р. до 2,5 млн в 1934 (числа для УССР без Зах. України). Дальший занепад К. був затриманий сов. владою, гол. щоб мати К. для військ. цілей (заходи Будьонного); відтоді звернено більше уваги на піднесення якости коней і на кінnозаводство. Нове зменшення ч. коней принесла друга світова війна та колективізація на Зах. Україні, а згодом дальший зріст механізації сіль. госп-ва. Зміну ч. коней в УССР (в сучасних межах) видно з таблиці:

Роки	Ч. коней в млн	Роки	Ч. коней в млн
1916	6,5	1935	3,8
1923	4,7	1941	4,7
1929	6,8	1951	2,2
1932	4,8	1959	2,1

1959 р. в УССР було 2,1 млн коней, на всіх укр. етногр. землях бл. 2,6 млн (в Бразілії — 7,6, Китаї — 7,4 (?), Арґентіні — 7,2, РСФСР — 6, ЗДА — 2,7, Мехіко — 2,9, Польщі — 2,6, Франції — 2,2, в усій Німеччині — 1,8); 63,8% коней припадало на колгоспи, 13,6% на радгоспи. На 100 га хліборобської площі 1959 р. припадало 5,2 коней (найбільше — 9,5 на Зах. Україні з її найгустішою мережею сіль. населення, найменше в степ. — 3,5), на 100 душ сіль. людности 9,2. Масове поліпшення К. ведеться тепер в УССР за єдиною системою держ. заходів, які полягають в орг-ції держ. племінних зав., племінних стаєнь (їх є 23), держ. племінних розплідників (5), колгоспних племінних коней тощо. Кращими кінськими зав. в УССР є згадані вже Дубрівський, Стрілецький, Деркульський і Олександрівський та ч. 65 на Дніпропетровщині; на Кубанщині м. ін. є кінський зав. «Восход». З численних кінських порід на Україні розводять насамперед такі: з рисистих (запряжних) орловського і рос. рисака; з важковозів (важкозапряжних) радянського і рос. важковоза, першерона; з верхових —

чистокровну верхову породу, донську, будьоннівську. З численних укр. місц. порід розводять лише гуцульську (верхововʼючну) і поліську (запряжну). *Р.М.*

«Кооперативна Зоря», двотижневий журн. споживчої кооперації, орган *«Дніпросоюзу»* в Києві 1918—20; серед співр. були Х. Барановський, А. Сербиненко, І. Чопівський, П. Височанський, Д. Коліух, А. Харченко й ін.

Кооперативна наука, ділянка *екон. науки,* яка займається вивченням теоретичних питань кооперації (К.) та її окремих галузів. Перші укр. праці, статистично-описового, а згодом й іст. характеру, звʼязані з питанням споживчої К.: монографія М. *Зібера* «Потребительные общества» (1869) і його студії заг. теоретичних основ та історії К. і статистична праця М. *Балліна* «Первая памятная книжка потребительных обществ» (1870). Першою студією з ділянки кредитової К. була монографія П. *Чубинського* про ощадно-позичкове т-во, засноване Г. Ґалаґаном у 1871 р. в Сокиринцях (у «Записках» Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва); по довшій перерві вийшли праці двох теоретиків і практиків кредитової К. — Василя *Доманицького* (брошури «Товариські крамниці», 1904, «Про сільську кооперацію», 1906) та О. *Юркевича;* історію кредитової К. досліджував С. *Бородаєвський* («Crédit populaire en Russie», 1900), В. *Косинський* («Укр. кооперація», 1918), Г. *Кривченко* та ін. Студіями з ділянки виробничої (продукційної) К. була праця Ф. *Щербини* про форми побутового спілчанства в традиції укр. народу («Южно-русские артели», 1880) та значно пізніше М. *Левитського,* ініціятора перших хліборобських артілей («Про хліборобські спілки», 1919).

Сильніший розвиток К. н. з виразним підкресленням укр. нац. рис кооп. руху припадає на роки укр. державности. На Центр. і Сх. Землях цими дослідами займався заснований у 1917 р. *Укр. Центр. Кооп. Комітет* у Києві, в якому працювали відомі укр. економісти: М. *Туган-Барановський,* К. *Воблий,* К. *Мацієвич,* В. *Мартос,* В. *Садовський* й ін. З 1920 р. осередками К. н. були кооп. секція Т-ва Укр. Економістів при УВАН (гол. П. *Пожарський),* н.-д. катедра К. при Київському Кооп. Ін-ті (за 1927—30 рр. видано 5 тт. «Праць») та централі кооп. установ, які випустили цілий ряд окремих публікацій та велику кількість періодичної кооп. літератури (див. *Кооп. преса).* В кін. 1920-их рр., після остаточного знищення большевиками автономії укр. К., дальший розвиток К. н. в УССР майже припинився, якщо не рахувати вид. практичних посібників та популярної літератури.

На Зах. Укр. Землях до другої світової війни дослідники К. гуртувались у Т-ві Укр. Кооператорів у Львові й у Комісії Економіки, Соціології і Статистики при НТШ, співпрацюючи у екон. і кооп. виданнях (зокрема ж. *«Кооп. Республика»).* На еміґрації дослідна робота провадилась на екон.-кооп. фак. Укр. Госп. Академії та в Т-ві Укр. Кооператорів у Подєбрадах; по другій світовій війні кооп. питання вивчаються в укр. високих школах та при екон. комісіях НТШ і УВАН.

Назагал укр. К. н. займається дослідами історії К. на Україні та теоретичними і практичними питаннями К. Найвидатнішим укр. теоретиком К. був М. Туган-Барановський, який у цілому ряді своїх праць (зокрема «Соц. основи кооперації», 3 вид., перекладені на багато чужих мов, «Кооперація, соц.-екон. природа та її мета», 1918, «Продукційні підприємства кооператив з точки погляду кооп. теорії», 1919 та ін.) дав теоретичне обґрунтування поняття кооп. підприємства та провів клясифікацію окремих галузів кооп. діяльности. Істориком та теоретиком К., зокрема кредитової, був С. *Бородаєвський* («Кооперация среди славян», 1912, «Історія кооп. кредиту», 1923, «Іст. кооперації», 1925 та ін.), багато уваги кооп. питанням присвятив економіст К. Воблий («Будів. кооперація та фінансування її», 1919, «Кооп. крамообіг України 1923—24 — 1926—27», 1927, «Студії до методики кооп. статистики» та ін.). Теорії й орг-ції К. присвячені досліди Б. Мартоса (студії про клясифікацію кооператив, про межі розвитку К. споживачів й ін.). Ідеологія укр. кооп. руху та її історія вивчалась у Галичині провідними кооп. діячами: А. *Жуком,* Ю. *Павликовським,* К. *Коберським,* О. *Луцьким.* Авторами більших іст. нарисів укр. К. були: П. *Пожарський,* В. *Височанський,* Е. Дешко; історією зах.-укр. К. займалися І. *Витанович,* А. *Качор.*

З дослідників поодиноких галузів К. треба згадати: кредитової — І. Івасюка, Х. Барановського; с.-г. — О. Мицюка, Віктора Доманицького, Є. Храпливого, І. Батюка; споживчої — І. Петрушевича, А. Сербиненка, Д. Пісничевського; кооп. виробництва — І. Фещенка-Чопівського; кооп. фінансування — Л. Бобир-Бухановського; молочарської — К. Михайлюка, А. Палія, А. Мудрика. Деяку увагу присвячували К. в своїх студіях В. Садовський, Г. Кривченко, С. Остапенко, П. Кованько, В. Косинський, І. Замша та ін. *І. Витанович*

Кооперативна преса, періодичні друки, присвячені питанням кооперації (К.), га-

лузь *екон. преси*. Кооп. рух на Україні завжди знаходив відзеркалення в заг. пресі й почасти в аґрономічній; спеціяльна К. п. з'явилася тільки в час сильнішого росту К.

На підрос. Україні перші відомості про К. появилися 1868 р. (ст. М. Зібера в газ. «Киевский Телеграф»). З пожвавленням кооп. руху в 1890-их рр. про кооп. справи писала м. ін. преса, що її видавали губ. госп. т-ва (зокрема місячник «Хуторянин» 1895—1917, орган Полтавського Сіль.-Госп. Т-ва). По революції 1905 р. ст. на кооп. теми з'являлися на стор. посталої укр. преси (місячник *«Слово»* мав окремий кооп. відділ п. н. «Гуртом»); багато місця кооп. проблемам присвячувала с.-г. («Рілля», «Хлібороб», «Світова Зірниця» й ін.) й земська («Киевская земская газета») преса. Тоді ж постала вперше спеціяльна К. п.: рос. мовою — «Сплотщина» і «Наше Дело», обидві в Києві та «Южный Кооператор» в Одесі; двомовні — вид. союзів кредитової К. київського — «Муравейник-Комашня», кубанського — «Союз» і харківського — «Потребитель». Щойно 1913 р. укр. К. створила свій власний ж. *«Наша кооперація»* (1913—14), орган т-ва цієї ж назви.

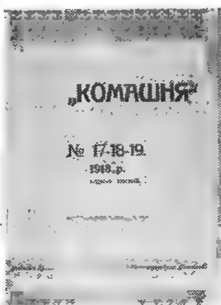

З вибухом революції 1917 р. і буйним ростом укр. К. цілковито українізувався довоєнний «Муравейник-Комашня» і появилося ряд нових органів. Органами централь різних видів К. були: споживчої (Дніпросоюзу) — *«Кооперативна Зоря»* (1918—20), сіль.-госп. — «Сільський Господар» (1918), вид. (Книгоспілки) — «Громада»; виданнями ідейного центру укр. К. — *Укр. Центр. Кооп. Комітету* були «Укр. Кооперація» (1918) і «Бюлетень» (1918). Крім того, К. п. з'являлася в кількох губ. і пов. містах. Разом у 1918—20 рр. на Україні виходило понад 20 укр. кооп. газ., в тому ч. кілька двомовних.

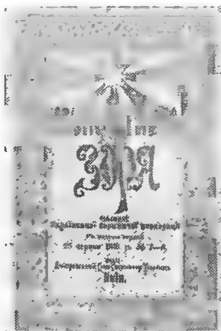

За больш. режиму К. п. з'являється знову за НЕП-у; число її становило бл. 15. Це були перев. центр. органи різних видів К., зокрема споживчої (Вукопспілки) — двотижневик *«Кооп. Будівництво»* (1921—35); с.-г. («Сіль. Господар») — «Кооперативне Село» (1922—28), що згодом разом з ж. «Радянський Кредит» дало базу для двотижневика «Кооперована Громада» (1928— 30); вид. (Книгоспілка) — *«Нова Громада»* (1923—31); пром. — «Вісник пром. та пром.-кредитової кооперації України» (1927—30), згодом п. н. «Кооп. Фабрика» (1930) тощо. Свої журн. і бюлетені видавали також окружні й районові кооп. спілки. Після знищення большевиками кооперації К. п. на Україні перестала існувати.

На Зах. Україні, в Галичині й на Буковині, довгий час відомості про К. появлялися також лише в заг. екон. пресі. Тільки 1904 р. почав виходити *«Економіст»*, екон.-госп. місячник Крайового Союзу Ревізійного у Львові, який містив багато кооп. матеріялу, при ньому в 1909—14 рр. — популярний місячник для членів кооператив «Самопоміч». Патронат для рільничих спілок при Крайовому Виділі у Львові видавав для укр. частин т. зв. Кас Стефчика «Часопис для спілок рільничих» (1904—21). Молочарська К. видавала — «Господар і промисловець» (1909—11).

Після воєнного занепаду К. п. в Галичині відновилася з 1921 р. Органом Ревізійного Союзу Укр. Кооператив (РСУК) був місячник *«Господарсько-Кооп. Часопис»* (1921—44); він же видавав місячники — *«Кооп. Республика»* (1928—39), присвячений теоретичним питанням кооперації і заг. екон. справам, та популярний ж. *«Кооп. Родина»* (1934—39). Окремим галузям К. були присвячені орган «Маслосоюзу» ж. *Кооп. Молочарство»* (1926—39) і орган Центробанку «Кредитова Кооперація» (з 1928). Москвофіли видавали у Львові «Кооп. Вісник», орган Ревізійного Союзу Руських Кооператив. Поза Львовом виходили «Вісник Повітового Союзу Кооператив» (1930) у Станиславові, місячник «Торгівля і промисл» (1929) у Коломиї й ін. Спроби видавати К. п. на Волині («Зоря краще-

го», 1922 в Крем'янці, «Супруга» 1924 в Здолбунові) були по кількох числах ліквідовані поль. адміністрацією.

На еміґрації в Німеччині Об'єднання Укр. Кооператорів видавало «Госп.-Кооп. Життя» (1947—48) в Авґсбурзі; в Канаді кооп. стор. має газ. «Новий Шлях» у Вінніпеґу; органом укр. кредитового кооп. руху в Півн. Америці був «Наш Контакт» (1954—59) у Детройті, об'єднаний 1959 р. з ж. «Наш Світ» у Нью-Йорку.

Література: Краєвий Я. Періодична кооп. преса на Україні. ЛНВ, кн. XI. Л. 1913; Ігнатієнко В. Розвиток укр. кооп. преси, ж. Кооп. Зоря, чч. 9—12. К. 1918; Жук А. Укр. госп.-кооп. преса. Госп. Кооп. Часопис. ч. I, Л. 1931; Периодическая печать СССР 1917—49, журн., труды и бюллетени по общественно-политическим и социально-экономическим вопросам, вип. 2. М. 1958.

А. Жук

«Кооперативна Республика», місячник, присвячений питанням теорії кооперації й заг. екон. справам, вид. Ревізійного Союзу Укр. Кооператив у Львові; виходив у 1928—39 рр., ред. К. *Коберський.*

«Кооперативна Родина», популярний кооп.-осв. місячник, вид. Ревізійного Союзу Укр. Кооператив у Львові, призначений для чл. кооператив, наклад бл. 50 000; виходив у Львові 1934—39 за ред. О. Луцького і Р. Купчинського; «К. Р.» мала відділ «Для нашої хати», редаґований кооперативою «Укр. Нар. Мистецтво».

«Кооперативне Будівництво», двотижневик, згодом місячник, орган *Вукопспілки,* виходив у Харкові (1921—34) й Києві (1934—35), спочатку п. н. «Кооп. Бюлетень» (1921—25), до 1926 р. рос. мовою; місячні додатки «Кооп.-осв. робота» (1927—29), «Культ-осв. і побутова робота споживкооперації» (1930) та «Інформаційний Бюлетень Вукопспілки» (1930—31).

«Кооперативне Життя», провідний орган для активних працівників усіх галузей кооперації, виходив у Харкові 1926—27 два рази, 1928 три рази на тиждень, вид. «Книгоспілки», 1929 як стор. «Вістей ВУЦВК».

«Кооперативне Молочарство», популярний фаховий місячник, орган *Крайового Союзу Молочарських Кооператив,* виходив у Львові в 1926—39 рр., спочатку як додаток до *«Госп. Кооп. Часопису»;* ред. А. Мудрик, А. Палій, М. Хронов'ят.

Кооперація (у вузькому розумінні слова), співпраця людей в екон. житті, яка здійснюється через спеціяльні об'єднання-кооперативи (Кп.), які веденням спільного підприємства намагаються або заощадити видатки своїх членів, або підвищити прибутки з їх праці. Основні ознаки кооп. т-в — необмежена кількість членів, вільний вступ і вихід з т-ва, рівність прав й обов'язків, виборність керівних органів. Кп. намагаються встановлювати для свого підприємства обмежені відсотки від капіталів, належну ціну за послуги і товари, відповідну винагороду за працю. Іноді Кп. ставлять собі мету поліпшення культ. умов життя та морально-гром. чеснот свого членства. Прихильники К. вважають, що К. спроможна поступово усувати неґативні явища існуючого соц.-екон. ладу (кооп. рух, кооператизм). Большевики були в засаді проти кооп. руху, що, на їх думку, відтягав увагу робітництва від безпосередньої клясової боротьби. Проте, прийшовши до влади, Ленін висунув т. зв. «кооп. плян», згідно з яким пролет. держава мала б використати К. для включення роздрібнених сел. госп-в і дрібних пром. підприємців у справу побудови соціялізму. К. під большевиками стала т. ч. залежною від держ. і партійних органів і втратила фактично гол. ознаки, які характеризують її у вільному світі.

Початки зах.-евр. кооп. руху виникли з потреб індустріяльного робітництва. Натомість укр. кооп. рух (див. докладніше його історію в ЕУ I, стор. 1 111—1 123) почався в другій пол. 1860-их рр. з соц.-госп. потреб звільненого з підданства селянства і міського дрібно-ремісничого та робітничого населення. Рідко який народ надавав такого значення К., як укр. В тогочасних політ. умовах укр. народу кооп. рух як засіб соц.-екон. самооборони став рівночасно складовим елементом його нац.-визвольних прагнень, засобом госп. зміцнення й гром. виховання широких мас у самоуправних екон. орг-ціях, він підготовив значні кадри діячів, які відограли видатну ролю в роки укр. державности.

У зв'язку з різними політ.-правними умовами інший розвиток К. був на Центр. і Сх. Землях, інший на Зах. Україні і зовсім відмінний під сов. окупацією.

К. на Центр. і Сх. Землях була до 1917 р. тісно зв'язана з К. в Рос. Імперії. Кооп. рух розпочався в 1860-их рр. (перша споживча Кп. постала 1866 р. у Харкові заходами *М. Балліна,* перша кредитова — в Гадячому 1869, друга — в Сокиринцях на Полтавщині 1871 р. заходами *Г. Ґалаґана),* але до 1890-их рр. він розвивався слабо. Причиною була слаба підготова кооп. усвідомлення серед населення й проводів перших кооп. товариств, неґативне ставлення до К. з боку адміністрації, зокрема якщо йшлося про творення кооп. союзів, та брак відповідної правної підстави — окремого кооп. закону. Тому по-

одинокі Кп. були слабі й часто закривалися, а їхнє заг. число на Україні становило в 1880 р. ледве — 130, 1895 — 290; це були перев. кредитові Кп. (гол. ощадно-позичкові т-ва), рідше споживчі (1895 р. бл. 50). Кооп. починам допомагала сіль. інтеліґенція, згодом *земства*, зокрема ж земські аґрономи, які довший час були гол. пропаґаторами й інструкторами Кп., а після 1904 р. також держ. інспектори кооп. кредиту, земські інструктори та земські каси дрібного кредиту.

Краще стала розвиватися К. з 1890-их рр. як завдяки заг. пожвавленню гром. життя на Україні, так і виданню важливого для К. нормального статуту споживчих т-в з 1897 р., за яким статути Кп. стали затверджувати місц. губернатори (а не мін-во, як це було доти), та закону з 1. 6. 1895 про орг-цію дрібного кредиту (доповненого згодом 1904 і 1910 рр.). Ще вільніше розвивається К. після 1905. В той час за кількістю споживчих Кп. в Рос. Імперії на першому місці стояли укр. губернії — Полтавська, Київська й Подільська. Відтоді в кооп. русі на Україні, який доти розвивався лише в системі рос. К., починають виявлятися все більш виразно укр. нац. тенденції, зокрема вимога власних кооп. союзів, без чого був неможливий здоровий розвиток укр. К.

Першими союзами, що виникли на Україні були Союз Кредитової К. в Бердянському (1901) і союзи споживчої К. у Києві (1908) й у Вінниці (1910). Але в 1913 р. споживчі союзи ліквідувалися і укр. К. була примушена користуватися послугами Моск. Союзу споживчих т-в; його заходами було утворене в Харкові «Потребительское Общество Юга Росии» — *ПОЮР*, що вело моск. політику і намагалося стати центром споживчої К. на Україні. Боротьба укр. К. за своє нац. обличчя виразно виявлялася на Всерос. Кооп. З'їздах, в яких брали участь і укр. кооп. діячі; на I — в Москві 1898 вони порозумілися щодо співпраці в орг-ції кооп. життя на Україні, на II — 1913 у Києві (в ньому брали також участь зах.-укр. діячі) поставили питання за право укр. К. організувати власне союзне будівництво. 1913 р. центром укр. кооп. руху був Київ, де м. ін. діяло т-во «*Наша кооперація*», ідейний осередок укр. кооп. руху, і виходила більшість укр. *кооп. преси*. Ріст К. видно з чисел: 1900 р. Кп. всіх типів було — 450, 1905 — 820, 1910 — 2 100, 1914 — 6 510, в тому ч. 3 022 споживчих (порівну на селі й у місті), 2 477 кредитових (ощадно-позичкових і кредитових т-в). З передових укр. кооп. діячів до 1914 р. слід згадати В. *Доманицького*, О. *Юркевича*, Х. *Барановського*, Б. *Мартоса*, П. *Пожарського*, Я. *Волошиновського*, М. *Стасюка* та ін. Менше значення мала сіль.-госп. К. — сіль.-госп. спілки (1915 р. — 1 020) і сіль.-госп. т-ва (бл. 150) та виробнича К., яка постала з ініціятиви М. *Левитського*, спершу (в кін. 19 в.) як хліборобські, згодом гол. як ремісничо-пром. *артілі*. Хоч укр. К. не вдалося ще усамостійнити і створити свій укр. центр. проте вона була вже до революції, побіч земств, важливим чинником в екон. житті України. Підготову працівників Кп. звич. вели приватно їх засновники-інтеліґенти, вони й писали перші брошури для народу про К. (М. Левитський, В. Доманицький, О. Юркевич, Ф. Черненко, сіль. учитель на Уманщині, й ін.). З 1910 р. відбувалися перші кооп. курси (багато їх м. ін. організував Б. Мартос).

В роки війни, ще до 1917 р., К. поширила свою діяльність, зокрема споживча (з огляду на труднощі прохарчування) і виробнича (достави для війська). З вибухом революції 1917 К. на Україні відразу почала відокремлюватися від рос. центрів, творячи власні; цей процес ішов разом з процесом політ. сепарації України. Розвиткові К. допомогло видання Тимчасовим Урядом кооп. закону з 20. 3. 1917 (боротьба за нього велася понад 10 років). Провідні діячі укр. кооп. руху намагалися вбудувати кооп. орг-цію в основи нар. госп-ва відродженої держави, яка не могла спиратися на укр. нац. капіталістичні надбання; з рядів К. вийшов ряд укр. держ. діячів (пол. складу першого Ген. Секретаріяту Центр. Ради становили кооп. діячі). Три Всеукр. кооп. з'їзди (в травні й серпні 1917 р. і найбільший в травні 1918) вирішили орг. форми укр. К. і створили *Укр. Центр. Кооп. Комітет*, як центр. орг-цію для всієї укр. К. В 1917—19 рр., не зважаючи на воєнні події, постали тисячі Кп. усіх типів і ступенів; 1917 їх було — 9 200 (1915 — 6 860), 1920 — вже 22 300. Низові Кп. об'єднувалися в численні новозасновані союзні орг-ції; наприкінці 1918 р. їх було 253 (до війни кільканадцять), з них споживчих — 120, кредитових — 43, сіль.-госп. — 7, мішаних — 41, різних — 42. Найгустіша союзна мережа була на Харківщині й Поділлі, де спілки мали дрібно-районовий характер; Полтавщина, навпаки, мала широко розвинену кооп. мережу, але невелику кількість союзних об'єднань. На поч. 1920 р. ч. різних Кп. дійшло до 22 000 із 6 млн чл. та яких 270 кооп. союзів, так що майже не було місцевости, в якій не було б хоч однієї Кп.; в споживчих Кп. було об'єднано бл. 60%

усього населення. Крім Кп. першого і другого ступеня, ще постало 6 всеукр. фахових кооп. централь: для споживчої К. *«Дніпросоюз»* (гол. ради — Б. Мартос, гол. правління — Д. Коліух), для кредитової *Українбанк* (гол. правління — Х. Барановський), який був також фінансовим центром для всієї укр. К., для сіль.-госп. *Централ* (гол. ради К. *Мацієвич*, правління — В. *Коваль*); були основані, але не встигли ширше розвинутися *Трудсоюз* (Всеукр. Союз Продуктивних Кп.) для виробничої К., *Страхсоюз* для страхової, *Книгоспілка* для видавничої. Крім цих гол. видів К., постали менші орг-ції ін. видів, які мали тенденцію стати всеукр. центрами, як, напр., будів. Кп. «Оселя», «Українфільм» й ін. Всю структуру закінчував ідейний і орг. центр — *Український Центральний Кооперативний Комітет*, скорочено Коопцентр (гол. ради М. *Туган-Барановський*, гол. правління Б. Мартос). В 1919 р. три всеукр. кооп. союзи: Українбанк, «Дніпросоюз» і Централ створили об'єднання кооп. центр. союзів України (ОЦУКС) для репрезентації й ведення операцій за кордоном, але ця спроба мала лише часткові успіхи.

Буйно розвинулася кооп. освіта. Кооп. школи виникли: в Києві — 3-річна ім. 50-річчя укр. К. при Союзбанку, 1-річна ім. В. Доманицького при «Дніпросоюзі», 1-річна кооп. школа ім. В. Доманицького в Звенигороді й ін. Майже постійно відбувалися різного виду й ступеня кооп. курси при пов. союзах. Лекції про К. читали в Київ. Комерційному й Адміністраційному ін-тах і у Держ. Укр. Ун-ті. При Укр. Центр. Кооп. Комітеті існував окремий відділ кооп. освіти і курсів. З кооп. курсів при ньому розвинулася 1919 р. Висока Кооп. Школа (перша в світі) — Кооп. Ін-т ім. М. Туган-Барановського, відновлений за НЕП-у із зміненою назвою — ім. Чубаря. *І. Витанович*

К. під большевиками. В роки воєнного комунізму всі види К. були злиті разом і перетворені у т. зв. «споживчі комуни» (або «Єдині Споживчі Т-ва», ЄСТО), підпорядковані наркоматові харчування та продовольчим відділам армії. Через ці «комуни» відбувався розподіл споживчих товарів (гол. чином у містах); членство в них було примусовим для всіх робітників і службовців аж до 1924, але всі їхні органи були виборними, як у нормальній К. На селі ж подекуди і далі діяла незалежна стара укр. К.

З 1924 р., під час НЕП-у, К. стала швидко розвиватися. В багатьох відношеннях вона не відрізнялася від старої К. (виборні органи, добровільне членство, конкуренція на вільному ринку, підприємча ініціятива), але поруч з тим вона була й знаряддям в руках ком. партії й держави. На селі К. зроблено гол. органом екон. зв'язків між державою й селянами (лише через неї селяни діставали від держави пром. товари й кредит), у місті — упривілейованим конкурентом приватного пром. і торг. підприємства. Особливо К. підтримувала держава, коли йшлося про конкуренцію з *непманами* в місті й *куркулями* на селі. Тому К. діставала кредити, замовлення чи постачання від держ. пром-сти в першу чергу й на вигідніших умовах, ніж непмани й куркулі; держава також допомагала субсидіями тримати ціни кооп. торгівлі на нижчому рівні, ніж у приватника й т. д. В основі такої політики щодо К. лежав т. зв. «кооп. плян Леніна», основним гаслом якого було: «К. — шлях до соціялізму». Ця політика тривала до 1927—30 pp.

У 1925 від кредитової і с.-г. К. відокремлено споживчу К. (центр — *Вукопспілка*), що з цього часу стала гол., а з часом й єдиною ланкою торг. мережі на селі по збуту продукції держ. пром-сти. Поважно розвинулася кредитова К. (центр — *Українбанк*), гол. на селі; вона видавала цілеві позички на придбання с.-г. реманенту, худоби, на житлове будівництво, а також кредитувала різні заготівельні та збутові операції. С.-г. К. (гол. центр — *«Сіль. Господар»*, деякі спеціяльні — Плодоспілка, Укрбуряксоюз, Укркооптах, «Добробут» й ін.) мали свої збутові та переробні підприємства. Пром. К. кустарів стала офіц. стимулюватися щойно з квітня 1925; доти кустарі прирівнювалися до непманів і вважалися «нетрудовим елементом», тепер їх заохочувано об'єднуватися в Кп. та надано пільги в замовленнях та постачанні держ. пром-сти. Новим видом К. була житлово-будів. К., якій уряд передав у відання конфісковані будинки в містах (див. *Житлова проблема*). Центром страхової К. був Коопстрах. Кооп. централі об'єднано створили велике в-во Книгоспілка і менші — *«Рух»*, *«Сяйво»* тощо.

В 1928 ч. низових Кп. дійшло до 41 734 (в 1921 р. — 4 725), в тому ч. на споживчу К. припадало 9 423, на с.-г. — 24 450, кустарно-пром. — 4 296, житлову — 2 417; крім цього, Українбанк об'єднував бл. 5 800 низових кредитових Кп. Структура товарообігу в роздрібній торгівлі УССР змінилася так: в 1925—26 — приватна — 47%, кооп. — 39%, держ. — 14%; в 1928—29 — приватна — 18%, кооп. 74%, держ. 8%; на селі в 1929 р. понад 60% селян належало до одного з видів К. К. під

час НЕП-у мала свою пресу, вела пропаґанду кооп. ідей, провадила ряд кооп. курсів, а в Києві існував Кооп. Ін-т ім. В. Чубаря. В роботу К. включилася і посідала провідні становища перев. більшість старих діячів укр. К. Тому кооп. рух в УССР був одним з найважливіших осередків укр. нац. свідомости і під час терору 1930-их рр. був розгромлений за «націоналізм». Відомі укр. діячі К. в ті часи були Д. Коліух, Ф. Крижановський, М. Ботвиновський, В. Ганчель, П. *Височанський*, Д. Токаревський, Волозович, Кудря, Хотовіцький, Діброва та ін.

З 1927 почалося обмеження діяльности К.: її чимраз більше підпорядковувано держ. плянові та контролеві з боку наркомату торгівлі та обмежувано її конкуренцію з держ. підприємствами. Проте на селі К. ще й далі підтримувано; тут роблено навіть натиск на селян, щоб зробити їх усіх членами Кп., бо лише т. ч. держава сподівалася підпорядкувати їх своїм плянам контрактації с.-г. продукції. Плян першої п'ятирічки встановлював різні цифрові завдання для К., які вона мусіла виконати. З 1930 держава стала встановлювати сама ціни на товари, що продавалися чи вироблялися К. Право самопостачання й самозаготівель К. було зведене нанівець тим, що поза держ. пляном нічого ніде не можна було дістати. Так само весь кооп. кредит був включений до держ. фінансового пляну. Крім цього, на К. накладено важкі податки (прибутковий і податок з обігу, останній значно вищий, ніж у держ. пром-сти), а з 1936 до розподілу між членами дозволено залишити лише 20% зиску. С.-г. К. після *колективізації* була перетворена на систему колгоспів — МТС. Вже з 1932 стали зникати й спеціялізовані кооп. централі; 1937 ліквідовано житлову К.

Про занепад К. свідчить факт, що в роздрібній торгівлі питома вага її в товарообігу впала з 86% в 1930 до 42% в 1934 й 29% в 1940, при одночасному ростові держ. торгівлі й повному занепадові приватної. На селі споживча К. перетворилася на монопольний орган держ. торгівлі: селяни були змушені купувати пром. товари тільки в Кп. взамін за здачу по низьких закупних цінах своєї продукції в натурі. Ця система, хоч в дещо поліпшеному вигляді (бо селяни можуть легше зараз купувати в містах) існує на селі й досі; держ. крамниць тут і далі майже немає, а тільки Кп.

В 1941—44 рр. під нім. окупацією відродилася Вукопспілка (див. ЕУ I, стор. 1118), натомість на сов. боці К. цілком занепала. Щойно постановою уряду СССР від 9. 11. 1946 знову стимульовано розвиток споживчої і пром. К., дозволено вільно заготовляти для себе продукцію й сировину без карток, але за т. зв. комерційними цінами; ряд пільг надано К. інвалідів. Але після грошової реформи 1947 усю діяльність К. знову суворо підпорядковано держ. плянові, і вона в містах знов підупала. 1956 ліквідовано пром. К., за винятком лише К. інвалідів та К. мист. виробів. Натомість дещо поширено права споживчої К. на селі. К. бере приватну продукцію колгоспників до міст, допомагаючи їм у її транспортуванні й збуті на далеких ринках, однак тим самим ініціятива самого колгоспника обмежується, він рідше виїздить до міста і т. д.

Орг-ція споживчої К. в УССР тепер така: низовими клітинами є сіль. споживчі т-ва з членством на паях (пай — мінімум 50 карб.), вони об'єднуються в райспоживспілки, ті — в обл. союзи, респ. централею є *Укоопспілка*, підпорядкована Центросоюзові в Москві. Торг. мережа Укоопспілки в 1956 нараховувала 56 498 підприємств (в тому ч. 3 055 для комісійної торгівлі с.-г. продуктами), її питома вага в роздрібному товарообігові становила 31,3%, ч. членів (в 1959) бл. 10 млн. Всі органи К. виборні знизу, але, самозрозуміло, під партійним контролем.

В. Голубничий

К. на Зах. Україні. Початки укр. кооп. руху в Галичині зв'язані з самодопомоговою акцією, організованою в 1870-их рр. гол. духовенством при парохіях і гром. урядах (братські каси, гром. шпихлірі тощо) з метою поліпшити важкий екон. стан села. Більше успіху мали з 1891 р. заходи т-ва «*Просвіта*» (крамниці, позичкові каси). Справді життєздатною формою К. виявилися однак щойно Кп., засновані згідно з австр. законом 1873 р. про «заробітково-торг. спілки». Першою такою Кп. була «*Народна Торговля*», заснована у Львові 1883 р. *В. Нагірним*, яка після зміни свого статуту 1907 р. стала центр. об'єднанням споживчих Кп. рочдельського типу. Краще розвивалася кредитова К., зокрема коли в Перемишлі Т. *Кормош* заснував зразкову Кп. «Віра» і 1898 р. постало перше кооп. об'єднання — Крайовий Союз Кредитовий (див. *Центробанк*), який став гол. фінансовою інституцією для всієї К., як також і її верховним орг. центром. З 1904 р. ревізійним осередком укр. Кп. в Галичині став Крайовий Союз Ревізійний (див. *Ревізійний Союз Укр. Кооператив*), що розвинувся в провідний орг.-ідейний центр укр. К. Сіль.-госп. К. почалася з 1904 р., з орг-ції перших молочарських Кп. на Стрийщині (заходами о. О. Нижанківського й ін.); їх союзне об'єднан-

ня постало 1907 р. — Крайовий Молочарський Союз (див. *Маслосоюз*). 1889 р. засновано у Перемишлі Спілку для госпва й торгівлі, яка 1911 злилася з торговельним синдикатом т-ва «Сіль. Господар» під назвою Крайовий Союз Госп.-Торг. Спілок (з 1924 назва *Центросоюз);* на її базі постало до 1914 бл. 30 торг. сіль.-госп. спілок у Галичині. Широкої популярности набуло т-во забезпечень від вогню «*Дністер*», засноване 1897, яке до 1914 р. згуртувало понад 1/4 млн членів; до типу мішаних Кп. належали «Нар. Доми». Велике значення для укр. К. мав *Освітньо-екон. Конґрес*, організований 1909 р. у Львові заходами т-ва «Просвіта», в якому брали участь представники укр. кооп. руху з усіх земель (за винятком Закарпаття) і визначили спільні ідейно-орг. основи для кооп. співпраці. 1914 р. було об'єднаних в Крайовому Союзі Ревізійному 609 Кп., з них 60,9% кредитових. Крім того, 106 Кп. було об'єднаних в москвофільському «Русском Ревізійному Союзі» у Львові, а бл. 400 менших кредитових Кп. типу Райфайзена було під патронатом Крайового Виділу.

На Буковині в той час розвинувся кредитовий райфайзенський рух, і бл. 150 сіль. кас об'єдналося 1903 р. в союз *Селянська каса* (гол. діячі — С. Смаль-Стоцький, Л. Когут). Кооп. рух на Закарпатті через брак у ті часи власної свідомої інтеліґенції був слабий. Розпочаті кредитові Кп. Е. *Еґаном* входили до заг.-угор. кооп. орг-ції.

Під час воєнних подій 1914—20 рр. гал. К. занепала й стала відбудовуватися лише 1921 р. на підставі поль. кооп. закону з 1920 р. Її діяльність пожвавилася з постанням (1922) Крайового Комітету Орг-ції Кооператив, гром. установи, що мала на меті провести відбудову Галичини за допомогою К.; з його ініціятиви виникли пов. комітети, з яких пізніше постали пов. союзи Кп. Крайовий Союз Ревізійний, що з 1928 р. прийняв назву — Ревізійний Союз Укр. Кооператив — РСУК (гол. С. *Павликовський*), поширив свою діяльність на Волинь і Полісся і вже 1923 об'єднував 834 низових Кп., а 1925 — 1 029, себто майже вдвічі більше, ніж до війни, натомість фінансово був далеко слабший (1912 р. — 56,5 млн корон оборотового капіталу, 1925 лише 9,2 млн злотих). 1934 р. в РСУК було вже об'єднаних 3 193 Кп., але в тому ж році новий поль. кооп. закон зміцнив догляд адміністративної влади над К. і обмежив діяльність РСУК до 3 гал. воєводств, а 430 Кп. з півн.-зах. укр. земель і Лемківщини були примушені перейти до поль. союзів; 1939 р. РСУК об'єднував 3 455 Кп., які мали 643 000 чл.

Повоєнна укр. К. в Галичині складалася з тих самих видів, що і до 1914 р., тільки перевагу в ній мали не кредитові Кп., а сіль.-госп. для заг. закупу і збуту; 1939 р. на них припадало з усіх 3 455 Кп. 2 360 (69%) з 27 пов. і окружними союзами та Центросоюзом, їхньою фаховою централею, на чолі. Молочарська К. з Маслосоюзом у проводі нараховувала 143 районові молочарні; кредитова (централя — Центробанк) 115 більших Українбанків і 573 менших сіль. райфайзенських кас та ін. кредитових Кп.; «Народна Торговля» мала 18 своїх філій і 27 складів та об'єднувала 194 міські споживчі Кп.; на ін. види (виробничі, здоров'я, будів. тощо) припадало понад 39 Кп. Власне майно всіх Кп. становило 22,9 млн злотих, торг. обороти — 159 млн злотих, торг з власного виробництва 6,8 млн (ч. на 1937—38 рр.).

Бл. 250 укр. Кп. у Галичині були об'єднані в «Руському Ревізійному Союзі» у Львові, а яких 600 (на півн.-зах. землях і на зах. Лемківщині) в поль. союзах (на Волині у варшавських союзах — Рільничо-заробіткових Кп. і «Сполем» та реґіонально-волинському «Гурті»). Обидва укр. союзи об'єднували 1937 р. — 3 516 Кп., або 25,4% всіх Кп. у Польщі та 661 000 чл., або 22% всіх чл. у Польщі (укр. населення трьох сх.-гал. воєводств, на терені яких діяли обидва союзи, становило лише 11% населення всієї Польщі), себто скооперованість укр. населення була вдвічі більша, ніж пересічно у всій Польщі; натомість з матеріяльного боку питома вага укр. К. була значно слабша. Все ж таки її значення було дуже велике. Укр. К. на Зах. Укр. Землях у період між двома світовими війнами, не зважаючи на великі трудноіці з боку поль. влади (м. ін. *пацифікація* 1930 р., обмеження діяльности РСУК з 1934 р.), спричинилася до зменшення убозтва перенаселеного укр. села і піднесення його екон. спроможностей.

Кооп. працівників у Галичині виховувала вже в кін. 19 в. «Народна Торговля» (для споживчої К.), згодом Крайовий Союз Ревізійний і Ревізійний Союз Укр. Кооператив у Львові, поодинокі централі і пов. союзи за допомогою короткотривалих курсів і заочного навчання. Підготову працівників для К. мала в програмі Торг. Школа т-ва «Просвіта» у Львові (з 1911), перетворена в кін. 1920-их рр. на Торговельну гімназію «Рідної Школи», нижча кооп. школа в Яворові та для вищих кооп. установ — 3-річний Кооп. Ліцей у Львові, організований 1938 р. РСУК. Кооп. освітня праця входила

в програму діяльности т-в «Просвіта» й «Рідна Школа». Для цієї мети служили «кооп. свята», що відбувалися щороку 30 вересня — в день св. Софії, Віри, Надії й Любови.

Під час першої окупації Зах. Укр. Земель большевики ліквідували РСУК і кредитову К. та націоналізували міську споживчу, натомість залишили реорганізовану по селах сіль. споживчу і поширили примусову пром. К., з присланими з Сов. Союзу керівниками; пов. союзи були перетворені на райспожспілки і розподілені між облспоживспілками, які ввійшли до Укоопспілки. На зах. окраїнах, які входили до т. зв. Ген. Губернії, працювало бл. 1 000 Кп. (до війни ледве 160), об'єднаних у 10 повітових і 1 окружному (в Сяноку) союзах з двома ревізійними відділами в Люблині й у Кракові. Після відступу большевиків РСУК відновив свою діяльність на терені усієї Галичини й об'єднав 4 624 Кп. Однак діяльність укр. К. була сильно обмежена нім. владою, яка сконфіскувала ряд її пром. підприємств і підпорядкувала її різним нім. госп. урядам та наклала на К. обов'язок провадити обов'язкову заготівлю с.-г. продуктів. Після нової больш. окупації в Галичині створилися такі ж відносини, як і на Центр. і Сх. Укр. Землях.

Укр. К. на Буковині під рум. окупацією завмерла. Натомість вона розвинулася на Закарпатті; централею Кп. тут був Крайовий Кооп. (Дружественний) Союз в Ужгороді, який об'єднував у 1930-их рр. понад 400 Кп., здебільша укр. Кооп. рух на Закарпатті поволі набирав укр. характеру і форм праці, вироблених на ін. укр. землях. Докладніше див. ЕУ I, стор. 1 123.

Укр. кооператори, які по другій світовій війні опинилися в Німеччині й Австрії, організували в еміґраційних таборах дрібні споживчі й виробничі Кп. (союзне об'єднання «Унія» в Мюнхені). В нових країнах поселення нараховується нині бл. 100 укр. Кп., зокрема в *Канаді* й в *ЗДА*.

З 1919 р. аж до другої світової війни укр. кооп. орг-ції були членами Міжнар. Кооп. Союзу, а укр. кооп. діячі брали активну участь у міжнар. кооп. конґресах; С. Бородаєвський і Б. Мартос були чл. Міжнар. Ін-ту для Кооп. Студій, жін. т-во Союз Українок було чл. міжнар. кооп. ґільдії. Тепер усю К. в СССР репрезентує в Міжнар. Кооп. Союзі моск. Центросоюз.

Див. також ЕУ I, стор. 1 111—24, *Кооп. наука*, *Кооп. преса*, назви укр. кооп. централь і деяких важливих кооп. установ та біографії укр. кооператорів.

Література: Жук А. Укр. кооперація в Галичині. К. 1913; Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета. К. 1918; друге вид. Л. 1936; Пожарський П. Нариси історії укр. кооперації. К. 1919; Туган-Барановський М. Социальные основы кооперации. Берлін 1921; Височанський П. Історія укр. споживчої кооперації. К. 1922; Мартос Б. Теорія кооперації. Подебради 1924, друге вид. Реґенсбурґ 1947; Бородаєвський С. Історія кооперації. Прага 1925; Билимович А. Советская кооперация после второй мировой войны. М. 1956. Докладніше див. ЕУ I стор. 1123. *І. Витанович*

«Коопероване Село», див. *«Сільський Господар»*.

Копа, лит. лічильна грошова одиниця, заг. поширена на Україні за лит.-поль. доби; до Люблінської унії 1569 р. дорівнювала 60 лит. грошам або 75 поль., згодом, коли вартість лит. гроша знижено до рівня поль., — 75 поль. або лит. грошей. В рос. валюті 17 в. К. дорівнювала 50 копійкам, і ще у 19 в. була нар. назвою — синонімом 50 копійок.

Копа, також купа, гром. зібрання на Україні й Білорусі в 15—18 вв., гол. для гром. суду (див. *Копні суди*).

Копай, кол. назва р. ц. *Озівського* в Криму.

Копайгород (V—8), с. м. т. на сх. Поділлі над р. Немією, р. ц. Вінницької обл.; 1919—20 бої Армії УНР з большевиками (в липні 1919 групи отамана Ю. Тютюнника), в листопаді 1919 Січ. Стрільців, літом 1920 — перемога військ УНР над большевиками.

І. Копач

Копаний м'яч, див. *Футбол*.

Копач Іван (1870—1953), гром. діяч, педагог, клясичний філолог і філософ, д. чл. НТШ; довголітній візитатор укр. сер. шкіл у Галичині, гол. т-ва «Боян» та «Укр. Бесіди», проф. Львівського Ун-ту ім. Франка; праці з грец. філософії і латинської філології; шкільні підручники, ст. на пед., філол. і філос. теми.

Копержинська Нонна (*1921), дочка Костя К., драматична акторка, з 1939 р. в Київ. театрі ім. І. Франка на характерних ролях; також у фільмах «Украдене щастя» (1952), «Доля Марини (1953) й ін.

Копержинський Кость (1894—?), етнолог й історик літератури; численні праці з етнології (перев. про обряди), історії укр. літератури, літературознавства й театру, друковані перев. у вид. УАН 1920-их рр.; «Обжинки» (1926), «До системи поняття часу у слов'ян» (1928), «З історії театру на Чернігівщині (1928),

«Укр. наук. літературознавство за останнє десятиліття 1917—27» (1929) та ін. 1934 р. засланий.

Коперницький (Kopernicki) Ізидор (1825—91), поль. антрополог, археолог і етнограф, родом з Київщини, проф. Краківського Ун-ту і чл. поль. Академії Наук; його праці містять багато укр. матеріялу, зокрема щодо Галичини.

Копиленко Олександер (1900—58), письм. родом з Харківщини; літ. діяльність почав з 1921 р. як поет і прозаїк, зупинившись у дальшому виключно на прозі. Твори К. 1920-их pp. присвячені тематиці громадянської війни: зб. оп. «Кара-Круча» (1923), повість «Буйний хміль» (1925); зб. «Твердий матеріял» (1928) і роман «Визволення» (1929) були критиковані з офіц. позицій за «нерозуміння» сов. дійсности, песимізм і індивідуалізм. К. був одним з перших ваплітян, що на вимогу партії почали «перебудовуватися» на освітлення «соц. будівництва» в офіц. дусі — роман «Народжується місто» (1932). Найкращими творами К. вважаються його романи для юнацтва з життя сер. школи «Дуже добре» (1935) і «Десятикласники» (1938). Повоєнний роман «Лейтенанти» (1947) в трафаретній для того часу в сов. літературі сюжетній схемі показує перехід від війни до відбудови. Останній роман К. «Земля велика» (1957) дещо глибше трактує проблеми життя сіль. інтеліґенції, викриваючи типові для сов. життя кар'єризм, бюрократизм і бездушність. Крім того, велика кількість оп. і нарисів. *І. К-ць*

О. Копиленко

Копинський Ісая, див. *Ісая* Копинський.

Копистенський Захарія (†1627), визначний правос. богослов. Вчився у Львові і мандрував по слов. півдню; з 1616 р. — в Києві, 1624 архимандрит Києво-Печерської Лаври. 1622 р. К. закінчив широкий твір «Палінодія» (виданий в «Русской Исторической Библиотеке», 1878), найґрунтовніший виклад правос. богословія київ. школи, насичений іст. та богословським матеріялом (спрямований гол. проти Л. *Кревзи*). Крім того, К. залишив «Книгу о вѣрѣ» (1616), передмову до Номоканона (1624), проповідь «на погреб» Є. Плетенецького й ін.

З. Копистенський

Копистенський Михаїл, єп. перемиський, див. *Михаїл Копистенський.*

Копистинський Теофіл (1844—1916), портретист і церк. маляр-академіст з Галичини; «Сирітки» (1870), «Гуцул з Липовиці» (1884), портрет дружини — «Гуцулка» (1884), єп. І. Ступницького, В. Ковальського, А. Петрушевича й ін.; іконостаси, ікони, стінописи. К. перший ілюстратор «Лиса Микити» (1891) і «Пригод дон Кіхота» (1892) І. Франка та ін.

Копистирин, с. на сх. Поділлі Шаргородського р-ну Вінницької обл.; 1432 битва кн. Федора Несвицького, намісника кн. Свидригайла, з поляками за Поділля; 1487 королевич Ян Ольбрехт побив тут татар.

Копистянський Адріян (1871—1934), учитель гімназій в Станиславові й Львові, автор підручників іст. для гімназій «Історія Руси» I—III, 1931—33. Опублікував матеріяли до іст. Львівської Ставропігії 18 в. й «Історію Волоської Церкви» (1929, по-рос.).

Копитов Віктор (*1906), чл.-кор. АН УРСР, дир. Ін-ту використання газу в комунальному госп-ві й пром-сті АН УРСР; праці з нагріву металу в пром. печах й ін.

Копиця Давид, сучасний сов. критик і літературознавець. 1938 р. вчений секретар, 1939—41 заступник дир. Ін-ту Літератури ім. Шевченка, 1953 гол. Комітету в Справах Мистецтв при Раді Мін-в УРСР, з 1959 ред. журн. «*Вітчизна*». Літ.-критичні ст. в офіц. дусі.

Копичинці (IV—6), м. на зах. Поділлі в долині р. Ничлави, р. ц. Тернопільської обл.; зал. вузол.

Копійка, рос. монета вартістю в 1/100 «*рубля*» (карбованця). На Україні К. вперше з'явилася в 2 пол. 16 в., але істотного значення набула тільки десь в останній чверті 17 в. Мідяні моск. К., що їх карбовано під час фінансової скрути 1660—63 pp., називано на Україні «руді К.»; з ними населення завзято боролося.

Копітар (Kopitar) Єрней Вартоломей (1780—1844), заслужений словінський славіст, засновник літ. словінської мови, захоплений прихильник слов. нар. мов, м. ін. і укр. в Галичині; виступав проти штучного язичія перших укр. граматиків.

Копйова Катерина (1895—1930), оперова співачка (меццо-сопрано); з 1920 р. в Київській, згодом в Одеській, з 1926 в Харківській опері.

Копко Максим (1859—1919), укр.-кат. свящ., автор хорових світських і церк.

творів, видавець «Музикальної Бібліотеки» в Перемишлі.

Копко Петро (1886—1923), мовознавець москвофільського напрямку; досліджував мову старо-укр. пам'яток 11—14 вв.: *Пандектів Антіоха,* Бесід на Євангелія папи Григорія Великого (1909) та *Бибельського Апостола,* що його й опублікував (Denkschriften d. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-Hist. Kl. LV, 1).

Копні суди, гром. суди на укр. і білор. землях В. Князівства Лит., що проіснували до 18 в. К. с. розвинулися з давніх вервних судів (див. *Верв);* їх визнавала держава, а їхні компетенції визначав Лит. Статут насамперед у справах зем. межі, ліс. і польових шкод; у важчих карних справах роля К. с. була тільки процедурно-слідча («гонити слід», «вести опит»). На місце суду — «копище» сходилася ціла громада «копою», але суд. функції виконували обрані судді — «добрії люди». Територіяльно один К. с. включав кілька сіль. громад. «Копу» скликав пошкодований або обвинувачений (якщо бажав реабілітації), але також гром. старшина, напр., для виявлення злочинця, за якого громада мала відповідати. Апеляційною інстанцією проти вироків К. с. були *ґродські суди* або ін. відповідні держ. суди. Після Люблінської унії поль. уряд ставився неприхильно до К. с., бачачи в них вияв сел. самоуправління. На Гетьманщині К. с. втратили значення, бо представники громад були притягнені до відповідних інстанцій гетьманського судівництва.

К. с. — найцікавіший інститут укр. звичаєвого права. Його досліджували М. Іванишев, О. Єфименко, Р. Лащенко, І. Черкаський, А. Яковлів й ін. *В. М.*

Копняєв Павло (1867—1932), електротехнік, проф. Харківського Технологічного Ін-ту (з 1899 р.) і засновник електротехн. фак. при ньому (1921). Багато спричинився до поширення електротехн. освіти і електротехн. індустрії на Україні; праці з ділянки електр. машин і електротяги; «Основи електротехніки» (1931).

Копорський А., економіст, статистик, дослідник зовн. торгівлі України в 1920-их рр. «Торговый баланс Украины в 1913 г.» та ін.

Копула (зв'язка), дієслівна частина складеного присудка. К. звичайно позбавлена речового значення (й тоді означує лише час і спосіб, узгоджуючися з підметом в числі, особі або роді), напр., форми дієслова *бути,* які в теперішньому часі можуть бути відсутні (тоді мова про «нульову К.», компенсовану виразнішою реченневою інтонацією) або підкріплені чи й замінені часткою *це, то, (чи сон це?).* Речові дієслівні К. *(стати, ходити, стояти...)* мають збліде речове значення *(ходить сумний).*

Копштейн Арон (1915—40), укр. сов. поет жид. походження; зб. поезій «Хочемо, прагнемо, можемо» (1933), «Розмова» (1934), «Вулиця Щорса» (1936), «Джерело» (1937), «Держава сонця» (1938).

Кораблів Іполіт (1871—1951), пасічник, проф. Уманського С.-Г. Ін-ту; праці з пасічництва і шовківництва.

Корвін-Павловська (псевд. Зірка) Станислава (†1920), письм.; «Казки баби Оксани» (з власними ілюстраціями). Розстріляна большевиками.

Кордиш-Головко Неоніла (*1902), археолог, наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР, досліди над трипільською культурою, тепер у ЗДА.

Кордт Веніямин (1860—1930-і рр.), нім. роду, історик і бібліограф, приват-доц. Київського Ун-ту і довголітній дир. його бібліотеки; наук. співр. Київської Археографічної Комісії (згодом ВУАН); один з організаторів Всенар. Бібліотеки України, де згодом завідував відділом картографії. Працював в архівах Голляндії і Швеції. Гол. праці К. присвячені історії укр. картографії («Материалы по истории русской картографии», тт. I—II; «Матеріяли до іст. картографії України», I, 1931). Крім того, «Чужоземні подорожі по Сх. Европі до 1700 р.» (1926), «Матеріяли з Стокгольмського держ. архіву до іст. України другої пол. XVII — поч. XVIII ст.» («Укр. Археографічний Зб.», III, 1930), публікації голл. архівних матеріялів до іст. Сх. Европи XVII в. й праці з іст. бібліографії.

Кордуба Мирон (1876—1948), історик, студіював у Віденському Ун-ті, пізніше у Львівському, де був учнем М. Грушевського; учитель гімназій у Чернівцях, Львові й ін., в 1925—39 рр. проф. Варшавського Ун-ту, д. чл. НТШ (з 1903 р). Автор праць з історії й іст. географії старої і середньовічної України («Перша держава слов'янська» — ЗНТШ, 13; «Суспільні верстви та політ. партії в Гал. князівстві до пол. XIII ст.», ЗНТШ, 31—32; «Зах. пограниччя Гал. держави між Карпатами та дол. Сяном в XIII ст.» — ЗНТШ, 138—140 та ін.), з іст. Хмельниччини («Венеційське посольство до Хмельницького 1650» — ЗНТШ, 78; «Проба австр. посередництва між Хмельницьким і Польщею» — ЗНТШ, 84; «Боротьба за

М. Кордуба

поль. престол по смерті Володислава IV», вступна розвідка до XII т. «Жерел до іст. України-Руси», «Між Замостям та Зборовом» — ЗНТШ, 133 тощо), численних праць з укр. історіографії (зокрема „La littérature historique ukrainienne en Pologne et dans l'émigration ukrainienne", 1929; „La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917—31», 1938), геогр.-статистичних праць («Територія й населення України», 1917 й ін.), ст. та рецензій на укр. іст. теми, наук.-популярних іст. праць (зокрема «Історія Холмщини і Підляшшя», 1941); співавтор «The Cambridge History of Poland», т. I (1950).

О. О.

Кордюк Богдан (*1908), політ. діяч і публіцист, геолог; провідник Крайової Екзекутиви ОУН на Зах. Укр. Землях (1932—33), в'язень поль. і нім. тюрем та конц. таборів; з 1954 гол. політ. ради ОУН за кордоном. В 1937—41 асистент нім. ун-ту в Берліні; тепер проф. УТГІ в Мюнхені; ст. на теми Близького Сходу, укр.-жид. відносин та ін.

Кордюм Арнольд (*1890), кінорежисер і сценарист; в 1920—30-их рр. працював на Київ. Кінофабриці, з 1938 в Ташкенті; поставив «Шпигун» (1927), «Непереможні» (1928), «Джальма» (1929), «Останній лоцман» (1930), «Мірабо» (1930), «Полум'я гір» (1931), «Загибель ескадри» (1934) й ін.

Кореїз (IX—15), с. м. т. і курорт на півд. березі Криму, підпорядкований Ялтинській міській раді.

Коренець Денис (1875—1946), педагог, кооператор і історик, один з піонерів укр. фахового шкільництва; дир. укр. торг. школи т-ва «Просвіта» у Львові (1917—34), довголітній дир. Спілки для госп-ва і торгівлі у Перемишлі й Львові, гол. і чл. управ різних госп. і осв. установ. Писав на іст., екон. й осв. теми, м. ін. «Зносини гетьмана І. Виговського з Польщею в рр. 1657—58», «Повстання Мартина Пушкаря», «Наше фахове шкільництво», автор популярної іст. України.

Д. Коренець

Коренець Ольга (*1880), нар. Добрянська, дружина Дениса К., гром. діячка і письм.; нариси в ЛНВ, окремо «Зшиток малого монгола» (1949); ст. в жін. журн. («Наша Мета» й ін.).

Кореницький Порфир (1815?—54), письм. родом з Харківщини; співр. альманахів «Сніп» і «Ластівка». Бурлескна поема «Вечерниці, сатирицька поема» (1841), байка «Панько та Верства» (1841), оп. «Антипка» (1844).

Коренівка (VIII—20), станиця на Кубані над р. Бейсужок, р. ц. Краснодарського краю РСФСР; с.-г. пром-сть.

Корець (III—8), м. на Волині над р. Корчиком, притокою Случі, р. ц. Рівенської обл.; 6 500 меш. (1931); цукровий зав., руїни замка. Перша згадка про К. з 1150 р. (Коречок, Корческ), 1494 під К. розгромлено татар; осідок кн. Корецьких; в кін. 18 і на поч. 19 вв. в К. була велика фабрика порцеляни, що славилася високою якістю своїх виробів. В березні й квітні 1919 бої Півн. групи Армії УНР з большевиками.

Корецький Володимир (*1890), правник-міжнародник, з 1920 р. проф. Харківського Ін-ту Нар. Госп-ва, згодом Юридичного Ін-ту в Харкові; д. чл. АН УРСР (з 1948) і гол. Сектора держави і права; правний дорадник сов. делеґацій при ООН та на Мировій конференції 1946—47, чл. багатьох міжнар. комісій, а з 1957 чл. сов. групи Міжнар. третейського трибуналу в Газі, віце-през. Сов. асоціяції міжнар. права й ін. К. є автором понад 50 наук. праць з міжнар. приватного і публічного права, м. ін. «Проблеми міжнар. приватного права в договорах, укладених Радянськими Респ. з іноземними державами», «Застереження про взаємність в міжнар. приватному праві», «Нариси англо-амер. доктрини і практики міжнар. приватного права», «Заг. принципи права в міжнар. праві» та ін.

Корецький Юрій (1911—41), літературознавець, перекладач і поет; зб. поезій «Плем'я відважних» (1935), переклади з Байрона (з вступною ст.) «Трагедії» (1939), Шекспіра «Макбет» (1940), Шіллера «Марія Стюарт» (1941).

Корещенко Арсеній (1870—1922), рос. композитор укр. роду; закінчив Моск. Консерваторію, де згодом був проф., 1919—22 проф. і ректор Харківської Консерваторії; автор 3 опер, симфонії, камерних та фортепіянових творів. Деякі твори К. написані на основі кавказьких нар. пісень.

Корж Кузьма (†1919), гром. і політ. діяч, чл. ЦК УПСР і Укр. Центр. Ради, секретар її Інформаційного бюра; за участь в орг-ції протибольш. повстання розстріляний влітку 1919 в Києві.

Корж Микита (1731—1835), запорожець, відомий своїм оп. «Устное повествование бывшого запорожца Н. Л. Коржа».

Корисні копалини, природні мінеральні речовини, які можна ефективно використати для нар. госп-ва в природному виді або після попередньої обробки; використання різних мінералів і гірських

порід як К. к. міняється з розвитком техніки й потребами нар. госп-ва. Галузь техніки й пром-сти, завданням якої є відкриття родовищ і видобуток К. к. із земних надр та їх початкова переробка, має назву гірництва (Г.), або гірничої пром-сти (Г. п.). З погляду використання в нар. госп-ві К. к. діляться на такі групи: паливні (вугілля, торф, горючі лупаки, нафта, горючі гази, уран), металеві (руди чорних, кольорових, рідкісних металів) і неметалеві — будів. матеріяли, сировина для хем. і добривної пром-сти, дорогоцінні камені, мінеральні джерела й ін.

Історія гірництва. Початки Г. на Україні сягають ще палеолітичних часів, коли добували й обробляли кремінь (напр., «копальні» в с. Лазорівці б. Нижнева, в с. Луці Врублівській над Дністром б. Кам'янця Подільського тощо), який був навіть предметом торгівлі. В бронзову добу добували мідь у Донбасі (напр., б. хутора Калинівки Амвросіївського р-ну) на Херсонщині і на Закарпатті, хоч перев. цей метал довозили з Семигороду й Кавказу. На зал. добу припадає початок добування залізної руди осадового походження в ліс. смузі; тоді також добували, крім будів. каменю й кременю, камінь жорновий, точильний, ганчарські глини тощо. В 4—5 вв. до Хр. в Криму добували мармурові вапняки, які використовували при будовах м. Херсонесу й Пантікапеї. Мабуть, в доіст. часи добували вже сіль (в Галичині, з соляних оз. над Чорним м.) і золото (гол. на Закарпатті). За княжих часів добували й обробляли залізну руду, сіль, ганчарську глину, будів. камінь, бурштин тощо. Так було й за лит.-поль. й коз.-гетьманської доби; особливе значення мало добування соли, залізної руди і салітри.

Хоч початок видобутку кам'яного вугілля припадає на кін. 18 в. і тоді ж модернізовано й збільшено експлуатацію залізної руди, все ж таки широке пром. використання К. к. на Україні почалося 100 років пізніше (в 1870-их pp. кам'яне вугілля, 1881 початок експлуатації залізної руди в Кривому Розі, 1886 манґанової — в р-ні Никополя; на 1850-і pp. припадає початок видобутку нафти в Галичині). Особливий розвиток видобутку К. к. припадає на 1890-і pp.; з того часу Г. п., зокрема *кам'яновугільна* й *залізорудна* розвивається швидко і безнастанно. Ці К. к. й тепер (після другої світової війни також горючі природні гази) є основними К. к. України, і на них припадає бл. 90% вартости продукції всіх К. к. Крім того, Україна має ряд інших К. к. (найважливіші — сіль, калієві солі, фосфорити). Вони є підставою її різноманітної, зокрема важкої, індустрії; деякі з К. к. України посідають визначне місце в світі (у видобутку вугілля 5 місце, залізної руди — 3, манґану — 2 або й перше).

Розміщення К. к. Багатою є мінерально-паливна база України. З горючих К. к. це насамперед кам'яне вугілля (див. *Кам'яновугільна пром-сть*), далі *горючі природні гази, нафта, буре вугілля, торф, озокерит* і неексплуатовані ще горючі лупаки (сланці), що залягають в Карпатах і на Поділлі (зокрема б. Кам'янця Подільського); *урану* на Україні мало. До металевих К. к. належать багаті *залізні* й *манґанові руди*, натомість не мають великого значення руди *кольорових металів (ртуть, боксити, титан* й ін.), які розміщені в багатьох малих родовищах, а збірні їх запаси невеликі. Сировиною для хем. пром-сти є багаті родовища соли (див. *Соляна пром-сть*), *калієвих солей, фосфоритів*, також *гіпс, крейда;* менше значення мають *ґлявберова сіль, алюніт*, хлористий магній, *борати*, солі, з яких добувають *бром;* мінеральною сировиною для виробництва фарб є *вохра, ґлявконіт, мунія, сурик, умбра.* Цінними К. к. є *каолін* (світове значення), *графіт, вогнетривкі глини;* невеликі родовища *сірки.* Україна багата на *будівельні матеріяли*, зокрема кристалічні — *ґраніт, базальт, андезит, порфірит, лябрадорит;* з некристалічних — *пісковики, вапняки, мармур*, різного роду *глини, піски* тощо. З дорогоцінних і виробних каменів є м. ін. топаз, гірський кришталь, ґранат, опаль, бурштин, турмалін, халцедон й ін. Важливе лікувальне значення мають величезні запаси *мінеральних вод.*

Деякі К. к. поширені по всій Україні, інші скупчені в певних р-нах, залежно від геол. будови. Гол. р-ни: *Донецький басейн* — кам'яне вугілля, сіль, також вапняки, мерґель, вогнетривкі глини, гіпс, цинобра й ін.; *Дніпропетровський промисловий р-н* — залізна й манґанова руди, далі буре вугілля, вогнетривкі глини, каолін, графіт й ін.; *Передкарпаття* — нафта, горючі природні гази, сіль, калієві солі, а також буре вугілля, озокерит; *Передкавказзя* — нафта, горючі природні гази, сировина на цемент й ін.; *Керчинський залізорудний басейн; Львівсько-Волинський кам'яновугільний р-н, Олександрівський буровугільний, Шебелинський р-н* (природних горючих газів) й ін. Див. також карту. Використанню К. к. в пром-сті сприяє порівняно коротка віддаль між р-нами їх залягання (зокрема вугілля й руд) та вигідне положення близько від моря або над Дніпром.

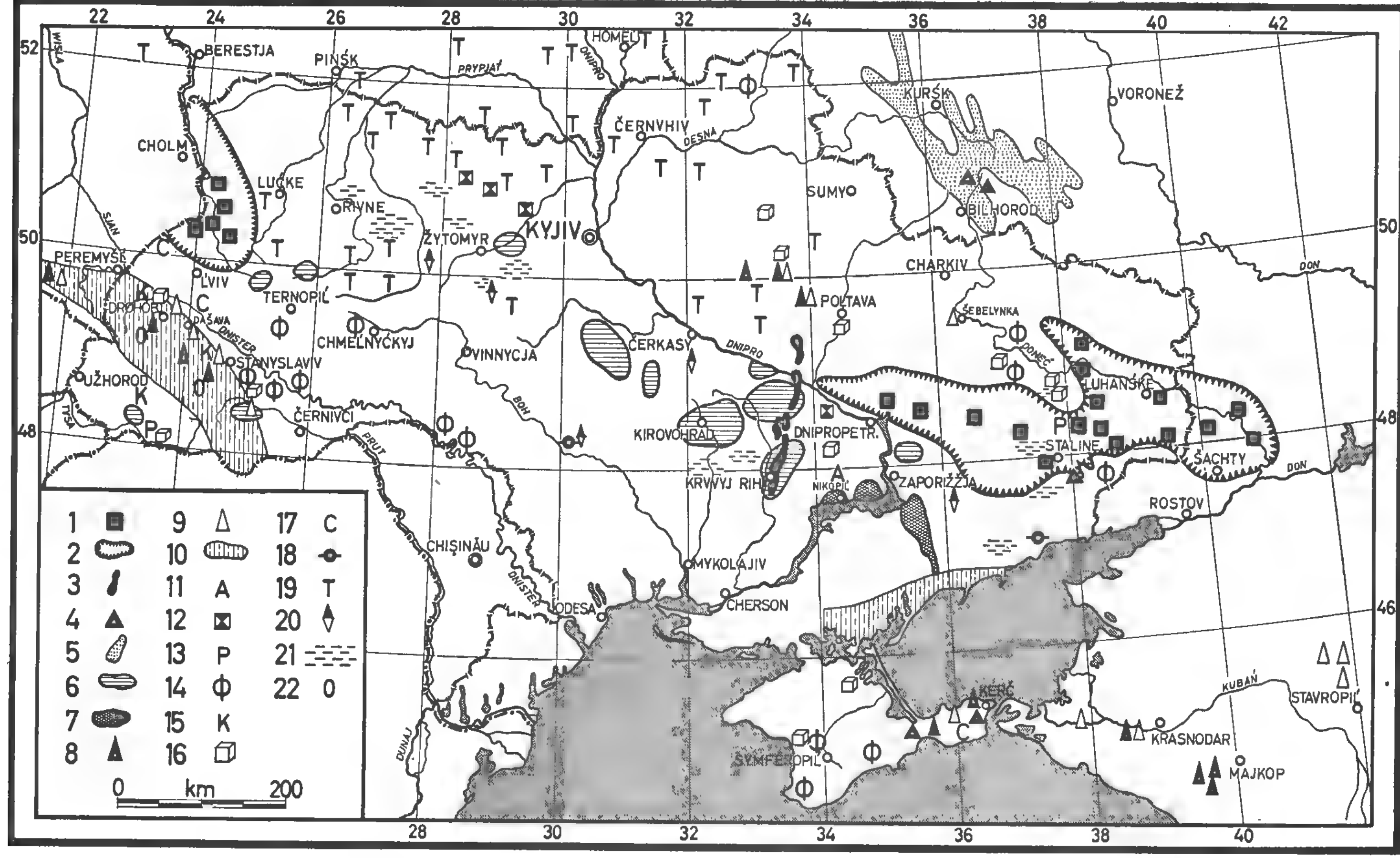

Корисні копалини

1 — Кам'яне вугілля. 2 — Р-ни залягання кам'яного вугілля. 3 — Криворізький і Кременчуцький залізорудний басейни. 4 — Залізна руда. 5 — Курська маґнітна аномалія. 6 — Р-ни залягання бурого вугілля. 7 — Р-ни залягання манганової руди. 8 — Нафта. 9 — Природний газ. 10 — Газоносні р-ни. 11— Боксити. 12 — Титан. 13 — Ртуть. 14 — Фосфорити. 15 —Калійна сіль. 16 — Виварна сіль. 17 — Сірка. 18 — Графіт. 19 — Торф. 20 — Каолін. 21 — Боґнетривкі глини. 22 — Озокерит. Мінеральні джерела і будів. матеріяли представлені на окремих картах (карта будів. матеріялів у доповненнях)

Продукцію найважливіших К. к. (в самій лише УССР) видно з таблиці (в млн т):

Корисні копалини	1880	1913	1930	1940	1950	1958	1959
Кам'яне вугілля	1,3	23,5	30,5	83,3	76,4	164,5	167,6
Залізна руда	0,1	6,9	7,8	20,2	20,0	49,8	
Манґанова руда	—	0,3	0,3	1,0	1,0		
Нафта	0,1	1,0	0,5	0,35	0,3	1,2	1,6
Горючі природні гази*	—	—	0,4	0,5	1,5	9,5	11,7

*) В мрд м³

(Докладніше див. ЕУ І, стор. 1 074—82).

Гірнича освіта. До революції нижчу гірничу освіту давали нечисленні гірничі школи з дворічним навчанням. Першою високою гірничою школою на Україні (й другою в Рос. Імперії) був Гірничий Ін-т у Катеринославі (з 1899 р.; див. *Дніпропетровський Гінічий Ін-т);* до того часу вищу гірничу освіту можна було дістати лише в Гірничому Ін-ті в Петербурзі (з 1773 р.) або за кордоном; з 1907 р. існував гірничий фак. при Політехн. Ін-ті в Новочеркаському. На Зах. України була тільки нижча гірнича школа в Бориславі; нечисленні укр. гірничі інженери діставали освіту гол. в гірничих академіях у Леобені (Австрія), Пшібрамі (Чехія) й Кракові; за Польщі існував нафтовий відділ при Політехн. Ін-ті у Львові.

Тепер на Україні є широка мережа гірничих шкіл різного типу. Нижчу освіту дають 10-місячні гірничо-пром. школи, які підготовляють робітників масових професій та гірничо-пром. училища (з 2-річним навчанням і гірничо-техн. спеціяльні училища з 7-річним навчанням), які готують фахових робітників. Сер. освіту дають гірничі технікуми; їх ч. найбільше в Донбасі, деякі з них вузько спеціялізовані (напр., нафтовий технікум у Дрогобичі, вугільної пром-сти в Кадіївці тощо). Високими школами є гірничі ін-ти в Дніпропетровському (з 1899), Кривому Розі (з 1929) й Харкові (з 1947); крім того, гірничі фак. в інших високих школах, зокрема при політехн. ін-тах. При АН УССР є два ін-ти, що займаються дослідами К. к. на Україні: Ін-т Геології К. к. (у Львові) й Ін-т Мінеральних Ресурсів (у Симферополі.).

В. Кубійович

Ф. Коріятович

Коріятович Федір (†1414), кн., син Коріята Гедиминовича, подільського кн.; вигнаний В. кн. лит. Витовтом з Поділля, був прийнятий угор. королем Жиґмонтом і з 1393 став паном Мукачівської домінії на Закарпатті; заснував манастир на Чернечій Горі і привів з собою на Закарпаття, за старими хроніками, бл. 40 000 українців з Поділля.

Кормилець, виховник княжих дітей, урядник при дворі старо-укр. князів; іноді це бували раби, які потім здобували волю й ставали впливовими.

Кормлення, в давній Русі-Україні утримування держ. (княжих) урядовців населенням. Призначувані кн. урядовці для виконування суд. і адміністративних функцій (тивуни, посадники й ін.) отримували від населення «корм» натурою (харчування для себе, своїх дружинників, слуг і коней). Ці приходи іноді були визначені в «ряді» — умові між кн. і дружиною; частину їх творили прибутки з карних штрафів — *Вира* («покон вирний»). Інститут К. сильніше розвинувся пізніше на рос. землях, де він проіснував до 17 в. Рештки К. збереглися в деяких обл. до 19 в. як натуральні побори шляхти і церковнослужителів.

Кормова база, система виробництва і використання кормів для домашніх тварин. К. б. охоплює: природні *сіножаті* й *пасовища,* посіви *кормових культур,* відходи с.-г. культур (солома, полова, листя коренеплодів тощо) і пром-сти (млинарської, спиртової, цукрової тощо), виробництво комбінованих і мінеральних кормів. Гол. роди кормів для домашніх тварин: грубі (сіно, солома, полова тощо), соковиті (силосні, коренеплоди, баштанні й ін.), зелені й концентровані (зерно, висівки, макуха й ін.).

У зв'язку з заміною природних сіножатей і пасовищ на ріллю кормова площа і К. б. на Україні були з другої пол. 19 в. недостатні. Кормова площа УССР (в сучасних межах) займала 1913 р. бл. 10 млн га, в тому ч. лише 9% кормових культур. Основним кормом для домашніх тварин були зимою сіно і солома, літом — випас на пасовищах, перелогах і стернях, значно менше — овес і ячмінь, а б. цукроварень — відходи їх продукції (докладніше див. ЕУ І, стор. 1 064). Щойно з 1930-их рр. інтенсивний ріст кормових культур (див.) збільшив кормову площу і зміцнив К. б. 1955 р. кормова площа УССР займала 13,6 млн га, з чого

на кормові культури припадало 40%, 1959 р. вже 17,7 млн га, в тому ч. 55% кормових культур (в усьому СССР ледве 17%), так що природні сіножаті й пасовища постачають нині не більше як 1/3 всіх кормів. До збільшення й інтенсифікації К. б. дійшло зокрема за останнє десятиріччя у зв'язку з намаганням сов. влади збільшити поголів'я домашніх тварин і піднести їх якість. Для цієї мети служать збільшення посівів і урожайности кормових культур, зокрема збільшення посівів кукурудзи і коренеплодів, інтенсивна заготівля силосу (1953 р. — 8,2 млн т, 1959 р. вже 48,7 млн т, в тому ч. 38 5 т кукурудзи), піднесення урожайности природних сіножатей, виробництво комбікормів (кормові суміші, виготовлені на зав.) тощо. Див. також *Тваринництво*.

Кормові культури, одно- дво- й багаторічні рослини, що культивуються як інтенсивний корм для домашніх тварин у вигляді випасного корму, свіжої зеленої маси, сіна, сінної муки, силосу, коренеплодів або зерна. До складу К. к. входять на Україні: *Кормові трави* — одно- і багаторічні; кормові коренеплоди (кормова *морква*, кормова *бруква*, кормовий *буряк*, *ріпа*, пашня *картопля*, *турнеп* та ін.); кормові баштанні рослини (*гарбуз*, *кавун*, *кабачки* й ін.), гол. в степу; силосні (*кукурудза*, *соняшник*, кормова *капуста* та ін.); кормові *зерново-бобові культури* (польовий горох, кінський біб, *вика*, *лупин* та ін.); деякі зернові (*овес*, *ячмінь*, кукурудза).

К. к. становлять тепер на Україні найважливіше джерело *кормової бази*. До кін. 1920-их рр. К. к. були сильніше поширені тільки на Зах. Укр. Землях, де вони були введені у сівозміну і становили 9,6% всієї засівної площі, натомість на Центр. і Сх. Землях — лише 2,7% (1928 р. і 2,0% в 1913 р.) і то перев. в півн. смузі. Щойно в роки п'ятирічок К. к. значно поширено на всіх укр. землях та введено їх у сівозміну як для збільшення урожайности с.-г. культур, так і для створення тривкої кормової бази для домашніх тварин.

Ріст К. к. на території сучасної УССР такий:

Роки	1913	1928	1933	1940	1950	1955	1959
В тис. га	893	1 350	2 330	4 428	5 238	5 518	9 684
% до всієї посівної площі	3,2	4,3	7,1	14,2	17,1	16,8	29,1

Ріст площі К. к. відбувається коштом площі зернових, відсоток яких зменшився з 88,4% в 1913 р. до 68,2% в 1940 р., 65,4% в 1950 р. і 52,5% в 1959. Відсоток К. к. в УССР вищий, ніж в усьому СССР (27,8; в РОФСР — 28,1) і в ін. респ., за винятком надбалтицьких; це зв'язане з тенденцією перетворити Україну на країну інтенсивного тваринництва.

Структура посівної площі К. к. в УССР за різні роки така(в тис. га і у % до площі всіх К. к.):

	1913 р.		1940 р.		1955 р.		1959 р.	
	Тис. га	%	Тис. га	%	Тис. га	%	Тис. га	%
Однорічні трави	377	42,0	1 793	40,5	2 976	53,8	5 991	67,1
Багаторічні трави	401	54,9	2 038	46,0	1 574	28,7	1 701	17,6
Кормові коренеплоди			350	7,9	367	6,6		
Кормові баштанні	?	?			180	3,3	?	
Силосні	?	?	247	5,6	421	7,6	?	
Разом	893	100,0	4 428	100,0	5 518	100,0	9 684	100,0

Аналіза геогр. розміщення К. к. по поодиноких обл. УССР виявляє такі найважливіші особливості: 1) К. к. становлять найменший відсоток у ліс. смузі й у Карпатах, кормову базу яких насамперед складають природні сіножаті й пасовища; 2) найбільше коренеплодів мають Зах. Укр. Землі, найменше степ; 3) баштанні К. к. виступають гол. в степу, також у степу найбільше силосних; 4) кормові трави становлять у всіх обл. 75—85% площі всіх К. к., але в степ. обл. порівняно найбільше однорічних трав, найменше багаторічних, на Поліссі — навпаки.

На Кубані (Краснодарська обл.) К. к. займали в 1955 р. 965 000 га (1950 — 696 400), або 22,4% всієї засівної площі; на однорічні трави припадало 41,8% площі всіх К. к., на багаторічні — 46,7%, на коренеплоди — 2,9%, баштанні — 2,8%, силосні — 5,8%. *В. Кубійович*

Кормові трави (сіяні трави), одно- і ба-

гаторічні трав'янисті рослини, найважливіший рід *кормових культур*, що використовується як корм для домашніх тварин у вигляді сіна, зеленого корму, силосу, подекуди й зерна; крім цього К. т. є важливою складовою частиною сівозмінів і спричиняють ріст врожайности с.-г. культур. 1959 р. К. т. займали в УССР 7,7 млн га (23,2% всієї засівної площі і 84,7% площі всіх кормових культур), в тому ч. на однорічні К. т. припадало 6,0 млн га (18,1 і 67,0%), на багаторічні 1,7 млн га (5,1 і 17,6%; докладніше див. статистичну таблицю на стор. 1136).

Найбільша питома вага однорічних К. т. в степу і лісостепу; найважливіші з бобових: *вика*, кормовий *горох* (пелюшка), *чина*, *соя*, кормовий *лупин*, *сераделя*; із злакових: *суданська трава*, *могар*, *сорго*, *чумиза* й ін. З багаторічних К. т. на Україні вирощують гол. чином *конюшину* (1955 р. — 562 000 га на 1 500 000 всіх багаторічних К. т.), *люцерну* (573 000 га) і *еспарцет* (324 000 га); менше значення мають: *тимофіївка* (23 800) га), *пирій* (5 200 га), житняк (2 900) га), райграс (1,900 га), стоколос (1 300 га) й ін. (посіви минулих років).

Т. Кормош

Кормош Теофіл (1861—1927), адвокат, гром. діяч, політ.-екон. організатор Перемищини; засновник кредитового т-ва «Віра» і банку «Нар. Щадниця» в Перемишлі, співзасновник ряду госп. установ у Львові; посол до гал. сойму, видатний чл. Укр. Нац. Дем. Партії, а згодом УНДО.

Кормча книга, зб. церк. законів укладена Іваном Схоластиком; перекладена вже Методієм, пізніше доповнена обробкою Фотія 9 в. та коментарями до неї. Вже в старій ред. К. к. є деякі доповнення зах. походження.

А. Корнелля

Корнахольський, львівський ґравер на міді другої пол. 18 в.; ґравюра з Туринецьким образом Ісуса Христа (1767) й ін.

Корначевський Михайло (*1887), металюрґ; 1917—18 один з організаторів секретаріяту торгу й пром-сти в Києві; праці з металознавства.

Корнелля Андрій (†1934), інж.-меліоратор і екон. діяч; праці з ділянки меліорації, зокрема торфів; активний діяч низки екон. установ — т-ва «Сіль. Господар» (його почесний чл.), засновник і гол. парцеляційного т-ва «Земля» у Львові, гол. Крайового Союзу Госп. Спілок й ін.

М. Корнилів

Корнилів Микола (1895—1958), лікар, спеціяліст суспільної медицини родом з Харківщини; в 1920—36 рр. в Болгарії, де видав працю «Методика і практика здоровної пропаґанди» (по-болг.); в 1936—39 рр. ред. ж. «Нар. Здоров'я» у Львові; помер у ЗДА.

Корнилович Михайло (*1870), родом з Холмщини, історик і етнограф, наук. співр. Археографічної й Етногр. Комісій УАН; «Бібіковські інвентарі» («Укр. Археографічний Зб.», І. 1926), ст. в «КСт.», «Україні» тощо.

еп. П. Корниляк

Корниляк Платон (*1920), укр. кат. еп., апостольський екзарх для укр. католиків у Німеччині з 1959 р.; родом з Буковини, теологічні й філософічні студії в Римі, свячений на свящ. 1945, в 1948 — 59 рр. в ЗДА, з 1952 канцлер Філядельфійської екзархії (з 1958 архиєпархії).

Корнин (III—10), с. м. т. Попільнянського р-ну Житомирської обл., положене над гор. Ірпенем; цукровий зав.

Корнієвський Олександер (*1888), майстер бандурного виробництва; з 1906 р. виробив 200 бандур високої мист. вартости.

Корнієнко Василь (1867—1904), маляр і дитячий письм. з Катеринославщини; портрети, малюнки до «Енеїди» І. Котляревського, іст. картини — «В'їзд Хмельницького до Києва», «Козак Голота й татарин» та ін.; казка «Запорозький клад».

Корнієць Леонид (*1901), сов. політ. діяч родом з України; 1938 гол. президії Верховної Ради УССР, 1939—44 гол. ради народних комісарів УССР, 1944—53 заступник гол. ради міністрів УССР; чл. ЦК КПУ, з 1952 кандидат в чл. ЦК КПСС; з 1953 мін. заготовель, з 1956 — мін. зернових продуктів СССР.

Корнійчук Артем (*1898), архітект з Волині; працював у Празі, виконав ряд проєктів у стилі конструктивізму; 1945 заарештований большевиками.

Корнійчук Олександер (*1905), сов. письм. і політ. діяч з Київщини, д. чл. АН УРСР, 1953 заступник гол. Ради Мін., 1944 мін. закордонних справ УССР, чл. ЦК КПСС і КПУ, кількаразово був гол. Спілки сов. письм. України. Перші п'єси К. «На грані» (1928), «Кам'яний острів» (1929), «Штурм» (1931) лишилися малопомітними; славу визначного сов. драматурга він здобув п'єсою на тему громадянської війни «Загибель ескадри» (1933). Далі з'явилися п'єси: на модну тоді тему «турботи за живу людину» «Платон Кречет» (1934), до 20-ліття больш. революції «Правда» (1937), в якій К. одним з перших почав говорити про «допомогу» рос. народу Україні, на колгоспну тему «В степах України» (1941); на тему останньої війни «Партизани в степах України» (1942) і «Фронт» (1942). Щойно почали намічатися політ. загострення між СССР і ЗДА, К. написав п'єсу «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» (1943). Усі повоєнні п'єси К. — «Приїздіть у Дзвінкове» (1945), «Макар Діброва» (1948), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958), — відзначаються тією самою коньюнктурністю. Окремо стоїть написана в дусі сов. монументалізму іст. п'єса «Богдан Хмельницький» (1939), що пропаґує «возз'єднавчу» лінію больш. партії. До популярности К. спричинилася ще удавано гостра критика недоліків сов. системи (особливо в «Крилах»), яка в дійсності ніколи не виходить за межі дозволеного партією.

О. Корнійчук

Корнілов Лавр (1870—1918), козак-текинець, рос. ген., головнокомандувач армії за Тимчасового уряду і організатор невдалого повстання проти нього (серпень 1917 т. зв. «корніловщина»), в липні дав наказ українізувати 34 корпус під командуванням П. Скоропадського. В листопаді 1917 подався на Дін і разом з М. Алексеєвим організував Добровольчу армію; в лютому 1918 пробився на Кубань; помер від ран, отриманих в бою з більшевиками б. Катеринодару.

Корноухов Микола (1903—58), механік, д. чл. АН УРСР (з 1951), доц., згодом проф. будів. механіки Київ. Інженерно-Будів. Ін-ту (з 1931). Основні праці К. з теорії стабільности стрижневих систем, К. створив нову методу розрахунку стійкости рам (деформацій); понад 40 наук. праць з теорії споруд, серед ін. «Перевірка стійкости стиснено-зігнутих конструкцій за межею пружности» (1936), «Міцність і стійкість стрижневих систем» (1949), «Спрощений розрахунок деформативности і стійкости сталевих каркасів високих споруд» (1953) й ін.

Корнякт Констянтин (1517—1603), грек з Кріту, львівський купець, чл. Ставропігії, своїм коштом побудував вежу *Успенської церкви* у Львові і власний дім *(Корняктів дім)* — кращі зразки укр. ренесансу.

Корняктів дім, побудований 1580 у Львові на Ринку архітектом П. *Барбоном* для К. *Корнякта*; пам'ятка ренесансової архітектури з внутр. подвір'ям з відкритою триповерховою ґалереєю. Портал і завершення К. д. (добудоване пізніше) — бароккові. З другої пол. 17 в. К. д. став власністю короля Яна Собеського, 1912—39 у ньому містився Музей ім. Собеського, тепер Львівський Держ. Іст. Музей.

Корняктів дім від подвір'я

Коробка Микола (1872—1921), історик літератури й етнограф родом з Волині, один з засновників Т-ва дослідників Волині; працював перев. в Росії. Ст. з укр. етнографії й нар. словесности, зокрема Волині й Поділля; в підручнику «Опыт обзора истории русской словесности» багато місця присвячено укр. нар. поезії.

Коробка Федір, діяч Хмельниччини, чигиринський отаман (1649), ген. обозний (1650—54), виконував важливі дипломатичні доручення Богдана і Юрія Хмельницьких та Виговського (посольство до

Москви 1657, Швеції 1657 і 1658, Туреччини 1657, Молдавії 1657 та ін).

Коробка Федір, київ. міщанин, срібляр поч. 19 в.; ґравюра пляну і фасади Лаврської дзвіниці (1817), багато золотарських робіт для Києво-Печерської Лаври (1816—23), 33 шати на іконостас лаврської великої церкви (1836, разом з Г. Проценком).

Корова, див. *Рогата худоба.*

Коровай, весільний хліб, що відограє велику ролю у весільних обрядах. К. оздоблюється різними зображеннями у формі сонця, місяця, голубів тощо. Бгаючи К., співають спеціяльних пісень, в яких висловлюється побажання, щоб К. «та був рясненький, усьому роду веселенький». «Святий» К. в урочистих обставинах роздають присутнім на весіллі.

Коровицький Іларіон (1837—92), протоієрей м. Житомира, з 1882 видавав щоденну газ. «Волынь».

Коровицький Леонид (1890—1945), лікар, проф. мед. ін-ту в Одесі; дослідження в галузі терапії, хвороб обміну речовин, тропічних хвороб, зокрема малярії.

Коровки-Вольські, старшинський рід, мабуть, шляхетського (з Правобережжя) походження. Григорій К.-В., діяч часів Многогрішного і Самойловича, був ген. бунчужним і хорунжим (1672—76), полк. чигиринським і наказним гетьманом (1677—78), полк. стародубським (1678—81) і київським (1682—84, 1690). Федір К.-В., син Григорія, був полк. київським (1708—12).

Корогва, від монгольського хоронго, прапор, одна з інсиґній; за лит.-поль. часів 15—16 вв. К. називалися також полки, бо кожен з них мав свою К. Коз. К. були військ., гетьманські, полкові та сотенні; крім того, були ще малі значки-прапорці. К., як і значки, прикріплювалися до ратищ, на вершку яких був спис або хрест. Військ. К. охороняв ген. хорунжий з спеціяльним загоном вояків, полкову — полковий, а сотенну — сотенні хорунжі.

К. були шовкові й з ін. тканин, гаптовані золотом, вишивані або мальовані, різних фарб: блакитної, жовтої, жовто-блакитної, червоної, чорної, білої або в сполученні двох кольорів у формі обвідки або смугами. На К. містилися образи Спаса, Богородиці та святих, часто — хрест, іноді з півмісяцем та зірками по краях; з ін. зображень вживалися орел, герби воєводств та повітів або окремі геральдичні знаки. У 18 в. вже на всіх військ. К. було лише єдине зображення — нац. герб: — козак з самопалом та шаблею. Значки, здебільша трикутні однокольорові прапорці, прикріплювалися до списів.

К. церк. відрізнялися від військ. ін. формою та ін. способом прикріплювання до ратища: на вершку лише хрест; образи Спаса, Богородиці та святих, іноді з написами з св. Письма. Виносяться з церкви під час хресних ходів. Коз. військ. К. зникли з ліквідацією козацтва наприкін. 18 в., церк. вживаються Церквами Кат. і Правос. й досі. *М. М.*

Корогва, відділ війська під однією корогвою; надвірна К. прибічна ґвардія укр. гетьманів.

Н. Королева

Королева Наталена (*1888), уроджена Дунін - Борковська, дружина К-Старого, письм., з 1919 на еміґрації в Чехо-Словаччині; друкуватися почала з 1909 р. франц. мовою, з 1919 р. — укр. Значна кількість творів К. базовані на іст.-археологічних студіях. Теми творів: євангельські, середньовіччя, екзотичні оп. з неукр. оточення (Вірменія, Кавказ, Персія й ін.), леґенди, спомини, автобіографічні оп. Серед ін.: «Во дні они», «1913» (1935), «Без коріння»; «Інакший світ», «Сон тіні», «Предок» (1936), «Леґенди старокиївські» 1—2 (1942—43); багато творів в періодичній пресі, зокрема в ж. «Дзвони». Переклади, м. ін. «Наслідування Христа» Томи Кемпійського.

Королево (V—4), с. м. т. Севлюського р-ну Закарп. обл., положене в долині Тиси б. підніжжя Вулканічних Карпат; зал. вузол, підприємства по обслуговуванню зал. транспорту; руїни старого замка.

Короленко Володимир (1853—1921), рос. письм. укр. роду з Волині, багато жив на Україні, зокрема в Полтаві, де й помер. Кілька кращих творів К. написані на укр. теми: «Сліпий музика» (1886), «Без язика» (1895), «Ліс шумить» й ін. Як публіцист К. виступав в обороні укр. повстанців у с. Сорочинцях — «Сорочинська трагедія» (1907), хоч, при всіх симпатіях до українства, лишався байдужим до нац. змагань укр. народу. Серед багатьох перекладів К. на укр. мову кількатомове вид. за ред. С. Єфремова (1922) і останнє 1954 р.

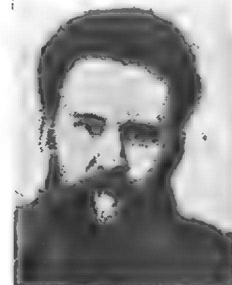
В. Короленко

Короленко Прокіп (1834—1913), історик

Кубані; праці «Черноморцы» (1874, іст. чорноморського війська з 1775 р. до 1842), «Материалы по истории войска Запорожского» (1897), «Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре» (1901), «Кошевые атаманы Черноморского козачьего войска» (1902) й ін.; по-укр. оп., вірші й етногр. замітки.

Королів Федір (1886—1935), політ. діяч, укр. соц. рев.; 1906 еміґрував з Росії до Галичини, 1914—17 у Відні, 1918 дир. департаменту мін-ва в Києві, 1919 гол. торг. місії УНР у Швайцарії, згодом у Берліні, де був гол. Комітету допомоги еміґрантам з України, співзасновник УНО.

Королів-Старий Василь (1879—1941), ветер. лікар, письм., гром. діяч і видавець; співр. «Ради» та ін. часописів, співзасновник (1908) і дир. в-ва «Час» у Києві, 1917—19 ред. журн. «*Книгар*», з 1919 в Чехо-Словаччині, спершу як чл. укр. дипломатичної місії в Празі, згодом доц. Укр. Госп. Академії. Підручники зоології та фізіології тварин; роман для юнацтва «Чмелик» (1923), оп. й п'єси для дітей, автобіографічні «Згадки про мою смерть», «З моїх споминів» («Краківські Вісті» 1942), переклади з чес. Помер на еміґрації в Празі.

В. Королів-Старий

Королівство (Царство) **Польське,** Конґресівка, півсуверенна країна, утворена на Віденському Конґресі 1815 р. з *Варшавського Князівства,* зв'язана реальною унією з Рос. Імперією. Після поль. повстань 1830—31 і 1861 Росія скасувала відрубність К. П. і назвала його Привислянським краєм. Територія — 123 000 км², населення — 12 млн (1910 р.). К. П. ділилося на 10 губ. і обіймало також Холмщину й Підляшшя, які становили сх. частини Люблінської і Сідлецької губ.; 1912 їх виділено в окрему Холмську губ.

Королівський канал, кол. назва *Дніпрово-Бузького каналу.*

Король Михайло (1856—1925), гром. і політ. діяч, адвокат у Жовкві; з 1889 посол до гал. сойму, з 1907 — до австр. парляменту, за ЗУНР — комісар Жовківщини; належав до групи «старорусинів», в 1920-их рр. до Укр. Нац.-Дем. Партії.

Корольчук Олександер (1886—1925), драматичний актор і режисер; на сцені з 1905 (в трупі І. Сагатовського), в театрі М. Садовського (1907—17), Держ. Драматичному Театрі в Києві (1918—19), інструктор театрів при уряді УНР, один з засновників театру ім. М. Заньковецької (1922).

О. Корольчук

Корона, грошова одиниця в деяких евр. країнах, м. ін. в Австро-Угорщині (Krone = 100 геллерам), а згодом в Австрії й Угорщині (до 1924 р.) та в Чехо-Словаччині (Koruna).

Коронний край, адміністративно-територіяльна одиниця Австро-Угорської монархії, територіяльне визначення якої базувалося не на етнічному, а скорше на іст. принципі. К. к. користувалися внутр. автономією, маючи свої окремі призначені та обрані політ.-адміністративні органи (намісник, крайовий сойм, крайовий виділ). Укр. землі Австрії входили в 1774—1849 рр. до Королівства Галичини і Володимирії, а згодом до К. к. Галичини та до новоутвореного К. к. — князівства Буковини. Галичина обіймала частини укр. і поль. етногр. території, Буковина укр. і рум.; тому українці Галичини домагалися вже з 1848 р. поділу її на укр. і поль. та утворення окремого К. к. з укр. частин Галичини, Буковини й Закарпаття, але австр. уряд під поль. впливом відмовлявся реалізувати цей плян. Щойно в 1918 р. він підписав таємну умову з УНР у Бересті (додаток до *Берестейського миру)* про те, що Австро-Угорщина утворить з укр. частин Галичини і Буковини окремий К. к., але згодом анулював цю умову. (Див. ще ЕУ I, стор. 495—98).

Короп (Cyprinus carpio L.), цінна пром. риба України, довж. до 1 м, вага до 20 кг (найчастіше 1—3 кг). К. поширений як у річках (найбільше в пониззі Дністра і Дунаю), так і спеціяльно культивований по ставках. Заг. вилов К. у 1941 р. — 134 000 центнерів з заг. площі 59 150 га нагульних ставів.

Короп (II—13), с. м. т. Чернігівської обл., положений в долині р. Десни; 6 000 мешк. (1932).

Коропець, ліва подільська притока Дністра; довж. — 80 км, сточище — 510 км².

Коропець (V—6), с. при впадінні р. Коропця до Дністра, р. ц. Тернопільської обл.

Коропчевський Павло (1741—1808), військ. канцелярист, коз. роду на Конотопщині, вихованець Київ. Академії, в 1768 році був заарештований як причет-

ний до повстання *пікінерів*. В 1780—90-их рр. високий урядовець Новгородсіверського намісництва, згодом «малоросійський» віцегубернатор і чл. Ген. Суду, учасник *Новгородсіверського патріотичного гуртка*.

Коросно (IV—2, Krosno), пов. м. в Польщі, в 15—17 вв. славився своєю торгівді, 17 000 меш. (1955). Колись княжий город на пограниччі Гал. князівства і Польщі, в 15—17 вв. славився своєю торгівлею (гол. з Угорщиною), пізніше занепав. К. і Коросненський пов. здавна зазнали польонізації за винятком кількох укр. островів і півд. частини (Лемківщина), що до 1946 р. належала до укр. нац. території і на 9 400 осіб нараховувала 8 700 українців (1939).

Коростень (III—9), стара назва Іскоростень, м. обл. підпорядкування, р. ц. Житомирської обл., положений на Київському Поліссі над р. Уж, що протікає тут серед ґранітових, скелястих берегів. К. відомий вже з 10 в. (перша літописна згадка 946 р.) як столиця Деревлянської землі; після знищення Ольгою і переходу столиці в другій пол. 10 в. до м. Вручий (Овруч) підупав. Значення К. почало зростати щойно від кін. 19 в., коли він став важливим зал. вузлом (перехрестя залізниць Одеса-Ленінград і Київ-Варшава), а згодом пром. м. Населення в тис.: 1897 р. — 2,5, 1926 — 12, 1956 — 34. Роди пром-сти: металообробна (зав. торфодобувних і шляхових машин), порцеляново-фаянсова, деревообробна і мебльова, швейна, харч. Завдяки своєму транспортовому і стратегічному значенню К. був тереном боїв укр. армії з большевиками в 1918, в лютому і влітку 1919 рр. та під час другого зимового походу (листопад 1921). В р-ні розробки високоякісного ґраніту, різних глин, каоліну та торфу.

Коростишів (III—10), м. на сх. Волині над р. Тетеревом, р. ц. Житомирської обл.; паперова і бавовняна фабрики; спиртовий та обозний зав. 16 000 меш. (1956). Вперше згадується в 13 в. За К. вели бої з большевиками влітку 1919 р. Січ. Стрільці, Запорожці і 1 корпус УГА, літом 1920 р. 6 Стрілецька дивізія Армії УНР.

Коростовець Володимир (1888—1953), укр. діяч на еміґрації, журналіст; за царських часів рос. дипломат, по приході большевиків у Берліні (чл. кураторії Укр. Наук. Ін-ту), згодом у Лондоні (ред. журн. «Investigator» 1932—34, після війни чл. президії СУБ-у), монографія про мін. Вітте, «Noch ist Polen nicht verloren» (антиполь. наставлення) й ін.

Коростовець Іван (1862—1932), рос. дипломат укр. роду з Чернігівщини; перед першою світовою війною посол у Пекіні; за гетьманського уряду 1918 — уповноважений для переговорів з представниками Антанти в Ясах, призначений гол. проєктованої спец. місії від гетьмана до Великобрітанії й ЗДА. Автор кількох праць про Китай і довоєнну дипломатію.

Коротич (IV—17), с. м. т. положене в 15 км на півд.-зах. від Харкова, в якому працює більшість меш.

Короткі прикметники, як рештки іменникової відміни прикметника вживаються в сучасній укр. літ. мові лише в називному відмінку однини чоловічого роду: 1) від кількох специфічних прикметників (*варт, винен, готов, здоров, певен, рад . . .*), звичайно в присудковій функції *(він винен)*; 2) від присвійних прикметників (*батьків, сестрин*); 3) від інших прикметників (і пасивних дієприкметників) як фолкльорно-пісенні архаїзми (*молод* козак, *ворон* кінь) чи як засіб архаїзації поетичної мови (Тичина, Маланюк, Стефанович: *закован, зеленголот . . .*).Іст. аналіза викриває старі короткі форми прикметників у деяких сталих словосполуках *(пів-третя)* і прислівниках (*помалу, безмала, мало*).

Коротченко Дем'ян (*1894), сов. політ. діяч родом з Сумщини; в 1920-их рр. на партійній роботі в УССР, в 1930-их рр. — у Москві; 1938 гол. ради нар. комісарів УССР, 1939—47 секретар ЦК КП(б)У та організатор партизанського руху на Україні; 1947—54 гол. ради мін. УССР, з 1954 гол. президії Верховної Ради УССР і заступник гол. президії Верховної Ради СССР; чл. президії ЦК КПУ, з 1957 кандидат у чл. президії ЦК КПСС.

Короча (III—18), м. на Слобожанщині, над р. Корочею (притокою Дінця), р. ц. Білгородської обл. РСФСР; хар. пром-сть. За переписом 1926 українці в К. становили 40,6%.

Корпорації, студентські об'єднання для плекання патріотизму, відваги й дисципліни в малих гуртках, з'єднаних веселим товариським життям; виникли в Німеччині в час «визвольних воєн» і високо розвинули розуміння чести (з обов'язком двобоїв за образу), але виявили з часом нахил до безжурного, а то й гулящого життя. Серед укр. студентства К., започатковані 1906 р., поширилися щойно в добу між двома світовими війнами, зокрема серед молоді, що студіювала за кордоном, при чому помітний поворот до первісних форм та ідеалів («честь, свобода, батьківщина»). Найбільшу традицію мали К. в Чернівцях: «Запороже» (1906—40) і «Чорноморе» (1913—40), які перебрали чимало коз. назв; в Данціґу К. існували з 1924 р. («Чорноморе», «Галич», «Зарево») і звідти поширилися на ін. укр. студентські осередки

Львова, Відня, Праги, Берліну, Риму, Варшави, Познаня й Кракова. Одноіменні К. з різних осередків творили союзи із спільними ідеологічними засадами й статутами. 1931 р., в час найбільшого орг. розвитку К. (бл. 20), відбулися два з'їзди союзів братніх К. «*Чорноморе*» (7 осередків) і «*Запорожe*» (6).

Корпус Січових Стрільців, див. *Січові Стрільці.*

Корсак Рафаїл (бл. 1600—40), церк. діяч білор. шляхетського роду, спочатку кальвініст, пізніше василіянин, вчився в Бравнсберґу, Празі і Римі; єп. галицький (1627—32) і турово-пинський (1632—37), з 1637 київ. уніятський митр., оборонець унії на поль. соймах. Перекладав твори М. Смотрицького на латинську мову; написав життєпис митр. Рутського. Помер у Римі. Листування К. з Римом видане А. Г. Великим у «Листах Київ. Кат. Митр.» (1956).

Корсак Фльоріян (1749—1811), василіянин, з 1783 архимандрит жидичинський, з 1794 помічник єп. луцького, з 1805 єп. острозький; оборонець прав укр.-кат. Церкви.

Корсак-Могила, невелике родовище залізної руди (магнетит і гематит; 45—65% заліза) на Приозівській височині на території с. Мануйлівки Ногайського р-ну Запор. обл.; розроблялося з кін. 19 в. до революції (1907 р. продукція 21 000 т).

Корсун Олександер (1818—91), письм., видавець альманаха «Сніп» (1841) і переробки 7 укр. казок — «Украинские поверья», автор спогадів про М. Костомарова (1890).

Корсуновський Павло (1884—1949), гром. і церк. діяч, чл. Всеукр. Церк. Правос. Ради 1917—18, чл. Капелі О. Кошиця, з 1920-их рр. свящ. УАПЦ в ЗДА; дириґент місц. хорів; статті і спомини в укр.-амер. пресі.

Корсунський Данило, паломник 16 в., архимандрит з Корсуня б. Кобрина на Городенщині; 1590—94 подорожував до Царгороду, а пізніше описав свою подорож.

О. Корсунський

Корсунський Олександер (*1894), мікробіолог і бактеріолог, проф. с.-г. ін-тів у Кам'янці Подільському (1930—33) і Білій Церкві (1934—41), на еміґрації — УТГІ, д. чл. НТШ. Понад 20 наук. праць гол. з ділянки хвороб птахів (нова метода імунізації курей проти віспи, вивчення бактеріом пульорум у птахів) і риб. З 1949 в ЗДА.

Корсунь, староруська назва грец. м. Херсонесу в Криму; див. *Херсонес-Таврійський.*

Корсунь (V—19), с. м. т. в центр. частині Донбасу, Єнакіївського р-ну Сталінської обл.

Корсунь Шевченківський (IV—12), до 1944 Корсунь, м. на Придніпровській височині, мальовничо положене в долині Росі, р. ц. Черкаської обл.; найпотужніша на Україні міжколгоспна гідроелектростанція. К. заснований за княжих часів як фортеця, що мала захищати Київщину перед степовиками. За коз. часів полкове м., 16 (26) травня 1648 друга після битви під *Жовтими Водами* перемога Б. Хмельницького над поляками; під час воєн часто руйнований поляками, татарами й турками. В лютому 1944 перемога сов. військ над німцями.

Корунка Севастіян (†1668), церк. майстер, старшина малярського цеху у Львові (1662—66), виконував праці для Ставропігії і костьолів.

Корунка Семен (Сенько), один з перших друкарів і книгарів Львова, учень І. Федорова; мав друкарні у Львові й Константинові.

Корунки, родина львівських ремісників 17 в.: Іван (†1657), його син Іван (1594—1665), визначний чл. львівського братства, Олександер відомий у 1660—66; Севастіян (†1668) і Семен К. (див.).

Корф Микола (1834—83), барон, із зросійщених німців, земський діяч в Олександрівському пов. на Катеринославщині, педагог-практик; організатор земських шкіл, що були популярними на всю Росію, зокрема дешевої трирічної сіль. школи, автор ряду підручників для вчителів і учнів і безлічі ст. на пед. теми. В укр. школі К. не вимагав рівноправности укр. мови з рос., але вважав, що до вивчення останньої треба доходити через укр. мову, що на той час мало велике значення.

О. Корчак-Чепурківський

Корчак-Чепурківський Овксентій (1857—1947), відомий гігієніст та епідеміолог; після закінчення Харківського Ун-ту земський санітарний лікар, з 1899 санітарний лікар м. Києва, з 1903 приват-доц., згодом проф. Київ. Ун-ту, в якому очолював катедру гігієни, д. чл. УАН (з 1921), в 1928—34 рр. її неодмінний секретар. Численні праці з профілактики, гігієни, епідеміології (зокрема «Материа-

лы к изучению епидемии дифтерии в Росии», 1898) та санітарної статистики. К.-Ч. розробив сучасну укр. номенклятуру хвороб («Номенклятура хвороб», 1927).

Корчев (Карх, Кърчев), місц. слов. назва кол. *Пантікапею* у 7—12 вв.; належав до *Тмуторокансъкого князівства;* нині м. *Керч.*

Корчик, р. на Волині, ліва притока Случі; довж. — 85 км, сточище — 1 450 км².

Корчинський Михайло (1885—1937), адвокат, політ. і гром. діяч родом з Поділля; в 1908—17 рр. діяльний чл. укр. колонії в Петербурзі, гол. т. зв. Молодого ТУП-у і Укр. Громадського Клюбу; 1917 за Тимчасового Уряду заступник губерніяльного комісара Буковини; чл. Центр. Ради (від партії УСФ), 1919 держ. секретар в кабінеті Остапенка, гол. Укр. Нац. Ради в Кам'янці Подільському; 1920 ініціятор і чл. Ради Респ. в Тарнові; з 1922 р. правний дорадник у Ревізійному Союзі Укр. Кооператив у Львові. Ст. й розвідки в кооп. і заг. укр. пресі.

М. Корчинський

Корчмарьов Климент (*1899), композитор родом з Катеринославщини, закінчив Одеську Консерваторію, з 1923 р. в Москві; опери, балети, кантати, оркестрові сюїти, скрипковий концерт, квартет, 2 зб. укр. нар. пісень для співу з фортепіяном й ін.

Корчувате, місцевість б. Києва, де був досліджений І. Самойловським (1940—41) великий могильник доби «полів поховань», що дав назву зарубинецько-корчуватівському типові таких поховань.

Корш Федір, укр. псевд. Хведір Корж (1843—1915), визначний рос. клясичний філолог, славіст і орієнталіст, проф. Московського, Одеського і Петербурзького ун-тів, акад. рос. АН, д. чл. НТШ, оборонець укр. культ.-нац. руху і прав укр. мови, співавтор відомого меморіялу Рос. Акад. Наук «Об отмене стеснений печатного малорусского слова» (1905). Побіч праць з рим. метрики й літератури («De versu Saturnio», 1869 та ін.), важливі праці з слов. пісенної метрики «О русском народном стихосложении» (1896, 1901), «Введение в науку о славянском стихосложении» (1906), іст.-порівняльної синтакси — «Способы относительного подчинения» (1877). Писав також ст. з історії укр. мови й літератури (генеза укр. мови, тур. елементи в «Слові о полку Ігореві», Шевченко); вірші укр. мовою.

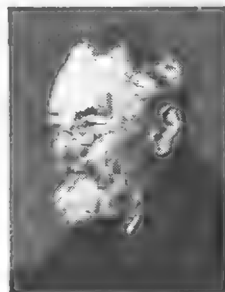
Ф. Корш

Коршак Кирило, археолог, співр. УАН, дослідник неоліту України, засланий 1937 р.; дальша доля невідома.

Коршиков Олександер (1889—1942), ботанік-альґолог, проф. Харківського Ун-ту, праці про прісноводні водорості України; забитий німцями.

Корюківка (II—13), с. м. т., р. ц. Чернігівської обл.; кінцева станція зал. вітки від лінії Гомель-Бахмач; 6 500 меш. (1932 р.); фабрика техн. паперу, олійниця і лісопильний зав.

Коряк Володимир (*1889), сов. літературознавець і критик, активний у 1920-их рр. чл. *«Гарту»* і *ВУСПП,* боротьбіст; в літ. дискусії 1925—27 рр. виступав проти Хвильового, автор вульґарно-марксистських, хаотично написаних праць і підручників, позбавлених наук. вартости: «Орг-ція жовтневої літератури» (1925), «Боротьба за Шевченка» (1925), «Нарис іст. укр. літератури», I-II (1925—29), «Укр. література» (1928) та ін. Засуджений 1937 р., як «націоналіст, троцкіст і ворог народу», був репресований, дальша доля невідома.

В. Коряк

Кос Андрій (1864—1918), адвокат, гал. гром. діяч, організатор (разом з І. *Курівцем*) Калущини, в 1900—07 рр. посол до австр. парляменту, після окупації Галичини росіянами засланий на Сибір (1915—17).

Кос Михайло (1863—1930), лікар-окуліст, суспільний діяч у Перемишлі, д. чл. НТШ; автор наук. та популярних праць з медицини, описів-споминів з подорожей, співр. «Діла» та ін. гал. укр. часописів.

Кос Михайло (1904—56), син Михайла, інж.-механік з Галичини, з 1948 в Канаді й ЗДА; низка винаходів і патентів, м. ін. 2-тактового двигуна внутр. горіння «Кос-мотор».

Кос-Анатольський Анатоль (*1909), композитор родом з Коломиї; викладач

і доц. (з 1954) Львівської Консерваторії; опера «Назустріч сонцю», балети «Хустка Довбуша» і «Сойчине крило», концерт для арфи з оркестрою, пісні, хорові твори.

Коса, низька й вузька намивна смуга суші висунена в море, прилегла одним кінцем до берега, збудована з піску, гальки, дрібної черепашки; утворюється в результаті відкладання намулів морськими хвилями або течією вздовж берега. К. поширені на півн. берегах Чорного м., зокрема між гирлом Дністра і Каркінітською затокою та на Озівському м.

Косар, колпиця, лопатень (Platalea leucorodia L.), бродун, з родини ібісуватих, білий довж. бл. 80 см, вага 1,5 кг; на Україні гніздиться над водами з густими заростями у пониззі Дунаю, Дністра, Дніпра, на Приозов'ї.

В. Косаренко-Косаревич

Косаренко - Косаревич Василь (*1891), публіцист родом з Галичини; в 1918—19 рр. на дипломатичній службі УНР, згодом на еміґрації в Німеччині й (з 1957) в ЗДА; політ. в'язень нім. концтаборів. Праця: «Моск. сфінкс» нім. (1955) і укр. (1957) мовами.

Косарик (справжнє прізвище Коваленко) Дмитро (*1904), сов. письм., наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка; зб. оп. «Червона купіль» (1925), «Мій азимут» (1931), «Партизанський колодязь» (1932); біографічні нариси в офіц. дусі «Войовниче життя Т. Шевченка» (1943), «Життя і діяльність Т. Шевченка» (1955) й ін.

Косарів Борис (*1897), маляр-декоратор, викладач Харківського Художнього Ін-ту, оформлював вистави в харківських театрах, тепер у львівському театрі Юного Глядача.

Косач Михайло (1869—1903), літ. псевд. М. Обачний, брат Лесі Українки, математик; оп. «Різдво під Хрестом Полудневим» й ін., друковані в «Зорі», переклади з рос. В. Короленка, М. Гоголя та ін.

Косач Олександра, див. *Григоренко* Грицько.

Косач Олена (по чоловікові Тесленко-Приходько, 1845—1928), літ. псевд. Ластівка, Зовиця, тітка Лесі Українки, гром. діячка і письм.; за гром. і рев. роботу заслана (1879) на 5 рр. до Сибіру; поему К. «Козачка» видала Олена Пчілка.

Косач Ольга, див. *Пчілка* Олена.

Косач Юрій (*1909), поет, белетрист і драматург, небіж Лесі Українки, друкується з 1928 р.; зб. поезій «Чернень» (1934), «Мить з майстром» (1936), «Кубок Ганімеда» (1958); зб. новель «Чорна пані» (1932), «Чарівна Україна» (1936), «Клубок Аріядни» (1937) та ін.; повість «Еней і життя інших» (1947), «Дивимось в очі смерті» (1948), роман до 300-ліття Хмельниччини «День гніву» (1948) та ін. Кілька драматичних творів «Кирка з льоллео», (1937) «Облога» (1943), «Дійство про Юрія Переможця» (1947). Стиль К. характеризується поєднанням бароккових засобів вислову з модерними, зокрема експресіоністичними. Політ. К. переходив від крайньо правих до крайньо лівих позицій, аж до співпраці в сов. пресі. Тепер ред. просов. ж. «За синім океаном» у Нью-Йорку.

Ю. Косач

Косач-Борисова Ісидора (*1888), дочка Олени *Пчілки,* сестра Лесі Українки, вчений аґроном; працювала в 1920—30-их рр. у високих школах Києва; 1937—40 на засланні, тепер у ЗДА; спомини «Колодяжне» («Наше Життя», 1952), важливі для біографії Лесі Українки, переклади тощо.

Косач-Квітка Лариса, див. *Українка* Леся.

Косач-Кривинюк Ольга (1877—1945), сестра Лесі Українки, лікар, гром. діячка, авторка спогадів про Л. Українку. Зб. «Укр. нар. взори з Київщини, Полтавщини і Катеринославщини», переклади з франц. Померла на еміґрації в Німеччині.

О. Косач-Кривинюк

Косевич Євген (1876—1914), адвокат, гал. гром. діяч, засновник і співр. місячника «*Молода Україна*» 1900—03, один з засновників Укр. Соц.-Дем. Партії.

Косенко Віктор (1896—1938), композитор, піяніст; закінчив Петербурзьку консерваторію, учень Міклашевського, Соколова і Штейнберґа; з 1929 проф. Київського Муз.-Драматичного Ін-ту. У ранній творчості К. помітні впливи рос. композиторів. Твори: «Героїчна увертюра» (1932), «Молдавська поема», концерт для фортепіяна, тріо, скрипковий концерт, соната для скрипки з фортепіяном, численні фортепіянові

твори (етюди, прелюди, поеми, цикл творів у формі старовинних танців), пісні, музика до театральних п'єс, обробка нар. пісень, зб. дитячих п'єс для фортепіяна.

В. Косенко

Косенко Іларіон (1888—1950), інж., гром. діяч; за Директорії чл. Трудового Конґресу і начальник Київ. поштово-телеграфної округи, 1920 — в кабінеті В. Прокоповича мін. пошт і телеграфів; на еміґрації в Парижі активний гром. діяч, в 1925—40 рр. адміністратор тижневика *«Тризуб»*.

Косинка Григорій (1899—1934), письм. родом з Київщини, чл. київ. літ. орг-цій «Ланка» і «Марс», перше оп. «На буряки» надрукував 1919 в газ. «Боротьба». Пізніше вийшли зб. його оп. (деякі з них кількаразово перевидані) та окремі оп.: «На золотих богів» (1922), «Мати» (1925), «За ворітьми» (1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Вибрані оповідання» (1928). «Серце» (1929), «Циркуль» (1930). Офіц. сов. критика гостро нападала на К., закидаючи йому «куркульську ідеологію», «контрреволюцію» і «бандитизм». У 1934 р. за постановою війсь. колеґії Найвищого Суду СССР К. засуджено на розстріл.

Г. Косинка

В укр. літературу доби відродження 1920—30-их рр. К. увійшов як один з визначніших прозаїків, у творчості якого всебічно відбилися рухи і настрої селянства часів визвольної війни 1917—21 рр. З одного боку, К. є продовжувачем традиції укр. імпресіоністичної новелі М. Коцюбинського, С. Васильченка, В. Стефаника, з другого — він споріднений стилем (орнаменталізм, елементи експресіонізму) з сучасниками (Хвильовий), але при тому не є епігоном укр. імпресіоністів (як любила визначати його марксистська критика), маючи свій власний стиль.

Література: Лейтес А., Яшек М. Десять років укр. літератури (1917—27), І. Х. 1928; Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Мюнхен 1959.

І. К-ць

Косинський Володимир (1866—?), економіст родом з Чернігівщини, один з кращих знавців аґрарних відносин в дорев. Росії, проф. Одеського Ун-ту, Київського Політехн. Ін-ту, Кам'янецького Ун-ту, д. чл. УАН. Праці про розвиток поміщицьких і сел. госп-в, зем. ренту, кооперацію; з укр. — «Укр. кооперація» (1918—19). Чл. Центр. Ради (від Конституційно-Дем. Партії), за гетьманату товариш мін. праці і мін. праці.

Косинський Криштоф (†1593), шляхтич з Підляшшя, гетьман запор. козаків (1586). Маючи маєткові суперечки з кн. Острозькими, провадив з ними 1591—92 боротьбу, яка перетворилася на перше велике коз. повстання проти Польщі. 2. лютого (н. ст.) 1593 К. зазнав поразки під м-ком П'яткою, але боротьба тривала ще на весні 1593. К. загинув у бою при облозі м. Черкас.

К. Косинський

Коситець, див. *Півники.*

Косів (V—6), м. б. підніжжя Карпат, над р. Рибницею, притокою Пруту, р. ц. Станиславівської обл., до 1939 пов. м. і адміністративно-торг. осередок гал. Гуцульщини, 5 000 меш. (1956). Солярня, видобуток (в К. і в р-ні) природних газів (будується газопровід К. — Чернівці), деревообробна пром-сть; завдяки лагідному, теплому підсонню — курорт (до війни бл. 3 000 осіб на рік), К. є здавна осередком мист. промислів — різьби, килимарства, вишивкарства й кераміки; до війни діяли тут килимарня «Гуцульське Мистецтво» і виробничо-пром. кооператива «Гуцульщина»; тепер діють артілі — різьбарська «Гуцульщина» та ім. Шевченка (виробництво килимів, кераміки); школа прикладного мистецтва.

Косів Сильвестр, архиєп. і письм., див. *Сильвестр Косів.*

Косіор Володимир (1893—1937), брат Станислава, больш. діяч у Донбасі, активний діяч т. зв. «робітничої опозиції». 1937 розстріляний разом з ін. представниками цього руху.

Косіор Станислав (1889—1939), больш. діяч польс. роду; 1918 секретар підпільного комітету больш. партії на Правобережжі, 1919—22 і 1928—38 секретар ЦК КП(б)У, 1925—28 секретар ЦК ВКП(б), чл. політбюра ЦК ВКП(б) і президії Центр. Виконавчого Комітету СССР. На час його керівництва ком. партією на Україні припадає найгостріший наступ на укр. культуру й село, що виявився в переході від українізації до русифікації й у знищенні мільйонів селянства під час колективізації, а також великої кількости

діячів укр. культури. 1938 усунений з України, а згодом розстріляний. По смерті Сталіна реабілітований.

Косма, перший (?) гал. єп., за часів Ярослава Осмомисла, згаданий у київ. літописі під 1157 та 1165 рр.; свідченням про нього є привісні молібдобулі, відкопані на терені княжого Галича.

Косма і Дам'ян, св., брати, лікарі-безсеребреники (популярна назва на Україні бесеребники), загинули мученицькою смертю за Діоклетіяна бл. 303 р. в Кілікії (Мала Азія); покровителі лікарів і аптекарів. К. і Д. дуже шановані м. ін. на Україні, часто служили темою в іконографічному і мозаїчному мистецтві. Сх. Церква відзначає їх пам'ять 14 листопада н. ст. У день К. і Д. ворожать, яка буде зима, і вживають різних заходів проти морозу.

Космачов Григорій (*1911), графік, працює в Харкові; станкова графіка, кольорова автолітографія; «Рудний двір. Макіївка» (1950), «В горах» (1954).

Косоногов Йосиф (1866—1922), з донських козаків, фізик (учень М. *Авенаріюса),* викладач (з 1896) і проф. (з 1903) Київського Ун-ту, д. чл. УАН; праці з метеорології (К. керував у 1895—1915 рр. метеорологічною Придніпровською мережею), про діелектрики (1901), з оптики (1902 відкрив оптичний резонанс в ділянці видимих променів), про дифузію газів через пористі тіла тощо, підручники фізики для високих і сер. шкіл.

Косоноцький Володимир (1886—1942), гром. і церк. правос. діяч на Холмщині, в 1922—34 секретар укр. посольського клюбу в Варшаві; ред. Холмського Нар. Календаря й єпархіяльних видань.

Коссак Василь (1886—1932), актор-співак (тенор), на сцені з 1903 р. в трупі М. Губчака, М. Садовського (1905), в театрі т-ва «Бесіда» (1906—18), який очолював у 1915—18 рр.; 1918—22 мав власну трупу в Коломиї, згодом у театрах Станиславова і Стрия.

Г. Коссак

Коссак Григорій (1882—1931?) гром. і військ. діяч, полк. УГА, до 1914 нар. учитель і діяч т-ва «Січ. Стрільців». З серпня 1914 в леґіоні УСС спершу командир куреня, пізніше полку, в 1917—18 рр. — вишколу УСС; 3—9 листопада гол. командир укр. військ у Львові, згодом 3 корпусу УГА і запілля УГА. З еміґрації (Відень, Закарпаття) виїхав до УССР, де був викладачем у Школі Червоних Старшин у Харкові; 1931 заарештований і розстріляний большевиками.

Коссак Зенон (1907—39), чл. УВО і ОУН, в 1930—32 рр. бойовий референт УВО; в'язень поль. тюрем (1932—37); чл. Крайової Екзекутиви ОУН, активний при обороні Карп. України, згинув у боротьбі з угорцями.

З. Коссак

Коссак Іван (1879—1927), брат Григорія, гром. і військ. діяч, учитель учительської семінарії; сотн. УСС, учасник карп. боїв 1914—15, окружний командир Жовкви 1919; 1925 виїхав до Харкова, де й помер.

Коссак Михайло, львівський міщанин, гром. діяч-народовець, з 1860 управитель друкарні Ставропігійського Ін-ту; видавець календаря «Львовянинъ» (1862 і 1863) і «Шематизму провинціи чина св. Василія В. въ Галиціи» (1867).

Коссак Михайло (*1874), брат Василя, дириґент театру т-ва «Бесіда» у Львові в 1896—1914 рр., в 1920-их рр. викладач Ін-ту Нар. Освіти в Кам'янці Подільському; в 1930-их рр. репресований.

Коссак Юлій (1824—99), поль. маляр анімаліст і баталіст, укр. роду; на укр. теми: «Зустріч Б. Хмельницького з Тугай-Беєм», «Козаки в степу» (1884), «Оранка» (1889), подільські та київські краєвиди.

Коссар Володимир (*1890), гром. діяч у Канаді, інж. аґроном (спеціяльність — екологія рослин); з 1927 в Канаді. К. посідає провідні пости в ряді центр. укр. установ у Канаді, м. ін. є одним з засновників Укр. Стрілецької Громади, 1937—54 гол., згодом почесний гол. Укр. Нац. Об'єднання, довгий час заступник през. Комітету Українців Канади, гол. вид. спілки «Новий Шлях» й ін.

В. Коссар

Костанді Киріяк (1852—1921), маляр-академіст з нахилом до реалізму, родом з Одещини; вихованець, а з 1907 р. д. чл. Петербурзької Академії Мистецтв. З 1885 викладач Одеської Рисувальної Школи, учасник виставок і з 1897 чл. Т-ва передвижників, з 1917 дир. Міськ. музею в Одесі. В 1890—1920-их рр. К. очолював

Т-во півд.-рос. художників, що в 1922—29 рр. носило його ім'я. Серед численних творів: «У хворого товариша» (1884), «В люди» (1885), «Гуси» (1888), «Рання весна» (1892), «Світла хмаринка» (1906), «Синя хмаринка» (1908) та ін.

К. Костанді

Костек Франц (1827—83), укр.-кат. свящ., проф. пастирського богословія у Львівському Ун-ті, 1870—71 — його ректор.

Костельник Гавриїл (1886—1948), свящ. родом з Бачки, письм. і публіцист, філософ-богослов, катехит сер. шкіл і викладач (1920—28) Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові. 1922—32 ред. «Ниви». Замолоду писав вірші по-хорватськи і бачвансько-укр. діялектом, що (разом з його сценічними творами тим же діялектом) дало початок бачванській письменності. Автор зб. ліричної поезії та літ.-критичних і іст. нарисів. Окремі праці: «Християнство і демократизм» (1918), «Граматика бачвансько-руской бешеди» (1923), «Три розправи про пізнання» (1925), «Нарис християнської апологетики» (1925), «Спір про епіклезу між Сходом і Заходом» (1928), де виявив себе прихильником візант.-грец. позиції, «Засада тотожности» (нім. мовою, 1929), «Становище і походження людини» (1936) та ін. Після другої окупації Львова большевиками гол. Ініціятивного Комітету для підпорядкування укр.-кат. Церкви в Галичині моск. патріярхові та один з гол. діячів псевдособору у Львові (1946) для її ліквідації. Вбитий укр. підпільниками.

о. Г. Костельник

Костенко Валентин (*1895), композитор і муз критик. Хлопцем був чл. петербурзької придворної капелі, згодом закінчив Петербурзьку Консерваторію; з 1923 проф. Муз. Ін-ту в Харкові, муз. керівник харківського радіо і гол. *АРКУ*. Опери «Кармелюк», «Карпати», «Кочубеївна»; симфонія «1917 рік», скрипковий концерт, 6 струнних квартетів, фортепіянові етюди, пісні. Праці: «Павло Сениця» (1922) «Нар. пісня та музика укр.», «Нім. експресіонізм і впливи його на укр. музику» (1924); підручник теорії музики.

В. Костенко

Костенко Ліна (*1930), поетка родом з Київщини. У двох перших зб. інтимної лірики — «Проміння землі» (1957) і «Вітрила» (1958) — виявився свіжий ліричний талант К. з нахилом до філософічної медитації, оригінальної образности й вишуканої ритміки. На сірому тлі поезії соцреалізму індивідуалізм і естетизм поезії К. стали відразу помітним явищем і накликали на авторку гострі напади офіц. сов. критики.

Костенко Сергій (1868—1900), маляр-реаліст, учень, згодом викладач Київ. Рисувальної Школи; брав участь у розмалюванні Володимирського собору в Києві («Хрищення Володимира», «Блаженство раю» й ін.), «Тайна вечеря» в церкві на Аскольдовій могилі, «Христос» й ін.; виставляв з передвижниками з 1889 на київ. виставках («Фавст і Маргарита», «Дніпро», «Автопортрет») і 1894 в Паризькому сальоні («Біля звіринця»); помер у Парижі.

С. Костенко

Костецький Володимир (*1905), маляр-реаліст, родом з Чернігівщини; закінчив Київ. Художній Ін-т; в 1930-их рр. перейшов на позиції соц.-реалізму; тематичні малюнки, портрети; «Допит ворога» (1937), «Повернення» (1947) та ін.

Костецький Ігор (*1913), письм., режисер і театрознавець; друкується з 1941 р.; поєднує модерністичні виразові засоби (сюрреалізм, дадаїзм) з традиціоналізмом; новелі «Оповідання про переможців» (1946), «Там, де початок чуда» (1948), п'еса «Близнята ще зустрінуться», студія «Советская театральная политика и система Станиславского» (1956); перекладач В. Шекспіра, Ф. Новаліса, О. Вайлда, Т. С. Еліота, Е. Павнда й ін. К. є видавцем серії «На горі»;

І. Костецький

діяльний також як журналіст. На еміґрації в Німеччині.

Костецький Келестин (1843—1919), бук. церк. діяч, гр.-кат. парох, один з організаторів укр. міщанства та ініціятор т-ва «Мироносиці» в Чернівцях.

Костецький Платон (1832—1908), публіцист і літератор, ред. «Зорі Галицької» (1855—56), в 1860-их рр. перейшов на поль. позиції, співр. різних поль. газ. і ред. „Gazeta Narodowa" (1869—1908); укр. мовою оп. з лемківського життя, зб. віршів.

Костирко Карло (*1888), маляр з Галичини; краєвиди, натюр-морти, нар. типи з Стрийщини.

Костирко Петро (*1900?), архітект, учень В. Кричевського і В. Альошина, з 1936 р. викладач Київ. Художнього Ін-ту, пізніше дир. Київ. Будівельного Ін-ту; проєкт реконструкції будинку Міськ. Ради в Києві, участь у проєктуванні (разом з В. Кричевським) Будинку Письменників у Києві і музею на могилі Т. Шевченка й ін.

Костичев Павло (1845—95), визначний рос. ґрунтознавець; м. ін. досліджував ґрунти і рослинність та способи боротьби з посухою на укр. чорноземних степах.

Костів Василь, див. *Верховинець* Василь.

Костка-Наперський (Kostka-Napierski) (справжнє прізвище невідоме) Олександер Лев (бл. 1620—51), правдоподібно, шляхтич з Мазовії, провідник сел. повстання на Підгаллі, в півд. Польщі. Підняв повстання на власну руку, хоч є деякі не досить певні відомості про стосунки його з Б. Хмельницьким. Повстання зазнало поразки, і К.-Н. був страчений.

Костогриз (Coccothraustes coccothraustes L.), співучий птах з родини юркуватих; вдвоє більший від горобця; поширений в садках і лісах.

Костомаров Микола (1817—85), історик, публіцист і письм., син дідича-росіянина і укр. селянки-кріпачки, народився в с. Юрасівці, Острогозького пов. на Вороніжчині. Вчився у Воронізькій гімназії і Харківському Ун-ті, який закінчив 1837 р. Перша маґістерська дисертація К. («О причинах и характере Унии в Западной России», 1842) викликала протест з боку церк. влади і була знищена, друга — «Об историческом значении русской народной поэзии» дала йому ступінь маґістра (1844). В 1844—45 рр. К. викладав історію в рівенській і I київській гімназіях, а 1846 р. був призначений адьюнкт-проф. Київського Ун-ту по катедрі рос. історії. У Києві 1846 р. К., разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та ін. заснував *Кирило-Методіївське Братство*. К. був автором програмових творів К.-М. Б. («Книги Битія українського народу», «Правила» і 2 відозви), де висловлено ідеї укр. нац. відродження, демократії, укр. месіянізму та панславізму. Після розгрому К.-М. Б. рос. урядом 1847 р. К. був засуджений на рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці в Петербурзі й заслання до Саратова, де він перебував на обов'язковій канцелярській службі до 1856 р. 1859 р. К. переїхав до Петербурґу, де був обраний проф. ун-ту по катедрі рос. історії. 1862 р. К. вийшов з ун-ту й відтоді присвятив себе виключно наук. діяльності. К. помер і був похований у Петербурзі.

М. Костомаров

Наук. спадщина К. величезна. Він — автор фундаментальних праць з іст. України 16—18 вв., зокрема монографій «Богдан Хмельницкий» (I вид. «Отечественные Записки», 1857, I—VII; II вид. — 2 тт., 1859; III вид. — 3 тт., 1876), «Руина» (1879—80), «Мазепа» й «Мазепинцы» (1882—84), розвідок «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Павел Полуботок», «Богдан Хмельницкий — данник Оттоманской Порты» та ін. Ці праці сперті на великому документальному матеріялі, що його К. як чл. Петербурзької Археографічної Комісії зібрав у моск. та петербурзьких архівах і частково видав у зб. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». К. належить також низка праць з історії Росії. Іст. монографії і статті К. видав «Литературный фонд» у Петербурзі (останнє вид. у 8 книгах, 1903—06). К. написав також «Русскую историю в жизнеописаниях ее важнейших деятелей» (1874—76), де найбільше уваги присвячено укр. іст. діячам (укр. мовою видано в «Правді» і окремо «Руська історія в життєписах її найголовніших дітелів», 3 тт. 1875—77; нове укр. вид. «Укр. історія в життєписах її найзнаменитіших діячів», 1918).

К. — основоположник народницького напрямку в укр. історіографії. Вважаючи метою іст. науки дослідження минулого людської громади, народу, К. у своїх іст. монографіях, історіософічних розвідках («Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Две русские народности», «Черты народной южно-русской истории» — всі в «Основі» 1860—61 рр.) і публіцистичних ст. («Правда москвичам

о Руси», «Правда полякам о Руси», «Україна» — лист до ред. лондонського «Колокола» 1860 р.) обстоював самостійність укр. нації й окремішність укр. іст. процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного дем. духу укр. народу.

Ці ж ідеї покладені в основу етногр. праць К., який вважав, що «етнограф повинен бути сучасним істориком, а історик у своїх працях повинен викладати стару етнографію» («Об отношении русской истории к географии и этнографии»). К. опублікував низку етногр. студій («Об историческом значении южнорусского народного песенного творчества», «История козачества в южнорусских народных песнях» та ін.) і був ред. 3, 4 і 5 тт. «Трудов» етногр.-статистичної експедиції П. Чубинського на Правобережну Україну. Частину етногр. праць К. перевидав окремою зб. М. Грушевський 1930: «Етногр. писання М. Костомарова».

Численні публіцистичні ст. К. друкувалися в журн. «Основа», «Отечественные Записки», «Современник», «Вестник Европы» та ін. періодичних вид. 1860—80-их рр. Частково їх перевидав М. Грушевський у зб. «Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова» (1928). *Я. Пеленський*

Як письм. К. належить до харківської школи романтиків. Зб. поезій (під псевд. Іеремія Галка) «Укр. баляди» (1839) і «Вітка» (1840) містять твори на іст. теми з старокнязівської доби («Митуса», «Ластівка») й Гетьманщини («Дід пасічник»), в яких К. підкреслює безперервність нац. традиції аж до сучасности; філос., історіософічні й любовні вірші в нар. дусі. Мова поезій К. характеризується, з одного боку, широким використанням словника й фразеології нар. пісні, з другого — намаганням підносити її до рівня літературної. Іст. драми «Сава Чалий» (1838) і «Переяславська ніч» (1841) становлять цікаві спроби в стилі «високої трагедії», вони не відтворюють ні іст., ні побутового тла, а характер драматичного напруження й загибель героїв у фіналі свідчать про значний вплив В. Шекспіра. Завдяки слабій сценічності драми К. не лишили помітного впливу на дальший розвиток укр. театру, що мав нахил до етнографізму. Менше значення має проза К. рос. (повість «Кудеяр», 1875) і мішаною мовою (з укр. діялогами) — «Черниговка» (1881). Бібліографія праць К. в зб. «Литературное наследие Н. И. Костомарова». П. 1890.

Література: Драгоманов М. М. І. Костомаров, ж. Світ 1—2, Л. 1881. (2 вид. Л. 1901); Памяти Н. И. Костомарова, КСт. V. К. 1885; Антонович В. Костомаров, как историк ibid.; Литературное наследие Н. И. Костомарова. П. 1890; Грушевський М. Укр. історіографія і М. Костомаров, ЛНВ, V. Л. 1910; Крип'якевич І. Археографічні праці Костомарова, ЗНТШ, т. CXXVI-CXXVII; Автобиография Н. И. Костомарова. М. 1922; Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. Ляйпціґ 1924; Грушевський М. Костомаров і новітня Україна, ж. Україна III. К. 1925; Рубач М. Федералистические теории в истории России, Русская историческая литература в классовом освещении, П. М. 1930; Етнографічні писання Костомарова. К. 1930. Чижевський Д. Історія укр. літератури. Нью—Йорк 1956; Doroshenko D. A. Survey of Ukrainian Historiography; The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. тт. V—VI. ч. 4 (18) — 1, 2 (19—20). Нью—Йорк 1957; Полухін Л. Формування іст. поглядів М. І. Костомарова. К. 1959.

Костопіль (III—7), м. на Волинському Поліссі, над р. Замчиське (правою притокою Горині), р. ц. Рівенської обл., 11 000 меш. (1958); ліс. і деревообробна пром-сть, домобудів. комбінат; поруч базальтові каменоломні Берестовця і *Іванової Долини*. К. був базою Ю. Тютюнника перед другим зимовим походом восени 1921.

Костриця, типчак (Festuca L.), довгорічні цінні кормові рослини з родини трав. На Україні росте бл. 13 видів, з них найпоширеніші: К. лучна, типчак луговий (F. pratensis Huds.), К. червона, типчак червоний (F. rubra L.), типчина, типчак овечий (F. ovina s. str.) — всі поширені звич. на Поліссі і в Лісостепу; типчина борозниста, типчак борознистий (F. sulcata Hack.) — одна з основних трав степів України, високоякісна кормова рослина.

Костромська могила, б. Костромської станиці, Ярославського р-ну Краснодарського краю, одна з групи великих скитських могил (поч. 6 в. до Хр.), досліджена М. Веселовським (1897). Над похованням було колись дерев'яне шатро, навколо нього 22 забитих коней, слуги, залізна зброя, особливо помітний круглий щит з золотою прикрасою у вигляді оленя в скоку.

Коструб (Кострубонько), персоніфікація зими. Великодня гагілка «К.» символізує похорон зими. Дівчата співають про хворобу К. і його смерть. (Текст гагілки у Я. Головацького: «Народные песни...», III. стор. 167).

Т. Коструба

Коструба Теофіл, чернече ім'я Теодосій (1907—43), василіянин, історик у Львові; праці з іст. церкви княжої доби та з іст. Гал.-Волинської держави і Га-

личини, м. ін. «Нариси з церк. історії України 10—13 ст. (1939, 2 вид. 1955), переклад на сучасну укр. мову Гал.-Волинського літопису (1936).

Костюк Григорій (*1899), педагог, проф. Київ. Пед. Ін-ту, дир. Укр. Н.-Д. Ін-ту Психології в Києві.

Костюк (псевд. Б. Подоляк) Григорій (*1902), літературознавець і критик, родом з Поділля, чл. літ. групи «Пролітфронт», на еміґрації гол. об'єднання письм. «Слово» (Нью-Йорк); ст. і рецензії в журн., критично-біографічний нарис «Панас Мирний» (1931), „The Fall of Postyshev" (1954) й ін. Тепер у ЗДА.

Костюк Петро (1905—39), гром.-політ. діяч, зокрема на відтинку молоді, чл. Гол. Секретаріяту УСРП, гол. секретар орг-ції молоді «Каменярі»; співред. ж. «Каменярі» і «Гром. Голосу».

Костюк Юрій (*1910), драматург, мистецтвознавець і критик; п'єси з тетралогії Т. Шевченка «Тарас Шевченко» (1939), «Слово правди» (1955) та ін. в сов. дусі; оп., статті про сов. драматургію й ін.

Костюрин Віктор (1853—1919), революціонер з дворянського роду на Херсонщині, належав до гуртків в Одесі, Києві (т. зв. комуна бунтарів), Єлисаветграді й ін. Суджений кілька разів, каторгу відбував у Карі, пізніше жив і помер у Сибіру.

Косюра Микола (1869—1942), лісівник, проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах; праці з лісівництва.

Косяченко Григорій (1903—32), поет; родом з Прилуччини. Почав друкуватися 1924 р.; зб. поезій «Віхоли» (1927), «Залізна кров» (1927), «Схід сонця» (1928), «Шторм» (1929), «Полустанок» (1930), «Дорога» (1931), «Вибрані поезії» (1931), «Борня і дні» (1932). 1932 репресований.

Кот (Kot) Станислав (*1885), визначний поль. історик культури, проф. Краківського Ун-ту, політик і дипломат, д. чл. НТШ; з 1947 р. на еміґрації. Праці К. з ділянки іст. культури й реформації („Z dziejów kultury humanizmu w Polsce", 1920, „Historja wychowania", 1924, „Socinianizm in Poland", 1957 й ін.) містять багато матеріялу до історії укр.-білор. земель. До іст. козаччини відноситься праця „Jerzy Niemirycz" (1960).

Котарбінський Вільгельм (1849—1921), поль. маляр укр. роду, академіст з нахилом до символізму; розмальовував собор св. Володимира в Києві, пляфон у домі Терещенка; «Оргія», «Темна зірка», «Юда», «На могилі», ілюстрації до св. Письма й ін.

Котек Ніна (*1904), малярка, закінчила Київ. Художній Ін-т, учениця В. Кричевського; працює в Харкові; краєвиди, натюр-морти, прикладне мистецтво.

Котельва (III—15), с. над р. Котельвою, поблизу її впадіння до р. Ворскли, р. ц. Полтавської обл.; до поч. 1930-их рр. — одно з найбільших сіл України (бл. 20 000 мешк.) з різноманітною кустарною пром-стю (гол. ткацтво).

Котельня, Котельнича, Котельнич, Стара К., с. Андрушівського р-ну Житомирської обл.; староруський город в Київському князівстві, вперше згаданий під 1143 р.; в 16 в. укріплений замок, від якого залишилися руїни; до 1930-их рр. м-ко.

Котермак Юрій, справжнє прізвище *Дрогобича* (Дрогобицького) Юрія.

Котецький Кость (1882—1936), хемік-нафтовик і промисловець у Галичині; хем. досліди нафтових продуктів.

Д. Котко

Котівка (IV—15), с. над р. Орель, р. ц. Дніпропетровської області.

Котко Дмитро (*1892), дириґент, 1920 р. організував хор з інтернованих вояків УНР і в 1920-30-их рр. з успіхом концертував на Зах. Укр. Землях, у Польщі й Німеччині.

Котко Кость, див. *Любченко* Микола.

Котляревська Марія (*1902), ґравер, родом з Харкова; гол. дереворити і ліноритии на теми з нар. побуту; «У крамниці», «Музики»; ілюстрації.

Котляревський Іван (1769—1838), визначний поет і драматург, що поклав початки нової укр. літератури. Нар. К. в Полтаві, в родині дрібного урядовця, вчився в Полтавській духовній семінарії, не закінчивши якої, став домашнім учителем у сіль. поміщицьких родинах, завдяки чому мав змогу познайомитися з сел. побутом і засвоїти нар. мову, використавши ці знання пізніше. 1796 р. К. вступив до війська, брав участь у поході на Туреччину (1806). Залишивши 1808 р. військ. службу, К. працював наглядачем «Дому для виховання бідних дворян» і попечителем «Богоугодного заведення». Був близькою людиною до ген.-губернатора і брав участь у театральних виставах у його домі, пізніше став дир. Полтавського те-

І. Котляревський

атру (збудованого 1808 р.). 1835 р. залишив службу. Помер у Полтаві.

Найбільший твір К. «Перелицьована Енеїда» є початком нової доби в укр. літературі. Перші три частини її вийшли в Петербурзі коштом М. Падури, друге вид. (1808) було повторенням першого, третє з додатком 4 частини появилося 1809 р.; 5 й 6 частини К. писав ще понад 20 рр., і повне видання поеми з'явилося друком по смерті автора — 1842 р. За жанром поема К. бурлескна травестія Верґілієвої «Енеїди», що мала свою традицію в евр. (Скаррон, Блюмауер) і рос. літературі — «Вергилиева Энеида» Осипова і Котельницького. Хоч безпосереднім зразком для К. служила ця остання, «Енеїда» К. є цілком оригінальним твором, з мист. погляду значно вищим від «Енеїди» Осипова. Крім нар. мови, К. застосував і зовсім нову на той час віршову форму: десятирядкова строфа чотиристопного ямба з правильним чергуванням рим (супроти панівного до того часу силабічного віршування). К. на початку своєї творчости стояв на межі двох епох: минулої Гетьманщини й кріпосницького ладу, заведеного на Україні рос. царатом, і обидві ці епохи, з їх побутом, соціяльними й становими відносинами, знайшли широке відображення в поемі К., а нац. забарвлення й співчуття до долі простого люду мали сприятливий ґрунт у тогочасній літературі. Усе це разом забезпечило їй великий успіх серед сучасників, викликало багато наслідувань («котляревщина»: П. Гулак-Артемовський, К. Думитрашко, П. Білецький-Носенка) і спричинилося до того, що нар. мова остаточно витіснила з літ. вжитку стару книжну мову.

Другорядне значення в творчості К. має «Ода до князя Куракіна». Зате основоположними для розвитку укр. театру були дві п'єси — оперета «Наталка Полтавка» і водевіль «Москаль-чарівник», написані бл. 1819 р. і тоді ж виставлені, але надруковані значно пізніше в «Украинском Сборнике» Срезневського (1838 і 1841). Обидві були призначені для Полтавського театру, і безпосереднім приводом до написання, зокрема «Наталки Полтавки», був протест К. проти карикатурного зображення укр. життя в п'єсі кн. Шаховського «Казак-Стихотворец», що йшла в тому ж таки театрі. І в драмі К. був, з одного боку, продовжувачем традицій інтермедії, з другого — знавцем сучасного йому сел. побуту й живої нар. творчости. Вплив його п'єс помітний як на творчості безпосередніх наступників (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, слабші — Я. Кухаренко, К. Тополя, С. Писаревський та ін.), так і на етногр.-побутовий театр пізнішої доби. Відзначають також вплив К. і поза межами укр. літератури (письм., що пішли в рос. літературу: В. Наріжний і М. Гоголь, білор. «Энеіда навыварат» та ін.).

Кладучи початки нової літератури, К., як про це свідчать і жанри, і стиль його творів, належав більше до доби клясицизму, ніж розпочинав нову, що наближалася (романтичну). У своїх суспільних поглядах К. керувався не так соц.-політ. як моральними критеріями, і тому співчуття до соц. й нац. поневоленого народу сполучалося в нього з льояльністю до рос. самодержавства. Див. також ЕУ І, стор. 751.

Література: Житецький П. «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы 18 в. К. 1900, по укр. 1919; Комаров М. Бібліографічний покажчик вид. Котляревського, творів та писань про нього. Зб. На вічну пам'ять Котляревському. К. 1901; Зеров М. Нове укр. письменство. К. 1924; Айзеншток Я. Студії над текстами І. Котляревського. ЗІФВ УВАН. К. 1927; Рулін П. Рання укр. драма. К. 1927; Горецький А. І. Котляревський. О. 1928; Залашко А. (ред.). І. Котляревський у критиці та документах. К. 1959.

П. Петренко

Котляревський Олександер (1837—81), славіст і етнограф, проф. Дорпатського, пізніше Київського Ун-ту (з 1875); один з засновників і гол. Іст. Т-ва Нестора Літописця. Гол. праця: «О погребальных обычаях языческих славян» (1868). Критичний огляд укр. літератури під псевд. Скубент Чуприна.

Е. Котмаєр

Котмаєр (Kottmeier) Елізабет (*1902), нім. письм. та перекладачка, зокрема з укр. мови. Співр. неперіодичного жж. «Україна і Світ» й ін. вид. Поезії К. перекладали укр. мовою М. Орест, Я. Славутич та ін. Переклади К. з укр. поезії: Wassyl Barka „Trojanden-Roman" (1956), антологія „Weinstock der Wiedergeburt" (1957) та ін.

М. Котов

Котов Михайло (*1896), ботанік (геоботанік, фльорист, систематик), завідуючий відділом систематики рослин Ін-ту Ботаніки АН УРСР, учасник бл. 40 наук. експедицій, описав низку нових рослин, перев. на Україні, співред. «Флора УРСР», бл. 160 наук. праць.

Котович Анатоль (*1890), церк. правос. діяч на Волині та на еміґрації, ред. правос. рел. видань, педагог, публіцист; оп., статті з іст. церкви; тепер у ЗДА.

Котович Павло (1900—60), журналіст, родом з Одещини; празький кореспондент «Діла» (1930—38), ред. газ. «Наше Життя» в Авґсбурзі (1945— 47).

Котович Петро (1873—1955), василіянин, церк. діяч і письм. у Галичині, на Закарпатті (1920—32) і в Канаді; залишив бл. 50 рел.-аскетичних праць, перекладних і ориґінальних, календарі, молитовники.

о. П. Котович

Котовське (VI—10), до 1935 Бірзула, м. в півд.-сх. частині Подільської височини, р. ц. Одеської обл.; зал. вузол, харч. пром-сть (млини, виноробний зав. тощо), мебльова фабрика; 24 500 меш. (1956). Взимку і на весні та літом 1919 бої армії УНР з большевиками, 2 вересня укр. частини під проводом ген. П. Єрошевича і О. Удовиченка розгромили большевиків і взяли 3 000 полонених; в р-ні К. оперували укр. повстанці отамана Заболотного і больш. партизани Котовського.

Котовський Григорій (1881—1925), больш. діяч і партизанський командир, родом з Басарабії, спочатку анархіст. 1919 воював на півд. України проти армії УНР та Денікіна, літом 1920 на чолі червоної кінноти дійшов до Львова; згодом воював проти укр. повстанців, у вересні 1920 зазнав поразки від Чорних Запорожців під Галузинцями, восени 1921 ліквідував частини Другого Зимового Походу під Базаром. К. був одним з організаторів Молд. Автономної ССР.

Котян, половецький хан, зять Мстислава Гал. і його союзник; після розгрому половців монголами (1222) відійшов від Дніпра і прохав допомоги в укр. князів; 1223 разом з ними зазнав поразки над *Калкою*; 1238 остаточно розгромлений Батиєм в астраханських степах, оселився з рештками половців на Угорщині під владою угор. короля.

Коуї, ковуї, тюркське плем'я, згадуються в літописі з 12 в. як військ. осадники Київщини, Чернігівщини та Переяславщини.

Кох (Koch) Ганс (1894—1959), нім. історик, прот. теолог, суспільно-політ. діяч родом із Львова, проф. Кеніґсберзького, Бреславського, Віденського і Мюнхенського ун-тів, дир. ін-тів Сх. Европи в Бреславі (1937—40) і Мюнхені (з 1952), д. чл. НТШ; дослідник історії Сх. Европи, зокрема історії церкви і протестантизму; знавець укр. проблеми, що відстоював іст. окремішність і самобутність укр. народу. К. брав участь в укр. визвольних змаганнях 1918—20 як сотник ген. штабу УГА; впродовж другої світової війни як старшина і експерт причетний до нім.-укр. взаємин. 1939—40 як чл. нім. репатріяційної комісії допоміг багатьом українцям, загроженим большевиками, виїхати з Зах. України; в 1952—54 гол. Укр. Нім. Т-ва ім. Гердера в Мюнхені, з 1954 його почесний гол. Серед численних праць К. укр. проблематиці присвячені м. ін. «Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraine» (в «Osteuropa», 1927), «Byzanz, Ochrid und Kiev 987—1037, (в «Kyrios», 1938), «Теорія Третього Риму в історії відновленого Моск. Патріярхату 1917—1952» (1953), «Ukraine und Protestantismus» (1954); спомини «Договір з Денікіном» (1931); переклад вибору з укр. лірики з коментарями «Die ukrainische Lyrik 1840—1940» (1955). Біографія і повний список праць в «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» VII, 2, 1959.

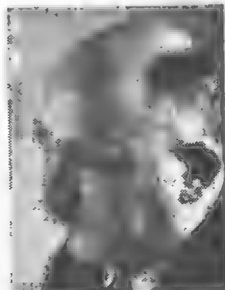
Г. Кох

Кох Еріх (*1896), нім. нац.-соц. політик; з 1928 ґавляйтер Сх. Пруссії, в 1941—44 рр. райхскомісар України; ворог слов'ян, зокрема українців, уславився брутальним режимом над укр. населенням. 1949 заарештований у Зах. Німеччині й 1959 засуджений поль. судом на кару смерти. Докладніше див. *Райхскомісаріят Україне*.

Кохан Володимир (*1898), кооп. і гром.-політ. діяч у Галичині, зокрема на Сокальщині; в 1928—30 рр. посол до поль. сойму від УНДО, згодом діяч Фронту Нац. Єдности; чл. дирекції «Центробанку» 1940—44, з 1948 р. екзекутивний дир. Комітету Українців Канади у Вінніпеґу.

В. Кохан

Коханенко Євген (*1891), справжнє прізвище Кохан, драматичний актор і режисер, родом з Галичини; на сцені з 1913 в театрі т-ва «Бесіда» у Львові, зго-

дом у Держ. Драматичному Театрі в Києві (1918—19), з 1923 в театрі ім. І. Франка. Гол. постави: «Лісова пісня» (Л. Українки), «Мірандоліна» (К. Ґольдоні), «Княжна Вікторія» (Я. Мамонтова).

Коханович Григорій Онуфрій (†1814), еп. луцький (з 1807 р.), 1809—14 митр. уніятської церкви в Рос. Імперії, не затверджений Римом з формальних причин, гол. через скасування царським урядом титулу митр. київ.

Кохановський Пантелеймон, хроніст, ієромонах, економ печерської Лаври; зладив 1681—82 хроніку п. н. «Обширный синопсис руский».

Кохітник, див. *Бердулян.*

Кохно Микита (*1895), церк. діяч, протоієрей УАПЦеркви з 1922 р., свящ. на Черкащині і в Харкові; заарештований 1936 р.

Коховський Василь, гал. письм. 1860—80-их рр., сатиричні оп., м. ін. «Пан Комарчук» (також п. н. «Пан Народолюбець»), ст. з етнографії; перев. друкувався в «Основі» й «Правді».

Коховський (Kochowski) Веспазіян Гієронім (бл. 1633—99), поль. поет і хроніст, учасник протикозацьких воєн і віденського походу 1683. Хроніка К. «Annalium Poloniae Climacter», I—III (1683—98) і IV (1853) містить багато матеріялу з історії України другої пол. 17 в. і була одним з джерел літопису Г. Граб'янки.

Коцак Арсеній (1734—1800), гр.-кат. свящ. на Закарпатті, викладав філософію в манастирських школах; автор «Граматики руської», тогочасної книжної мови з нар. домішками.

Коцевалов Андрій (1892—1960), проф. клясичної філології Харківського Ун-ту і УВУ, дослідник грец. іст. граматики та визначний знавець і дослідник мови грец. написів античного Причорномор'я, автор багатьох праць з грец. епіграфіки, д. чл. НТШ і УВАН. Гол. праця «Syntaxis inscriptionum antiquarum coloniarum Graecarum Ponti Euxini», 1935; помер на еміґрації в ЗДА.

А. Коцевалов

Коциловський Йосафат, Йосип (1876—1947), укр. кат. перемиський еп. родом з с. Пакошівки на Лемківщині, студіював у Львові й Римі, свячений 1907, пізніше проф. богословія і проректор духовної семінарії в Станиславові, 1911 р. вступив до ЧСВВ, в 1915—16 рр. ректор укр. духовної семінарії в Кромерижі (Моравія), з 1916 р. еп. у Перемишлі. Заснував орг-цію духовенства «Єпархіяльна Поміч», організував Єпархіяльний Ін-т Кат. Акції, Марійські Дружини, жін. Згромадження Сестер св. Йосифа, тижневик «Укр. Бескид», відбудував і підніс духовну семінарію, розвинув широку харитативну допомогу тощо. 1946 переданий поляками большевикам, помер у в'язниці в Києві.

еп. Й. Коциловський

Коциловський Януарій (1879—1937), василіянин, брат еп. Йосафата, місіонер і церк. діяч у Бразілії й Арґентіні. Піонер орг-ції укр. церк. життя в Арґентіні.

Коціпинський (Kocipiński) Антін (1816—66), поль. композитор, муз. етнограф і видавець у Кам'янці Подільському і в Києві; «Первая сотня дум і пісень рускаго народа на іден голос з фортепіяном іздаваемих» (1862), «Пісні, думки і шумки рускаго народа на Подолі, Україні і в Малоросії» (1862).

Коцка Андрій (*1911), маляр родом із Закарпаття; жанрові картини, пейзажі з нахилом до експресіонізму.

Коцко Адам (1882—1910), студентський діяч, борець за укр. ун-т у Львові, чл. *КУМ*, згинув від поль. руки 1. 7. 1910 під час сутички в ун-ті; його смерть мала великий вплив на наступні студентські покоління.

А. Коцко

Коцовський (псевд. Корженко) Володимир (1860—1921), дир. учительської семінарії в Сокалі й літературознавець, співр. «Зорі» і «Діла», д. чл. НТШ; «Життя і значення М. Шашкевича», «Іст.-літ. замітки до Слова о полку Ігореві» та ін.; писав поезії.

Коцюба Гордій (*1892), письм., перше оп. «Два світи» в одеському альманасі «Червоний вінок» (1919), романи в офіц. сов. дусі «Родючість» (1934), «Нові береги» (1934—35, 2 вид. 1959), «Перед грозою» (1937). Засланий за «єжовщини», реабілітований після 1956 р.

Коцюба Михайло (1855—1932), осв. діяч і педагог, організатор с.-г. фахової

освіти; почесний чл. т-ва «Просвіта» у Львові й довголітній керівник його с.-г. діяльности, засновник і дир. дівочої семінарії Укр. Пед. Т-ва у Львові, діяч і деякий час гол. т-ва «Сіль. Господар»; ст. на госп. теми в «Економісті» (1904—14).

М. Коцюба

Коцюбинська Наталія (1890—1939), мистецтвознавець і етнограф; «Композиція пелікана, що своєю кров'ю напоює своїх дітей, в укр. мистецтві» та ін.; заарештована 1937 р., померла на засланні.

Коцюбинський Михайло (1864—1913), один з найвизначніших укр. письм. кін. 19— поч. 20 в. Нар. К. у сім'ї дрібного урядовця у Вінниці, де жив до 7 рр., а потім по м-ках і с. Поділля, за місцем служби його батька. 1880 р. К. закінчив Шаргородське духовне училище — бурсу, потім учився в духовній семінарії, якої не закінчив, бо мусів утримувати родину (батько втратив на той час працю, а мати осліпла), поповнюючи знання самоосвітою. Він рано познайомився з творчістю укр. письм., зокрема мали на нього вплив Т. Шевченко і М. Вовчок, також читав Золя, Гюґо, Мопасана й ін. зах.-евр. письм. і був знайомий з модною тоді соц. літературою (Фоєрбах, Фур'є). Під впливом укр. клясики у К. рано пробудилася нац. свідомість і бажання працювати для народу, так що вже 17-літнім юнаком він мав політ. процес, наслідком якого довгий час був під наглядом поліції і не міг здобути урядову службу, заробляючи на сім'ю приватними лекціями. Тільки завдяки зв'язкам з нац.-культ. діячами (М. Костомаров) К. вдалося 1892 р. влаштуватися в філоксерній комісії, у якій він працював (Басарабія, Крим) до 1897 р. Потім деякий час був співр. житомирської газ. «Волинь», а з 1898 р. оселився в Чернігові, де й прожив до кін. життя, працюючи земським статистиком. Слабий здоров'ям, К. шукав відпочинку від праці то в Галичині (звич. в с. Криворівні на Гуцульщині, останній раз 1912 р.), де познайомився з визначними діячами (І. Франко, В. Гнатюк, М. Павлик та ін.), то в подорожах по Европі, зокрема Італії (Капрі). У Галичині ж друкувалися й перші його твори в журн., а потім і окремими зб.: «У путах шайтана» (1899), «По-людському» (1900) й ін. Виснажлива праця не давала змоги К. цілковито віддатися літ. творчості й прискорила смертельну хворобу серця. Тільки 1911 р. Укр. т-во допомоги літературі визначило К. стипендію, зобов'язавши його кинути службу. Але вже було пізно, і К. два роки пізніше помер у київ. клініці Образцова.

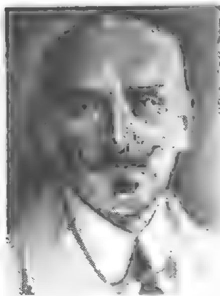
М. Коцюбинський

Перші літ. спроби К. позначені впливом народницької літератури (зокрема І. Нечуя-Левицького) і «ходіння в народ»: «Андрій Соловейко» (1884) і «21 грудня, на Введеніє» (1885). Народницький характер мали і дальші твори К. 1890-их рр.: «На віру» (1891), «П'ятизлотник», «Ціпов'яз» (1893), «Хо» (1894), «Для загального добра» (1895) й ін., в яких він зображує перев. сел. побут і говорить про обов'язки інтеліґенції супроти народу. Але з кін. 1890-их рр. К. не вдовольняє тематична вузькість і мист. примітивізм народницької літератури. Його творчість дедалі більше набирає тематичної різноманітности, охоплюючи найширші верстви суспільства, і стає модерною в стилі письма. К. переходить до імпресіонізму, і в його творчості модерний на той час в укр. літературі імпресіонізм досягає вершинної досконалости. Імпресіоністичним є вже оп. «У путах шайтана» (1899), ще виразніше наступні екзотичні етюди: «На камені» (1902), «Під мінаретами» (1904). К. дедалі більше заглиблюється в психологічну аналізу, яка виявляється то в іронічному змалюванні розчарування інтеліґента в своїх молодечих захопленнях («Лялечка», 1901), то в складному, повному драматизму роздвоєнні мистця, що спостерігає смарть своєї дитини і фіксує ці спостереження як матеріял для майбутнього твору («Цвіт яблуні», 1902), то в бунті проти отруйної буденщини («Сон», 1911) і т. д.

Та сама тонка психологічна аналіза характеризує й творчість К. часів першої рос. революції. Але тут з усією гостротою і в своєрідній інтерпретації виступає (віддзеркалений зрештою в усій творчості К.) момент нац. й соц. гніту на Україні в умовах рос. самодержавства: «Він іде» (1906), «Сміх» (1906), «Persona grata» (1907), «Подарунок на іменини» (1911) і багато ін. Сюди ж належить і визначна художньою силою й типізацією образів не закінчена повість «Fata morgana» (1903—10), в якій К. розкрив

гострі соц. конфлікти на укр. селі в умовах рос. колоніялізму.

Вершинним з мист. погляду твором К. є «Intermezzo» (1908), в якому в психологічні медитації мистця раз-у-раз вривається брутальна дійсність, схоплена часом, як контраст до тонкого імпресіоністичного малюнку новелі, підкреслено натуралістичними мазками («Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду»), нагадуючи про його обов'язки перед народом.

Дещо окремо стоїть майстерна стилізація — повість з життя гуцулів, написана в півлеґендарному пляні, — «Тіні забутих предків» (1911).

Висока майстерність, культура слова й глибокий ліризм творчости К. великою мірою вплинули на дальший розвиток укр. літератури, не лише прози, а й поезії в кращих її зразках (П. Тичина). Твори К. видавалися багато разів до й особливо по революції. Найповнішими були 7-томове вид. ДВУ і 9-томове «Книгоспілки» з вступними ст. і належним наук. апаратом (обоє 1920-их рр.). З 1930-их рр. большевики стандартизували оцінку К. як «реаліста» й «рев. демократа», чим закрили можливості до дальшого вивчення його творчости, і почали видавати перев. вибрані твори з дуже тенденційним їх тлумаченням.

Література: Див. ЕУ I, стор. 775 і Гнатюк В. Листи В. Коцюбинського до В. Гнатюка, з передмовою і поясненнями В. Гнатюка. Л. 1914; Михайло Коцюбинський (до 75-річчя з дня народження). Зб. матеріялів, ст., віршів та нарисів. Упорядкував Ф. Федун. Вінниця 1939; Возняк М. До зв'язків М. М. Коцюбинського з Галичиною. Л. 1941; Зб. до 75-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського, упорядкував Х. М. Коцюбинський, друге вид. Чернігів 1941; Іванов Л. Літ.-естетичні погляди Михайла Коцюбинського 90-900 рр. Дніпропетровське 1950; Коцюбинська-Єфіменко З. Михайло Коцюбинський. Життя і творчість. К. 1955; Калениченко Н. Михайло Коцюбинський. К. 1956.

І. Кошелівець

Коцюбинський Юрій (1897—1936), син Михайла, больш. політ. діяч родом з Чернігівщини. З 1913 р. К., увійшовши до РСДРП, став рев. діячем; з грудня 1917 заступник нар. секретаря військ. справ у першому (харківському) больш. уряді УССР, а з березня 1918 працював у підпіллі в Донбасі та на Полтавщині. Згодом очолював больш. орг-ції Чернігівщини в боротьбі проти укр. повстанців. 1921—23 К. посол УССР у Відні, потім радник посольств СССР у Відні (до 1925) й Варшаві (до 1930). У 1930—35 рр. К. працював в уряді УССР: заступник нар. комісара зем. справ (1930), заступник гол. (1931—33) і гол. Держпляну та заступник гол. Ради Нар. Комісарів (1933—35). Заарештований у квітні 1936 і розстріляний без суду як нібито керівник «Укр. троцькістського центру», що «бльокувався з УВО».

Ю. Коцюбинський

Коцюбинського ім., кол. Берковець (III—11), с. м. т., Києво-Святошинського р-ну Київської обл., на півн.-зах. від Києва; деревообробна пром-сть.

Кочевський Віктор (*1923), поет; зб. поезій «Господарі весни» (1951), «Земляки» (1957), «Дружне колосіння» (1959), вірші для дітей «Зелений світ» (1955) у сучасному сов. дусі.

Кочерга Іван (1881—1952), визначний драматург родом з Чернігівщини; почав писати 1904 р. рос. мовою, перша п'єса К. «Песня в бокале» (1910) була виставлена щойно 1926 р. Але завдяки своєрідності стилю і пильній увазі до форми його замовчували й за сов. часу, і популярности він набув після нагороди на закритому всесоюзному конкурсі 1934 р. (за п'єсу «Майстрі часу»). К. написав понад 30 п'єс, з них найпопулярніші: «Фея гіркого мигдалю» (1926), «Алмазне жорно» (1930), «Марко в пеклі» (1930), «Свіччине весілля» (1930), «Майстрі часу» (1934), «Підеш — не вернешся» (1935), «Ярослав Мудрий» (1946) та ін. Найповніше вид. «Твори» в 3 тт. (1956) — містить 25 п'єс. Оригінальний стиль К., вишукана форма, філософічна символіка образів, з одного боку, визначили зовсім окреме місце його в сов. драматургії, з другого — були причиною того, що офіц. сов. критика незаслужено відсувала К. на другий плян супроти менш талановитих, але політично більш анґажованих драматургів типу О. Корнійчука. *І. К.*

І. Кочерга

Кочеток (IV—17), с. м. т. Чугуївського р-ну Харківської обл. над р. Дінцем.

Кочіш Євген (*1910), бачванський укр. письм.; оп. з життя бачванського селянства, п'єса «Вона невіновата» (1953).

Кочубеї, укр. старшинський рід, мабуть, тат. походження, одна галузь якого дістала в 19 в. рос. князівський титул. Найвідоміші: Василь К. (див.) ген. суд-

дя за часів Мазепи, син його Василь К. (бл. 1680—1743), полк. полтавський (1727—43), внук Семен К. (1725—79), полк. ніженський (1746) і ген. обозний (1751), фактичний керівник укр. уряду за гетьмана Розумовського, і внук Семена К. — Семен К. (бл. 1778—1835), полтавський губерніяльний маршал, чл. укр. масонської льожі «Любов до істини» в Полтаві. До цього ж роду належав кн. Віктор К. (1768—1834), визначний рос. держ. діяч і дипломат, віцеканцлер, мін. внутр. справ (1802—07, 1819—25), гол. Держ. Ради й Комітету міністрів (1827) Рос. Імперії.

Кочубеївна Мотря (*бл. 1688), дочка ген. судді Василя *Кочубея,* хрищениця Мазепи, який хотів одружитися з нею (1704), але батьки її не дали на це згоди. Дальша доля Мотрі невідома; є вістка, що вона скінчила своє життя в манастирі. Збереглися цікаві, поетично написані листи Мазепи до неї. Цей роман став сюжетом для укр. (трилогія Б. Лепкого «Мазепа») і рос. (поема О. Пушкіна «Полтава») письменників, композиторів (опера П. Чайковського «Мазепа»), малярів («Мотрона Кочубей» І. Репіна).

Кочубей Василь (бл. 1640—1708), держ. діяч мазепинської доби; виконував дипломатичні доручення Дорошенка (посольство до Адріянополя 1675), був реєнтом ген. військ. канцелярії за Самойловича, який посилав його до Москви (1685), в 1687—99 ген. писар, з 1700 ген. суддя, не раз виконуючи також обов'язки наказного гетьмана. К. став лідером полтавської старшинської опозиції, що була невдоволена з участи України в антитур. коаліції кін. 17 в. й інспірувала акцію Петрика (див. *Іваненко* Петро). Це відбилося на відносинах (колись дружніх) К. з Мазепою, які ще більше загострилися на поч. 18 в. в зв'язку з відомим романом Мазепи і дочки К. — Мотрі. Довідавшися про зносини Мазепи з поль. королем С. Лєщинським, К. зробив донос на гетьмана Петрові І, можливо в надії дістати гетьманську булаву. Цар не повірив доносові К., який під час слідства на тортурах зрікся своїх обвинувачень, і наказав його стратити. *О. О.*

В. Кочубей

Кочубинський Олександер (1845—1907), рос. славіст, проф. Одеського Ун-ту, політ. близький до офіц. слов'янофільства. Праці в домолодограматичному дусі з іст. міжслов. стосунків і іст. сх.-слов. мов (сполучення сонорних з глухими) і топоніміки (про іст. межі балтицьких і слов. племен у басейні Дніпра, 1887, слов. колонізацію Семигороду, 1891). Концепція розвитку укр. мови викладена К. у його дисертації «К вопросу об отношениях славянских наречий» (1877) і в його розгорненому огляді «Очерк литературной истории малорусского наречия» П. *Житецького* (1892). Звіт про студії гал. говірок і львівських рукописів К. дав у ст. «Из-за границы» (1876). Список праць К. у «Сборник в память А. А. Кочубинского» (1909).

Кочура (псевд. Одинокий) Михайло (1851—?), поет родом з Полтавщини; перші поезії друкував в альманахах; окремо видав 3-томову зб. «Народні сльози» (1906) і «Відгуки наболілого серця» (1914). Деякі поезії К. («Справжнє кохання») стали нар. піснями.

Кошари (IV—21), с. в сх. Донеччині, р. ц. Ростовської обл. РСФСР; в р-ні К. в 1926 р. українці становили 88,4% населення.

Кошевський Кость (*1897), драматичний актор і режисер; у 1917—19 рр. в «Молодому Театрі», з 1920 в театрі ім. І. Франка. Ставив «Коммольці» (1929) і «Невідомі солдати» (1931) Л. Первомайського, «Шельменко-денщик» (1931) Г. Квітки-Основ'яненка, «Платон Кречет» і «Правда» (1934) О. Корнійчука, «Останні» (1937) М. Ґорького, «Русские люди» (1942, в Москві) К. Сімонова й ін. Автор п'єс («Кооператори», «Будні» й ін.) і спогадів.

К. Кошевський

Кошелівець Іван (*1907), літературознавець і критик, з 1955 ред. «Укр. літ. газети», з 1961 журн. «Сучасність» (Мюнхен); літ.-критичні ст.; «Нариси з теорії літератури», І (1954); переклади з франц. й нім.

Кошельник Юрій (*1902), псевд. А. Юриняк, письм. і публіцист; п'єса «На далеких шляхах», зб. літ.-критичних нарисів «Літ. твір і його автор». Тепер в ЗДА.

Кошилівці, с. Товстенського р-ну Тернопільської обл., поблизу якого є залишки поселення пізнього етапу трипільської культури з поліхромною керамікою і поселення з тілопальним могильником ранньої княжої доби (Р. Кайндль 1906, К. Гадачек 1908—1912, Л. Козловський і Ґ. Чайльд 1923).

Кошиці (словацька назва Košice, угор. Kassa), м. в Чехо-Словаччині, гол. м. сх.

Словаччини; 1956 р. — 78 000 меш., в тому ч. бл. 1 000 українців і пословачених гр.-католиків; в 1850-их рр. Закарпаття короткий час належало до кошицької адміністративної округи, в 1920—39 рр. тут містився чехо-слов. верховний суд з територіяльними компетенціями на Закарпаття, з 1950 р. осідок правос. ген. вікаріяту.

Кошиць Олександер (1875—1944), визначний дириґент, композитор і етнограф, родом з Київщини; закінчив Київ. Духовну Академію (1901) і Муз. Школу М. Лисенка (1906—12), у якій як дириґент співпрацював з М. Лисенком; з 1909 дириґент хору Київ. Ун-ту, з 1911 учитель хорової музики Імператорської Муз. Школи (згодом консерваторії), капельмайстер театру М. Садовського, в 1916—17 дириґент Київ. Міськ. Опери; 1918 р. К. співорганізатор *Укр. Респ. Капелі* (згодом Укр. Нац. Хор), з якою відбув 1919—24 рр. концертову подорож по Зах. Европі й Америці. З 1926 р. К. поселився б. Нью-Йорку і багато уваги присвятив педагогічній роботі, виховуючи хорових дириґентів гол. у Канаді. Помер у Вінніпеґу. К. один з кращих знавців і популяризаторів укр. нар. пісні й церк. співу. Записував нар. пісні з 1893 р. на Київщині, згодом на Кубані (1903—05). Церк. твори (5 літургій, окремі співи), обробки нар. пісень, деякі з них опубліковано з англ. текстом у Нью-Йорку. К. автор «Спогадів», I—II (1947—48), «З піснею через світ» (1952), студії про укр. обрядові пісні й ін.

О. Кошиць

Кошиць Тетяна (*1892), нар. Георгієвська, дружина Олександра К., гром.-культ. діячка, з 1926 в ЗДА, з 1945 в Канаді, з 1948 управителька архіву, бібліотеки й музею в Осередку укр. культури й освіти у Вінніпеґу, поширює укр. нар. мистецтво, зокрема нар. пісні.

Кошиць-Квітницький Григорій, автор популярної свого часу «Оды, сочиненной на малороссийском наречии по случаю временного ополчения», написаної з нагоди «ополчения» проти Наполеона. Відомостей про життя К.-К. немає. Ода вперше опублікована в журн. «Вестник Европы» (1907), пізніше в «Укр. пропілеях» І. Айзенштока (1928).

Кошівка, бескетбол, спортова гра м'ячем двох команд. Новітня К. народилася в ЗДА 1892 р., в 1904 р. була в програмі олімпійських ігор. На Україні перші спроби К. сягають 1910—12 рр.; 1913 р. грали турнір К. у Києві. На поч. 1920-их рр. К. поширилася в Галичині (спершу по жін. школах); в Чернігові (1922 р. створилася перша на Україні кошівкова ліґа, що провела змагання за першість), Києві (1925 р. проведено перший чемпіонат міста серед жін. дружин-команд), Харкові, Одесі й ін. З 1927 р. відбуваються змагання за першість УССР (за системою репрезентацій міст, а з 1937 р. — між клюбами), з 1935 ведуться змагання за чемпіонат УССР серед юнацьких дружин; відбуваються також змагання за кубок СССР (жінки УССР здобули його у 1950—51 рр.). Рекордсменки і рекордсмени України виступають на міжнар. змаганнях за першість світу, на олімпійських іграх. На еміґрації у Німеччині (1945—50) К. була поширена серед молоді в таборах. В ЗДА Укр. Ліґа Молоді організує щорічно змагання за першість з К. Багато українців кошівкарів ЗДА є визначними грачами амер. колежів чи проф. амер. дружин. *Е. Ж.*

Кошмідер (Koschmider) Ервін (*1895), нім. славіст, структураліст, проф. ун-ту в Вільні, потім Мюнхені, д. чл. НТШ. Праці з теорії мови, староцерк.-слов. мови, слов. акцентології, історії поль мови. Зокрема важливі праці К. з теорії й історії дієслівного виду і з іст. церк. співу у сх. слов'ян.

Кошовий Василь (бл. 1870 — бл. 1914), зем. статистик у Полтаві, згодом у Житомирі і Києві; до 1905 діяч Полтавської Вільної Громади РУП, пізніше чл. Укр. Дем. Партії; розвідка «Національно-територіяльні межі України» (ЛНВ, 1907).

Кошовий Степан (*1921), маляр-реаліст, працює в Києві; перев. картини з колгоспного життя; «Оранка» (1950), «Колгоспні лани» (1957) й ін.

Кошовий отаман, виборний гол. Запоріжжя й керівник його виконавчої влади в 16—18 вв. К. о. обирала січ. рада на один рік з-поміж заслужених і впливових козаків; перевибори були можливі, як також іноді січ. рада могла його передчасно усунути. К. о., за допомогою січ. старшини, виконував військ.-адміністративну владу, відав зовн.-дипломатичними взаєминами та вирішував важливіші суд. справи. Під час походу його влада була значно ширшою. В мирний час К. о. ділився своєю владою з *Радою старшин* та *Січовою Радою*; вона була радше респ. типу в противагу до влади гетьмана, що нерідко набирала монархічного характеру. (Див. також *Запоріжжя*).

Коштелянчук Леонид (*1914), маляр-реаліст, працює в Києві; портрети, жан-

рові картини з колгоспного життя; «На зборах» (1954) й ін.

Коялович Михайло (1828—91), рос. історик, проф. Петербурзької Духовної Академії. Праці К. присвячені гол. історії укр.-білор. церкви, написані тенденційно з рос. урядового і церк. погляду. «Литовская церковная унія» (2 тт., 1859—62), «Лекции по истории Западной России» (1864), «История воссоединения западно-русских униатов старых времен» (1873), «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884), «Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к Восточной России и к Польше» (1865), «Дневник Люблинского сейма 1569 г.» (1869).

КП(б)У (КПУ), див. *Комуністична Партія України.*

КПЗУ, див. *Комуністична Партія Західньої України.*

Краби (голл. Krab), короткохвості раки (Brachyura); в Чорному і Озівському м. відомо бл. 15 видів. Багато К. мають пром. значення: споживаються в консервованому вигляді.

Кравс Антін (1871—1945), нім. роду з Буковини, ген.-чотар УГА; 1918 командир Самбірської (8) бриґади, на весні 1919 р. 3 Гал. корпусу, у поході на Київ Центр. армійської групи, яка 30 серпня здобула Київ; в Червоній УГА спочатку командир 3 бриґади, потім усунений большевиками. 1920 командир бриґади, зформованої з вояків Укр. Гал. Армії, в складі *Херсонської дивізії* Армії УНР, від якої відколовся в серпні 1920 під час поль.-укр. боїв з большевиками і прорвався з рештками УГА до Чехо-Словачини, де був інтернований до 1924 р. Помер у Відні. Автор спогадів «За українську справу» (1937).

А. Кравс

Кравців Богдан (*1904), поет, журналіст, пластовий і гром.-політ. діяч, родом з Галичини, д. чл. НТШ. Замолоду чл. УВО і студентський діяч у Львові, м. ін. гол. Союзу Укр. Націоналістичної Молоді (1928—29); в 1930-их рр. ред. ряду націоналістичних вид. («Вісті», «Голос Нації», «Голос») і літ. ж. «Дажбог» і «Обрії», в 1940—45 рр. газ. «Голос» й ін. вид. для укр. робітників у Німеччині; з 1949 в ЗДА в складі ред. «Америки» і (з 1955) «Свободи»; кількакратний ред. пластового ж. «Молоде Життя». Зб. поезій «Дорога» (1929), «Промені» (1930), на в'язничні теми — «Сонети і строфи» (1933), пізніші зб. з дедалі більшим наближенням до клясицистичної форми; «Остання осінь» (1940), «Під чужими зорями» (1941), «Зимозелень» (1951); переклади «Пісні пісень» (1934) і Р. М. Рільке — «Речі й образи» (1947). Праці з сучасної укр. літератури, бібліографії, про старі карти України і староукр. мітологію.

Б. Кравців

Кравців Петро (1856—1929), лікар і педагог, проф. Харківського Муз. Ін-ту, популяризатор знання з ділянки фізіології, гігієни й біології.

Кравченко Василь (1862—1945), етнограф і письм., дир. Житомирського Музею, дослідник Волині; зб. етногр. матеріялів з Волині та етногр. розвідки; зб. оп. «Буденне життя» (1902).

Кравченко Віктор (*1905), укр. роду комуніст, був керівником ряду метал. підприємств на Україні й на Уралі. 1943 висланий до ЗДА як чл. Сов. Заготівельної Комісії, 1944 зрікся сов. громадянства й видав антисов. книжку «Я вибрав свободу», в якій став на єдинонеділимську антиукр. позицію.

Кравченко Євген (*1907), письм.; оп. «Мої сучасники» (1954), п'єси «Комсомольська лінія» (1951), «Коли зацвітуть черешні» (1953), «Пастушка Таня» (1956) й ін. в сучасному сов. дусі.

Кравченко Іван, коз. сотн. (1650), полк. білоцерківський (1658), бився з росіянами під Києвом 1658.

Кравченко Іван (*1898?), історик, наук. співр. ВУАН і Київ. Іст. Архіву; праці з екон. історії України 18—19 вв. і з історії поль. повстання 1831 р. на Україні.

Кравченко Михайло (1858—1917), кобзар-сліпець родом з Полтавщини, учень С. Яшна і Ф. Холодного; виконував також думи і пісні власного укладу («Про Сорочинські події 1905 року», «Чорна неділя в Сорочинцях»); з його голосу списували кобзарські думи П. Мартинович і Ф. Колесса.

М. Кравченко

Кравченко Олекса (1881—1940), маляр і графік; студіював у Москві, брав участь у виставках «передвижників»; численні ілюстраційні деворити до творів М. Гоголя, В. Короленка, Ч. Діккенса, А. Франса, Дж. Байрона, В. Гюґо, Й. Ґете й ін., серії офортів, подорожніх пейзажів (Нью-Йорк, Італія, Індія, Париж, Дніпрогес), ґравюри на рев. теми («Паризька комуна»), побутові теми («Життя жінки», «Страдіваріюс у своїй майстерні»), портрети, екслібриси й ін.

Кравченко Сергій (*1914), маляр і графік, працює в Києві гол. в галузі книжкової графіки.

Кравченко Теодор (*1906), письм., друкується з 1926 р. Оп., повісті «Барикади в селі» (1931), «Хліб» (1933) та ін., крім того, проза рос. мовою.

Кравченко Уляна, справжнє прізвище Шнайдер Юлія (1860—1947), поетка, за фахом учителька, родом з Дрогобиччини, друкуватися почала з 1883 р. На творчість К. великий вплив мав І. Франко, значне місце в її ліриці посідають мотиви жін. долі. Зб. поезій „Primavera“ (1885). На новий шлях» (1891). «В житті є щось» (1929); зб. поезій для дітей і юнацтва «Проліски» (1921), «В дорогу» (1921), «Лебедина пісня» (1924), «Шелести нам, барвіночку» (1932); прозові нариси «Спогади учительки» (1935). За сов. часу вийшли «Вибрані поезії» (1941), «Вибране» (1956) і «Вибрані твори» (1958).

У. Кравченко

Кравченко-Крюковський Іван (1820—85), кобзар, виконавець великої кількости дум та іст. пісень.

Кравчук Михайло (*1890), укр. кат. свящ. з Галичини; згармонізував віршем за євангелієм життя Ісуса Христа (1930—34), віршований переклад «Голосіння пророка Єремії» з грец. тексту (1938). Тепер у ЗДА.

М. Кравчук

Кравчук Михайло (*1892), математик, проф. Київ. Ун-ту, С.-Г. Ін-ту й Політехн. Ін-ту, д. чл. УАН, д. чл. НТШ; понад 80 праць, перев. з ділянки матем. статистики, диференціяльних рівнянь, теорії множин і теорії функцій та вищої альґебри; «Інтерполяція та деякі питання з теорії функцій дійсного змінного» (1925), «Про спосіб найменших квадратів та про спосіб моментів у теорії наближеної інтеґрації диференціяльних рівнянь» (1927), «Про задачу моментів» (1933) та ін., друковані у вид. АН УРСР. Засланий 1937 р., по війні відновлений в УАН.

Краєвиди України, див. ЕУ I, стор. 62—82; основні К. У.: гірський (див. *Кавказькі гори, Карпати, Кримські гори*), *ерозійно-яровий, льодовиковий* і *прибережний*.

Краєзнавство, сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, нар. госп-ва тощо; в УССР під К. розуміється вивчення якоїсь невеликої території з вищеподаних поглядів, звич. місц. силами. Форми краєзнавчої праці: краєзнавчі музеї, т-ва, гуртки, виставки тощо; К. відограє велике значення в школі.

До революції матеріяли з К. збирали й публікували різні центр. і гол. місц. урядові й гром. установи й т-ва, зокрема т-ва природників при ун-тах, земські установи (їх статистичні відділи), місц. наук. т-ва (напр., на Волині, Кубані) тощо, а також приватні особи. В широкому маштабі краєзнавчі досліди провадила в 1850-их рр. Комісія для опису губерень Київської шкільної округи, що існувала при Київ. Ун-ті. За час свого короткого існування (1873—76) поважну краєзнавчу роботу провів *Півд.-Зах. Відділ Рос. Геогр. Т-ва;* укр. землі були також предметом зацікавлення Моск. Т-ва дослідників природи і — якщо ідеться про Правобережну й Зах. Україну, Поль. Т-ва Краєзнавства у Варшаві (орган «Ziemia»). Докладніше див. *Географія.*

В 1920-их рр. К. буйно розвинулося на підсов. Україні. Краєзнавчу роботу вели: Краєзнавча Комісія при ВУАН (з 1922), яка видавала свій «Бюлетень» і мала студентську секцію та свої підкомісії у Харкові й Одесі, *Сільсько-Госп. Наук. Комітет* (при Наркомземі), Укр. Комітет Краєзнавства в Харкові (всеукр. установа при Укрголовнауці), що видавав місячник «Краєзнавство» (в 1927 р.), *Центральне Статистичне Управління УСРР* та його філії й ін. Льокальну краєзнавчу працю вели т-ва дослідників природи і місц. наук. т-ва, музеї, краєзнавчі гуртки тощо; деякі з них видавали свої краєзнавчі публікації. Т-во дослідників природи в Києві видавало «Записки», Одеська Комісія Краєзнавства (з 1920 р.) «Вісник Краєзнавства», Комітет вивчення Поділля (з 1924) — 23 краєзнавчі праці, Окружний Краєзнавчий Комітет в Кам'ян-

ці Подільському зб. «Кам'янеччина» (2 випуски). Краєзнавче значення мали такі праці, як «Вся Одещина», зб. про Вінниччину, Уманщину, Миколаївщину тощо. Краєзнавчий характер мали праці низки Комісій ВУАН, як Комісії Києва й Правобережжя, Полудневої України, Лівобережної України, Зах. України, Іст.-геогр. тощо. Всього існувало бл. 100 різних краєзнавчих орг-цій.

В 1930-их рр. большевики розгромили цю краєзнавчу роботу й установи, які її вели. Сучасне К. має м. ін. завдання допомагати в реалізації сов. госп. плянування (напр., розробляти краще використання природних ресурсів даного р-ну) та насамперед ширити сов. патріотизм: на прикладі даного р-ну вивчати події з больш. революції і війни 1941—45, місц. сов. героїв тощо. К. плекається за допомогою спеціяльних краєзнавчих музеїв, ч. яких перевищує 50; серед них є ряд великих обл. (наприклад, Вінницький, Житомирський, Закарпатський, Кримський, Сталінський, Чернівецький та ін.), також низка районових, шкільних, колгоспних тощо. Краєзнавчі публікації в УССР почали численніше виходити тільки в другій пол. 1950-их рр. (описи окремих обл. — серія «Області Укр. РСР», міст, туристичні довідники й карти, ж. «Краєзнавство в школі» тощо). Краєзнавчі гуртки існують при бібліотеках, музеях, різних клюбах, школах. Натомість немає ні центр. укр. краєзнавчої установи, ні укр. краєзнавчого журн.

На Зах. Укр. Землях в період між двома світовими війнами діяло краєзнавчо-туристичне т-во *«Плай»* у Львові (з 1924 р.), яке видавало 1937—39 р. ж. «Наша батьківщина». Краєзнавчий характер мало т-во *«Бойківщина»* з його цінним музеєм; до краєзнавчих музеїв можна зарахувати музеї в Сяноці (Лемківський), Яворові, Коломиї, Ужгороді й ін. З краєзнавчих монографій слід згадати зб. «Карп. Україна» (1939), публікації Ю. Тарновича, присвячені Лемківщині та ін.

На еміграції краєзнавчий характер має *Інститут Дослідів Волині.* Чимало краєзнавчого матеріялу містять реґіональні монографії, які тепер виходять (про Буковину, Львів, Тернопільщину, Угнів, Перемищину та ін.). *Р. М.*

Край, адміністративно-територіяльна одиниця в РСФСР, яка відрізняється від *області* тим, що в його склад, крім р-нів, входять ще автономні обл. й нац. округи, організовані за нац.-територіяльною ознакою. В РСФСР є 6 К., з яких два, Краснодарський і Ставропільський (на Півн. Кавказі), лежать на укр. етногр. території, а в трьох — Алтайському у Сибіру, Хабаровському і Приморському (в складі якого немає автономних обл. чи нац. округ) на Далекому Сх. укр. населення становить поважний відсоток.

Крайківський Юрій (1876—1927), гром. діяч, піонер укр. орг. життя в ЗДА, куди приїхав 1896 з Галичини; співзасновник Укр. Роб. Союзу і його кількаразовий голова.

Крайнев Данило (1872—1940), маляр-реаліст, учень К. *Костанді;* проф. Мист. школи в Одесі; портрети, пейзажі, натюр-морти, великі тематичні полотна.

Крайова Спілка для господарства й торгівлі, див. *Центросоюз.*

Крайова Спілка для господарства й для тих видів шкільництва, якими відали *Крайові сойми* в австр. провінціях. К. Ш. Р. в Галичині створено постановою Гал. сойму 1867, і їй було підпорядковане нар. і сер. шкільництво. Українці становили в ній ледве 20%, тому вона вела польонізаційну роботу. Крім К. Ш. Р., існували також пов. і громадські Ш. Р. Польська влада скасувала 1921 р. К. Ш. Р. і на її місце створила шкільну кураторію, яка була тільки шкільною владою другої інстанції з вилученням гром. чинників. К. Ш. Р. на Буковині мала окрему укр. референтуру і належно брала до уваги укр. права. (Див. докладніше ЕУ I, стор. 497—98 928, 932).

Крайовий Комітет для охорони революції, створений 7. 11. 1917 Укр. Центр. Радою з представників укр. і неукр. орг-цій і партій для оборони здобутків революції проти можливої реакції у зв'язку з поч. гром. війни в Росії. Спочатку до К. К. о. р. належали і большевики, які згодом, коли Центр. Рада засудила больш. повстання, з нього вийшли. Комітет керував боротьбою проти військ. штабу Київ. округи, який захищав інтереси режиму Керенського. За допомогою К. К. о. р. та утвореного 3 Всеукр. військ. з'їздом Першого укр. полку оборони революції в пол. листопада 1917 р. Центр. Рада перебрала у свої руки повноту влади в Києві. Пізніше К. К. о. р. був скасований.

Крайовий Молочарський Союз «Маслосоюз», див. *Маслосоюз.*

Крайовий сойм, однопалатний законодавчий орган автономного краю в Австрії. К. с. були утворені в Галичині й Буковині 1861 р. До законодавчих функцій К. с. входили справи адміністрації, місц. госп-ва, нар. і фахового шкільництва, суспільної опіки та ін.; прийняті К. с. закони вимагали санкції цісаря. Виконавчим органом К. с. був Крайовий виділ, обираний на всю каденцію сойму (6 рр.). Українці в складі К. с. і Крайових виділів були в меншості, зокрема в Галичині.

(Докладніше див. ЕУ I, стор. 496—98 і *Вибори*).

Крайовий Союз Господарсько-Торговельних Спілок, див. *Центросоюз.*

Крайовий Союз Кредитовий, див. *Центробанк.*

Крайовий Союз Ревізійний (КСР), див. *Ревізійний Союз Укр. Кооператив.*

Крайовий Шкільний Союз, установа, заснована у Львові 1910 р. із представників політ. партій і центр. укр. т-в, яка мала керувати укр. приватним шкільництвом у Галичині; в своїй праці К.Ш.С. звернув гол. увагу на сер. школи. Гол. М. Грушевський, згодом І. *Кивелюк*, дир. Л. *Сальо.* К.Ш.С. перестав діяти з поч. першої світової війни, остаточно ліквідувався 1920. Діяльність К. Ш. С. часто стикалася з працею Укр. Пед. Т-ва (див. *Рідна Школа).*

К. Кракалія

Кракалія Кость (*1884), бук. політ. діяч, журналіст; до 1922 провідний діяч соц-дем. партії Буковини, в 1922—30 рр. очолював укр. секцію рум. цараністичної партії, згодом коляборував з різними ін. рум. партіями, посол до рум. парляменту в 1920—22 і 1928—31 рр., ред. тижневика «Хліборобська Правда» (1924—38), перекладач укр. творів на нім. мову.

Краків (Kraków), одно з найбільших і найстаріших м. Польщі, положене в її півд.-зах. частині над р. Вислою, важливий культ. центр; в 11—13 вв. поряд Ґнезна гол. м. Польщі, в 1320—1609 — її столиця й одно з найбільших м. Сер. Европи; 469 000 меш. (1957).

В княжу добу зв'язки К. з Україною були спорадичними, гол. торг. (через К. проходив важливий шлях з Києва до Праги і півд. Німеччини), вони стали ближчими з другої пол. 14 в., коли К. став столицею Польщі, до складу якої увійшла частина укр. земель. За Ягайлонів на королівському дворі, в замку Вавелі, перебували також українці, м. ін. мистці, а в ун-ті (з 1364) студіювала укр. молодь; одним з проф. був Юрій *Дрогобич* (1488), в К. друкувалася у Швайпольта Фіоля перша укр. книжка (1491). В кін. 18 в. в К. постала гр.-кат. парохія, якій з 1808 віддано церкву св. Норберта. Укр. колонія збільшилася в другій пол. 19 в., коли К. належав до Австрії, і в 1910-их рр. вона становила бл. 1 500 осіб, в 1930-их рр. бл. 2 000 (частково спольонізовані); переходовим елементом були студенти й жовніри. Українці купчилися б. церкви й т-ва «Просвіта» (з 1894), студенти (1888 — 60 осіб, 1911 — 200, 1924 — 100, 1930 — бл. 500) б. Укр. Студентської Громади (1924—39). В К. українці спершу студіювали перев. медицину, пізніше всі фахи в ун-ті, Академії Мистецтв, Гірничій Академії, Вищій Торг. Школі тощо. В ун-ті викладали в 19 в. (на теологічному фак.) українці — Ф. Кулчевич, Л. Лаврисевич, О. Черлюнчакевич (всі три були одночасно гр.-кат. парохами), в період між двома світовими війнами — Б. Лепкий (катедра укр. літератури), І. Зілинський (катедра укр. мови), С. Томашівський, В. Кубійович, Ю. Панейко; в Гірничій Академії — І. Фещенко-Чопівський.

В 1939—41 рр. К. був важливим осередком укр. еміґрації, яка туди наплинула після зайняття Галичини большевиками; ч. українців тоді перевищувало 3 000. У зв'язку з тим, що К. був осідком нім. ген.-губернатора, в К. діяла в 1940—44 рр. централя укр. леґального життя в Ген. Губернії — *Укр. Центр. Комітет* та *Укр. Видавництво,* яке, крім книжкової продукції, видавало в К. щоденник *«Краківські Вісті»* й ін. газ. Після другої світової війни укр. колонія не може виявляти діяльности; гр.-кат. церкву поль. уряд 1947 сконфіскував і віддав полякам.

Низка пам'яток укр. старовини є в музеях Чарторийських (м. ін. рукопис *Лавришівського* евангелія, грамоти з 14—15 вв.) і Чапських, в бібліотеках Поль. Академії Наук і Яґеллонській, в скарбниці Вавельської катедри та ін. У Вавельській катедрі знаходиться поліхромія Каплиці Чесного Хреста з 1470 р. з староукр. написами, натомість не збереглися ін. розписи укр. мистців з 15 в. — спальних кімнат у Вавелі, Каплиці Мансіонерської і св. Трійці (каплиця королеви Софії, четвертої жінки Ягайла). У церкві св. Норберта був іконостас, виконаний

Укр.-кат. церква св. Норберта в Кракові

учнями мистця Матейка за його проєктом. На Раковецькому цвинтарі поховано бл. 300 вояків УГА, померлих в таборі *Домбе.*

Література: Альманах укр. студентського життя в Кракові. Кр. 1931; Горняткевич Д. Укр. пам'ятки в Кракові. Зб. матеріялів НТШ в Торонто 1954; Божик С. Укр. кат. парохія і церква св. Норберта в Кракові. Лювен 1959.

Д. Горняткевич

«Краківські Вісті», щоденник (до 30. 5. 1940 виходив двічі, далі до 30. 10. 1940 тричі на тиждень) у Кракові (1940—44) й Відні (з 10. 10. 1944 до 4. 4. 1945), неофіц. орган *УЦК* за ред. М. *Хом'яка* (заступник Л. *Лепкий),* вид. *Укр. В-ва* в Кракові. Всього вийшло 1 400 чч. тиражем від 7 200 до 22 500. «К. В.» були призначені для укр. населення *Ген. Губернії,* але розходилися й серед українців у Німеччині й Чехії та Моравії. Попри гостру нім. цензуру, «К. В.» були єдиним за другої світової війни заг.-укр. щоденником і становлять цінне джерело для пізнання того часу на всіх укр. землях. Паралельно виходив (з 1. 11. 1940 до кін. 1944) тижневик «К. В.» (200 чч., тираж 6 000 — 27 000) за ред. Я. Заремби; його дещо змінене вид. для Холмщини появлялося п. н. «Холмська Земля».

Краковець (IV—4), с. м. т. Яворівського р-ну Львівської обл., над р. Шкло, побіч нинішнього кордону УССР з Польщею.

Кралицький Анатоль (1834—94), гр.-кат. свящ.-василіянин, ігумен мукачівського манастиря, письм.; опублікував ряд давніх пам'яток до іст. Закарпаття, збирав етногр. матеріяли для Драгоманова, містив ст. й іст. розвідки та біографії в закарп. і гал. пресі; оп., помітна романтична повість «Князь Лаборець» (1863).

Краль (Král) Їжі (*1893), чес. географ, проф. ун-тів у Братіславі й Празі, д. чл. НТШ; праці з антропогеографії і географії, бібліографії Закарпаття тощо.

Крамаренко Андрій (*1902), драматичний актор; на сцені в Харківському Червонозаводському Драматичному Театрі (1927—33), з 1933 в Одеському Укр. Драматичному Театрі; виступає в побутовому, клясичному і сов. репертуарі.

Крамаренко Євген (1881—1957), хірург родом з Умані; працював у Києві, Одесі, Кіровограді, Ялті, Дніпропетровському, Кисловодську й ін.; залишив 160 наук. праць та низку хірургічних метод.

Крамаренко Іван (1801—83), етнограф; збирав укр. нар. пісні. «Историческо-статистическое описание переяславских церквей».

Крамаренко Лев, (1888—1937?), маляр-монументаліст з Умані; 1920—32 проф. Київ. Художнього Ін-ту, чл. *ОСМУ;* фрески в Дитячому м-ку ім. В. Леніна, «Робітниця», «Збір чаю», «Комуна»; засланий у 1930-их рр.

Крамаренко Леонид (*1885), проф. с.-г. механіки Київ. Політехн. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР; праці з ділянки будівництва с.-г. машин.

Краматорське (V—18), м. обл. підпорядкування Сталінської обл., положене в півн. частині Донбасу над р. Кривим Торцем; зал. вузол; центр важкого гірничо-метал. машинобудування на Україні; 115 000 меш. (1959 р.; 1914 — 4 000; 1926 — 12 000; 1939 — 93 000). К. виникло в другій пол. 19 в., пром. значення набуло з побудовою 1897 мех.-металюрґійного зав., згодом кілька разів реконструйованого (нині Старо-Краматорський зав. ім. С. Орджонікідзе); К. розбудувалося в 1930-их рр. у зв'язку з будовою *Ново-Краматорського машинобудівельного зав.* (ім. Сталіна), який виробляє разом з Старо-Краматорським устаткування для вугільної та ін. промсти. Ін. зав.: варстатобудів., коксо-хем., цементний, шиферний та ін.; машинобудів. технікум. К. — одно з найбільш озеленених і впорядкованих міст Донбасу.

Крамський Іван (1837—87), маляр-реаліст родом з укр. міщан з Острогорську (півн. Слобожанщина), студіював у Петербурзькій Академії Мистецтв (1857—63), згодом жив у Петербурзі; засновник та ідеолог «передвижників». Твори: портрети (м. ін. Т. Шевченка, 1871), «Травнева ніч», «Христос у пустині» й ін.

Красилів (IV—7), с. м. т. на сх. Поділлі над гор. Случчю, р. ц. Хмельницької обл.; цукровий зав.

Красицький Фотій (1873—1944), маляр-реаліст імпресіоністичного нахилу; учився в Київській Рисувальній Школі (з 1888), згодом в Одеській мист. школі (1892) і у Вищій художній школі при Петербурзькій Академії Мистецтв; з 1927 проф. Київського Художнього Ін-ту. Низка сюжетних картин на укр. теми з дбайливим відтворенням етногр. подробиць: «Гість із Запоріжжя», «Дід», «Пасіка», «Біля криниці», «За обідом», «Козацьке село» й ін.; портрети М. Старицького, М. Садовського, Лесі Українки Т. Шевченка, М. Грушевського та ін. Автор підручників малювання й рисування.

Ф. Красицький

Красіцький (Krasicki) Ігнаци (1735—1801), єп. Вармії, згодом архиєп. Ґнезна, поль. письм.-сатирик і байкар; його «Bajki» (1779) мали вплив на укр. байкарів, іст. поема «Wojna Chocimska» (1780) згадує про участь козаків Сагайдачного.

О. Красіцький

Красіцький Олександер (1870—1946), підполк. УГА, майор австр. жандармерії, організатор і комендант Польової Жандармерії УГА, згодом усієї Держ. Жандармерії ЗОУНР.

Красковський Іван 1880—?), укр. політ. діяч білор. роду з Півн. Підляшшя, історик; під час першої світової війни уповноважений Союзу Міст у Галичині; 1917 губ. комісар Тернопільщини; в грудні 1917 — товариш ген. секретаря внутр. справ; за гетьманату чл. ради мін-ва закордонних справ, товариш мін. в уряді УНР і посол у Грузії. У пол. 1920-их рр. повернувся на Білорусь і був доц. Білоруського Держ. Ун-ту в Менську; в 1930-их рр. заарештований, дальша доля невідома.

І. Красковський

Красна (Полонина Красна), гірська група в *Полонинському Бескиді* між р. Тереблею й Тересвою, вис. до 1 568 м (верх Ружа), з якою на півд. зах. пов'язана група *Менчів* (1 487); широкий лагідний хребет, вкритий полонинами, стрімкі узбіччя буковими й (на півн. сх.) шпильковими лісами.

Красна, лівобічна притока Буту на Підляшші.

Красна, ліва притока Донця; довж. — 130 км, сточище — 2 720 км²; перетинає Сер. височину і Донецьку низовину.

Красна Яруга (III—16), с. на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; цукроварня. В р-ні українці становили за переписом з 1926 р. 88,2%.

Красне (IV—5), с. м. т. Бузького р-ну Львівської обл.; зал. вузол, цукровий зав.; під час укр.-поль. війни 1918—19 авіобаза Укр. Гал. Армії; 28. 6. 1919 тут заломився наступ УГА (т. зв. *Чортківська офензива).*

Красне (V—9), с. Тиврівського р-ну Вінницької обл. на сх. Поділлі, кол. м-ко; тут 1651 в бою з поляками загинув брацлавський полк. Данило *Нечай;* укріплений замок з 15 в., 1765 зруйнований гайдамаками.

Красний Іван (*1917), маляр і графік, працює в Києві; акварелі «Ранок», «Молдавська осінь», «Старий Київ» й ін.

Красний Пінхас (1881—1939), жид. гром. діяч на Україні родом з Київщини, чл. управи жид. нар. партії (Фолькспартай), організатор жид. шкіл на Україні, мін. жид. справ за Директорії. Розстріляний большевиками.

Красний Брід, с. на Пряшівщині над гор. Ляборцем із стародавнім василіянським манастирем з 16 в. В 1614 спроба завести унію (заходи графа Юрія Друґета і перемиського єп. Атанасія Крупецького) не вдалася через опір селян. Після 1646 р. манастир став гр.-кат.; в 17 і 18 вв. відома школа з клясою філософії. В новіші часи — відпустова місцевість, хоч з 1915 р. церква і манастир у руїнах.

Руїни манастиря у Красному Броді

Красний Кут (V—19), с. м. т. Краснолуцького р-ну Луганської обл.; населення працює на найближчих вугільних шахтах.

Красний Кут (III—27), с. м. т. і р. ц. Саратовської обл. РСФСР над р. Єруслан, лівою притокою Волги; 13 700 мешк. (1956). В К. К. за переписом 1926 українці становили 25,1%, в р-ні 13,9% всього населення.

Красний Лиман (V—18), м. в півн. Донбасі, р. ц. Сталінської обл.; великий розподільний зал. вузол, через який ідуть продукти Донбасу на північ.

Красний Луч (V—19), кол. Криндачівка, м. обл. підпорядкування Луганської обл., в центр. частині Донбасу; 94 000 мешк. в 1959 р. (1926 р. — 12 000, 1939 — 51 000). Антрацитові шахти; ремонтний зав. шахтного устаткування, авторемонтний і шлякоблькововий зав., обробка мармуру, 2 деревообробні комбінати, холодильник, м'ясокомбінат.

Красний Октябр (V—19), с. м. т. в центр. частині Донбасу; входить до складу Єнакіївської міської ради Сталінської обл. Видобуток вугілля.

Красний Профінтерн (V—19), с. м. т. в центр. частині Донбасу; входить до складу Єнакіївської міської ради Сталінської обл. Видобудок вугілля.

Красний Сулин (VI—21), кол. Сулин, м. обл. підпорядкування Ростовської обл. РСФСР, положене в сх. (рос.) частині Донбасу; 36 200 меш. (1956 р., 1926 — 14 300, в тому ч. 14,2% українців); метал. пром-сть, вугільні шахти, зав. будів. матеріялів, велика електростанція «Несветайгрес».

Красний Яр (III—25), с. м. т. на Надволжанщині, над р. Медведицею, р. ц. Сталінградської обл. РСФСР; харч. пром-сть. В р-ні українці становили за переписом з 1926 р. 72,4% всього населення.

Красноармейська (VIII—19), кол. Полтавська; станиця, положена в дельті р. Кубані, р. ц. Краснодарського краю РСФСР; с.-г. пром-сть; в р-ні посіви рижу і кенафи.

Красноармійське (V—18, до 1938 — Гришине), м. в зах. частині Донбасу, р. ц. Сталінської обл.; 41 000 меш. (1956); зал. вузол; вугільні шахти, великий динасовий зав. ім. Дзержинського, підприємства по обслуговуванню зал. транспорту.

Краснов Андрій (1862—1914), рос. ботанік і географ, проф. Харківського Ун-ту (1889—1911); для вивчення природи України важливі його праці: «Травяные степи северного полушария» (1894), «Прошедшее и настоящее южнорусских степей» (1891) та ін.

Краснов Петро (1869—1947), рос. ген. і письм., 1918 — отаман Донського війська, з 1919 на еміграції в Німеччині. Під час свого отаманства підтримував приязні відносини з урядом гетьмана Скоропадського. 1945 виданий англійцями большевикам і повішений у Москві.

Красноглядова Віра (*1902), композиторка родом з Полтавщини; оркестрова увертюра, квартет, фортепіянові твори, дитячі пісні, варіяції на укр. тему для оркестри нар. інструментів.

Красногорівка (V—18), м. в півд.-зах. Донбасі, в Маріїнському р-ні Сталінської обл.; 17 600 меш. (1956); зав. вогнетривких матеріялів ім. Леніна (збудований в 1895), реконструйований і поширений за останні роки.

Красноград (IV—16), м. над р. Берестовою (правою притокою Орелі), р. ц. Харківської обл.; зал. вузол, харч. пром-сть, зокрема млинарська, с.-г. технікум, краєзнавчий музей. К. виник 1731 р. під назвою Білевської кріпости, в 1797 переіменований на Константиноград (назва до 1922 р.); за царських часів пов. м.

Красноґвардейське (VIII—15), кол. Курман-Кемельчі, с. м. т. і р. ц. в центр. частині степ. Криму.

Краснодар (VIII—19,20), до 1920 — Катеринодар, гол. м. *Кубані,* положене на правому березі р. Кубані, нині м. крайового підпорядкування і центр Краснодарського Краю РСФСР; 312 000 меш. (1959). К. заснований 1794 чорноморськими (кол. запор.) козаками, як погранична фортеця, положена серед боліт в коліні р. Кубані (т. зв. Карасунський Кут);

Центр м. Краснодару

аж до закінчення кавказьких воєн (1864) населення К. складалося виключно з козаків. 1867 К. став м. і адміністративним осередком Кубанського Козачого Війська, а з будовою залізниці Тихоріцька — К.—Новоросійське (1888) і гол. торг. осередком Кубані, зокрема торгівлі с.-г. продуктами; незабаром в К. розвинулася також с.-г. пром-сть. Разом з цим насе-

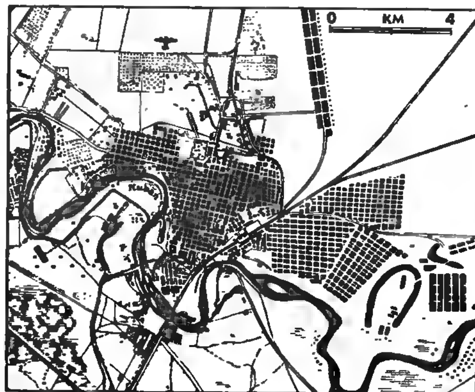

Плян м. Краснодару
В півн. частині (ліворуч від мірила) простягається с. м. т. Калініно

лення К. швидко зростало: з 8 000 в 1860-их рр. до 66 000 в 1897 і 148 000 в 1913 р. К. був також деяким культ. осередком (ряд сер. шкіл, духовна семінарія, т-во дослідників Кубані, в-ва, преса тощо). З 1900-их рр. в К. діяла громада РУП, яку очолював *С. Ерастов,* Кубанський Союз

Кредитових Товариств, в якому українці мали значний вплив, укр. книгарня тощо.

В 1917—20 рр. К. був — з перервами — осідком уряду респ. Кубанського Краю (див. *Кубань*) та часто тереном боїв білих і червоних армій; весною 1920 р. К. попав остаточно під больш. окупацію. 1926 р. К. мав 162 500 меш., в тому ч. 48 600 (29,9%) українців, 83 400 (51,3%) росіян. В другій пол. 1920-их рр. під час українізації при краснодарському Ін-ті Нар. Освіти діяв укр. відділ, виходила преса укр. мовою тощо; згодом і донині в К., як і на всій Кубані, укр. мова не має ніяких прав.

К. є тепер важливим пром. осередком. Гол. галузі: харч. (масло-товщевий, м'ясний, тютюновий комбінат і ін.), легка (камвольно-вовняний комбінат союзного значення, шкіряна, взуттєва, швейна, лимарно-сідельна фабрики), металообробна (зав.: будів., нафтового устаткування, електро-ваговимірювальних приладів, виробництво запасних частин для с.-г. машин тощо), хемічна. В К. сходяться 4 зал. лінії з водним шляхом на р. Кубані.

К. — поважний культ. осередок. Ін-ти: мед., с.-г., пед., харч. пром-сти; технікуми: нафтовий, верстатобудів., електромех., с.-г.; низка н.-д. ін-тів: тютюну й махорки, олійних культур й ін.; музеї — іст.-краєзнавчий і мистецтва; театри: драматичний, муз. комедії, ляльковий.

Центр. частину К. становить одноманітна реґулярна шахівниця житлових кварталів (квадрати величини 2 десятин, ширина вулиць — 2 сажні, себто 21 м). Гол. артерія К. — вулиця ім. Сталіна (кол. Красна), яка перетинає м. від р. Кубані на північ. Пром. передмістя містяться вздовж зал. шляхів, гол. на півн. і сх. від центру; ці останні вже на сх. від заболоченої Циганової долини з річкою Карасуном, яка тепер осушена. К. добре озеленений. Міський транспорт: трамваї, автобуси, тролейбуси; частково газифікований (з 1954 р.).

Краснодарський край, край у межах РСФСР, обіймає в основному *Кубань*; 83 700 км², 3 766 000 населення, в тому ч. 1 465 000 міськ., 2 301 000 сіль. (1959); 54 р-ни, 20 міст, 24 с. м. т., 406 сіль. рад. До складу К. к. входить *Адиґейська Автономна Обл.*

Краснодон (V—20), м. в півд.-сх. частині Донбасу, р. ц. Луганської обл., виникло в 1930-х рр. на місці кол. шахтарського селища Сорокиного; один з центрів видобутку вугілля в Донбасі. 32 000 меш. (1956).

Краснознам'янський канал, канал, який має сполучити Кахівське водоймище (див. *Кахівський гідровузол*) з Краснознам'янкою над Чорним м. та постачати воду з Дніпра для обводнення і зрошування частини Херсонщини й Криму. Маґістральна частина К. к. запроєктована на 161 км (з цього до кін. 1960 р. збудовано бл. 100 км), 5—13 м глибини і

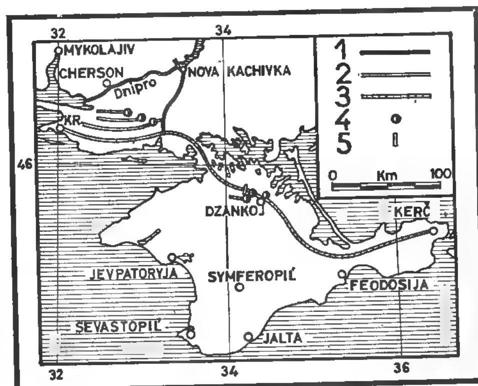

1 — Частина К. к., збудована до 1. 1. 1960. 2 — Частина в будові. 3 — Півн.-Кримський канал (проєкт). 4 — Насосні станції. 5 — Гол. споруда К. к. KR. — Краснознам'янка

60 м шир.; на 64 км К. к. бере початок *Північно-Кримський канал.* Вздовж траси К. к. передбачено збудувати 6 водоймищ заг. місткістю 134 млн м³; К. к. зрошуватиме 220 000 га і обводнюватиме 980 000 га.

Краснокутське (III—16), с. м. т. над р. Мерлею, р. ц. Харківської обл.; засноване 1651 р.

Краснокутський курган («Товста могила»), б. с. Лошкарівки Сталінського р-ну Дніпропетровської обл. з похованням скитського племінного вождя з 4—3 вв. до Хр., досліджений І. Забєліним у 1860 р.; поховання було пограбоване ще в старовину.

Красно-Перекопське (VIII—14), кол. Ішунь, с. м. т., р. ц. в Криму, на Перекопському перешийку, на березі оз. Старого; засноване в 1932 р.

Краснопілля (III—16), с. м. т. на півд. Слобожанщині, р. ц. Сумської обл.; місц. пром-сть.

Краснопілля (V—15), с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.; більшість населення працює в сусідньому Дніпропетровському.

Краснопілля (V—19), с. м. т. в Донбасі, підпорядковане Кадіївській міськраді Луганської обл.; вугільні шахти.

Краснопуща, с. на Бережанщині, Тернопільської обл., де містився до 1945 р. василіянський манастир, заснований

1664; чернечі студії в 1771—72 і 1809—14-их рр. Славний іконостас роботи львівського маляра Василя згорів (за винятком царських воріт і дрібних медальйо-

Святойванський манастир у Краснопущі

нів) 1899 р. (зменшена копія в Онуфріївському манастирі у Львові з 1890-их рр.).

Красносельський Олександер (1877—1944), архітект; збудував у Дніпропетровському: Дитячий пансіон (1914—15), житловий будинок з аптекою (1915—16), Анатомічний корпус Мед. Ін-ту (1916) й ін. в стилі клясицизму й модерн.

Красностав (Krasnystaw, III—4), м. на Холмщині над р. Вепрем, нині пов. м. Люблінського воєводства в Польщі, 10 000 меш. (1955). К. одне з найстаріших міст Холмської землі (давня назва Щеків), яке дійшло до великого розквіту в 16 в. І саме м., і пов. зазнали з часом польонізації, так що в 1940 р. в Красноставському пов. жило лише бл. 5 000 українців і бл. 5 000 польонізованих українців. В 1945—46 рр. українців вивезено.

Красностав, кол. м-ко на Волині, тепер с. Бересдовського р-ну Хмельницької обл., засноване 1394; в 15 в. місц. братство мало школу й шпиталь; 1649 і 1654 здобутий козаками.

Красовський Микола (1876—1953), фармаколог родом з Білорусі; доц. (з 1909) і проф. (з 1917) Харківського Ун-ту, з 1921 Харківського Фармацевтичного Ін-ту (був його засновником і довголітнім заступником дир.); бл. 40 наук. праць та підручник з фармації.

Красовський (Красковський) Олександер (1891—1921), політ. діяч; 1917 чл. Київ. Губ. Виконавчого Комітету, 1919 помічник держ. інспектора армії УНР, в жовтні 1919 висланий укр. урядом на переговори до Москви в справі військ. угоди проти Денікіна. Загинув у повстанському протибольш. русі.

Красовський Петро, видатний львівський архітект другої пол. 16 в.; будував вежу *вірменської катедри* (1570), т. зв. «Чорну кам'яницю» на площі Ринку (1577), Трисвятительську каплицю (1578) й ін. міські будинки, виконані в архітектурних формах італ. Відродження.

Красовський-Улагай Леонид (1880?—?), письм. родом з Харківщини; «Сон весняної ночі», весняна казка за М. Гоголем (1925), «Вій» — фантастичне видовище (1926), сатиричні комедії — «Люди й маски» (1930), «Обзолотились» (разом з М. Дубовським, 1926), «Драматургія. Теорія і техніка драми у стислому викладі» (1930).

Крат Михайло (*1892), ген.-хорунжий Армії УНР; під час першого Зимового походу начальник штабу Запор. дивізії, згодом на еміґрації в Польщі; 1944—45 рр. при штабі дивізії «Галичина» і Укр. Нац. Армії, пізніше укр. комендант табору полонених І Укр. дивізії в Белярії, б. Ріміні в Італії; тепер у ЗДА.

Крат Павло (1882—1952), гром. і церк.-прот. діяч родом з Лубенщини; в 1901—04 рр. діяч Лубенської орг-ції РУП, пізніше Укр. Спілки Рос. Соц. Дем. Рев. Партії, рев. поет, співр. «Селянина» і «Правди». Як студент у Львові (1906—07) один з організаторів боротьби за укр. ун-т; з 1907 р. в Канаді, з 1918 пастор і діяч Укр. Євангельської Церкви; в 1923—38 рр. перев. перебував на Зах. Україні, де був засновником Євангельсько-Реформованої Церкви; видавець і ред. ж. «Віра та Знаття» в Торонто (1922), ст. на рел. і гром. теми. Помер у Торонто.

П. Крат

Кратко Бернард (*1884), скульптор-імпресіоніст жид. походження, проф. скульптури Академії Мистецтв (1919) і Київ. Художнього Ін-ту (з 1925); портрети-погруддя Т. Шевченка, М. Заньковецької, М. Бойчука, В. Дранішнікова й ін.; 1937 засланий в Сер. Азію.

Кратохвиля-Відимська Юзефа (*1878), графік, поль. походження, працює у Львові; серія офортів і ґравюр «Старий Львів», в кольорових монотипіях «Гуцульські мотиви» («Старий гуцул», «Гуцулки», «Дружки») й ін.

Крачковський Кузьма, чернігівський ґравер на дереві 18 в.; рамка на заголовок і дереворити в Псалтирі (1720), рамка до епіграфа з посланням св. Павла до Коринтян (1758) й ін.

Крачун, гадожер (Circaëtus gallicus Gmel.), птах з роду хижаків, розмах крил

до 2 м, живиться плазунами; на Україні живе в ліс. і лісостеп. смугах як осілий, в степу — перелітний.

Крашанка, див. *Писанка.*

Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаци (1812—87), поль. письм., автор низки повістей з життя укр. простолюддя й поль. шляхти на Волині, Поліссі й Київщині: «Historia Sawki» (1842), «Ulana» (1843), «Latarnia czarnoksięska» (1843—44), «Ostap Bodnarczuk», «Budnik» (1848), «Jaryna» (1850), «Chata za wsią» (1854—55) й ін.; остання відома на укр. сцені в переробці М. Старицького. Крім того, «Wspomnienia z Polesia, Wołynia i Litwy» (1840).

Крашенінніков Сергій (*1895), зоолог-паразитолог, дир. протозоол. Секції УАН (1930—35), проф. С.-Г. Ін-ту у Білій Церкві (1934—41), Київ. Ун-ту (1936—37) і Укр. Техн. Госп. Ін-ту (з 1945), д. ч. НТШ; з 1949 в ЗДА. Бл. 30 праць з зоології і паразитології, м. ін. „Chilodonella cyprini Moroff“ і розміщення цього виду на Україні» (1939), „The silver-line system of Ch.“ (1953), „Observations on the division of Eudiplodinium neglectum Dog.“ (1955), „Some new data concerning the morphology and division of Balantidium coli and B. caviae (?)“ (1956); Abnormal infraciliatures of B. coli and B. caviae“ й ін.

С. Крашенінніков

Кревецький Іван (1883—1940), історик родом з Галичини, д. чл. НТШ, довголітній дир. бібліотеки НТШ у Львові (1905—14, 1921—37); ред. журн. «Наша Школа» у Львові (1909—12), урядового органу ЗУНР «Република» в Станиславові (1919), іст. місячника «Стара Україна» у Львові (1924—25). Бл. 40 праць, друкованих перев. у ЗНТШ, присвячених гол. іст. Галичини в пол. 19 в. («Оборонна орг-ція руських селян на ґал.-угор. пограничу в 1848—49 рр.», ЗНТШ, тт. 63—64; «Справа поділу Галичини в 1846—50 рр.», там же, тт. 96—97; «Проби організовання руських нац. ґвардій у Галичині 1848—49» там же, т. 113 й ін.). історії укр. преси, зокрема її початків («Початки преси на Україні 1776—1850», 1927, «Часописи Гал. Поділля», 1927—28), опрацювань гасел з укр. преси в УЗЕ, історіографії («Укр. історіографія на переломі», ЗНТШ, тт. 134—5), бібліотекознавству («Бібліотека НТШ у Львові», ЛНВ 1905 і 1923), й ін.

І. Кревецький

Кревза-Ржевуський Лев (*1632), білор. василіянин, архимандрит у Вільні, з 1625 перший унійтський архиєп. у Смоленську, учений богослов і гарячий прихильник унії; «Obrona jedności cerkiewnej . . .» (1617).

Кревська унія, проголошене 1385 р. в м. Креві об'єднання Польщі й Литви на основі інкорпорації останньої до Поль. Королівства, до якого мали бути включені також укр. і білор. землі В. Князівства Лит.; лит. кн. Яґайло мав стати поль. королем. Проти К. у. виступили лит. і укр. та білор. пани на чолі з кн. Витовтом, двоюрідним братом Яґайла; під їх тиском К. у. не була проведена у життя.

Кредит, тимчасова передача вірителем боржникові грошових або ін. вартостей, звич. за певну винагороду (відсоток). Кредит може бути приватний, банківський (див. *Банки*) і держ. (див. *Позики*). За часів Рос. і Австро-Угорської Імперій укр. селянство терпіло в наслідок надуживань, що їх робили приватні вірителі, позичаючи в обставинах матеріяльної скрути (неврожай, час перед жнивами) гроші або збіжжя з дуже високим лихварським відсотком; боротися з лихвою допомагала селянству укр. *кооперація.* З переходом влади до большевиків всю кредитну систему удержавлено. Але до 1930 р. кредитування госп. орг-цій відбувалося на тих же підставах, що й раніше: існувало взаємне кредитування на підставі спеціяльних кредитних документів (векселів), які потім пред'являлися до виплати в банки (дисконтувалися). В 1930—31 рр. вексельний кредит було скасовано і перейдено до системи прямого банківського кредитування, що одночасно мусить служити засобом контролю держ. органів за виконанням госп. орг-ціями госп. плянів. *Є. Ґ.*

Крезуб Антін, див. *Думін* Осип.

Крейда, відміна *вапняку,* біла, м'яка, слабо зцементована порода з 91—98% вапнякового вуглянy; складається з порошкуватого кальциту, відломків кістяків многоклітинних черепашок форамініфер і коколітофор та нерозчинних мінералів. К. використовують в цементній, хем., скляній, цукровій та ін. пром-сті. Гол. р-ни залягання К. на Україні: окраїни Донбасу (найважливіші родовища в Лисичанському і Слов'янському р-нах), де К. розробляють для потреб донецької хем. пром-сті; півн.-сх. окраїни Дніпровсько-Донецької западини на території

Чернігівської й Сумської обл., зокрема вздовж Десни (м. Новгород-Сіверський, с. Разлети); укр. частини Білгородської і Воронізької обл.; менші — на Волинській (перев. зах. частина) і Подільській височинах.

Крейдовий період, див. *Геологія України.*

Крейсберґ Ісаак, провідний київ. большевик часів революції, чл. Гол. Комітету Соціял-Демократії України; чл. Укр. Центр. Ради в листопаді 1917; співзасновник КП(б)У та чл. її першого ЦК; розстріляний денікінцями 1919.

«Крейцарова Бібліотека», книжечки для дітей, видавані т-вом «Руська Школа» в Чернівцях 1902—08; ред. І. Карбулицький, І. Синюк, І. Ілюк, Д. Пігуляк.

Кремар Роман (1886—1953), справжнє прізвище Солодуха Михайло, гром.-політ. діяч у Канаді родом з Галичини; ред. і видавець тижневика «Нова Громада» (1911—12) і «Новини» (1912—15 і 1917—18) в Едмонтоні, організатор Укр. Нар. Орг-ції (1913—15), яка вела жваву політ. діяльність в Зах. Канаді.

Кременець, див. *Крем'янець.*

Кременчук, скеля на сер. Бозі, б. Олександрівки, на якій було досліджене велике кочовницько-хліборобське селище — городище. На валах, місцями з кам'яною вимісткою, рештки стін з ґранітових уламків.

Кременчук (IV—14), м. обл. підпорядкування Полтавської обл., положене над сер. Дніпром (саме м. лежить на лівому низькому березі, його передмістя Крюків, яке злилося з К. на поч. 20 в. на правому, високому), 86 000 меш. (1959). К. заснований в другій пол. 16 в. як фортеця, за Гетьманщини сотенне м-ко Миргородського полку, в 1765—89 рр. гол. м. Новоросійської губ., згодом повітове (з 1802 Полтавської губ.). В 19 в. К. був одним з важливіших торг. м. України, завдяки корисному транспортовому положенню (перехрестя Дніпрового шляху з зал.); розвивалась торгівля хлібом й ін. харч. продуктами, лісом, який сюди доходив Дніпром, та переробка цих продуктів, існував мех. зав. Боте. Населення швидко зростало з 24 000 в 1860 р. до 57 000 в 1897. В 1920-их рр. К. був в занепаді через упадок торгівлі: в 1926 р. — 59 000 меш. (в тому ч. 42,6% українців, 47,2% жидів, 8,8% росіян), на роки п'ятирічок припадає розвиток пром-сти. Зазнав великого знищення під час другої світової війни (м. ін. найкращих архітектурних пам'яток м. — Спаського собору, збудованого архітектом Д. Кваренґі, й маґістрату з кін. 18 в.).

Тепер в К. є такі гол. галузі пром-сти: машинообробна, машинобудів., зокрема транспортове машинобудів. (зав.: великий вагонобудів. в Крюкові, ім. Сталіна, що виробляє дорожні машини, моторо-ремонтний, автомобільний), харч. (млини, макаронна, кондиторська, м'ясо-беконна, тютюнова й ін.), деревообробна (деревообробний комбінат), легка (суконна, панчішно-трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва), поліграфічна. К. — значний зал. вузол і порт. на Дніпрі. Має технікуми: машинобудів. і зал. транспорту, мед. училище, пед. ін-т, 2 театри, музей А. Макаренка.

За 12 км від К. вгору на Дніпрі вибудовано (1930) б. с. Табурище потужний Кременчуцький гідровузол (водоймище 2 520 км², 18 мільярдів м³, потужність ГЕС — 450 000 квт). Наявність дешевої електроенерґії, видобування залізної руди (див. *Кременчуцький залізорудний басейн)* і сусідство нового вугільного басейну — Зах. Донбасу є підставами для розвитку в околицях К. нового р-ну важкої індустрії України.

В. К.

Кременчуцький залізорудний басейн, кременчуцька магнітна аномалія, виявлений тільки в 1926 р. при проведенні магнітометричного здіймання і розвідуваний 1949—53 рр., є продовженням *Криворізького залізорудного басейну;* простягається від с. Гор. Плавні б. Кременчука вздовж р. Псла на 50 км. Запаси багатих руд К. з. б. (вміст 46—69%) становили на 1956 р. по категорії $B + C_1$ — 119 млн т, по категорії C_2 — 28 млн т, запаси гор.-плавенських залізистих кварцитів (сер. вміст. заліза 36%) по категорії $A + B$ — 256 млн т, по категорії C_1 — 362 млн т. Покищо руди К. з. б. неексплуатовані; експлуатація можлива як відкритою методою, так і підземною; для використання покладів залізистих кварцитів проєктується побудова гірничо-збагачувального Дніпровського комбінату (потужність концентрату — 7 млн т).

Кремінна (IV—19), м. в півн. частині Донбасу над р. Красною, р. ц. Луганської обл.; кам'яновугільні шахти, мебльовий комбінат, фабрика гармоній і баянів.

Кремпський, коз. отаман, вибраний гетьманом після смерти *Лободи* в таборі б. *Солониці* (1596); після потрому коз. табору Жолкевським К. вдалося пробитися з табору з 1 500 козаками.

Крем'янець, Кременець (III—6), м. на зах. Волині, мальовничо положене у вузькому яру, що врізується в берег Поділля *(Крем'янецькі гори),* р. ц. Тернопільської обл.; 16 000 меш. (1956); одне з найдавніших укр. міст. Найперші сліди заселення походять з палеоліту (Остра Гора, Дівича Гора), а знахідки грец. і рим. монет

вказують на жваві торг. зв'язки К. в античні часи з Придніпров'ям. Вперше згадується К. в літописі під 1226 р., хоч він існував уже давніше. 1240 р. Батий не міг здобути К. З 1321 К. під володінням Литви, з 1569 — Польщі (пов. м. Волинського воєводства). На 15—16 вв. припадає розквіт К.; 1438 він дістав маґдебурзьке право, 1536—56 був власністю поль. королеви Бони, яка укріпила замок і розбудувала м. К. відограв значну ролю в війнах з татарами і турками. 1648 К. здобули коз. війська, з другої пол. 17 в. починається його занепад. З 1636 р. діяв правос. Богоявленський манастир, а при ньому школа, друкарня і шпиталь; в 1725—1839 в ньому правили василіяни. В першій пол. 19 в. за Росії завдяки *Крем'янецькому Ліцею* К. був важливим поль. культ. осередком (т. зв. «Волинські Атени»). В 1920—30-их рр. К. відограв поважну ролю як церк.-адміністративний (єпископ, церк. вид. «Духовний Сіяч», «Правос. Волинь», богослужбові книги) та осв. (правос. духовна семінарія, укр. гімназія, поль. сер. школи) центр на зах. Волині.

Гора Бони з руїнами замка і укріпленням; внизу правос. собор і ліцей

Нині в К. розвинена буровугільна пром-сть, крейдяний, тютюновий зав., броварня, фабрика вати тощо; пед. ін-т, лісотехн. технікум. З пам'яток старовини залишилися руїни замка (т. зв. замок Бони, 13—16 вв.) і укріплень, кол. єзуїтська колеґія з 1731—43 рр., правос. собор у бароккoвому стилі. *Р. М.*

Крем'янецький Гавриїл (бл. 1715—83), у світі Григорій, правос. церк. діяч, українець з походження; з 1749 р. в сані еп., в 1762—70 рр. — архиеп. петербурзький, з 1770 — митр. київ., провадив русифікаційну політику рос. уряду.

Крем'янецький Ліцей, поль. вища школа в м. *Крем'янці,* яка розвинулася 1819 р. із заснованої 1805 поль. гімназії, був важливим поль. культ. осередком, який в деякій мірі заступав ун-т; на 600 студентів ледве було 34 українці (1821 р.). К. Л. мав багату бібліотеку й наук. збірки, а його професори чимало спричинилися до вивчення природи Правобережної України (напр., А. *Анджейовський,* В. *Бессер* й ін.). Масова участь учнів К. Л. в поль. повстанні 1830—31 рр. призвела до його закриття, а 1833 р. до перенесення до Києва і перетворення на ун-т св. Володимира. К. Л. відновила поль. влада в 1920-их рр. як комплекс поль. сер. шкіл (учительська семінарія, гімназія, фахові школи).

Крем'янецькі гори, сх. частина берега Подільської височини, т. зв. *Гологірсько-Крем'янецького східця* між р. Іквою й Горинню, що стрімко спадає до *Малого Полісся;* сильно розчленовані р. Іквою, Горинню та їхніми притоками, висота до 409 м.

Кренжаловський Дмитро (1891—1946), видавець ж. «Будяк» (1921—22), «Кіно» (1930—36) і книжок у Львові; помер у Бельгії.

«Крестьянский поземельный банк», заснований 1882 р. в Росії з завданням видавати позики селянам на купівлю землі; з 1895 р. одержав право купівлі поміщицьких земель з метою пізнішого їх перепродажу селянам; з 1906 р. у зв'язку з Столипінською реформою (див. *Земельний устрій*) видавав позики для переходу на хутори. Служив знаряддям зем. політики царського уряду, підтримуючи ціни на землю на високому рівні. Платежі за позики становили включно з погашенням $7^1/_2$—$8^1/_2$%. Скасований 25. II. 1917.

Кретчмер Михайло (1820—98), гром. діяч, приятель Шевченка і добродійник його рідні.

Крех (Mergus), плавун з родини качкуватих, живиться гол. рибами, гніздиться у півн. країнах, зустрічається на перелетах на Україні, а то й зимує на півдні над Чорним і Озівським м. На Україні є такі види: К. великий (M. merganser L.), вага до 2 кг; К. сер. (M. serrator L., вага 0,8—1,3 кг; К. малий (M. albellus L.), вага 0,5—0,9 кг.

«Крехівська Палея», пам'ятка укр. апокрифічної літератури 15 в., відкрита І. Франком у Крехівському манастирі в Галичині. Літ. опис пам'ятки та апокрифічні уривки з неї надрукував І. Франко у своїх «Пам'ятках укр. мови і літератури».

Крехівський апостол, важлива пам'ятка сер.-укр. літ. мови в період її найбільшого наближення до розмовної мови; містить переклад Апостола з коментарями, гол. за поль. Біблією 1563, зроблений 1563—72 р.; має 663 стор. Рукопис знайдено в *Крехівському манастирі* в Галичині, описували В. *Лев* та І. *Огієнко.*

Крехівський манастир, відомий (ставропігіяльний) манастир в с. Крехові на Жовківщині (нині Нестерівський р-н Львівської обл.), заснований на поч. 17 в. і розбудований в 1619—58 рр. у великий комплекс церков та ін. споруд, обведених оборонними мурами 1669 р., — характеристичний укр. дерев'яний манастир-фортеця. Спаська церква і дзвіниця з 1658 р., перенесені згодом до с. Крехова, прекрасні пам'ятки дерев'яної архітектури; цінний іконостас маляра Василя із

Крехівська обитель

Львова і славний деречорит манастиря Д. Сінкевича (1699) та багата бібліотека (*Крехівський Апостол* і Палея). З 1902 р. новіціят гал. василіян і місце прощ (2 чудотворні ікони — Матері Божої і св. Миколая). Башти і мури тепер розібрані. Цінні зразки декоративної різьби і малярства в кол. церкві К. м. спалено большевиками.

Креховецький Іван, шляхтич з Галичини, старий співр. Б. Хмельницького, виконував його дипломатичні доручення (переговори з Польщею 1650, з Семигородом і Швецією 1656); полк. корсунський (1658), ген. суддя у Тетері (1665); схоплений у Корсуні козаками Брюховецького й москалями 1665 і засланий до Москви.

Кречет Василь (1886—1939), драматичний актор на героїчних ролях; з 1919 на сцені Першого Держ. Театру УРСР ім. Т. Шевченка в Києві, з 1920 в театрі ім. І. Франка, з 1931 в Червонозаводському Театрі в Харкові й з 1934 в Чернігівському Держ. Укр. Муз.-Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка.

Кречетніков Михайло (1729—93), граф, рос. ген., учасник воєн з Туреччиною й Польщею, 1768 придушив Коліївщину; з 1790, після усунення П. Румянцева, управляв трьома лівобережними укр. губ.; 1793 — ген.-губернатор Правобережної України.

Кржемінський Кость (*1893), дослідник нар. мистецтва; «Стінні розписи на Уманщині» (1927), «Хати с. Ходоровець» та ін.

Кривавник, див. *Деревій звичайний.*

Криве Озеро (VI—11), с. над р. Кодимою на Придніпровській низовині, р. ц. Миколаївської обл.

Кривецький (Крживецький) Борис, режисер, до 1917 р. працював у театрах Москви, 1918—19 режисер і дир. Київ. Драматичного Театру; створив разом з О. *Загаровим* укр. психологічно-реалістичний театр, за зразком Моск. Художнього Театру, де раніше працював; 1921 режисер Укр. театру в Ужгороді, згодом в Оломовці в Чехо-Словаччині.

Кривецький Михайло (†1929), економіст, політ. діяч з Укр. Партії Соціялістів-Самостійників, 1917—19 радник мін-ва фінансів, 1919 керуючий мін-вом фінансів в уряді С. Остапенка; на еміґрації у Відні й Франції, де й помер.

Кривецький Степан (*1886), економіст, проф. Харківського С.-Г. Ін-ту в 1920-их рр.; праця «Донбасс за 10 лет» (1930) та ін.; в 1930-их рр. заарештований і засланий, дальша доля невідома.

Кривий Ріг (VI—14), м. обл. підпорядкування Дніпропетровської обл., центр *Криворізького залізорудного басейну,*

Старе робітниче селище б. Кривого Рогу

положене над р. Інгульцем та його притокою Саксаганню; 386 000 меш. (1959). Перші відомості про К. Р. походять з пол. 17 в., в 1860-их рр. він став м-ком з 4 000 меш. Дальший розвиток його зв'я-

Нове робітниче селище в Кривому Розі

заний з зростанням залізорудної промсти: 1897 р. К. Р. мав 15 000 меш., 1923 р. — 19 000, 1926 — 31 000 (в сучасних адміністративних межах бл. 50 000). За роки

п'ятирічок К. Р. зростав швидким темпом: 1939 р. — 197 000, після воєнного занепаду і часткового знищення вже в 1956 р. мав 322 000.

Крім залізорудної пром-сти (численні шахти — серед них такі потужні, як «Гігант», «Северная», два рудозбагачувальні комбінати) розвинена пром-сть: металюрґійна, енерґетична, хем., машинобудів., будів. матеріялів, харчова. Важливіші зав.: великий комбінат «Криворіжсталь», який після закінчення ре-

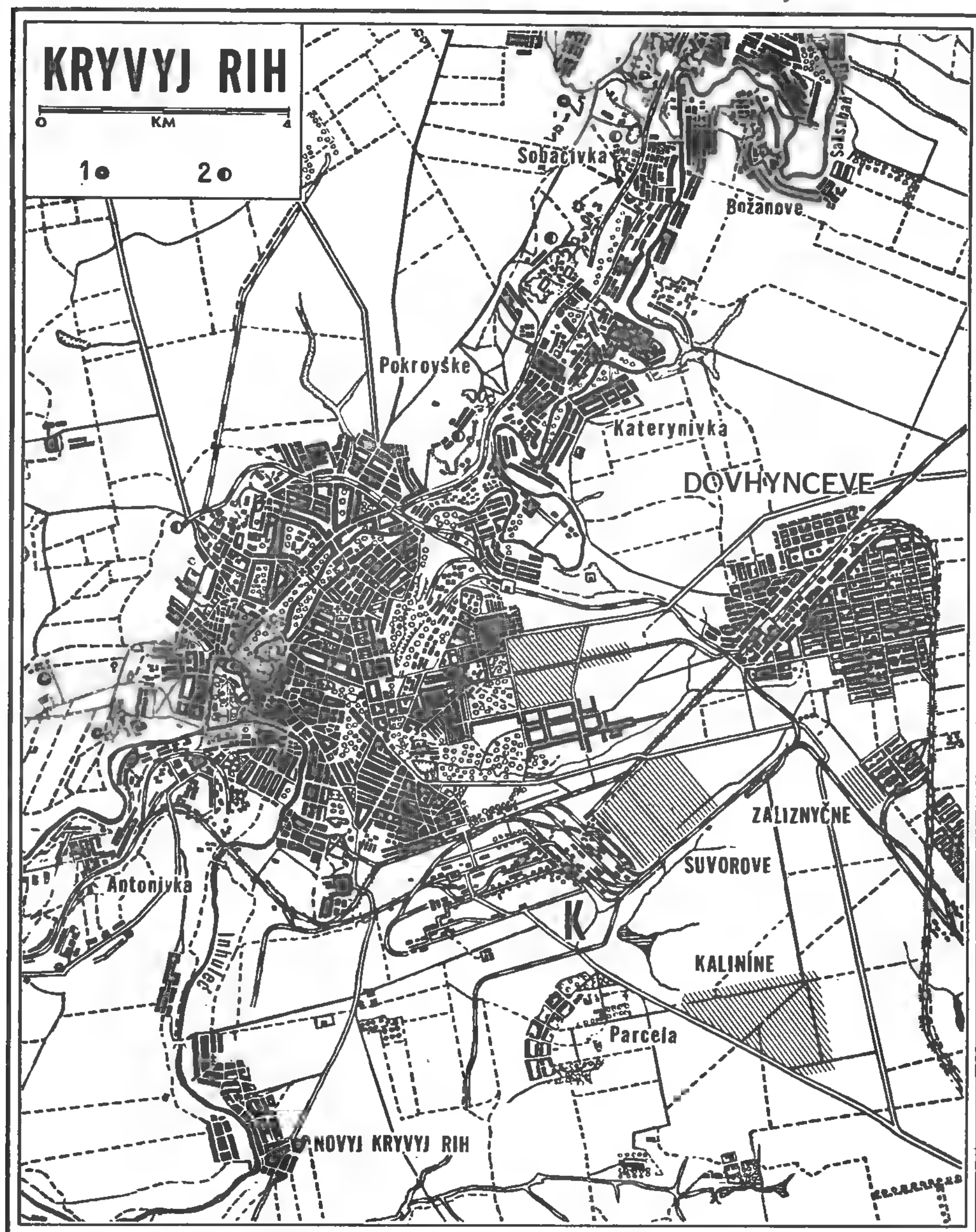

Кривий Ріг

1 — Металюрґійні заводи. 2 — Копальні. К — «Криворіжсталь»

Г. Колодій

конструкції стане одним з найбільших у СССР, гірничого устаткування («Комуніст»), коксохем., цементний та ін. Гірничорудний (з 1929 р.) і пед. ін-ти, гірничої металюргії, гірничий і будів. технікуми, мед. училище, н.-д. гірничорудний ін-т, драматичний театр.

Сучасний К. Р. простягнений смугою на довж. 60 км вздовж р. Інгульця і Саксагані. Транспорт: зал. лінії (11 станцій), трамвай, автобуси і тролейбуси; м. частково газифіковане. *В. К.*

Кривий Торець, р. на території Донецького кряжу, правобічна притока Казенного Торця; довж. — 90 км, сточище — 1 600 км².

Кривицька Олександра (*1899), драматична акторка родом з Чигирина; на сцені з 1917 р., з 1921 в Галичині, м. ін. у театрах ім. Тобілевича (1928—33) і в «Заграві» (1934—36), ім. Котляревського (1938—39), ім. Лесі Українки (1940—41), у Львівському Оперному Театрі (1941—44) — всі під орудою В. Блавацького; з 1944 в Театрі ім. М. Заньковецької; провідні ролі в укр. клясичному, побутовому й евр. репертуарі.

О. Кривицька

Кривичі, численне східньослов. плем'я, що сиділо по верхів'ях Волги, Дніпра і зах. Двини та займало також частину Озерного Краю і басейну Німана. За галузь К. вважають також Ільменських слов'ян. За останніми дослідами К. прийшли в 6 в. десь з півдня, ймовірно Карпат-Волині (М. Міллер) або у 8 в. із зах. (Я. Станкевич). Політ. центри кривичів: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ. Кривичі, в більшості, разом з частиною дреговичів, створили білор. народ, частинно ввійшли до росіян.

Кривобабко Іван (1897—?), хемік, викладач Харківського Технологічного Ін-ту, зав. хем. лябораторією Палати Мір і Ваги; «Дослідження укр. силікатів» та ін. праці. Засланий у 1930-их рр., загинув на засланні.

Кривоблоцький Андрій, писар коз. війська, підписав коз. інструкцію на сойм 1625 р.

Кривоніс Денис, кошовий отаман Запоріжжя 1671—72 рр., посол до Москви 1673.

Кривоніс Максим (†1648), коз. полк., визначний полководець Хмельниччини. Походження К. невідоме: за деякими відомостями — це був мандрівний вояк з Шотляндії, за іншими — певнішими — міщанин з Острога чи Могилева. Відзначився у битві під Корсунем; потім, командуючи резервами коз. армії, які складалися з різного стану повстанців (перев. селян), воював з кн. Є. Вишневецьким на Лівобережжі, згодом на Правобережжі, де брав участь у всіх гол. воєнних діях, зокрема зайняв Бар і львівський Високий Замок (5 жовтня 1648). Був рішучий противник угоди з Польщею; помер під час пошести в таборі під Замостям.

Кривоносюк Петро (*1897), гал. педагог; ст. в журн. «Шлях Виховання і Навчання» і «Рідна Школа», зокрема про навчання дефективних дітей.

Криворівня, с. Жаб'ївського р-ну Станиславівської обл., положене на Гуцульщині над р. Черемошем; тут в 1901—14 рр. спинявся на літній відпочинок І. Франко, а також приїздили В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Стефаник, Г. Хоткевич й ін. 1960 р. в К. відкрито філіял літ.-меморіяльного музею І. Франка у Львові.

Криворіжжя (V—19), с. м. т. в Донбасі, підпорядковане Кадіївській міськ. раді Луганської обл.; кам'яновугільні шахти, збагачувальна фабрика.

Криворізький залізорудний басейн, Кривбас, Криворіжжя, найважливіший на Україні і один з більших у світі р-н залягання *залізних руд* і *залізорудної пром-сти,* розташований на території Укр. кристалічного масиву в р-ні сер. Подніпров'я вздовж р. Інгульця і його приток Саксагані й Жовтої. Криворіжжя є легкохвилястою рівниною на висоті 80—130 м, розчленованою долинами, що лежать на висоті 20—80 м (докладніше див. *Степова Україна).*

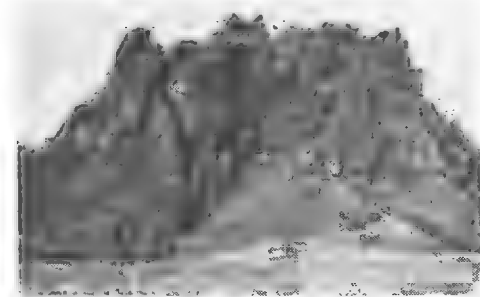
Відслонення залізорудних кварцитів «Орлине гніздо»

Геологія. К. з. б. являє собою синклінарій, складений з залізисто-роговикових і лупакових порід, які залягають

на саксаганських ґранітах і ґнайсах; він простягається з перервами в меридіональному напрямі на просторі понад 250 км на ширині 1—7 км (найширше на території м. Кривого Рогу). Півд. його частина між с. Миколо-Козельським на півд. і с. Жовтим на півн., довж. бл. 100 км, становить власне К. з. б. (площа бл. 300 км²), півн. частина від Кременчука на півн. це — *Кременчуцький залізорудний басейн.* В складчастій смузі К. з. б. відрізнюються три р-ни: Півд., найважливіший Саксаганський (центр.) і Півн. Саксаганська світа, збудована з багатьох порід протерозойського віку, перев. морського походження. Вона поділяється на три підсвіти: долішню, збудовану з пісковиків (частково аркозових) і філітів, найважливішої сер. з залізистих кварцитів, джеспілітів і кристалічних лупаків та горішню з рябих лупаків, пісковиків і кварцитів; всі ці породи перерізують виливи ґранітів, пеґматитів і аплітів. Залізисті кварцити (залізисті роговики і джеспаліти) являють собою метаморфізовані осади докембрійського моря, які багато разів перешаровуються з глинястими осадами; вони є вбогими рудами (вміст заліза 25—45%), і тому їх можна використати лише після процесу збагачення. Серед залізистих кварцитів і рідше залізистих лупаків є поклади багатих залізних руд, здебільша гематитово-мартитових з вмістом заліза 46—67%, в сер. 60%, хем. чистих, з невеликим вмістом шкідливих домішок — сірки (0,03%), фосфору (0,2%) й ін. В К. з. б. нараховується бл. 300 покладів залізної руди від 1 000 м² до 90 000 м² горизонтальної площі кожна, потужність шарів сягає 10—15 м і більше, грубина залягання доходить 1 500 м, при чому деякі шари виходять на поверхню, деякі починаються тільки на глибині 100—400 м. Досліджені балянсові запаси руди на 1. 1. 1956 р. по різних категоріях такі (в млн. т):

Півд. гірничозбагачувальний комбінат

Руди	Категорії			
	A+B	C_1	C_2	$A+B+C_1+C_2$
Багаті	935	657	506	2 098
Залізисті кварцити	2 355	4 193	12 328	18 876

Крім того, запаси т. зв. забалянсованих залізистих кварцитів — 14 340 млн т, а перспективних — 500—600 млн т.

К. з. б. в 1880 — 1914 р р. Першими дослідниками К. з. б. були В. Зуєв (1781), Леваков, Кульшін, але точніші досліди провів щойно Варбот де Марні (1862—67), а згодом С. Конткевіч (1880) та ін. Дальші досліджування і початок розроблення криворізьких руд належать дідичеві *О. Полеві,* який 1881 заснував Перше акційне т-во залізних руд Кривого Рогу, з перевагою франц. капіталу. Того ж року видобуто 37 400 т руди; першою копальнею цього т-ва була Саксаганська. На розвиток К. з. б. вплинула будова 1884 р. Катерининської залізниці, яка зв'язала його з Донбасом і Придніпров'ям; відтоді на базі криворізьких руд і донецького вугілля розбудовано потужну металюрґію України. На поч. 1890-их рр. К. з. б. зайняв по видобутку залізної руди перше місце в Рос. Імперії; її експлуатація поступово збільшувалася (в млн т): 1896 — 1,2; 1900 — 3,0; 1905 — 3,3; 1910 — 4,0 і 1913 — 6,4 (максимальна експлуатація). 1913 р. працювало 51 копальня, ч. робітників становило 23 600 (1901 — 4 200, 1910 — 11 700). 40% руди добувалося відкритою методою, 60% — підземною. На К. з. б. припадало 94—95% експлуатації залізної руди на всій Україні і 70% в Рос. Імперії.

1920 — 60 рр. Після цілковитого занепаду під час революції, експлуатація залізної руди знову піднеслася і 1930 р. перевищила довоєнний рівень (1931 р. — 7,6 млн т), а за роки п'ятирічок сильно зросла і 1940 р. дійшла до 18,9 млн т. (94% продукції УССР і 63% всього СССР). Одночасно відбувалася концентрація видобутку руди в нечисленних великих шахтах, електрифікація і механізація основних процесів видобутку і транспорту, заг. поступ техніки і збільшення продуктивности праці. Після занепаду, спричиненого другою світовою війною, продукція залізної руди в К. з. б. досягла 1950 р. довоєнного рівня, 1958 р. — становила 45,5 млн т (другий залізорудний басейн України — Керчинський лише 4,3 млн т), 1960 р. 53 млн т (приблизно); плян на 1965 р. — 64,3 млн т (вся УССР — 74,3 млн т).

Тепер вже експлуатується в К. з б. бл. 85% площі, багатої на залізну руду, так

що дальше збільшення видобутку може йти лише шляхом інтенсифікації вже існуючих шахт. Шахти К. з. б. належать до найбільших у світі; деякі з них (напр., «Гігант») можуть щороку видобувати від 3 до 3,5 млн т руди. Видобуток руди ведеться в основному підземною методою до глибини 1 200 м. Залізорудною пром-стю відає дванадцять рудоуправлінь, які належать до двох трестів («Ленінруда» і «Дзержинськруда»), що нині підлягають Мін-ву Чорної Металюрґії УССР. У зв'язку з надмірною експлуатацією багатої руди, щораз більше значення мають вбогі руди, і тільки вони, після введення в дію рудозбагачувальних комбінатів, в стані забезпечити дальшу пром. експлуатацію К. з. б. 1955 р. став до ладу Півд. рудозбагачувальний комбінат (річна потужність бл. 5 млн концентрату з вмістом заліза 60%), 1959 р. — Ново-Криворізький (потужність 4,5 млн т концентрату), будується Центральний і Південний ч. 2, проектується Північний, Інгулецький та ін. 1960 р. збагачена руда на цих комбінатах мала б становити бл. 20% заг. продукції залізної руди в К. з. б., 1965 р. після закінчення дальших рудозбагачувальних комбінатів — 36%. Проте, не зважаючи на виснаження багатих руд, проектується ще збільшити їх видобуток до 41,2 млн т в 1965 р. (64% всієї продукції) і 46,8 млн т в 1970 р. (55% всієї продукції). При такому темпі продукції багатих залізних руд в К. з. б. ледве вистачить на якихсь 30—40 рр.

Залізна руда К. з. б. тепер покриває цілком попит доменної металюрґії Донбасу і Придніпров'я і сталеливарної металюрґії всієї УССР, Прикавказзя, Поволжя та 25% приозівської (Озівсталь, Керч); бл. 1/4 продукції вивозиться за кордон, зокрема до країн сх.-евр. бльоку. Докладніше про залізорудну пром-сть К. з. б. за сов. часи див. *Залізорудна промисловість*.

Довгий час єдиною галуззю пром-сти в К. з. б. була залізорудна. Тільки в другій пол. 1930-их рр. у Кривому Розі постав металюрґійний комбінат («Криворіжсталь»), який постійно розбудовується; створення його викликане потребою використання на місці вбогих руд і врівноваження вантажопотоку руди, яка йде у Донбас, вантажопотоками коксівного вугілля з Донбасу у Кривий Ріг. Ін. галузі пром-сти — виробництво мінеральних фарб, будів. матеріялів, добування покрівельних лупаків, бурого вугілля тощо (див. також *Кривий Ріг*).

Дуже складними проблемами є постачання електроенерґії та води. Процеси рудозбагачування надзвичайно енерґомісткі, напр., тільки один Південний рудозбагачувальний комбінат потребує стільки електроенерґії, скільки всі шахти К. з. б. разом. Крім власної теплової електростанції, К. з. б. дають електроенерґію Дніпрогес і Каховська ГЕС, на майбутнє — також Дніпродзержинська гідростанція і Придніпровська теплова електростанція. Попит води в К. з. б. становитиме на найближчі роки не менше 650 млн кубометрів на рік, або 20 кубометрів на сек., що значно перевищує теперішні можливості, не зважаючи на побудову за сов. часи водоймищ на рр. Інгульці й Саксагані. Для ліквідації маловоддя в 1957 р. почали будувати канал Дніпро—Кривий Ріг довж. на 42,2 км, який іде від Каховського водоймища і постачатиме питну воду, для техн. цілей і для зрошення земель.

Людність. К. з. б. є одним з більших скупчень населення України. В самому Кривому Розі живе 386 000 меш. (1959), в усьому К. з. б. понад 1/2 млн; числа на 1926 р.: 50 000 і 120 000 (приблизно). Крім Кривого Рогу в К. з. б. є 3 міста: Жовті Води (м. обл. підпорядкування), Інгулець і Терні та 10 с. м. т. (на території Криворізької міської ради — Веселі Терні, Залізничне, Калініно, Мировське, Рахманівка, Суворове; в Широківському р-ні — Зелене, Миколаївка, Христофорівка, Широке). Всі вони простягнені вузькою смугою від Широкого на півдні по Жовті Води на півн. і мають тенденцію стати одним великим м.

Література: див. *Залізорудна промисловість;* Беленцев Я. Геологическое строение и железные руды Криворожского железорудного бассейна. М. 1957; Бардин И. (ред.) Железорудная база черной металлургии СССР. М. 1957. *В. Кубійович, С. Процюк*

Кривоус Степан (*1902), гром.-політ. діяч у сх. Канаді родом з Галичини; один з організаторів *Союзу Укр. Організацій,* гол. контролер *Укр. Роб. Союзу.*

Кривче, с. Борщівського р-ну Тернопільської обл., на Зах. Поділлі; городище княжої доби, руїни замка з 17 в.; великі печери карстового типу в гіпсах,

Руїни замка в Кривчу

що їх відкрив 1908 р. К. *Ґутковський.*

Кривченко Юрій (*1883), економіст і статистик, в 1920-их рр. проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва і співр. ВУАН; найважливіші праці: «Збір статистичних відомостей по нар. госп-ву України» (1919); «Внешняя торговля Украины в настоящее время и до войны» (1923) та ін.

Кривченя Олекса (*1910), співак-бас родом з Одеси; учився в Одеській Консерваторії; з 1938 на сценах опер Луганського, Дніпропетровського, Новосибірську (1945—49); з 1949 соліст Московської опери.

Крижанівський Андрій (*1907), письм., співред. літ. ж. «*Ми*» у Варшаві (1933—38); роман «Сонце в пісках», новелі «Історія одного вагону», «Очі в труні», «Новеля про мене, Ірен і залізну людину» й ін.

Крижанівський Антін (1852—1927?), гром. діяч, один з організаторів Одеської Укр. Громади в 1870-их рр.

Крижанівський Богдан (*1898?), театральний композитор; 1920—26 у театрі ім. І. Франка, з 1926 в «Березолі» й Харківському Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка. Музика до п'єс: «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Правда» і «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Талан» М. Старицького, «Земля» (В. Василька за О. Кобилянською) та ін.

Крижанівський Василь (1891—1926), маляр-візантиніст; студіював у Київській художній школі, згодом у Краківській Академії Мистецтв; з 1923 у Львові; майстер акварелі. Серед ін. праць — «Автопортрет», «Діти», «Ерос і Псіхея», «Ангел».

Крижанівський Всеволод (*1885), історик культури і правник; чл. візантологічної і правничо-термінологічної комісій ВУАН; співр. «Рос.-укр. словника правничої мови» (1926); праці з іст. укр. культури 16—18 вв.

Крижанівський Григорій (1858—?), рос. письм. укр. роду; праці про рукописні евангелія, про тетраевангеліє з Камінки Струмілової, про Почаївську Лавру та ін.

С. Крижанівський

Крижанівський Петро (*1885), письм.; оп. в журн. «Нова Громада» й ін. і окремо «Нота», «У вовколігві» (1929).

Крижанівський Степан (*1907), актор легкого жанру; 1926—39 в театрі під управою Й. Стадника у Галичині, 1939—41 в театрі ім. Лесі Українки у Львові, 1941—44 у Львівському Оперному Театрі; тепер в Австралії.

Крижанівський Степан (*1910), поет і літературознавець родом з Миколаївщини, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; друкується з 1928 р. Зб. поезій «Енергія» (1930), «Моїм ровесникам». «Країна майстрів» (1932), «Поезії» (1934), «Гори й долини» (1946), «Під зорями радянськими» (1950), «Весна людства» (1951), «Срібне весілля» (1957). По війні К. працює також як літературознавець, ред. офіц. курсу «Історії укр. літератури» (1957) та ряду ін. вид.; автор критико-біографічного нарису «Василь Стефаник» (1946); ст. в офіц. дусі про соц. реалізм тощо.

С. Крижанівський

Крижанівський Федір, кооператор і політ. діяч (укр. «трудовик»), чл. Центр. Ради і товариш її гол., 1918 — юрисконсульт Дніпросоюзу. Заарештований большевиками, дальша доля невідома.

Крижановський Гавриїл (1837—1912), гр.-кат. свящ., крилошанин і довголітній канцлер львівської капітули, активний діяч староруського політ. напряму в Галичині в другій пол. 19 в.; посол до австр. парляменту і гал. сойму.

о. Н. Крижановський

Крижановський Навкратій (1876—1940), василіянин, церк. діяч у Канаді (з 1903 р.), один з перших організаторів укр.-кат. життя в Канаді, перший протоігумен Чину св. Василія В. в Канаді й ЗДА (1932—40).

Крижевецька епархія, гр.-кат. епархія в Югославії від її осідку — м. Крижевці (Križevci), положеного в півн. Хорватії; заснована 1777 р. Пієм VI у висліді заходів Марії Терезії із гр.-кат. марчансько-свідніцького ген. вікаріяту римо-кат. Загребської дієцезії. Останній постав у 17 в. із створеної 1611 р. окремої уніятської епархії, коли еп. Симеон Вратаня прийняв унію разом із своїми вірними, правос. переселенцями з Сербії і Боснії. Між ними працювали також українці — Методій Терлецький, пізніше еп. холмський, Никифор, який став еп.-помічником Симеона, Григорій Було (еп.-

помічник у 1730-их рр.) і єп. Гавриїл Палькович (1751—59), обидва останні родом із Закарпаття. До К. є. були приділені, крім гр.-католиків у Хорватії, також укр. поселенці в *Бачці*, а в кін. 19 і на поч. 20 в. укр. поселенці в Славонії, Боснії й Банаті. Першим єп. К. є. був Василь Божичкович (1759—85), що відбудував гр.-кат. семінарію в Загребі. Після ряду єп. хорватів в 19 в. К. є. правили також українці: Юлій Дрогобецький (1891—1920), родом з Пряшівщини, і Діонисій *Няраді* (1920—40) з Бачки. В 1942—46 рр. К. є. очолював хорват Янко Шімрак, що помер від тортур у тюрмі; з 1950 р. нею управляє єп. Гавриїл *Букатко*, бачванський українець.

Нині К. є. охоплює всіх гр.-католиків в Югославії і нараховує 52 000 вірних, в тому ч. 38 000 українців (бл. 25 000 бачванських), 10 000 хорватів, 2 500 македонців та небагато румунів й угорців; на 45 парохій є 28 укр., на 59 свящ. — 41 українець. В Загребі діє духовна семінарія.

о. *М. Б.*

Крижень, див. *Качка.*

Крижицький Костянтин (1858—1911), маляр-реаліст родом з Києва, вчився в Київській Рисувальній Школі, 1877—89 у Петербурзькій Академії Мистецтв, її д. чл. з 1900 р.; брав участь у виставках «передвижників». Пейзажі (перев. з України), декоративне малярство, ілюстрації; «Сільська вулиця», «Початок теплих днів», «Дуби», «Перед полуднем», «Хутір на Україні», «Перед бурею», «Село» й ін.

К. Крижицький

Крижопіль (V—9), с. м. т. в півд.-сх. частині Поділля, р. ц. Вінницької обл. Літом 1919 успішні бої Укр. Гал. Армії з большевиками; в жовтні 1919 бої армії УНР з денікінцями, в травні 1920 з большевиками (при повороті з Зимового походу).

Кризи економічні, явища, що до останнього часу супроводили розвиток того госп. ладу, що має поточну назву капіталістичного. Ознаки К.: падіння цін, скорочення госп. активности, конкурси підприємств, безробіття. За К. звичайно приходять роки госп. депресії, які потім переходять у піднесення.

На Україні перша пром. К. відбулася в 1875—76 рр. (фінансовий крах 1875); друга — 1880—82, третя — 1899—1902, четверта — 1907—09; роки найбільшого госп. піднесення — 1896—99 і 1910—13. В сов. умовах такого роду К. немає. Але пляновість не охороняє сов. госп-во від великих перебоїв, дуже дошкульних для госп-ва і для населення, на яке сов. влада перекладає наслідки К. Провал 6 п'ятирічки (1956—60) і перехід до семирічного пляну (1959—65) є одним з яскравих прикладів недоладности госп. плянування. Натомість в умовах вільного світу, після другої світової війни, завдяки заходам екон. і фінансової політики, госп. розвиток відбувається без великих струсів, якими раніше були К. *Є. Г.*

Крилів, див. *Ново-Георгіївське.*

Крилов Володимир (1841—1906), патологоанатом, проф. Харківського Ун-ту (з 1872), засновник катедри патологічної анатомії й Харківської Бактеріологічної Станції, активний чл. Харківського Мед. Т-ва; численні праці з ділянки патологічної анатомії.

Крилов Іван (1768—1844), рос. байкар; мав вплив на укр. байкарів (Є. Гребінка, Л. Глібов). На укр. мову байки К. перекладав М. Старицький.

Крилов Микола (1879—1955), видатний математик, д. чл. АН УРСР (з 1922) і АН СССР (з 1929), д. чл. НТШ; з 1912 проф. Петербурзького Гірничого Ін-ту, з 1917 — Кримського Ун-ту, з 1922 керівник катедри матем. фізики УАН; понад 200 праць з проблем теорії інтерполяції й механічних квадратур, наближеного інтегрування диференціяльних рівнянь, матем. фізики та нелінійної механіки; вклав багато праці у виховання матем. кадрів на Україні.

М. Крилов

Криловський Амвросій (1853—1930), історик і бібліотекознавець, родом з Галичини, дир. бібліотеки Київ. Духовної Академії, згодом зав. відділу Всенар. Бібліотеки України, д. чл. Археографічної комісії УАН. Серед ін. праць «Львовское Ставропигиальное Братство» (1904).

Крилос, с. Гал. р-ну Станиславівської обл., засноване після 1241 р. на місці центр. частини княжого столичного городу *Галича.*

Крилоське евангеліє, див. *Галицьке евангеліє 1144 р.*

Крилошанин, див. *Канонік.*

Крим, Тавріка, Тавріда, Таврія, найбільше — побіч Кубані — висунена на південь частина України, півострів, по-

ложений поміж Чорним (з зах. і півдня) і Озівським (із сх.) м., довж. 200 км з півн. на півд. і 320 км із зах. на сх., площа 26 600 км². К. має вигляд неправильного чотирикутника, витягненого в сх. напрямі, де його продовженням є Керчинський півострів. З материком К. зв'язує вузький (7 км) Перекопський перешийок, а відділяють від нього Каркінітська затока на зах. і Сіваш на сх., що, однак, на довж. 80 км має ледве 1—2 м глибини, і через нього проходить насипами зал. і битий шляхи з материка на К. На сх. в *Керчинській протоці* К. наближується до Кубані (Таманського півострова).

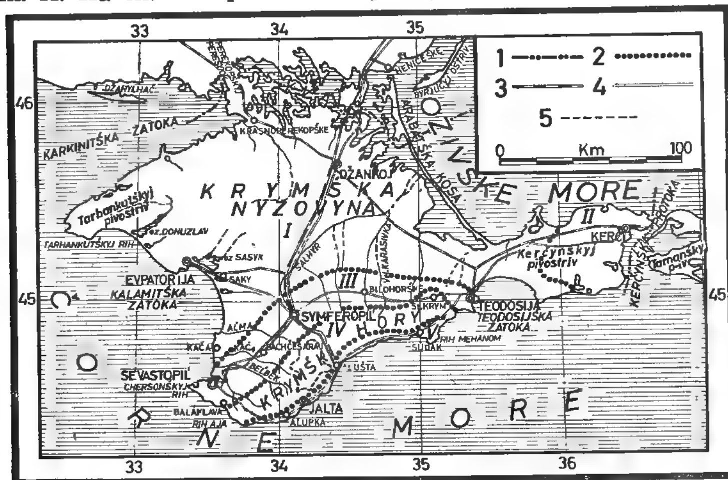

Схематична карта Криму

1 — Межі Кримської обл. 2 — Межі природних р-нів. 3 — Залізниці. 4 — Биті шляхи. 5 — Межі Кримського заповідника. I—V — Природні р-ни Криму: I — Кримська низовина; II — Керчинський півострів; III — Кримське передгір'я; IV — Кримські гори; V — Кримський південний берег

К. складається з двох зовсім відмінних частин — рівнинної степ. *Кримської низовини* на півн. і *Кримських гір* на півдні. Крим. степ з його континентальним кліматом, степ. ґрунтами й рослинністю є продовженням *Степової України* і займає разом з *Керчинським півостровом* 4/5 всього К. Крим. гори складаються з вузького передгір'я і самих, вкритих лісами і високогірськими пасовищами, гір, в затіні яких простягається на півдні вузька (2—12 км) смуга загір'я (див. *Кримський південний берег*) з середземноморським підсонням і рослинністю.

На значення К. чимало впливає його корисне комунікаційне положення на пограниччі України, Півд. Кавказу й обох морів, які в'яжуть його з гирлами великих рік — Дніпра, Дністра, Дону, Дунаю, Кубані, іншими чорноморськими країнами та Середземним м. Завдяки цим фактам і глибокому висуненню в Чорне м. при наявності гарних природних гаваней, К. являє собою форпост, який забезпечує панування над Чорним м., зокрема над його півн. частиною. Тому в минулому К. був часто політ. і культ. експозитурою півд. держав і народів, як також на його долю впливали ті організми, які витворювалися на укр. материкові. За володіння К. змагалися віками ці дві групи сил, сам же К. був надто малий, щоб використати своє вигідне положення і створити тривку, незалежну політ. орг-цію: він був назагал лише об'єктом у боротьбі великих держав. Часто К. не являв собою навіть політ., а вже ніколи — етнічної єдности, бо його півн. частина була зв'язана з політ. утворами на материкові, натомість на півд. знаходили відповідні умови існування колоністи з заморських країн; тут і в горах мали також захист нащадки тих різних народів, які впродовж віків мандрували степами України.

Завдяки своєму положенню К. мав з усіх земель України найдавнішу, своєрідну й багату на події історію, яка відогравала величезну ролю в минулому. Посідання К. дає тепер Україні широкий, тривкий і безпечний доступ до Чорного й Озівського морів, зв'язок з Кубанню й Кавказом та закріплення її півд. кордонів.

З 1954 р. К. становить Крим. область УССР. Територія — 25 600 км², населення — 1 202 000, в тому ч. 785 000 міського, 417 000 сільського (1959); 27 сіль. р-нів, 13 міст, 25 с. м. т., 186 сіль. рад.

В. К., М. М.

Історія. Найдавніше населення К., відоме досі, відноситься до часів сер. палеоліту (Мустьє) від 100 000 р. тому; це була людина ще неандертальського типу, не подібна до сучасної, від якої знайдено чимало пам'яток по печерах (Кіїк — Кобинська й ін.). Відтоді й донині історія людства в К. не переривається. В добу бронзи (2 000—800 р. до Хр.) з'являється населення індо-евр. типу із скотарством і хліборобством. Найдавніше

іст. населення в перші століття і тисячоліття до нової доби становили *кіммерійці* (іранського походження), в 7 в. до Хр. витиснені *скитами* до Малої Азії; решта їх залишилася в горах п. н. таврів до кін. старої доби. З 7 в. до Хр. з'являються *греки*, які від 6 в. засновують в К. колонії, що з них далі висуваються *Херсонес* (укр. Корсунь), *Пантікапей* та *Теодосія*. З 5 в. до нової доби та до 4 в. нової доби в сх. К. існувало *Боспорське царство* із столицею в Пантікапеї. В 3—2 вв. до нової доби в степ. частині К. створили своє царство залишки скитів, яких витиснули із степів *сармати* (столиця Неаполіс-Скитський, нині Симферопіль); воно впало в 2 в. під натиском Херсонесу та *алан*. Залишки алан в К. зберігалися до 10 в. в околицях м. Фули (Чуфут-Кале). В другій пол. І в. до Хр. Боспорське царство попало в васальну залежність від *римлян*, які захопили весь К. і встановили по більших містах свої залоги, а в Херсонесі — фльоту. Панування Риму в К., з перервами, тривало до кін. 4 в. нової доби. Таким чином в перші століття по Хр. К. належав до трьох держав — Боспорського царства, респ. Херсонесу і скитської держави. В 3 в. по Хр. до К. вдерлися *ґоти*, яких в кін. 5 в. витиснули із крим. степів у гори *гуни*; тут проіснувало їх князівство аж до 15 в.

Бахчесарай. На першому пляні старе татарське м. з мечеттю і кол. ханським палацом; на задньому пляні видно вапнякові узбіччя долини р. Чурук-су

Наїзд гунів знищив Скитську й Боспорську держави й спричинив упадок К.; занепав Пантікапей. В кін. 5 в. К. підпав під владу Візантії. В кін. 6 в. більшість К. захопили *хозари*, і лише в кін. 9 в. Візантія відновила своє панування у всьому К. Найгустіше заселеною була в той час півд.-зах. частина К.; тут знаходилося найбільше м. К. — Херсонес і низка дрібних февдальних князівств; на півд.-сх. узбережжі чимале значення мало м. Сугдея (сучасний *Судак*, укр. Сурож).

Слов'яни стали напливати до К. мабуть з 4 в., сильніше з 6. В 6—10 вв. гр.-візант. К., зокрема Херсонес мав велике значення в поширенні християнства (яке тут прийняли в 3—4 вв.) та вищої культури на сусідні — Україну, Хозарію й Півн. Кавказ; деякий час він був посередником між Україною і Візантією. Київ. кн. Ігор і Святослав, володіння яких межували з К. з півн. і сх., намагалися оволодіти К., Володимир В. здобув 989 р. Херсонес, сх. частина К. входила в 10—12 вв. до складу *Тмуторокинського Князівства*, частини Київ. Держави. Вплив Київ. Держави на К. утруднювали наїзди печенігів і половців, які навіть деякий час володіли частиною К. Жваві торг. зв'зки між К. і Україною (м. ін. вивіз соли з К.) йшли двома шляхами: давній по Дніпру і Чорним м., інший — з нижчого Подніпров'я через Перекоп.

Після зайняття Царгороду хрестоносцями Візантія втратила свої впливи в К., натомість з 13 в. тут постали італ.-венеційські й гол. ґенуезькі торг. колонії; осередком їх була Кафа — Теодосія, ін. — Чембало-Балаклава, Сугдея-Судак, Евпаторія та дрібніші; зовсім занепав Херсонес. З пол. того ж в. К. зайняли татари *Золотої Орди* і утворили тут Крим. ханат, італ. колонії платили їм данину. В 1425 р. крим. татари відокремилися від Золотої Орди і створили самостійний Крим. ханат з династією *Ґіреїв* на чолі (з 1432 р. столиця Бахчесарай). В 1475 р. К. захопили турки, які зруйнували італ. колонії, забили останнього ґотського кн. Саїка, а Крим. ханат звели до васальної залежности від Туреччини, збудувавши в кількох місцях фортеці та посадивши там свої залоги. З 13 в. в К. з'явилися жиди-купці, а в 14 в., після падіння Вірменської держави — чимало вірменів.

Історія Крим. ханату була в найближчих зв'язках з Україною, з якою він весь час воював, а іноді заходив у союз (див. докладніше *Татари*). В 1687—89 рр. Москва, за допомогою укр. війська, зробила перший, невдалий похід на К. Далі наступ Москви на К. тривав, доки *Кучук-Кайнарджийським миром* з Туреччиною Москва не добилася незалежности К. під своїм протекторатом, а 1783 остаточного його приєднання до Рос. Імперії.

К. увійшов до складу Новоросійського краю, а пізніше був виділений у самостійну Таврійську губ. (гол. м. Симферопіль), до якої увійшли й три повіти Степ. України. Відразу Росія використала стратегічне значення К.: заснувала порт Севастопіль і створила з нього фортецю й базу Чорноморської фльоти. Рел.

і екон. утиск татар (м. ін. передача більшости їхньої землі рос. землевласникам) спричинили масову еміґрацію татар до Туреччини (гол. в перші роки рос. панування і після *крим. війни*) і приплив, перев. в степ. смугу укр. хліборобів, а також нім., болг. та ін. колоністів; до міст і курортів (з 1870-их рр.) стали напливати росіяни, так що на поч. 20 в. К. був з нац. погляду мішаним укр.-рос.-тат. краєм.

Після вибуху революції 1917 р. в К. змагалися чотири течії: рос. — прихильників дальшої приналежности К. до Росії, крим.-тат., яка прагнула автономії, а згодом і незалежности К., укр. (досить слаба) — приналежности К. до України й після жовтневої революції — больш. Укр. Центр. Рада в 3 Універсалі не включала К. до України. В січні 1918 р. К. зайняли большевики, в квітні їх витиснули з півн. К. укр. війська під командою полк. П. Болбочана, 25. 4. 1918 вони здобули Симферопіль і Бахчесарай, але під тиском нім. командування мусіли відійти (див. *Кримська група*). Це спричинило втрату зосередженої в Севастополі *Чорноморської фльоти*, яка вже вивісила укр. прапори. При підтримці німців в К. створився уряд ген. Сулькевича (лит. татарина), в якому переважали неприхильні для України впливи. Це призвело до проголошення Україною митної війни з К. і примусило К. до переговорів з Україною (Київ, вересень 1918) та до прелімінарної умови, на підставі якої К. мав входити до складу України, діставши внутр. автономію — власний сойм, територіяльне військо й адміністрацію та пост. держ. секретаря в Раді Міністрів Укр. Держави. Ця умова не здійснилася, бо після відходу німців, при підтримці десанту зах. альянтів, К. опанували праві рос. кола. Весною 1919 р. К. зайняли на недовгий час большевики, яких витиснув ген. *Денікін*, 1920 р. К. був базою ген. *Вранґеля*. В кін. 1920 р. в третій раз К. опанували большевики і 18. 10. 1921 створили з нього Автономну Крим. Респ., але не в складі УССР, а в складі РСФСР, хоча з нею К. не межував.

Деякий час крим. татари в межах Крим. УССР мали можливості розвитку своєї культури, але в 1930-их рр. прийшов курс русифікації й переслідування татар; укр. мова в К. ніяких прав не мала, не було також укр. шкіл. Під час другої світової війни К. був $2^1/_2$ рр. зайнятий німцями. Після війни большевики виселили тат. населення за «зраду» і співпрацю з німцями, а 25. 6. 1946 зліквідували Крим. АССР і перетворили її на звич. обл. в складі РСФСР. Місце виселених татар зайняли українці (м. ін. з зах. окраїн, які віддано Польщі) і росіяни, перев. з центр. Росії. Указом Президії Верховної Ради з 19. 2. 1954 р. К. передано із складу РСФСР до складу УССР. *М. Міллер*

Людність. Наприкін. тат. володіння в К. жило (1775 р.) бл. 250 000 меш., в основному татар, бл. $^1/_8$ становили греки. Ще за кілька років перед зайняттям К. (1783) росіяни переселили майже всіх греків (бл. 30 000) з К. на Маріюпільщину та вірмен на пониззя Дону (Нахичевань), згодом розпочалася масова еміґрація татар до Туреччини, так що населення К. впало до 158 000 в 1800 р., хоча тим часом до К. приплинуло деяке ч. укр. і рос. поселенців. Як і до Степ. України, так і до К., зокрема півн., на поч. 19 в. рос. уряд стягав для обробки вільних просторів нім., болг. й ін. колоністів; до К. повернулася також частина греків з Маріюпільщини. Завдяки цьому в К. населення зросло до 319 000 в 1855 р., але в результаті Крим. війни і другої масової еміґрації татар впало до 194 000 в 1865 р. Будова залізниці (1875) і розвиток курортів вплинули на постійний приплив укр. хліборобів (у степи) і росіян (перев. до міст), так що населення зросло до 545 000 в 1897 р. і 729 000 в 1913 р. Зміни ч. населення в період між двома світовими

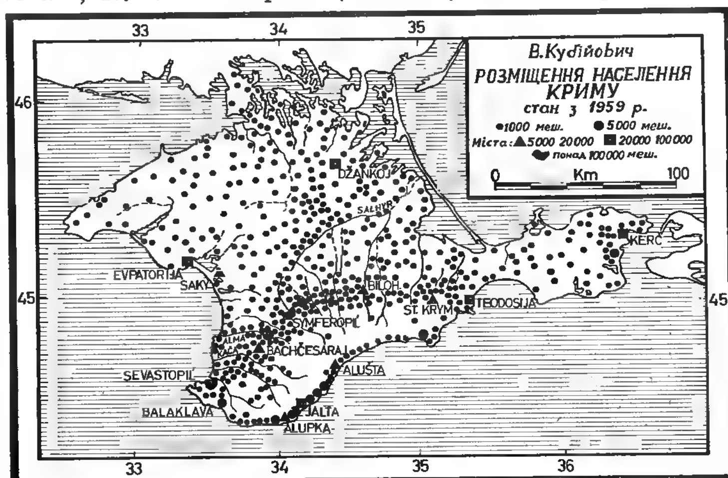

війнами зв'язані з двома хвилями голоду (1921, 1932—33) й індустріялізацією в 1930-их рр.; 1940 р. населення становило 1 127 000. Зріст населення К. був значно

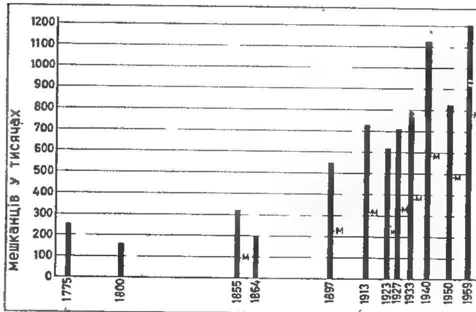

Зміни населення Криму
В тому ч. міське населення позначене М.

вищий, ніж в ін. частинах України (за 1897—1940 рр.) в УССР 30%, в К. 107%), тут також завжди був найвищий відсоток міського населення. Населення К. за різні рр. видно з таблиці (див. також діяграму):

Населення в тис.	1897	1926	1940	1959
Все	545	711	1 127	1 202
В тому ч.:				
міське	227	330	586	785
сільське	318	381	541	417
міське у % всього населення	41,6	45,9	52,0	65,3

Нац. склад населення К. був до 1940 р. досить різноманітний. На підставі перепису з 1926 р. він представлявся так:

	В 1 000	У %%
Українці	77,4	10,8
Росіяни	301,4	42,2
Татари	179,2	25,1
Німці	43,6	6,1
Жиди	39,9	5,6
Греки	16,0	2,3
Болгари	11,4	1,6
Вірмени	10,7	1,5
Кримчаки	6,0	0,8
Караїми	4,2	0,6
Інші	24,0	3,4
Разом	713,8	100,0

Ч. кол. володарів К. — татар постійно зменшувалося (в тис. і % всього населення): 1775 р. — 200? (80%), 1897 — 194 (35,5%), 1926 — 179 (25,1%). 1926 р. татари жили перев. в селах і становили відносну більшість лише в півд. К. (42,4%). Німці жили перев. по селах (90%) в степ. К., болгари на півд.-сх. К. і в Білогородському р-ні, греки й вірмени по м. півд. узбережжя. Жиди, *кримчаки* (крим. жиди) і *караїми* мешкали по містах, гол. в Симферополі, ч. жидів пізніше значно збільшилося, бо з 1927 р. больш. влада почала оселювати їх по степ. р-нах; 1936 р. ч. переселенців досягло 24 000, існував жид. нац. р-н — Лярідорфський. Українці й росіяни становили разом 379 000, або 53% всього населення. Які були чисельні взаємовідносини обох цих народів невідомо, бо урядова статистика не відповідає дійсності. Імовірні числа: 180—200 000 українців (більшість півн. К.) і 180—200 000 росіян (більшість по містах); див. також ЕУ І, стор. 168.

Друга світова війна принесла цілковиту зміну людностевих відносин: заг. спад всього населення, виїзд німців і частини (ще до війни) греків, винищення німцями більшости жидів, виселення всіх татар 1946 р., потім сильний приплив українців і — менше — росіян. 1956 р. К. мав уже стільки людности, як і до війни, 1959 р. — 1 202 000, в тому ч. 65,3% по містах. Розміщення населення нерівномірне: найтустіше заселене загір'я і передгір'я, мало — самі гори й степ (див. Карту). К. має 4 м. з понад 50 000 меш. (*Симферопіль* — 189 000, *Севастопіль* — 148 000, *Керч* — 99 000, *Евпаторія* — 59 000), 3 м. з 20—50 000 меш. (*Теодосія, Ялта, Джанкой*) і 6 менших; крім того. 25 с. м. т. Майже ¾ міського населення живе по містах, розташованих на двох важливих фізіографічних лініях: півд. березі й на межі гір і степів; окремим скупченням є Керч.

Нар. госп-во. Перед зайняттям К. Росією татари вели на степах півосіле життя, займаючись скотарством і екстенсивним хліборобством, а в півд. К. гол. садівництвом, городництвом та кустарними промислами. Під рос. владою спершу нар. госп-во К. занепало в наслідок еміґрації татар і греків, пізніше воно піднеслося завдяки колонізації степу і поширенню культури винограду й тютюну на півдні, а згодом будові залізниці до Севастополя. В півн. К. розорано степи і замінено давнє скотарство на зернове госп-во, тим більше, що наявність портів полегшувала експорт збіжжя; в півд. К. щораз більше значення набувало плекання інтенсивних культур, які знаходили легкий збут у глибині Росії, та курортне госп-во (на поч. 1910-их рр. бл. 150 000 осіб на рік). З пром-сти розвивалися різні галузі харч., соляна, суднобудів. (Севастопіль), пізніше — залізорудна (Керч). За сов. часи сильно розбудовано пром-сть (1913 р. вона давала 45% валової продукції нар. госп-ва, 1940 р. вже 80%), значно поширено інтенсивні с.-г. культури, розбудовано курорти.

В К. вирізняються 3 с.-г. р-ни: зерно-

вий з м'ясошерстим тваринництвом в степ. частині, садово-виноградний з тютюнництвом у передгір'ї й на півд. березі та р-н лісів і літніх пасовищ у горах. Рілля займає 51% площі К., пасовища, сіножаті й вигони 25%, ліси й чагарники 16%, виноградники 3,5%, сади 1,5% (числа приблизні). Розподіл засівної площі та її еволюцію видно з таблиці (в тис. га, в дужках у %):

	1913 р.		1959 р.	
Зернові культури	770	(95,7)	650	(56,8)
В тому ч.:				
пшениця	439	(54,6)	309	(27,0)
ячмінь	224	(27,9)	70*	(6,1)*
кукурудза	4	(0,5)	195	(17,1)
овес	89	(11,1)	56	(4,9)
Технічні	19	(2,4)	62	(5,4)
Картопля і баштани	12	(1,5)	39	(3,4)
Кормові	3,0	(0,4)	393	(34,4)
Вся засівна площа	804	(100,0)	1 144	(100,0)

* На 1955 р.

З техн. культур припадає на (числа на 1956 р., в дужках на 1913 р.): соняшник — 36 400 га (200), льон-кудряш — 9 770 (16 600), тютюн — 7 170 (2 300), етеро-олійні — 6 940 (—). Культуру бавовника, яку було значно поширено в 1930-их рр. (1937 р. — 57 100 га), по війні зовсім залишено. Заг.-укр., а навіть всесоюзне значення має тютюнництво (кращі тонкі сорти, напр., «дюбек», гол. на півд. березі) і етеро-олійні культури — троянда, леванда, шавлія й ін. К. є найважливішим р-ном виноградництва України, яке значно поширюють по всьому К.; площа виноградників збільшилася з 12 000 га в 1940 р. до 22 400 в 1956 р. і 90 250 га в 1959; різні сорти винограду вживають у свіжому виді або переробляють на міцні, десертні й столові вина. Також збільшилася за останні роки площа садів (1950 р. — 15 500 га, 1955 — 20 500, 1959 — 39 160 га), розповсюджених гол. на передгір'ї; зокрема розводять кращі сорти яблук, груш, черешень, абрикосів, бросквини, грец. оріхів тощо. З субтропічних культур поширені: маслина, інжир, хурма, лавр, фісташкове дерево, мигдаль і ін. На передгір'ї вирощують культуру черсака, цінної текстильної рослини. Поголів'я домашніх тварин на 1959 р. (в тис., в дужках числа на 1916 р.): велика рогата худоба (гол. червона степ. порода) 368,1 (210,8), в тому ч. корови 172,4 (77,7), свині 258,8 (83,6), вівці (перев. цигейської породи) 878,6 (710), коні 45 (193).

В К. широко розповсюджене зрошування, зокрема земель під інтенсивними культурами. 1955 р. зрошені землі займали 44 000 га, тепер, після побудови *Салгирської зрошувальної системи* більше; будується *Півн.-Кримський канал* для обводнення степ. К. водами Дніпра.

З різних галузів пром-сти найбільше значення мають нині залізорудна і металюрґійна, зосереджені в Керчі (див. *Керчинський залізорудний басейн*). З машинобудування слід згадати суднобудів. і судноремонтний зав. (Керч), виробництво машин для харч., зокрема консервної пром-сти (Симферопіль) й ін. Хем. і соляна пром-сть базується на використанні солей численних соляних оз. і Сівашу. Найдавніша пром-сть К. харч. переробляє багату місц. сировину; особливе значення має виноробство (великий комбінат «Масандра» б. Ялти, зав. шампанських вин в м. Судаку й ін.), плодоовочева консервна (Симферопіль і Джанкой) та рибна (Керч і Симферопіль); ін. галузі — м'ясна, молочна, маслоробна, макаронна. Тютюнова пром-сть зосереджена в Ялті, Симферополі, Керчі. З будів. матеріялів добувають різного роду вапняки, гіпс, мармур, діорит й ін.; розвинене виробництво цегли, черепиці, збірних залізобетонових виробів у Кер-

Виноробний комбінат «Масандра»

чі, Балаклаві та ін. Слабше розвинена легка пром-сть — швейна, трикотажно-панчішна, шкіряно-взуттєва й ін.

К. має 620 км зал. шляхів і 2 200 битих з твердим покриттям (1955 р.). Найстарішою (з 1875 р.) й найважливішою зал. лінією, яка зв'язує К. з материком, є лінія Севастопіль—Запоріжжя—Харків—Москва (т. зв. Сталінська); щойно перед другою світовою війною постала друга, що в'яже К. через Перекоп з Херсоном. Тепер точками виходу зал. ліній є гол. порти К. — Евпаторія, Севастопіль, Теодосія і Керч, звідки прокладено зал. поромну переправу через Керчинську протоку на Таманський півострів. Натомість донині не має зал. сполучення півд. берег. Велике значення мають шосейні шляхи й автотранспорт, зокрема асфаль-

тове шосе Алушта—Симферопіль—Харків—Москва (з 1950 р.), поздовжній шлях на передгір'ї — Севастопіль—Симферопіль—Теодосія і надморський — Севастопіль—Байдарські ворота—Ялта—Теодосія. Надморські міста пов'язані між собою та з материком і Півн. Кавказом пароплавним сполученням.

К. є найважливішим р-ном курортів і туристики України й одним з важливіших у всьому СССР («всесоюзна здравниця») завдяки лагідному підсонню, цілющим властивостям моря, солоним оз. і грязьолікуванню та красі природи. Найголовнішим р-ном курортів є півд. узбережжя, зокрема його зах. частина до Алушти на сх. (докладніше див. *Кримський південний берег);* на зах. березі знаходяться дитячий курорт Евпаторія і грязьовий Сакі, над Озівським м. Чокрак. 1958 р. в К. було бл. 150 санаторій і будинків відпочинку, разом з понад 35 000 місць, при чому щороку відвідувало й лікувалося в К. бл. 800 000 осіб (див. також *Курорти).*

Назагал К. має всеукр., а в деякій мірі й всесоюзне значення, як край, що дає надвишки залізної руди й металу, цінних с.-г. культур (овочі, виноград, тютюн, рання городина, квіти), вин, риби, консервів і є р-ном курортів і туристики. *В. Кубійович*

Література: Башкиров А. Историко-археологический очерк Крыма. Симферопіль 1914; Дорошенко Д. Історія України, 1917—23, т. II. Ужгород 1930; Олянчин Д. До історії торгівлі України із Кримом (1754—1758), ЗНТШ, т. 152. Л. 1933; Олесіюк Т. Південні кордони Укр. Нар. Республіки, ж. Табор, ч. 15. В. 1937; Дубровський В. Україна й Крим. Женева 1946; Надинский Н. Очерки по истории Крыма. Симферопіль 1951; Kirimal Edige. Der nationale Kampf der Krimtürken. Емсдеттен 1952; Маслов Е. Крым. Экономико-географическая характеристика. М. 1954; Курьянов М. Крым. К. 1955; Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферопіль 1957; Крым. Путеводитель-справочник. Симферопіль 1959.

Крим Веніямин (1877—1938), хемік, організатор вуглехем. ляборатоpiї в Харкові (1912), проф. Донецького Індустріяльного Ін-ту в Сталіно; головніші праці: «Клясифікація викопного вугілля» (1924), «Викопне паливо Донецького басейну, його властивості, здача і прийом» (1925).

Крим-сагиз (Taraxacum megalorrizon Hand-Mazz), багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина з родини кошичкоцвітих, коріння якої має до 8% каучуку; в дикому стані росте в субтропіках Криму; з 1930-их рр. культивується в Криму і на півд. Україні.

Кримінальне право, див. *Карне право.*

«Кримінальний Кодекс УСРР», з 1927 р., прийнятий постановою ВУЦВК 8. 6. 1927, чинний з 1. 7. 1927; перехідно діє також у Молд. ССР. Засади кримінального законодавства СССР і союзних респ. з 25. 12. 1958 відхилили заг. частину «К. К. УСРР», вступаючи на її місце, а закон про протидерж. злочини з 25. 12. 1958 входить, замість стосовного розділу, в Кодекс. Кодекс має 206 ст.; він побудований з двох частин: заг., що визначає заг. засади відповідальности і складається з 6 відділів (53 ст.), та окремої, що дає перелік злочинів і складається з 9 розділів. (Див. докладніше *Карне право*).

«Кримінально-Процесуальний Кодекс УСРР», затверджений постановою ВУЦВК УССР 20. 7. 1927, чинний на Україні донині з численними змінами. Закон про заг. основи карно-процесуального законодавства СССР і союзних респ. з 25. 12. 1958 касує відповідні постанови цього кодексу, вступаючи на їх місце. «К.-П. К. УСРР» має 7 відділів і 403 ст.

Кримов Олексій (1872—1954), видатний хірург, д. чл. Академії Мед. Наук. СССР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1940); з 1912 р. — проф. Київ. Ун-ту, з 1930 Київ. Мед. Ін-ту, з 1936 — гол. Укр. Т-ва хірургів. Залишив 135 наук. праць, в тому ч. низку великих монографій та підручників, а також ряд оригінальних хірургічних метод; створив у Києві хірургічну школу, з якої вийшло багато проф. та хірургів практиків.

О. Кримов

Кримська (IX—18), станиця на Кубані, положена б. підніжжя Зах. Кавказу, р. ц. Краснодарського краю РСФСР; зал. вузол, консервний комбінат.

Кримська, сорт озимої пшениці. Див. *Пшениця.*

Кримська Астрофізична Обсерваторія, див. *Астрономія.*

Кримська війна (1853—56), Туреччини та її союзників — Англії, Франції й Сардінії проти Росії, яка намагалася поширити свої володіння і впливи на Близькому Сході й кінець-кінцем знищити Оттоманську імперію. Зокрема Росія претендувала на протекторат над Молдавією, Валахією, Болгарією й Сербією, а також застерігала за собою право окупувати Царгород і протоки. Влітку 1853 Росія окупувала Молдавію і Валахію. Восени того ж року почалися воєнні дії на Кавказі, і тур. фльота зазнала поразки б. Синопу. Наприкін. того самого року англо-франц. фльота ввійшла в Чорне м., а коли на весні 1854 р. рос.

військо перейшло Дунай, союзники оголосили Росії війну, маючи також політ. підтримку з боку ін. евр. держав. Це примусило рос. військо податися за Прут. Союзники заблькували рос. порти й висадили десант у Криму, завдаючи Росії поразки під Балаклавою та Інкерманом. Загроза окупації Басарабії й Півд., а навіть Правобережної України і втрата Севастополя (2. 9. 1855) викликали велику тривогу в рос. урядових колах. Війна заподіяла поважної шкоди госп-ву України, яка стала не лише близьким запіллям, а почасти й тереном воєнних дій. У зв'язку з цим опозиційні настрої укр. громадянства (як дідичів, так і торг. кіл) і поширення сел. рухів (зокрема т. зв. *Київська козаччина* 1855 р.) набирали загрозливих для Росії розмірів. Уряд особливо боявся укр. визвольного руху, який знаходив собі підтримку й на Заході: пляни поділу Рос. Імперії в Пруссії (Wochenblattpartei Бетмана, меморіял пруського амбасадора в Лондоні фон-Бунзена королеві Фрідріхові Вільгельмові IV 1854), в Англії, в колах поль. еміґрації — пляни кн. А. Чарторийського, М. Чайковського (Садик-Паші) тощо. За таких обставин Росія була змушена підписати Паризький мирний договір (30. 3. 1856), який позбавляв її півд. частини Басарабії й гирла Дунаю та права мати військ. фльоту на Чорному м.

Військ. поразка Росії й рев. події на Україні мали безпосередній вплив на скасування кріпацтва в 1861 р. і піднесення укр. нац.-визвольного руху. *Л. В.*

Кримська група, частина Армії УНР, виділена на поч. квітня 1918 з Запор. корпусу й вислана під командуванням полк. П. *Болбочана* очистити від большевиків Крим та захопити чорноморську фльоту. Група форсувала лінію сіваських укріплень і 24 квітня 1918 здобула Симферопіль і Бахчесарай, але на вимогу німців мусіла покинути Крим.

Кримська конференція 1945 р., див. *Ялтинська конференція.*

Кримська низовина, частина *Причорноморської низовини й Степової України,* положена в півн. частині Криму від Перекопського перешийка на півн. до передгір'я *Кримських гір* (на півн. від лінії Бахчесарай—Симферопіль—Теодосія) на півдні; займає бл. $^4/_5$ території всього Крим. півострова. З геол. погляду К. н. є продовженням *Причорноморської западини* і збудована в глибині з гор.-крейдових і палеогенових, на поверхні неогенових і четвертинних шарів. Найнижчою й найрівнішою є півн.-сх. рівнина, що прилягає до мілкої *Сівашської затоки,* відділеної від відкритого м. *Арабатською косою.* Вищу і легкохвилясту рівнину творить Тарханкутський півострів (до 178 м) з стрімкими на 30—40 м морськими берегами; це легко піднесена антикліналя, обмежена двома положистими синкліналями — на півн. — Каркінітською і Сівашською, на півдні — Альманською й Індольською; вони обидві зливаються на сх. в Озівсько-Кубанську западину.

Відмінний краєвид являє собою півн.-сх. частина *Керчинського півострова;* це

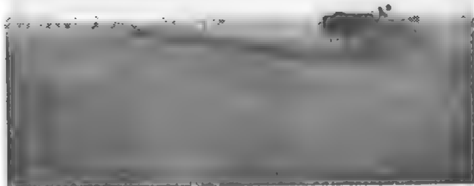

В степах Центр. Криму

до 190 м висоти горбовина, складена з хребтів, відділених долинами і котловинами, збудована з вапняків і м'яких глеїв третинного віку, зфалдованих в неогені. Серед горбів і вздовж моря розташовані озера, обширні солонці та багато болотяних вулканів.

Клімат К. н. такий, як і на Степ. Україні, але через висунення на півд. дещо тепліший; зима тут відносно гостра (сер. температура січня від +1°Ц. на півд.-зах. до —2°Ц. на півн.-сх.), малосніжна, з частими, бурхливими вітрами, літо гаряче — з температурою липня від 22,5° до 24° Ц.; ч. атмосферичних опадів 270—400 мм, перев. влітку, так що К. н. зазнає посухи, вологість збільшується в півд. напрямі. Ріки маловодні, часто висихають літом і не доходять до гирла; найбільша *Салгир* (232 км); на Керчинському і Тарханкутському півостровах рік взагалі немає. Для зрошування використовують гол. артезійські води. Ґрунти і рослинність виявляють зональність, залежну від вологости: в найпосушливішій півн.-сх. частині поширені солончаки і солонці з полиново-солянкуватою рослинністю, півн. частина вкрита каштановими ґрунтами і ковиловим та типчиново-ковиловим степом, найбільше волога півд. (частково й центр.) малогумусовими півд. чорноземами з різнотравним типчиново-ковиловим степом (докладніше див. *Степова Україна*). Первісний степ перетво-

рений на ріллю (до 60% всієї площі), до 30% займають вигони й пасовища.

Людність, нар. госп-во див. *Крим*.

В. К.

Кримська область, див. *Крим*.

Кримська філія АН УРСР, кол. філія АН СССР, у зв'язку з приєднанням Криму до УССР передана 1954 АН УРСР, має вісім відділів і *Карадаґську біол. станцію*, 74 наук. робітники (1955). Гол. об'єкти дослідження: геологія і хемія нафти, керчинські залізні руди, сіль Сіваша і Криму, генеза карсту, ґрунтовий покрив, рослинництво, аґролісомеліорація, фавна, історія й археологія Криму.

Кримське Примор'я (IX—16), кол. Отузи, кліматичний курорт в сх. частині Крим. півд. берега, положений в 30 км на півд.-зах. від Теодосії.

Кримське ханство, держава на території Крим. півострова, прилеглої частини Степ. України й Кубані; з поч. 13 в. уділ *Золотої Орди*, після її розпаду, з поч. 15 в., самостійна держава, з кін. 15 в. у васальній залежності від Туреччини, в 1774—83 рр. під протекторатом Росії, 1783 нею окупована. Докладніше див. *Татари, Крим*.

Кримський Агатангел (1871—1941), визначний укр. орієнталіст, письменник (псевд. А. Хванько), історик укр. мови й літератури, дослідник фолкльору, д. чл. ВУАН і НТШ. Родом з Володимира Волинського сер. освіту дістав в Колеґії П. Ґалаґана, вищу на Іст.-Філол. фак. Моск. Ун-ту та в Лазаревському Ін-ті Сх. Мов у Москві, в якому був з 1898 р. доц., з 1900 до 1918 проф. араб. філології й іст. Сходу; в 1896—98 студіював у Сирії. 1918 р. повернувся до Києва, де став одним з організаторів ВУАН і її першим неодмінним секретарем, фактично керівником, поклавши багато зусиль для розбудови ВУАН і особливо її Іст.-Філол. Відділу; 1929 р., на вимогу сов. влади, відійшов з цього посту.

Як орієнталіст К. є автором цінних праць з ісляму, іст. та літератури арабів, турків і персів, м. ін. «Історія мусульманства» (1904—12), «История арабов и арабской литературы светской и духовной» (1911—12), «Історія Персії та її письменства» (1923), «Хафиз та його пісні» (1924), «Перський театр» (1925), «Історія Туреччини та її письменства», 4 тт. (1924—27, рос. вид. 1910—16).

До студій з історії укр. мови К. спонукали виступи Соболевського. К. поставив своїм завданням розбити погляд Соболевського про рос., а не укр. характер мови давнього Києва. Свої докази він будував однобічно тільки на пильному, але не завжди критичному вивченні староукр. текстів. Так постали три його полемічні ст.-розвідки «Филология и погодинская гипотеза» (1904), «Непевні критерії для діялектологічної клясифікації староруських рукописів» (1906), «Древнекиевский говор», а далі іст. «Украинская грамматика» (1907, незакінчена). Пізніше К. підсумував свої погляди в ст. «Укр. мова, звідки вона взялася і як вона розвивалася», вміщеній у «Нарисах з історії укр. мови» Шахматова і К. (1922), де також додав важливу хрестоматію староукр. текстів. Спільно з Михальчуком К. видав велику «Программу для собирания особенностей малорусских говоров». К. брав активну участь в упорядкуванні укр. літ. мови й правопису, гостро виступаючи проти гал. правописної традиції, був ред. першого тому «Акад. словника» (1924).

А. Кримський

Як письм. К. відомий своїми поезіями на орієнтальні теми — три збірки «Пальмове гілля» (1901, 1908, 1922), романом «Андрій Лаговський» (1895-1905), крім того, зб. «Повістки й ескізи з укр. життя» (1895), «Бейрутські оповідання» (1906) й ін.; переклади з араб. і перської мов. К. належить чимало праць з літературознавства, серед них «Розвідки, статті й замітки» (1928), спільно з А. Левченком «Знадоби для життєпису С. Руданського» (1926), і «Нові знадоби для життєпису С. Руданського» (1929).

Кримський заповідник, держ. заповідник, заснований 1920 р., положений в центр. найвищій частині *Кримських гір* на висоті 400—1 545 м з верхами Роман-Кош (1 545), Чатир-Даґ (1 525) й ін.; на території К. з. беруть початок більшість рік Криму: Альма, Коса, Мавля, Кача

Кримський заповідник. Ліси на півн. узбіччях Яйли

та ін.; 32 200 га. В К. з. представлені вертикальні смуги рослинности, характеристичні для півн. узбіч Кримських гір: смуга дубових (400—500 м) і букових (600—1 300 м) лісів та гірських степів; на півд. узбіччях поширені ліси з перевагою крим. сосни і дуба (700—1000 м) та звичайної сосни і бука (1000—1200 м); до реліктів з третинного періоду належать тис, береза й ін. Основними охоронюваними тваринами є крим. олень, козуля, муфлон (акліматизований з 1920), з ін. лисиця, кам'яна куниця, білка телеутка; з птахів: чорний ґриф, орел-сіруватень, суп білоголовий та ін.

Кримський південний берег, Кримське загір'я, Кримська Рів'єра, вузька (2—12 км) смуга в півд. частині Криму, положена між обривом найвищого пасма *Кримських гір* — Яйли і морем на довж.

Трояндові поля на півд. березі Криму; на задньому пляні стрімкий берег Яйли

бл. 150 км від Форосу на зах. по Кара-Даґ на сх., площа бл. 600 км². Захищений від півн. вітрів К. п. б. є р-ном середземноморського клімату і рослинности та субтропічних с.-г. культур. Краса природи й корисне підсоння спричинили великий розвиток туристики і зокрема курортів (найбільше на Україні), а разом з тим і велике скупчення людности.

Р е л ь є ф К. п. б., збудований гол. з відкладів таврійської флішевої формації тріясоюрського віку (маловідпорні глинясті лупаки, пісковики, конґльомерати), творить горбовину з м'якими лагідними формами поземелля, з невеликими долинами і водорозділиними пасмами та низкою (3 до 5) терас. Подекуди цей рельєф ускладнений обривами великих вапнякових скель (т. зв. «хаоси», напр., Алупкинський), а ще більше сповзуванням глинястих порід, яке відбувається на поверхні, похилій до моря, і створює м. ін. великі труднощі для госп-ва. Характеристичними елементами півд. берега є також вулканічні форми; одні з них являють собою вулканічні породи, що піднялися з глибин землі — лаколіти, напр., *Аю-Даґ*, ріг Плака, гора Кастель й ін., інші — рештки зруйнованих вулканів, як масив *Кара- Даґ*.

На півд. березі немає вигідних заток. На форми берега має вплив склад гірських порід: в маловідпорних лупаках абразійна діяльність сильніша, ніж у вапняках і зокрема у вулканічних породах, які утворюють звичайно роги як Фіолент, Аю-Даґ, Кара-Даґ й ін.; багато тут надводних і підводних скель, печер тощо. Опускання узбережжя К. п. б. улегшує його розмивання морем і не дозволяє на розвиток ширших пляжів, які тут вузькі (до 50 м) і часто кам'янисті.

К л і м а т. Температури К. п. б. в сер. до 3° Ц. вищі, ніж на півн. узбіччях гір (зимою —5°Ц., літом —1 до 2°), літо гаряче (4 місяці температура понад 20°Ц., в липні до 24,5°) і без дощів, але спеки злагіднені бризами; осінь довга, тепла й суха, зима лагідна; сер. температура січня +4°Ц., лише рідко віють холодні вітри з півночі, і тоді вона падає винятково навіть до —15°Ц. Сер. температури року +13°Ц. (Київ +6,9°). Ч. атмосферних опадів в сер. 400—550 мм на рік, перев. зимових. Велика соняшність — 2 000 до 2 500 год. або 50—58% всіх можливих соняшних год. на рік (літом в Ялті навіть 76%). Купальний сезон починається в травні й триває до жовтня; найкращі місяці — серпень і вересень. Подана характеристика стосується зах. частини К. п. б.; частина, положена на сх. від Алушти, слабше захищена від півн. вітрів, має більш континентальний клімат і менше опадів (до 300 м).

К. п. б. має дуже різноманітну р о с л и н н і с т ь (бл. 1 500 видів), зближену до середземноморської. Її становить сухолюбний дубово-ялівцевий низькостовбурний ліс (гол. дерева: пухнатий дуб — Quercus pubescens, ялівець — Juniperus excelsa, фісташкове дике дерево— Pictacia mutica й ін.) з чагарниками типу шибляка; тут ростуть вічнозелені рослини: полуничне дерево (Arbutus andrachne), чист (Cistus tauricus), іглиця (Ruscus ponticus), з ліян — плющ і ломиніс (Clematis (Dill.)). та ін. Домінуючу ролю в краєвиді К. п. б. становить тепер декоративна паркова й садова рослинність. Скрізь видно кипариси, кедри, плятани, вічнозелені дуби, евкаліпти, деякі роди пальм, лаври, лавровиці, магнолії й ін. Великі простори займають овочеві сади (яблуні, груші, черешні, мигдаль, абрикоси, броскви, інжир, маслини та ін.), виноградники, плянтації тютюну, етеро-олійних культур (зокрема троянд) тощо. Рослинність сх. частини К. п. б. зближена до степ. і більш одноманітна. Вище сму-

ги вічнозеленої рослинности простягаються смуги дубово-соснових і букових лісів (див. Кримські гори).

Тваринний світ К. п. б. також різниться від решти України (див. Кримські гори).

Курорти й людність. К. п. б. відомий з 1870-их рр. як краще місце для кліматологічного лікування грудних хвороб, відновлення сил та відпочинку. На поч. розвитку курортів, 1880 р. на зах. частині К. п. б. жило постійно (по Алушту на сх.) ледве 10 000 меш., тепер понад 100 000, як це видно з таблиці (в тис., приблизно):

	1880	1897	1926	1959
Вся людність	10	23	53	110
В тому ч. в Ялті	3	13	29	40
Татари у %% до всієї людности	80	39	29	

Значно більше було приїжджої людности: до Ялти приїздило річно на поч. 1880-их рр. бл. 8 000 осіб, в 1910 р. вже до 50 000; нині на К. п. б. приїздить щороку понад ½ млн. осіб, так що під час сезону населення збільшується в дватри рази. Гол. курортом є *Ялта*, інші важливіші — *Сімеїз, Алупка, Місхор, Лівадія, Гурзуф, Алушта*. Всі вони положені вздовж берега на довж. 60 км й виявляють тенденцію злитися в одне ціле; за винятком Алушти, вони всі входять до складу Ялтинської міської ради. Вздовж К. п. б. йде асфальтове шосе з реґулярним автобусним сполученням; від нього відходять на північ через гори два гол. шосе: до Севастополя (через Байдарські ворота) та з Алушти до Симферополя (з 1960 р. тролейбусне сполучення).

Далеко менше значення має сх. частина К. п. б., де живе лише бл. 20 000 меш.;

Санаторія «Україна» в Місхорі б. Алупки

важливіші курорти — *Судак, Кримське Примор'я, Планерське*.

Див. також *Крим* (там також література) і малюнки: ЕУ I, стор. 81, 91; ЕУ II, стор.: 32, 33, 38, 250, 463, 958.

В. Кубійович

Кримські гори, молоді, складчасті гори, ланка альпійської гірської системи, які займають півд. частину *Криму* (разом з передгір'ям бл. ⅕ заг. площі) і тягнуться на довж. бл. 150 км від Севастополя до Теодосії, на ширині 40—50 км. К. г. складаються з трьох поздовжніх паралельних пасем, відділених одно від одного долинами, які лагідно обнижуються на півн. і стрімко спадають на південь. Два перші, йдучи з півн., становлять передгір'я, третє високе — самі гори — Яйлу (іноді цю назву дають всім

Кримське передгір'я. Провалля р. Бельбек через тверді крейдові вапняки. Дно долини вкрите інтенсивними культурами й садами

К. г.); між її різким обривом на півд. і морем простягається прибережна горбовина — *Кримський південний берег*.

Геологія. К. г. це велике і суцільне антиклінальне піднесення, півд. крило якого занурюється в море. Піднесення й складчасті рухи мали місце вже в юрі, в кін. дол. крейди виникла вищезгадана антикліналя, але гол. горотворчі процеси припадають щойно на міоцен і пліоцен, коли також обірвалася півд. частина антикліналі; піднесення тривало ще в четвертинному періоді, з тим, що півд. частина гір далі обнижувалася. Крім повздовжніх западин, постав також ряд поперечних і мала місце вулканічна діяльність, гол. з півд. боку. Про наявність сучасних тектонічних рухів свідчать землетруси, які тривають і донині (останній великий 1927 р.). К. г. збудовані перев. з осадових порід морського походження — піщано-глинястих лупаків, конґльомератів, пісковиків і вапняків пермсько-тріяського і юрського вв.; зокрема поширені тверді юрські вапняки. Нижчі пасма збудовані з крейдяних і третинних шарів, легко похилених на півн. Осадові шари перерізані вулканічними породами (діорити, порфірити).

Краєвид. Гірський Крим завдячує

свій рельєф складним взаємодіям внутр. і зовн. процесів у третинному і четвертинному періодах; кількакратні піднесення й опускання спричинили чергування жвавої ерозійної діяльности і пенепленізації.

Два нижчі пасма це моноклінали півн. крила крим. антикліналі з положистими зовн. півн. та стрімкими півд. схилами (куести), виниклими там, де на поверхню виходять тверді породи. Зовн. пасмо — до 342 м висоти — збудоване з неогенових вапняків і вапнякуватих пісковиків, внутр. (550—750 м) з твердих гор. крейдових і дол. палеогенових вапняків, що лежать на м'яких, крейдових мерґелях. Перед куестами простягаються острівні столові гори, свідки давнішого засягу куест, які під впливом денудації уступають на північ. Обидва пасма розчленовані поперечними долинами, часто у формі кенйонів, а між ними тягнеться широке (3—4 км) зниження, яким іде залізниця і битий шлях Севастопіль—Симферопіль. Друга поздовжня долина простягається на південь від сер. пасма в м'яких тріясово-юрських лупаках і зливається на сх. з першим.

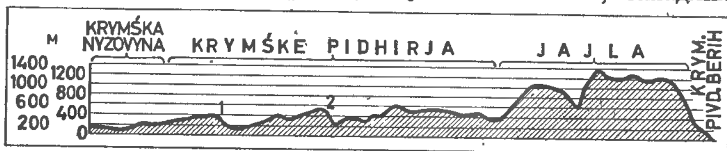

Профіль Кримських гір

За другим поздовжнім зниженням поступово підноситься найвище пасмо — Яйла, яке відповідає осевій частині антикліналі й збудоване з твердого юрського вапняку. Її хребет творить перев. велику високорівню й раптово спадає високим на кількасот м обривом до півд. берега. В зах. частині ця високорівня досить суцільна; різні її частини носять назви — Ай-Петрівська Яйла (1 320 м), Ялтинська (1 406 м), Никитська (верх Демір-Капу 1 504 м), Бабуган-Яйла з найвищою точкою К. г. Роман-Рош (1 545 м). Далі на сх. Яйла розпадається на ряд більше або менше ізольованих столових масивів: Чатир-Даґ (верх Еклізі-Бурун 1 525 м), обмежований тектонічними розламами і дуже характеристичний для центр. частини гір, Демерджі-Яйла (1 237 м), Тирке, Довгоруківська Яйла і округла велика Карабі-Яйла (1 259 м). В сх. частині столові масиви зникають (останнє їх виявлення — гора Агармиш 723 м), гори розпадаються на численні хребти, розчленовані ерозією, і знижуються нижче 1 000 м. Особливістю Яйли, зокрема її зах. частини, є *карстові явища* середземноморського типу: каррові поля в місцях, позбавлених ґрунтового покриву, всякого роду й величини замкнені форми (лійкуваті заглибини, западини, воронки тощо), провалля, на дні яких зберігається сніг впродовж цілого року, підземні печери (найвідоміші — Биндаш-Коба, Суук-Коба в р-ні Чатир-Даґу) із сталактитами й сталагмітами. Поверхня Яйли безводна, бо атмосферичні опади, попадаючи в глибину вапнякової товщі, затримуються щойно над водостійкими лупаками сер. юри і творять підземні ріки й озера. Узбіччя Яйли розчленовані глибоко втятими кенйонами.

В зах. частині К. г. спадають безпосередньо до моря, на сх. від Форосу відходять від нього на кілька км і творять вузьке Кримське загір'я.

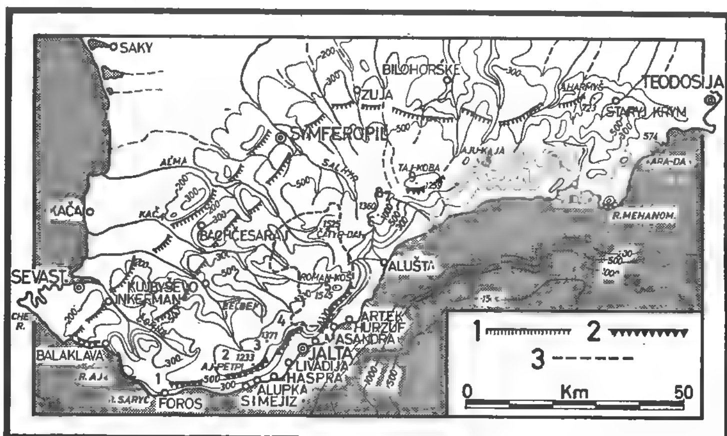

Кримські гори

1 — Куести. 2 — Обриви. 3 — Межі Кримського заповідника. Числа на карті означають: 1 — Байдарська долина; 2 — Ай-Петрівська Яйла; 3 — Ялтинська Яйла; 4 — Никитська Яйла; 5 — Бабуган-Яйла; 6 — Демерджі-Яйла; 7 — Тирке; 8 — Долгоруківська Яйла; 9 — Карабі-Яйла

Клімат самих власне К. г. характеризується зниженням температури (на висоті 1 200 м сер. температура липня +15,7°, січня —4,2°, року +5,7°Ц.), більшим ч. атмосферичних опадів (на зах. 1 000

—1 200, на сх. 510—700 мм на рік), сильними вітрами та низкою мікрокліматичних варіяцій, залежних від висоти, рельєфу, експозиції тощо. Ґрунти — бурі лісові, які в найвищій частині гір переходять в гірсько-лукові підальпійські, а на півд. узбіччях в субтропічні червоноземи. Передгір'я має помірковаий континентальний клімат (температура січня в Симферополі —1°Ц., липня +22°Ц., за рік +10°Ц., ч. атмосферичних опадів 437 мм), ґрунти — малогумусові чорноземи

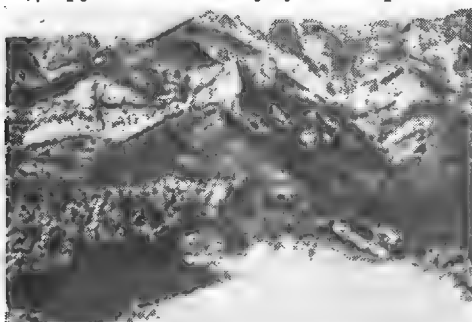
Півд. узбіччя Яйли над Ялтою, порізане ерозією

на твердих карбонатних породах, частково щеблюваті.

Рослинність К. г. має інший характер на півн. схилах, ніж на півд. — в р-ні середземноморського клімату. На півн. узбіччях зустрічаємо такі смуги: 1) на передгір'ї лісостеп, пересіяний заростями низькорослих дубів (т. зв. дубки), грабинняка й ін. деревисто-чагарникових порід, які зайняли місце високорослого лісу; 2) до висоти 600—700 м дубові ліси (нижче — дуб пухнастий,

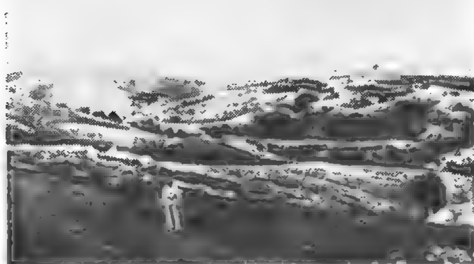
Високорівня Яйли б. Алупки

вище — скельний); 3) до висоти 1 300 м букові ліси з домішкою граба, липи, клена, горобини, цінного тису, а в гор. межі лісів також гачкуватої і крим. сосни. На півд. схилах К. г. до висоти 300 (інколи й 500) м простягається смуга середземноморської вічнозеленої рослинности (див. *Кримський. півд. берег*), до 800—900 м смуга лісів з крим. сосни (Pinus Pallasiana) і дуба (Quercus petraea, Q. calcarea), вище до 1 200—1 300 м букові ліси (Fagus taurica) з домішкою крим. і гачкуватої сосни (Pinus hamata), граба, клена й ін. Найпоширенішим деревом К. г. є дуб, який займає більш, ніж половину заг. лісової площі. К. г. мають велике водоохоронне і протиерозійне значення.

Верх К. г. — Яйла становить собою безлісне карстове кам'янисте плято, вкрите високогірськими луками з кущами ялівця. Із зернівців тут поширені: типчак, стоколос, кипець, тимофіївка степова, ковила; з різнотрав'я деякі види конюшини, альпійська фіялка, гірський васильок, протачник й ін.; на кам'янистих полях виступає м. ін. ендемічний крим. едельвайс. З давніх часів татари використовували Яйлу як літнє пасовище для овець, що спричинило сильне збіднення рослинности; тепер випас обмежений.

Обидва нижчі пасма К. г. назагал вилісненні й зайняті ріллею; зокрема густо заселена й вкрита інтенсивними с.-г. культурами нижча поздовжня долина. Натомість у вищій поздовжній долині переважає ліс, а самі гори цілком вкриті лісами й високогірськими пасовищами.

В. Кубійович

Фавна К. г. і Крим. загір'я належить до середземноморської зоогеогр. підобласти і відзначається відсутністю ряду звич. ліс. форм, але наявністю балканських, малоазійських і середземноморських та низкою ендеміків. Гірсько-ліс. фавна найбагатша на півн. узбіччях Яйли (зокрема в лісах Крим. заповідника), де живуть: крим. олень (ендемічний підвид), крим. сарна, куна ліс., лис, землерийка, бурозубка, кам'яна куниця та ін.; з птахів — сойки, синиці, вівсянка гірська, чорний ґриф, чорний і кам'яний дрізд, осоїд та ін.; з амфібій — леопардовий полоз, мідянки; риб мало. В Крим. заповіднику акліматизовані — муфлони, білка-телеутка й ін. На півд. березі серед рептилій виступає ендемічний крим. гекон, кілька середземноморських видів ящірок (напр., скельна) і птахів; з безхребетних характеристичні — цикади, богомільник, сколопендра, крим. скорпіон, крим. турун, фаланга (маслачок) і ін.; багато середземноморських видів м'якунів, з двокрилих — москити. Первісна рослинність і фавна найкраще збережені в *Кримському заповіднику*.

Е. Ж.

Людність, нар. госп-во й література див. *Крим*. Див. також світлини: ЕУ I, стор. 81, ЕУ II, стор. 32, 38, 958.

Кримські татари (кримські тюрки), тюркський народ, який до 1946 р., себто до виселення їх большевиками, заселював Крим, кількість — 179 000 (1926), релі-

гія — мохаммеданськo-сунітська, ділилися на дві групи — степ. і півд. Степові (в 1926 р. — 125 000) К. т. селилися в півн. Криму і суміжній частині передгір'я, мовою належали до кипчацької групи тюркських народів і були нащадками монгольсько-тат. завойовників Криму, змішаних з ін. тюркськими степ. народами. К. т., що заселювали частину передгір'я, гори й півд. берег (54 000), виникли із змішання татар з ін. народами, які жили в Криму — греками, ґотами, хозарами, італійцями й слов'янами, мовою належали до тур. групи тюркських народів і представляли собою расово евр. тип. Див. докладніше *Крим, Татари.*

Кримчаки, кримські жиди, хрим-аюду, окрема група *жидів*, які говорять крим.-тат. мовою; живуть в Криму в Білогорському, Симферополі й ін. містах; за переписом з 1926 р. їх було 6 000. Тепер підпали мовній русифікації.

Криниця (IV—1), с. і курорт на Зах. Лемківщині — найбільший в Польщі (до війни до 60 000 осіб на рік), мін. джерела — вапнево-маґнезево-содово-залізисті. Колись чисто укр. населення (1860 р. на

Криниця, заг. вигляд

1 100 меш. українці становили 92%), згодом мішане (1939 р. на 8 000 меш. — 2 900 українців, 4 300 поляків, 1 600 жидів). В 1940—44 рр. важливий осередок укр. нац. життя (укр. учительська семінарія та ін. школи, ряд культ. і екон. установ, будинки відпочинку).

«Криниця», вид. т-во в Києві 1912—14 і 1917—20 рр. До 1914 р. видало низку дешевих книжок, зокрема «Чудацькі думки» і «Шевченко, українофіли і соціялізм» М. Драгоманова, повне вид. «Кобзаря» та ін. З поч. війни в-во було закрите й відновлене в 1917 р. За 1917—20 рр. воно видало багато книжок з різних ділянок, м. ін. твори І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, О. Олеся, Г. Чупринки, С. Васильченка, видавало шкільні підручники, дитячі книжки, «Муз. бібліотеку» (ред. О. Кошиць) та ін. За укр. державности в-во придбало власну друкарню й книгарню. Ліквідоване большевиками в 1920 р.

Криницька Любов (*1912), драматична акторка на характерних ролях; в 1930-их рр. в Одеському Укр. Драматичному Театрі й у театрі ім. Франка в Києві, тепер у театрі ім. Т. Шевченка в Харкові.

Криницький Онуфрій (1791—1867), гр.-кат. свящ., довголітній (з 1817) проф. біблійних студій і сх. мов Львівського Ун-ту і кілька разів його ректор.

о. О. Криницький

Кринички (V—15), с. м. т. над р. Мокрою Сурою, р. ц. Дніпропетровської обл.

Кринична (V—19), с. м. т. в Донбасі, входить до складу Макіївської міської ради Сталінської обл.

Крип'якевич Іван (*1886), син о. Петра К., історик родом із Львова, д. чл. НТШ (з 1911), довголітній дир. його Іст.-Філос. Секції, д. чл. АН УРСР (з 1958), викладач історії в гімназіях Галичини (1909—39), приват-доц. Кам'янець-Подільського Ун-ту (1919), проф. Львівського Ун-ту (з 1939), дир. Ін-ту Суспільних Наук АН УРСР (1953). Почавши наук. діяльність під керівництвом М. Грушевського, К. досліджував спочатку соц.-екон. й культ. історію Галичини 16—17 вв. («Матеріяли до історії торгівлі Львова» — ЗНТШ, LXV, 1905; «Львівська Русь в першій пол. XVI в.» — ЗНТШ, LXXVII—LXXIX, 1907), але незабаром перейшов до студій над історією Козаччини й Хмельниччини, яким присвячені його головніші праці: «Козаччина і Баторієві вольности» (вступна ст. до VIII т. «Жерел до іст. України-Руси»), «Козаччина в політ. комбінаціях 1620—30 рр.» — ЗНТШ, CXVII—CXVIII, 1914, «Студії над державою Богдана Хмельницького» — ЗНТШ, CXXXVIII — CXL, CXLIV—CXLV, CXLVII, CLI, 1925 — 31; низка ін. розвідок про Хмельниччину в ЗНТШ й велика монографія «Богдан Хмельницький» (1954), написана вже в дусі офіц. сов. історіографії. Ін. праці К. (він їх опублікував бл. 180) присвячені історіографії (зокрема «Укр. історіографія», 1923), іст. географії, сфра-

І. Крип'якевич

гістиці, іст. культури (зокрема «Історія укр. культури», 1937), численні наук.-популярні огляди й нариси з іст. України (зокрема «Велика історія України» 1935, «Історія Укр. Війська» 1936 — разом з ін. авторами), де він виявив себе блискучим популяризатором. Автор. іст. оповідань для дітей і молоді (під псевд. Іван Петренко) в «Дзвінку» (був його ред. в 1911—14 рр.) і в окремих вид. *О. О.*

Крип'якевич Петро (1857—1914), батько Івана, укр.-кат. свящ., переселенець з Холмщини, катехит гімназій у Львові; ст. з рел. маріології в «Душпастирі», «Богословському Віснику», «ЗНТШ» та в пресі.

Криса Герасим, кошовий Запор. Січі, вибраний в 1703 на місце Костя *Гордієнка,* кандидат Мазепи і речник партії, що схилялася на бік порозуміння з царем; однак течія, ворожа Москві й Мазепі, була сильніша, і вже в грудні 1703 вибрано знову кошовим К. Гордієнка.

Кристер Арнольд (*1886), правник-цивіліст і історик права, проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва, гол. Комісії звичаєвого права України УАН і ред. її видань, заступник гол. Т-ва правників. Ряд праць із звичаєвого права. В 1930-их рр. засланий.

Кристинопіль, кол. назва м. *Червонограда.*

Критика, див. *Літературна критика.*

«Критика», місячник критики, бібліографії та літературознавства в Харкові (1928—32); до складу ред. входили М. Скрипник, А. Хвиля, В. Десняк, В. Коряк, Ф. Таран, І. Кулик, Т. Степовий, Я. Савченко та ін. Співробітничали в «К.» визначніші критики й літературознавці, перев. марксистського напрямку. З 1932 р. теоретичний рівень журн. знизився, натомість посилилися протиукр. тенденції, що позначилося і в зміні назви на «За марксо-ленінську критику» (1932—35); з 1936 р. журн. виходив п. н. «Літ. критика», з 1940 р. перестав виходити.

«Критика», журн. у Львові 1933, див. *«Нові Шляхи».*

Кричевський Василь (1873—1952), визначний мистецтвознавець, архітект, маляр, графік, театральний і фільмовий декоратор, нар. в с. Ворожбі б. Лебедина (Харківщина); співорганізатор і проф. Укр. Академії Мистецтв (1917), проф. Київ. Архітектурного і Художнього ін-тів (1921—41), почесний д-р мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв УРСР (1940), з 1944 на еміграції в Німеччині, згодом у Венесуелі, де й помер. К. як архітект здобув собі ім'я проєктом будинку Полтавського земства (1903), яким розпочав відродження укр. стилю, взоруючися на іст. спадщині укр. архітектури, зокрема використовуючи мотиви нар. будівництва і декоративних орнаментальних прикрас. Йому належить низка проєктів держ. і приватних будинків у новому укр. стилі (Нар. дім у Лохвиці, будинки Д. Милорадовича, Щитківського, Меморіяльний музей б. могили Т. Шевченка й ін.), а також надгробних пам'ятників (М. Милорадовича 1908, М. Грушевського 1936 в Києві, М. Коцюбинського 1931 в Чернігові та ін.).

У малярстві К. майстер імпресіоністичної школи, насамперед пейзажист, що з модерним декоративним малярством зв'язує укр. льокальний кольорит. В його композиціях помітний великий декоративний хист.

В. Кричевський

Як графік К. піонер укр. книжкового мистецтва, з 1903 оформив понад 70 укр. видань («Ілюстрована Історія України», «Культурно-нац. рух» — М. Грушевського, «Укр. Книга XVI—XVIII вв.», «Бібліографічні Вісті» й ін.), уживаючи елементів старої укр. графіки і нар. орнаментики (В. Щербаківського «Укр. мистецтво» та ін.), а також користуючися композиціями з абстрактних конструктивістичних мотивів. К. виконав проєкти держ. гербів, друків і печаті УНР, грошових банкнотів, поштових марок, екслібрисів й ін. В 1907—10 виготовив декорації і костюми для театру М. Садовського («Продана наречена», «Сіль. честь», «Степовий гість», «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка» та ін.), згодом у Держ. Нац. Театрі (1917—18 — «Панна Мара», «Уріель Акоста» й ін.), і Укр. Держ. Театрі (1920). 1925—29 був мист. консультантом укр. кінематографії й оформив в Одесі й Києві низку іст. і побутових фільмів («Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Звенигора», «Земля», «Кармелюк», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок» й ін.). К. як дослідник і збирач нар. мистецтва працював також у прикладному мистецтві, керував килимарнею Ханенків (1912—13) в Оленівці й був дир. Керамічної Школи в Миргороді (1918—19), виконав багато проєктів килимів, вишивок, вибійок, посуду, меблів, внутр. оформлення приміщень і т. д. (На ретроспективній виставці К. 1940 р. в Києві було показано 1 100 експонатів його творчости).

Ст. й рецензії К. на мист. теми друкувалися в журн. «Сяйво», «Україна», «Червоний Шлях» й ін. («Про розуміння

укр. архітектурного стилю», 1914, «Будинок, де жив Т. Шевченко» 1925, «Архітектура доби» 1928 й ін.). К. найбільш всебічний мистець нашої доби, провідна і авторитетна постать у справах мистецтва на Україні; 1903—43 виховав цілу школу своїх послідовників.

Література: Таранушенко С. Укр. мистці. Василь Кричевський. Х. 1931; Радіонов Г. В. Г. Кричевський. До характеристики творчого шляху, журн. Образотворче Мистецтво, ч. 7. К. 1940; Пропам'ятна виставка присвячена творчости В. Г. Кричевського. Каталог. Нью—Йорк 1953; Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. Лондон 1954; Горняткевич Д. Укр. мистці в автобіографіях. Лондон 1958.

В. Павловський

Кричевський Василь (*1901), маляр, син Василя К.; закінчив Київ. Художній Ін-т, в 1930-их рр. викладач Київ. Художньо-Пром. Школи; краєвиди, портрети, книжкова та плякатна графіка, мист. кераміка (порцеляна), театральний і кінодекоратор. З 1943 на еміґрації, з 1950 в ЗДА.

Кричевський Микола (*1898), маляр-імпресіоніст, син Василя К. старшого, родом з Харкова; закінчив Мист.-пром. школу в Празі, з 1929 в Парижі; краєвиди, портрети, книжкові ілюстрації, декоративні панно, театральні декорації (в театрах М. Садовського, О. Загарова 1920—25; «Théatre des Arts» 1939, «Théatre Hebertot» 1942 й ін.); виставляє в Сальоні Незалежних у Парижі; самостійні виставки в містах Зах. Европи, ЗДА і Канади.

Кричевський Михайло Станислав (†1649), укр. шляхтич з Верестейщини, чигиринський полк. реєстрових козаків (1643), взяв заарештованого Б. Хмельницького на поруки й випустив на волю (1647), пристав до повстання Хмельницького (1648), полк. київ. (1648). 1649 р. командував тридцятитисячним коз. військом, якому Хмельницький доручив відбити поль.-лит. похід на Україну. Загинув після невдалої битви під Лоєвом.

М. Кричевський

Кричевський Олександер (1896—1956), дерматолог, з 1920 р. працював в Укр. н.-д. шкіряно-венерологічному ін-ті в Харкові, з 1937 його дир., з 1931 проф. дерматології Харківського Ін-ту вдосконалення лікарів, гол. Харківського і Укр. наук. т-в дерматологів та заступник гол. Всесоюзного т-ва дерматологів; понад 120 наук. праць та низка власних метод лікування шкіряних хвороб.

Кричевський Федір (1880—1947), визначний маляр і педагог, родом з Харківщини, брат Василя К. старшого; закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (1910), в 1914—18 рр. дир. і проф. малярства Київського Художнього Училища, співзасновник і проф. Укр. Держ. Академії Мистецтв (з 1917 р., її ректор 1918 і 1920—22), проф. Київського Художнього Ін-ту (з 1923); почесний д-р мистецтвознавства (1939), заслужений діяч мистецтва УРСР (1940); в 1943—45 рр. на еміґрації в Німеччині, 1945 репатрійований. К. працював перев. в жанровому, іст. і портретному малярстві. Його творчість позначається переходом від імпресіонізму до синтези укр. стильового виразу на зразках нар. мистецтва. «Молода», «Інвалід», «Родина», «Довбуш», «Веселі доярки», «Переможці Врангеля», «Мати», «Портрет сина», портрет Т. Шевченка та ін.; мист. оформлення опери М. Лисенка «Тарас Бульба» у Харкові (1929). К. виховав багато укр. мистців.

Ф. Кричевський

Криштафович Микола (1866—1941), геолог родом з Смоленщини, проф. Харківського Ун-ту і С.-Г. Ін-ту; перев. праці з дослідження території Польщі.

Криштофович Африкан (1885—1953), палеоботанік та геолог родом з Катеринослава, д. чл. АН УРСР і чл.-кор. АН СССР; працював у Ленінграді; палеоботанічні досліди К. обіймають увесь СССР і сх. Азію; гол. праця «Палеоботаника» (1941), також праці про рослинність та ґрунти України.

Кріжаніч (Križanić) Юрій (1617—83), хорватський кат. свящ., філолог-панславіст, прихильник єдности слов. народів з моск. царем на чолі та церк. унії правос. і кат. церков. Двічі перебував у Москві, 1661—76 на засланні в Тобольську. 1658—59 перебував на Україні й описав свої враження в творах «Pûtno opîsanie ot Lewówa (Львова) do Móskwi» і «Besida ko Czerkasom»; був противником незалежности України. К. склав проєкт штучної «всеслов.» мови з елементами ц.-слов., рос., укр. й хорватської.

Крілик Осип, див. *Васильків* Осип.

Кріль, трусь, крілик (Oryctolagus cuniculus L.), гризун з родини зайців. Дикий К. привезений на Україну в кін. 19 в., поширився в півд.-зах. Степу; корисний м'ясом, шкурками, пухом. Від диких К.

походять домашні К., розповсюджені скрізь на Україні (див. *Кролівництво*).

Кріп (Anethum graveolens L.), однорічна рослина з родини окружкових до 1 м висоти; сіють по городах; вживається як приправа до їжі.

Кріпацькі капелі, на Україні існували в 18 і на поч. 19 в. при дворах вельмож і складалися перев. з музик-кріпаків. Чимало з чл. К. к. діставали муз. освіту в школах Зах. Европи, а керівниками нерідко бували чужинці. Деякі з К. к. досягали високого мист. рівня і виконували м. ін. твори зах.-евр. композиторів (капеля П. Ґалаґана в Дехтярях — симфонії Бетговена, капеля Г. Тарновського в Качанівці вперше виконувала фраґменти з незакінченої опери Ґлінки «Руслан і Людмила»).

Кріпацькі театри, див. ЕУ I, стор. 845.

Кріпаччина, див. *Панщина*.

Кріт звичайний, кертиця (Talpa europaea L.), ссавець з ряду комахоїдних; довж. тіла до 16 см, вага понад 100 г, пристосований до життя в землі, де риє нори, викидаючи землю наверх (кротячі купки), живиться червою, лялечками комах. Поширений в ліс. і лісостеп. смугах, в Карпатах, на Кавказі. Завдяки своїм шкуркам має пром. значення; в 1954 р. заготовано в межах УССР понад 1,75 млн штук шкурок.

Кроковський Йоасаф, митр., див. *Йоасаф Кроковський*.

Крокос Володимир (1889—1936?), геолог, проф. Ін-ту Нар. Освіти й ін. високих шкіл в Одесі, згодом у Києві, д. чл. НТШ; бл. 40 праць, присвячених перев. вивченню четвертинної геології й морфології України; К. дав перше зведення з четвертинних відкладів України й розробив вчення про поховані ґрунти. Важливіші праці: «Лес і фосильні ґрунти півд.-зах. України» (1924), «Матеріяли для характеристики четвертинних покладів сх. та півд. України» (1927), «Некоторые вопросы четвертичной геологии Украины» (1930), «Четвертинна серія Чернігівського р-ну» (1934) та ін. Заарештований, поповнив самогубство.

Кролевець (II—14), м. на Чернігівщині, р. ц. Сумської обл.; 13 000 меш. (1956 р.). Заснований 1601 р.; в універсалі Остряниці 1638 К. згадується як пов. м., 1644 р. дістало маґдебурзьке право і було укріплене; за гетьманщини — сотенне м. Ніженського полку, за Росії пов. м. К. і околиці здавна відомі як осередок нар. мист. ткацтва; спеціяльність — вишивані рушники і сорочки, хустки, плахти; в сов. часи давню кустарну пром-сть замінили мист.-ткацькі артілі. Технікум мист. ткацтва.

Кролівництво, галузь тваринництва, що забезпечує одержання за короткий час м'яса, шкурок та пуху кролів (див. *кріль*). Вата кроля 2—5 кг; від вирощеного приплоду однієї кролематки за рік можна одержати 50—60 кг м'яса. На Україні найпоширеніші дві групи кролів: м'ясошкуркового напрямку — шиншила, віденський голубий, сріблястий, сірий і білий велетень, і пухового — анґорський. К. розповсюджене гол. серед колгоспників і робітників, але також і в колгоспах: 42% колгоспів в УССР мають кролівничі ферми.

Кронтовський Олексій (1885—1933), патолог-експериментатор та бактеріолог; з 1917 р. доц., в 1921—24 рр. проф. Київ. Ун-ту, з 1924 наук. співр. київ. бактеріологічного та рентґенологічного ін-тів; 80 наук. праць з питань експериментальної патології, онкології та мікробіології.

Кропивницький Марко (1840—1910), визначний актор, режисер і драматург, один із засновників і керівник першого самостійного укр. професійного театру побутового напрямку. К. нар. в с. Бешбайраках на Херсонщині в збіднілій дворянській родині. Працюючи дрібним чиновником у пов. суді і ратуші то в Бобринцях, то в Єлисаветграді (1861—71), К. брав участь, як актор і керівник, у аматорських театральних гуртках разом з І. *Тобілевичем*. 1871 К. переїхав до Одеси і не без впливу О. Кониського і П. Ніщинського вступив до професійного рос. нар. театру графів Моркових, перев. на укр. ролі. Десятилітня праця (1871—81) в рос.-укр. провінційних трупах (Одеса, Харків, Херсон, Єлисавет, Катеринослав, ґастролі в Галичині — 1875, у Криму, в Петербурзі і ін.) закріпила за ним славу знаменитого актора. Очоливши в 1882 р. першу укр. професійну трупу, організовану в Єлисаветі, — Товариство укр. акторів, К. започаткував нову добу в житті укр. театру. Зібравши в трупі всі найкращі сили того часу (М. *Заньковецька*, М. *Садовський*, П. *Саксаганський*, І. *Карпенко-Карий*, Г. *Затиркевич-Карпинська* й ін.), К. об'їздив з побутовим репертуаром Україну і рос. міста Ростов над Доном, Москву, Петербурґ і ін., здобуваючи високу оцінку як укр., так і рос. критики. К. працював у різних побутових укр. трупах понад 20 рр. і тільки 1902 зійшов із сцени, жив у себе на хуторі «Затишок» (на

М. Кропивницький

Харківщині), де продовжував писати п'єси, спомини і з 1905 деколи виїжджав на ґастролі. Повертаючися з ґастролей в Одесі, К. помер у поїзді; похований у Харкові.

К. виконував ролі різноманітного перевтілення, як характерно-драматичного, так і комедійного жанру (в якому виявлявся найсильніше): Стецько («Сватання на Гончарівці»), Виборний («Наталка Полтавка»), Карась («Запорожець за Дунаєм»), Бичок («Глитай, абож павук»), Тарас Бульба, Отелло і Тельбок («Марія Стюарт»). Продовжуючи традиції К. *Соленика* і М. *Щепкина*, К. створив власну школу виконання, прокладаючи дорогу сценічному реалізмові. Через його практичну школу перейшли численні покоління акторів побутового театру дорев. доби, з корифеями укр. сцени на чолі.

Драматична творчість К. (з 1863) перев. диктована репертуарними потребами. Ставши на ґрунті романтично-побутового театру, К. відображення реальної дійсности підкорює вимогам романтичної театральности. Кращі драми К. — «Дві сім'ї» і «Зайдиголова» (1889). Дотепно, у стилі шекспірівської «Комедії помилок», скомпонована оперета-жарт «Пошились у дурні». Зручно драматизоване оп. Стороженка «Вуси», де широко змальований побут укр. поміщиків на Лівобережжі в 1840-их рр. Добрий малюнок типів тогочасного села в комедії «Чмир». Найпопулярніші п'єси соц. спрямування «Глитай, абож павук» і «По ревізії». Драма «Дай серцеві волю, заведе в неволю» (перша драма К., 1863) будить інтерес виведенням кольоритних нар. звичаїв. Збереглися й досі в репертуарі, крім названих, «Олеся», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Вій» (за Гоголем), «Енеїда» (за Котляревським), «Невольник» і «Титарівна» (за Шевченком) й ін. К. написав понад 40 ориґінальних і з ін. авторів перероблених п'єс, і вони запевнили йому місце клясика укр. драматургії.

Література: див. ЕУ І стор. 866; Кропивницький М. Зб. творів, 3 тт., з передмовою Г. Коваленка. Х.—Полтава 1903—11; Садовський М. Мої театральні згадки. К. 1919, 2 вид. 1955; Слабченко Т. З листування М. Кропивницького. Одеса 1927; Кропивницький М. Твори, 7 тт., ред. і вступна ст. Руліна П. Х.—К. 1929—31; Кирилюк Є. Марко Лукич Кропивницький (актор і драматург). К. 1943; Кропивницький М. П'єси (Критико-біографічний нарис Киселььова Й.). К. 1950; Мар'яненко І. З минулого укр. театру. К. 1953; Зб. М Л. Кропивницький. К. 1955; Йосипенко М. Марко Лукич Кропивницький. К. 1958.

Кропивницький Михайло, шляхтич, підсудок брацлавський, оборонець прав. Церкви на поль. соймах 1610—30 рр.; підписав разом з волинським депутатом Л. Древинським протестацію опозиції на соймі 1615 р.; брав участь у Київському церк. соборі 1629 р.

Кропив'нка (Sylvia), малий співучий птах з ряду горобчаків, гніздиться по кущах, звиває гнізда з волосіння. Поширені на Україні К. сіра (S. communis Lath.), К. чорноголова (S. atricapilla L.) і К. рябогрудка (S. nisoria Bechst.); у Крим залітає К. садова (S. hortensis Gm.); всі живляться комахами.

Кропоткін (VIII—21), м. крайового підпорядкування Краснодарського краю РСФСР, положене над. р. Кубанню на сх. Кубанщині, 54 000 меш. (1959); постав на місці зал. станції Кавказька і Романівського хутора. З поч. 20 в. став важливим зал. вузлом, а згодом осередком с.-г. пром-сти (олійниця, молочний і м'ясний зав., плодоовочеконсервний комбінат, броварня).

Кросно, див. *Коросно.*

Кротевич Євген (*1884), письм. родом з Київщини. П'єси «Сантиментальний чорт» (1923). «Син сови». «Секретар прем'єр-міністра» (1924), й ін.; романи «Звільнення жінки» (1930), «Сини землі» (1951), «Понад Славутичем-Дніпром» (1955), «Новелі» 1957), «Вибране» (1959) й ін. В 1930-их рр. був на засланні.

Є. Кротевич (*1884)

Кротевич Євген (*1897), мовознавець, автор шкільних граматик у 20-их рр., після заслання в Алма-Ату проф. Львівського Ун-ту. Праці з синтакси сучасної укр. і рос. мов, ред. «Словника лінґвістичних термінів» (1957).

Кротевич Костянтин (1872—?), суддя, з 1922 р. архиеп. УАПЦ в Полтаві, пізніше у Вінниці; заарештований і висланий у 1930 р., дальша доля невідома.

Крохмалюк Юрій, див. *Тис* Юрій.

Крохмально-мелясна промисловість, галузь харч. пром-сти, що виробляє крохмаль, мелясу, глюкозу, декстрину та саго; основна сировина для К.-м. п. на Україні — картопля, кукурудза. К.-м. п. України слабо розвинена, не зважаючи на наявність сировини, і тому сюди довозять значну частину крохмальних продуктів з ін. частин СССР, зокрема з Півн. Кавказу (з Півн.-Осетинської й Кабардино-Балкарської АССР). К.-м. п. розміщена перев. в лісостеп. р-нах, на Поліссі й Передкарпатті; майже пол. виробництва крохмалю припадає на Чернігівську обл., а одним з найбільших

зав. є Карлівська фабрика крохмалю в Полтавській обл. В 1950-их рр., у зв'язку із збільшеними посівами кукурудзи, що більш транспортабельна і своєю крохмальністю в кілька разів перевищує картоплю, швидше відбувається зростання крохмального виробництва; за останній час на цій базі збудовано два нові зав.: Верхньо-Дніпровський (Дніпропетровське) і Вознесенський.

Кругляк Юрій (*1925), поет-гуморист, зб. «Звичайні люди» (1950), «Хрін і Лаврін» (1956), «Коротко кажучи» (1959) в сучасному сов. дусі.

Круз Машадо (Cruz Machado), муніципальне м-ко штату Парана в Бразілії; в околицях бл. 250 укр. родин, що поселилися там ще в 1910—13 рр.

Кружок Українок, до 1905 р. назва Кружок Укр. Дівчат, постав 1901 р. у Львові для гуртування жін. молоді з метою самоосвіти. К. У. домагався створення дівочих гімназій, видав книжку К. Малицької «Про жіночий рух» (1904), в 1908 р. видавав жін. часопис *«Мета».* Перша гол. — Н. Будзиновська, далі Д. Шухевич-Старосольська, С. Данилевич, І. Січинська, М. Негребецька, О. Озаркевич. У 1909 р. К. У. об'єднався з Клюбом Русинок у *Жіночу Громаду.*

Крук, ворон, тайворон (Corvus corax L.), птах з ряду горобиних, довж. тіла до 65 см; гніздиться перев. по лісах України.

Крук Григорій (*1911), скульптор родом із Станиславівщини; студіював у Краківській Академії Мистецтв, згодом у Берлінській і в Римі. Виставляв у Берліні, Римі, Парижі, Лондоні, Мюнхені, Нью-Йорку, Боні, Детройті. Скульптури К. визначаються сильною ліпкою і психологізмом у портретах; його улюблений мотив — типи селян, в яких К. відтворює первісну примітивність людини, зв'язаної з землею і працею на ній («Селяни», «Скитальці», «Прачка», «Вагітна», «Швачка» й ін.). З 1945 К. працює в Мюнхені.

Г. Крук

Крукеничі (група), операційна частина УГА, яка зимою 1918—19 тримала протиполь. фронт у Галичині від Перемишля до Судової Вишні на сх.; мала 5 куренів піхоти, відділ кавалерії, 2 батерії гавбиць і 2 батерії польових гармат; командири: до січня 1919 чотар М. Стахів, згодом полк. Кравчук, полк. Шепель і пізніше підполк. Федорович.

Крупецький Атанасій Олександер (†1652), королівський писар та начальник королівської канцелярії, згодом василіянин, з 1610 р. еп. перемиський, висвячений митр. Потієм. Уся його єпископська діяльність пройшла в боротьбі з правос. за утримання перемиської єпархії.

Крупицький Миколаївський (колись Спаський) **манастир** б. Батурина на Чернігівщині; час заснування невідомий, за переказом, 15 в., перша звістка — 1636 р.; до 1683 жін., потім чол. Розквіт К. М. м. припадає на добу Самойловича й Мазепи, коли ігуменами його були св. Дмитро *Туптало* (1682—83, 1686—92) і кол. ректор Київ. Академії Гедеон *Одорський* (з 1705 р.); ігуменом манастиря був також Володимир Сокальський (1776—90), кол. січовий архимандрит. К. М. м. існував до революції 1917 р.

Крупницький Борис (1894—1956), історик родом з Київщини, з 1920 р. на еміґрації в Німеччині, вихованець Київ. і Берлінського Ун-тів, наук. співр. і проф. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні, доц. (з 1932) і проф. (з 1941) УВУ, д. чл. НТШ. Праці з історії України 17—18 вв.: «Гетьман Пилип Орлик (1672—1742)» 1938, „Hetman Mazepa und seine Zeit 1687—1709" 1942, «Гетьман Данило Апостол і його доба» 1948 й багато ін.; досліди й огляди історіографії: „Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine" (1931), «Укр. іст. наука під советами» (1920—1950, там же бібліографія праць К., 1957); «Історіознавчі проблеми іст. України» (зб. статтей, 1959) тощо; праці історіософічні («Основні проблеми іст. України», 1955); курс „Geschichte der Ukraine" (1939, II вид. 1943); мемуарні ст. і наук.-популярні публікації, зокрема «Гетьман Пилип Орлик» (1672—1742)», 1956. *О. О.*

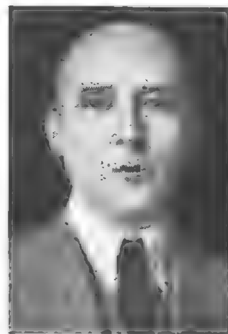
Б. Крупницький

Крути (II—13), зал. станція на Чернігівщині на лінії Москва—Бахмач—Київ, відома з укр. оборонних боїв у січні 1918 р. перед наступом большевиків на Київ. Тут 29 січня відбувся бій сотні *Юнацької Школи ім. гетьмана Б. Хмельницького,* сотні *Студентського Куреня Стрільців* та чоти Гайдамаків (разом бл. 600 бійців) з 4 000 больш. загоном. В цьому бою загинуло бл. половина бійців, між ними сотн. Омельченко, командир Студентського Куреня. Опір під К. стримав на кілька днів здобуття Києва большевиками, що мало важливий вплив на успішне закінчення берестейського дого-

вору. Не меншим було моральне значення бою, що став символом жертвенности, на якому виховувались покоління молоді, зокрема студентської та пластової. На Зах. Україні та на еміґрації крутянцям присвячені численні твори, зокрема поезії й популярні брошури. Початкова бібліографія зібрана А. Фіґолем у «Студентському Шляху», чч. 21, 33—34. Л. 1933—34. В 40-ліття бою під К. *ЦЕСУС* видав брошуру англ. мовою (V. Janiw „The Battle of Kruty").

Крутиголовка (Jynx torquilla L.), малий перелітний птах з ряду дятлів; гніздиться гол. в ліс. і лісостеп. смугах України.

Крутилівський яр, мальовничий яр довж. 20 км, який творить р. Збруч, проломлюючися через хребет *Товтрів.*

Крутікова Ніна (*1913), літературознавець, чл.-кор. АН УРСР, заступник дир. Ін-ту Літератури ім. Шевченка; численні праці перев. з ділянки укр.-рос. літ. взаємин: «Творчість А. П. Чехова та її значення для розвитку укр. літератури» (1954), «В. Г. Короленко та укр. література» (1955), «Традиції Гоголя в повістях Шевченка» (1955), «Гоголь і укр. література» (1957), «Лев Толстой і укр. література» (1958) й ін.

Крутневич Гаврило, коз. діяч першої пол. 17 в., конкурент гетьмана Самійла *Кішки,* тричі вибраний на гетьмана в 1600—03 pp.; брав участь у лівонській війні 1602 р.

Крушельницька Марія (1876—1934?), уроджена Слободівна, дружина Антона К., акторка і письм.; на сцені театру «Бесіди» у Львові (1890—1910), насамперед на ролях ліричних любовниць; авторка драми «Вона» (1911), зб. оп. «І хто ж вона була» та ін.

С. Крушельницька

Крушельницька Соломія (1873—1952), світової слави співачка, драматичне сопрано, родом з Бучацького пов.; закінчила консерваторію у Львові, згодом студіювала в Італії (Міляно) і Відні. 1893 дебютувала на сцені львівської опери; з 1895 виступала в усіх великих операх Европи і Півд. Америки; своєю креацією Мадам Батерфляй (Пуччіні) 1904 спричинилася до введення цієї опери до світового репертуару. Найкращі партії К. Саломея і Електра в одноіменних операх Р. Штравса, Ізольда (в «Трістан і Ізольда») і Брунгільда («Кільце Нібелюнґа») Р. Ваґнера, Галька (С. Монюшка), Аїда (Д. Верді) й ін. Виконувала також укр. нар. пісні під власний акомпаньямент; в 1945—52 проф. консерваторії ім. М. Лисенка у Львові. К. померла і похована у Львові.

Крушельницький Антін (1878—1935), письм., педагог і політ.-гром. діяч, за студентських часів активний у групі *«Молода Україна»* у Львові, згодом учитель і дир. сер. шкіл, визначний чл. Укр. Радикальної Партії, в 1919 р. мін. освіти УНР; в 1929—33 pp. ред. радянофільських ж. «Нові Шляхи» і «Критика»; 1934 виїхав з родиною до УССР, де незабаром всі були зліквідовані (м. ін. сини Іван — див. і Тарас, початкуючий письм.) або заслані (також дружина К. Марія — див.). К. — прозаїк під впливом зах.-евр. модернізму; між численними творами зб. оп. «Пролетарі» (1899), «Буденний хліб» (1920) й ін.; драми «Семчишини» (1901), «Чоловік чести» (1904), комедія «Орли» (1907), «Артистка» (1920) та ін.; повісті — «Рубають ліс» (1918), «Гомін Галицької Землі» (1918—19), «Як промовить земля», «Як пригорне земля» (1920) й ін.; літ. нариси (м. ін. про І. Франка), шкільні читанки для молоді («Вибір з нар. письменства», 2 тт., 1918—22 та ін.), переклади.

А. Крушельницький

СПИСОК СТАТТЕЙ

стор.

стор.

стор.

СПИСОК КАРТ

стор.